

ÓZÉP ES UJKORI
TÖRTÉNETI INTÉZET
Szeged.

10/22i

*434/1929
17*

~~411/694~~

434

5⁰⁰ 1916.

1. füzet.

K I a 12

TÖRTÉNETI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

ANGYAL DÁVID

Megjelen évenként négy tizíves füzetben január,
márczius, június és október hónapokban.
Előfizetési ára egy évre 12 K, egy-egy füzet 3 K.

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

1916

Kéziratok és könyvek a szerkesztő lakására küldendők
(II. k., Retek-utca 37.).

TARTALOM.

	Lap
<i>Gárdonyi Albert</i> : Scipione Maffei (1675—1755.) A Tudományos Palaeographia megalapítója	1
<i>Erdélyi László</i> : Árpádkori társadalomtörténetünk legkritikusabb kérdései (VI. és utolsó közlemény)	39
<i>Viszota Gyula</i> : Széchenyi Politikai Programm-töredékeinek keletkezése és hatása	64
<i>Wertheimer Ede</i> : Új adatok a magyar ó-conservativok történetéhez. (II. és utolsó közlemény)	98
Kisebb közlemények.	
Gróf Teleki László levele gróf Andrássy Gyulához	128
Irodalom.	
Hans Delbrück : Geschichte der Kriegskunst im Rahmen der politischen Geschichte. I. Das Altertum. Berlin 1908. II. kiadás. Ism.	
<i>Balogh Albin</i>	130
Ch. V. Langlois : La société française au XIII. siècle. Paris 1911. Ism.	
<i>Elek Oszkár</i>	132
Otto Schmidt : Die Reichseinnahmen Ruprechts v. d. Pfalz. Leipzig 1912. Ism.	
<i>Patek Ferencz</i>	134
Folyóiratok és könyvek.	
<i>Elmélet.</i> Irja : <i>Fogarasi Béla</i>	137
<i>Ókor.</i> Irják : <i>Gagyí Jenő, Heinlein István Pivány Jenő</i>	139
<i>Középkor.</i> Irják : <i>Áldásy Antal, Gagyí Jenő Juhász Kálmán.</i> (Ebben <i>Bósz Egyed</i> : Az egresi cisztercita apátság története, <i>Kehr</i> : Regesta Pontificum vol. VI., <i>Reuss Karl</i> : Die rechtliche Stellung der päpstlichen Legaten bis Bonifaz VIII., <i>Zimmermann Heinrich</i> : Die päpstliche Legation in der ersten Hälfte des XIII. Jahrhunderts)	141
<i>Újkor.</i> Irják : <i>Gagyí Jenő, h; Holub József és sz.</i>	147
<i>Magyar Történet Idegennyelvű Folyóiratokban.</i> Irják : <i>Gagyí Jenő és H. J.</i>	154
Különfelék.	
Erdélyi László : Vaszary Kolos †	156

19/224

Saketa 127/b.

TÖRTÉNETI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

ANGYAL DÁVID

V. ÉVFOLYAM.

1916.

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

1916

SZEGEDI TUDOMÁNYEGYETEM
Magyar Művelődéstörténelmi Intézetének Könyvtára

napló: _____ l.sz.: VI

AZ V. ÉVFOLYAM TARTALMA.

Értekezések.

	Lapoz.
DÁVID ANTAL: A Hammurapi Codex rendszere és az Itéletek könyve	161
ERDÉLYI LÁSZLÓ: Árpádkori társadalomtörténetünk legkritikusabb kérdései (VI. és utolsó közlemény)	39
FINÁLY GÁBOR: Mestrianae pannoniai község helye	480
GÁRDONYI ALBERT: Scipione Maffei (1675—1755.) A Tudományos Palaeographia megalapítója	1
GYÖRY ÁRPÁD: A Czobor-Strahlenheim párbaj története	366
KOSSÁNYI BÉLA: A lengyel nemesi társadalom megalakulása	229
OSZTERN SALAMON PÁL: A «Szent Háboru» (Dsihad) a mohammedán jog szempontjából	185
OSZVALD ARISZTID: Hunyadi János ifjúsága (I., II.)	354, 490
SZEKFI GYULA: A hódoltságkorabeli török történetírók (I., II.)	321, 449
VISZOTA GYULA: Széchenyi Politikai Programm-töredékeinek keletkezése és hatása	64
WERTHEIMER EDE: Új adatok a magyar ó-conservatívok történetéhez. (II. és utolsó közlemény)	98

Kisebb közlemények.

GAGYI JENŐ: Az osztrák-magyar-oláh titkos szerződés története	262
LÁNG MARGIT: Itáliai ásatások	508
Gróf Teleki László levele gróf Andrássy Gyulához	128
VAJDA GYÖRGY: Morus Tamás a magyar tudományos irodalomban	379

Irodalom.

BATHÓ ISTVÁN: Kéry János élete és művei. Budapest, 1911. Művelődéstört. Ért. 52. sz. Ism. <i>J. K.</i>	512
Básta György Levelezése és Iratai (1597—1607.) A Magyar Tud. Akadémia megbízásából gyűjtötte és közrebocsátja dr. Veress Endre I, II. Budapest 1909—1913. Ism. <i>Takáts György</i>	274
BUCHNER, EBERHARD: Das Neueste von gestern. Kulturgeschichtlich interessante Dokumente aus alten deutschen Zeitungen. Erster Band: Das 16. und 17. Jahrhundert. München, 1912. Ism. <i>Gálos Rezső</i>	520
Császár Mihály: Az Academia Istropolitana, Mátyás király pozsonyi egyeteme. Oklevéltárral. Pozsony, 1914. Ism. <i>Békefi Remig</i>	519

DELBRÜCK, HANS: Geschichte der Kriegskunst im Rahmen der politischen Geschichte. I. Das Altertum. Berlin 1908 II. kiadás. Ism. <i>Balogh Albin</i>	130
DIETHER, OTTO: Leopold Ranke als Politiker. Historisch-Politische Studie über das Verhältnis des neuen Historikers zur praktischen Politik. Leipzig 1911. Ism. <i>Seltmann Rezső</i>	265
Dr. DIVÉKY ADORJÁN: Zsigmond lengyel herceg budai számadásai (1500 1502. 1505.) Budapest 1914. Ism. <i>Békefi Remig</i>	386
KINKEL, JOHANNES dr.: Die sozialökonomischen Grundlagen der Staats- und Wirtschaftslehren von Aristoteles. Leipzig 1911. Ism. <i>Vida Sándor</i>	382
LANGLOIS, CH. V.: La société française au XIII. siècle. Paris 1911. Ism. <i>Elek Oszkár</i>	132
SCHMIDT, OTTO: Die Reichseinnahmen Ruprechts v. d. Pfalz. Leipzig 1912. Ism. <i>Putek Ferencz</i>	134
STEIER LAJOS: A tót kérdés. I. A tót nemzetiségi mozgalom fejlődésének története. (Liptószentmiklós, 1912. Ism. <i>Gagyi Jenő</i>	515
VERESS ENDRE: Berzeviczy Márton. Budapest 1911. Ism. <i>Zsínka Ferencz</i>	387
ZOVÁNYI JENŐ: Kisebb dolgozatok a protestantizmus történetének köréből Sárospatak 1910. — Puritanus mozgalmak a magyar református egyházban. Budapest 1911. Ism. <i>Imre Sándor</i>	271

Folyóiratok és könyvek.

<i>Elmélet.</i> Irták: <i>Fogarasi Béla, Zsínka Ferencz</i>	137, 281, 391, 524
<i>Ókor.</i> Irták: <i>Gagyi Jenő, Heintzein István, Pivány Jenő</i> ..	139, 283, 392, 526
<i>Középkor.</i> Irták: <i>Áldásy Antal, Gagyi Jenő, Juhász Kálmán, Németh Gyula, Putek Ferencz, Szentpétery Imre</i>	141, 285, 394, 531
<i>Újkor.</i> Irták: <i>Gagyi Jenő, h; Holub József, sz; Zsínka Ferencz</i> ..	147, 289, 397, 533
<i>Magyar történet idegennyelvű folyóiratokban.</i> Irták: <i>Auner Mihály, Gagyi Jenő, H. J.</i>	154, 294, 401, 517
<i>Könyvek jegyzéke.</i> Irta <i>Gulyás Pál</i>	283, 285, 287, 289, 291, 392, 394, 397, 400, 526, 530, 533, 536, 537

Különfélék.

A. D.: Ortvy Tivadar †	540
Erdélyi László: Vaszary Kolos †	156
Fogarasi Béla: Kármán Mór †	403
Ortvy Tivadar †: Téglás Gábor †	539
Steinherz: Bachmann Adolf †	541
Szegedy Rezső: Smičiklas Tádé †	405
Tagányi Károly: Felelet dr. Erdélyi Lászlónak «Árpádkori Társadalomtörténetünk legkritikusabb kérdéseire». (I., II., III.) ..	296, 409, 543

104/298

SCIPIONE MAFFEI (1675—1755), A TUDOMÁNYOS PALAEOGRAPHIA MEGALAPÍTÓJA.

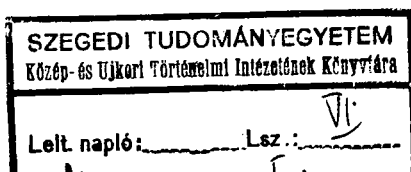
Sokkal inkább átment a köztudatba a diplomatika megalapítójának elvitathatatlanul nagy érdeme, semmint azt elhomályosíthatná azon szerény kísérlet, mely egy másik nagytudományú férfiú nem méltányolt munkásságát kívánja a megérdemelt elismeréshez juttatni.

A palæographia sokáig egyszerűen a diplomatika egyik része volt, lassanként azonban kibontakozott alárendelt helyzetéből, önálló tudománnyá lett, a mely egyenrangú a diplomatikával. A jövő palæographiája még magasabb hivatást fog betölteni. Nem a történelem segédtudománya többé, hanem önálló problémák megoldására hivatott tudomány, melyek az általános művelődéstörténelem fontos tényezői.

Mabillon az oklevélkritikát foglalta rendszerbe s érdemei e térre tartoznak. Mint első diplomatikus a palæographiát is művelte, de csupán mint a diplomatika egyik részét, csupán a mennyiben az oklevélkritika segédeszközéül szolgált. A palæographia nagyobb arányú művelése már azért is lehetetlen volt Mabillon számára, mert hiányzottak e tudomány művelésének feltételei, a nyilvános könyv- és levéltárak s hiányzottak a megfelelő oklevélkiadások. Ezeket kell szem előtt tartanunk akkor, a mikor Mabillon palæographiai munkásságát bíráló tárgyává tesszük.

Palæographiai rendszerét önálló fejezetben írta meg,¹ a mely egy félszázadon át megtartotta tekintélyét, míg a

¹ De re diplomatica. L. I. cap. 11. L. Baring: Clavis diplomatica. 57. s kk. II.

Nouveau Traité új rendszert nem teremtett. Mabillon palaeographiai rendszere a következőkben merült ki: Más volt a rómaiak s más volt a többi nemzetek írása. (Alius quippe scribendi modus obtinuit apud Romanos, alius apud alias nationes.) Nemzetenként különböző írásfajokat különböztethetünk meg, melyek az idők folyamán változásokon mentek keresztül. (Pro hac nationum diversitate totidem fere scribendi modos enumerari licet, immo unius cuiusque nationis varios pro temporum varietate.)

Általában négy írásfajt szoktak megkülönböztetni, t. i. római, góth, angolszász és longobard írást. (Quatuor scripturarum genera enumerari solent, Romana vetus, Gothica, Anglosaxonica et Langobardica.) Ez írásfajokhoz Mabillon újakat fűz, t. i. a frankogall illetőleg meroving, továbbá a karoling írást.

A római írást a rómaiak és utánuk az olaszok használták az V. századig, a mikor a góthok Olaszországot meghódították és több római betűt góth írásjegyekkel cseréltek fel, egy szóval a római írásmódot megváltoztatták.

A VI. században ismét a longobardok hódították meg Olaszországot s ezzel a longobard írás vált közhasználatúvá. A római írást egészen a VIII. századig használták az olasz könyvmásolók, ezentúl azonban már csupán a könyvek címeit írták római betűkkel és a fejedelmek számára készült díszesebb codexek írása maradt római, egyebütt a longobard írás volt használatos. A longobard írás Olaszországban a XII. századig volt használatban, azontúl az olasz írás azon alakot vette fel, a mely Mabillon koráig fenmaradt.

A gallok a frankok bevándorlása előtt nem csupán sajátos nyelvet, hanem sajátos írást is használtak.

Az állítólagos gall írást a régi sírfeliratok tüntetik fel, melyek betűit Mabillon be is mutatja.

A frankok bevándorlása után két írásfaj volt használatos: a codexekben kezdetben régi római betűkkel éltek, később azonban sajátos kisbetűket használtak, a melyeket okleveleikben is feltalálhatunk s a merovingok alatt általánossá lettek. Az utóbbi írásmódot frankogall vagy meroving írás-

nak nevezi Mabillon a régibb írókkal szemben, kik azt barbár írásnak mondják a betük olvashatatlansága miatt. Nagy Károly alatt szebbekké lettek a betük, a mikor ismét két írást különböztethetünk meg: egyik a Mabillon-korabeli olasz íráshoz hasonlított s Nagy Károly, Jámbor Lajos és Kopasz Károly okleveleiben volt feltalálható, Mabillon pedig karoling-írásnak nevezi; a másik a codexek írása s a régi római kisbetűktől alig különbözik.

A germánok írásáról azt mondja Mabillon, hogy először az Ulfilas püspök által megszerkesztett góth betűket használták, később a francziák írását vették át, végül pedig sajátos germán (*Teudiscam seu Teutonicam*) írást honosítottak meg.

Az egyes írásfajok elemzését Mabillon a következőben adja elő: A régi római írás kétféle volt. Az egyik hatalmas betűkből állott, «*quare unciales, item cubitales, grandes, quadratæ ab antiquis appellatæ sunt*». A másik írás betűi az előbbiekkal teljesen azonos külsejűek voltak, de kisebbek «*hinc minutæ litteræ apud veteres dictæ, immo minutissimæ et rotundæ, quæ scilicet ob celeriorem scriptionem non tanta arte, nec tanta mole conformatæ erant*».

A nagyobb betűket csupán feliratokban és díszesebb, egy oldalon beírt codexekben használták, egyébként a kisebb betűkkel találkozunk a codexekben is. E régi római írások egészen a Kr. u. V. századig használatban voltak, később már csupán a codexek és fejezetek címeit írták ilyen betűkkel. A császárság hanyatlása korában egy harmadik írásmóddal is találkozunk, a mely nem csupán nagyságra, de alakra is különbözött a római nagybetűktől. Ez írást, mely már a római uralom alatt is használatos lehetett, az V.–VI. századi oklevelekben találhatjuk fel, tehát gyakorlati czélokat szolgált.

Ezeket mondja Mabillon a régi római írásról. Megállapíthatjuk belőle, hogy ismerte a római nagybetűket, és pedig a feliratok nagybetűit — Hübner szerint *scriptura monumentalis seu quadrata* —, valamint a közönséges nagy-

betűs írást — Hübner szerint *scriptura actuaria*.¹ Ismerte ezeken kívül a római folyóírást is, ez utóbbinak azonban nem tulajdonított nagyobb jelentőséget, pedig ebben rejlett a jövő fejlődés csirája.

A nemzeti írások jellemzését a következőkben adja Mabillon: Az angolszász írásról alig mond valamit, hanem egyszerűen utal a régibb írókra. (*Saxonicae, quae Gothicae affinis, iam satis explicata notitia est.*)

A góth írás jellemzése közben egészen a runák birodalmába téved s főleg a dán ősirással foglalkozik. A runákat szerinte a góthok is ismerték és használták Ulfilas előtt, minek következtében a runákat góth betűknek is nevezték. (*Denique dictas etiam Gothicas, quoniam a Gothis usitatae ante Ulfilanas.*) Ebből ismét az tűnik ki, hogy Mabillon nem a nyugati góthok írására gondolt, mikor ez írásfajt megállapította.

Nagy nehézséget okozott Mabillon számára a longobard írás megállapítása, mert e téren a régibb írók felfogása nem volt egységes. (*Quoniam auctores, qui de his certa tradiderint, non inveniebam.*) Határozottan longobárd nemzeti írást ért alatta Mabillon, melynek legfőbb sajátossága a betűk olvashatatlanságában állott, minek következtében átírásra szorultak. (*Quare non ita legibilis sit et purgata.*) Például az *r* betűt hozza fel, mely a *p* betűhöz hasonlított, a mely sajátosság azonban Mabillon helyes megfigyelése szerint az angolszász írásban is megvolt. Különösen a régibb pápai okleveleket jelöli meg, melyekben ez írásmód feltalálható s a mely Olaszországban a XII. századig fenmaradt.

A francia írás jellemzésére nagyobb gondot fordít. A merovingok alatt használt írásról azt mondja, hogy első alakját mindvégig megtartotta és általában nehezen olvasható, barbár írásnak mondották. Az egykorú codexekben a fejezetczímek és első sorok gyakran római nagybetűket tüntetnek fel, Mabillon azonban — minden alap nélkül —

¹ Bretholz: *Lateinische Paläographie*. 43. 1.

kétségbevonja egykorúságukat. Nagy Károly uralkodása alatt megváltoztak a meroving betűk s azon betűk léptek helyükbe, a melyek minütæ Romanæ elnevezés alatt is ismeretesek.

Ugyanezen időben az olasz írásmód is használatossá vált, a mely Jámbor Lajostól kezdve nyulánkabbá és díszesebbé vált. (Aliud item scripturæ genus, ad Italicum prope accedens, Carolinis illis temporibus in usu fuit.) A karolingok legfőbb érdeme azonban, hogy a régi római nagybetűs írás eredeti alakját visszaállították.

Ez általános jellemzés után részletesen is foglalkozik a francia oklevél- és codexírással, munkája vonatkozó részeit azonban nem elemezzük.

Meg kell még jegyeznünk, hogy Mabillon az elméleti palæographián kívül a gyakorlati palæographiát is művelte, mert művében számos oklevélhasonmást adott.

Mabillon palæographiai munkásságáról a szaktudomány mindenkor a legnagyobb elismeréssel nyilatkozott. Breslau p. o. az írásfajok első tudományos osztályozását Mabillontól származtatja s minden további palæographiai kutatás alapjául a Mabillon munkáját jelöli meg.¹ Csupán legújabban merte Ludwig Traube Mabillon palæographiai eredményeit erősebb bírálat tárgyává tenni s az eddigi hagyományos dicséretekkel szemben megállapította, hogy kevés újat tartalmaz és egyszerűen összefoglalta a régi eredményeket.² Traube állításait részben Mabillon saját nyilatkozatával (Quatuor genera scripturarum enumerari solent!), részben a vonatkozó irodalommal bizonyítja. Mabillon t. i. szerinte a *scriptura Gothica* elnevezést a spanyol tudósoktól (Aldretes) vette át, kik a Spanyolországban használatban volt régi latin írásmódot jelölték e névvel. A *scriptura Saxonica* a XVI. századi angol nyelvtudósok munkáiban a régi angolszász kéziratok írásmódját jelen-

¹ Handbuch d. Urkundenlehre. (1. kiadás) 26. 1.

² Vorlesungen und Abhandlungen. I. Zur Paläographie und Handschriftenkunde. 24. és kk. lk.

tette, a mely írásmódot Matthew Parker canterburyi érsek nyomtatásban is megörökített. A *scriptura Longobardica* elnevezés is megvolt Mabillon előtt, de nem volt egységes jelentése s ez Mabillonhoz is így származott át. Az olasz nyelvtudósok nyomán t. i. *scriptura Longobardica* volt minden a közönséges kisbetűs írástól eltérő írás. Így a Saint Germain des Prés kolostorban, a hol Mabillon tanult és működött, az Amiens melletti korveyi kolostorból származott codexek írását jelölték e névvel. A longobard név azonban Olaszországba utalt s Mabillon olasz barátainál is érdeklődött ez elnevezés jelentése iránt. Minthogy az elnevezés az előrebocsátottak szerint nem birt határozott jelentéssel, a firenzei Magliabecchi Mabillonnal a montecassinói írást közölte longobard írás gyanánt.

Ezek alapján Mabillon a korveyi és montecassinói írásokat, melyek egymástól ugyancsak különböznek, longobard írásnak nevezte el s megteremtette a longobard nemzeti írást. A mennyiben a longobard elnevezés csupán «különös» vagy «feltűnő» alakú kisbetűs írást jelentett volna, nem okozott volna zavart. Mabillon azonban az elnevezést történelmi alapon magyarázta és Alboin longobardjainak írásaival hozta összefüggésbe¹ s ez aztán tömérdek zavar kútforrásává lett.

Minthogy végül Nagy Károly palæographiai jelentőségéről már a XVI. századi német nyelvtudósok, Sichardt, Grynæus, Modius és Carrio is tudtak, a *scriptura Carolingica* sem mondható Mabillon találmányának. Egyedül a *scriptura Merovingica* írható tehát Mabillon érdemének, a mi Mabillon francia eredetét tekintve méltán elvárható.

Ezekből megállapíthatjuk, hogy Mabillon a palæographia terén kevés újat teremtett, hanem egyszerűen átvette a régibb eredményeket és egymás mellé állította az irodalomban talált elnevezéseket. Arra azonban egyáltalán

¹ Traube: Perrona Scottorum. Sitzungsberichte d. philos. philol. Classe d. Akademie d. Wissenschaften zu München. Jg. 1900. 473. 1.

nem gondolt, hogy az ily módon felsorolt írásfajok közös eredetre volnának visszavezethetők. E téren az első kísérletet Scipione Maffei tette s Maffei nyomán indult az újabb irodalom, a mely minden kétséget kizárólag megállapította a latin írások közös eredetét. Maffei úttörő kísérlete hátorított fel bennünket, hogy a tudományos palæographia meg alapítását ne Mabilionnak, hanem Maffeinek tulajdonítsuk.

Scipione Maffei 1675-ben született Veronában. Irodalmi munkásságát költészettel kezdte, később azonban komolyabb tanulmányoknak szentelte életét. Sokoldalú képzettségű és éles eszű tudós volt, a ki oly sok irányban dolgozott, hogy munkásságának együttes méltatása szinte lehetetlen. Elsősorban történettudós volt, a kit a történelem kapcsán az irodalom és a művészet is érdekelt. Mi széleskörű munkásságának csupán egyik részével kívánunk foglalkozni a nélkül, hogy életrajzára vagy más irányú munkásságára kiterjeszkednénk, ámbár habozás nélkül kijelenthetjük, hogy ez a legérdemesebb munkák egyike volna.

Maffei első kísérlete az oklevéltan terén *Storia diplomatica* című munkája volt, a mely 1727-ben jelent meg Mantuában. Ez a munka az oklevelek történetét adta elő a legrégebb időktől kezdve. Rendszeresen azonban csak a népvándorlást megelőző korszakokat tárgyalta, mert a népvándorlason innen inkább önkényesen összeállított anyagot ad. Ezt a munkát Maffei csak bevezetésnek (*introduzione all' arte critica diplomatica*) tekintette egy másik nagyobb munkához, a mely az oklevéltan egész rendszerét hivatva lett volna felölelni: *Premesso quanto si è in questi due libri trattato, proporrò il mio sistema de' caratteri, che sarà accompagnato da una ricerca generale intorno alle arti e alle leggi e ai costumi ne' secoli barbari, e corredato da quantità di tavole d'ogni maniera di scrittura antica, colle quali spero di mettere in tal proposito ogni cosa in chiaro.*¹ Eszerint Maffei a tervezett munkában elsősorban az írásfajokat akarta rendszerbe foglalni, palæographiát szándéko-

¹ Id. m. 200. l. (Opera del Maffei XXI. k.)

zott írni, a palæographiai művet szakszerű oklevéltani fejtegetések (cronologia, lingua latina, costumanze, magistrati) követték volna s megfelelő oklevélhasonmások fejezték volna be az egészet.

Ez a terv, a mint látni fogjuk, nem valósult meg teljesen, hanem csupán kísérlet maradt, de úttörő kísérlet, a mely alapvető munkává lett a későbbi irodalom számára.

Maffei nagyrabecsülte Mabillont s a régibb oklevéltani irodalmat, és diplomatikai kísérletét azzal indokolta, hogy előtte az oklevéltan mindig polemikus czélokot szolgált, önmagáért senki sem művelte e tudományt. (Tenendosi comunemente, che l'arte critica diplomatica da piu scrittori sia già stata espressa; anzichè nulla sia più possibile aggiungere in questa materia per modo alcuno dopo la grand' opera del Mabillone . . . Gli scrittori finora lavorati in tale argomento hanno sempre avuto special motivo, fine preciso e soggetto particolare: per lo che i loro autori difficilmente poteano avere neppur nell' animo un' arte generale.¹) Lényegesen különbözik ettől az a rendszer, melyet Maffei követett és a mely a tudományt önmagáért művelte, hová az oklevéltani irodalom csupán későbbi szakaszában jutott el. (Or questo è assai differente dal preffigersi letterario scopo, e dal trattare questa materia in ogni sua parte, e per investigatione erudita, e per rilevarne la storia e la cognizione de' costumi e de' tempi.²)

Az oklevéltan legfontosabb részének a palæographiát tartotta Maffei kezdettől fogva, a melyről azon hibás felfogás uralkodott, hogy az elérte fejlődése tetőpontját. (Il punto de' caratteri, e dello studio e cognizion di essi è importante moltissimo nella critica diplomatica; estimandosi da tutti ridotto in queste ultime età al sommo della perfezione e della sicurezza anche per questo capo nulla vien creduto potersi aggiungere alle norme già date per

¹ Id. m. 192. s k. l.

² Id. m. 194. l.

giudicar delle carte.¹⁾ Ezzel szemben Maffei azt állítja, hogy e téren még sok munkára van szükség s lényegében meg kell változtatni az elfogadott rendszert. (Ma io dirò pure, che per questo capo ancora sommo bisogno c'è di nuove osservazioni, e quel ch'è più di mutar sistema.)

Határozottan kijelenti, hogy a Mabillon rendszere rossz, e helyett újat fog teremteni, a melyet kétségbevonhatlan érvekkel fog támogatni (Io non posso conformarmi alla sua dottrina, mentre son per dimostrar nel proseguimento, come non ci fu carattere gotico, non longobardo, non sassónico, non francogallico, e son per dimostrarlo si chiaramente, che i principi geometrici non saran più evidenti.²⁾

Maffei oklevéltani kísérletét nem fogadta nagy rokonszenvvel a szakirodalom. A lipcsei *Acta eruditorum* hangsúlyozza, hogy kísérlete kezdetleges: *Interim tamen ipsi non pauca adhuc ad consummationis operis gloriam deesse et periti pridem est quod iudicaverint et praesens illustris Scipionis Maffei liber, corrigendo partim, partim supplendo labori Mabilloniano conscriptus, abunde demonstrat. J. W. Goebel Conring*³ «*Censura diplomatis Lindaviensis*» című művéhez írt előszavában is úgy nyilatkozik e kísérletről, hogy nincs benne köszönet. Igaz, hogy Goebel is két értekezést akart írni, «in quarum una diplomatum historiam, in altera artem diplomaticam tradere animum induxeram». Ez a nagy terv azonban két oldalas előszóvá zsugorodott össze s így messze Maffei mögött maradt.

Baring⁴ is rossz véleményt közöl Maffeiről, mert azt mondja, hogy a hozzáfűzött reményeknek nem felelt meg: *Spei, quam de eo eruditi conceperant, non satisfacit. Irodalmi terveiről is kicsinylőleg nyilatkozik, mert azt állítja, hogy soha sem fognak megvalósulni. (Vereor, ne ob concatenatos labores promissis praestet minora.)*

¹ Id. m. 197 s k. l.

² Id. m. 199. l.

³ Opera II. k. 570. l.

⁴ *Clavis diplomatica*.

Az elismerésnek nem volt azonban teljes hijával Maffei. A *Bibliothèque Italique à Genève* egyik írója Bourguet,¹ a «rei diplomaticæ et antiquariæ primarius illustrator» elnevezéssel tünteti ki. Stefano Granara² pedig egyik állításáról azt mondja, hogy «l'aveva io letto nell' aureo libro del Maffei intitolato *Storia Diplomatica*».

Bennünket Maffeiben nem a diplomatikus, hanem a palæographia újjáteremtője érdekel s e téren való munkásságát akarjuk a feledés homályából kiemelni. Ez okból nem is időzünk hosszabban oklevéltani munkájánál, hanem műveinek rengetegében felkeressük azt, mely a palæographiának van szentelve. A *Verona illustrata* bőségesen foglalkozik a góthok és longobardok írásával³ s a «*Nouveau Traité*» is ezt tartotta szem előtt, mikor Maffeivel vitába állott, tulajdonképen azonban nem itt fejtette ki legteljesebben palæographiai rendszerét.

Maffei palæographiai rendszerét a legteljesebben a veronai káptalani könyvtár codexeinek katalogusához írott bevezető értekezésében adta elő.⁴ A bevezető értekezést Benedetto Bacchini apáthoz intézett levél alakjában írta meg s már címében is feltüntette, hogy a góth és longobard írásokat azonosaknak tartja a római folyóírással. (Che il carattere chiamato Gotico e Longobardo altro non è che il corsivo antico de Romani.) Minthogy eredményeihez a káptalani könyvtár codexeinek tanulmányozása közben jutott el, értekezését is a nevezett könyvtár ismertetésével kezdi. A vatikáni könyvtáron kívül egyetlen könyvtárt sem ismer Európában, mely római nagybetűkkel vagy ugyanazon korszakban használt más betűkkel írott codexekben oly gazdag volna, mint a veronai káptalani könyvtár. A XVI. században Panvinius «*Antichita Veronesi*» című művében a következő szavakkal jellemzi e gyűjteményt: *Bibliothecam*

¹ Opere del Maffei. XXI. k. 8. l.

² *Antichita ed origine di Roma*.

³ *Opera del Maffei* V. k. 274. s kk. 11.

⁴ *Notizia generale degl' insigni manuscritti, che si conservano nel Capitolo Canoniale di Verona. Opera del Maffei* XI. k.

totius orbis terrarum meo iudicio celeberrimam condidit (t. i. Pacificus archidiaconus), cuius vestigia adhuc Veronæ in monasterio canonicorum Veronensium exstant, ducentis pene literis maiusculis scriptis in membranis libris. Panvinus után hosszú ideig hallgat az irodalom a veronai codexekről, míg végre 1713-ban Maffei kezdeményezésére a káptalan egyik tagja, Carinelli Károly fel nem fedezte rejték helyüket s Maffei fel nem dolgozta tartalmukat.

Maffei pedig azon alkalommal indította meg a régi káptalani könyvtár nyomozását, hogy Verona ismertetéséhez gyűjtött anyagot. A munka Verona illustrata cím alatt jelent meg s Verona tudományos és művészeti emlékeit széleskörű kutatások alapján nagy alaposággal ismerteti. Munkaközben megtalálta Maffei a veronai káptalani könyvtár régi nyomait s e nyomok alapján keresni kezdte a hajdan annyira dicsért codexeket. Minthogy kutatásai sokáig nem jártak eredménnyel, felszólította a káptalani levéltár őrét, Carinelli Károlyt, hogy legyen segítségére a kutatásban, s Carinelli közbenjöttével tényleg siker koronázta fáradozásait. A codexek egy sötét helyiségben egy magas könyvespolcz kivájt tetején voltak felhalmozva, a hova Maffei előtt ismeretlen okból évekkel előbb elrejtették azokat, ott aztán megfedekeztek róluk s lassanként az emléküik is elveszett. 1713-ban történt e nevezetes felfedezés, mely a palæographiai tudományt egészen új mederbe térítette. Maffei e nagy felfedezésről önálló munkában akart beszámolni, de egyéb irodalmi munkái hosszú ideig akadályozták terve megvalósításában s 1721-ben is csupán egyetlen codexet, t. i. Cassiodorus «Complexiones in epistolas et acta apostolorum et apocalypsin» című művét adhatta ki, melynek előszavában megemlékezett a felfedezett könyvtárról is. Elmondja az előszóban, hogy az egyik codex római nagybetűkkel, a másik góth, illetőleg szász, illetőleg longobard, illetőleg a Mabillon nyomán elfogadott elnevezés szerint frankogall betűkkel van írva, a mely utóbbiakról azonban az a véleménye, hogy az előbbiekhez hasonlóan római betűk: Maiori Romana litera, et quidem magnifica et adamussim effigiata ful-

gebat; secundus celeri ea scriptura constabat, quam literaria omnis respublica modo Gothicam, modo Saxionicam, modo Longobardicam appellat et putat usque in hanc diem, Franco-gallicam item quandoque, viro maximo patre Mabillonio novitatem nominis concipiente, ego vero mere Romanam invictis ni fallor et ineluctabilibus argumentis ostendam aliquando atque evincam.

Maffei eredeti terve az volt, hogy «Bibliotheca Veronensis manuscripta» czim alatt ismertetni fogja az összes veronai codexeket, bevezetésül a fenti értelemben a régi latin írásról fog értekezni, befejezésül pedig oklevéltani rendszerét fogja előadni. Sokkal több irányban dolgozott azonban, semmint e nagyarányú tervét megvalósíthatta volna. Így történt azután, hogy terve nem is valósult meg teljesen, hanem inkább kísérlet maradt s az irodalomban nem tudott jelentőségre szert tenni.

Ilyen kísérlet a Bibliotheca Veronensis manuscripta kiadása, mely a Verona illustrata¹ függeléke gyanánt van közölve művei összegyűjtött kiadásában s az eredeti tervtől eltérőleg csupán a káptalani könyvtár codexeinek ismertetésére szorítkozott. A codexeket nagy részletességgel ismerteti, mert nem csupán tartalmukkal foglalkozik, hanem külső alakjukra is kiterjeszkedik. E részletesség azonban csupán egyes codexekre szorítkozik, másokról alig mond valamit. Bevezető értékelésében előadja, hogy a codexek valószínűleg az Etsch folyó kiáradása alkalmával kerülhettek rejtekhelyükre, miután a kolostor a folyam partján feküdt, az 1630. évi járvány alkalmával pedig az összes kanonokok elhagyták a kolostort s miután utóbb más kanonokok költöztek a kolostorba, a codexek emléke teljesen elveszett. Annyira elveszett a könyvtár és a codexek emléke, hogy midőn Mabillon a codexek tanulmányozására engedélyt kért, azzal utasították el kérését, hogy egyetlen codexük sem maradt. (Nullus in illa ecclesia libros modo superesse nobis assertum est.)² Hasonló módon járt Montfaucon is.

¹ Opere del Maffei II. k.

² Iter Italicum.

Maffei tanulmányozhatta át első ízben a codexeket s tanulmánya eredményeül megállapítja, hogy téves a régi latin írásokról divó azon felfogás, hogy ötféle régi írást lehet megkülönböztetni. t. i. római, góth, longobard, szász és francogall írást. (Quanto chimerica siano i generi dell' antiche lettere, cioè romane, gotiche, longobarde, sassoniche e francogallice.) A régi emlékek tanulmányozása alapján a legteljesebb bizonyossággal meggyőződött róla, hogy bármilyen legyen is a régi codexek és oklevelek írása s bármilyen barbár névvel nevezzék is a különböző írásokat, még sem egyebek azok, mint a régi római folyóírás: *Quel difficile e imbroglato carattere, che nei papiri antichi e in molti documenti e in alcuni libri ancora s' incontra, ed al quale tanti barbari nomi si danno, altro non è, che il corsivo antico de' Romani.* Bizonyosággal hivatkozik azon codexekre, melyekben ugyanazon kéz a fejezetek czímeit vagy az első sort szép római nagybetűvel írta, a többi sorokat azonban már azzal a gyors és folyóírással, melyet más századok barbár írásának tartottunk s melyet egyes nemzetekről neveztünk el. Vannak codexek, melyekben a másoló római nagybetűvel kezdett írni, aztán megunta a fáradságot és lassúságot s átment néhány lap után a római kisbetűkre vagy a római folyóírássra, illetőleg az önkényes nevekkel ellátott írások valamelyikére (Vedesi in qualche codice cominciare il copista in maiuscolo, poi piu crescendogli la fatica e la lentezza declinare dopo alquanti fogli al minuscolo, indi passare al corsivo schietto, cioè a quello, così denominazioni arbitrarie si sono date.)

Hivatkozik olyan codexekre, melyekben a római nagybetűk a kisbetűkkel és a folyóírás betűivel vegyesen fordulnak elő. Hivatkozik olyan codexekre, melyekben az eredeti római folyóírás betűit lemosták s helyükbe római nagybetűkkel írtak. Hivatkozik végül olyan római folyóírással írott codexekre, melyekben egyes lapokat más írással írtak. Mindezekből arra következtet, hogy nem négy különböző írásmód volt használatban, hanem csupán egy, s a ki ez egyet ismeri, a többi írásmódban is eligazodik. (Si ri-

conosce con sicurezza attentamente esaminando, come non quattro generi, ma è pure un solo; e come chi nel leggere i papiri antichi si sarà fatto franco, leggera tutto.) Nem a betük látszólagos különbözősége, külső alakban vagy nagyságban, vagy egyes betük eltérése, hanem lényeges különbségek alkotják a különböző írásfajokat. Egyes betük fokozatos átalakulása csupán ugyanazon írás fejlődését mutatja, a mit egykorú emlékekből könnyen meg lehet állapítani.

Mindazok, kik az írás történetével Maffei előtt foglalkoztak, abból indultak ki, hogy a rómaiak csupán azon betűket használták, melyeket a köemlékeken, az érmeken és a becsesebb codexekben láthatunk. Ez okoskodás Maffei szerint hasonló ahhoz, mintha valaki kizárólag felirataink, érmeink és nyomtatványaink alapján határozná meg a gyakorlati életben, ügyiratainkban és levelezéseinkben használt írásunkat. Mindenesetre használatos volt a régi rómaiaknál is a gyors írás¹ s nem éltek kizárólag azzal az írásmóddal, melynél minden egyes betűt külön kellett írni s ugyanazon betűt is több kézvonással kellett megszerkeszteni. A nagybetűs írás volt kétségkívül a régibb, az eredeti írásmód, de a mint gyorsan és sokat kellett írni, kisebbek lettek a betűk, azaz kialakult a kisbetűs írás, majd összefonódtak az egyes betűk, azaz folyóírást alkalmaztak, hogy egyetlen kézvonással több betűt is leírassanak. Bizonyosságul Maffei Quintilianusra hivatkozik de az idézett hely: «nisi cum inoffensa atque indubitata literarum inter se coniunctio suppeditare sine ulla cogitandi saltem mora poterit» nem az írásra, hanem az olvasásra vonatkozik és így nem a betűk, hanem a hangok összekapcsolását jelenti.

Helyesen következtet azonban Maffei akkor, midőn a nagybetűs írást régibb írásnak véve az «ars antiquaria»

¹ Nem idézi itt Maffei Quintilianust (Oratoria Institutio lib. I. cap. I.). Non est aliena res, quæ fere ab honestis negligi solet, cura bene ac velociter scribendi. . . tardior stilus cogitationem moratur, rudis et confusus intellectu caret! Pedig ismeri Quintilianust.

elnevezést a nagybetűs írásra érti. Bizonyosságul Szent Jeromost idézi,¹ a ki a nagybetűs írás használatát így jelöli meg: «habeo alumnos, qui antiquariæ arti servant». Szent Ágoston² is az antiquariusokat szembeállítja a gyorsírókkal: «respiciendo antiquarios, aut respiciendo qualeslibet veloces notarios». Innét magyarázza azt is, hogy régi szótárakban az *αρχαιογράφος* elnevezés egyértelmű volt a *καλλιγράφος* elnevezéssel.

Ezenkívül más írásmódot is használtak a rómaiak, melynek alkalmazóit librarius, scriba, actuarus vagy *ταχιγράφος* elnevezéssel illették. Folyóírás volt az, melynek betűit minuta vagy minutissima névvel jelölték. Cicero írásaiból kitűnik, hogy korában már voltak oklevélhamisítók,³ a kik mások írását utánozták. Írásutánzásról pedig csupán attól kezdve lehetett szó, mikor a folyóírás divatba jött, mert ezzel tág tér nyílott az egyéni írások számára, míg a római nagybetűs írás korában alig különbözhetek egymástól az írások.

A római folyóírás külső alakjának megállapítása érdekében Maffei vizsgálat tárgyává teszi a legrégebb latin okleveleket, melyek papirosra vannak írva, ezek azonban nem római eredetűek, ámbár alakszerűségeik kétségtelenül rómaiak. Ez oklevelek csaknem kivétel nélkül Ravennában, a római birodalom utolsó székhelyén készültek s egyikükről azt is megállapítja Maffei, hogy III. Valentinianus uralkodása alatt készült. Az említett oklevelek írásában állapítja meg Maffei a római folyóírás külső alakját. Abban nem lát semmi nehézséget sem, hogy a folyóírás betűi eltérnek a nagybetűs írástól, mert nagy különbség van korunkban is egyrészt a nyomtatványok és feliratok, másrészt a magánlevelek és ügyiratok írása között. Ugyanaz megvolt a görögöknél is! Náluk is a nagybetűs írás volt a legrégebb, a

¹ Epistola ad Florent.

² In psalmum XLIV. nr. 6.

³ Qui transcripserit tabulas publicas? Id quoque L. Alenus fecit, quum chirographum sex primorum imitatus esset. De natura Deorum, libr. 3. cap. XXX.

melyből *στρογγύλη*, vagyis kerek jelzéssel elnevezett kisbetűs írás, majd a rövidítésekkel és kapcsolásokkal telt *ξόρικη*, vagyis éles névvel jelzett folyóírás keletkezett. S még sem jutott volna senkinek sem az eszébe, hogy ez írásokat egyes nemzetekről nevezze el.

Azon feltevés következtében, hogy a rómaiak csupán a szép és világos betűket használták s minden más írás a barbároktól származott, a folyóírás hamis elnevezéseket kapott. (La prevenzione che le belle solamente e le chiare lettere fossero de' Romani, e che tutto ciò ch'è, o pare mal fatto sia venuto dai barbari, straniere denominazioni allo scriver corsivo fece attribuire.) Pedig mennyivel nagyobb eltérés van a feliratok írása és azon okleveles írások között, melyek nem a barbárok korából, hanem a XII—XIV. századokból maradtak fenn, mikor az ú. n. góth betűket használták a feliratokban. A nehezen olvasható írást általában longobard írásnak nevezték, pedig az így írt emlékek nagyobb része azon korszakból származott, a mikor a longobardok még nem jutottak el Olaszországba. Hozzáteszi Maffei, hogy a bevándorolt longobardok egyáltalán nem ismerték az írás mesteriségét. Ezért mondotta Rotarides rendeletének előszavában, hogy törvényeik nem voltak írásba foglalva; ezért mondotta Paulus diákonus, hogy törvénykezésük, a hagyomány és szokás alapján történt. Elianus¹ azt írja a barbárokról, hogy irtóztak a betűktől (*χρησται γραμμασιν*). A germánokról, a kik Olaszországot elárasztották, azt írja Tacitus, hogy «Literarum secreta viri pariter ac feminae ignorant». Az északi népek az írást a kereszténységgel egyidejűleg tanulták meg. Lehetetlen elképzelni, hogy az olaszok a barbár sereg támadása után nem irtak s csupán a barbár katonák irtak, vagy pedig megváltoztatták írásmódjukat s átvették a barbárok írását (Gl' Italiani dopo l'ingresso di quel barbaro esercito o non iscrissero piu e solamente que' soldati poi scrissero, o abbandonarono il lor modo di scrivere e quello di tal gente presero). Azt mondják, hogy az új írás góth

¹ Var. Hist. C. 8. c. 6.

jellegű volt. De hiszen a IV. század végén a góthok nem ismerték az írást. A sokat emlegetett rúnákat illetőleg Venantius Fortunatus és a codex argenteus nyújtanak csupán némi támaszpontokat s úgy tudjuk, hogy a góthok betűit Ulfilas hozta Konstantinápolyból. Ezért írja Isidorus: ad instar græcarum literarum Gothis reperit literas. Olaszországi első királyuk, Theodorik, nem tudott írni s Procopius említi, hogy eltiltotta a gyermekeket az írástól. Honnét vették tehát az olaszok az új írásmódot? A longobard és góth elnevezések teljesen lehetetlenek, de éppen ilyen lehetetlenek a többi elnevezések is, mert a barbárok a latinoktól tanulták meg az írás mesterségét s nem találtak fel semminemű írást. (Non meno bizzarre son l'altre denominazioni, avendo tutti i popoli imparato a scriver latino dai Latini, e non avendo per conseguenza inventato nuovi generi di scrittura.) Az ú. n. barbár írások tehát lényegükben azonosak a római folyóírással. A folyóírás nem alakította át lényegükben a betűket, hanem megtartotta kisbetűs alakjukat. A kisbetűs írásban viszont sokáig fennmaradt a nagybetűs írás nyoma. Így a nagy N betű sokáig fennmaradt a kis betűs írásban s a római nagybetűk között utoljára vesztette el eredeti alakját.

E szempontokból tehát a könyvek tele vannak tévedésekkel és hibákkal, a melyektől csupán úgy menekülhetünk, ha számba vesszük a mondottakat. De láthatjuk ebből azt is, hogy mily távol fekszenek a valóságtól azon állítások, melyek az európai népek írásait illetőleg ismeretesek. S e helyütt utal Mabillon nagy művének 46. és következő lapjaira.

A nemzeti írások bírálata után Maffei áttér a karoling írásra, a mely nem maradt nemzeti írás, mert egész Európában elterjedt. Azt mondja Maffei, hogy Mabillon az előrebocsátott öt nemzeti írás után a gall illetőleg karoling írást ismerteti, a melyről Maffei egyszerűen azt állapítja meg, hogy azonos a római kisbetűs írással, tehát nem új írás. (Oltre ai cinque sopraditti generi il p. Mabillon introduce il sesto, cioè il carattere gallico o carolino, così chiamando quello, che da me si dice minuscolo.)

Ez írás betűi alig különböznek a régi római kis betűktől s nincsenek egymással összekapcsolva. Ez írásmódot vették át a későbbi könyvnyomdák, minthogy a XV. században a könyvnyomtatás feltalálásakor a gondosabb könyvmásolók ezt használták. Mabillon azt tanította ez írásmódról (*De re diplomatica* 50. l.), hogy Nagy Károly honosította meg, és hogy «non Franci a Romanis, qui longobardicis passim elementis tunc utebantur», hanem a rómaiak, illetőleg az olaszok vették át a francziáktól. Ez Mabillon legnagyobb tévedéseinek egyike! Mabillon t. i. azt állítja, hogy a longobard írás a legtovább a római pápák bulláiban maradt fenn (*De re diplomatica* 49. l.), pedig a longobardok soha el nem jutottak Rómába és a római egyház minden téren átvette a régi rómaiak intézményeit. Mabillon a longobard írás szemlétetéséül olyan pápai oklevelet idéz (*De re diplomatica* 52. l.), a mely hamisítatlan római folyóírással van írva. A mi pedig a kisbetűs latin írást illeti, egész sereg márvány felirat és jelentékeny számú codex maradt fenn, melyek kisbetűs írással vannak írva és jóval Nagy Károly születése előtt meg voltak már, tehát a kisbetűs írást nem kell Nagy Károly írásreformjától származtatni.

A hamis elnevezések számos esetben hamis kormeghatározásokat eredményeztek, a melyek nem állják meg a komoly bírálatot. Van egy kisbetűs írással írott codexünk, a mely Sulpicius Severus műveit tartalmazza. Mabillon elmélete szerint e codexet a VIII. vagy IX. századokba kellene tenni, pedig a codex végén világosan fel van tüntetve a másolás időpontja: Agapito viro clarissimo consule, indictione decima, per Ursicinum lectorem ecclesiae Veronensis. Ez a mi időszámításunk szerint az 517. esztendő, tehát a kézirat körülbelül 250 évvel Nagy Károly előtt készült. Még kiáltóbb példa az ú. n. Tabula Peutingeriana, melyet Jenő herczeg vásárolt meg drága pénzen s a mely kisbetűs írása ellenére is oly régi, hogy még Aquileja is megtalálható rajta. A kisbetűs írást mutatja azon codex, melyet II. Pál pápa küldött Pipin királynak. Azon codexről pedig, melyet Adorján pápa küldött Nagy

Károlynak, Coutant azt mondja, hogy «mirum quam multa post allatum in Gallias hunc codicem descripta sint eius exemplaria, quam longe lateque dissipata». Minthogy pedig Franciaországban igen távoli egyházmegyék voltak, egyesekben e kisbetűs írást tévesen gall írásnak nevezték. Ezért rendeli el az 1091. évi leoni zsinat, hogy a toledói írást, t. i. a régi folyóírást, hagyják el, «et gallicis literis uterentur.»

Végül Maffei még egy említésre méltó dolgot jegyez fel a longobárd írásról. Van egy oklevele, melyet Montfaucon *Diarium Italicum* című művében lenyomatott (65. l.) s véleménye szerint a VIII—IX. században írták longobárd írással, pedig 557-ben írták, a mikor a longobárdok még nem látták Olaszországot. Ez utóbbi esetet annak igazolására hozza fel Maffei, hogy mily nehéz az írás jellegeből az irat korára következtetni. (Con questa scorta potremo guardarsi dall'errore ora invalso di voler conoscere il preciso secolo d'un ms. dal carattere.) P. o. a X. század végéről származó egyházi szertartáskönyvek szép nagybetűs írással vannak írva, a miből — egyedül az írás alapján ítélve — hamis következtetéseket lehet levonni. Vannak oklevelek, melyek aláírásaiban egymás mellett láthatunk nagybetűs, kisbetűs és folyóírást, ezek korának megállapításához maga az írás semmiféle támpontot nem nyújt. Az írás tehát egymagában nem elég ismertető jel, hanem számba kell venni egyéb ismérveket is: a helyesírást, a betűk felcserélését, melyet a népies nyelvhasználat okozott, a szóközöket, a szavak összevonását, a hasábok használatát, a vörös színnel jelölt czimeket, a tinta nemét, végül a hibákat és a tartalmat is. Ezúton kisebb időközöket jelölhetünk meg a kéziratok keletkezési idejéül és nem kell századokra kiterjeszkedni.

Bevezető értekezése végén kijelenti Maffei, hogy csupán három latin írásfaj van, t. i. nagybetűs, kisbetűs és folyóírás, a mely írásfajok azonban keverten is használatosak. A betűk meghosszabbítása, megrontása vagy rezgetése nem ok arra, hogy ez alapon új írásfajokat lehessen megállapítani (Avvertasi, che l'essere il majuscolo per cagion

d'eseempio talvolta bislungo, malfatto, tremolo, non varia spezie). De az sem ok új írásfajok megállapítására, ha a fenti három latin írásfaj keverten fordul elő.

Végül Mabillon tévedéseire is rámutat Maffei. Bebizonyítja, hogy különböző írásnemeket ugyanazon névvel jelölt meg, ugyanazon írásnemet pedig különböző elnevezés alá sorolt. (Osservisi ne'vari saggi della grand' opera diplomatica, come modi differenti si battezzioso alle volte col nome istesso, e come all'istesso si dia piu volte ora un nome, ora un altro.) Téved Mabillon az írásnemek felismerésében is, mert feliratokon talált kisbetűs írást folyóírásnak nevez. Rámutat Maffei arra is, hogy a Mabillonnál előforduló forensis, ecclesiastica, diplomatica stb. írások mennyire alkalmasak zavarteremtésre. Egyszóval a Mabillon osztályozása nem csupán rossz, hanem zavaros is, s ezért nagyon megnehezíti az írásnemek felismerését, a minek előmozdítására volna tulajdonképen hivatva.

Ezeket mondja el Maffei a veronai codexek katalogusához írott előszavában.

Lássuk most, milyen álláspontra helyezkedett Maffei megállapításával szemben az irodalom.

Maffei palaeographiai elméletében a franczia benzések tudományos hírnevük sérelmét látták és a Nouveau Traité de diplomatique hadat üzent Maffei eredményeinek. Nem az volt a fontos, hogy positiv eredményeit megdöntsék, hanem ki kellett mutatni, hogy Mabillon-rendszere mindemellett is megállja a helyét. Azon kijelentéssel kezdik ugyan munkájuk vonatkozó részét, hogy tudományos rendszerbe kívánják önteni a latin írás fejlődését,* e mellett azonban mégis elsősorban polemikus céljukat valósítják meg. (Notre plan nous conduit naturellement à reduire en methode et même en système des écritures.) Maffei azon kijelentését kell megdönteniök, hogy a Mabillon-rendszerében megállapított nemzeti írások azonosak a római írással. (Ces quatre genres, qui tirent leurs noms d'autant de nations étrangères,

* II. k. 479. s kk.

ne sont réellement qu'une seule et même écriture romaine.) Azt a Nouveau Traité is elismeri, hogy az európai népek a latinoktól tanultak latinul írni s következésképen írásuk is a latin íráshól fejlődött: nem fogadják el azonban Maffei elméletét, mely a nemzeti írások létjogosultságát tagadja. A nemzeti elnevezések jogosultságát arra alapítják, hogy a nemzeti írások meghatározott területeken voltak használatosak, s e területeken az elnevezést adó nemzetek laktak.

Az angolszász írást Nagybritanniában, a meroving írást Franciaországban, a longobard írást Olaszországban, a wisigoth írást Spanyolországban használták, s ha más országban találnók fel valamelyik írás nyomát, ezt vagy a kézirat vagy az író vándorlásával kellene magyarázni. Az újabb palaeographia sem ejtette el ez elnevezéseket, korántsem tulajdonít azonban az ú. n. nemzeti írásoknak akkora jelentőséget, mint Mabillon, kinek egész palaeographiai rendszere a nemzeti írások megkülönböztetésében merült ki.

Maffei azon ellenvetésére, hogy nem az egyes nemzetek találták fel a róluk elnevezett írásokat, azt mondja a Nouveau Traité, hogy az írások jellegzetes alakjukat mégis egyes nemzeteken belül vették fel, s ezért ha nem volnának meg a nemzeti elnevezések, fel kellene azokat találni. (Si ces dénominations n'étoient pas reçues, il faudroit les introduire ou en inventer de nouvelles.)

E mellett elfeledkeznek, hogy e lényegtelen sajátosságok a tudományt kevésbé érdeklik, mint az írások szerves fejlődése, s hogy egyes nemzeteken belül is számos írásfaj alakult ki, a melyek külsőleg eléggé különböznek egymástól, p. o. Olaszországban, a hol, úgyszólván, városenként változott az írás.

Nehezükre esik a Nouveau Traité szerzőinek Maffei azon vádja, hogy Mabillon ugyanazon névvel jelölt több írást s több elnevezéssel látta el ugyanazon írást. E kétségkívül nagy tévedést egyetlen esetre ismerik el, mikor Mabillon ugyanazon írást előbb longobard, majd meroving írásnak mondotta. (Un manuscrit de Gennade, que D. Mabillon avait d'abord estimé lombardique et depuis mero-

vingienne.) A Nouveau Traité csupán egy esetet tud, mi azonban többet is ismerünk, mert Mabillon Traube szerint a longobard írást azonosnak tekintette a montecassinói írással, holott az csak egyik változata volt az olaszországi római folyóírásnak, s Mabillon egészen más jellegű római folyóírást is longobardnak vett.

A Nouveau Traité azzal kísérli meg Mabillon igazának a megvédését, hogy elégtelennek jelenti ki a Maffei felosztását (Nous l'adoptons volontiers entant que générale; mais sous un autre point de vues, elle nous paroît insuffisante), a mely az írásnemek felületes ismertetésén túl semmit sem nyújt. Felosztását azzal hasonlítják össze, mintha valaki az egész növényvilágot fák, fűvek és gombák csoportjára osztaná. Maffei felosztása helyett a Nouveau traité azt ajánlja, különböztessük meg a bronz- és márványemlékek, a kéziratok és az oklevelek írását, a mely felosztás szerintünk jobban hasonlít a növényvilág például felhozott osztályozásához.

A római írásnemek eredetére vonatkozólag a Nouveau Traité is elfogadja Maffei elméletét annyiban, hogy szerintük is a kisbetűs írás és a folyóírás a gyakorlati élet terméke. A mint t. i. sokat és gyorsan kellett leírni, a betűk fokenként kisebbedtek és összefonódtak, azaz kialakult a folyóírás. Így volt ez már a görögöknél is s ezért különböztették meg a leírók két nagy csoportját, t. i. a szépírók (*καλλιγραφος*) és gyorsírók (*ταχυγραφος*) csoportját. Azt hiszik azonban a Nouveau Traité szerzői, hogy e gyakorlati szükségleteken kívül egyéb is befolyásolta a betűk alakját, t. i. az anyag, a mire írtak. A mint t. i. kemény vagy lágy anyagra vésővel vagy tollal írtak, a szerint módosult a betűk alakja, s ez nem csupán a nagybetűs írásra, hanem a kisbetűs írásra és folyóírásra is egyenlően érvényes. Nem tagadjuk, hogy ez elmélet megáll a Maffei elmélete mellett, egyáltalán nem pótolhatja azonban azt, mert hiszen ez elmélet alapján a nagybetűs írás mindig fenmaradhatott volna, a nagybetűs írás t. i. kövön, érczen, viaszban, papiruszon stb. egyaránt használható, s csupán a folyóírásnak köbe-

vésése okoz nehézséget. Azt hisszük ezért, hogy a Nouveau Traité elmélete Maffei mögött marad s minden kőnél és ércnél jobban hatott az írás fejlődésére a gyakorlati élet.

Az ú. n. nemzeti írásokra vonatkozólag a Nouveau Traité a következőket adja elő: Mindazon írások, melyek Franciaországban, Spanyolországban, Nagybritanniában, Németországban és Olaszországban az V. századtól kezdve használatosak, római eredetűek. A góthok, wisigóthok, frankok, szászok és longobardok nem honosítottak meg semmiféle írást, hanem egyszerűen átvették a legyőzött rómaiak írását. Nem is változtatták meg a római írást új írásjegyek alkalmazásával s írásuk minden izében római eredetű volt. Hanem a tudatlanság, a művészetek hanyatlása és a rossz ízlés, mely az új néppel meghonosodott, hanyatlást idézett elő az írásban is. (Mais l'ignorance, la décadence des arts et le mauvais goût, qu'entraînerent après elles ces nations indisciplinées, firent dégénérer les écritures, comme tous les arts.)¹ Kétségtelen, hogy a szomszédos országok írásai különböztek egymástól, de e különbség már akkor is megvolt, a mikor még római tartományok voltak. A változások gyorsabbakká és állandóbbakká lettek a római birodalom felbomlása után. Míg Róma volt a központ, az írások különbözősége nem fejlődhetett oly gyorsan és oly szembetűnően, mert rómaiak voltak a tisztviselők, római katonák őrködtek a határokon, római volt az igazságszolgáltatás s a római gyarmatok mindenben utánozták a fővárost, egy szóval voltak összetartó fonalak. A mint azonban a tartományok elhullottak, a gyakorlatban jobban használt kisbetűs írás és folyóírás nemzetenként elváltozott, s nem csodálkozhatunk rajta, hogy az írások különbözősége közös eredetüknél jobban megragadta a tudósok figyelmét. (Leur diversité paroît si marquée, qu'on ne doit pas être surpris que tant de bons esprits aient été plus frappés de leur différence que de leur unité.)² Ez a kö-

¹ Nouveau Traité, III. k. 8. l.

² Id. h. 9. l.

zös származás ismét annyira nyilvánvaló, hogy teljesen érthető azok törekvése, kik az összes írásokat ugyanazon írásra vezetik vissza. (Cette unité est néanmoins si certaine, que l'excès de ceux qui veulent les réduire toutes à une, semble en quelque sorte pardonnable.) Egy szóval a Nouveau Traité elismeri az összes latin írások közös eredetét, de vitatja egyszersmind alakjuk különbözőségét (Reconnissons en même-tems unité d'origine dans toutes les écritures des peuples du rit latin, et diversité de forme). S ezzel indokolja a nemzeti írások fentartását. (Voilà les dénominations nationales justifiées!) Végeredményben a Nouveau Traité mégis igazságot szolgáltat Maffeinek, mert a nemzeti írásokat Mabillon távolról sem úgy értelmezte, mint a hogy azt a Nouveau Traité teszi.

Teljesen a Nouveau Traité hatása alatt áll De Vaines «Dictionnaire raisonné de diplomatique» című műve. (Paris, 1774.) De Vaines maga is benzés volt és így természetesen rendtársai felfogását követte. Maffei eredményei elől azonban nem zárkozhatott el. Az írásfajok ismertetésénél megemlíti, hogy Maffei szerint kiváló tudósok csupán a rómaiak nagybetűs írását ismerték; arról azonban mélyen hallgat, hogy Maffeinek mi volt a felfogása. Ezzel szemben egy másik íróról tudja, hogy két római írásfajt különböztetett meg, t. i. a feliratok és díszművek, továbbá a fogalmazványok és ügyiratok írását. (Qu'ils avoient deux sortes d'écritures, l'une posée et noble, réservée pour les inscriptions et les ouvrages d'éclat; l'autre propre aux minutes et aux affaires qui demandoient à être expédiées promptement.¹) Ez alapon De Vaines is megállapítja, hogy volt római álló- és folyóírás. A nemzeti írásokat már teljesen a Nouveau Traité szerint magyarázza, t. i. hogy a római írást a saját izlésük szerint módosították (chaque nation ajouta à l'écriture Romaine son goût propre et particulier) és ez adta meg az írásoknak a nemzeti jelleget (qui donne naturellement la distinction des écritures nationales). Kijelenti

¹ Id. m. I. k. 429. l.

azonban, hogy az írások nem szorítkoznak kizárólag a nevet adó országokra, hanem a szomszédos országokban is használatosak voltak. (Ces différentes écritures n'ont pas été tellement propres aux nations chez lesquelles elles sont nées, que les autres peuples voisins ne s'en soient servis quelquefois.¹)

Ambár De Vaines is súlyt helyez a Nouveau Traité mintájára a nemzeti írások megtartására, mégis Maffei nyomán osztja fel az írásfajokat nagybetűs, kisbetűs és folyóírásra. (En capitales, en onciales et minuscules, en cursives.) Az elsőt a feliratok, a másodikat a kéziratok, a harmadikat az oklevelek írásának tartja, kijelenti azonban, hogy e szabály alól sok a kivétel. A nemzeti írások annyira lekötik a De Vaines figyelmét, hogy nemzeti nagybetűs, kisbetűs és folyóírást is megkülönböztet. Ez egészen egyedülálló elmélet, mert p. o. a nagybetűs írás nemzeti alakjál igazán nehéz volna kihámozni. Pedig De Vaines ezt is hirdeti: L'écriture capitale nationale n'est autre que la capitale romaine assortie au goût et au génie de diverses nations. Ezzel ellentétben azonban kevéssel utóbb kénytelen elismerni, hogy a nagybetűs írást nem lehet országonként tárgyalni, mert írásmódjai mindenhol egyaránt használatosak voltak. (Les accidents seuls qui l'accompagnent peuvent la différencier et lui donner une nuance distinctive entre une capitale et une autre capitale, mais non pas d'être les capitales d'un tel pays et celles d'un autre; car il n'est point de mode que chaque nation n'ait suivie.²) A nemzeti írások elméletét tehát De Vaines vitte a legtovább, egészen a lehetetlenségig s ezzel a legerősebb érvekkel nyújtotta a szerencsétlen elmélet ellen.

Teljesen a Maffei álláspontján van Angelo Fumagalli,³ a ki nem csupán átveszi a Maffei tanítását, hanem új érvekkel is törekszik megerősíteni. Maffei ismert elméletét fel-

¹ Id. m. I. k. 432. l.

² Id. m. I. k. 442. l.

³ Istituzioni diplomatiche. 1802.

tárva, előadja, hogy eddig egyetlen tudós csatlakozott fenntartás nélkül tanításaihoz, nevezetesen a spanyol eredetű Massaro «Polygrafia espana» című művében. A Nouveau Traité szerzőit is meggyőzte Maffei igazáról s lényegében elfogadták tanításait, nem hajlandók azonban elejteni a már megszokott elnevezéseket. Erre Fumagalli azt mondja, hogy a mint az aristotelesi és vegytani elnevezéseket megváltoztatták, éppen úgy hozhatók be az irodalomba új oklevéltani elnevezések is. (Si è cambiato nelle scuole il linguaggio aristotelico, si cambia attualmente il chimico; e perchè cambiar non si potrà in queste parte il linguaggio diplomatico?)¹ A Nouveau Traité Maffei rendszerét elégtelennek tartja s helyette az írás anyaga szerint csoportosítja a betűket. Fumagalli e helyett visszatér a Maffei rendszeréhez s a latin írás egységes eredetét vitatja, a melyet a latin nyelvvel vettek át a barbárok, de a nyelvvel egyetemben az írást is megrontották.² A latin írások egységes eredete mellett szól, hogy a nagybetűs írás megmaradt a gótok és longobardok alatt, s ugyanezt állapítja meg Fumagalli a folyóírásról is. A barbárok a latin nyelvet használták törvényeikben és okleveleikben, egészen természetes tehát, hogy a latin írást is átvették. (In tutti gli publici documenti non di altro idioma hanno eglino fatto uso se non del latino, che certamente non era il loro; e per conseguenza anche i caratteri con i quali il medesimo è stato scritto, non ha potuto essere che il romano.)³ Bizonyosságul hivatkozik Rotarius 643. évi törvényére, melynek előszavában a következőket olvassuk: Leges patrum nostrorum, quæ scriptæ non erant, litteris tradidimus. Paulus Diaconus pedig azt írja, hogy «Longobardorum leges, quas sola memoria et usu retinebant, scriptorum serie composuit codicemque ipsum edictum appellari iussit.» Ezek világos bizonyítékai, hogy a barbárok nem ismerték az írás művé-

¹ Id. m. 126. l.

² Id. m. 122. l.

³ Id. m. 123. l.

szetét. A barbárok ú. n. nemzeti írásairól pedig megjegyzi, hogy Franciaországban használták az ú. n. gót és longobard betűket, Olaszországban és Nagybritanniában pedig a meroving írást, s maga Mabillon is elismeri, hogy a gót írás hasonlít a longobardhoz, az angolszász a góthoz s a longobard a merovinghoz: következésképpen a nemzeti írássok megkülönböztetésének nincs értelme.¹ Vannak különbségek is közöttük, de ezek nem érintik a lényegét, s nem elegendők ahhoz, hogy ezek alapján írásfajokat különböztessünk meg. (Ma siccome queste non costituiscono generi diversi, ma unicamente modificazioni diverse di esse.)²

A régibb német diplomatikusok legkiválóbbika Schönemann Károly göttingeni tanár³ elméletileg Maffeivel ellentétes álláspontot foglal el,⁴ gyakorlatilag azonban átveszi eredményeit. A latin írásban Schönemann mindenekelőtt nagybetűket (maiusculae) és kisbetűket (minusculae) különböztet meg, a nagybetűket továbbá szögletes és kerek (capitales és unciales), a kisbetűket pedig álló és folyóírásra (erectae és cursivae) osztja fel. A betűk módosulásának okát Maffeivel teljesen egyetértően, de mindenesetre a Nouveau Traité hatása alatt az írás gyorsításában találja meg, mert a betűk egyszerűsítése és összekötése egyaránt arra szolgált, hogy gyorsabban lehessen írni, a betűk módosulása pedig e két jelenségben, t. i. a betűk egyszerűsítésében és összekötésében merült ki.

A római folyóírás virágkorát Schönemann⁵ az V—VIII. századok közötti időbe helyezi, a mikor azon írásnemek voltak használatosak, melyeket Mabillon és különösen a Nouveau Traité nemzeti írásoknak neveznek s melyekben Maffei egész

¹ Id. m. 124. l.

² Id. m. 127. l.

³ Versuch eines vollständigen Systems der allg. Diplomatik. Leipzig, 1848. 2 Bde.

⁴ Röviden, de felületesen azt mondja róla, hogy nem fejtette ki sohasem a rendszerét: Der Marchese Maffei ist dagegen seine verheissene neue Theorie schuldig geblieben. (II. k. 10. l.)

⁵ Id. m. II. k. 1. l.

helyesen nem lát egyebet, mint a római folyóírás lényegtelen módosulásait.

Schönemann a középkori római folyóírástól megkülönbözteti a német nemzeti írásokat (die Teutschen Nationalschriften), ezeket azonban a római folyóírásból származtatja.¹ A német nemzeti írások szerinte azon római tartományokban voltak használatosak, melyeket a német törzsek szállottak meg: ilyenek a frank vagy meroving, a longobard, a nyugati gót és az angolszász írások. Ez írások Schönemann szerint is nem egyebek, mint a régi római folyóírás, a mint az a germán törzsek által megszállott római tartományokban használatos volt.² A nemzeti elnevezések szerinte egyáltalán nem jelentik azt, hogy germán törzsi sajátosságok befolyásolták a római folyóírás alakulását. Egyszóval Schönemann ugyanazon módon értelmezi a Mabillon elméletét, a mint ezt a Nouveau Traité tette. A germán befolyás kimondása Schönemann szerint már azért is téves lett volna, mert az írás a germán uralom kezdetén culturalis okok miatt nem is a germánok, hanem a rómaiak feladata volt. Valószínű: hogy már a rómaiak uralma alatt tartományi sajátosságok merültek fel az írás terén s e sajátosságok később mindinkább szembetűnőekké váltak. Ez adta meg Mabillonnak az eszmét, hogy nemzeti írásmódokat különböztessen meg.³ E magyarázatban azonban Schönemann a Nouveau Traitéhez hasonlóan téved, mert Mabillon nyilvánvalóan nem így értette a dolgot, a mikor longobard és frank ősírásokról beszél, a melyek módosítólag hatottak az eredeti római írásra és sajátos írásmódok kialakulására vezettek. Ez egészen más, mint a mit a Nouveau Traité és Schönemann mondanak. Schönemann, úgy látszik, nem is ismerte Maffei munkáit, legalább nem ismerte a Verona illustratában előadott palæo-

¹ Id. m. II. k. 6. l.

² Id. m. II. k. 7. l.

³ Id. m. II. k. 10. l. «Mabillon hatte also vollkommen Recht, wenn er die diplomatischen Schriftarten, welche beym Anfang der neuen Ordnung der Dinge stattfanden, nach den Ländern oder vielmehr Nationen unterschied.»

graphiai értekezését és ez indította rá, hogy oly kemény kritikát mondjon úttörő palaeographiai módszeréről. Sajnos, a Schönemann elítélő kritikája mély nyomokat hagyott a német szakirodalomban, s Harry Breslau még mindig csupán annyit tud Maffeiről mondani, hogy «bekämpft die von Mabillon aufgestellte Classification der Schriftarten und kündigt ein eigenes System dafür an, dessen in Aussicht gestellte nähere Begründung er jedoch schuldig geblieben ist».¹ Egyébiránt Breslau is átveszi Maffei gyakorlati megállapításait, a mikor már a rómaiak korában megkülönbözteti az irodalmi művek és feliratok írását, a római nagybetűs írást (Capital- und Uncialschrift) a mindennapi élet gyakorlati céljait szolgáló folyóírástól,² a melyről azonban óvatosan kijelenti, hogy nem szolgált kizárólag gyakorlati céloknak, egyszóval irodalmi termékek leírásánál is használatos volt. Elfelejtí Breslau, hogy a folyóírásnak megállapítása a Maffei érdeme s ugyancsak Maffei állapította meg a folyóírás szerepét az ú. n. barbár írások kialakulására. A milyen kevés súlyt helyez Breslau a Maffei érdemére, t. i. a római folyóírás megállapítására, olyan bőven foglalkozik Mabillon találmányával, a nemzeti írásokkal.

Breslau megállapítja, hogy a római folyóírás úgy egyes kancelláriákban, mint egyes területeken is sajátos alakot vett fel. (Wie so in bedeutenderen Kanzleien, so hat weiter auch in bestimmten geographisch begrenzten Bezirken die Cursivschrift unter dem Einfluss von Schule und Überlieferung einen eigenthümlichen Charakter angenommen.) E megállapítással eljut az ú. n. nemzeti írásokhoz, mint-hogy azonban munkája csupán a német és olasz területek oklevéltanával foglalkozik, e területek nemzeti írásait sorolja fel. A frank-meroving nemzeti íráson kívül az olasz nemzeti írásokat ismerteti, szerencsésen eltünteti azonban a longobárd írást, a melyet Mabillon vitt be a szakirodalomba.

¹ Handbuch der Urkundenlehre 29. l.

² Id. m. 905. és kk. II.

A nemzeti területekre határolt írások legszembenfőbb czáfolatát azonban éppen Breslau nyújtotta, a mikor megállapítja, hogy az olasz fejedelemségek területein belül sajátos írásfajokat látunk kifejlődni, úgy hogy beneventi, salernói, capuai, nápolyi, amalfii, gaetai és sorrentói oklevélírást különböztethetünk meg. (Fast in jedem der hier bestehenden Fürstenthümer hat sich bei den Notaren und Curialen ein eigener Schrifttypus entwickelt, und mit mehr oder minder grosser Bestimmtheit lassen sich beneventanische, salernitanische, capuanische, neapolitanische, amalfitanische, gaetanische und sorrentinische Urkunden voneinander unterscheiden.)¹ Mindezen írásokról mint a római folyóírás változatairól beszél Breslau, minek következtében megerősíti a Maffei elméletét, illetőleg azonos eredményekhez jut el.

A francziák XIX. századi nagy diplomatikusa, Natalis de Wailly² a leghatározottabban Maffei álláspontját vallja, t. i. hogy az összes latin írások közös eredetre vezethetők vissza, tekintélyül azonban csodálatos módon a Nouveau Traitére hivatkozik. (Contentons nous d'invoquer l'autorité des savants auteurs du Nouveau Traité de Diplomatie, pour justifier l'hypothèse qui fait descendre de l'écriture romaine comme d'une source commune, les caractères employés en Europe depuis l'invasion des barbares.) Tudjuk jól, hogy a Nouveau Traité egyáltalán nem rajongott e magyarázatért s egészen más czélokat szolgált. Wailly különben három írásnemet különböztetett meg, t. i. a nagybetűs írást a feliratokban, kisbetűs írást az irodalmi termékekben és folyóírást az ügyiratokban. A nemzeti írások ellen azonban a leghatározottabban sikraszáll. Szerinte t. i. a folyóírás az, melyet az irodalom tévesen a barbároknak tulajdonított. Azt hiszi azonban, hogy e feltevés ma már idejét multá. (Il est inutile de combattre une hypothèse qui se refute d'elle-même, et qui aujourd' hui ne trouve plus de défenseurs parmi les savants.)³ A folyóírás tárgyalása

¹ Id. h. 908. l.

² Éléments de paléographie. 1838.

³ Id. m. 384. l.

kapcsán tűnik fel Wailly művében Maffei neve, de nem közvetlenül, hanem a Nouveau Traitéből idézi. Előadja Maffeinek már ismert okoskodását: ¹ A rómaiak idejében is sokat es gyorsan kellett írni, lehetetlen ezért elhinni, hogy folyóírásuk nem lett volna s az írás feltalálásának dicsőségét a barbároknak engedték volna át. Senkisésem gondolt arra, hogy a római törvénykezés nagyszámú ügyiratait a nehézkes nagybetűs írással nem lehetett volna ellátni. Egészen természetes fejlődés volt, hogy előbb kicsinyítették a betűket, aztán egy tollvonással igyekeztek minden betűt leírni, végül pedig összekapcsolták a betűket. Rómában egész sereg hivatásos másoló volt, ismerjük osztályaikat s munkateljesítményüket, a mely utóbbi kizárja a nagybetűs írás használatát, mert ez esetben nem győzték volna a munkát. De az ügyiratokon kívül is használatban kellett lennie a folyóírásnak, mert az írók nem dolgozhattak nélküle. Maffeinek ez okoskodáson kívül közvetlen bizonyítékai is vannak, hogy a rómaiak már a barbárok beütései előtt is használták a folyóírást. Mindezekből Wailly arra következtet, hogy a folyóírás régibb a kerek nagybetűs írásnál (il serait permis de douter si l'écriture onciale a précédé l'écriture cursive) és régibb a kisbetűs írásnál is (en ce qui concerne la minuscule, ou peut s'appuyer sur de fortes présomptions pour affirmer qu'elle est postérieure à la cursive). Wailly, mint a Nouveau Traité lelkes híve, nem ejti el a nemzeti írásokat, de nem tulajdonít nagyobb jelentőséget egyiküknek sem. Nyíltan elismeri, hogy a régi latin írásból származtak, s sajátos jellegük nem szüntette meg közös eredetük nyomait. (Nées de l'écriture latine, elles ont peu à peu adopté quelques habitudes particulières qui constatent leur individualité sans effacer les traces de leur filiation commune.) ²

Modern palaeographiai irodalmunk már megfelelő elismerésben részesíti Maffei lángelméjű megfigyeléseit és el-

¹ Id. m. 394. s. kk. II.

² Id. h. 677. I.

méletét a palæographiai tudomány legújabb eredményeivel igazolja. Különösen Bretholz nagybecsű munkáját tartjuk szem előtt,¹ mikor ez eredményt megállapítjuk. Bretholz a modern palæographiai irodalom eredményeit összefoglalva megállapítja, hogy a latin írás kisbetűs és nagybetűs írásra osztható fel. A nagybetűs latin írásban ismét szögletes és kerek betűket különböztet meg. A nagybetűs írás változatainak indokolását a Nouveau Traité adta meg s ez indokolást átvette az egész palæographiai irodalom, mikor a betűk szögletes vagy kerek formáit az írás céljaira használt anyag minőségével hozta kapcsolatba. Kemény anyagba t. i. egyes, lágy anyagba pedig görbe vonalakkal volt könnyebb írni.

Az írás fejlődésének következő szakasza a betűk összekapcsolásával alakult ki, a melyet az írás gyorsítása idézett elő. Így alakult ki a római folyóírás. A római folyóírást veszik át a rómaiak nyomába lépő nemzetek Spanyolországban, Olaszországban és Franciaországban, mi által a római folyóírás nemzeti változatai nemzeti írásokká lesznek. Az ú. n. nemzeti írások ezek szerint nem egyebek, mint a régi latin írás egyik nemének, a római folyóírásnak változatai, melyek látszólagos különbözőségük ellenére is közös eredetűek.²

Az írek és angolszászok a latin írást azon kéziratokból ismerték meg, melyeket a keresztény hittérítők honosítottak meg náluk, t. i. a liturgikus kéziratokból. Minthogy pedig a liturgikus kéziratok a térítés korában, t. i. a VI. században az ú. n. uncialis, illetőleg kerek nagybetűkkel voltak írva, természetesen ez írásnemet vették át.³ Ez írásnemet a középkorban scriptura Scotticának, Mabillon nyomán pedig scriptura Saxonicanak nevezték. Csupán e téren nem igazolta a modern szaktudomány Maffei elméletét,⁴ mert Maffei ez írásnemet is a római folyóírásból

¹ Lateinische Paläographie. Leipzig 1912.

² Bretholz id. m. 41. l. Giry, Manuel de diplomatique 514. l. Thompson, Handbook 217. l.

³ Thompson id. m. 236. l.

⁴ Bretholz id. m. 60. l.

származtatta. Tagadhatatlan azonban, hogy az ír és angolszász írásban a római folyóírás elemeit is megtaláljuk.¹ Nem tett különbséget Maffei az ír és angolszász írások között, a miben különben az újabb szakirodalom is tévedni szokott, pedig a két írás semmiképen sem mondható azonosnak.² Az ír és angolszász írások közötti különbséget a XIX. század elején Charles O'Connor tette behatóbb tanulmány tárgyává, mikor Richard Grenville, a későbbi Buckingham herceg gazdag kéziratgyűjteményét feldolgozta, «ut historiae Hibernicæ fontes et codices, si qui invenirentur sæculo XII. antiquiores, literis Hibernicis exaratos indicarem et a Saxonice decernerem.» Az ír és angolszász írás a normann hódításig használatos volt, a normannokkal azonban a római kisbetűs írás honosodott meg s a régi írás csupán a nemzeti emlékekben maradt fenn a XII. századig.³

A modern palæographia legnehezebb problémája az ú. n. longobárd írás, a mely körül Mabillon is ismételten tévedett. Ez elnevezés alatt a legtöbb palæographus egyebet ért s csupán abban egyeznek meg, hogy használatát Olaszország területére korlátozzák s e szerint a longobárd írás tulajdonképen olasz írást jelent. Traube igazolta, hogy longobárd írás alatt a XVII. századi olasz nyelvtudósok a közhasználatú kisbetűs írástól eltérő kisbetűs írásokat értették.⁴ A legmodernebb olasz paleografus, Cesare Paoli a délolaszországi benczés kolostorokat jelöli meg ez írás otthonául s főleg a montecassinói írást emeli ki.⁵ Pedig a montecassinói írás a longobárdoktól teljesen függetlenül alakult ki és közvetlenül a régi római folyóírásból száрма-

¹ Giry, Manuel 514. l.

² Traube, Perrona Scottorum. Sitzungsberichte d. philos. phil. Classe d. Akademie d. Wissenschaften in München. Ig. 1900. 470. és 475. ll.

³ Modus etiam scribendi anglicus ommitteretur et modus gallicus in chartis et in libris omnibus admitteretur. Historia monasterii Croylansensis. Id. Giry, Manuel 514. l.

⁴ Perrona Scottorum. Sitzungsberichte etc. Ig. 1900. 473. l.

⁵ Lateinische Palæographie 27. l.

zott.¹ A montecassinói kolostor 529-ben alakult s kevéssel utóbb már irodalmi központtá vált, a mi azonban az 581. évi longobárd dűlás után megszűnt. 707-ben újból visszaállították a kolostort s a VIII. és IX. századokban nagyarányú irodalmi működést fejtettek ki a kolostor lakói, míg 883-ban a szaracénok fel nem dűlták. A montecassinói kolostor állandóan jellegzetes írással él, a mely a kolostor harmadik virágkorában, a XI--XII. századokban éri el fejlődésének legmagasabb fokát. A longobárd elnevezést a francia palæographia is a latin folyóírásnak azon változatára alkalmazza, mely a longobárdok uralma alatt állott délolasz tartományokban volt használatos. Ez írás idővel annyira eltorzult, hogy II. Frigyes 1231-ben rendelettal tiltotta meg használatát.² Tulajdonképen azonban azon írásnem megjelölésére kellene a longobárd elnevezést korlátozni, melyet a longobárd királyi kancelláriában és az északolaszországi oklevelekben láthatunk.

Ez oklevelek azonban, nevezetesen a milánói és veronai oklevelek tisztán a római folyóírás változatait tüntetik fel s a VIII. században erősen a meroving folyóírás hatása alatt állottak. Ezért vitatja legújabban Thompson a franciaországi és olaszországi folyóírások közötti határvonal megállapíthatóságát.³ Mindamellet az összes olaszországi emlékek tanulmányozása arról győz meg bennünket, hogy az olaszországi folyóírások a régi római folyóírás leszármazottai, s ezért teljesen igazat kell adnunk Maffeinek, mikor nem akarja elismerni a longobárd nemzeti írás létjogosultságát s egyszerűen római folyóírást állapít meg az összes olasz-

¹ Bretholz id. m. 70. l.

² Decernimus instrumenta publica et alias cantiones per litteraturam communem et legibilem per statutos a nobis notarios scribi debere, scribendi modo, qui in civitate Neapolis, ducatu Analfie et Surrenti atque per eorum pertinentias hactenus servatur, omnino sublato. Id. Giry, Manuel 515. l.

³ The difference between a MS. written in France and another written in Italy is not always so strongly marked, as to enable us to call the one decidedly Merovingian or the other decidedly Lombardic in its style. Id. h. 217. l.

országi emlékekben, a mint ezt Maffeire való hivatkozással Steffens is teszi.¹

A nyugati gót más néven spanyol, illetőleg toledói írás sem egyéb, mint a régi római folyóírás egyik változata, a mint azt már Maffei megállapította.² Spanyolországban a VI–VII. századokban a nyugati gót királyok uralkodása alatt élénk szellemi élet keletkezett, melynek megindítása Izidor sevillai püspök nevéhez fűződött. Az arab hódítás alatt e szellemi élet az északspanyolországi kolostorokba szorult, hol a X–XI. századokig fenmaradt és megőrizte azt a sajátos írásmódot is, melyet kezdettől fogva művelt. Ez a régi nemzeti írás azonban idővel annyira eltorzult, hogy az 1074. évi toledói zsinat kénytelen volt a római kisbetűs írás használatát kötelezőleg elrendelni.³ Ez írásmód különben is erős versenytársul szegődött a régi írás mellé. A clunyi barátok voltak a «letra francesca», t. i. a római kisbetűs írás apostolai, kiknek befolyása alatt legelőször Cataloniában, majd Aragoniában és Navarrában is elterjedt. Castiliában, Leonban és Asturiában sokáig állotta a harcot a régi nemzeti írás, a legtovább azonban Galiciában, a hol a XII. század végéig fenmaradt. Szóval a modern palæographiai irodalom tanúsága szerint Spanyolországban a VI–XI. századokban a régi római folyóírás sajátos változata dívott, a mely lényegében attól nem különbözött s e szerint teljesen igazat kell adnunk Maffeinek, kinek tanítása szerint a nyugati gót írás azonos a római folyóírással.

A meroving írás a merovingok kancelláriájából kikerült oklevelekben található fel, s a mint az egész meroving kancelláriai intézmény római alapokon nyugodott, úgy az oklevelek írása is római eredetű, t. i. a római folyóírás vál-

¹ Lateinische Paläographie. III. k. IX. 1.

² Bretholz id. m. 75. 1.

³ Celebrato concilio cum Bernardo Toletano primate multa de officiis ecclesie statuerunt, et etiam de cetero omnes scriptores, omissa littera Toletana, quam Gulfilas Gothorum episcopus adinvenit, gallicis litteris uterentur. Id. Giry, Manuel 516. 1.

tozata.¹ Ez írás jellemző tulajdonsága, hogy betűi hosszúak és keskenyek, míg az olasz írás általában széles és kerek. E téren érvényesült a legszembetünöbben Maffei éles megfigyelőtehetsége, mert azon ellentét daczára, mely az olasz és francia írások között látható, felismerte közös eredetüket, s ezzel a modern palæographiai eredményeket már századokkal korábban leszögezte. Viszont az is bizonyos, hogy a meroving írás nem nevezhető teljes joggal franciaországi folyóírásnak, mert a franciaországi folyóírások egyik változata annyira hasonlít a longobárd íráshoz, hogy sokan a longobárd kéziratok közé sorozták az emlékeket.² Ebből az következik, hogy az ú. n. nemzeti írások nem korlátozhatók a nemzeti területre s egyáltalán semmi közük sincs a nemzethez, a mi ismét a Maffei elméletéből következik.

Ámbár a szaktudomány átvette és megerősítette Maffei tanításait, neve mégis elmerült a feledés homályában. Legfeljebb az oklevéltan történetében találkoztunk vele, mint az oklevéltan kezdetleges korszakának szerény munkásával. Azt, hogy a modern palæographia megalapítója Maffei volt, az oklevéltan művelői elfeledték. Egy müncheni nyelvész. Ludwig Traube emlékeztette az oklevéltan művelőit arra, hogy az oklevéltanban nem kell mindent Mabillontól kezdeni, van olyan ága az oklevéltannak, és pedig fontos ága, melynek megalapozása a Maffei nevéhez fűződik.³ Maffei fedezte fel, hogy a latin írásfajok nem valóságos írásfajok, hanem ugyanazon latin írás egyszerű változatai. (Die Verdienste Scipione Maffeis bestehen darin, dass er den wichtigen Zusammenhang der verschiedenen lateinischen Schrift-

¹ Bretholz id. m. 77. l.

² Of other types of handwriting, wích were and wíthin the limits of the Frankish empire and wích must be considered under the present division, there are some wích bear close resemblance to the Lombardic style so close, indeed, that many MSS. of this character have been classed as Lombardic. Thompson id. m. 229. l.

³ In der Tat beruht auf dem Werke Maffeis der gesamte Fortschritt der paläographischen Disciplin von Mabillon bis in unsere Tage. Vorlesungen und Abhandlungen I. k. 43. l.

arten durchschaute, oder, wie ich es mit darwinistischer Nomenklatur ausdrücke: dass er erkannte, dass die sogenannten Nationalschriften nicht verschiedene Arten, sondern Spielarten, Varietäten derselben Art, nämlich der römischen Schrift sind.¹⁾ Azt tanítja Maffei, hogy csupán egy latin írás van, mely a római birodalom feloszlása után nem fejlődik többé egységesen, hanem tartományonként elváltozik. (Es giebt nur eine römische Schrift, die sich, sobald die Einheit des Reiches aufhört, in den Bildungsstätten der verschiedenen Länder nicht mehr einheitlich weiter entwickelt, sondern nach verschiedenen Richtungen auseinanderstrebt).²⁾

Ezek után megállapíthatjuk, hogy Scipione Maffei palæographiai eredményei alapvető fontosságúak s ezen épült fel egész modern palæographiai tudományunk. Mabillon s a nyomában járó tudósok nem gondoltak arra, hogy a latin írások közös eredetre vezethetők vissza, hanem ezzel ellentétben azon fáradtak, hogy egymástól független írásfajokat mutassanak ki. Mindezek ellenében Maffei nem habozik kijelenteni, hogy a Mabillon művében felsorolt írásfajok közös eredetűek. Mabillon a tudomány kezdetlegesebb álláspontját képviseli, mert egyszerűen megismertet mindazon írásokkal, melyek megfigyelési körébe estek. Maffei viszont nem leíró, hanem kritikai szempontból vizsgálja az írásfajokat s megállapítja közös eredetüket. De megállapítja Mabillonnal szemben azt is, hogy a latin nagybetűs és kisbetűs íráson kívül megvolt kezdettől fogva a folyóírás is s e folyóíráson épült fel az egész későbbi írásfejlődés. Mabillon nagy tudományú védelmezőit Maffei teljesen meggyőzte rendszere igazáról s ezek a rendszer megczáfolása helyett egyszerűen eltolták a kérdést: sem a Mabillon, sem a Maffei osztályozására nem helyeztek súlyt, hanem újabb osztályozást léptettek életbe, a mely azonban korántsem közelítette meg a Maffei rendszerét.

¹ Id. h. 46. l.

² Id. h. 47. l.

Az újabb irodalmat, a mint láttuk, nem az irodalom, hanem az írott emlékek már meggyőzték Maffei igazáról, s a nemzeti írások csupán mint kegyeletes emlékek szerepelnek a legtöbb helyen. Sajnos, legújabb palaeographiai irodalmunk még nem szabadult meg teljesen Mabillon hatásától, s ha már a latin írások közös eredetét kénytelen is elismerni, még mindig fentartja a nemzeti írások elnevezéseit s vitatja azok jogosságát. Így Maffei honfitársa Cesare Paoli is megállapítja, hogy az ú. n. nemzeti írások egyáltalán nem nemzeti termékek és a római írástól lényegükben nem különböznek; megállapítja azonban azt is, hogy határozott sajátosságok észlelhetők bennük, melyek az íráskritika szempontjából rendkívül fontosak. Az elnevezéseket illetőleg kijelenti Paoli, hogy történelmi szempontból nem állanak meg, azaz semmi közük a hasonló névű nemzetekhez, földrajzi szempontból azonban fentartandók, mert azon területeken virágoztak, a hol a nevet adó barbár népek jutottak a rómaiak örökébe.¹ (Nur eine geographische, insofern durch sie angezeigt wird, dass eine jede von ihnen gerade in demjenigen Lande, in welchem das denselben Namen führende Volk, als es die Provinzen des römischen Reichs betrat, festen Fuss gefasst und für die Dauer seine neue Heimat gefunden hatte, vorzugsweise zur Blüthe und zur fruchtbarer Entwicklung gelangt ist.) Ez már azért is helytelen álláspont, mert ellenkezik Mabillon felfogásával, a ki az elnevezéseket az irodalomban meghonosította, s a régi elnevezéseknek újabb jelentéssel való fentartása legalább is zavart teremt és bizonytalanná teszi a nomenklaturát. Azt hisszük, legfőbb ideje, hogy szakítsunk a hagyománnyal, s sorozzuk ez írásokat — az angolszász kivételével — egyszerűen a római folyóírás alá s nevezzük egyszerűen olaszországi, spanyolországi és franciaországi régi folyóírásnak, a longobárdokról, nyugati gótokról és merovingokról pedig szó se essék többé.

GÁRDONYI ALBERT.

¹ Lateinische Paleographie 25. 1.

ÁRPÁDKORI TÁRSADALOMTÖRTÉNETÜNK LEGKRITIKUSABB KÉRDÉSEI.

VI.

12. *Kikből lettek a serviensek és a köznemesek?*

Körülbelül a *baro* cím divatjától kezdve, 1217 óta egyre gyakrabban mutatkoznak a magyarországi oklevelekben oly adatok, a melyekből az látszik, hogy a *nobilis* cím lassankint a szabadok középső, végül a legalsó rangosztályára is kiterjedt.

A legfelsőbb társadalmi osztálylyal kapcsolatban kevésbbé használják már a *nobilis* szót úgy, mint pl. még ezekben az adatokban: 1225: *aliis magnatibus et nobilioribus nostris*, 1233: *iobagiones nostros et multis aliis regni nobilibus presentibus*, 1265: *ac alios barones seu nobiles regni nostri*.¹ De már ezek az adatok sem zárják ki azt, hogy a *nobilis* címet a szabadok szélesebb körére kell értenünk. A «*nobilioribus*» szó mutatja, hogy voltak nemesek és nemesebbek. Egyre szaporodnak azok, a kikre kiterjesztik a *nobilis* címet, a miről a következő adatok tanuskodnak:

1211: *a capitulo, iobagionibus, vicinis nobilibus et multis aliis populis*²

1220 kör.: *abbas veniens cum suis testibus multis nobilibus*³

1230: *nobilibus de Kezeu*, 1238: *omnes isti nobiles sunt . . . terra nobilium de Raduzt*⁴

1235: *coram multis nobilibus patrie* (= vidék), 1237: *nobilibus illius patrie*,⁵

1236: *tam iobagionibus castri, quam aliis nobilibus*⁶ stb.

¹ Wenzel I. 209., 307. Hazai Oklvtár 47. l.

² Pannonh. Rendtört. X. 503. l.

³ Wenzel I. 167. l.

⁴ U. o. VI. 493. VII. 63. l.

⁵ U. o. II. 35., 72. Pannonh. Rendtört. I. 747. l.

⁶ Wenzel VII. 25. l.

Különösen a *tanúkat* szokták nobilisoknak mondani s a fejlődés későbbi, szélső fokát jelzi az, hogy pl. Márton ispán, alországbiró előtt Budán egyszerre száznegyven nemes jelenik meg (1297).¹ Emlegetik egy-egy vidék, patria sok nemesét, sőt egyetlen falu nemeseit, a mi eléggé mutatja, hogy itt nem főemberek, főurak a nobilisok, mint 1200 körül, hanem *legfőlebb középbirtokú szabad emberek*, kik sokszor közös birtokon gazdálkodnak.

Az a társadalmi osztály, mely a XIII. században, már az 1222-iki aranybullában a nemesekkel egyenlő jogokra, majd egyenesen nemességre törekedett s ezt az aranybulla 1267. évi kiadásában törvénnyel is szentesítette,² s így megteremtette a magyar köznemességet: az a *királyi serviens* osztály volt.

A megelőző viszonyt *nobilis és serviens* közt érdekesen megvilágítja *Rogerus* váradi, majd győri kanonok, soproni főesperes a tatárjárásról néhány évvel utóbb készített emlékiratában. Itt a nobiles név még mindig elsősorban az előkelőket jelenti, a kikhez azonban nemcsak a főemberek és ispánok vagy bárók, hanem a vidéki jobbmódú birtokosok is tartoznak.³

Fehérvárott a *királyi tanácsban a főtisztviselők és nemesek* jelennek meg (rex cum regni principibus et nobilibus). Ezek ott mind ülni szoktak, de IV. Béla király csak a főpapok és főtisztviselők, princepsok székeit hagyta meg, «a bárókét» elégette és büntetés terhe alatt megtiltotta, hogy ne merjenek az ő jelenlétében leülni.⁴ Egy 1234. évi oklevél nagyobb és kisebb báróságokat különböztetett meg. A királyi asztalnokmester állását a nagyobb báróságokhoz számítja (in dapiferum et in alios *baronatus maiores*).⁵ A nagyobb bárók nem mások, mint a föntemplített princep-

¹ Haz. Oktár 156. l.

² Endlicher, Monum. Arpad. 512. l. az 1267. évi törvény kezdete: «Significamus, quod nobiles Hungarie universi, qui servientes regales dicuntur, ad nos accedentes petierunt a nobis . . .»

³ M. Florianus: Fontes Domestici IV. 45—87. l.

⁴ U. o. cap. 4.

⁵ Wenzel VI. 546 l.

sek, kik leülhettek a király jelenlétében, a kisebb bárók pedig azok, kiket Rogerius főntebb egyszerűen báróknak nevez s kiknek Béla király megtiltotta a leülést a királyi tanácsban.

Rogeriussnál a nobilis név mind a princepsokra, mind a bárókra kiterjed. Azt mondja, hogy a *nemesek* hadi érdemeikért nagy birtokokat kaptak a királyoktól örökbirtokul, de IV. Béla király visszaszedte tőlük, úgyhogy a kik *gazdagok s hatalmasak voltak és féktelen sokaságot tartottak maguknál, azután már alig tudták magukat el-tartani.*¹ Majd azt mondja, hogy az ispánok elszegényedtek, egyszerű vitézeknek látszottak a várjavak eladományozása miatt, ellenben a királyi tárnokok, asztalnokok, pohárnokok és lovászok mestere s a többi *udvari méltóságok* meg-gazdagodtak. Béla király ezektől szedte vissza a várjavakat, de megjutalmazta hű servienseit, vagy szabatosabban: a kik jól és hiven szolgálták őt.²

A kúnok előkelői is nobilisok. A magyar előkelők zsoldos vitézeket tartanak. *Sok nobilis* csatlakozik a csanádi püspök zászlóaljához a Maros alsó vidékéről. Itt már a magyar földesuri családok tagjai értendők a nobilis néven. Végül szembeállítja Rogerius Ugron kalocsai érseket, ki nagyon nobilis, legnemesebb származású, György győri püspökkel, ki szintén nobilis, de már nem származás szerint, hanem erkölcsi tekintetben és tudomány dolgában volt előkelő (nobilis fuit moribus).³

A serviensek említése háromszor fordul elő Rogeriussnál. Egy helyen azt mondja, hogy mivel a kúnok közt sok volt a szegény, azért a magyarok szinte ingyen kaptak közülök *servienseket.*⁴ Természetesen nem rabszolgákat, hanem szegődött fegyveres vitézeket, kik zsoldért vagy hűbéres kis földért szolgálták urukat. Majd arról van szó, hogy Béla király méltó jutalmat adott királyi javaiból a neki jól és hűségesen szolgálóknak, «bene ac fideliter *servientibus.*»⁵

¹ Rog. c. 5.

² U. o. c. 10.

³ U. o. c. 30.

⁴ U. o. c. 8.

⁵ U. o. c. 10.

Végül Rogerius is használja azt a megkülönböztetést, a melyet az 1231. évi aranybulla így fejezett ki: *tam eis (scilicet nobilibus), quam aliis, iobgacionibus ac servientibus regni nostri*.¹ s a mely Rogeriusnál így szól: «*tam nobiles, quam (!) qui servientes regis dicuntur, quam castrenses et pertinentes ad castra . . . se ad exercitum prepararent.*»² Mátyás Flórián megbízható kiadása ezt az olvasást közli s ezt igazolja a serviensekre vonatkozó adatok fejlődése. A fentebbi két idézet azt bizonyítja, hogy a királyi serviensek nemessége 1231—1244 közt még nem volt meg.

Az első királyi oklevelet, mely servienseket nemessékké tesz, 1260-ból ismerjük. István, Béla magyar király elsőszülöttje, Erdély és Stiria hercege, a kúnok ura a zalai vár két pacasai jobbággyát, Csák mester servienseit, a cseh király németjei ellen Pettau ostrománál tanusított vitézségükért, miközben meg is sebesültek, két más rokonukkal, testvérükkel egyetemben és tulajdon földjeikkel teljesen kiveszi a zalai vár jobbágyságából s áthelyezi a királyi nemes serviensek sorába, testületébe oly szabadsággal, a milyennek *az ország nemesei és a királyi serviensek (!)* örvendenek. Földjüket el is különítette mindjárt a zalai castrensisekétől.³

Adatgyűjtésünk nem teljes, de 1260-on túl már nem is kritikus. Az Árpádkor végéig összeszedtünk tájékoztatóul tizennégy adatot, melyek mind arról szólnak, hogy István király már atyja életében vagy két utóda néhány szabadost a várjobbágyok, castrensisek, királyi erdővók s királyi udvarnok-jobbágyok közül földjükkel együtt kivesz az illető várispán hatósága alól s áthelyezi őket a nemes királyi serviensek testületébe (in numerum, cetum et collegium nobilium servientium regalium), hogy a királyi zászló alatt harcoljanak (sub vexillo regio debeant militare). Ne-

¹ Endlicher. Monum. Arp. 429. l.

² U. o. c. 14. Endlicher kiadása itt hibás. Monum. Arp. 264. l. «tam nobiles, qui servientes regis dicuntur, quam castrenses . . .» Pontosabb M. Florianus kiadása, Fontes Dom. IV. 55. l.

³ Zala vm. tört. Okt. I. 36., 37. l.

messé lesz ily módon a föntebbi négy zalai várjobbágyon kívül később megint egy-egy zalai várjobbágy (1273., 1275.), továbbá két és egy nógrádi (1266., 1274.), négy vasvári (1273.), két borsodi (1275), két tornovai (1279.), tizenkét, majd nyolcz pozsonyi *várjobbágy* (1281., 1283.), három zalai és tizennyolcz pozsonyi várhoz tartozó *castrensis* (1271., 1287.), öt ásguti, sárosmegyei *erdőóvó* (1283.) és négy *királyi udvarnok-jobbágy* (1283.).¹ Egy helyen jelezve van, hogy *a kivett föld* négy testvér számára, kik nemes királyi serviensekké lettek, összesen *egy ekére* való, tehát valami 120 kis hold (1283.).² Más helyen némileg részletezve látjuk, hogy minő földekkel együtt lesz szabaddá a nemes serviensségre emelt királyi szabados: «*összes tulajdon, vásárolt és jogos czímen szerzett birtokaival*» (1266.).³

Valószínű, hogy a serviensek nemesítése *István ifjabb király újítása*, vagy legalább ő karolta fel a királyi serviensek ily irányú törekvését, mely már az aranybullából is kiérzik. Maga az öreg király, IV. Béla tudtommal nem adott ki serviens-nemesítő oklevelet. István a serviensek kedvét kereste, hogy a maga pártjára nyerje őket az öreg királlyal szemben, kivel harczba keveredett, s végül együtt kiadták a már említett 1267. évi aranybulla-revisiót, mely azzal kezdődik, hogy a szabadságlevelet a királyi servienseknek nevezett nemesek kérték. Ezzel a régibb királyi serviensek nemességre való törekvése formaszzerű szentesítést nyert.

Tagányi szerint nekem «persze» sejtelmem sincs «arról a különben eléggé ismeretes tényről, hogy a nemeseket már a XII. században *III. Béla király idejében királyi nemes servienseknek* hívják.»⁴

Azön *1186. évi keltezésű oklevél*, a melyre Tagányi céloz, s melynek nemes serviensei majdnem nyolczvan évvel előzik meg a hiteles oklevelek nobilis servienseit,

¹ U. o. 74., 79. Hazai Okmt. II. 13., 19. III. 32. VI. 143., 180., 200., 206., 289. Hazai Oklt. 91., 96., 100. l.

² Haz. Okmt. VI. 289. l.

³ U. o. 143. l.

⁴ Tört. Szemle 1914., 446. l.

már ezzel a ténynyel magával is nagyon kihívja maga ellen a kritikát. S ha közelebbről megvizsgáljuk, gyanakvásunkban meg kell erősödnünk. Igaz, hogy ezen oklevél eredetije is megvan, s Knauz a Monumenta Ecclesiae Strigoniensis I. kötetében bemutat belőle egy darab facsimilet, de ez nem nagyon ajánlja az oklevél hitelét. *Szép inicialis betűi* határozottan IV. Béla korának hasonló inicialisaira emlékeztetnek, a melyeknek divatja okleveleinkben 1210—1280 közt van meg. Knauz ugyanott bemutatja egy másik oklevél facsimiléjét is *1188-ik évi* keltezéssel és diszes inicialissal. Ez az oklevél arról szól, hogy Béla király az észtergomi vásárvámból neki járó két részt már korábban odaadta az észtergomi kanonokoknak, most nekik adja a harmadik részt is, a negyediket pedig föntartja magának. A ki tudja, hogy a vámokból két rész járt a királynak, a harmadik rész pedig az illető várispánt illette, azelőtt már az is különösnek tűnhetik fel, hogy a király elajándékozza a harmadik részt. Még különösebb, hogy ez az oklevél még negyedik részről is szól, mely még mindig a királyt illetné s nem szól az ispán részéről, a mely tehát már az ötödik rész lenne a vásárvámból. Sokszor olvastam már vámharmadok eladományozásáról, de *négy-öt vámrészről* soha, s úgy hiszem, más sem — hiteles oklevelekben.

Az 1186. évi keltezésű oklevélnek az *invocatio*ja, köszöntő formulája sem illik III. Béla király oklevelébe. Ez az invocatio így szól: *In nomine Patris et filii et Spíritus Sancti*, holott a magyar királyi oklevelek köszöntése akkor ez volt:

1172 : In nomine Sancte et Individue Trinitatis.¹

1183 : In nomine Sancte Trinitatis et Individue Unitatis.²

1185 : In nomine Sancte et Individue Unitatis.³

1186 : In nomine Sancte et Individue Trinitatis.⁴

¹ Pannonh. Rendtört. I. 604. l.

² Wenzel XI. 47.

³ U. o. I. 78.

⁴ Pannonh. Rtört. I. 611. l.

1186 : In nomine Sancte Trinitatis et Individue Unitatis.¹

1192 stb. : In nomine Sancte Trinitatis et Individue Unitatis.²

Az 1186. évi oklevélben oly *fejlett formulák* vannak, a minők a XII. század végén nem fordulnak elő; ilyenek: «Universis Christi fidelibus, ad quos littere presentes pervenerint, salutem in eo, qui est salus omnium . . . Hinc est, quod ad universorum noticiam tenore presencium volumus pervenire, ut . . . tam magnatibus, quam servientibus et iobagionibus castri . . . multi nobiles nostri regni . . .»

Ez az oklevél érdemleges részében azt mondja, hogy Jób esztergomi érsek perbe idézte a király elé Márk és Péter pozsonymegyei embereket szabadságuk dolgában s azt állította, hogy ezek az ő *egyházának jobbágyai*. Ők pedig azt mondták, hogy szabadok s a király ur seregében vitézi fegyverzettel lovas szolgálatot kell teljesíteniök, mint *nemes serviensek*hez illik. Szabadságaikat elég tisztességesen igazolták sok nemessel és nemtelennel, úgy mágnásokkal, mint a pozsonyi vár servienseivel és jobbágyaival, kikkel kezdettől fogva együtt éltek. A király lelkiatyja iránt való figyelemből úgy ítélte, hogy az említett tanúkból tizenketten az érsek úrtól kiválasztva esküt tegyenek a királyi kápolnában arra, hogy *a vajkai föld, melyet a maguk örökségének mondanak, csakugyan szabad birtokuk*. Ezután a mágnások engedélyt kértek és kaptak a békéltetésre, a mi sikerült is olyképen, hogy a mondott emberek megmaradhattak szabadságukban és *beiktatták őket a peres föld harmadrészébe*. — A ki ismeri az Árpádkor végén s az Anjoukorban szokásos peres eljárást, az megérzi, hogy mennyivel közelebb áll a vajkai egyházi jobbágyok kritikus oklevele eme későbbi időkhöz, mint III. Béla korának szokásaihoz.³ Aztán mintha nem

¹ Hazai Okmt. VI. 4. l.

² Pannonh. Rtört. I. 614. l.

³ V. ö. Hajnik Imre: Magyar bírósági szervezet és perjog az Árpád- és a vegyesházi királyok alatt. 1899. Akad. 281. l. tizenkét tanúval letett eskü a XIII. században.

is királyi nemes serviensekről volna szó, a «királyi» jelző hiányzik a címükből, pedig ezt a lényeges hiányt nem pótolja a király seregében való hadkötelezettség említése, mert az egyházaknak és uraknak is voltak servienseik, kik szintén tartoztak a király seregében harcolni. Ám a nemes servienség mindenképen kései s az egyházaknál, főpapok körében inkább a «nemes jobbágyok», «nemes harcosok» szerepeltek az Árpádkor vége felé, kik utóbb fölvtették a «predialis nemes» címet. Az 1180. évi keltezésű oklevél a vajkai egyházi jobbágyok nemességre való törekvését szolgáló hamisítvány, mely akkor készült, a mikor már divatos volt a «nobilis serviens» cím és ezzel együtt az ily serviensek földjének elkülönítése. A nemes serviens cím nem korábbi V. Istvánnál s nagyon érdekes, hogy e király oklevele szerint Fülöp esztergomi érsek egyenesen őt okolta népeinek nemességre, elszakadásra törekvő mozgalma miatt, «*quasi nobis inputando, sic dicens: quod quidam nobiles exercitantes ecclesie Strigoniensis et quidam alii conditionarii . . . moliuntur in regni nobiles agregari*» (1272.).¹ Itt egész világos az összefüggés, noha V. István ezen oklevelében a vajkaiak nincsenek külön megemlítve.

Van néhány adat, mely azt látszik bizonyítani, hogy a királyi serviensek legalább az aranybulla korától kezdve nemesek voltak. De egyáltalán nem számíthatjuk ide azt az ítéletlevelet, a melyben Ke(töd)hidán 1232-ben a veszprémi püspök és Agyusz bán közt fenforgó birtokper birái magukat a Zalán innen és túl lakó királyi servienseknek nevezik (universi servientes regis).² Nem számíthatjuk ide azért, mert ez az oklevél egyáltalán nem szól nemes serviensekről, hanem csupán nemes egyházi jobbágyokról. Csak azért említjük itt, mert Tagányi úgy hivatkozik reá, mint amelynek nemességbizonyító jelentőségét

¹ Knauz, Monum. Eccl. Strig. I. 603. 1.

² Wenz. IX. 249—251. 1. Zalavm. tört. Oklt. II. 643—646. 1. facsimilevel.

mindenki ismeri: «mert hiszen ki ne ismerné (persze Erdélyin kívül) — így írja — az «Universi servientes regis citra et ultra Zalam constituti» 1232. évi híres oklevelet, a nemesi vármegyei biráskodásnak legrégibb emlékét . . .»¹ Hát igenis e zalai királyi serviensek később nemesek lettek és biráskodásukból kialakult a későbbi nemes vármegyei biráskodás, sőt a mennyi jogon nemeszték a veszprémi egyház jobbhagyait, ugyanannyi jogon nemesnek írhatták volna magukat is: de való igaz, hogy nem tették. S ugyan miért nem? Mert ez sokáig, még egy nemzedéken át inkább csak óhajítás maradt, de hivatalos kifejezésre alig jutott addig, míg a formyszerű «nemes királyi serviens» kinevezések meg nem kezdődtek 1260-ban.

Addig a nemes királyi serviensek említése csak ilyen formán kerül elő. Egy 1221-iki oklevélben II. András király elmondja, hogy Ják faluból Ják nembeli «*serviensei*» heten személyökben és javaikban szolgálatokat teljesítettek neki, egyik rokonukat a tengeren túlra — kereszties hadjáratra — is elküldték vele, s visszatérésekor két rokonukat küldték eléje, azért odaadta nekik Vasvár birtokaiból kihaló a nyolcz ekére való (kb. ezer holdnyi) Uraj földet. És leírja e birtok határait. Itt még nincs szó nemességről. Tizenkét évvel utóbb egy keltezetlen oklevélben G. győri püspök, N. soproni ispán és L. mosoni ispán (a kezdetük Gergelyt, Miklóst és Lászlót jelentenek 1233 körül) előadják, hogy A. királytól a királyi örökségek s egyéb ügyek elbírálására kiküldve, a jáki «*nemeseknek*», Márton ispán rokonainak, megítélték Uraj földet, mert privilegiumjuk volt reá a király úrtól és ezt nekik bemutatatták. Mindkét oklevelet körülbelül száz évvel későbbi átirathól ismerjük.² — IV. Béla király a szepesi nemeseknek régi szabadságát meg akarván őrizni, 1243-ban egyebek közt rendeli, hogy egyikök se tartozzék collectat fizetni, hacsak ez a collecta nem általános a király ser-

¹ Tört. Szemle 1914. 446. 1.

² Fejér Cod. Dipl. III/I. 329—332. 1.

vienseire és az összes nemesekre nézve.¹ — Végül Béla király a következő évben megerősít egy tótországi földeladást s az eladókat *az ő nemes servienseinek* nevezi.² Mindkét oklevél XVI. századi átiratokból van közölve.

Ezek az elfogadhatóbb adatok arra nézve, hogy a királyi serviensek közel állottak a nemesekhez, sőt már itt-ott kezdték őket azonosítani. Mindazonáltal vannak e bizonyítékoknak gyöngéik. A jáki királyi serviensek és a jáki nemesek Uraj földje csak kései átiratban kerül együvé. A jáki serviensek Ják neméből: *Topoz, Jaku, Ebad, Thuna, Gregur, Arenka et Pousa*; a kit elküldtek a tengeren túlra, annak a neve *Belsei*; a kiket a király elé küldtek, a már említett Gregor és Pousa voltak. Ugyanazon 1221-ik évből van egy eredetiben fönmaradt hiteles osztálylevél.³ E szerint a jákiak megosztóznak Jován fiaival, Márton és Jakab ispánokkal öröklött földjeiken. Márton és Jakab ispánok Kőrösely nevű földjüket meghagyják örökbirtokul a jákiaknak, t. i. *Tamásnak, Bertalannak, Chuna-nak, Ebednek, Tapachyusnak, Artunanak, Gregornak és Pósának*. A Kőrösely földdel határosak Uraj falu földjei. Topoz—Tapach, Jaku—Jach, Ebad—Ebed, Thuna—Chuna, Gregur—Gregor, Arenka—Artuna, Pousa—Pousa azonos nevek, de a jáki serviensekről szóló oklevélben Thuna, főleg Arenka el van torzítva, Bertalanról pedig, az osztálygyesség főszerzőjéről nincs szó. Urajról nem mint földről, hanem mint faluról és földjeiről beszél a hiteles oklevél, mely a jákiakat egyáltalán nem mondja sem servienseknek, sem nobilisoknak. Az 1233 körüli kezdőbetűkkel megirt oklevél csak annyit árul el, hogy a jáki «nemesek» Márton ispán rokonai. Mindent összefoglalva az a gyanunk támad, hogy a jáki nemesek jóval később, az Árpádkor végén beállott zavaros időkben rátették kezöket Uraj földjére, mikor itt már

¹ U. o. IV/1. 279. l.

² Wenzel II. 154. l.

³ Haz. Okmt. VI. 15. l.

falu nem volt, s aztán birtokjoguk igazolására az 1221. évi hiteles eredeti oklevél alapján némi körültekintéssel, kissé ügyetlenül megíratták valakivel az 1324. évi Károly király nevében szóló átíratot. — A szepesi nemesek oklevelében nincs igazi azonosítás nemesek és királyi serviensek közt. Erősen gyanús benne az, hogy a szepesi nemesek népeit «*jobbágyok*»-nak nevezi az oklevél, a mi a tatárjárás korában harczos, követségbe járó, lovas tisztii osztályt jelent, nem pedig az összes úrbéreseket, mint a XIV. századtól kezdve. — A tótországi földvételeiről szóló királyi oklevél, ha hiteles, arra enged következtetést, hogy a királyi servienseket *legelőször a Dráva vidékén* kezdték nemeseknek nevezni, a mit támogatni látszik az a tény is, hogy a nemes királyi serviensek kinevezéséről szóló első oklevelekben legjobban van érdekelve a Drávát érintő Zalavármegye (1260, 1271, 1273, 1275).

Van még három oklevél, mely királyi serviensek nemességéről beszél 1260 előtt, de ezek még kevésbé kelhetnek bizalmat, mint az előbbieik. Egy 1225. évi keltezésű oklevélben «*Bela, Dei gratia Hungarie, Dalmatie, Croacie, Gallicie, Rame, Seruie, Ladomerique rex, primogenitus regis Andree et rex in perpetuum*» az állítólagos oklevéladónak a czíme. Ámde az ifjabb királyok, trónörökösök nem viselhették atyjok életében a magyar király teljes czímét. A Gallicie rossz helyre is került. A nemes királyi serviensek kinevező oklevelei valahogy máskép voltak stilizálva: «*nullo nobilius remuneratur devote servientium libertas*», «*ab obligatoria servitute castri Zagrabienensis eximentes*», «*honesta societate servientium regis et concessa libertatis nobilitas*» stb. ily kifejezés a szokásos formuláktól eltérő. Ez az oklevélszöveg egész átírat-lánczolatból van közölve. A királyfi szokatlan czímzését már Fejér kiadó mentegeti.¹ — Hasonlóképen hibás a király czíme egy 1244. évi keltezésű oklevélben. Van egész csomó oklevelünk ezen évből IV. Béla királytól.

¹ Fejér III/II. 481—483. 1.

Czíme mindenütt: «Bela Dei gratia Ung. Dalm. Croat. Rame, Seruie, Galicie, Lodomerie Cumanieque rex». A csallóközi királyi udvarnokok öt écsi (de Echy) tagját *nemessé* és az «ország *serviensévé*» tevő királyi oklevél kihagyja a király czíméből Galicziát és helyébe teszi Bulgariát.¹ — Végül marchiot, salariumot, capitaneusokat, handeriumot is emleget egy valósággal kései módra *serviensség* nélkül *udvari nemességet* adományozó oklevél, mely a király czímét szintén megtoldja Bulgariával, eltérve a többi egyidejű oklevéltől (1256).²

A «*királyi servienssek*» szabad osztálya a nemes királyi *servienssek* előtt körülbelül félszázaddal kezdődött. Az adatok minden szála *II. András 1217-ik évi kereszties hadjáratához* vezet, mintha a felszabadító királyi *servienssé* való kinevezéshez a király e hadjárat alkalmával találta volna meg a motivumokat ép úgy, mint a baro, magnas czímezéshez. Nem járunk messze az igazságtól, ha a szabad királyi *serviens-kinevezések* okát abban keressük, hogy András király keresztieshadjáratán a külföldi fejedelmekkel és bárókkal találkoзва ezek körül csupa pánczélos hűbéres vitézeket látott. Ezentúl vagy ez időtájtól fogva királyaink vitéz *szabadosaik*at addig használt «saját és szerzett» földjeikkel együtt a vár s ispán hatósága alól kivették, a királyi zászló alatt *vértes* katonai szolgálatra kötelezve «*szabad*»-nak nyilvánították és besorozták a már kétségkívül meglevő szabad vitézek közé, kik már a XI. század óta *vértes* lovas vagy lovag módjára harczoltak. A szabad föld katonai kötelezettséggel *hűbéres* jelleget adott a király szabadjainak-kik a *servusoktól* és a *szabados magán-servienssektől* meg,

¹ U. o. IV/1. 333–335. l. A *de Echy* úgy tűnik föl, mint vezetőknév. Ez nagyon későre, XV–XVI. századra vallana.

² «libertatem, ut a modo in eternum illibati nobiles et vere aulites regales censeantur. . . .» Fejér IV/II. 409–412., 522–526. l. Az is kései időre, legalább a XIV. század közepére vall, hogy az új nemesek összes népeit «jobbágyok»-nak nevezi ez az oklevél, melynek stílusa mesterkélt, dagályos.

különböztetve, valószínűleg már 1217 előtt is szívesen nevezgették magukat a király servieneseinek.

Korábbi adatot azonban, 1217 előtt, a «királyi serviens» elnevezésre nem találtunk. A mit eddig korábbi dátummal ismerünk, az jóval későbbi eredetű. Az első adat látszólag *II. Béla* oklevelében kínálkozik. Ezen oklevélnek nincs keltezése. Benne Béla, Isten kegyelméből Magyarország királya «a mi hűséges *servienseink*»-ről szól, tehát királyi serviensekről, kiknek földet adományoz, «et *aliud*, si nostram graciam diligitis, *non facturus*» formulával fejezve be a sárosi ispánhoz intézett parancsot. Épen ez a befejező formula nyilvánvalóan elárulja, hogy ez az oklevél századokkal később készült.¹

A második adat 1156. évi keltezésű, *Martirius esztergomi érsek nevében készült oklevélben* kerül elő. Van ugyanazon érseknek ugyanazon évből ugyanott egy másik oklevele is. A kettő közt tetemes különbségek vannak. Az egyik hiteles eredetiben van meg, a másik csupán Nagy Lajos király 1347. évi átiratából ismeretes.² Az elsőben az érsek hetven falu tizedeit engedi át a szegény esztergomi kanonokoknak, hogy legyen vacsorájuk s annál buzgóbban végezzék Sz. Mária új oltáránál az ünnepélyesebb istentiszteletet. Az átiratban ugyanazon érsek az *Euzidinustól* alapított egyházat parochialis egyházzá teszi három falu részére. Az előbbi oklevél tanúi közt első helyen fel vannak sorolva a kalocsai érsek és kilencz püspök: az utóbbi oklevél szerint a templomszentelésre megjelent tanúk közt elsők «*Vlkou scilicet episcopus, Johannes Nitriensis episcopus*». Ez a nyitrai püspök az ugyanazon évi keltezésű előbbi oklevél püspökei közül teljesen hiányzik, a «*Vlkou scilicet episcopus*» pedig valószínűleg «*Mico Colocensis archiepiscopus*» eltorzítása. Amott az érseki oklevél írója Barnabás királyi jegyző, fejérvári kanonok és pecsételője Miklós; míg az

¹ Fejér VII/I. 144. l.

² Knauz Monum. Eccl. Strigon. I. 110. l.

álírt érseki oklevélnek ugyanazon évben sem scriptora, sem sigillatora nincs említve. Az Euzidinus adományát tartalmazó oklevél voltaképen azt sem jelzi, hogy kinek a nevében készült. Inkább csak úgy tűnik fel, mint jó későn készült jegyzék, melybe fölvtették szószerint az «Ego Euzidinus» kezdetű adománynyilatkozatot s ezután Euzidinusról megint mint harmadik személyről szólnak, kinek kérésére a templomszentelő érsek az Euzidinustól épített *bratkai templomot* megtette három falu, Bratka, Léva és Vitk (Visk) parochialis egyházává.¹ Semmi szó arról, hogy e falvak előbb mely egyházhoz tartoztak s miképen kárpótolták elszakításukért a régibb anyaegyházat. Az is feltűnő, hogy Lévát, mint hospesfalut (villam Leua cum conventu hospitem, ibidem commorancium) Euzidinus kérésére az érsek egyszerűen odacsatolja az Euzidinus kegyurasága alá tartozó új bratkai egyházhoz, holott a hospesek mindenütt kényesek voltak a maguk egyházi autonómiájára, mihelyt többen voltak egy tömegben. A kései okiratszerkesztés célja bizonyára az volt, hogy igazolja e bratkai parochialis egyház jogának Lévára való kiterjesztését. Egy keltezetlen oklevél hiteles adatokat nyújt Euzidinról és Barátkáról. E szerint Adrián fia István, nem lévén vérszerinti örököse, miután testvére *Eusidin* és ennek fiai is elhaltak (!) Gábriel ispán közbenjárásával megnyerte II. Gyécsa király engedélyét, hogy e két birtokát, *Bratkát* és *Szántót* odaadhassa Szent Benedek garami monostorának. Az adományáról szóló keltezetlen eredeti oklevél kétségtelenül hiteles és egészen másképen hangzik, mint az 1156-iki keltezésű Euzidinusféle adománylevél. Az a *keltezetlen hiteles levél* Bratka templomát, papját említi ugyan, de hogy ezt a templomot Euzidinus építette, s részére valamit adott volna, arról testvérének adománylevele egy szóval sem emlékezik meg.

¹ Barátka és Visk a barsmegyei Léva szomszédságában már rég elpusztultak. Knauz: A Garam melletti szentbenedekrendi apátság. Budapest 1890, 139, 140. l.

pedig ugyancsak helyén lett volna.¹ Az Euzidinus adományával kapcsolatos parochia-alapítás oklevelét 1347-ben iratták át, a mikor épen perök volt a Baratkaiaknak, kik kénytelenek elismerni, hogy ők csak régi bérlők Baratkán, nem pedig tulajdonosok.² Annyi bizonyos, hogy az Euzidinus adományát tartalmazó, Martirius esztergomi érsek nevében készült, 1156. évi keltezésű, 1347. évi átíratban reánk maradt oklevél egyáltalán nem hiteles és ennek tanúi közt van említve «*Bors serviens regis*». Így hát ez az adat sem hiteles bizonyíték a «*serviens regis*» név 1217 előtti régiségére.

«*Serviens regius*»-t említ a *pécsi egyház népeinek szabadságait* tartalmazó írás, melyet III. Béla királynak 1190-ben keltezett átíró formulájával s aranybullájával akartak megerősíteni.³ Ebben említve van *condicionalis* (= úrbéres), baro, mely nevek nem régiebbek okleveleinkben a XIII. század tizes éveinél. Említve van benne a «*cardinalis Prenestinus*», ki sokat emlegetett volt Magyarországon 1233 táján, mint pápai követ, a híres beregi egyesség kieszközlője, t. i. Pecorari Jakab palestrinai bitoros püspök. Ez időnél semmiképen sem régiebb az oklevélben említett *nobilis iobagio ecclesie*, vagyis egyházi nemes jobágy.

Van még egy oklevél, mely öt évvel 1217 előtt van keltezve s arról szól, hogy a (pécs)várad apát két hetényi embertől elvette összes ingatlanait, mert úgy tudta, hogy ezek az ő egyházának a jobbágyai, s mégis el akartak tőle szakadni azon a czímen, hogy ők *szabadok és a király serviensei*. II. András király a per elbírálásával János esztergomi érseket bízta meg, a ki a pécsvárad káptalan (!) nevében megjelent dékánnak és az apátság jobbágyainak állításával szemben a felperesek, mint állítólagos királyi serviensek rokonainak tanuskodásától

¹ Knauz, Monum. Eccl. Strig. I. 116. I.

² Knauz, A Garam m. sz. benedeki apáts. 140. I.

³ Fejér II. 252—260. I. Endlicher, Monum. Arpad. 392—398. I.

tette függővé a döntést (cognatorum suorum testimonio). A megnevezetlen «nemes férfiak» a kitűzött időre megjelentek tanukul. Hogy mit vallottak, János érsek nem tartja szükségesnek megmondani, csak megparancsolja, hogy az apát haladéktalanul adja vissza a két hetényi ember jószágait. Erre aztán a felek kiegyeztek: az apát és káptalana mindent visszaadtak, a felperesek pedig lemondtak a birtokaikon felül követelt pénzről (!) a szekszárdi káptalan (!) és sok más jelenlétében. Ezután az érsek maga elé idéztette a feleket poroszlója, Betlen dömösi kanonok által. A felperesek meg is jelentek, de az apát, káptalana és jobbágyaik öt idézésre (!) sem álltak az érsek elé. Erre az érsek elismerte a két hetényi ember igazságát, az apát, káptalana és jobbágyaik zaklatásától fölmentette őket és elrendelte birtokaik visszaadását. Ez az oklevél nem eredetiben, hanem Csanádin esztergomi érseknek Anjoukori átiratában maradt fenn a XIV. század közepéről.¹ Mivel a királyi servienssé szabadító oklevelek már 1217-ben föltételezik a királyi serviensek nagyobb számát, a melybe besorozzák az újonnan fölszabadítottakat: ennél fogva az 1212. évi oklevél «se *liberos* esse et *servientes regis*» adata alig tolná ki a többi adatból megállapítható kezdőhatárt a királyi serviensekre nézve. A történeti igazság szabatos meghatározására irányuló törekvésünk azonban kénytelen megállapítani, hogy még az 1212-iki adat sem megbízható, mert a hetényi állítólagos szabad királyi serviensek részére készült oklevél bizonyosan későbbi 1217-nél és nem korábbi a tatárjárásnál. Ez az oklevél is hozzátartozik azon mozgalom eszközeihez, a melylyel az egyházak szabados és szabad lovas jobbágyai a királyi serviensek példájára a nemességet iparkodtak megszerezni s az egyháztól nyert földjeiket szabaddá tenni, elszakítani az egyháztól. E mozgalom legalkalmasabb kora az a félszázad volt, mely a gyermek s női kormánytól az oligarchák letöréséig (1273—1323) be-

¹ Wenzel. VI. 355. 1.

töltötte és bizonytalanná tette az Árpád-kor végét és az Anjou-kor elejét. Ez időbe illenek a királyi serviensek nemes rokonai, az eskütársak, az ötszörös idézés stb. A monostori szerzetes «káptalanok» divatja legjobban az 1231. évi 21-ik törvényczikkely hatása alatt kezdődhetett, mely a pristaldusok idézésének hitelességét a káptalanok tanuskodásától tette függővé, s e miatt a monostori conventek Pannonhalmán, Zalavárott, Tihanyban, Pécsváradon, Szekszárdon, mint hiteles helyek káptalanoknak címezték magukat s ezt pecsétjük köriratán is feltüntették. Így hát a pécsváradai és szekszárdi káptalanokról, s a hetényi királyi servienseknek, helyesen egyházi jobbágyoknak könnyű szerrel sikerült megneemesedéséről és függetlenítéséről szóló 1212-ik évi oklevél tanuskodását nem fogadhatjuk el hitelesnek.

A *legrégibb királyi serviensek*, kikről adataink vannak, azok voltak, a kiknek királyi kinevező oklevele 1217 és 1259 közt maradt reánk.¹ Ily oklevelet hatot vagy hetet ismerünk.

Az elsőben András király elmondja, hogy Oroszt, a *Szent Király zalai jobbágyát* Joles királyné bejövetelekor és sok más esetben tanusított szolgálataiért s különösen Barancs várnál nemes vitézi föllépésével, kiváló lovagi fegyverzetével, cum nobili apparatu militari, véghezvitt derék tetteiért három édestestvérével együtt teljesen kivette a Szent Király zalavári jobbágyai közül örök jogon őket illető földjeikkel, hogy az arany és örökös szabadságnak örvendjenek, s besorozta őket a király serviensei közé örökre (1217).² Ugyanazon évben a csanádi püspök és a zágráb

¹ «*Serviens regius*» név nélkül ilyféle kinevezés volna már Imre király 1197. évi oklevelében: . . . «*iobagionem de castro Po-son . . . viriliter pro corona nostra (!) dimicavit . . . ad eximiam extulimus libertatem . . . nullus comitum . . . in eo sibi ius . . . vindicare presumat, verum in aula regia tam ipse, quam sui heredes perpetua libertate gaudeant*» . . . Fejér II. 308., 309. l. A «*corona*» hangoztatása főleg V. István korától kezdve divatos.

² Fejér III/I. 198. Hazai Okmt. VII. 7. Wenzel XI. 141. l.

prépost kérésére örökös szabadsággal ajándékozott meg a király egy *báni szabadost* s öröklött földjeivel együtt kivette a bán és minden más ember hatósága alól, hogy az ő serviensei közé tartozzék.¹

Béla király, a király elsőszülöttje 1230-ban előadja, hogy látta Farkasnak és atyjának érdemeit az ő s atya akaratának teljesítésében, ezért már II. András király odaadott az ő kérésére Farkas atyjának és két öccsének a Bövény földjéből *harmadfél ekére* valót, mely az *ugocsai* ispánsághoz tartozott; akarja, hogy Farkas, az ő serviense saját földjén szolgáljon udvarának s az ugocsai ispán ne merje őt zavarni, azért megerősíti atyja adományát.²

A tatárjáráskor elkísérte Béla királyt a tengerpartra és vissza Vétő a *honti ispánságból* lovon, fegyverzettel, s igen hűségesen szolgált neki; azért a király fölveszi őt (1248) a királyi serviensek testületébe és sorába, kiemelve őt a *halász* szolgálatból s neki adva egy magtalanul elhalt királyi serviens *öt ekére* elegendő földjét (600 hold).³ Négy évvel utóbb egy dejteri királyi *pohárnokot* vesz ki két fiával együtt Béla király az úrbéres állapotból, mert vitézi fegyverzetben akartak szolgálni a királynak és az országnak s megígérték, hogy a két fiú *pánczélban, vassisakkal, paizszsal, íjjal és nyíllal, hadi lovon* fog mindig megjelenni a király seregében; ezért a királyi harcosok közé sorozta őket a király (1252).⁴ Itt a királyi serviens név nincs kitéve, de azért az «*exercitiales regii*» kétségkívül királyi servienseket jelent és az egész szöveg nagyon jól rávilágít a királyi pánczélos lovas vitézek ezen osztályára, mely tehát ugyancsak nem volt az az ősmagyar nemesség, a milyenek historikusaink gondolták. Az a dejteri pohárnok (bucharius) t. i. Milaszt nevű, kétségkívül tót származású (nógrádi?) szabados ember volt, valóságos pintér vagy bod-

¹ Wenzel XI. 145. l.

² Haz. Okmt. VI. 19. l.

³ Wenzel VII. 256., 257. l.

⁴ U. o. 342., 343. l.

nár kézműves, legalább ez lett volna ősi foglalkozása, de ügylátszik jól meggazdagodott s fiait már vasba tudta öltöztetni és erős lovakat szerzett alájuk, így küldte őket vitézkedni a cseh király fia, P. morva örgróf elleni háborúba (1251).¹

Péter *honti várjobbágyot* Béla király azért emelte ki ezen szolgálatból és szabados állapotból s tette királyi servienssé, mert öröklött földjét cserébe adta a királynak más honti várföldért (1256).² Végül egy oklevél elmondja, hogy Premysl és testvére Nosk, a *trencsényi vár jobbágyai*, derék vitézek, váruk ispánjával résztvettek egy dicsőséges ütközetben: Nosk elesett, Premysl pedig megsebesülve egy pánczélos vitézt vitt foglyul a királyhoz; ezért a király Premyslt és Nosk fiait összes birtokaikkal serviensei közé emeli, nekik adja a vár egy üres földjét, melyet kivesz a várispán minden joga alól és szabaddá tesz, s följosítja őket arra, hogy házában élvezzék az arany szabadságot.³

A királyi serviensek nemcsítése — mint láttuk — 1260-ban kezdődött. Egyszerű királyi serviensi kinevezést azonban még ezután is lehet találni; pl. IV. László király 1287-ben két *pozsonyi várjobbágyot* oly ünnepélyes szabadsággal ajándékoz meg, a milyent élveznek az *igazi, első és természetes királyi serviensek*, a királyi zászló alatt harcolók.⁴ A nobilis, nemes királyi servienség ebbe a kinevezésbe talán már beleérthető, de nyilván nincs benne kifejezve, csak az egyszerű, legrégibb szabad királyi servienség.

Ezt a királyi serviensséget megelőzte az eredeti *serviens* állapot, a melynek legrégibb hiteles említését és meghatározását az I. esztergomi zsinat 65. cikkelyében találjuk meg 1083 táján. E cikkely szerint a serviens oly

¹ Przemysl örgróf, mint öröcgytyja, rendszeren az Ottakár nevet használta. Pauler: Árp. kir. II. 281. l. (1893.)

² U. o. 418., 419. l.

³ Haz. Okmt. VI. 97—98. l.

⁴ U. o. IV. 71. l.

néposztály, mely nem szorosan vett servus, rabszolga, de a mely szintén *nem idegeníthető el gazdájától ennek akaratára nélkül* s a mely legrokonabb a civilis néppel. A serviens névnek ez a meghatározása a *szabados* osztályra illik, a melybe a hadiszolgálatra köteles civilis nép is beletartozik s a melyet tágabb értelemben szolgának is lehet mondani. Szabadosokat jelent a «servientes» szó a veszprémvölgyi apácák 1109. évi oklevelében ezen szöveggel: *non habet abbatissa aliquos servientes cum equis, nisi solummodo LX et III mansiones carpentariorum et II mansiones fabrorum et I tornatorem . . .*

Szabados értendő a serviens akkor is, mikor azt olvassuk, hogy valaki a servienseit azzal a tulajdonképeni, igazi szabadsággal ajándékozta meg, hogy akárhol, tehát bárkinek szabadon szolgálhassanak (1137): *servientes proprie libertati donavi . . . ubicunque servire voluerint, libere serviant.*¹ Ebből következik, hogy van szabados serviens. ki helyhez van kötve, s ha ez teljesen felszabadul, akkor *szabad serviens* lesz belőle. Ehhez hasonló az az eset, a mikor Farkas nevű birtokos 1165-ben serviensét úgy szabadítja föl, hogy maradjon meg majd az ő halála után özvegye mellett is serviensül, míg férjhez nem megy az özvegy. A fölszabadított serviens tehát már mint *liber* folytatta a serviens szolgálatot.² Ellenben szabadosok maradnak a lovas serviensek egy négy évvel későbbi rendelkezésben: *duodecim libertinorum in propriis equis servientium* (1169),³ vagy ebben: *in predio Zeles XVII mansiones libertinorum, isti sunt servientes cum equis suis* (1181).⁴ Szabados serviensei vannak a cistercitáknak megtelepedésük korában (1183).⁵ Voltak serviensei várnagynak, megyeispánnak, egyházi és világi birtokosoknak. A szepesi vár-

¹ Fejér II. 93. l.

² Knauz. Monum. Eccl. Strig. I. 118. l.

³ Fejér VII/1. 161. l.

⁴ U. o. II. 199. l.

⁵ U. o. 202. l.

nagy servienseinek érdemes szolgálatuk jutalmául a nádor, mint szepesi ispán, elengedi a félfertős collectát.¹ A pénzváltókat a megyeispánnak vagy helyettesének serviense szokta kísélni, hogy ez mint hatósági közeg elősegítse és védje a pénzváltók működését.² A pannonhalmi apát lovas serviensei erős lovakkal vontatták az apátság terhes szekeireit.³ Így hát a serviensek szolgálata nem csupán katonai, állapotuk pedig rendszerint szabados.

Mindent összefoglalva, a serviensségnek három fokát különböztetjük meg: a magánserviensek osztálya rendszerint szabados, ellenben a királyi serviens 1217-től kezdve szabadosból kinevezett szabad pánczélos vitéz, 1260-tól fogva pedig megkezdődik a nemes királyi serviensek kinevezése a szabados vitézek sorából.

De már a legelső oklevelek is a szabados vitézeket *szabad királyi serviensek sorába* veszik fel, hogy az arany és örökös szabadságnak örvendjenek *s a királyi zászló alatt vitézkedjenek*. A kinevezések száma nem sok: 1217. és 1259. közt körülbelül hét, a kinevezettek száma talán kétannyi. Az ismert kinevezéseken kívül bizonyára volt még több is, de az kétségtelen, hogy a királyi serviensek azon nagy testülete, mely a királyi zászló alatt harczolt, *legnagyobb részt nem kapott kinevező oklevelet*, mert eredetileg a legtöbb királyi serviens szabad vitéz, *miles liber volt*.

Kálmán I. 45. törvénycikkelye szerint a *király szabadjai* hadiszolgálatnál hárletők feléért eleget tehetnek. Mikor egy birtokos a pannonhalmi egyháznak hagyja jószágát, akkor kijelenti, hogy a szabad vendégek befogadásában, kik a földet lakni és művelni akarják, az apátúrnak szabad keze legyen, de ezek *a szabad vendégek kötelesek a király seregébe és hadjáratára menni*, úgy, a hogy már a végrendelkező életében is kötelesek voltak. Néhány szol-

¹ Fejér III/II. 481. l. 1223.

² Fejér IV/I. 133. l. 1238.

³ Pannonh. Rendtört. I. l. 1233., 1237. k.

gáját is, kik neki hűségesen szolgáltak, oly szabadsággal ajándékozta meg, hogy az ő halála után, a hol s a kinek akarnak, szabadon szolgáljanak (liberaliter serviant, 1146).¹ Ez utóbbiak tehát igen könnyen fölvehették a «*servientes liberi*» nevet s beállhattak a király vitézei közé.

III. István király 1162 körül keltezett oklevelében elmondja, hogy atyja Gyécsa a kalocsai egyház urasága alól kiszabadította Gábot s a *királyi házban hagyományos szabadságba* helyezte; ennek fia Botos nagyon hűségesen szolgált ő neki, III. Istvánnak, s a szolgálatot fegyverrel és katonáskodással, *armis et militia*, lovagfegyverzettel gyakorolta, ez a király most akarja, hogy Botos teljesen szabad legyen és az előbb mondott egyház szolgálatától elvonva, a királyi házban szolgáljon, s azt az öt ekére való földet (600 hold), a melyet Gyécsa Gábnak adott, Botos és örökösei szabadon és békén birják mindörökre.²

Imre király 1204-ben János *olaszt* az erdélyi németek közt a németek és mások minden kötelessége alól kiveszi oly szabadsággal, hogy mind neki, mind örököseinek a *királyi udvarban szabad járás-kelésük legyen*, többé ne tartozzanak senkinek semmiben adózni, csupán *vitézi fegyverzetben* szolgálni neki, a királynak és az országnak s más biró előtt ne legyenek kénytelenek felelni, hanem csak a király vagy oly biró előtt, ki a királyi jobbágyság fiain bíraskodik.³

II. András király 1205-ben elmondja, hogy Gyécsa király négy embert *Vasvár minden joghatósága alól* ki-

¹ Pannonh. Rendtört. I. 598. l.

² Haz. Okmt. VI. 3. Nem királyi, hanem egyházi szabadok-ról szól egy 1181. évi oklevél (Wenz. I. 75., 76. l.), mely szerint a veszprémi Szent Mihály-egyház konventje (!) négy szabadnak (quatuor proceres, qui libere serviebant), kik *tizedeket* adtak és *lovas követségi szolgálatot* vállaltak, 28 hold földet juttattak és *szénakaszdlást*.

³ Wenzel I. 91. l. István ifj. király 1257. évi megerősítő átiratából. A birói kiváltság az Árpádkor vége felé kezd divatos lenni.

vett s ezt ő is megerősíti.¹ — Ez a kiveltség a királyi várlatóság alól rendesen egy részét tette a királyi servienskinevezéseknek.

A királyi serviensek lényeges ismertető jegyeit 1217 előtt legjobban a királyi liberekre s azon szabad vendégekre vonatkozó adatokban találjuk meg, a melyek szerint e szabadok és szabad vendégek a várak vagy uradalmak hatósága alól fölmentve, lovagi fegyverzettel tartoztak a király hadjáratában, seregében megjelenni. Ezeknek «királyi serviens» neve azonban nem fordul elő akkor sem, ha vitézségökért — mint gyakran megtörténik a XIII. században — királyi adományokat nyernek. Mindazonáltal arra a kérdésre, hogy kikből lettek a serviensek és köznemesek, más feleletet nem adhatunk, mint azt, hogy a *magán-serviensek* szolgálkból lett szabadosok, a *királyi-serviensek* szabadosokból lett szabad vitézek és szabad telepesekből lett királyi hűbéresek, a *nemes királyi-serviensek* és általában a *köznemesek* részben szintén szabados vitézekből, részben pedig szabad telepes, hűbéres lovagokból és szegényebb szabad birtokosokból lettek.

Nagyon jellemző a serviensség és a köznemesség kialakulására legrégebbi törvényeinknek megfelelő átalakítása. Szent István II. 21. törvényczikkelye a XII. századi Admonti-codex lib. I. capitulum XXIII. jelzete alatt így olvasható: «Unusquisque senior suum habeat *militem*», A tatárjárás utáni törvénytásoló ezt így változtatta meg: «Unusquisque senior seu dominus suum habeat *militem, idest servientem.*» Szent István II. 50. cikkelye kimaradt az Admonti-codexből, de megvan eredeti alakjával a Thuróczy-codexben s a vége így hangzik: «Item si servus seniore[m] vel *miles* suum comitem interfecerit . . .» a tatárjárás utáni másolatban pedig, úgy a hogy a nyomtatott Corpus Jurisban megmaradt, ugyanaz így szól: «si servus seniore[m] vel *serviens*

¹ Haz. Okmt. I. 3. l. a vasvári káptalantól 1330-ban átirat, V. István-féle 1270. évi átiratból. Nem föltétlen hiteles az 1205. évi exemptio.

suum comitem interfecerit . . . » Miként e változtatásokból látjuk, a tatárjárás utáni másoló czélszerűnek találta a *miles* szót *serviens*-sel magyarázni, sőt egyszerűen fölcserélni, mert ez az ő korában ismertebb volt, mert akkor az urak és ispánok vitéze nem annyira lovag miles, mint inkább közszabad vagy az Árpádkor végén már köznemes magyar *serviens*, szolgáló ember, a kit egy századdal utóbb már inkább familiarisnak mondtak diáki nyelven.

Valószínűleg ugyanazon kornak, az Árpád-kor végének törvénytámasztója a Szent István I. 4. törvénycikkelyében levő rangsort is kiegészítette a maga korának felfogása szerint. Eredetileg így volt e rangsor: «*principum, comitum, militum*» — a Turóczy-codexben; a másoló ezt így toldotta meg: «*principum, baronum, comitum, militum, nobilium.*» A princepsok mint barones maiores után következtek a másoló korában a rendes bárók, ezek után az ispánok, majd a *milites*, a lovagok, kik helyett az 1291. évi törvény «*proceres*»-t említ, s legvégül a *nobilisok*, a királyi *serviensek* tömegeivel fölszaporodott köznemesek, a régi közszabad vitézek ivadékai.

Semmi sem mutatja biztosabban, hogy *Anonymus* munkájának 1200 körül kellett készülnie, mint az a nagy különbség, mely a nála emlegetett nemesek és *serviensek* közt van. Az ő nemesei — mint már rámutattunk¹ — egyenlőrangúak a főemberekkel, sőt mintha azonosak volnának, mert «*dux et sui principes*», «*dux et sui primates*», «*dux et sui nobiles*» teljesen azonos módon és helyzetekben szerepelnek, míg a *serviensek* a *rusticusokkal*, parasztokkal vannak említve egy sorban s az 1200 körüli szabados *serviensekre* emlékeztetnek. Oly királyi jegyző, ki IV. Béla király halála után 1275 körül írta volna munkáját, az már a nemeseket és *servienseket* alig különböztetné meg egymástól, mert már 1260-ban megkezdődött és 1267-ben törvényes elismerést nyert az a felfogás, hogy Magyarországon *az összes nemesek királyi serviensek*, vagy

¹ Tört. Szemle 1914, 195. stb. I.

helyesebben, hogy *a királyi serviensek mind nemesek: «nobiles Hungarie universi, qui servientes regales dicuntur».*

A ki ezt a felfogást a régibb időkre is kiterjeszti, az nagyon eltér a történeti igazságtól, még ha az összes korábbi történetíróinkat hívja is föl tanúkul, mert minden hagyományos felfogásnál többet ér az egykorú hiteles oklevelek egybehangzó vallomása. Én ezt a vallomást szólalattam meg s nagyon sajnálom, ha ezért szemben találok magammal Tagányit¹ és az egész eddigi történetírást. Ám a történetírásban is van haladás, mint minden tudományban.

ERDÉLYI LÁSZLÓ.

¹ U. o. 443—446. l.

SZÉCHENYI POLITIKAI PROGRAMM- TÖREDÉKEINEK KELETKEZÉSE ÉS HATÁSA.

Abban a nagy politikai harcban, melyet gr. Széchenyi István Kossuth Lajos ellen 1841-től 1848-ig folytatott, kimagasló mozzanatot jelöl *Politikai programm-töredékek* cz. politikai röpirata. A *Kelet népe* cz. művével indította meg 1841-ben Kossuth hirlapírói és politikai modora ellen a harcot, majd mikor azt látta, hogy a nemzetiségi kérdésben a kifogásolt modor terjed, *Garat* cz. művében újra meg akarja támadni. Nem adja ki ugyan e művét, de támadása nem marad el, kifejezésre jut 1842. évi híres akadémiai elnöki beszédében, majd a *Jelenkorban* 1843—5 között közrebocsátott hirlapi cikkeiben. A hirlapi vita mutatja, hogy támadása ellenére is Kossuth irányzata évről-évre gyarapodott.

Széchenyi, a ki az 1825-iki országgyűlésen a nemzetet tespedéséből felrázta, a nemzet újjáélesztését megindította és a ki mint az ellenzék egyik vezére a reformokat 1840-ig irányította, izgatott aggodalommal látta az ellenzék gyarapodását és modorának a gyakorlati életbe való átvitelét. Már 1841-től kezdve mindinkább távolodik az ellenzékktől és közeledik a kormány felfogásához, mert ez 1840-től kezdve a reformok terére lép. Egy 1842. évi jegyzetében így jut kifejezésre ez a gondolkozásmódja: «Eine Regierung, deren grosse Fraction im allgemeinen für Nationalität und Fortschritt ist, die soll ich wegen jeden Detail Fehler und dass sie in ihrer complicirten Stellung manchmal was versäumt és nem győzi die Übergriffe der 52 Comitate gehörig zu controliren, ce n'est ni loyal, ni prudence.»

Helyzete azonban ezentúl kényes és épen nem irigyléseméltó, mert az ellenzék (különösen ellenzéki mágnástársai, mint Batthyány Lajos és női környezetük) szemére veti, hogy következtelen, köpönyegforgató, apostata; a conservatívok soraiban viszont gr. Sztáray Albert rámutat, hogy ő indította meg a harczot, most ime láthatja az ellenzéknel munkája gyümölcsét; Metternich, a hatalmas államkancellár és neje pedig megijedt convertitát látnak benne és mulatnak rajta. A valóság azonban az, hogy függetlenségét minden irányban fentartja, erre vall az a körülmény is, hogy az ellenzékiek rossz néven veszik, ha a conservatívok közé, ezek viszont, ha az ellenzék közé megy. Időnkint kétely szállja meg, hogy ő, a ki «Magyarországon a világot meggyújtotta, képes lesz-e uralkodni rajta». «Ich habe immer das höchstmögliche Glück von Ungarn vor Augen», írja fenti jegyzetében, de ugyanott van egy töredék-gondolata is, mely elhatározását reá jellemző tragikummal így fejezi ki: «Ich muss mich opfern! Und ist es nicht so? Für deren Gesinnung ich schreibe, denen ich schmeichle, verstehen mich nicht...»

Magyarország helyzete akkor alkotmányos szempontból a gyakorlatban zavart volt. Az ország ügyeit az osztrák császári, közbirodalmi kormány intézi, a magyar kancellár ennek a kormánynak közege. A nemzet számára csak az országgyűlés és a megyegyűlések szolgáltak az alkotmány biztosítására. Az országgyűlés tárgyait és a sorrendet a királyi propositiók határozták meg, de ezekben a kormány az Európaszerte megindult reformok megvalósítását nagyon lassan indította meg, a mi az ellenzéknek nem elégitette ki, s mivel az 1843/4-iki országgyűlés az úrbéri, adó- és vámügyeket nem intézte el kedvezően, az ellenzék az országgyűlés után a harczot átvitte a társadalomba, megalapítván 1842 végén a védegyeletet, átvitte a harczot a megyékbe, felvetvén az önadóztatás elvét s szervezkedett, előkészült, hogy reformterveit a legközelebbi országgyűlésen valóra váltsa. Az ellenzék a magyar államnak az alkotmányban biztosított önállóságát akarta megvalósítani

s e czélzata megfelelt a magyarság érületének. Innen van, hogy az ellenzék folyton gyarapodott, a társadalmi és megyei élet mind erősebb, lelkesebb harczok színhelye lett s részvettek benne hathatósan a nők és különösen az ifjúság is.

Metternich ily helyzetben arra határozta el magát, hogy az ellenzék főerőségét, a megyét megreformálja. A főispáni állásokat kormányhivatalnoki állássá minősítette s azon megyékbe, hol az örökös főispán visszavonult, administratorokat neveztetett ki. E reform keresztüvitelére gr. Apponyi György vállalkozott. Apponyi azonban a nemzet számára közgazdasági irányú reformról is gondoskodott. Keresztülvitte, hogy a kormány a helytartótanács fenhatósága alatt 1845-ben egy közlekedési osztályt állított fel s ennek elnökéül megnyerte Széchenyit, a ki a Tisza szabályozását, a hol a magyarság zöme lakik, tűzi ki legelső teendőül, hogy ezzel, mint 1846 ápr. 14-iki levelében írja, «az országot pacificálja és a kormányt rehabilitálja». Széchenyi jól tudta, hogy népszerűségét áldozza fel avval a lépésével, hogy a kormány szolgálatába lép, de nem habozott e lépést megtenni, mert meg volt győződve, hogy Apponyi és a kormány akar Magyarországon reformálni, és mert azt hitte, hogy ezzel meg fogja könnyíteni Apponyi helyzetét. Apponyi az administratori rendszerrel nem érte el a kitűzött czélt. Az ellenzéket nem tudta megtörni; ellenkezőleg a rendszer új erőt nyújtott az ellenzéknek a harczra, s ezt kellően ki is aknáztá. Széchenyi izgatottan figyeli a harcz fejleményét, a mint ezt Naplói bizonyítják. 1845 nov. 17-én feljegyzi és helyesnek találja Metternich mondasát, hogy a forradalomban három állomás van: az első könnyen játszható, a harmadik már nem, Magyarország a másodikban van. Néhány nap mulva (nov. 20-án) már maga is nyílt forradalmat lát, kétely szállja meg, mert nem tartóztatható fel: szeretne feledni, aludni, pihenni s többé fel nem ébredni. Feljegyzi a csongrádi és bihari verekedéseket (decz. 23), fel még azt is, hogy a Nemzeti és Ellenzéki Kör Deák tiszteletére ebédet ad (1846 febr. 12) s ebben a tün-

tetésben már a széztüllés első lépését látja, mert semmi sem történhetik meg párt nélkül.

Feljegyzéseiből kitűnik az is, hogy az ellenzék gyanus szemmel nézte azt, hogy ő kormányhivatalt vállalt és a kormányt pártolja. Szapáry Augusta grófnő (1846 jan. 9-én) megkérdezte, miért vezetteti magát Apponyi által; figyelmeztette, mily dicsőségben állott régebben s ez most szertefoszlott. Szentkirályi Móricz úgy nyilatkozott róla (jan. 28), hogy minden rossznak Széchenyi az oka; miután leverte őt Kossuth a journalistikában, a kormányhoz szegődött. Festetics Adél grófnő meg tudtára adja, hogy azt beszélnek róla, Magyarországot osztrák-némétté akarja tenni; mire mélabúsan azt jegyzi meg: «Én beszéltem (a főrendiházban) először magyarul, egy magyar akadémia számára 60,000 forintot adtam (febr. 1).»

E közben Apponyi és az őt támogató conservatív-párt mind nagyobb és szenvedélyesebb támadásoknak voltak kitéve az ellenzék és az ifjúság részéről. A már említett Szapáry Augusta grófnőről pl. ezt jegyzi fel Széchenyi 1846 jan. 9-én: Guszti Sz. nennt meine Promenade — Gyülde — diesen Misthaufen, woher kommt die Agressiva? Sie dürfen alles, die andern nichts». Különösen fontos azonban az, mit 1846 ápr. 8-án feljegyez. Wenkheim Béla e megjegyzését írja Naplójába: «L. Batthyányi erősen gyűlöli Apponyit, mint szereti a hont». «Ich werde bald ausbrechen». jegyzi meg Széchenyi s ezt meg is teszi ápr. 21-én, a mikor belefog *Politikai program-töredékek* cz. művének írásába. 1846. ápr. 21-én kezdte meg s kisebb-hosszabb megszakításokkal 1847 január 18-án fejezte be művét, s ez febr. 24-én került ki a sajtó alul.

* * *

A *Pesti Hirlap* 1846 ápr. 5-iki számában megjelent *Tiszai levelek* cz. cikknek az a kijelentése adja neki a kiinduló pontot, hogy Széchenyi helyét függetlenül megállotta minden körülmények között. Megállapítja, hogy már

az ellenzék egy része is kezdi megérteni, hogy sorain kívül is lehet valaki hazafi.

Magyar haza soha sem volt híjával a derék férfiaknak, de mindig szűkölködött olyanokban, a kik az igazat tartózkodás nélkül a nemzetnek megmondták. E tekintetben első, a ki nem hízelt a nemzetnek. Mikor feliasztotta a nemzetet halálos álmából, szemére lobbantotta hátramaradottságát, a miért akkor sokan kárhoztatták. Na, szintén az igazat tárja a nemzet elé. Egész életében következetes volt azért és senki sem vetheti szemére, hogy elhagyta vezéreszméjét, mert a mint pályája első felében ellenzéki volt, mivel akkor nemzetiségünket és alkotmányunkat csak így lehetett megmenteni: úgy most meg azt hiszi, hogy csak a kormányval kezefogva lehet a már nem veszélyeztetett nemzetiséget és alkotmányt megszilárdítani. Az ellenzék azonban oly úton van, hogy általánosságban veszélybe döntheti a nemzetiséget és alkotmányt. Az ellenzék ugyanis azt hajtogatja, hogy nem akar a negatív terén maradni, a conservatív tábor és a kormány azonban mindenben útját állja. Itt rejlik a baj forrása, mert az ellenzék örködni is, vezetni is akar, a mi lehetetlenség és csak a zsarnokság ideálja. Elvben nem, csak modorban különbözik tőle az ellenzék s ez a modor veszélyes. Mióta Ausztriával egybe vagyunk házasítva a hazafiságot csak az ellenzéki mezőn lehetett gyakorolni s a múltban az ellenzékiiségnek köszönhetjük fenmaradásunkat. Ez megrögződött a nemzetben s az ellenzékiiség és hazafiság synonym fogalomná vált. Ez azonban fogalomzavar, mert vagy kormányi vagy ellenzéki szerep csak eszköz s a haza java az egyedüli célunk.

A mostani ellenzék a régebbi gravaminális politikát követi, de ez csak addig helyes, a míg a kormányzás mezejére nem lép.

Ha mi oly alkotmányos állam volnánk, mint Franciaország, nem volna baj, hogy az ellenzék vezetésre törekszik, mert egyszerűen átvenné a kormányt; de nálunk ez lehetetlen, mert szerkezetünk a közhirodalommal szerfelett

bonyolult. Összeköttetésünk Ausztriával nem határozottatott meg pontosan s ebben rejlik a vizzály magva s ez megmarad mindaddig, míg a magyar és az örökös tartományok különböző statusszerkezetet pontosan meg nem határozzuk.

Abnormális állapotunk kútforrása abban rejlik, hogy az ausztriai kormány a legközelebbi időkig a magyar nemzetiséget és alkotmányt mellőzve, az országot a közbirodalomba akarta olvasztani, a magyarság pezsgőbb része viszont még most sem képes abba az eldönthetetlen ténybe belenyugodni, hogy Magyarország az ausztriai tartományokkal egybe van házasítva s a közállamnak egyik kiegészítő része.

Az abnormalis állapotot saját pályáján is tapasztalta. Természete szerint ugyanis nem ellenzéki, mégis sokáig az volt; kötelessége szerint ez idő alatt a cselekvés terén is működött, mert a kormány nemzetellenes, hazánk mozdulatlanságban volt: de mindig szem előtt tartotta, hogy a közállam szerkezetével ne jöjjön ellenmondásba s modora ne legyen ingerlő. A mostani ellenzék ebben a körben mozog, de nagyobb hévvel és keserűséggel; mindig gyanúsítja a kormányt, egyben reformkérdésekkel vajudik s ezek valóztatását követeli. A bosszantás, terroristikus modor nem jár haszonnal. Azt mondja az ellenzék, hogy sokan vannak; mi haszna, ha még nagyobb erővel jó összeütkezésbe. Azt mondja, a kényszerítés sikeresebb a rábeszélésnél; ez igaz, de csak hatalom mellett, a mi hatalmunk pedig önámítás. Eddig Ausztriával szemben nem használtuk a rábeszélést, mert önállósági képzeletünkben csak saját érdekünket néztük s így Ausztria is azt tette és ő volt az erősebb. A mai békésebb korban nem szabad az ellenzéknek a mindenes szerepét játszania, már pedig ezt teszi, mint ez az adóügyében látható, mert újságcikkeik szerint a haladópart nevével igényli a maga számára.

Az ellenzék kisebb részében az ellenvélemény ledorongolása kapott lábra, türelmetlen s ez adja az egész színét, a mi a forradalmi állapot kezdete. Most midőn a kormány czélzata becsületes, nem szabad az ellenzéknek túlsúlyra jutnia, mert akkor a nemzetiségből és alkotmányból kivet-

köztető rend helyreállítása következik, s akkor késő lesz a kiábrándulás.

Mióta a kormány felhagyott alkotmányellenes politikájával, az ellenzék természetellenes helyzetbe került, mert a védelem enyhültével haladási vizsketeget érez. A kormány viszont nem tűzött ki bölcs tervet, hogy jobb magyarok és rendszeretőbb alkotmányosak legyünk. Nem rajta múltott ez, de szavának fönt nem volt hatása. A főhibás azonban a nemzet, mert végeredményében ő maga határozza meg, mily szellemben kormányoztassék. Égy idő óta a külföld is elhidegedik irántunk. Ez nem volna nagy baj, annál fájdalmasabb, hogy fajtánk nemzeti és alkotmányos kifejlést illetőleg sohasem volt rokonszenvre érdemes; őseink azért, mert nem erényeik, hanem a szerencsés véletlen tartotta fenn a nemzetet; mi pedig azért, mert a drága hagyományt nem tudjuk jobban megbecsülni. Apáink jó harczosok voltak, de irigykedtek, mi meg fejlesztjük a kuruczszellemet, a mely csak gyásnapokat hozott a honra. Így irányt adni a kormánynak nem lehet, nem addig, míg meg nem barátkozunk azzal, hogy Ausztriával egybe vagyunk házasítva, s míg a magyarság egy része az alázatos szolga, a másik pedig a betyár-tempót terjeszti. Az ellenzék nem akarja a kormányt elősegíteni, hanem ellenkezőleg gyűlöletessé kívánja tenni; pártszempontból ítél s a ki nem hozzátartozik, az pecsovis, azt meg akarja szégyeníteni. Az ellenzék sem a múltban, sem jelenben nem tudja hasznát venni azon férfiaknak, a kik a trónhoz közel állanak, sőt inkább a gyűlölet tárgyává tette őket. Azt hiszi, hogy a bécsi levegő mindenkit elszédít, mindegyik eladja a becsületét; pedig e férfiak közt sok a kiváló hazafi, de befolyásukat gyakran épen az ellenzék hiúsítja meg. Ez a politika idétlenségünkre mutat s oka 1. az uralkodni akaró gyermekies dacz, 2. a lovagiság körüli zavaros idea, 3. Ausztriával való összeköttetésünk fel nem fogása. A kormány elleni dacz nálunk nagygyá tesz, az igazi lovagiság alaptulajdonságait összezavarják, mert minden, még a politika is a szeretet és a gyűlölet határai közt ingadozik s a pajtáság istápolásban részesül; kevesen fog-

ják fel a különbséget, mely hazánk s az örökös tartományok közt fennáll s nem látjuk, hogy nálunk a magyarság, progressio és alkotmány, ott a németiség — status quo — és autokrátiával áll szemben s így csak örökös ujjhúzás vagy jó házasviszony közt választhatunk. Mindegyik fél a maga állásából ítél, innen az örökös recriminatio és visszatorlási hév. Nem okulunk, nem segítjük főembereinket, sőt újabban a hivataloskodást is gyűlöletessé teszszük, a mely pedig azelőtt fény volt. Ezért lépett e pályára, nem hiúságból, sem pénzért, hanem mert a mint felléptekor az Extra Hungariam-féle elv elenyésztésére mindent megtámadott, most mikor a kormány ledorongolásának elve az aggasztó, a kormánynak és hivatalnokoknak tekintélyét akarja növelni. Eszméltre akarja bírni honfitársait, mert másképp nem lehet a haza előmenetelét eszközteni, csak ha a zsarnokságnak elejét vesszük. A szabadság zsarnokait a kellő értékükre kell leszállítani mihamarabb, mert már saját pártfeleiket is támadják, ha nem azt teszik, mit ők akarnak.

Ezután Kossuth Lajosnak a Hetilapban az adóról közzétett két vezércikke alapján az ellenzékéről általában mondtak konkrét bizonyítására tér át.

Kossuth szereplését tartózkodás nélkül bonczkése alá veszi. Abból a feltételből indul ki, hogy Kossuth nem szereplési viszketegből, hanem hazaszeretetből lépett a politikai pályára. Először a nemesi és főnemesi sphaerában kezdte meg újításait, azután a socialis térre szállott, de csalódott. Miután azt hiszi, hogy Magyarország nemzeti és alkotmányos megmentésére a nemesség rothadt, a socialis téren szintén nem lehet Magyarországot boldogítani, most egyenesen a népizgatáshoz fogott. A nemességnek dictatorként tudára adja, hogy az adóterhek felét el kell vállalnia, a kormánynak pedig, hogy számíthat pártolására, ha hajszálíg megteszi azt, a mit ő akar. Természetes, hogy a követelő modor meghusítja az adó-kérdés elintézését, s ha ekkor nem áll új Dózsaként a felizgatott adófizetők élén a nem-adózók ellen, hanem ekkor is csak szónokol, igazán kineveti mindenki. Kossuthnak is a haza boldogítása a

czélja, de ily czikkei után szándéka tisztaságában kételkedhetni, sőt e cikkek olyannak mutatják, ki forradalmi szenvedélyének mindent feláldoz. Egyedüli orvosszerként Kossuth az örökváltságot jelölte meg s annak alapjául a közös adózást. Ez saját politikai hitvallásának is fősarkalata, a különbség kettejük közt a modorban van. Kossuth elfelejtve közös viszonyunkat tabula rasat lát maga előtt, türelmetlen, meg nem szünőleg izgat, a kormánynyal szemben a legmerészebb ujjhúzó, a hajszálon függő revolutio hőse, Magyarországot teljesen függetlennek hiszi; szóval nem úgy veszi a dolgokat, a hogy vannak, hanem tündérvilágban él. Mindezen állítások közt azért fog csak Kossuth haragudni, mintha revolútiós eszméssel volna eltelve. Elhiszi, hogy nem teszi készakarva, de az végeredményében mindegy, készakarva vagy véletlenül keveredünk-e forradalomba, már pedig ilyféle izgatásai odavezetnek. Az örökváltság ugyanis általában igen helyes, de Kossuth azzal fűzi egybe, hogy a nemesség azonnal mindenre adózzék. Az adózás elve is helyes, de Kossuth nem mutatja be teljes igazsággal. De ha felteszszük, hogy követelése igazság, akkor is bár az örökváltság és az adózás külön-külön ártatlan szer, együtt, egyik a másiktól függővé téve, könnyen forradalmat idéznek elő. Az egyik szer ugyanis az adózót izgatja fel a birtok utáni vágyra, a másik a nemességet iszonyítja el a fizetéstől. Ijesztgetéssel, kényszerítéssel csak szembe kerül a két fél s a hatalom csinál rendet, a hon állapota megrendül, nemzetiségünk végét fogja élni. Akkor késő lesz a bánat s nem védekezhetik a romok közt szándéka tisztaságával. Lépjen le azért, a haza szent nevében, a vezérségről, nem való annak, mert emberismerete csekély; utilisáltassa magát más okosabb által a szó nemesebb értelmében. Ha azonban végig akarja járni a «nélkületek ellenetek» féle tánczot, tegye: izgassa fel a nemzetiségeket a magyar ellen, izgassa fel a szántóvetőt, hogy maga vívja ki magának az általa tervezett igazságot, «ostorozza a közbirodalom érdekeit a legnagyobb ellentétre és töltse meg a viszontorlás poharát csordultig», de ha látja

majd, mit mívelt, ne mentegetőzzék avval, hogy nem volt, ki figyelmeztette a következményekre.

Azt fogják mondani, hogy Kossuth iránt ellenszenvvel van. A rokon- vagy ellenszenv soha sem vezérelte a politikában. Méltányolta mindig Kossuth talentumát, de tapintatlan politikája visszatetsző volt előtte. Az igazi politikai méltányosság az, ha az igazat meg merjük mondani.

Széchenyi ezután az általános helyzetet és a teendőket tárja fel. Hazánk napról-napra rendetlenebb állapotba sülyed. A kormány kötelessége szerint segíteni fog ezen, remélhetőleg «velünk» és figyelembe fogja venni nemzetiségünket és alkotmányunkat, mert csak így nyerheti meg a jobbféle magyarokat. Segítsünk a paraszton, magunkon és a hazán, de ezt a kormányval harmoniában végezzük s a paraszt ne használtassék sem alulról, sem felülről eszközül. A kormány kötelessége, hogy az ország lakóit szabad emberekké tegye, a magyar kiváltságosoké az, hogy az adózók sorsának enyhítésére megkezdett útat rábeszéléssel végrehajtsa, a magyar népé pedig az, hogy bízzék a kormány jószándékában és a kiváltságosok nagyobb részének fenkölt érzésében. Csak így lehet czélt érni. Közel vagyunk ahhoz a ponthoz, mely vagy üdvöt vagy vesztet hoz. Az üdvöt kell előidézni s ezt az ellenzék most nem teheti, mert a kormány a reform élére állott, s ezt elő kell mozdítani, nem pedig gátolni. A hazafiak pezsgőbb része, a többség lépjen a progressió mezejére és támogassa a kormány szándékait, másik része, a kisebbség alakuljon ellenzékké.

A conservatívok bár az ellenzékiek közt több a pezsgő elem, gyakorlatilagban és igazságszeretetben, véleményméltánylatban az ellenzékiek fölött állanak. Az ellenzékben és conservatívok közt vannak egyaránt kiváló férfiak, buzgó hazafiak, csak az a baj, hogy az ellenzék közt nem egy forradalmár, a conservatívoknál pedig maradi és mindkét pártban sok a selejtes. Sajnálatos, hogy bár a kormány haladni akar, azt akarják a conservatívok jelesei, az ellenzék jobbjai: mégis a két tábor éllel áll egymással szemben. Gyarlók vagyunk, gyak-

ran a hiúság, önérdek vezet bennünket és nagyon érvényesül a rokon- és ellenszenv.

Szükséges, hogy oly pártok alakuljanak előlegesen, melyek elég súlyúak, hogy a hon javára döntsék el a mérleget; de a párt csak eszköz, a főszempont a haza legyen. Az ellenzék ne sértsen, a kormány törekedjék a többség tetszését elnyerni, a kormánytámogató párt ne engedje, hogy lábáról levegyék.

Ő maga nem ellenzéki, nem conservatív, külön pártot alakítani nem akar, hivatali körében fogja a hont szolgálni. Ha oly párt alakulna, mely a nemzeti és társadalmi reformot, engesztelődést tűzi ki erkölcsi és társadalmi tisztasággal egybekapcsolva, ő is azt hiszi, sokan sorakoznának zászlaja alá. A szélsőségek nem vezetnek célhoz, a megcsontosodott rohamosdik és a kuruczokdók egyaránt bűnösök. Ezekről szabadítsa fel magát a magyar hazafiúi kötelességgel és erkölcsi bátorsággal.

* * *

A mű előszava szerint (melyet úgyszólván a munka befejezésekor írt 1847 január 8-án) Széchenyi művét azért írta, mert hallotta, hogy a conservatívok is, az ellenzék is programot akarnak írni; szükségesnek tartotta, hogy külön helyzetében, mivel sem egyik, sem másik párthoz nem tartozik, hanem becsületes progressistának tartja magát, megvilágítsa a helyzetet és más oldalról mutassa be hazai állapotainkat.

Ez teljesen igaz, sőt midőn az *ellenzéki program*, Deák szavára abbanmaradt, e körülmény egy ideig még inkább sarkalta Széchenyit, hogy ő adjon programot. (Levele Kovácsához 1846 máj 6.) A főök azonban, mely Széchenyit politikai röpiratának megírására készítette, nem ez volt, hanem

1. a társadalmi életben az ellenzék által ellene felhozott megjegyzések, továbbá a pestmegyei gyűlések jelenségei
és 2. Kossuth Lajosnak a *Hetilapban* megkezdett új hirlapírói tevékenysége.

Ezt igazolják Széchenyi Naplójának feljegyzései és magának a röpiratnak anyaga. Széchenyi Naplóiban, mint fentebb is láttuk, sokszor tartózkodás nélkül megírja, mi egyes személyekről vagy ügyekről a véleménye, úgy hogy e nyilatkozataiból pontos következtetéseket vonhatunk. Ha azonban valamely tárgyban a nyilvánosság elé lép, akkor még biztosabb adalékokat találhatunk e tárgyra vonatkozó előzetes jegyzeteiből. Minden művénél, még egyes hirlapi cikkeinél is szokása volt ugyanis, hogy a fogalmazás előtt vagy alatt gondolatait egy külön ívre jegyezte fel. Így tett a *Politikai program-töredékek*nél is, s e jegyzeteket sikerült egybeállítanom. 12 iv maradt meg s ezeken oly megjegyzések találhatók, melyek világot vetnek arra, kik azok, a kik ellen művében harczol, mert névszerint megjelöli őket.

A megjegyzések közül csak a fontosabbakat sorolom elő:

Letzter Pesther Congr. wie türkische Weiber, die schimpfen. Szentkirályi, Ráday und Teleki, wie die italienischen Grotesk Tänzer. Jeder will den andern überbieten.

Ki iránt van a Magyaroknak bizalma? Az iránt, ki igaz, ki rendet akar? Nem, hanem ki bizeleg.

Bethlen: «Még is csak az oppositiónak köszönheti Magyarország lételet! Igaz!» ,De most nem sokára átkát, mert az idő fordulatát nem tudja használni.

Ich war nur aus Noth ein Negations Mann. Ihr aus Passion.

Z. B. Gusti kommt hieher, und nennt jeden Menschen, alle die Respect. Dessewffy etc. ,Pechovich', die seit Jahrhunderten wirken, während sie frivolisirte.

Sie kommen hieher und gleich Pechovich — Hetzen. A ki legelsőbbén mondta ki als Schimpf ,Pechovich' . . . többet ártott ügyünkön, mint maga is gondolná.

Und dann alle die Patrioten, die wie Pilze hervorgucken — Batthyányi Emerich, Mukerl Erdödy etc. etc.

A Bosszú hazafiak.

És itt kimondom, a heti lapnak némi ganéba mártott cikkei . . .

Wir angestellten sollten nicht reden etc., de csak a függetlenek — — wie z. B. Teleki gehetzt von seiner Gusti. Egressy von dem Publicum.

Alle Progressisten, Kossuth bouwersiren, Ich — reformiren. (I.)

Volt hazaáruló is, de nem sok. A magyar hű természetű, de modorban vesztek össze szolgálni a hont. Egyik erejét túlbecsülte «török-szakad», a másik mérsékelve . . . Bercsényi és Rákóczy. Ez utolsó már ‚Péčovich‘ volna. Már most az egyik a másikra: «Eladta magát az udvarnak» — a másik ‚Eszeveszett‘, maga akar uralkodni!

Alle die Lukács, Pulszky etc. haben sie den ungr. Volkstamm genützt? Ich sage nein! Sie lobten, excusirten, verhinderten sie, die Wahrheit zu sehen. (II.)

Louis Batthyány: Nur dann werden sie mit uns transmissiren, wenn Opp. in 2 Häusern grösser. Ich: Elcsapnak.

Hasonlóképen fontosak azok a jegyzetei is, melyeket a Pest megyei üléseken tett, s a melyek, úgylátszik, egy-egy elmondott beszédéhez szolgáltatott anyagot. Különösen fontosak az 1846 jún. 10. és nov. 19. ülésről megmaradt jegyzeteiből a következő észrevételek:

Én mint független szollok. Ki nem hiszi — annak azt sütöm szemére — ő érdekétül, pártjátul, a gallériáktul függ.

Gyermekek kezeibe jutott a hon. «Egyik vagy másik részt megcsalja». 'Aber warum. — Egyezés által mindkettőnek szolgálni kívánok. Wie Censal. Mit wem halten Sie, mit dem, der für Ungarn et Nation mehr gibt — und leisten kann!

K. L. Nem hiszi, hogy legnagyobb energiával is valaki a kormánynyal. — Bizony meglehet. Wird man von Euch soutenirt? Már szegény bőrömre mennyi és milly legények által? Aber durch Eur. Opposition nichts, gar nichts. Denkt auf mich. Fallacia ich.

Mindent trutzra a kormánynak, aztán a haladás élén.
(1846 jun. 10.)

Loyalitásról beszélnek. Szentkirályi nem is felelt levelemre. Letett Ullmann miatt. Kossuth elárul. Hogy bizonyos fractio mindig a nemzet nevében, dass muss aufgehören.

Sie fanden Dessewffy so strafbar, mert nincs organumok! . . . Sie stets das Vaterland. Más szemében a szálkát etc.

Sie sagen ich verfolge die Opposition! Ein sauberes Element würde ich da verfolgen! Ich achte viele Opp. Mitglieder — allein ihre Tactic, ihre Occupationen . . . stehet mir nicht zu Gesicht.

Teleki pártember, inkább mint hazafi.

Wenn alles Opposition — so wie Pesth — was wird? Man muss doch die Probabilität berechnen. Was geschieht? Ferme-statontique.

Az említett megjegyzések mind pontosan megtalálhatók a *Programm-töredékek* általános részében s így megtudjuk, hogy Batthyány Lajos, Batthyány Kázmér, Teleki László és női társaságuk, továbbá Szentkirályi Móricz, Ráday és a «crossz maghinto», Kossuth Lajos, azok, a kik ellen támad, a kiknek tetteit kárhoztatja.

A mű megjelenésének főoka azonban Kossuth Lajos újabb hirlapírói tevékenysége. A *Kelet népét* is Kossuth hirlapírói tevékenysége idézte elő. Midőn Kossuth 1844 közepén megvált a hirlapírástól, Széchenyi is abbahagyja a hirlapírást. 1845 első felében ír ugyan a Jelenkorban, de polemikus cikke Bezeredy Istvánnak szól az önadózás és Deák Ferencznek a védegyeleti mozgalom pártolása miatt. Ezután ismét abbanmarad hirlapírói tevékenysége. Mikor Kossuth Lajos 1845 végén a Pesti Hirlapban a körösmezei illírek tárgyában cikket tesz közzé, Széchenyi azonnal névtelen cikkeket ír ellene válaszképen, de cikkét, valószínűleg Dessewffy rábeszélésére nem adta ki. 1846-ban Kossuth ismét írni kezd vezércikkeket Vargha István *Hetilap* című közgazdasági, műipari és kereskedelmi encyklopædiai folyó-

iratába. *Tájékozás* czímen az iparvédegylet czélját fejtegette, majd a 2. számban *Földművelési érdekek* czímen arról, hogy az iparvédelem nincs ellentétben a földművelési érdekekkel, sőt ellenkezőleg, mert szorgalmazza az úrbérváltásgot, a fumei vasutat. Mindezt oly irói névvel, közben gúnynyal fejtegette, hogy Széchenyi, a kinek figyelme már ráirányult a Hetilapra, január 6-án azt jegyzi Naplójába: «Kossuth treibt in seinem Hetilap den alten Unfug. Er ist der böse Saamen Streuer». E czikkek pedig a későbbiekhez viszonyítva szelidek voltak, itt még csak általánosságban szólt Kossuth a szőnyegen lévő kérdésekhez. Mihelyt a részletekbe bocsátkozott, hangja még erélyesebb, irói heve még erőteljesebb lett. Írt a vukovár—fumei vasút, a kamatbiztosítás, a vám és szabad kereskedelem kérdéseiben, mindegyikben erősen vitatkozva a Budapesti Híradóval is. Ily polemikus czikke volt *Késő* cz. czikke, a melyben egyúttal a magyar fülnek kedves dialektikával sürgeti az előhaladást a reformok terén, mert az idő int, nehogy késő legyen. Ennek a cikknek márczius 24-én kellett volna megjelennie, de a censura erős kifejezései miatt eltiltotta.¹ Hasonló polemikus czikke volt az *Urbéri viszonyok* czimű, a melynek ápr. 3-án kellett volna megjelennie és a mely a napirenden levő kérdések egyik legfontosabbikát taglalta. A censura ezt is eltiltotta a kinyomatástól. Szögyényi, a censura főnöke a kefelenyomatban levő cikkeket átadta Széchenyinek s ezek iratai között ránk is maradtak. Ez a két cikk sarkalta Széchenyit a legjobban arra, hogy újra felvegye a harczot az ellenzékkel, s a mikor hallja, hogy Batthyányi erősen gyűlöli Apponyit, mint szereti a hont, megtelik a pohár s a megjegyzését «ich werde bald ausbrechen», csakhamar be is váltja.

Ime, az ellenzék vezéreinek: Batthyány Lajosnak és Kázmérnak, Teleki Lászlónak és női körének gúnyolódásai,

¹ A cikk május 26. számban *Ne árnitsunk* és június 5-ikén *Akarat. siker* czímen, névtelenül közreadta Kossuth erősen tompítva a támadást.

szemrehányásai, azonkívül a pestmegyei gyűlések heves jelenetei, másrésről Kossuthnak a *Hetilapban* kifejtett hírlapírói tevékenysége adja a tollat a kezébe s határozza is meg, mi legyen könyvének anyaga.

Az anyag három részre oszlik: Az első rész önvédelem és az ellenzék modorának támadása rámutatva arra, hogy milyen eredményre fog vezetni;

a második rész Kossuthnak szenvedélyes megtámadása;

a harmadik rész útnutalás, hogy hogyan lehet a helyzetet javítani.

Igen találó az egyik korabeli bíráló megjegyzése, hogy a mű oratio pro domo sua et adversus Catilinam et consortes. A röpirat magán viseli teljesen Széchenyi egyéniségének bélyegét. Stilusa olyan, mint a *Kelet népéé*, bőven folyó, gyakori ismétléssel, kitérésekkel telve, azért kissé nehézkes és első olvasásra fárasztó. Újabb átolvasás után látjuk csak, hogy mennyire egy célra tör s mily logikus a gondolatmenet. Látjuk benne, hogy Széchenyi hatalmas vitatkozó és különösen megható tud lenni megszólításával. E művében szenvedélyesebb a hangja, mint bármelyikében, sötétén színez, de kidomborodik belőle itt is nagy hazaszeretete. Ez a fő nála s ezért nem ismer kiméletet.

A röpirat 140 lapra terjed (II. kiadás). Az egész anyagot Széchenyi két időközben dolgozta fel. Az általános rész (87 lap) nagyobb részét (62. lapot) 1846 ápr. 21-étől szept. 14-éig írta. Ekkor Tasnerral elolvassa a már feldolgozott részt s így nyilatkozik Naplójában: «Ich ganz melancholisch. Es kommt mir so schlecht vor». Abba is hagyja a művet. Csak decz. 11-én veszi elő, hogy művét, mint ő írja «mein Geschriebsel», elolvassa Kovács Lajosnak, a kinek a mű tetszik. Másnap már így nyilatkozik: «Ein Lichtpunkt macht sich auf seit dem Kovács mich drängt mein letztes Geschriebsel herauszugeben!» Ekkor egy más körülmény is felmerül. Deczember 15-én megjelenik a *Hetilapban* Kossuth Lajosnak híres *Adó*¹ cz. cikke, a melyre azonnal még az nap tovább foly-

¹ Felhasználja az e cikkel egybenfüggő s decz. 25-én meg-

latja művét és szakadatlanul dolgozva rajta jún. 18-án be is fejezi. A fogalmazványon nemcsak azt figyelhetjük meg, mikor, hanem azt is, hogy hol dolgozott művén. Ápr. 21-én Budán a helytartótanács ülésén, máj. 4-én és 24-én Pesten, jún. 16-án a Ferencz Károly gőzhajón, jún. 29-én Bécsben, júl. 1-én Pesten, júl. 10-étől tiszai útjában Debreczenben, Sárospatakon, Tiszadobon, júl. 15-én az orsovai hajón, szept. 12-én Zimonyban, 13-án Apatinban, 14-én Pakson a gőzhajón, a többit decz. 15—23., 26—31. és 1847 jún. 1—5., 7—18-án Pesten, úgy hogy összesen körülbelül 45 napon dolgozta ki a művet.

A röpiratot a készülés alatt sokféleképen nevezi el. Az első neve: A magyar ellenzék (oppositio) programmja, azután Töredékek a magyar ellenzék körül vagy Töredékek az ellenzék programmja körül, majd Ellenzék programmja vagy Ellenzéki programm, A magyar politika programmja, deczembertől kezdve Politikai eszmék vagy eszméletek, Politikai nézetek, Politikai röpirat, Politikai szempontok vagy propylaeák vagy rapszodiák, majd Politikai eszmetöredékek és csak 1847 jan. 8-án nevezte el *Politikai programmtöredékeknek*.

Még nem volt egészen kész munkájával, a mikor június 8-án a meglevő részt benyújtotta a censurához az imprimatur elnyerése céljából. De még az nap meghozza Tasner a hírt, hogy a kijelölt censor, az öreg Reseta, nem akarja az engedélyt megadni a Kossuth ellen írt támadás miatt. E váratlan akadályt Széchenyi így jegyzi fel Naplójában: «Mein Buch, was das Land retten könnte, erlaubt Reseta nicht». Erre magához kérte Havas Józsefet, a ki átolvasván a művelő részét, megígérte, hogy e tekintetben Resetával beszélni fog, de ajánlotta, hogy ha Reseta nem akarná semmiképp sem aláírni, osztassa ki a művet Keglevich Gábor, a helytartótanács ideiglenes feje, Beke Kálmán censornak. Erre

jelent *Adózzunk* című cikket is, a mely a censura kijátszásával került a lapba, a miért a censura vizsgálatot is tartott, s a szerkesztő és a nyomdai ügyelő büntetésben részesültek.

azonban nem került a sor. Havasnak sikerült Resetát rábeszélnie, a mint azt Széchenyihez intézett következő levele bizonyítja :

Kegyelmes Uram !

Csak délfelé szólhattam R(esetáv)al, ki ugyan nehezen és csak miután az ide zárt levél írását megígértem, határozta el magát Exc. kívánatát azonnal teljesíteni. Mely tisztelettel P. 14. l. 847, igen sietve Havas.

Az említett másik levél így hangzik :

Nagyméltóságú Gróf, Kegyelmes Uram !

Méltóztatott Excellentiád kéziratban két cikket velem közleni, mellyek egy röpiratnak végső részei leendnek, olly kegyes felszólítással, miszerint azok tartalmáról az általam olly sokáig gyakorlott könyvbírálati szempontból véleményemet kinyilatkoztassam.

Minélfogva őszintén, mint szoktam, kimondom : hogy a velem közlött cikkek elseje, borsos ugyan és paprikás, nem is ment személy megtámadási kifejezésektől ; tekintvén azonban az előzményeket, főkép azokat, mellyek illy cikk írásánál Excellentiádnak is okul szolgáltak ; de azt is fontolóra vevén, hogy ki legyen az, ki ott — nem jellemére, hanem politikai hitére s ebbeli eljárására nézve csípősebben illetetik ; végtére megfontolván azt is, hogy a második cikknek igen üdvös tartalma az első kitételeiben gyökereztetik, én épen nem vonakodnám azt sajtó alá megengedni — ha t. i. arra nézve még hatalmom és tevétségem volna.

Ki egyébhiránt határtalan tisztelettel vagyok Excellentiádnak

Pesten, Jan. 14. 1847

alázatos szolgálja s tisztelője

Havas.

Erre Reseta engedett, miután Széchenyi is előzetesen a következő levelet intézte hozzá:

Tekintetes Reseta János m. tud. egyetemi tanár és kir. könyvvizsgáló úrnak helyben.

Tekintetes Úr!

Ide mellékelt kéziratomnak sajtó útján mentőlelőbli megjelenhetése, tudomásom szerint, legnagyobb érdekében áll hazai kormányügyünknek. Kérem azért Önt — miután a közlekedhetés Pest és Buda közt a Duna jelen állapota miatt annyi késedelem- s bizonytalansággal jár — méltóztassék e kéziratot haladék nélkül vizsgálat alá venni és kinyomathatás végett a megkívántató „imprimatur“-ral ellátni. — Ha tán Önnek ez esetben censori hatáskörére nézve legkisebb scrupulusa lenne, biztosítom ezennel, hogy az e kéziratom Ön általi és gyors megvizsgálásának minden eredményeért jót állok, és a felelet terhet magamra vállalom.

Ön igaz tisztelője

Pest, január 12. 1847.

Gróf Széchenyi István.

Egy havi nyomtatás után 1847 febr. 23-án két példányt kap Széchenyi, s ezek egyikét István főhercegnek, a másikat Apponyinak küldte.

A *Politikai program-töredékek* hatását eddig nem méltányolták eléggé, sőt általában úgy vélekednek, hogy a röpiratnak alig volt hatása. Ez tévedés. Ha a korabeli hírlapokat megtekintjük, végigolvassuk, akkor látjuk csak, hogy a röpiratnak mily általános volt a hatása. A *Jelenkor* egyik cikkirója az 1847. évet helyesen a programok korának nevezi el. Mindenki programot készített. A röpirat hatása alatt készült Deák tollából a híres *Ellenzéki nyilatkozat* is. És épen e nyilatkozat bizonyítja legjobban, mily hatása volt Széchenyi művének.

Magát a röpiratot vegyes érzelemmel fogadták, voltak olyanok, kik magasztalták, voltak, kik Széchenyi «keserű

mixturájától» csömört kaptak, voltak, kik homálylyal és ellentmondással teltek tartották, voltak, a kiket a mű egyszerűen nem elégitett ki, mint a *Nemzeti Ujság* bírálója mondja. A nagy többségnek, az ellenzék és conservatívak soraiban egyaránt, nem tetszett a röpirat s ez természetes, mert Széchenyi a pártok fölé emelkedve az ellenzékről és conservatívokról egyaránt megmondta kedvezőtlen véleményét. A kormányhoz közel állóknak tetszett. Naplói szerint Károlyi István nagyon meg volt vele elégedve (márczius 2), Szécheny dicserőleg nyilatkozott a műről (márczius 3), hasonlóképen Zsedényi is, a ki Kossuthra nézve borzasztónak találta. Szögyényi azt mondta róla, hogy loyálisb könyvet nem is írhatni (márczius 1-ei levél Tasnerhez). Eszterházy József, a kire a röpirat befejezése vonatkozik, úgy nyilatkozott, hogy a program-töredékek csak közülök 15-öt nyert meg Pozsonyban az ügynek.

Klein Károly, a Dunagőzhajózási-Társaság egyik főembere, így nyilatkozott a műről Széchenyihez 1847 július 9-én intézett levelében: «Unsere Gegenwart ist so reich an interessanten und bedeutungsvollen Momenten, für die Welt im Allgemeinen, wie für mein neues Vaterland insbesondere, dass es für jeden denkenden Menschen nicht anders als von dem grössten Interesse seyn kann, die Ansichten eines so anerkannt hochstehenden, erfahrenen und practischen Staatsmannes wie Ew. Excellenz es sind, vernehmen zu dürfen, der vor vielen grossen Zeitgenossen noch voraushat, dass Herz und Gemüth im Einklange mit Verstand und Staatsklugheit geblieben sind. Mit Bewunderung und grossem Vergnügen habe ich die Politikai Programm-töredékek studiert. Sollte ich, wie ich hoffe, nächsten Herbst nach Pest kommen, so werde ich vielleicht so glücklich seyn, durch die gütige Vermittlung Ew. Excellenz, dem geistreichen Verfasser persönlich meine bescheidene Anerkennung zollen zu dürfen.»

Széchenyi maga így szól művének hatásáról Nagy Pálhoz 1847 április 6-án intézett levelében: «Engem. hála Isten, itt még meg nem sütöttek, sőt — mintha a Program-

Töredékek egy kis lankadást eszközöltek volna a politikai szélvészbe.»

Igen érdekes Wenckheim László véleménye a műről. Wenckheim László a következő levelet¹ intézte 1847 márczius 2-án Széchenyihez:

Mélyen tisztelt barátom! Fogadd im e sorokat legőszintébb tiszteletem zálogát, s bizonyágát egy ellenállhatlan érzésnek, melyet legközelebb megjelent remek munkádnak olvasása bennem gerjesztett. A mindenható nagy Isten áldjon meg minden áldásával és tartson meg édes hazánk boldogságára még sok évek során erőben, szándékban, akaratban, sikerteljesen; tiszta szivemből óhajtom, hogy a legtisztább s legnemesb hazafiságból eredt szavaid valahára a szegény hon jobbait szerencsétlen mámorjokból felébresszék s felfogni legyenek képesek, mit jó és hasznos követni a haza és magok boldogságáért; soha ily hatalmasan a dolgok mélyébe betekinteni nem segítettél, soha ily érdekest nem olvastam, teljesen áthatva igazságaidnak hasznosságától, bár minden hazafi amazokat arany betűkkel véshetné szívébe s homlokára.

Ugy érzem, arról minden időben meg valál győződve, hogy a három Wenckheim testvérek legszilárdabb tisztelőid, barátid valának, s történjen bár mi, szakadjon el tölled bár ki, mi holtig azok maradunk, kik voltunk eddig; gyermekimnek a hazafiságot életeddel fogom érthetővé, érezhetővé tenni; — s még is szemközt im e tisztelettel és ragaszkodással, meg nem foghatom, hogyan lehetett, hogy nem egy uton veled működöm én. s sokan kik velem együtt édes hazánk javát előmozdítani akarjuk tehetségünk szerint — te ki oly mélyen be tudsz tekinteni a magyar sziv redőibe, s az észnek legparányibb zugjaiba, te talán megoldhatnád im ez ellenkezést — felfogtam igen sokszor hazafiúi proclamatióidat, s legközebb eszembe, vérembe keveredett minden tűz, mely könyvednek majd

¹ A levél másolatban maradt meg Széchenyi iratai között a Széchenyi-muzeumban.

minden lapjain oly gyönyörűen lobog, gondolkozásom, felfogásom, okoskodásom módjára elhatározók valának mindig, de mindig csak abban a társaságban, abban a körben, melyben neveltetek, melyhez ifjúságom, hajlandóságom, ismeretségem, viszonyaim kötének, mely körnek te még most is be nem vallott ugyan vezére vagy, denn du giebst den Ideen den geistigen Impuls, die Richtung so oft du es willst; vermög deiner geistigen Superiorität, vermög deines so glänzenden Rufs empfundenen Patriotism; köztünk van szavaidnak legnagyobb hatása, és még is eltaszítasz minket magadtól — ugyan mond meg édes barátom, a csatatéren mit tesz a legvitézebb, leghűbb ezred, hogy ha vezére, ki oly sokszor győzelemre vezeté, jó s rossz napokat vele osztott, s az elcsüggedésnek pillanatában oly hatalmasan felbátorítá, ki a nem ösmert veszedelmektől megóvni, megmenteni soha el nem mulasztá, szóval: hogy ha vezére im ez ezrednek, kibem legnagyobb bizalommal viseltetik, a csatatéren azt mondja: mivel ezek s ezek a kapitányok nem engedelmeskednek parancsimnak és magok belátásuk szerint akarják vezetni a hadat, lemondok a vezérségről, parancsoljon más az ezrednek! — Mit csináljon a közember a csatatéren? — hagyja el zászlóját? engedje kapitányait kik szinte velök együtt verekedtek, osztottak jó s bal sorsot? kik szinte segítették az ezrednek győzelmeit? s kik között voltak s vannak is kik így szollának az ezredhez: vitézek! a haza veszedelemben van, az ellenség szemközt, biztatok bennünk, el ne hagyjuk egymást, velünk a magyarok Istene, s próbáljunk szerencsét! — és az ezred vérző szívvvel látja kedvelt vezérét távozni, és csatáz csüggedetlen zászlója mellett! Nem akarom e szomorú hasonlatosságot befejezni, mert szerencsétlen vala a csata s a. t., de kérlek, mond meg, mit kellett volna tennie akkor az ezred közlegényeinek? Vedd e sorokat, mint leghűbb barátodét.

Wenckheim László.

A hirlapok közül elsőnek a *Nemzeti Újság* bírálta meg három cikkben (febr. 26, 28 és márcz. 2) *Gr. Széchenyi István és a conservatismus* czímen. Kiemelte, hogy a mű hazaszeretettől parancsolt bátor támadás, de elkülönülését a conservatív párttól hibáztatja, mert a pártot gyengíti.

A *Budapesti Híradó* febr. 28-án ismerteti a röpiratot. Állásfoglalását jellemezve, valódi alapelveknek szeretné nevezni a művet. Véleménye szerint nemcsak az fontos a műben, hogy az ellenzék eljárását elítéli, a conservatívokat pedig sok méltatlan támadás ellen védi, hanem hogy nemzeti létünknek és főnállhatásunknak föltételeit nyíltan feltárja minden ámitgatás nélkül. Igaz köszönet kell hogy eltöltse mindenki keblét Széchenyi iránt, mert gyanusítást, támadást nem tekintve, népszerűségének határozott rovására, bátran figyelmeztet a fenyegető veszélyre.

A *Budapesti Híradó* Irodalmi rovatában is (márcz. 2. 4. és 5-én) ismertette a röpiratot. Tréfásan kiemeli itt a cikkíró, hogy a leggyönyörűbb és hatásos vezércikkek lettek volna az egyes részletek, de egészben sok és fárasztó. A mű Széchenyi votuma a jelen viszonyairól. A programja azonban tág. Széchenyi maga egy párt, olyan ő mint egy terebélyes tölgy, melyre csak egy-egy fagyöngy kapaszkodhatik, mást nem tűr maga mellett.

A *Pester Zeitung* márcz. 14-én szép kivonatot adva a műről, Széchenyit és művét talpraesetten jellemzi: Azt véli, hogy a röpirat idején jelent meg, az ország választhat. A pártalakításra vonatkozó ajánlatáról azonban előre megjövendölte, hogy nem lesz eredményes, mert a reformok terjedelmére a haladók közt nagy az eltérés.

Az *Augsburger Allgemeine Zeitung* is foglalkozott a művel márczius 19-iki *Beilage*-jában. Azt írja egy márczius 10-iki tudósítás nyomán, hogy a mű nagy feltűnést keltett, benne Széchenyi pregnansan és meggyőzően lép fel ellenei, különösen Kossuth ellen; hogy mohón olvassák, csak a radikális tulzók bosszankodnak és félnek egyúttal a hirdetett¹ német fordítástól, mert így a külföld is bepillantást nyer, hogy a kulisszák mögött mi történik.

¹ Geibel K. könyvkereskedőtől.

A *Pesti Hirlap* máj. 13-ától nov. 25-éig 19 vezércikkben tárgyalta a röpiratot *Teendőink* címen. Először a műben levő ellentétes részeket állítja egymással szemben higgadtan és Széchenyi szemére veti, hogy nézetét nem adja elő oly tisztán, hogy félreértésre ne adjon alkalmat. Az ellenzék modorával szembeállítja a conservativok modorát, a kik mindent leszavaznak, mi az ellenzékétől jó. Tagadja, hogy az ellenzék ne vehetne részt az alkotásban, de itt megfélekedezik arról, hogy az országnak kormánya akkor nem volt parlamentáris. A kormány iránt nem lehet az ellenzék bizalommal, mert iránya alig változott, ugyanaz a párt támogatja most is, a mely előbb, ezért nem is engedheti át a háladás vezetését. Az ellenzék igyekszik megőrizni az alkotmányt, egyúttal ki is akarja fejleszteni, szükséges azért, hogy alkotmányos szerkezetünk is arányosan fejlődjék. Ezután részletesen kifejti a módot, a hogyan azt az ellenzék szeretné.

A *Pesti Hirlap* Irodalmi értesítőjében is megemlékszik Széchenyi művéről, itt azonban a cikkíró (xy) már csipős megjegyzéseket tesz a szerzőről és műről egyaránt. Ugy véli, hogy a politikai irodalom költője Széchenyi, a ki önmagát tüzeli, ezért szenvedélyesség nélkül nem is képes írni. Az ifjú szív gerjedelmével szereti hazáját, de féltékeny hogy mások is szeretik; azt hiszi, hogy csak ő képes a hazát boldogítani, innen a vészharang kongása e művében is. Gondolatai egyébként epés kifakadások tengerében úsznak.

A legérdekesebb azonban Kossuthnak és lapjának, a *Hetilap*nak állásfoglalása.

A *Hetilap* márczius 9-iki számában az *Irodalmi újdonságok* közt emlékszik meg néhány sorban Széchenyi művének megjelenéséről, de e néhány sor is erősebb hangú, mint bármelyik fenti cikk. Azt állítja, hogy a röpirat «olyanokat tartalmaz, minőket eszélyes ember e honban nem lát még nagyítóval sem, minőket igazságszerető ember embertársára ráfogni óvakodik.»

E kis cikknek története van. Kossuth hosszabban akart

válaszolni a *Hetilapban*, de érdemleges válaszát a censura nem engedélyezte. Kossuth cikkének márczius 7-ike előtt kellett volna megjelennie. Czech János censornak ugyanis e napon kelt jelentése szerint a vezércikk sértő hangulata miatt a nyomtatástól eltiltatott. (Orsz. levéltár kancz. elnöki ir. 1847, 200 pp.)

Széchenyi másolatot szerzett róla s így teljes terjedelmében megismerhetjük. Így hangzik :

Kossuth Lajos úrnak szándoklott cikke, melyet a censor — fájdalom — meg nem engedett.

Gróf Széchenyi István úr ő Excellentiája, miután Pest megye közgyűlésén még nem rég önként nyilvános vallomást tett, hogy azon harcban, melyet öt év előtt ellenem a «Kelet Népével» indítania tetszett, meglehetősen miserabilis szerepet játszott, legujabban megjelent «Politikai reform-töredékeiben» epés szenvedelmeitől elragadtatva, ismét bő két nyomtatott ívet írt, egyenesen személyem ellen.

És ezen két ív nem egyéb, mint olygarchicus döllyffel s keserű epével saturált betyáros gorombaság ; s vagy ellenséges indulatu, vagy ha nem ez, úgy szánakozásra méltó vak rémlátás s revolutio-szaglálás, és ennek következtében zügprókatori denunciatioja olly czélzatoknak, minőket ember, a kinek esze van, e honban nem lát, ha bár nap-microscop segítségével hegyekké is nagyítsa a porszemet ; denunciatioja olly czélzatoknak, minőket ember, kinek szive van, embertársára reáfogni bizonyosan óvakodni fog ; és e syllogismus denunciatorius berekesztéséül ama krokodil-könnyszerű figyelmeztetés, hogy ilyenekért, mint a miket denunciál, az embert még hűsre is teszik.

És miért mind ez? — Azért, mert a *Hetilapban* két cikket írtam, melyek tartalma : Közteherviselés, s kibontakozás az úrbéri viszonyok kötelelékeiből, a földesurak teljes bérmentesítésével status intézkedés útján, mellynek financialis alapjául azon értéki erő szolgáljon, mellyel az adózó nép közterhei megkevesednek. — Éz az, a mit a Gróf parasztlázításnak, mi miatt engem egy második Dózsának, s Hora s Gloska-féle szörnyűségek szitogatójának denunciál, s a hűsretétellel fenyeget !

Szegény Gróf Széchenyi mire jutott! Fenyegtetése teljes összhangzásban áll azon cselekedettel, miszerint a hatalomnak — saját dicsekvése szerint — azt tanácsolá: hogy bizonyos embereket, vagy utilisálni kell; vagy ha magokat utilisáltatni nem hagynák, felakasztatni. És én nem kételkedem, hogy a mennyiben tőle függne — pedig bizony állásánál fogva nyombat a latba valamit — nem rajta fog mulni, ha ezen alternatíva másodika tetté nem válik; de én még is inkább bizva a hatalom jogszerűségében, mint félve Gróf Széchenyi vádaskodásaitól, harag és bosszúság helyett, melyre ingerlett kedélyemtől számít, csak szánni tudom őt — a beteget, — gondokkal terhelt szigorú helyzetemben is szánni tudom őt, a fény s bőség örömeiben kedélyzavart szegény boldogtalant.

Egy barátom azt jóslá, hogy a Gróf egykoron egy kis maniában fog szenvedni, mely abból álland, hogy magát Kossuthnak képzelendi. Bizony félek, hogy a jóslat közel van a teljesüléshez, mert úgy látszik: feje, szive, gyomra. vére annyira tele van velem, hogy Isten a megmondhatója.

Szegény! Bizony lelkemből szánom őt!

Ila tudnám, hogy az illy epekiöntések, minövel most is megtisztelt, vérét egy kissé megritkítják, rémes phantasiáját lecsillapítják, s meghűtik izzó velejét, hallgatva túrném hagymázos kiöntéseit, sőt ujkra biztatnám, mert bizony szomorú dolog, hogy ilyen beteg; de miután én orvos nem vagyok, s az én türelmemnek is határa csak van, majd meg-gondolom, ha feleljek-e? Sajnálni fogom, ha meggondolásom eredménye az lett, hogy felelnem kell, mert ekkor bizony feleletem másféle nem lehet, mint ama szabály szerinti, hogy «minő az adj Isten, olyan a fogadj Isten»; de mit tegyünk, miután nem szűn meg ingerelni, én is csak embernek érzem magamat, s magamat védtelenül gázoltatni csak nem engedhetem, ha bár Gróf Széchenyi István száz-szor Gróf Széchenyi István legyen is. — Majd meglátjuk, mit cselekedjünk. Addig is «cura ut valeas».

Látjuk, hogy Széchenyi szenvedélyes támadása, a *Program-töredékek* Kossuthot, ki 1841 óta türte Széchenyi folytonos támadásait, a legérzékenyebb oldalán érintette.

A cenzurái hivatalos irat azonban arról is tanuskodik, hogy Kossuth cikkének megjelenését Széchenyi érdekében szorgalmazták, de Szögyényi, a censura főnöke, nem engedélyezte, a mit a kancellária előadójához, Paziuzzihoz intézett e levélkéje bizonyít:

Die Zulassung des Kossuthischen Artikels kann keine gute Wirkung haben; mit den Regeln und Bestimmungen der Censur ist sie aber nun und nimmermehr vereinbar — und zwar weder im Hetilap, noch irgend wo anders. Wie kann also der Censor von höherem Ort dazu authorisirt werden?! Erscheint der Artikel, so muss die Statthalterey die Censur zur Verantwortung ziehen. Und mit was wird sich dann diese rechtfertigen? Mit des Kanzlers Schreiben. Die Compromission wäre dann nicht zu vermeiden. Ich selbst wünschte, dass er erschienen wäre; die Gestattung oder Veranlassung des Erscheinens würde ich aber nie rathen; zumahl der Artikel ohnehin schon a typo amovirt ist, und niemand dagegen klagt, Kossuth also in einer nachträglichen mit dem früheren Bescheid in Widerspruch stehenden Zulassung proprio motu des Collegiums den Wink der Regierung wissen und auf die Drucklegung hoc ipso verzichten würde.

Sz(ögyényi).

Kossuth azonban mégis felelt Széchenyinek. Válasza *Az adó* címen Bajza Ellenörében jelent meg, melyet a Pesti ellenzéki kör nyomtatott és adott ki 1847-ben Németországban, mivel a censura itthon az ellenzék hevesebb cikkeit nem engedélyezte. Hosszú cikkében az adó történetét taglalva kitér Széchenyire keserűen és csipősen nyilatkozik politikai szerepéről és megemlékezik kemény szavakkal a *Politikai program-töredékekről* is. «A grót epelázba esett s lázas paroxismusában könyvet írt ellenem,» írja Kossuth. Ellenem? nem! hanem gyűlölt személyem ellen s Dózsának, paraszt-lázítónak nevezett s hűsre tétellel fenyegetett . . . Mondják az van benne, a mit említék, én nem tudom — nem olvastam . . . Sokkal inkább van szerentsétlenségem ő

excellentiáját ismerni . . . mintsem látatlanban is ne tudnám, hogy mindennek, a mit ő excellentiája írni méltóztatik, tartalma öt dologból áll: 1. magasztalása önmagának s búsongó *variatio super eo*: «háládatlan, ostoba, vak nemzet, miért nem tánczolsz bekötött szemmel füttyöm szerint»; 2. zagyva szóhalmaz, minden dolgokról, melyeket isten teremtett; de *omni scibili, et de rebus quibusdam aliis*; csak arról semmi, miről czím szerint tulajdonképen szólnia kellene; 3. bizodalom szavazás a kormánynak, melynek maga is tagja, tehát egy részben önmagának; 4. kefélese és «Verabschiedolása» az ellenzéknek; 5. gúny, gyanúsítás, mocsok, piszkolódás és *denuntiatio* én ellenem. Nem tudom, jól találtam-e? Azt hiszem igen s azért bölcseségének legújabb «töredékeit» nem olvasám. Ha jól találtam, úgy áldozunk egy kakast Aesculapnak. Ő excellentiája nagyon beteg; és én nagyon sajnálom, de nem olvasom «töredékeit.»

Ellenzéki támadás Szentimrey Izidor czikke: *Ngilt levél* gr. Széchenyi Istvánhoz, a melyet Szentimrey Széchenyi lapjába, a *Jelenkorba* küldött be követelve a kiadatását. Széchenyi külön levélben kívánta a cikk kinyomatását s ez ügyben Reseta censornál is közbenjárt (1847 ápr. 6. levele), s így a cikk az ápr. 15-iki számban meg is jelent. Szentimrey szemére hányja Széchenyinek, hogy a mint nem a *Pesti Hirlap*, hanem a *Kelet népe* volt oka, hogy az adó 1843-ban megbukott, most is nem a *Hetilap*, hanem a Széchenyi röpirata lesz oka, ha az országgyűlési utasításoknál izgatás fog történni. Ezután ugyanazon szavakkal, a hogy Széchenyi Kossuthot kéri művében, úgy aposztrofálja Szentimray Széchenyit: ne izgasson modorával, dolgozzék hivatalában, írjon az ő apró egyleteiről, de ne izgassa a nemeséget, vesse le az általa annyira szeretett Waldstein szerepet, mert az utókor azt fogja mondani róla: *non qui bene incipit, sed qui bene finit*.

A *Hetilap* sietett megemlíteni lapjában (ápr. 20), mint olyan nyilatkozatot, mely az ellenzék mellett szól.

A *Politikai programm-töredékeket* a hirlapok hirei szerint németre is lefordították. A censura, mihelyt a hírt

meghallja (márcz. 12-én), a helytartótanácsból utasítást kért, hogyan járjon el az esetleges fordítással, a mire (Helytartótanács, könyvvizsg. 1847. év 16834. sz.) a helytartótanács azt az utasítást adta, ha ily engedélyt kérne valaki, a fordítás a rendes eljárás alá veendő és az engedélyezés előtt a véleménynyel együtt felterjesztendő. Tényleg be is adatott ily fordítás, de ezt a helytartótanács nem engedélyezte. Kétségtelenül azonos ez azzal a fordítással, a mely e czímen jelent meg Lipcsében: *Politische Programm-Fragmente 1847 vom Grafen St. Széchenyi. Aus dem Ungarischen mit Anmerkungen eines Oppositionellen.* A mű májusban jelent meg, Széchenyi 31-én olvasta el s így nyilatkozik róla: «Lese bis 1 Uhr die verunglimpfte Übersetzung meines Programm aus. Trotz der Perfidie und Malicie, hat es mich nicht getroffen.»

Az ellenzék részéről még egy támadás készült Széchenyi ellen, de a censura ezt sem engedélyezte. Záborszky Alajos, Kossuthnak hű támogatója, *Néhány darabkák gr. Széchenyi István politikai programm-töredékei* czímen könyvben akarta megvédeni Kossuthot. A censura azonban a művet csak azon feltétellel javasolta az engedélyezésre, ha a sértő részek kimaradnak. A censura jelentése szerint (Orsz. lev. 4847. P. 17,944 644. sz.) a mű Széchenyit Kossuthal párhuzamba állítja, őt sötét színekkel, keserű kitételekkel festi és a censura e helyeket meg is jelöli. A helytartótanács elismerte, hogy támadásra felel a munka, mégis így válasz csak bizonyos korlátok közt, sértésektől menten engedélyezhető, s mivel a Záborszky-féle munka tele van sértő kifejezésekkel hivatali személyek iránt, csak úgy engedélyezhető, ha a szerző a kifogásolt részleteket kihagyja. Széchenyinek br. Vay Miklóshoz 1847 aug. 17-én intézett levele mutatja, hogy Záborszky e művét Széchenyinek is kiadták s ő kérte is Vayt, «ne akadályozzon s ne törüljön abban a Censor semmit, mi személyemet illeti. Je größer, je unwürdiger, desto besser für mich — — denn in der Welt geschieht das meiste durch Reaction — — und somit ist es für mich ein wahres politisches Terno, wenn Individuen, wie Záborszky

Alajos mich recht heruntermachen.» A censura tárgyilagosan járt el, Záborszky visszakarta művét megfelelő kijavításra, de ily áron, úgylátszik, nem kívánta művének megjelenését s így nem is adta ki.

A *Politikai program-töredékek*, mint látható, általánosan foglalkoztatta a hírlapokat, a közvéleményt s így hatását senki sem tagadhatja. Annyi azonban igaz, hogy az 1847-iki országgyűlés és az 1848-iki torlódó események elfeledték. Csak akkor kezdtek Széchenyi művére gondolni, a mikor a forradalom tényleg bekövetkezett.

Azóta sokan és sokszor foglalkoztak Széchenyinek e röpiratban kifejtett forradalmi jóslatával. Az egyik rész azt hirdette, hogy a jóslat szószerint bekövetkezett, a másik ellenben azt, hogy Széchenyi szomorú vagy sociális forradalmat hirdetett s ez nem következett be, mert az 1848-iki harc nem volt sociális forradalom és reánk nem volt dicsotelen. Újabban (1907) Angyal Dávid fejtegette a kérdést *Gr. Széchenyi István történeti eszméi* című értekezésében s megállapítja, hogy «Széchenyi a kormány beavatkozásától nem csupán a szociális forradalom miatt félt, hanem a dynastia és Ausztria érdekeinek folytonos sértése miatt is».

Széchenyi világosan megírja művében, hogy mitől fél. Attól tart, hogy az ellenzék Ausztriával való összeköttetésünket nem fogva fel helyes szempontból, teljesen az ujjhuzás politikáját fogja követni; hogy a nemzetiségeket fel fogja ingerelni; hogy az adófizetőket, a jobbágyokat a kiváltságosok ellen fogja felizgatni. Kétségtelen, hogy csak ez utóbbi vezetett volna sociális forradalomra, az Ausztriával és a nemzetiségekkel való ellentétben Széchenyi oly általános politikai forradalom kifejlését látta, mely függetlenségünket kockáztatja s a mely tényleg be is következett.

Széchenyi a gyakorlati politikus szemével tekintve a bajok kútforrását abban látta, hogy az ellenzék nem elégszik meg a bírálással, hanem «a kormányzás mezejére» akar lépni, de ezzel «tüstént felforgattatik a status-szerkezet», a mi pl. «Angliában vagy Franciaországban, hol az egész

efféle felforgatás csak abból áll, hogy az ellenzék a kormány, ez pedig az ellenzék székébe ül; de annál bizonyosabban hoz mindent a legabnormisb állapotba olly complicált szerkezetben, mint a mi magyar viszonyunk a közálladalommal, hol a mi ellenzékünk semmi esetre nem fog ülni a kormány székébe, a közálladalmi kormányt viszont a legerősb phantasiai telhességgel sem képzelhetni a mi ellenzéki padainkon». Viszonyunk Ausztriához nincs «eléggé definiálva» s ebben a nem tisztázott léthen «kell keresnünk mind azon vizsgálódást s mind azon majd lappangó, majd nyilvánosabban kitörő visszatorlási hangulatot, melyben . . . mindenkoron állott a magyar nemzet az ausztriai kormánynak átellenében és viszont.» (25. l.)

Az ellenzék felfogása «tatár felfogás és kurucz politikai mélység . . . és nem több . . . pedig ha egy kissé mélyebbre nem visszük politikai tervezetinket, bizony szinte csak kurucz és ezzel egybeházasított Heister-féle credményeket fogunk honunk mezejére idézni.» (29. l.)

Az ellenzék azt állítja: «az erőltetés, az ujjhuzás, a kényszerítés általján véve több sikert szül, mint az érdekimutatás, a persvasio; és hogy mi magyarok is bizony csak erőltetés útján vagyunk még mik vagyunk; midőn az érdek barátságos kimutatása körülményeinkben legalább, eddig kedvező eredményt soha nem idézett még elé. S igaz, nincs a világon erősb oksúly, mint a hatalom, csakhogy ennek valóságosnak és nem önánításnak kell lennie, mint-hogy az ilyen soha nem vezet egyéb eredményekre, mint mohácsi tragœdiákra, Rákóczy-féle szomorú andalgókra, chinai bohózatokra, Sikhs-féle idétlenségekre, stb.» (31. l.)

Világosan nyilatkozik Széchenyi arról is, hogy kinél van a hatalom, midőn ezt írja: «hihető-e. hogy dynastiánk, mely pénzt és fegyvert tart kezében és mely mellett oly őszinte tisztelettel áll minden józanabb, midőn a magyar ellenzék csak phrasisokkal képes durrogatni . . . hihető-e, hogy dynastiánk ily kényszerített állapotba helyezve, nem fogna kifejteni legalább is annyi energiát . . . miszerint a sarkaibul kibicezent statusművet bármily áron és bármily

móddal ismét rendesebb (!) szerkezetbe szorítsa? Bizonyosan ezt fogná tenni Európának minden hatalmaitul leghatóságabban gyámolítva.» (37. l.)

Éppen azért azt tartotta Széchenyi, hogy a magyar ellenzéknek nem szabad túlsúlyra emelkednie, mert akkor «bizonyosan bekövetkezik ránk a minden nemzetiségből és alkotmánybul kivetköztető rendfelállítás, mikor aztán késő lesz kiábrándulnunk és azon édeshangú ámitók ellen anathemákat szórunk, kik . . . tiszta szándékkal, de költői felfogással minket efféle kigázolhatlan mocsárókba» vezettek. (36. l.)

«Csak igen kevés magyar képes azon különbséget egész mértékben felfogni, mely Magyarország és az örökös tartományok közt létezik. Mihez képest aztán a legtöbb sem nem látván, hogy ott németiség, statusquo és autocratia a három fő elem, itt ellenben a magyarság, progressio és alkotmány; sem azt kellő figyelembe nem vevén, hogy a fennforgó esetben sem elválásrul, sem egymásfölibe kerekedésről nem lehet csak szó is, de egyedül a kettő közt foroghat legitim választás: vagy örökös perpatvar és ujjhuzás közt nyomorogni, vagy jó házassági viszonyban mennyire lehet élvezni az életet». (75. l.)

Ugyancsak kitűnik, hogy Széchenyi nemcsak belső socialis forradalomtól, hanem Ausztriával és a nemzetiségekkel való ellentétől fél, azon soraiból, midőn az ellenzékre általánosságban kifejtett vádjait Kossuthra alkalmazza s így nyilatkozik önmagát vele párhuzamba állítva: «Hogy én . . . körülményeinket nemcsak mindig belülről tekintgetvén — de néha kívülről, sőt minden oldalrul is, nem tudom, sőt nem akarom ignorálni házassági viszonyunkat s e szerint mert inkább kedvelem a jó házassági viszonyt, mint a szünni nem akaró perpatvar féle purgatoriumot; accomodans természetű vagyok s így ha bazafui kötele séggemmel nem ellenkezik s jót látok abbul eredni mindkét részre, bizony felette hajlandó vagyok alkudozásra is; t. Kossuth úr ellenben azt tartván, mi köze van az önálló, független, vérrel szerzett Magyarországnak Ausztriához, ter-

mészetenesen oly viszontorlást idéz elé, mihezképest a hasonlólag független Ausztria elvégre szintoly phrasisokra fakadni kényteleníttethetnék, hogy neki viszont mi gondja Magyarországgal s így tovább; míg aztán szórul tette, tettrül erőszakra, innen végre felette idéitlen kudarczra fejthetné ki magát az olyannyira mély t. Kossuth úrféle statuspolitika.» (95. l.)

Kossuthhoz intézve szavait, így kiált fel: «izgasson minden nemzetiséget a magyar nemzetiség ellen böszülésig fel, vessen égő kanóczot a szántóvető lakára, miszerint erővel kivívja magának az Ön-formulázta és ő-értelmezte egész igazságot; ostorozza a közbirodalom érdekeit a legnagyobb ellentétre, s töltse meg mérgével a viszontorlás poharát csordultig, ám lássa.» (113—114. l.)

Ez idézetekből kétségtelenül kitünik, hogy Széchenyi nemcsak belső socialis forradalomtól tartott, hanem olyantól is, melyet a nemzetiségekkel, továbbá Ausztriával való ellentét idéz elő. A kortársak kevésbé vagy épen nem méltányolták Széchenyi aggodalmait. Csak 1849 után jutott ismét eszükbe Széchenyinek a «Politikai programmtöredékekben» kifejezett jóslata.¹ Találón jellemzi az 1848 előtti és utáni általános véleményt Széchenyi művéről Szász Károly ref. püspöknek csak most nyilvánosságra jutott naplója (Budapesti Szemle, 1913), a melyben 1849 október 16-án e sorokat olvashatjuk: «Tennap este elolvasám Széchenyi *Programmtöredékeit*. Megjelenésekor, ezelőtt évekkkel, olvastam e művet de nem is értettem, tele is voltam Kossuthizmussal. Most

¹ Érdekes, hogy az 1843—1847 közt megjelent törvény- és országtudományi legjobb munkák közt felsorolja a *Programmtöredékeket* Zsoldos Ignác 1855 okt. 8.iki akadémiai jelentésében ilykép: «Ki ne emlékeznék illő méltánylással Gróf Széchenyi István — a nagy jósló — Politicai programmtöredékéről (Pest, 1847). De mert a politika az Akadémia köréből különben is ki van zárva, s tán azért is, mert a kérdéses időben jégeső sűrűséggel hullott politicai szó és írásbeli viták épen magát a politikát is leverték: ezeket említetlen hagyni most már tán tanácsosabb is.» A jelentést Zádor György is elfogadta.

látom, hogy a legnagyobb magyarnak minden jövendölései szóról-szóra, egész iszonyúságokban be teljesedtek.

Most elolvasni e könyvet, lehető legnagyobb, bár felette szomorú satisfactio azon ember iránt, kinek nagy lelke megtört, igaz szive megszakadt a honérti fájdalomban.»

Az egész vitát — úgy hiszem — a leghelyesebben a magyar nép döntötte el, egyaránt szívébe zárva mind a két nagy fiát, Széchenyi Istvánt és Kossuth Lajost, mint a hazaszeretet példaképeit. Az egyikről azt tudja, hogy neki köszönheti újjáéledését, a másiktól pedig azt, hogy jogokat szerzett neki és önbizalmat öntött beléje. Itt a magyar nép szívében békésen megvannak egymás mellett ők, kik életükben egymással elkeseredett harcban állottak.

Csak egy a szomorú, a mi a multból megmaradt és minden időkre emlékeztetőül szolgál, az, a mit Széchenyi a programmtöredékek egyik jegyzetében így fejez ki:

«Szerencsétlen nép! Csak borukor tud manevruirozni, szerencsés napokat utilisalni nem.»

VISZOTA GYULA.

ÚJ ADATOK A MAGYAR Ó- CONSERVATIVOK TÖRTÉNETÉHEZ.¹

II.

Gróf Dessewffy Emil politikai pályája kezdetétől fogva ellensége volt a magyar radikálisoknak. Egy hivatalos jelentés szavai szerint: túske volt az ő szemükben és ezek minden módon arra törekedtek, hogy őt «depopularizálják».² Okos és derék ember híre járt előtte, mikor 1844-ben a pozsonyi országgyűlésen először megjelent. Az ellenzék szerette volna magához csatolni és gróf Szápáry Miklós útján felszólította, hogy soraiban foglaljon helyet a nélkül, hogy véleménynyilvánítási szabadságában bármikép is korlátoznák. Ily módon az ellenzék azt a látszatot keltette volna, mintha Dessewffy hozzája tartoznék. A csábítás azonban nem használt, Dessewffy a conservatív mágnásokhoz csatlakozott, a kik őt igen értékes gyarapodásnak tekintették, noha hangjának gyöngye volta miatt nem tartozott a hatásos szónokok közé.³ Az ellenzék azzal állott bosszút a grófon, hogy álnoknak, ravasznak, illoyalisnak és henczegőnek nevezte, sőt gyenge hangjából is gúnyt űzött,⁴ mintha csak ezzel akarta volna kimutatni, hogy a grófra éppen-séggel nincsen szüksége.

¹ Cikkem első felében (IV. évf. 566. l. 1. jegyzet) tévesen említettem Scitovszkyt. 1849 január havában még nem ő, hanem Hám volt a primás.

² Sedlnitzkyhez intézett jelentés Pestről 1845 jul. 9. a bécsi cs. kir. belügyministerium levéltárában. A csak másolatban meglevő jelentés szerzője valószínűleg az udvari történetíró gróf Majláth Antal, a ki az akkori kormánynak Magyarország politikai és irodalmi állapotairól fontos jelentéseket küldött.

³ Gróf Majláth Antal Sedlnitzkyhez Pozsonyból 1844 április 6. u. a. levéltárban.

⁴ (Majláth) Sedlnitzkyhez Pestről 1845 jul. 9. u. ott.

Elleneinek gúnyolódása hidegen hagyta Dessewffy-t. Nem tért le a megkezdett útról, a melyen meggyőződése szerint egyedül segítheti elő a conservativok érdekeit. Jelen munkánk első fejezetében láttuk már, hogyan dolgozott minden ereje összeszedésével pártja érdekében 1849 januárjáig. Eddig az időpontig a vele politikailag hasongondolkodású Windisch-Grätz hercegben keresett és talált magának támaszt, a mint azonban a debreczeni országgyűlés 1849 április 14-én a Habsburg-házat a tróntól megfosztotta, 1849 júniusában Bachchal, az akkori igazságügy- és ad interim kinevezett hadügyminiszterrel keresett érintkezést. Ezzel a nagyhatalomhoz jutott államférfiúval, a ki Schwarzenberg herceg jobbkeze volt, több megbeszélést tartott, melyek során kifejtette előtte a magyar viszonyok újjáalakítását illető nézeteit. A mit így szóbelileg elmondott neki, azt egy emlékiratban írásba is foglalta — mint maga mondja — azzal a bátorsággal, melyet a helyzet komolysága feltétlen kötelességévé tett. Így jött létre az 1849 június 5-iki terjedelmes emlékirat, melyet itt először közlünk nyomtatásban. Ennek egy másolata jutott a Bach-levéltárban Friedjung kezébe, a ki a Dessewffy gróf egyéb műveivel való összevetésből helyesen gyanította Dessewffy szerzőségét. Az emlékiratnak különben csak egyes, saját céljaira vonatkozó részeit használta fel és közölte munkájában.¹

Dessewffy államférfiúnak érezvén magát, nem elégedett meg azzal, hogy emlékiratában az osztrák absolutisták módjára a ministert kioktassa, hogy a magyar forradalmat csak fegyverrel és orosz segítséggel lehet leverni. A kormánynak egyúttal eszközöket akart kezébe adni, a melyekkel — véleménye szerint — Magyarországot, mint a «gesamtmonarchia» integrans részét újra meg lehessen építeni. Ez a szándék teszi értékesé az emlékiratot, ez teszi elsőrangú államirattá és kitűnő kútforrássá Magyarország akkori viszonyait illetőleg. Annak a mozgalmas időnek alig van tanulságok-

¹ Friedjung, Österreich von 1848—1860, I. kötet 370. l. 1. jegyzet és 371—373. ll.

ban gazdagabb kútfője ennél a memorandumnál, melyet épen ezért jónak láttunk itt egész terjedelmében nyilvánosságra hozni. A korábbi czikkünkben közölt irományokkal együtt ez is gróf Dessewffy Aurél őexcellentiája birtokában van, a kinek a közlés szíves engedelméért köszönettel tartozunk. Az irat csak fogalmazványban van meg, gróf Dessewffy Emil kezétől származó egész lapnyi beszűrésokkal és javításokkal.

Gróf Dessewffy Emilnek báró Bach számára készített emlékirata. Bécs, 1849 június 5.

Jelen sorok szerzője megpróbálja itt, hogy a magyar ügyeket illető nézeteit, a hogy azokat az igazságügy- és ad interim kinevezett belügyminister¹ úrral több beszélgetés során kifejtette, teljes megértés céljából azzal a bátorsággal foglalja össze és fejtse ki, melyet a helyzet komolysága feltétlen kötelességévé tesz. Ezzel egyúttal, a minister óhajlásának megfelelően, egy conservatív programm alapvonalait is megrajzolja.

A monarchiának integritását a jelen pillanatban egyedül Oroszország segítsége óvhatja meg. A nemzetiségek részvétele a harcban, mely az integritást írta lobogójára és kimondott célja az integritas fentartása volt, igen kevés hasznot hajtott a monarchiának. A románok felkelése Erdélyt, a szerbeké a Bánságot szinte pusztasággá változtatta. A császári csapatok kiűritették Erdélyt, a Bánságba pedig orosz seregeknek kell az osztrák császáriakkal egyesülve bevonulniok, hogy a lázadók ereje megtöressék. A több mint egy év óta folyó küzdelemben a szerbek igen csekély eredményt értek el, többet a horvátok és szlavonok, de ezek sem mint nemzetiség, hanem katonai szervezetük és azon

¹ Báró Bach úgy a Wessenberg-Dobhoff-, mint a Schwarzenberg-Stadion-ministeriumban igazságügyminister volt. Stadion grófnak súlyos belegsége idején, egész 1849 júliusban történt lemondásáig, ad interim vezette a belügyeket is; valóságos belügyministerré való kinevezése 1849 júl. 28-án történt.

szerencsés körülmény miatt, hogy vezetésükre kiemelkedő személyiség vállalkozott.¹ Viszont az éjszaki szlávok működése szót sem érdemel, valamint a magyarországi németek közreműködésének sem találjuk semmiféle hatását, sőt az erdélyi szászoktól kezdett *actio* is abbamaradt. Mindezen ki nem elégitő eredmény azonban könnyen érthető.

A nemzetiségek felkelése nem volt egyéb, mint a régóta meglevő anarchistikus forrongásnak hirtelen kitörése 1848 martiusában. Nincs mit csodálkozni azon, hogy nyílt vagy titkos republikánusok és kommunisták, szenvedelmes képzelgők, önző tervekavácok és örült separatisták kerítették kezükbe a mozgalmak irányítását. A vezetők eszméi és szenvedélyei átterjedtek a tömegekre, engedetlenség és lázadás szelleme lépett fel, fegyelmetlenség, gyilkosságok és foszlogatások sem maradtak el, — mindez csak természetes következtetése az előzményeknek és egyúttal magyarázata annak is, miért nem használtak e mozgalmak a monarchia integritásának. Tehetetlenségük és anarchistikus irányuk, egyéb ismert okokkal közreműködve, csak Kossuthnak és pártjának hatalmát növesztették meg annyira, hogy ez végül eldobta az álarcot és nyíltan lépett fel a *dynastia* ellen.

Az osztrák ministereknek tehát és a *dynastikus* érzelmű, a monarchikus elvet valló magyaroknak egy és ugyanazon álláspontjuk és ugyanazon közös céljuk van: Magyarországot és Erdélyt a *dynastia* és a *gesamtmonarchia* számára megtartani és olyan formában fentartani, hogy az összbirodalom számára erő és nagyság forrásaivá váljanak és a különválsási és anarchistikus törekvések megszűntével végkép eltűnjék az idegen segélynek szükségessége.

A jelenleg Magyarországon dúló fegyveres lázadás nem elszigetelt jelenség, sem pedig egyetlen népfajnak feltámadása Ausztria vagy az uralkodóház ellen. Speczifikus magyar jellemét már rég elvesztette. A szepesi német városok lázadók ép úgy, akárcsak a magyar Szeged vagy Debreczen. A mozgalom *kezdetben* tiszta magyar juratus-lázongás volt,

¹ Itt valószínűleg Jellacsicsot érti a szerző.

már akkor is osztrákellenes ugyan, Ausztriában és Bécsben mégis népszerűséghez jutott, mivel azt a látszatot keltette fel, mintha csak az absolutismust akarná megdönteni és az alkotmányos népképviselőt elvét megvalósítani. Kossuth és néhány egyéb vezető már akkor is tudatában voltak antidynastikus végcéljuknak, nem így követőik Magyarországon és támogatóik Ausztriában.

Ehhez a mozgalomhoz járult a nagyméretű katonai lázadás, mely a magyar katonáknak német tisztjeik ellen való feltámadásában, gyakori és nagyobb egységekre kiterjedt szökésekben és az osztrák zászlótól elpártolásban nyilvánult. A mozgalom csak később kerítette kezébe e katonai lázadás vezetését és csak ez által lett azon hatalmas hadseregnek jól felfegyverzett hadtestévé, mondhatnók: [különböző, kül- és belföldi nemzeti elemekből összeállított teljesen harczképes szárnyává, a mely hadsereget az *európai* forradalmi párt és ennek középponti propagandája állít fel a keresztény társadalom és az arra alapított régi államrendszer ellen a köztársaság érdekében.

A párt célja monarchiaellenes: a köztársaság. Szövetségese a még tartalékban álló kommunismus, mely csak ezután fog a színtérre nyíltan kilépni. A *magyar* szárnynak feladatát a központi vezetőség Ausztria szétrombolásában, a lázadásnak Lengyelországba és a dunai fejedelemségekbe való átvitelében szabta meg, hogy innen tovább terjedve Oroszországba is út töressék. A köztársasági izgatásnak tehát a magyar separatisták csak ép úgy eszközei, mint — tudva vagy öntudatlanul — szláv, cseh, szerb, román elvtársaik. Az osztrák monarchiának *minden* örökös tartománya teli van az ő szövetségeseikkel. A radikális és köztársasági iskolához tartozó csehek, németek, olaszok, lengyelek kell hogy akarva, nem akarva separatisták legyenek. *Saját* eszméik és céljaik megvalósítása érdekében, s nem a magyarságért fáradoznak Ausztria összetörésén, a magyarság csak annyiban jön számukra tekintetbe, a mennyiben céljaik elérését elősegítheti. Manapság Kossuth és társai sem állanak többé a magyarság álláspontján, a melynek suprematiáját ugyan

valószínűleg meghozná győzelmük, — bár ebben az esetben is kénytelenek volnának a többi nemzetiségeknek tekintélyes engedményeket tenni, — mégis a magyarság fenhatósága nem végcélja többé a küzdelemnek. A cél most már Magyarország kiszakítása Ausztriából, a Habsburg-lotharingiai háznak a tróntól való megfosztása és Magyarországnak mint önálló birodalomnak szervezése.

A forradalmi hadsereg magyar szárnya eddigi sikereit három eszköz alkalmazásának köszöni. E három eszköz: terrorismus, vesztegetés és népbolondítás. A két első eszköznek Magyarország és Erdély egyetlen nemzetisége sem tudott ellentállni, a harmadiknak hatása leginkább a magyar fajon mutatkozott, mivel ennél a nemzeti hiúságot a játékba lehetett vonni és ügyesen kiaknázni. Ezen három eszköz segítségével sikerült 150,000 különböző nyelvű katonának és tőlük kezelt 300 ágyúnak a dynastikus és monarchikus pártnak elhallgattatása és működésének paralyválása Magyarországon és Erdélyben. Kossuth és a köztársaság előtt német, román, szláv városok hódoltak meg a magyarokkal egy sorban.

Ha most már Ausztria nagyhatalmi állását, de általában állami létét meg akarja tartani, úgy kötelessége Oroszországgal szövetségben az európai forradalmi pártnak magyar szárnyát megverni és szétmorzsolni, a separatistikus irányt *hosszú időre* elnyomni.¹ Ez többé nem tisztán osztrák és dynastikus, hanem más elvi jelentőségű monarchikus-conservatív feladat. Szerencsés megoldása esetén az anarchikus mozgalmak elfojtásával előálland az a ritka és egyhamar bizonyára nem ismétlődő alkalom, hogy az uralkodóháznak uralma a magyar örökös tartományokon és ezeknek az össz-államhoz való viszonya tartós alapokon megerősíthető lesz.

Az eszközök kiválasztásában a *tartós* hatás a fő: csak azok jók, melyekkel tartósat lehet alkotni, minden egyéb rossz és elvetendő. Csakis az elérendő célnak éles szemügyrevételével lehet az eszközök megválasztásához fogni.

¹ Ezt a mondatot szó szerint idézte Friedjung, Österreich von 1848—60, I. köt. 371. l. (I. kiadás).

A háború sikeres bevégzése reményében a kormánynak a következő ezélravezető eszközök állanak rendelkezésére:

1. Hogy a forradalmi mozgalom legyőzessék, a kormánynak működését épen olyan hirtelenül hatóvá, kíméletlenné és gyorsá kell tenni, mint a milyen maga az ellenfél.

2. A győzelem kivívása után Magyarországot és Erdélyt a souverainitásból folyó teljhatalommal, katonai szervek által és a lehető legdrasztikusabb eszközök alkalmazásával kell mindaddig kormányozni, míg csak a forradalmi hadsereg legutolsó megvert menekülői is lehetetlenné nem válnak, az anarchikus elemek elveszik büntetésüket, az anti-monarchikus és antidynastikus elemek tökéletesen elnyomatnak, a tekintély iránti engedelmesség helyreáll és a nyugalom biztosítva lesz.¹

3. Mielőtt ez eredmények bekövetkeznének, *nem* szabad ez országoknak törvényhozó munkásságra alkalmat adni, azaz *nem* szabad sem országgyűléseket tartani, sem megengedni — még esetleges kívánságukra sem —, hogy az általános osztrák birodalmi gyűlésre követeket küldjenek. Hasonlóképen *nem* engedhető meg, hogy a magyar ügyek alakítására egy ilyen birodalmi gyűlésnek bármiféle irányadó befolyása legyen.

4. A katonai kormányzás idejét arra kell felhasználni, hogy *a*) a legfelsőbb hatalom megszerezze magának a hatékony erőnek azt a mennyiségét, mely képessé fogja tenni a constitutionalismus- és nationalismusnak a monarchia létét fenyegető túlzott követeléseit erélyesen és sikerrel visszautasítani; *b*) hogy a királyi hatalom *autonom* működése által egyrészt ez országok belső berendezésében szükséges szervei változások, — a monarchikus és conservatív elveket erősítő történeti hagyományok felélesztésével, — másrészt az anyagi érdekek szempontjából a szomszédos tartományokkal összeolvadás és szoros solidaritás hozassék létre;² *c*) hogy ez országoknak védtelenül hagyott, szétszórt és terrorizált conservatív és dynastikus elemei — nemzetiségi,

¹ Ezen pont nagy részét idézte Friedjung, id. m. 371. l.

² V. ö. Friedjung id. m. 371. l.

rendi és vallási különbség nélkül — megszabadíttassanak a rájuk nehezedő nyomás alól, új életre keltve a trón köré csoportosuljanak és zárt phalanxszá egyesüljenek; *d*) hogy erélyes és közhasznú kormányzás által, mely a belviszonyok javítására és az anyagi jólétnek nagymértékű elősegítésére irányuland, ez országok maguk *kívánják meg* a «gesamt-austria» alkotmányos szervezetébe való felvételt és maguktól mondjanak le végképen eddigi elkényeztetett különállásuk reminiscentiáiról;¹ *e*) végül, hogy ezen idő alatt tökéletesen kikutattassanak és megvilágíttassanak ez országok szükségletei, a lakosság dispositiói és a közvélemény irányai, a melyeknek ismeretére támaszkodva egyrészt az országos képviselőlet új módjai lesznek majd bevezetendők, másrészt azon mérték lesz megállapítandó, a mely szerint a magyar örökös tartományoknak a többiekkel a márczius 4-iki alkotmányban kimondott közössége fog megvalósíttatni.

Lehetséges, hogy a közösségnek a márczius 4-iki alkotmányban megjelölt mértékéről ki fog derülni, hogy *ez* ajánlatos, de ép úgy lehetséges, hogy *más* eredmény fog előállani. Mindenesetre szükséges lesz ezt a pontot tisztába hozni, de ez nem lehetséges előbb, mint ha majd a lázadás leverésével világosan megállapíthatjuk a *mélységet*, a melyre a forradalom beette magát ez országok testébe.

Ezt a politikát nevezi a szerző az erő politikájának. Csak az ilyen politika köré gyülekeznek erős politikai pártok, melyek egyedül képesek az alkotmányos monarchiának támaszul szolgálni.

A negyedszázadon át magára hagyott országnak keresztül kell mennie ezen a gyógyítási módon az után, hogy másfél éven át a történelemben ismeretes legerkölcstelenebb párttöredék uralmát szenvedte, a mely uralom egyetlen célja volt a lakosság monarchikus és dynastikus érzéseinek gyökerestül kitépése. A gyógyítási idő tartamát előre nem lehet megállapítani. Nem szabad sem rövidebbnek, sem hosszabbnak lennie, mint mielőtt a gyógyulás beállana. Évek

¹ V. ö. u. ott.

során át lethargiában volt hatalmat nem lehet egyszerre, pár hét alatt helyreállítani, másrészt a királyi hatalomnak is saját magát kell rehabilitálnia a kormányhatalom erélyes és közhasznú gyakorlásával. Az uralkodó császár személyének itt rendkívüli, elég magasra nem becsülhető fontossága van. A királyi hatalomnak tökéletes szabadságban, autonóm erővel kell működnie, hogy a jelzett eredmények elérhetőek legyenek. A monarchiát előbb rehabilitálni kell Magyarországon, csak azután lehet az összmonarchia megvalósításához fogni. A magyar államtestnek meg kell gyógyulnia, nehogy az osztrákkal való törvényhozási közösségben ezt is veszedelembé hozza.

Az itt vázolt rendszer teljes sikere a következő feltételektől függ: *a)* ha a királytól igénybe vett rendszabályokból félreismerhetetlenül kiderül, hogy el van szánva az elaggott és elkorcsosult, anarchikussá vált intézmények helyébe a rendezett constitutionalismus jogi állapotát léptetni; *b)* ha erős kézzel meg fog akadályozni bármely hazai nemzetiiséget abban, hogy az a magyarság leveretése után saját magának szerezzék meg a felsőbbiséget; *c)* ha birodalmában kiméletlenül elnyomja az anarchisztikus mozgalmakat és a separatistikus hajlandóságokat, a lázadást kegyelem nélkül megbünteti, a hűséget messzeláthatóan megjutalmazza, a személy- és vagyónbiztosságot minden tekintetben megvédi.

József császár halála óta egyetlen osztrák kormány sem büntette meg Magyarországon a gonoszokat és jutalmazta meg a jókat. Minden szem a császárra és tanácsosaira irányul. A személyéhez fűzött remények beteljesednek és így a királyság megerősödve fog a krizisből kikerülni, dicsőségben és hatalomban gazdagon, az országnak újraéledt és öntudatra ébredt számtalan monarchikus és dynastikus elemére támaszkodva, a történelemnek egy új és szebb korszakába átlépve, a mely korszakra az utódok mindig hálaival fognak tekinteni!

Mindezen itt csak futólag említett rendszabály együttevét azon premissák összegét teszik, a melyek a monarchia egységének megvalósításához feltétlenül szükségesek, hacsak

csalódásnak nem akarjuk magunkat kitenni. Homogén viszonyok és érdekek képviselőit a közösség érdekében közös törvényhozói munkásságra nem lehet összehozni, semhogy előbb az érdekek összeolvadtak, az ellentétek elsimultak, a viszonyok homogénná alakítottak légyen. A magyar és osztrák viszonyok annyira különböznek egymástól, hogy összeolvadásuk nem lehet hetek vagy hónapok munkája. A magyar államtest betegsége annyira mélyreható, hogy gyógyításához alapos, radikális kúra szükséges. Minden egyéb szempont mellőzendő itt, mert ha előfordul is az életben, hogy a test egészsége a krízis kiállása után gyakran gyorsan erősödik, másrészt az is bizonyos, hogy a legerősebb testet sem ajánlatos gyakori visszaesés veszedelmének kitenni.

Az osztrák monarchia nemzetiségei között heves mozgalmak dűlnak, a melyek vezetését a köztársasági propaganda ragadta magához, hogy a monarchia szétmállásával új államalakulatokat, s ezekben köztársaságot létesítsen. A nemzetiségeket csak azért használja fel, mert jelenleg épen a nemzetiségi érzelmek vannak mozgásban és a régi államrend felforgatására ezek alkalmazhatók legnagyobb sikerrel.

A propaganda számára Magyarország és Erdély, ezek keretében pedig a magyarság csak átmeneti csatatérként szolgál, a jelenlegi mozgalom öncél néki s egyúttal az actio fő eszköze. A magyar harctér elvesztével a propaganda más-hová fogja működését áttenni. Itt magát a mozgató erőt, a vis motrix-et kell legyőzni, a mozgalmat el kell nyomni, legyen az akár román, szláv, szerb, akár magyar mozgalom, mert végső céljaiban mindegyik separatista, eszközeiben mindegyik antimonarchikus, tehát mindegyik egyaránt elnyomandó.

Ezen cél eléréséért a nemzetiségeknek mindent meg kell adni, a mi csak a monarchia fennállásával és a kormányhatalom czélszerű működésével összeegyeztethető, de ezen túlmenő *bármiféle* követelmény elé átléphetetlen erős határt kell vonni.

Mindennek létesítése a kormánytól függ. A határ már meg is van: nem egyéb, mint a monarchia különböző országainak *jelenlegi* területi beosztása, a mely a nemzetiségek természetes határát, de egyúttal centrifugális törekvéseiknek természetes akadályát is képezi. A határ ilyen fogalma magában foglalja Magyarország és Erdély ante bellum, tehát 1848 előtti területi kiterjedésének fentartását és egyúttal a megvallott, tökéletes, nyílt és végleges szakítást azon tervekkel, a melyek a monarchia ezen és egyéb országaiból a nemzetiségi különbség szerint koronatartományokat akartak kivágni, melyek törvényhozási önállósággal, vagy legalább is nemzetiségi közigazgatás alapján külön tartományi központi hivatalokkal rendelkeznének. Ilyen új állás ígértetett Horvátországnak és Szlavóniának, a minek valóban van történeti alapja, tehát megvalósítandó, de ennél tovább sehol sem szabad menni. A nemzetiségeknek az államban való egyenlő joga helyes elv, de nem alkalmas arra, hogy alkotmánylétesítő elvként szolgáljon, mert általa az uralkodóház érdekei, a jelenben maga a monarchikus elv is veszedelembe kerülnének. Könnyű dolog egy alkotmánylétesítő erőt előszólitani, de annál nehezebb működésének határt és irányt szabni.

A jelen sorok szerzőjének erős a meggyőződése, hogy a felosztás mindkét módja csalhatatlanul az osztrák monarchia szétesését okozná. Magyarországnak a nemzetiségek között, tehát ethnographikus alapon való, közigazgatási feldarabolása — ha ugyan a gyakorlatban megvalósítható is volna — már magában rejtene a monarchia feloszlásának csiráját és a tények logikája csakhamar meghozná a végleges felbomlást. A *principiis obsta* elvét senki sem sérti meg büntetlenül. A királyság nagy veszélynek teszi ki magát, ha önkezével akarja szétlépni azt a hagyományt, melyre a népek tisztelettel tekintenek fel, s a mi századok folyásából nőtt ki lassankint.

Említettük, hogy az első mód nemzetiségi alapon kimért és törvényhozási joggal felruházott koronatartományok alapítása volna. Ez által a nemzetiségi mozgalom és önálló-

sulási vágy olyannyira feléledne és megnőne, hogy a kormány nem tudna többé a mozgalomnak irányt adni, még kevésbé azon uralkodni. A propaganda törvényes teret kapna izgatásaira. Újra és nem kisebb eredménnyel léptetné munkába mindazon eszközt, a mi csak a magyarság megmozdítására alkalmazásban volt. Az új koronatartományok földrajzi helyzete, kiterjedése, népességüknek száma, lakosaiknak ethnographiai összetétele, mindez csak megkönnyitené az izgatás munkáját. Egy alapítandó tót koronatartományban széleskörű, könnyű munkája akad annak a pártnak, mely lengyel köztársaság létesítésén fáradozik, hisz készen kapja a területet, melyen kényelmesen és a törvénytől védve izgathat. Az új oláh tartományból csak nagy-oláh birodalom létesítésére törekvő pártnak volna haszna, a mikor a párt munkáját úgysis megkönnyíti és számtalan hívet szerez neki az az ellentét, mely az ozmán birodalom keresztény lakossága és az iszlám között van. Ugyanez áll a szerb vajdaságra is.

Mindezen népek nagy része annál könnyebben hagyja magát elbolondítani, terrorizálni és vakeszközként felhasználni, mivel a műveltségnek igen alacsony fokán áll. A magyar nép tömege is durva és műveletlen, s láttuk, mennyire lehetett fanatizálni. A tanulságot, mely ebből a tényből következik, nem szabad elfelejteni. Még kevésbé szabad szem előtt téveszteni, hogy mindezen népfajok félművelt középosztálya vaskos demagógiával és köztársasági eszmékkel van telítve, a melyektől a különválás eszméje, a separatismus már csak egy lépésnyire van. Az ő eszméik és politikai tanaik sokkal nagyobb rokonságban vannak Kossuth politikai tanaival, mintsem az ember első pillanatra gondolná és mindenesetre közelebb vannak Kossuthhoz, mint a hatalmas, egységes Ausztriához.

Az emberek mindenütt ugyanazok és mindenütt emberek. A román, illyr-szerb, tót-lengyel nemzeti függetlenség gondolata hízelegni fog ezen többnyire déli, izgékony népek képzelőerejének, mikor szomszédaikkal összevéve ugyanazon nemzetiségű zárt tömeget képeznek, melynek súlypontja a

monarchián kívül van. Felizgatott hiúságukban épen úgy elvesztik fejüket és ugyanoly vágy keríti őket hatalmába, mint legutóbb a magyar népfajt. Nagyrovágyó emberek fognak közöttük támadni, a kik változatos ürügyek alatt minden követ meg fognak mozgatni, hogy a hatalmat magukhoz ragadják. A Kossuthok nem fognak hiányozni közöttük, pénz is fog akadni bőven. Ha most három évvel visszagondoljuk magunkat és Magyarország akkori állapotát tekintjük, nem mondhatjuk, hogy látnoki szem kellett volna a veszedelem meglátásához. Most sem kell prófétának lenni annak megállapításához, hogy a felvett esetben Debreczen és Pest mellett a separatismusnak Brassóban, Ujvidéken és Eperjesen három új fészke támadna, végnélküli összeesküvéseknek új tüzhelyei, melyek a magyarság anarchikus részeiben szíves támaszra találnának, a kormányt soha nyugton nem hagynák és kényszeritenék, hogy Magyarországon annyi katonaságot tartson, a minek eltartása az ország bevételeit felülmúlná. Minden képzelhető experimentum közt ez volna a legvészesebb.

Kilencszáz éves történetet nem lehet egy tollvonással kitörölni. Magyarország ilyen történet produktuma, a király pedig a történet hagyományos hordozója. A Habsburg-lotharingiai háznak örökös jogon trónralépő tagjai Magyarország királyai, mert Ausztria császárai és megfordítva egy Habsburg sem azért császár, mivel Tótország nagyhercegének, Románia nagyfejedelemének vagy Szerbia hercegének *hívják*, mivelhogy csak Magyarország királysága él, nem pedig ilyes nagyhercegségek, nagyfejedelemségek és hercegségek. Önhatalmúlag csinált országczímek nem képeznek jogczímet és a királyság nem taszithatja el magától kétségtelen történeti jogczímeit. Tudjuk a történetből, mit érnek az oktroyált alkotmányok. Maguk az idők mutatják félre nem ismerhetően, milyen kevés kezességet nyújtanak a monarchikus elv és az azt képviselő dynastiák számára a népből előszólitott nagy gyülekezetek. Igaz ugyan, hogy a magyar lázítók és az ő egyéb sok nemzetiségű czinkosaik mindent megtettek, hogy a magyar közjog talaját *tabula*

rasává tegyék. De Magyarország királya nem tekintheti magát úgy, mintha le volna söpörve erről a talajról. Minden elpusztulhat onnan, de *ő* ott meg fogja tarthatni helyét, ha meg *akarja* azt tartani!

* * *

A jelen sorok szerzője legbelsőbb meggyőződéssel állítja, hogy a kormány a most javasolt basisra helyezkedve a jelzett eszközöket fogja alkalmazni és ha *bármiféle*, bárhonnan jövő separatistikus törekvéseket *egyenlő* határozottsággal fog visszautasítani. úgy kétségtelenül sikerülni fog neki Magyarországon és Erdélyben ép úgy, mint a többi örökös tartományokban a dynastikus és monarchikus elemeket nemzetiségi különbség nélkül az egy hatalmas osztrák *császári* trón köré gyűjteni. A jelen pillanat lázas felindulására, a magyarországi háború nagy erőfeszítéseire csalahatalanul az ellanyhulás, a kimerültség ideje fog következni. Mindenki szívesen fogja magát alávetni a katonai kormány igazságos szigorának. Számbaveendő erősebb hang bizonyára nem egyhamar fog politikai működésre teret követelni. Az újonnan helyreállott személy- és vagyónbiztonság élvezete lesz a fő, mindenki csak sajátmaga anyagi érdekeivel fog foglalkozni.

Az említett eredmények eléréséhez szükséges a lelkek ezen feltétlenül és természetesen bekövetkező dispositiójának felhasználása. A célhoz vezető eszközöknek itt csak általános irányát jelezte a szerző, a részletes kezelési formákat egy másik iratban fogja kifejteni. Itt még csak a következőket legyen szabad megjegyeznie:

A ministerium mondja ki elvileg, hogy a kormányintézkedések kiadása és végrehajtása a hadiállapot tartama alatt egész a teljes pacificatióig a katonai hatóság és ennek szerveinek tekintélye alatt fog véghezmenni. A ministerium ezzel épenséggel nem veszti el irányadó és igazgató hatáskörét, sőt ellenkezőleg: *csakis* ily módon fog *tényleg* is kormányozhatni, amennyiben a katonai hatóság parancsai, rendszabályai, hirdetményei, szervezeti utasításai szigorúan

a kormány utasításai szerint fognak kiadatni, a végrehajtást, illetőleg pedig ez lesz az egyetlen mód, a felsőbb parancsoknak Magyarországon a borzasztó forradalom után tekintélyt és engedelmességet biztosítani. Tekintélyt Magyarországon csak az szerezhet magának, a ki ágyúkat és bajonetteket tart tartalékban és a kinek joga és hivatala ezeket bármikor igénybe venni. Visszafoglalt országban a normális viszonyok helyreállításáig egyetlen természetes uralkodási forma csak az, ha a királyi kard tekintélye uralkodik a tábornokok közvetítésével.

Mindezeket a szerző *saját* nevében mondja ugyan, de erős a meggyőződése, hogy *egyetlenegy* konzervatív sem fog találkozni, a kinek a Magyarországot illető politikának itt javasolt alapelvei ellen nyomós ellenvetései volnának.¹

Ime végezetül néhány megjegyzés a konzervatív-pártot illetőleg.

Manapság a konzervatív-párt, mint *párt* nem létezik. A márczius előtti kormány a pártot szégyenletesen cserben hagyta éppen akkor, mikor csak az ő erőteljes támogatására lett volna szüksége a győzelemhez. A párt, ellenségeinek védtelenül kiszolgáltatva, szétszoródott és feloszlott. A márczius óta sorra került kormányok egyike sem tartotta fáradságra érdemesnek a konzervatívok összegyűjtését, ámbár valóban monarchikus és dynastikus, jó osztrák érzületű egyének Magyarországon *sehoh* másutt nem találhatók, mint csak a konzervatívok sorában, a kik *minden* nemzetiségben és minden osztályban egyaránt birnak hivekkel és ha a jövő kormánypárt nem a konzervatívok soraiból fog kiválasztatni, úgy valóban nem lehet elképzelni, milyen elemekből volna az összeállítható. Bizonyára szépen hangzik az az állítás, hogy a kormánynak nincs szüksége pártok támogatására, de a valóságban elég bármely tartomány- vagy birodalmigyűlési választást szemügyre venni, hogy belátható legyen, hogy az alkotmányos monarchiában nem phrasisok, hanem kamarai többségek kormányoznak, ehhez pedig pártokra van szükség.²

¹ Ezzel a mondattal v. ö. Friedjung id. m. 371. l.

² V. ö. Friedjung id. m. 372. l.

Magyarországon soha sem volt ó-konservatív és új-konservatív párt, de manapság legkevésbé. A párt a konservatív nevet csak bizonyos mértékben, csak az ellenzékkel szemben érdemelte ki; az ellenzék a monarchia kötelekeit szét akarta tépni és a reformot oly módon megvalósítani, hogy belőle a viszonyok tökéletes felforgatása következzen, ezzel szemben a konservatív-párt egyrészt Ausztriával barátságos jó viszonyt akart fentartani, másrészt valóban a konszerválás volt célja, hogy belső viszonyok a törvényes és békés úton legyenek átalakíthatók. *Nem* volt azonban konservatív a *régi* alkotmánynyal szemben, mert ezen igen mélyreható változásokat akart keresztül vinni. Az Ausztriához való viszonyt a *pragmatica sanctio* és az akkori tényleges és törvényes állapotok szerint fogta fel — ki volna feljogosítva ezért neki szemrehányásokat tenni? — és éppen ebben a pontban tért el legélesebben az ellenzék felfogásától. Az ellenzék szerint konservatív és osztrákérezelmű egyet jelentett, hasonlóképpen egy és ugyanazon dolog volt az ellenzékhez tartozni és osztrákellenesnek lenni. A konservatív-párt tehát csak a radikális, teljesen destruktív politikai iránynyal szemben volt konservatív, az osztrákellenes célzatokkal szemben, melyeket Kossuth és párthívei követtek.

Ebben az értelemben a párt tagjai ma is konservatívok és mindörökké azok is maradnak, mert Kossuth és pártja legyőzése után is tovább kell küzdeniök ezen tovább is fennálló politikai irány ellen. Politikai irányuk ebben a vonatkozásban a régi marad, másrészt pedig egyetlen töredék sincs közöttük, mely az új-konservatív névre igényt tartana vagy azt megérdemelné. Ha az elmúlt kor régi, vissza nem hozható állapotaival szemben nem is konservatívok többé, politikai irányuk mégis általában véve ugyanaz maradt. Törvényes, alkotmányos szabadságot akarnak a jól megfundált monarchiában, előhaladást felforgatás nélkül, szigorú rendet, erős és egységes Ausztriát, mint az ő saját szűkebb hazájuk békéjének és jólétének leghatalmasabb kezését, továbbá erős biztosítékokat az új viszonyok állandóságá-

gát és a békés továbbfejlesztés törvényes lehetőségét illetőleg. Természetesnek találják, hogy ezen említett biztosítékok mibenlétét a nagy változás átalakította és hogy az osztrák császár abszolút hatalma megszűntével intézmények váltak szükségessé, a melyek keretében a népeknek alkotmányos részvételi joga a monarchia egységét érintő kérdésekben érvényesülhessen és hogy *kell*, hogy ezen kombinációkba a magyar tartományok is bevonassanak. A márczius 4-iki birodalmi alkotmány vezető gondolatát illetőleg tehát a ministeriummal egyező álláspontot foglalnak el. A további kérdésekre: vajon a birodalmi alkotmány megóvja-e a szükséges biztosítékokat és vajon helyes-e és ajánlatos-e a létesített forma, ezen kérdésekre szerintük csak a tapasztalat fog felelni tudni. Hasonlóképen lehetetlen a jelen pillanatban Magyarországot illetőleg a praktikus alkalmazhatóság időpontját megállapítani. A konservatívok tehát — megkérdésük esetén — nem javasolhatnák a kormánynak, hogy a márczius 4-iki alkotmány, különösen ennek a közös törvényhozást megszabó pontjai rögtön a lázadás leverése után, még az előbb szükséges szervezeti rendszabályok keresztülvitele előtt alkalmazásba vétessenek és még mielőtt az új viszonyok és a forradalom hatásai tökéletesen megmérték és tisztába hoztak volna. Fel-tétlenül bizonyos azonban, hogy a konservatívok minden egyéb elemnél gyorsabban fogják magukat az új viszonyokba beletalálni és politikai irányuknak elhagyása nélkül le fogják vonni a szükséges következményeket. Külön magyar érdekeket nem ismernek, ezután is jó osztrákok maradnak, mint eddig, a minthogy ezután is jó magyarok lesznek és voltak is, mert állandóan azt a hitet vallották, hogy e két érdek között valóságos vagy természetes ellentét nem forog fenn. A jelen alkalommal is csak azért mutatnak rá a helyzet jelenségeire, mivel tapasztalatból tudják, hogy a magyarországi siker vagy kudarcz nem marad hatás nélkül a gesamtmonarchia viszonyaira.

A magyar márcziusi forradalom győzelme tulajdonképen nem volt egyéb az ellenzék osztrákellenes és túlzó-

magyar törekvéseinek győzelménél, a mi kiáltó és brutális kifejezésre talált az 1848-iki törvényekben. Liberalismus és demokrácia volt a csalétek, melylyel a felforgatást az osztrák és német és egyéb liberalisok számára elfogadhatóvá akarták tenni. A magyar konservativok igen jól keresztülláttak a szitán. Az új törvények az osztrák császár, mint magyar király hatalmát meggyöngítették, a konservativok épen azért taszították el maguktól azokat, mivel ők gondolatban soha sem választották el a magyar királyt az osztrák császártól. Mikor a párt vezetői a megváltozhatatlanban való megnyugvást ajánlották, ezt nem a Kossuth-kormányra értették, hisz az alkotmányos élet lényegét eléggé ismerték, semhogy egy még ki sem nevezett kormányt megváltozhatatlannak tarthattak volna. Ők csak a reactio megkezdése ellen szóltak, mivel ez az akkori viszonyoknak közepette csak árthatott volna az ügynek, a zavart növelte és a pártot örökre romlásba döntötte volna.

A mi a konservativoknak Ausztriát illető érzelmeit illeti, szóljanak itt maguk a tények. A konservativok a vám-vonal megszüntetését, tehát az anyagi érdekek összeolvasztását követelték a királyi pénzügyek kártalanításának feltétele alatt. Ragaszkodtak azon elvhez, hogy a korona bevételeihez nem szabad hozzá nyulni. Harczoltak a Védegylet ellen, mint a mely a separatismus első kézzelfogható szülőtte volt, sikerült is nekik azt tönkretenniök. Harczoltak a hadseregnek osztrák és magyar részekre való szétválasztása ellen, a mit az ellenzék követelt. Elvetették az Ausztria elleni védvámok eszméjét. Felállították és követtek azt az elvet, hogy Magyarországon minden reformnak feltétele egyrészt az összmonarchia egysége, másrészt a kormány iniciatívája, mivel csak ily módon lesz elkerülhető a monarchia részei cohæsiójának meggyöngülése. Egy szóval az ellenzék osztrákellenes törekvéseinek erélyesen ellenálltak. Vereségüknek két oka van. Először, mert a viszonyok folytán kénytelenek voltak magukat oly gyenge és gyáva kormánylyal azonosítani; másodsor, mert a magyar

mozgalom átterjedt Ausztriára is, s ennek folytán Bécsben természetszerű támaszukat elvesztették.

Mindez nem mentegetőzés itt, hanem csak a szántszándékkal elferdített igazságnak megvilágítása. Senkinek sem lehet jogot adni arra, hogy a konservatívoknak monarchikus, dynastikus és jó-osztrák érzelmeit kétségbe vonja. Épen ezen érzelmeikért szenvedik most ellenségeik üldözését. Igen kevés tekintélyesebb konservatív térhetne most vissza Magyarországra a nélkül, hogy életét veszedelemnek ne tenné ki és igen kevés van közöttük, kinek vagyona már eddig is, vagy a közel jövőben elkobzás alá ne esnék. Mindezen veszedelmeket pedig nem politikai irányuknak, hanem osztrák és dynastikus érzelmeiknek köszönhetik.

Tévedés az, mintha a konservatívok Ausztriával szemben ellenzéki álláspontot foglaltak volna el. Ellenkezőleg: mindig Ausztria *mellett* voltak és Kossuth és az ellenzék *ellen*. Ők próbálták meg azt is, hogy a magyarizmusnak a nyelvhasználatot illető túlzásait mérsékeljék és a magyarhorvát nehézségeket kiegyenlítsék. De lehetetlenség volt a mozgalomnak gátat vetni. Itt is, mint egyebütt, az osztrák központi kormánynak kellett volna a pártot támogatnia. A márczius előtti kormányt azonban, miként ezt a tapasztalás bebizonyította, tökéletesen érzéketlenné vált impotentia jellemezte, úgy hogy megbuktatása nem volt nehéz dolog. Az első felelős osztrák miniszterinm pedig, báró Pillersdorf alatt, a magyar juratusláadás előtt szégyenletesen meghódolt. Ehhez képest Mack fegyverletétele csak egyszerű rendőri kihágásnak minősíthető. Ez a ministerium nem szégyenlette szükségtelenül feláldozni a magyar király jogait, melyek birtokában a monarchia egysége az adminisztratív korlátozások mellett is, továbbra is megóvható lett volna; beleegyezett külön had- és pénzügyministerium felállításába, leszámolás és igényfentartás nélkül lemondott a pénz és természetbeli állományokról, hadiszerekről és elintézés nélkül hagyta az államadósságok problémáját!

A lapok hírei, hogy ez a végzetes eredmény a kon-

servativok sürgetésére jött létre, nem egyéb szándékos hazugságnál vagy vaskos tudatlanságnál!

A valóságban István főherceg,¹ Eszterházy herceg² és gróf Széchenyi³ sürgették ezt. Egyikük sem tartozik a konservatív párthoz, hanem minden párttal kaczerkódtak és mindegyiket rászedték. Ha gróf Nádasdy⁴ jelen volt is a konferenciákon, ebből a konservatívoknak nem lehet szemrehányást csinálni. Nem hívták meg a kormányra és nem az ő kezében volt a döntés. A konservatívoknak márczius 13-ika⁵ óta semmiféle irányban sem volt döntő szavuk. Az a kevés közülök, a ki még hivatalban volt, megpróbálta a végzetes eseményeket tehetsége szerint feltartóztatni, majd pedig fáradozásai sikertelenségét belátva eltávozott a szintérről. Hasonlóképen valótlán állítás az, hogy a konservatívok a Kossuth-kormánytól állásokat jártak ki maguknak. A bírák helyükön maradtak, a magasabb rangú közigazgatási hivatalnokok csak eddigi, törvényesen megállapított fizetésüket húzták, bár közülök igen sokan erről is lemondtak, nyugdíjaztatták magukat vagy teljesen visszahúzódtak. Csak igen kevesen vállaltak Kossuth alatt hivatalt, ezek is politikai befolyás nélkül, a politikai jelentőséggel bírók pedig mindnyájan elhagyták hivatalukat.

A párt a bécsi anarchia kitörése⁶ és a kormányhatalom megbénulása óta politikai tehetetlenségre volt kárhóztatva. A választások az 1848. nyári országgyűlésre egészen radikális és Kossuth-párti irányban mentek végbe, a mágnások háza képét is megváltoztatta a Kossuth-párti főispánok belépése. Az emancipált sajtó irányáról nem szükséges szólni. És vajon Bécsben hol kellett volna támaszt keresni? Talán az aulában, vagy Pillersdorf vagy Wessen-

¹ A nádor.

² Herceg Eszterházy Pál.

³ Gróf Széchenyi István.

⁴ Gróf Nádasdy Ferencz, Bachnak egyik főtanácsosa.

⁵ Azaz Metternich bukása óta.

⁶ A Ficquelmont-ministerium bukása után br. Pillersdorf X. Ferencz következett.

berg¹ ministeriumában? Hisz ennek magának is elég gondja volt az anarchiával harczolni! S vajon minő helyzetben volt maga a dynastia, a bécsi udvar? és az innsbrucki? hát még a budai? Hogy valaki István főherczegben nem keresett támaszt, azt nem lehet neki szemére hányni. De akkor másutt sem, sehol sem lehetett, sehol támaszt találni. Kossuth hatalma a bécsi viszonyoktól erősítve mindjobban megnövekedett, s így következett el végre a nyílt háború.

Azok a konservativok, kiknek alkalmuk volt herczeg Windisch-Grätznek tanácscsal szolgálni, nem elnézést, hanem szigort ajánlottak és nem titkolták előtte, hogy a harczot az ellenfél határozottsága, merészsége, ravaszsága és eszközökben nem válogatása miatt csak a legnagyobb erélyvel lehet folytatni. Az egyik hirtlap azt állította, hogy a konservativok maguknak befolyást akartak és szereztek a katonai operációkra, a tábornokok kinevezésére és hogy ők általában Bécsből vezették, sőt meg is bénították a herczegnek rendszabályait. Mindez nem egyéb mendemondánál, melynek alapja csak szándékos hazugság vagy vaskos tudatlanság lehet. Ha már a herczegre gyakorolt befolyásról van szó, úgy köztudomású, hogy ilyent nem a konservativok fejtettek ki, hanem a herczeg katonai környezete, a mely mindvégig tudatában volt annak, hogy a herczeg magyarországi politikája épen nem találkozik a konservativok helyeslésével. Épen azon konservativoknak kellett a herczegnél a legtöbb gyanusítást eltűrniök, a kiket az újságok leginkább vádoltak azért, mintha a herczegre befolyásuk volna!

De ennyi is elég legyen ebből, — a konservativok mindig az igaz ügyet szolgálták és ezután is ezt fogják szolgálni. De támaszuk nem volt és az idő mostoha volt hozzájuk. Méltók lesznek a bizalomra, melylyel a kormány meg fogja őket ajándékozni. Nagy hasznot fognak hajtani,

¹ Br. Wessenberg János Fülöp, Ficquelmont után hg. Schwarzenberg Félix hivatalba lépéséig külügyminister volt.

de nem fél, hanem *egész* bizalommal kell rendelkezniök. És hasonlóképen ők is bizalmat fognak érezni a kormány iránt, ha látják, hogy az erélyesen lép fel és barátaiknak barátja, ellenségeiknek ellensége akar lenni. Így fog a bizalom lassankint a pacificatio és tökéletes egyesség eszközeként működni.

* * *

Ezen szemlélődés után legyen szabad pár kérést előterjeszteni, melyeket a jelen sorok szerzője teljes tisztelettel a minister úr szíves figyelmébe ajánl, mint az angolok mondják: with a deep sense of a public duty: tehát a szabad embert szabad emberrel szemben kötelező őszinteséggel.

A szenvedélyek már most is heves forrongásban vannak és valószínű, hogy ez a háború folyamán még hevesebbé fog válni. A tartományok súlyos áldozatokat kénytelenek hozni és súlyosan szenvednek a közlekedés megszakítása miatt. Mindezért jutalmat kívánnak, s így válik szükségessé, hogy a mostani állapotok megisméllődése ellen biztosítékok alkottassanak. Mindenki a saját politikai doktrínáját akarja megvalósítani. Mindenki meg akarja mutatni a győző hatalmát a legyőzötttel szemben. Mindenki azt hiszi, hogy a győzőnek minden lehetséges: a szenvedésekért elégtételt és boszut kell venni. Azt hiszik, hogy a győzelemmel minden nehézség megszűnt és hogy egy csapással mindent meg lehet valósítani. Bármennyire szükséges is a teljes szabadság az államhatalomnak, hogy kötelességei érzésében saját belátása szerint cselekedjék és cselekvése menetét maga állapítsa meg, a felindult közvélemény mégis megpróbálja sürgetőleg hatni reá és elhatározásbeli szabadságát korlátozni. A közvélemény ilyen irányára mutat a hírlapok magatartása. Ezzel a ténynyel szemközt a jelen sorok szerzője a következő kérést bátorodik intézni a belügyminister úrhoz: A jelen sorok szerzője meg van győződve arról, hogy a ministerium cselekvése szabadságában és cselekvése fokozatainak megállapításában legkevésbé sem hagyja magát a közvéleménytől zavartatni, legyen az bár-

mily sürgető vagy szenvedélyes is, mivel azt hiszi, hogy a ministerium már megállapodott abban, hogy a Magyarországon az összmonarchia érdekében lehető és teendő rendszabályok mértéke, a mi a részleteket és a gyakorlati alkalmazhatóságot illeti, egyesegyedül azon helyzet alapos ismeretével lesz megállapítható, a mely az ország elfoglalása és a lázadás leverése *után* fog előállani. Mielőtt tehát a post bellum létrejövendő magyar viszonyoknak összesége tökéletes világossággal át nem tekinthető, a ministerium ne hozzon határozatokat, a melyektől visszalépnie lehetetlen volna.

Az igazat megvallva a jelen pillanatban még a ministeriumnak sincsenek eszközök rendelkezésére, melyekkel a helyzetet tisztán és világosan megítélhetné, de nem is lehetnek, mert hogyan tekintse át egy olyan országnak helyzetét, mely majdnem egész kiterjedésében az ellenség kezében van, melyben a legvadabb zavar és örült forradalom dühöng és helyéről kimozdítva minden összevisszaságban van. Honnan vegyék hát a napi vélemény, az úgynevezett közvélemény és a hirlapok a megítéléshez szükséges mértéket? Vajon egyáltalában lehet-e szó közvéleményről, mikor az alkotmányos élet alighogy megkezdődött, mikor a szabad-sajtó tizenhat hónapos gyermek, mikor tehát mindezen tényezőkből hiányzik a politikai ítéletnek érettsége és helyes tapintata! Ilyen különben is forrongó és lázas viszonyok közt a kiskorú sajtó könnyen válik megemésztetlen tervek, felületes javaslatok organumává, cselszövés eszközévé, rendetlen kívánságok tolmácsává, melyeket általában véve inkább a fellázadt szenvedélyek pillanatnyi követelményei, fékezhetetlen nivellálójajlama és a kedvencz politikai eszmék megvalósítására irányuló türelmetlenség szüleményeinek nevezhetnénk és amelyek nincsenek tekintettel a közjónak valóságos és állandósággal megvalósítható hasznára. Sajnos, de igaz, hogy a napisajtó Ausztriában ilyen tervek eszközévé, ilyen vágyak tolmácsává lett. Mindamellet lehetetlen el nem ismerni, hogy itt sokkal nagyobb és magasabb *érdekekről* van szó.

Még soha sem volt osztrák uralkodónak nagyobb feladata, mint a mostani császárnak. És osztrák ministerium sem volt eddig, mely fontosabb pillanatban lett volna hivatva a koronának tanácscsal szolgálni, mint a jelen miniszterium. A mostani császár a reménynek horgonya. A gondviseléstől reábizott mű elvégzésétől függ házának fennállása és a monarchikus elemek jövője Európa nagy részében. Tizennyolcz éves korában veszi a kormány gyepelőit kezébe, a mikor épen a legborzasztóbb megrázkódta-tásokon mennek át a társadalom alapjai. Háború dühöng birodalma különböző pontjain és Európa nagy részében és legelső feladata félbirodalmát fegyveres erővel alávetni és az egészet újra egyesíteni. A monarchikus elv hasonlóképen megingott birodalma nagy részében, épen akkor, mikor azt az egész birodalom keretén belül az alkotmányos képviseleti elvvel kell összeegyeztetni és a mikor a különböző nemzetiségeknek őket megillető helyet kell találni és biztosítani. Feladata tehát a hódítóé és új birodalom alapítójáé, a mely birodalom új alapokon, a népek alkotmányos szabadsága és a nemzetiségek egyenlő joga alapján lesz felépítendő. Ez a kettős feladat magasztos világtörténeti hivatás, a melynek eleget tenni csak ritkán bizatik rá egyetlen személyiségre.

Mint hódítóknak *minden* szabad néki, de mint új birodalom alapítójának sok mindent *nem* szabad tennie. Hódító korlátlansága azonban nem azon alapszik, hogy az úgynevezett pesti országgyűlés nem ismerte őt el királyának, sem azon, hogy a debreczeni országgyűlés őt és házát a tróntól megfosztotta, de azon sem, hogy ezek az úgynevezett országgyűlések felségsértő árulókká váltak és bűnükbe számtalan magánszemélyt és hatóságot magukkal vontak és mindent megtettek, hogy a magyar közjog területét tabularasává tegyék; és még azon sem, hogy a magyar ministerium a neki adott engedményeket épen ellenkező czélokra használta fel, mint a mire azok adattak. Ausztria császárnak a korlátlan rendelkezésre *morális* jogosultsága van és nincs szüksége ilyen hiába való *jogi* igazolásokra!

Teljesen elegendő az a tény, hogy Magyarország a forradalom állapotában van, meghódítása ennél fogva elkerülhetetlenül szükséges. Nem az a fontos itt, mit csináltak vagy mit nem csináltak ezek az úgynevezett országgyűlések, hanem, hogy a nép — akár szándékosan, akár félrevezetve — de teljes egészében csatlakozott a néhány főbűnöstől inscenált forradalomhoz.

A pesti országgyűlést különben is feloszlatták már október 3-ikán.¹ *Jogi* szempontból *érvényes* határozatokat korábban is csak a királyi sanctio mellett hozhatott, annál kevésbé érvényesek a feloszlítás utáni határozatai. Október 3-ika óta nem tekinthető többé *de jure* a nemzet képviselőjének, a király maga vette el tőle ezt a tulajdonságot. Ettől a pillanattól kezdve egyszerűen forradalmi klub színvonalára sülyedt le, melynek határozatai jogilag érvénytelenek és értéktelenek. Mivel pedig ez a klub a *törvényes* uralkodó szava szerint október 3-ika óta Magyarország népeinek többé nem *törvényes* képviselője, mivel továbbá természetesen hiányzik határozataiból a királyi sanctio és jogérvényes határozatot egyáltalában nem hozhat, ennél fogva *de jure* lehetetlenség a klub határozataiból a *király* javára bármiféle *jogokat* is levezetni. Lehetetlenség a Magyarország népeit mint nemzetet közjogilag illető jogokkal szemben új jogokat állapítani meg abból a tényből, hogy ez a klub, mely a nemzetet *de jure* nem képviselte többé, ilyen vagy olyan határozatokat hozott, melyek a felségárulás tényálladékát foglalják magukban. Egyéb okok is vannak, melyekből ezek a jogok levezethetők.

Ha a pesti vagy debreczeni országgyűlés Ferencz József császárt október 3-ika *után* királyának elismerte volna, ez a határozat ep úgy érvénytelen volna, mint az ellenkező és minden egyéb ezen országgyűlésektől hozott határozat. A Habsburg-lotharingiai háznak az örökösödés jogán az

¹ Az országgyűlést 1848 október 3-ikán királyi manifestum oszlatta fel és Jellacsics-ot nevezte ki teljhatalmú királyi biztossá.

osztrák trónra lépő sarjai egyúttal *de jure* Magyarország királyai is. Magyarország népeinek kötelessége a királyt elismerni, a mint ez jogánál fogva a trónra lép. Ez a kötelezettség semmiképen sem függ az országgyűlés, még a törvényes országgyűlés határozatától sem, hanem egyszerűen az uralkodó örökösödési jogának folyománya. Épen így abból a tényből, hogy a törvényes hatalomtól törvénytelennek nyilvánított és *de jure* törvénytelen gyülekezet nem ismerte el a királyt, ebből a király számára nem származhatik új vagy egyéb jog, mint az, hogy örökösödési jogát fegyverrel érvényesítse és a felségárulókat megfenyítse.

Ausztria császára tehát mint Magyarország meghódítója nem ezen okból rendelkezik korlátlan hatalommal. De abból az okból sem, hogy az 1848-as márcziusi engedményeket a magyar országgyűlések és ministerek az engedményadás céljaival és szándékaival tökéletesen ellenkező irányban használták fel és hogy árulást árulásra halmaztak. Tiszta lehetetlenség célekről és szándékokról beszélni, mikor az engedmények valódi természete napnál világosabb: mellettük az osztrák monarchia nem állhatott fenn tovább, mert Magyarországnak Ausztriától elszakítását és ha nem is betű szerint, de tényleg a tiszta personalis unio létesítését foglalták magukban, teljesen törvényes és kifogástalan formában, Magyarország törvényes királya és egyúttal Ausztria császára sanctiója alatt, a mikor már ez utóbbi mellett még felelős ministerium is működött. Ezekkel a tényekkel szemben félreismert célokra és szándékokra semmit sem lehet alapítani. Persze hogy felségárulás is volt, de ha igazságosak akarunk lenni, ki kell mondani, hogy a Lajthán innen és túl egyaránt elkövettek felségárulást, — hogy kicsodák és hogy szándékosan-e vagy nem, az itt mellékes. A felségárulás nem 1848 szeptemberében kezdődött, megvolt az már márcziusban. Mikor pedig az árulók kezeikbe vették és felhasználták a puskákat és ágyúkat, a löport és golyókat, pénzt és csapatokat, hogy a tollal megkezdett művet ily módon véghezvigyék, hát ez csak elítélésreméltó, de a valóságban logikus és természetes következménye az előző

tényeknek. Tehát mindez nem szolgáltat elegendő okot a korlátlan hatalomra.

Ehhez teljesen elegendő azonban az a *tény*, hogy Magyarország a forradalom állapotában van, a mely forradalom a császárt kényszeríti, hogy örökösödési jogát fegyverrel érvényesítse, valamint hogy birodalma biztosságát és egységét háborúban vivja ki. Ausztria császárijának mint Magyarország meghódítójának *minden* szabad tehát, a mi ezen célja eléréséhez feltétlenül szükséges. Ez a joga nem juristikus vagy formális szörszálhasogatásokból következik, hanem igenis következik a most felsorolt tényekből és ez a joga fennállna akkor is, ha a törvénytelen országgyűlés törvényes volna és törvényesen működne, a mellett azonban a forradalom ténye továbbra is fennállana. Minden szabad néki, mert *morális jogosultsággal* rendelkezik. Népei iránt való kötelességből *kellett* hódítóvá válnia; mint a Habsburg-lotharingiai ház sarjának joga és kötelessége volt a hódításra elindulnia.

A másik feladat, az új, alkotmányos birodalom alapítása, bizonyos mértékben korlátozza a hódító hatalmát. Birodalmat nem lehet hónapok vagy évek alatt alapítani és az alapítás nem szólhat hónapokra vagy évekre. Az alapítás processusa is különböző a szerint, a mint a birodalom homogén és analog, vagy pedig heterogén és disparat részekből áll össze, valamint hogy tiszta monarchiáról vagy alkotmányos monarchiáról van-e szó. Az alakulás processusa minden egyes esetben különböző törvények szerint megy végbe. Az osztrák államalakulás már évszázadok óta folyamatban van a nélkül, hogy készen volna. Az alakulás eredetének, legyen az békés szerzemény vagy hódítás, semmi különös jelentősége nincs; mindkét esetben ugyanaz a cél: a birtokállapot állandósítása. Ha a meglevő viszonyok magukban foglalják az államiság biztosítékát, úgy meg kell azokat tartani, de ha ez nincs meg, úgy alkotni kell a célnak megfelelő feltételeket.

Köztudomású dolog, hogy a heterogén és disparat részekből álló monarchiák, köztük az osztrák monarchia, állandóságának feltétele olyan formát találni, melynek keré-

tében a birodalom függetlensége kifelé érvényesülhet, benn pedig lehetővé válik a részeket közös czélok elérésére egyesíteni és külön érdekeiket az összességnek alárendelni. A hol az alkotórészek alkotmányos jogokat élveznek, ott az ilyen alárendelés csak a szabad önrendelkezés folytonossága mellett érhető el. Hogy mindez hogyan valósítható meg, fusio vagy assimilatio által és hogy az önrendelkezés folytonossága hogyan biztosítható, ezekre legyen szabad még röviden rámutatni.

A megvalósítás mindkét módjának természetes stadiumai vannak, a melyeknek számbavételétől függ a siker a nélkül, hogy a hódítás vagy szerzemény kérdése bármikép is számbaveendő volna. A történelem arra tanít, hogy a hódító népek és személyek vegyesen alkalmazták mindkét módozatot, a szerint, a mint az egyiktől vagy a másiktól nagyobb valószínűséggel lehetett teljes sikert remélni. Azaz az egyik vagy másik módszer kiválasztásánál a célirányosság szempontja fog dönteni.

II. József császár és I. Ferencz mindkét módszert megpróbálták, békeidőben, kedvező auspiciumokkal, de sajnos sikertelenül. Ferencz József császárnak ezt a súlyos feladatot a legnehezebb időben kell magára vállalnia. Magában véve nem volna olyan nehéz Magyarországot Ausztriának alávetni; de súlyossá a feladatot az teszi, hogy mélyreható forradalom és véres háború után kell megkísérleni, hogy Magyarország a birodalommal egy alkotmányos egységgé alakíttassék. Vezérelje a császárt az Úr bölcsesége elhatározásaiban! Feladatát megoldhatja és meg fogja oldani az illető stadiumok számbavétele esetén.

A jelen sorok szerzője a korona tanácsosai előtt még a következő kívánságot bátorkodik nyilvánítani. Nekik tudniok kell, hogy a magyar államtest súlyos idegbajoktól megfertőzve kerül kezükbe, a gyógyítás lesz tehát legelső feladatuk.

Tudniok kell továbbá, hogy azon általánosan elterjedt vélemény, mintha Magyarországon a törvényhozás minden a történetben gyökerező intézményt felforgatott volna s hogy az

ország üres és beépítetlen felület volna, melyen könnyű dolog lesz újra berendezkedni, — egyszerűen vaskos tévedés, mely az ottani viszonyok tökéletes félreismeréséből származik. Igaz, hogy a történelmi múlt emlékeinek nagy része eltűnt: így a nemesi előjogok, adómentesség, a jobbágyság és robot; maga az ősi alkotmány is lényegesen megváltozott. *Egy* azonban sokkal erősebb, mint azelőtt, s ez az állami lét öntudata, mely korábban a privilegizált osztályok kizárólagos tulajdona volt, azóta az egész népben elterjedt, most pedig a forradalom és háború folytán a fanatizmus lázáig hevült, és különösen a középosztály tekintélyes részében egész a dühöngésig fokozódott. Évszázados alkotmánynyal bíró népeknél ez az öntudat az igazi történelmi emlék, ez az ő történetük féltve őrzött eredménye: az öntudat és hit, hogy önkormányzatukhoz joguk van. Alkotmányuk egyes részei ez öntudat mellett csak alárendelt jelentőséggel bírnak, hisz szabadságuk épen abban áll, hogy alkotmányukon szabadon, önrendelkezés által tehetnek változtatásokat!

Óvakodni kell tehát az önámítástól! Magyarország talaja nem sima, üres felület: a népben állami öntudat él, mely helyenkint a fanatizmus fokáig megnövekedett. Nehéz és súlyos, de lehetséges és feltétlenül keresztülviendő munka lesz ennek az öntudatnak összbirodalmi irányt adni és nem szabad elfelejteni, hogy a fanatizmus természeténél fogva múló és nem örök! De hogy ez eredményhez premissák szükségesek és hogy a hozzá vezető úton stadiumok vannak, melyeket számba kell venni: ennek hangsúlyozását nem lehet elégszer megismételni.

* * *

A magyar ó-conservatívok, s élükön gróf Dessewffy Emil nagy erőfeszítéseiknek közepette, hogy a kormánytól bizalomért bizalmat szerezzenek, csakhamar kénytelenek voltak belátni, hogy várakozásaikban keservesen csalódtak. Ez az ő történetüknek tragikumája. Herczeg Schwarzenberg és Bach már csak azért sem bíztak bennük, mert kényel-

metlen vetélytársaknak tartották őket. A Magyarországon korlátlanul uralkodni vágyó ministerek nem találták kellemesnek ezeket a férfiakat, a kik az ország jövőjét illetőleg önálló tervekkel rendelkeztek. Ezért kellett nekik most is, 1849-ben ép úgy, mint később, 1850 és 1852-ben barátság-talan visszautasításra találniok. A ministerium szemében ők is ép oly veszedelmes ellenségek voltak, mint Magyarország többi lakosai; kísérleteik, hogy Magyarország új berendezése intézésében részt vegyenek, mindvégig a ministerium ellenállásán törtek meg. Az ország érdekében való fáradozásuk sehol sem talált jutalomra. A mult század hatvanas éveiben rövid időre kezükbe került ugyan a kormány gyeplője, de a Deák és Andrássy vezetése alá jutó pártnál nem találtak támogatást. A nemzet és korona közötti kiegyezés 67-ben végkép eltávolította őket a szintérről. Fáradozásuk azonban, a magyarságnak az absolutismus karjaiból kimentésére, még sem volt hiábavaló, és külön fejezetet érdemel abban a történetben, mely a hazánk felépítésére irányuló alkotmányos kísérleteket mondja el.

Bécs.

WERTHEIMER EDE.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK.

Gróf Teleki László levele gr. Andrássy Gyulához.

Az itt közölt levél tudtunkkal még nem jelent meg. A levél borítéka elveszett, a címzett nevét magunk pótoltuk. Az a körülmény, hogy a levél néhai gróf Andrássy Gyula hagyatékában találtatott s hogy Teleki a címettről úgy szól, mint régi frigyeseéről és fegyvertársáról, igen valószínűvé teszi, hogy a levél gróf Andrássy Gyulához volt intézve.

A levél nem oly körülményes, mint Teleki levele Jósika Miklóshoz 1861 január 28-áról, melyet Kossuth Lajos kiadott *Irataiban* és Kónyi Manó is közölt (*Deák Ferencz Beszédei* III-ik kötetében 130. l.). De mégis érdekes adalék Teleki akkori lelkiállapotának ismeretéhez. Mutatja izgatottságát és izgatottsága okait. E levélből is látjuk, hogy nem politikai eszmék összeütközésében, hanem Teleki rendkívüli idegességében kell keresnünk öngyilkossága igazi okát. Ezt az idegességet az 1861-iki audientia, annak előzményei és következményei veszedelmesen fokozták. Az a fordulat, a mellyel Teleki háborgó lelkét csillapította, hogy az uralkodónak adott szava mellett «még vörös republikánusnak is vallhatná magát», tudomásunk szerint közleményünkben fordul elő először; három nap mulva ismétli azt a Jósika Miklóshoz írt levélben. Hálás köszönettel tartozunk ifj. gr. Andrássy Gyula ő nagyméltóságának, hogy e levelet közlés végett átengedte folyóiratunknak.

Gyömrőn, január 25-ikén.

Kedves Barátom!

Éppen most veszem szíves, igazán baráti soraidat — jól estek lelkemnek; köszönöm. Én sem feledendem soha azon éveket, melyeken át mint frigyesek s fegyvertársak együtt küzdünk s meg azokat sem, mellyeken át közös szenvedésekben osztozánk. Edzett barátság a' miénk! ilyen multja után hogy ne lenne jövőben is rendíthetlen. Ma nem írhatok néhány

szónál többet, mert fáradt, szenvedő, kimerült vagyok. Gondolhatod, hogy egészen magamon kívül valék, midőn 12 évi száműzetés után végre ismét magyar földön találok magamat 's magyar leget szívhaték. De bárcsak más — jobb körülmények közt kerültem volna ide vissza, olyanok közt, mikről álmodánk, 's ne zavarná a' viszontlátás örömeit annyi fájdalom. Rajtam annyi történt mit akár feledni akár megemészteni igen nehéz. Csak egyel vigasztalom magamat, azzal hogy semmi olyast nem mondtam, nem tettem, mi által en magamat bármi tekintetben is megtagadtam volna. De hát fáj a' rágalom, ha bár merőben alaptalan is. A' mi velem Szászországban történt olly undokság mellyhez hasonlót az ujabb idők történelme nem mutathat föl. A' mi velem később történt, 14 napi fogságom után, mi volt egyéb mint szabadon bocsáttatás *sur parole*. Ki nem ígerte volna meg a' mit én ígértem? Hiszen a' mellett még vörös republicanusnak is vallhatnám magamat. De a' külföldi lapok mennyire ügyekeztek fölczifrázni a' dolgot, mennyit hazudtak káromra! — Kibocsáttatásomat megkegyelmezésnek mondták — pedig arról szó sem volt — még a' bécsi hirlap sem merte állítani. Azért mégis van, ki hiszi 's hisz a' mellett annyi egyéb képtelenséget. — Igaz a' franczia monda bármennyire czáfoltassék is meg egy rágalom mindig marad még is belőlle fön valami. — De nem folytatom tovább e' tárgyat, melly különben is elég ismeretes előtted, s azzal fejezem be levelemet hogy sovárgok utánad. Sajnálva hallottam hogy beteg voltál -- hála Istennek hogy egészséged már helyre állott! Szerencsétless kérlek mentül előbb jó soraiddal. Reménylem, kevés idő alatt ölelhetendlek.

Áldjon Isten, kedves tisztelt barátom, tarts meg szives emlékedben.

Hú barátod
Teleki László.

Gyula, Sándor a' legszívesebben tisztelnek. — Ángyom is nagy részvétellel, érdekléssel tudakozódik utánad.

IRODALOM.

Geschichte der Kriegskunst im Rahmen der politischen Geschichte von Hans Delbrück. I. Das Altertum. Berlin 1908. II. újonnan átdolgozott és bővített kiadás. XX. és 608. l.

Delbrück e nagytudományú munkája nem összefüggő hadtörténetet akar adni, hanem mondhatnám számos értekezésnek (einzelne Untersuchung) összefűzése. Ebből következik az a nagy előnye, hogy egy-egy kérdést behatóan tárgyalhat s tekintettel lehet a fölhozott vagy fölhozható ellenvetésekre; bár viszont veszít ezzel a fejlődés könnyű áttekinthetősége s figyelmen kívül maradhat néhány olyan kérdés, melyekre szintén feleletet várnánk (pl. a sicíliai expedicio, a II. pún háború egyes részleteinek [Trebia, Trasimenus] vagy a haditengerészetnek részletesebb tárgyalása). De meg kell jegyeznünk, hogy a hadtörténet nagynevű tudósa maga is figyelmeztet, hogy eine «Geschichte der Kriegskunst is keine *allgemeine* Kriegsgeschichte», tehát bármily érdekes is pl. valamely csata, besorozása a könyv anyagába csak attól függ: mennyiben vitte előre a hadi művészetet, nevezetesen a hadi felkészültséget és a hadvezetést.

Vizsgálódásait Delbrück a görög történelemmel s itt is a perzsa háborúkkal kezdi, tekintettel arra, hogy régebbi korokról kevés a megbízható kútfő, az asszirológia, illetve egyiptológia eredményeinek vizsgálata pedig nagyon is messze vinne. Anyagát hét könyvbe csoportosítja: 1. a perzsa háború, 2. a görögök fénykora, 3. a makedónok, 4. a régi Róma, 5. a II. pún háború, 6. Róma, a világ ura, 7. Caesar.

Delbrück ismert mély katonai tudása, alapos kutatásai, a kútfőknek, főként Herodotosnak, Liviusnak és Caesarnak szigorú kritikára vetése egész könyvét a tudomány igazi nyereségévé teszik.

A legkiválóbb fejezetek csoportja pl. az egész első könyv

(7—104), mely meglepő, modern analógiákkal fűszerezve először a görög államok népességét és hadierejét állapítja meg; majd kimutatja az egyes ütközetek részletes tárgyalása során, hogy a perzsákkal szemben mégis övék volt a számbeli túlsúly s dicsőségük éppen az, hogy néptölkelő gyalogos phalanxszal verték le a hivatásos katonaságot, a perzsa íjász és lovas hadsereget. A második könyv a görög phalanx-rendszer és taktika tovább fejlődését meg a görög stratégia kialakulását tárgyalja, melynek kiváló képviselője az «isten» Perikles. Együttal a sphakteriai esettel kapcsolatban Kleon egyéniségére derít érdekesen világot.

Majd Nagy Sándor új világot alkotó harcainak leírása kezdődik, a ki magas fokra emelt hadrendszerrel, pompásan felszerelt és begyakorlott hadsereggel rendelkezik, sikereinek kulcsa mégis a hadvezéri genialitás, hiszen a diadochosok idején a makedon phalanx még félelmetesebbé fejlődik — eredmények nélkül.

Igen érdekes és sok helyütt meggyőző Delbrücknek az a kísérlete, hogy a régi római hadrendszert és a manipuláris rendszer igazi formáját megállapítsa, bár a források megbízhatatlansága e téren roppant sok nehézséget okoz. A II. pún háború Delbrück szerint «in der Geschichte der Kriegskunst epochemachend», mert ekkor fejlődik ki az a taktika és tegyük hozzá: stratégia, «deren technische Kunst den Römern die Weltherrschaft gibt». (E két könyv érinti a legtöbb vitás kérdést. Természetesen ennél fogva, hogy Delbrück egyes megállapításaival szemben is erős párt áll, különösen Kromayer [Antike Schlachtfelder]; Beloch pl. Polybiost, a II. púnháború főforrását «minden tekintetben dilettáns»-nak mondja, «auch im Kriegswesen) kár, hogy Delbrück nem nyilatkozik Hannibal alpesi útjáról (legújabbban Wilkinson, Pareti, Lehman a Kis-Szent-Bernát mellett döntöttek.)

A hatodik könyvnek a római cohors-rendszerről szóló világos, áttekinthető tárgyalása után a hetedik könyv Cæsarnak van szentelve (475—608). III. Napoleon kutatásainak fölhasználásával s egyszersmind kritikájával. Bemutatja itt Delbrück, hogyan lett Cæsar Galliában az ókori hadvezérek legnagyobbika, majd Pompeius legyőzésével a világ ura, a ki az «ókor hadművészetét tetőpontjára emelte s ép ezért a régiek legnagyobb (hadvezető) művészenek tekintendő». Tökéletesedés, fejlődés már nincs ő utána az ókor hadművészetében, ha mindjárt századokon át harcolnak is még a római légiók.

Cæsar nagyságának méltatásával be is fejezi Delbrück mélyen járó fejtegetéseit, melyeknek előkelő hangja mint olvasmányt is kedvessé teszi «A hadiművészet történetét».

Esztergom.

BALOGH ALBIN.

Ch. V. Langlois: La société française au XIIIe siècle.
D'après dix romans d'aventure III. éd., Paris, Hachette, 329. l.,
3 fr. 50 c., 1911.

Langlois, a jeles történetíró a tizenharmadik század francia társadalmának az életét a kor szépirodalmi alkotásai nyomán rajzolja meg. Remek bibliographiája igazolja, hogy mindarról, a mit a tárgyra vonatkozólag különösen a német egyetemek hallgatói összehalmoztak, Langloisnak pontos tudomása van. De a fiatal német kutatóknak felrójja a történelmi érzék hiányát. Ezek a doktori szigorlatra készülő kutatók a legsajátságosabb kérdések nyomozásában is serény készséget mutatnak (pl. vadászat, vendégszeretet, időszámolási módok a középkorban). L. elismeri adatgazdagságuk érdemét, de komolyan kárhoztatja a rendezés, vagy az elmélyedés fogyatékoságát.

L.-nak az a célja, hogy tíz kalandregény alapján friss, eleven képet nyújtson a XIII. század francia társadalmáról. Nem az æsthetikai szempont vezeti a regények megválasztásában, hanem kortörténeti. Ezért figyelme azokra a kalandregényekre irányul, melyek éppen olyan hű tükröi a XIII. század társadalmának, mint korunkénak a modern regényirodalom. Valóban. *Galeran, Joufroi, Guillaume de Dôle, L'Escoufle, Flamenca,*¹ *Le Chastelain de Coucy, La Chastelaine de Vergi, La Comtesse d'Anjou, Gautier d'Aupais. Sone de Nansai* cz. regények a középkori francia és provencei irodalmaknak olyan alkotásai, melyek híven festik a XIII. század társadalmának az életét.

L. mindegyik regény elé értékes bevezetést csatolt, melyben beszámol a mű kiadásáról, kéziratáról, tárgyköréről, ha lehetséges. szerzőjéről s a regényre vonatkozó tudományos kutatásokról. Maguknak a kalandregényeknek a tartalmát részletesen közli, s így mintegy a mese fonala mentén mutatgatja az olvasónak a kor társadalmának sokrétű gazdagságát.

A lovaggá ütés s a bajvívás *Galeran*ban, a lovagi torna komoly ügye és ünnepi fénye *Joufroiban*, a nők öltözködése, az

¹ Provencei regény.

étkezés, szórakozások, hősi tornák, istenítélet *Gu. de Dôle*ban, a mise, az ünnepi lakoma, a női kenyérkereset *L'Escoufle*ban, a pazar lakmározás, a jongleurök s mesemondók nyújtotta szórakozások változatossága, a lovagi küzdelmekben talált lelki épülés, a lovagnevelés, az előkelő lovag élete s az istentisztelet néhány jellemző mozzanata *Flamencaban*, az ünnepek, fényes tornák, lovagi bajvívások változatos sora, a lovagi társaság kedves időtöltése a *Chastelain de Coucy*ban, a benső szerelmi élet *La Chastelaine de Vergi*ben, az étkezés aprólékoskodó részletezése, a koldusélet viszontagságai, a kivégzés módja *La Comtesse d'Anjou*ban, a fényes ünnepély *Gautier d'Aupais*ben, a lovagnevelés, ünnepi tornajátékok, bajvívások, hősi tusák *Scne de Nansai*ben olyan mozzanatok, melyek a XIII. század társadalmá eleven mozgalmasságú életének tagadhatatlanul vannak olyan ékesszavú bizonyosságai, mint a levéltárak legtanulságosabb okiratai. Egy-egy pillantást vethetünk a lovagok öltözködésére, fegyverkezésük módjára, a nők és férfiak egymáshoz való viszonyára, a szerelmi életre, az illem követeléseire, a gazdagok és a szegények életmódjára, az ajándékozáásra, díszes felvonulásokra, tánczra, fürdőzésre, bútorokra.

L. nem az adatok tömegére épít, hanem a regények tárgyának bőséges közlése útján szolgáltat alkalmat az olvasónak, hogy mintegy kaleidoskopszerű változatosságban ragyogjon előtte a középkor élete, mint az éber utazó előtt, kinek figyelmét tarkabarka egymásutánban kapják meg a szeme elé táruló új élet jelenségei.

Már Gautier, Nyrop, Bédier, Faral s mások is ügyesen kiaknázták a középkor francia irodalmának társadalomtörténeti vonatkozásait. Rajzaikban, melyek sokszor színesek és megkapók, mindig érzik a céltudatoság. Langlois módszere, sajnos, olyan, hogy művében a céltudatoság elsikkad. L.-t nem a regények tárgya érdekli, hanem társadalmi vonatkozásaik, másrészt ezeket a vonatkozásokat szeretné mintegy becsempészni az olvasó lelkébe. De itt a bökkenő. A kevésbbé szemes olvasó különösen a kalandregények érdeklődésnyűgöző meseszövéseire figyel, melyeknek eleven sodrában nem egyszer merülnek el a L. szempontjából fontos vonatkozások. Ezen a bajon összefoglaló fejezet segíthetett volna. Ez a hiány L. könyvének a legkomolyabb fogyatkozása, noha az is igaz, hogy közvetlenebb írói módszer régen mult századok társadalmának életéről alig akad, mint a L. é.

Arad.

ELEK OSZKÁR.

Die Reichseinnahmen Ruprechts v. d. Pfalz von Otto Schmidt Dr. Phil. Leipzig, Verlag von Quelle & Meyer, 1912. (Leipziger historische Abhandlungen. Herausgegeben von E. Brandenburg, G. Seeliger, U. Wilcken, Heft XXX.) 8° 100 l.

A Luxemburgok uralma Németországban — a melynek révén aztán Zsigmond alatt Magyarország először kerül personal-unióba a birodalommal — 1400 és 1410 közt megszakítást szenved pfalzi Ruprecht trónrajutása által. Wenczelnek 1400 augusztusában Oberlahnsteinban bekövetkezett letételével Zsigmondnak addig is inkább névleges birodalmi vicariatusa egészen elveszti jelentőségét s ettől kezdve tíz éven át jóformán csak okleveleink intitutatio-formulájából látjuk, hogy hazánknak uralkodója személyében van a birodalommal valami kapcsolata. De azért hazai történelmünk szempontjából sem kevésbé szükséges ezen idő alatt is figyelemmel kísérnünk Németország belső történetét: ez évek folyamán alakulnak ki jórészt azon viszonyok, melyek aztán Zsigmond német királysága folyamán hazánk történetére is nem csekély hatással vannak.

Különösen figyelemreméltóak ebből a szempontból a birodalom pénzügyi viszonyai; s talán ez az a terület, hol a történeti kutatás számára még a legtöbb tennivaló akad. Míg IV. Károly korának pénzügyeit már egy igen kiváló munka tárgyalja,¹ Wenczel és Ruprecht korára vonatkozólag eddig csakis elszórt, nem rendszeres kutatásokkal rendelkezünk.² Most Otto Schmidt egy derék munkában adja a birodalom pénzügyeinek rajzát Zsigmond korában.

Először is a birodalom pénzügyeinek központi és helyi kezelésével foglalkozik. A központi pénzügyi igazgatás eredeti szerve, a kamara, ebben a korban csaknem teljesen elveszíti jelentőségét. Ruprecht politikai és pénzügyi helyzetéből kifolyólag külön kamarára alig van szükség, feladatainak nagyobb részét a kancellária látja el. A kamara azonban most is bír — bár alá-

¹ Noglisch: Das Finanzwesen des deutschen Reiches unter Kaiser Karl IV.

² Pl. Ruprechtre nézve: Stern: König Ruprecht v. d. Pfalz in s. Beziehungen zu den Juden, Kiel 1899; A. Vosselman: Die Reichsstädtische Politik König Ruprechts von der Pfalz, Paderborn 1904.

rendeltebb jelentőségű — önálló hatáskörrel. Ezt Schmidt a kamarai iratok fenmaradt esküjéből s egy bevétel-regiszterből állapítja meg. A helyi pénzügyi kormányzatról nagyon kevésbé vagyunk tájékozva; még legtöbb nyomát a derék elsassi landvogt, Schwarz Reinhard v. Sickingen működésének látjuk.

Sorba veszi aztán a birodalom jövedelmi forrásait, két csoportban tárgyalva őket. Az első csoportba sorozza azokat, melyek Ruprecht korában már többé-kevésbé kiapadtak. Ilyenek: a birodalom földbirtokai s az azok feletti felségjogok, a «Reichskirchenvogtei»-ok jövedelmei, végül a felségjogok a birodalmi városokban, bíraskodás, vámok, a pénzverés s a rajnai vámok.

A második csoportban tárgyalja Ruprecht azon jövedelmi forrásait, melyek még aránylag nagyobb összegeket voltak képesek szolgáltatni: a városok és zsidók ajándékait, a birodalmi városok adóját és a zsidók adózását. Végül még néhány rendkívüli jövedelmi forrást tárgyal, két rendkívüli adózást 1402. és 1404-ben, a IX. Bonifácztól a királynak engedélyezett tizedeket, a városok szolgáltatását Ruprecht itáliai útja alkalmából, továbbá kancelláriai jövedelmeket. Az eredmény: hogy Ruprechtnek lehetett egész tízéves uralma alatt a birodalomból 175,000 forint jövedelme, évente átlag 17,500 forintot számítva. Ide számítva még rendkívüli jövedelmeit, egész bevétele körülbelül 250,000 forintra rúghatott. Ez természetesen távolról sem volt elegendő kiadásai fedezésére, s minthogy Ruprecht éppen nem volt olyan pénzügyi tehetség, mint a Luxemburgok, különösen Zsigmond, a mutatkozó hiányt kénytelen volt egyes családi birtokainak megterhelésével, elzálogosításával és eladásával fedezni. Ezért, és mintegy kárpótlásul, hogy a hozományt, melyet Ruprecht fia, Lajos, nejevel kapott, szintén a birodalom céljaira fordította, több birodalmi birtokot, pl. Ortenaut, Oppenheimet, Oderheimet, ügyesen fia kezére játszott. Ez egyrészt visszatetszést szülve gyengítette Ruprecht állását a birodalomban, mely különben sem volt soha erős, s melyet az eredménytelen római hadjárat, meg a marbachi szövetség amúgy is aláástak, másrészt a birodalom pénzszolgáltató képessége még inkább alászállott annyira, hogy Schmidt jogosnak tartja Zsigmondnak két évvel Ruprecht halála után hangoztatott panaszát, hogy jövedelme az egész birodalomból nem tesz ki többet évi 13,000 forintnál. Nem szabad azonban elfelednünk azt sem, hogy Ruprecht mint német király sohasem talált az egész birodalomban elismerésre. Éppen néhány gazdag

város, pl. Aachen, csak későn ismerte őt el, a Hansa városaiban meg, mint a fontos Lübeckben, éppen csak uralkodása végén tud némi befolyásra szert tenni. Bár helyén való lett volna, Schmidt nem hangsúlyozza eléggé, hogy Ruprecht pénzügyi zavarainak jórészt ez a politikai gyengesége volt a forrása. Ebben a tekintetben utódjának, Zsigmondnak sokkal kedvezőbb a helyzete s mégis alatta Magyarország is megérzi, hogy daczára Zsigmond hasonlíthatatlan pénzszerző ügyességének, a birodalom már nem képes fejének megadni azokat az anyagi eszközöket, melyek a német királyi, illetőleg a császári korona fényének fentartásához szükségesek.

Egyenes magyar vonatkozást nem találunk Schmidt munkájában. Hasznos és tanulságos minta lehet azonban mindazoknak, a kik hazánk középkori pénzügyi viszonyainak nagyon is elhanyagolt kérdésével óhajtanak foglalkozni.

PÁTEK FERENCZ.

FOLYÓIRATOK ÉS KÖNYVEK.

Elmélet.

Benedetto Croce: Intorno alla Storia della Storiografia.
(La Critica. XI. 3. 161—254 l. 1913).

C. tanulmánya, mely azóta német fordításban is megjelent s így mindenki számára hozzáférhetővé vált, felöleli a történetírás fejlődését a görög-római historiographiától kezdve egészen a jelenkorig. Míg Fueter ismert munkája — *Geschichte der neueren Historiographie* — melyhez Croce munkája szorosan kapcsolódik, főleg ismertetés és mintaszerű összefoglalás, C. az egyes korok történetírásának méltatását, philosophiai elemzését tűzi ki czéljául. Alapgondolata, hogy a történeti és a philosophiai szellem tulajdonképen azonosak (Hegel!) s ezért minden igaz történetírás egyszersmind philosophia is és fordítva. Ez a paradox formula számos meglepő és szerencsés párhuzam, de egyszersmind számos erőszakolt azonosítás forrásává is válik. C. nemcsak a szorosan vett történetírás, hanem az egyes korok történeti gondolkodásának fejlődését is tárgyalja. E tekintetben különösen a felvilágosodás historiographiájáról szóló fejezet válik ki. A XIX. századról szól a «romanticismus és a positivismus történetírása;» a felvilágosodás abstract rationalismusának leküzdésében a németeket megelőzte a nagy olasz bölcselő, Vico, a kinek a történeti jelentőségét a szerző kitünő Vico-monographiájában állapította meg. A positivismus szelleme a történetírásban egyrészt a történetphilosophiai constructiók elvetésében, másrészt az eruditus, philologiai módszer kialakulásában nyer kifejezést. De mint C. meggyőzően kimutatja, a positivismus maga is rejtett dogmatikus metaphysikán épül fel s ezért tarthatatlan. Az új történetírás eszményeit C. szerint Meinecke közelítette meg «Weltbürgertum und Nationalstaat» című munkájában. — C. tanulmányát, mely termékeny szempontjaival, széleskörű tudáson alapuló tömör összefoglalásaival, független bátor kritikájával válik ki a hasonló tárgyú vizsgálatok között, a sok jellemző idézet és polémia,

a történetírás intim kérdéseinek beható ismerete előnyösen különböztetik meg a német történetelmélet elvont fejtegetéseitől.

Justus Hashagen: Genetische und systematische Interessen der Geisteswissenschaften. (Die Geisteswissenschaften, Bd. I. (1914).

«Die Geisteswissenschaften», ez az 1913. évben megindult, sajnos igen rövidéletű folyóirat, mely hivatva volt arra, hogy a szellemi és történeti tudományok szétágazó törekvéseibe egységet hozzon, a történeti tudományok elméletét számos, néha rendkívül értékes dolgozattal gazdagította, melyeknek egy része e helyen is ismertetésre fog kerülni. — Hashagen a gyakorlati módszertan kérdéseiből indul ki, a mikor a genetikus és a systematikus érdeklődés típusait elválasztja. Jogtudomány, nemzetgazdaságtan, theologia és más tudományok részben systematikus, részben genetikus természetűek. A történetíró systematikus szempontokkal dolgozik, a rendszerező tudós genetikus, történeti alapon állhat. Az előbbi célja inkább az anyag ismerete, az utóbbi a fogalmi feldolgozás. Ez a különbség a legélesebb, ha genetikus és systematikus szempontból ugyanazon tárgykört dolgozzuk föl. Mindezek a tények a szerzőt meggyőzik arról, hogy a történeti megismerést nem lehet olyan abszolút módon elválasztani a természettudományi vagyis systematikus ismerettől, a mint ezt Windelband és Rickert hatása alatt maguk a «czehbeli» historikusok, pl. Meinecke vagy Riesz teszik. Úgy a természettudományokban, mint a szellemi tudományokban megtalálható a fent említett módszertani kettősség s a történeti tudományok nem mások, mint a genetikus módszer alkalmazásai. — II. érdeme, hogy ezt a fontos problémát felvetette, de a megoldásról meg kell jegyeznünk, hogy ingatag logikai alapon áll. Genetikus szempont még nem történeti módszer; példa rá a biologia, a mely állandóan genetikus szempontokkal dolgozik és mégsem fogjuk a történettudományok közé sorolni.

FOGARASI BÉLA.

Könyvek. *Forschungen und Versuche zur Geschichte des Mittelalters und der Neuzeit.* Festschrift, Dietrich Schäfer zum 70. Geburtstag dargebracht von seinen Schülern. Jena 1915. VIII. 838 l. — E. S. *Hartland*, Ritual and belief. Studies in the history of Religion. New-York* 1915. — Otto *Hintze*, Die Hohenzollern und ihr Werk. Berlin, 1915. XVI, 704 l. — *Napoli* nella storia e nella vita. I. köt. Napoli 1915. 286 l. G. P.

Ókor.

The Early History of Caste. By A. A. Macdonell. (*The American Historical Review*, January, 1915. Pp. 220—244.) A kaszt-rendszer, a mely India civilisatiójának több mint 2500 éve főjellemvonása, azzal a különös eredménnyel járt, hogy — ellentétben más országokkal, hol a kisebb társadalmi csoportok fokozatosan nagyobbakká olvadtak össze, — Indiában ezen csoportok nemcsak nem vezettek nemzeti egységre, hanem fokozatosan kisebb és kisebb csoportokra szakadtak. A régi törvénykönyvek szerint eredetileg négy főcsoport volt; ma körülbelül kétezer főcsoport és számos alcsoport van. Szerző igyekszik röviden összefoglalni mindazt, a mit a kaszt-rendszer eredetéről és fejlődéséről a Védákból, az ősi törvénykönyvekből és egyéb sanskrit forrásokból meg lehet állapítani és állást foglal néhány téves nézet ellen.

PIVÁNY JENŐ.

Bolkestein H. (*Zur Entstehung der «ionischen» Phylén.* Klio. 1913. évf. 424—450 l.) kifejti, hogy az úgynevezett ion phylék már Kisázsia gyarmatosítása előtt is megvoltak, már pedig ez a gyarmatosítás a mykenaei korszak végére teendő. e phylék keletkezésének semmi köze sem lehet az athéni synoikismushoz, mely legkorábban a K. e. VIII-dik században történt.

Lenschau Tamás: (*Zur Geschichte Ionien.*) Klio. 1913. évf. 175—183 l.) szerint az ion lázadásnak az volt az oka, hogy a perzsák a phœnikiai kereskedelmet pártolták, a mi Ioniát a tönk szélére juttatta.

Rühl Ferencz (*Varia.* Rhein. Museum f. Philol. 1912. évf. 153—173. l.) több érdekes históriai themát is fejteget. De véleményem szerint Plutarchosnak megtámadt helyén a «αυπίους» könnyen megmagyarázható azzal, hogy a perzsák kezdetben az ion lázadás elfojtására csakis a kyprosi flottát mozgósították.

Müller Detre (*Die Demaratosschrift des Dikaio.* Klio. 1913. évf. 39—69.). Herodotos művének ama részleteiben, melyek Demaratosról szólnak, egy ezen spártai király érdekében szerkesztett tendentiózus műnek felhasználására ismert, melyet Dikaio írt, a ki Xerxes kíséretében részt vett a Hellas elleni hadjáraton. Egyszermind arra a következtetésre jut, hogy a perzsa háborúknak tulajdonképeni oka az volt, hogy Spártának Kleomenes által képviselt terjeszkedő politikája szükségképen összeütközésbe

jutott a Spártával szemben önállóságukért küzdő görög államokat támogató perzsákkal.

Lenschau Tamás (Der Staatsstreich der Vierhundert. Rhein. Museum f. Philol. 1913. évf. 202—216. l.) a négyszázak történetének megállapításánál hol Aristotelesnek, hol Thukydidesnek ad igazat. Az Aristotelestől idézett törvények hitelesek, de rossz helyen említetnek meg, mert e törvények csak Eetioneia elfoglalása után hoztattak, mikor a 400-an kénytelenek voltak engedni.

Meyer Ede (Untersuchungen zur Geschichte des Zweiten Punischen Krieges. Sitzungsberichte d. kgl. preuss. Akademie d. Wissensch. Berlin 1913. 688—714 l.) szerint Polybios helyesen ismerte fel, hogy a második pún háborúnak valódi oka Hannibálnak az a törekvése volt, hogy Sardinianak és Siciliának elvesztéséért bosszút álljon és Karthagónak hatalmi posztóját visszaszerezze. Ámde téved, midőn Hannibálról azt állítja, hogy, miután Hispaniát az Ebroig elfoglalta, szándékosan provocálta a saguntumi esetet, csak hogy a rómaiakat ingerelje. Ha ebben az esetben egyáltalán provocációról lehet szó, akkor az a rómaiktól származott, mert a Hasdrubállal kötött egyezmény tulajdonképen Hispanianak az Ebrótól délre eső részét Karthagónak engedte át. A rómaiak maguk is érezték, hogy mikor a saguntumiakat szövetségeseiké fogadták, a Hasdrubállal kötött egyezményt megszüntették. Ezért nem segítették Saguntumot és mikor Saguntum elesett, nem izentek ezen a jogcímen háborút, hanem csak Hannibál kiadatását követelték. Csakis mikor a karthagoiak ennek a követelésnek teljesítését megtagadták, izenték meg a háborút, melyet Karthago elfogadott. Az Ebron való átkelésnek a hadüzenethez semmi köze sem volt, mert az csakis a hadüzenet után történt. Hannibál akarta ugyan a háborút, de ő azt nem provocálta, hanem csak olyan helyzetet teremtett, a mely Rómát a háborúba belerántotta. A függelékekben Meyer Hannibálnak arról az álomlátásáról szól, melyről Cicero de div. I. 49. megemlékezik. Ennek az álomlátásnak története Silenos munkájából ered, de Cicero azt Coelius művéből merítette, a ki a történet végét elhallgatta, mert az a rómaiakra nézve nem volt kedvező. A történet befejezése ugyanis Silenosnál bizonyára úgy hangzott, hogy ha Hannibál az istenek tilalma ellenére nem fordul vissza, elérte volna célját és Rómát elpusztította volna. Tehát Silenos szerint Juppiter és a többi istenek elhatározták Róma elpusztítását és Hannibál győzelmét, de Hannibál azáltal, hogy tilalmuk

ellenére visszatekintett, jóindulatukat eljátszotta. Ezt természetesen római író nem mondhatta el és azért Cælius és az ő nyomán Cicero ezt a részt elhallgatta.

Judeich W. Das Ende von Cæsars gallischer Statthalter-schaft und der Ausbruch des Bürgerkrieges. (Rhein. Museum f. Philol. 1913. évf. 1—10 l.) azt fejtegeti, hogy Cæsar galliai helytartósága K. e. 50 decz. 29-én ért véget és Cæsar éppen ezért kezdte meg 49 jan. 1-én a polgárháborút.

HEINLEIN ISTVÁN.

A *Rev. Catolică* 1914 2. sz.-ban *Netzhammer K.* érsek *Marunfişuri arheologice* cz. a mai Dobrudzsában talált ókori pénzekkel és súlyokkal foglalkozik. Bemutatja Kanites szkytha király két pénzét a Krisztus előtti II. századból, egy istrosi ezüst pénzt, egy négyszögü ólomsúlyt Kallatis városból, egy amphorás súlyt a római korból, két érdekes ólombárczát Tomiból, melyeket némi fentartással színházi belépőjegynek tart: egyiken a tragikus szerep maszkja látható, másikon a komikusé s egy nikápolyi magánérmet.

U. o. 3. sz. *Lucruri arheologice* 5 nehezék Tomiból, egy barbár ezüst pénzekből arannyal összefoglalt karperecz Larissa és Damastiumból, egy római korbéli keresztény sírkő Konstan-
czából. Az egybevetéseknél magyar munkákra is hivatkozik a szerző (Gohl Ödön, gr. Dessewffy Miklós).

GAGYI JENŐ.

Könyvek. G. A. *Barten*, Sumerian business and administrative documents from the earliest times to the dynasty of Agade Philadelphia 1915. 33. l. 74 tábla. — A. W. *Pickard-Cambridge*, Demosthenes and the last days of greek freedom 384—332 B. C. New-York 1915. 23, 512. — A. E. P. B. *Weigall*, The life and times of Cleopatra, queen of Egypt. New-York 1915. 19, 410 l. — R. *De Rustafjaell*, The stone age in Egypte. New-York 1915. 87. l. — Chr. B. *Coleman*, Constantine the Great and Christianity. New-York 1915. 3, 258. l. — P. *Fraccaro*, Studi sull' età dei Gracchi. 1 füzet. Città di Castello 1915. 188 l.

G. P.

Középkor a XIII. század közepéig.

A *Revista Teologică* 1914. 7—9. számában *Gh. Cinhandu Bogomilismul la Români* cz. dolgozatában határozottan meg-támadja azt az újabban nagyon is hirdetett tételt, hogy a bogomil

hit az oláhok közt el lett volna terjedve. A magyar királyok saját politikájokból is, a pápák sürgetésére is oly szigorral örködtek itt, s az inquisitíóval megbízott dominikánus szerzeteseket annyira támogatták, hogy nem lehet feltenni azt, hogy valami komolyabb patarén mozgalom fejlődhetett volna ki akár Magyarország területén, akár a vazallus fejedelemségekben. A Dunán kelhettek át egyes bogumil menekülők, de mint üldözöttek és nem mint térítők. Különben is ez az egész mozgalom nem annyira vallásos, mint szláv nemzeti volt, hazája Bosznia s részben Bulgária. Történelmi bizonyítékok hiányában Jorga, Jesan, Haşdeu. s a többi «bogumilista» a babonákra hivatkozik, hogy ezek bogumil eredetűek. Szerző szerint éppen fordítva áll a dolog: a patarén hitre tért szlávok vettek át sok ősi oláh babonát.

GAGYI JENŐ.

Bósz Egyed: Az egresi ciszterczi apátság története. Budapest, 1911. 8° 56. l. (Művelődéstört. Ért. 49.)

Az egresi apátságot III. Béla királyunk alapította 1179-ben. Pontigniből, Franciaországból — hova első felesége, antiochiai Anna révén rokoni kötelékek fűzték — telepített ide ciszterczi szerzeteseket. Az apátság hamar felvirágzott. Szerzeteseinek száma 1202-ben felülmúlja a 60-at. Ez évben alapítják Fogaras megyében, az Olt balpartján a kerzi apátságot, 1214-ben Szlavóniában, a zenggi egyházmegye területén a szentkereszti apátságot. III. Béla és II. Endre bőséges adományokkal látják el az apátságot, mely az utóbbinak és második nejének, Jolántának sírhelyévé lett. A tatárjárás alatt az apátság elpusztult — lakói kardélre kerültek — de rövid idő múlva helyreállott. IV. László uralkodása alatt az egresi monostor őrizte a királyi család kincseit s valószínűleg a szent koronát is. Ide hozatta a király kancellárja, Gergely csanádi püspök indítványára, mert sem Székesfehérvárt, sem Esztergomban nem voltak biztonságban. Maga a király, később Kinizsi Pál is többször megfordultak az egresi cisztercziták között. A XIV. században a szerzetesek száma 6-ra olvadt le. Az apátság belső élete is hanyatlásnak indult, míg végre VI. Sándor pápa a törökök becsapásai miatt megcsappant jövedelmű csanádi püspökséghez csatolta. Az egresi apátság egyike azon kevés ciszterczi monostoroknak, melyek a középkorban hiteles helyi működést fejtettek ki.

Szerző hasznos munkát végzett e nagymúltú apátság törté-

netének megírásával. Külön fejezetben tárgyalja az egresi apátság megbizatosait, birtokait, építkezéseit. Függelékül közli az egresi apátok és rendtagoknak a kiadott okmányok alapján összeállított névsorát s az apátságnak a különböző forrásokban előforduló elnevezéseit. Úgy látszik tollhiba azon téves állítása, mely Musinai Gerván János csanádi püspöksége kezdetét 1521-re teszi. Kinevezési okmánya — melyre szerző hivatkozik — 1527 nov. 21-én kelt. Gerván előde, Csaholy 1526-ban — a mohácsi csataterén — fejezte be életét.

Regesia Pontificum Romanorum. Jubente Regia Societate Gottingensi concessit Paulus Fridolinus Kehr. Italia Pontificia. Vol. VI. Liguria sive Provincia Mediolanensis. Pars. II. Pedemontium — Liguria maritima. Lex. 8° XXXVII. 392. ol. Berlin 1914.

Kehr monumentális regestagyűjteménye rohamos lépésekkel halad előre. Nyolcz éven belül immár az Italia Pontificia VI. kötete fekszik előttünk — befejezetten. A második rész (Pars. II.) a következő egyházmegyékre vonatkozik: Vercelli, Novara, Turin, Ivrea, Costa, Aosta, Alba, Aequi, Alessandria della Paglia, Tortona, Bobbio, Genua, Savona, Albenga, Ventimiglia, Brugnato és Lucci. 827 darabot tartalmaz, melyek közül Jaffé csak 408-at közölt.

Reuss, Karl: Die rechtliche Stellung der päpstlichen Legaten bis Bonifaz VIII. Nagy 8° XIII. és 252. Paderborn 1912.

Zimmermann, Heinrich: Die päpstliche Legation in der ersten Hälfte des XIII. Jahrhunderts. Vom Regierungsantritt Innocenz' III. bis zum Tode Gregors IX. Nagy 8° XV. és 348 ol. Paderborn 1913.

A pápai regesták publikálása mindinkább megkönnyítik az ily tárgyú anyag feldolgozását.

Reuss és Zimmermann munkái kiegészítik egymást. Az utóbbi az előbbinek egy részletét bővebben tárgyalja.

Reuss a keletre küldött pápai követekkel kezdi munkáját. Ismerteti működésüket a különböző zsinatokon s a byzanci udvarban. A diplomatai ügyek vezetését a pápák mindinkább bíbornokoknak rezerválták, jóllehet azelőtt és később is — kevésbbé fontos ügyek elintézését — püspökre vagy más egyházi férfiakra bízták.

Zimmermann rövid áttekintést nyújt a pápai legatiókról a XII. század elejéig. Azután külön-külön tárgyalja az egyes követ-

ségeket 1198—1241-ig. A könyv második része systematikusan összefoglalja a legátusok fölhatalmazásait, jogait. Művében sok becses adatot találunk hazánk történelméhez, hisz e korban — 1198-tól Gergely bíbornoktól 1240-ig Johannes de Civitella alszerpap, pápai káplán követségéig — nálunk is gyakrabban jártak legátusok. — Részletes táblázat és különféle regesták emelik a munka tudományos értékét és hasznavehetőségét.

Mindkét szerző gondosan összegyűjtötte a tárgyáról szóló irodalmat,

Bécs.

JUHÁSZ KÁLMÁN.

Könyvek. A *Naegle*, Kirchengeschichte Böhmens. I. Band. Einführung des Christentums in Böhmen. 1. rész. Wien 1915. — Fritz *Kern*, Gottesgnadentum und Widerstandsrecht im früheren Mittelalter. (Mittelalterliche Studien 2.) Leipzig 1915. XXXII. 445 l. — Joh. *Kempf*, Zur Kulturgeschichte Frankens während der sächsischen und salischen Kaiser. Würzburg 1915. 51 l. — Manfr. *Stimming*, Die Entstehung des weltlichen Territoriums des Erzbistums Mainz (Quellen und Forschungen zur hessischen Geschichte. 3.) Darmstadt 1915. XII. 166 l. — Ludvig *Klüpfel*, Verwaltungsgeschichte des Königreichs Aragon zu Ende des XIII. Jahrhunderts. Stuttgart 1915. XXI, 220 l. — K. B. *Westmann*, Den svenska kyrkam utveckling från St. Bernhards tidevarn till Innocentius III. s. Stockholm 1915. XII. 301 l.

G. P.

Középkor a XIII. század közepétől az ujkorig.

V. *Samonek*, a kinek különböző folyóiratokban megjelent tanulmányai a középkori, főleg a XIV. századi olasz politika, de különösen az alkotmánytörténet ismeretéhez szolgáltatnak becses felvilágosításokat és adatokat, egy kis czikkében (*Ein deutscher Generalvikar Ludvigs Bayern in der Lussigiana*. Mittheil. des Instituts für österr. Gesch.-Forschung 1915. évf. 156—161 ll.) a Bajor Lajos által a Lussigianára kinevezett vicarius generalis Säbeni Berchtold hivatalos működésére vonatkozó, általa a sarsanai archivio notarile-ben talált oklevelek kivonatait közli. E kivonatok 1328 decemberétől 1329 április haváig terjednek, számuk mindössze csak nyolcz és illusztrálják Säbeni Berchtoldnak e rövid időszakban kifejtett hivatalos működését. Säbeni Berchtold személyiségéről keveset tudunk, Lajos császár környezetében

nem mutathatjuk ki, nem tudjuk azt sem, vajon Lajos kíséretében jött-e Olaszországba, vagy pedig már VII. Henrikkel, a kinek halála után visszamaradva Olaszországban, talán azon német lovagok sorába tartozott, a kik Pisának szolgálatába állottak.

A cseh városok középkorú adókönyveinek rövid ismertetésével foglalkozik *Karl Beer* tanulmánya, *Losungsbücher und Losungswesen böhmischer Städte im Mittelalter* (Mittheil. des Instituts für österr. Geschichtsforschung 1915. évf. 31 s. kk. II.) Kiemeli ez adókönyvek fontosságát pénzügyi, statisztikai stb. szempontokból, a mely könyvek a historikusnak mélyebb bepillantást engednek a középkori városi élet és administratio különböző ágaiba és megnyilvánulásaiba. Fontosságukat különösen Németországban, már régen felismerték és egész sora a különböző városi számadás és adókönyveknek látott nyomtatásban is napvilágot. Az osztrák részek városai közül eddig egynek adókönyve sem jelent meg nyomtatásban, Brünn lesz az első város, melynek adókönyve meg fog jelenni; legalább a város historiographusa Bretholz ezt kilátásba helyezi. A csehországi városok között aránylag kevés város mutathat fel a középkorból adókönyvet. Csak Mies, Budweis, Éger, Chrudim, Prága és Pilsenre bírnak ilyeneket, a melyeknek leírása és tartalmi ismertetése képezi Beer tanulmánya tárgyát, a ki azonkívül a középkori adózás főbb kérdéseiről, valamint az adókönyvek fontosságáról történelmi szempontból is szól. Az említett adókönyvek közül Mies városáé négy kötettel szerepel, melyek 1380—1394., 1402—1411., 1411—1419., 1445—1502. évekre vonatkoznak. A budweisi adókönyvek az 1384. évvel kezdődnek, az égeri adókönyvek 1390-től majdnem megszakítás nélkül 1758-ig terjednek, Chrudimé csak töredékekben maradtak ránk 1399, 1400, 1401 és 1402-ből. Prága óváros adókönyve a XV. századból való, az újvárosé 1411—1418-ból, Pilsené pedig 1418-ból való, de ez sem az eredeti, hanem a megújított adókönyv.

K. Bauermeister (*Berthold von Henneberg und der Türkenzehent von 1487*. Histor. Jahrbuch der Görresgesellschaft 1915 évf. 609—621) a VIII. Ince pápa által 1487 április 20-án a német birodalom világi és szerzetes papságára kirótt török háborútizeddel, illetve az ellene támadt oppositioval foglalkozik. E tized a pápa rendelkezése értelmében — hivatkozással IV. Eugen pápának intézkedésére — a császárt illette meg. A tized ellen csakhamar ellenzék támadt a német papság körében, melyet a kon-

stanczi káptalan indított meg és csakhamar élére állott a mozgalomnak Hennebergi Berthold mainzi érsek, a ki az 1487-iki nürnbergi birodalmi gyűlésen foglalt állást a tized ellen és ebben a kérdésben ugyanazon évben Mainzban tartományi zsinatot is tartott, a melynek határozata szerint a pápának ez ügyben előterjesztést kellett tenni. A mozgalom csakhamar nagyobb mérvet öltött és miután abba más kérdéseket is bevontak, a szentszék, nehogy Németországgal nyílt conflictusba kerüljön, visszavonta a rendelkezést. Bauermeister függelékben közli a vonatkozó iratok szövegét is.

ÁLDÁSY ANTAL.

Románul 1915. 157. sz. D. Caselli, Cel din urmă împărat latin al Țarigradului. A konstantinápolyi latin császárság bukását ismerteti. Utolsó császár az 1239-ben trónra lépett II. Balduin volt, kinek «birodalma» már csak a város területére szorult. 1244-ben, majd 1250/51-ben Nyugot-Európába utazott, hogy olasz és francia segítséget szerezzen a szorongató görögök ellen, de egyik útja sem járt eredménnyel, 1261 július 25-ről 26-ára virradó éjszaka Paleologus Mihály egyik vezére elfoglalja Konstantinápolyt s Balduin, megvesztegetett zsoldosaitól is cserben hagyva, hajón Itáliába menekül. Segélyért végigkönyörgi a nápolyi, burgundi, navarrai udvart, a pápát, de hasztalan; 1272 vagy 1273-ban hal meg ismeretlen helyen. Egyetlen fia -- Fülöp — 1273—1285 viseli a konstantinápolyi császári címet, mely utána a nápoly-szicíliai Anjoukra száll örökségül.

180. sz. D. Caselli: In ce chip s'an luat Țarigradul de Turci. Részletes leírása Konstantinápoly ostromának és bevételének. A törökök május 19-én kezdik meg az ostromot; a szultán megadásra szólítja fel XI. Konstantint, az utolsó byzanci császárt, ez azonban hallani sem akar róla. Május 29-én reggel 8 órakor foglalta el a török sereg a várost, az ostromnál a görög császár maga is elesett, s fejét közszemlére tették ki. A lakosság megmaradt része hamar beletörődött az új uralomba, csak a személyek változtak, a zsarnokság a régi megszokott volt. *A 192. sz.-ban Țarigradul* címmel Paleologos Constantinnak, az utolsó byzanci császárnak császárrá választását, a fővárosba bevonulását és rövid uralkodását tárgyalja. *A 207. sz.-ban* oláh krónikásoknak Konstantinápoly bevételéről szóló leírását közli.

GAGYI JENŐ.

Könyvek. A *Krarrup* és *J. Lindbæk acta pontificum Danica*. Pavelige aktstykker vedrorende Danmark 1316—1536. VI. köt. Kjöbenhavn 1915. 615 l.

Reformatio és ellenreformatio.

Walter Platzhoff: Die Gesandtschaftberichte Hubert Languets als historische Quelle und als Spiegel seiner Persönlichkeit. (Hist. Zeitschrift 3. Folge, 11. Bd. 1914.)

Szerző a XVI. sz. második fele e jeles humanistájának egyéniségéről rajzol érdekes képet, a ki a szász vál. fejedelemnek volt hosszú éveken át ágense, majd Orániai Vilmosnak benső embere s a hugenottapárt tekintélyes tagja, kiről barátja Camerarius is a legnagyobb dicsérettel emlékszik meg.

M. Klingenberg: Die kurfürstliche Kammer und die Begründung des geheimen Rats in Brandenburg. (Hist. Zeitschrift, 3. Folge, 18. Bd. 1915.) Hintze, a ki a brandenburgi közigazgatás szervezetéről a XVI. században egységes nagy képet rajzolt, a Ratsstúbéban egyesült tanácsosokban látta azt a központi hatóságot, a mely minden ügyben intézkedett a fontosabbakat a vál. fejedelem elé terjesztvén, a kevésbé fontosakban maguk döntvén, s szerinte az ügyek szaporodtával ebből váltak ki az egyes külön hatóságok. K. ép ellenkezően látja e kérdést: szerinte a brandenburgi hivatali organizáció több egymással szemben függetlenül álló institutióból alakult ki.

Carl Brinkmann: Der Beginn der neueren Handelsgeschichte und das Aufkommen der Seemächte. (Hist. Zeitschrift 3. Folge. 16. Bd. 1914.)

Az újabb világkereskedelem kezdete a gazdasági történetnek nagyfontosságú fejezete, a tengeri hatalmak felemelkedése pedig a politikainak. Szerző tanulmányában, melyet mint magántanári próbaelőadást adott elő a freiburgi egyetemen, ezek összefüggését és egymásra való hatásukat vizsgálja.

Albert Elkan: Entstehung und Entwicklung des Begriffs «Gegenreformation». (Hist. Zeitschrift 3. Folge, 16. Bd. 1914.)

Elkan érdekes tanulmányában az «ellenreformáció» fogalma keletkezésének folyamatát veszi vizsgálat alá. Maga a szó a XVIII. század 70-es éveiben már gyakran olvasható s szerző szerint teljesen német, minden idegen szótól független képzés. Akkor azonban nem azt értették rajta, a mit ma, nem azt a szellemi hatal-

mat, a mely egy központból kiindulva az egész világon elterjedt, nem is ellenreformációról beszéltek, hanem ellenreformációkról s a *cuius regio eius religio* elve alapján gyakorolt erőszakos visszatértések megjelölésére alkalmazták; az ellenreformáció *koráról* azonban még nem volt akkor szó. Hosszasan foglalkozik *Ranke* idevágó munkásságával, a ki először beszélt az ellenreformáció koráról; érthető, hogy csak német történész tudta megtalálni ezt a kifejezést, mert csak Németországban volt már meg a szó s majdnem csak a régi német birodalomban volt meg az, a mit ez a szó eredeti jelentésében megjelölt. *Ranke* Rómából látta meg először a fejlődést, a mikor a német reformációt belehelyezte az internacionális kapcsolatba. Feltűnő azonban, hogy az új felfogás s az új megjelölés mily lassan tört magának utat s csak a 60—70-es években jutott be a fogalom a tudományba. Érdekes, de az ő eltérő viszonyaik mellett érthető, hogy bár a francziák és angolok is átvették e szót (*contre-réforme, counter-reformation*), összefoglaló művekben inkább használják a *vallásháborúk kora* kifejezést (*guerres de religion, wars of religion.*)

HOLUB JÓZSEF.

Könyvek. E. M. *Hulme*. The renaissance, the protestant revolution, and the catholic reformation in continental Europe New-York 1915. 589 l. — M. *d'Angelo*, Luigi XIV. e la S. Sede. 1689—1693. Roma 1915. 65 l. — Karl Paul *Hasse*, die italienische Renaissance. Ein Grundriss der Geschichte ihrer Kultur. Leipzig 1915. 208 l.

G. P.

Ujkor a harminczéves háborútól a francia forradalomig.

A *Historisches Jahrbuch* 36. köt. 2. füzetében a mainzi egyetem theologiai, jogi és philosophiai facultásainak életéből közöl E. Reinhard okleveles adatokat az 1688—1786 közötti időből. Az oklevelek a würzburgi kerületi levéltárból valók. Érdekesek a jogi karnak bizonyos dr. jur. Heimb ellen a miatt indított perének iratai, hogy a nevezett illetéktelenül tartott privat collegiumokat. A vádoló és védekező iratokból egyebek közt azt is megtudjuk, hogy Heimb két éven át volt Magyarországon az egyik curassier ezred auditora. Végül is Heimbnek megtiltották collegiumok tartását addig, a míg a jogi facultáson nem qualificáltatja magát.

A per folyamán felmerült a jogi kar tanárainak az a panasza is, hogy járandóságukat rendetlenül kapják.

Az Alexej császár által 1655-ben Velenczébe küldött orosz követségnek olaszországi viselt dolgait ismerteti az *Österreichische Rundschau* 1915. évi szeptember 15-iki száma (273. sk. ll.) az orosz követek jelentései és főképen az olaszoknak erről a követségről maradt feljegyzései után. Mulatságosan naiv dolgokat tudunk meg a műveletlen és a világban teljesen járatlan oroszok furcsa viselkedéséről, fukarságáról, álszenteskedéséről. A följegyzések mutatják, hogy az oroszok a XVII. század közepén mennyire elmaradtak a műveltségtől. Az olaszoknak valósággal mulatságos látványosságul szolgáltak, de barbár viselkedésükkel megbotránkozásra is adtak okot. Jellemző, hogy Alexej császár akkor vett először tudomást Velence létezéséről.

sz.

Eckhart Ferencz, (A közös vámterület történetéről. Századok. 1915.) A neves osztrák közgazdasági író, Sieghart Rudolf «Zolltrennung und Zolleinheit» cz. művét terjedelmes cikk keretében ismertetve érdekes adalékokkal gyarapítja a közös vámterület történetére vonatkozó ismereteinket. Nagy elismeréssel szól Sieghart tárgyilagosságáról és művének — különösen a XIX. század történetére vonatkozó résznek — jelességeiről, de kiemeli a módszeres kutatás hiányát és az adatok csekély számát; Mária Terézia és József vámpolitikájának fejlődését és valódi jellemét — a mit Sieghart nem ismert fel — néhány, eredeti forrástanulmányon alapuló megjegyzéssel, szerencsésen vázolja. Eckhart dolgozata értékes útmutatásokkal szolgál Magyarország és Ausztria legújabbkori gazdasági fejlődésének módszeres történeti feldolgozásához.

h.

Könyvek. S. J. Reid, John and Sarah, duke and duchess of Marlborough 1680—1744. New-York 1915. 44, 520 l. — C. v. Roland, Minnen fran fängenskapen i Rysland och Karl XII's krig. Stockholm 1915. VIII, 134. — D. W. Howe, Political history of recession to the beginning of the american civil war. New-York 1915. 30, 649 l. — L. Wahlström, Gustavianska studier. Stockholm 1915. 6, 320 l.

Legújabb kor.

Az 1814—15-i bécsi kongresszus tárgyalásait és a kapcsolatos eseményeket érdekesen, számos ismeretlen adattal világítják meg azok a jelentések, melyeket L. G. v. Thile őrnagy (1781—1852.), akkor a porosz hadi departement egyik osztályának igazgatója, Bécsből küldött a hadügyminiszternek, v. Boyennek. A hadügyminiszter a kongresszus első hónapjaiban nem lehetett jelen Bécsben s ezért a kongresszus eseményeiről v. Thile által tájékoztatta magát. Thilének ezen fontos jelentéseit Bernhard Schwertfeger a *Deutsche Rundschau* 1914. évi októberi és novemberi számaiban közli. A jelentések 1914 október 1-től 1915 márczius 23-ig terjednek és résztvevőtől származva, igen becses adatokat tartalmaznak nemcsak magára a kongresszusra vonatkozólag, hanem az európai eseményekre általában, melyekről előbb jutottak hírek a kongresszushoz, mint egyebüvé.

Ernst Marx a *Historische Zeitschrift* 109. köt. 3. füzetében (*Einige Randglossen, zum 12. und 13. Juli 1870.*) Hesselbarthnak egyik cikkével szemben (H. Z. 106. k. 113. l.) a porosz-francia háború közvetlen előzményei közül a Vilmos király és Bismarck közötti sürgönyváltás sorrendjét iparkodik megállapítani. Chappius ugyanis, a király öccsének, Albrecht hercegnek adjutánsa, emlékiratban egy sürgönyről szól, mely Vilmos királyt július 12-én este nagyon felizgatta. Marx Bismarcknak későbbi nyilatkozatai és a dolgok belső valószínűsége alapján azt hiszi, hogy a kérdéses sürgöny Bismarcknak Berlinből a királyhoz küldött távirata volt, a melyben bejelentette, hogy ha a király Benedetti még egyszer fogadja, ő (Bismarck) elbocsájtását kénytelen kérni. Erről a sürgönyről mondta Vilmos király, hogy a legfontosabb távirat, melyet életében kapott s ez lett Benedetti visszaszolgáltatásának és a híres «emsi táviratnak» okozója.

Fr. Zweybrück a *Deutsche Rundschau* 1915. évi februári füzetében (161. sk. II.) az Ausztria-Magyarország és a Német birodalom között 1879 végén létrejött szövetség keletkezésének körülményeivel foglalkozik. (*Das Bündnis zwischen dem deutschen Reiche und Österreich-Ungarn.*) Az előzményeket, főleg Andrassy szerepét Wertheimer alapján vázolja, azután Hohenlohe feljegyzéseit közli az 1879 őszen Gasteinban folytatott tárgyalásokról. Kitűnik ezekből a feljegyzésekből, hogy a szövetség lassú és alapos megfontolás eredménye s hogy Bismarcknak főkép I. Vilmos

császárnak Oroszország miatt érzett aggályaival küzdenie kellett. Az orosz czárral szept. 3-án Alexandrowoban történt találkozása még fokozta I. Vilmos aggodalmait, melyeket végül is Moltkenak sikerült eloszlatnia és így elérni azt, hogy a császár október 16-án aláírta a szerződést.

A *Balkan-Revue* II. évfolyamának I. füzetében a Német birodalom megalakulása óta Görögországgal kötött állami szerződéseket ismerteti. (*Die Staatsverträge Griechenlands mit dem Deutschen Reiche und ihre wirtschaftliche und finanzielle Bedeutung.*) Ezek: az 1881-iki szerződés, mely a német és a görög konzulok jogait szabályozza kölcsönösen; az 1884-iki kereskedelmi és hajózási szerződés, valamint az ezt kiegészítő 1894., 1897. és 1911-iki egyezmények; az 1897-iki kiadatási szerződés és az 1910-iki kölcsönös megállapodás görögöknek németországi ingóságaiokról való rendelkezésükre és németeknek Görögországban történő hasonló intézkedésére vonatkozólag. A cikknek történelmi szempontból az az érdeke, hogy a Németország és Görögország közt levő kapcsolatokra hívja fel a figyelmet.

A *Magyar Figyelő* 1915. évi 18. számában Réz Mihály *Bismarck és II. Vilmos külpolitikai ellentéte* czímen II. Vilmos uralkodásának első évtizedét vizsgálja abból a szempontból, hogy a külpolitikának Németországban ekkor követett iránya mennyiben tért el a Bismarck által követett politikától és mennyiben felelt meg Németország valóságos érdekeinek. Penzlernek Fürst Bismarck nach seiner Entlassung cz. művére támaszkodva Bismarck politikájának lényegét abban foglalja össze, hogy a világpolitika kérdéseibe európai defenzív szempontból akart beleszólni, míg ezzel szemben II. Vilmos politikája szerinte «közgazdaságilag aggresszív s tudatosan világpolitikai tendenciájú.» Ezzel függött össze, hogy az angol-német ellentét kiélesedésével egyidőben Oroszországgal is ellentétbe jutott Németország, a mit pedig Bismarck mindig kerülni óhajtott. Természetesen «legkevésbé volna nekünk igazunk e politikát hibáztatni, mely egy súlyos krízis alatt mellettünk híven kitartott.»

sz.

A *Románul* 1915. 184. és 185. sz.-ban *Amintiri dinainte și după războiul din 1877—1878.* című ismertetés jelent meg *Nelidof* orosz diplomata hasonló című emlékiratairól (megj. a *Revue des Deux Mondes*-ban.) *Nelidof*ot küldte ki az orosz kormány titkos megbízással Romániába, hogy puhatolja ki Románia —

akkor még török hűbéres tartomány — leendő magatartását a készülő török-orosz háborúban. Nelidof Cantacuzino Mihály herczeg társaságában hamis útlevelekkel Bukarestbe utazott, a hol a román kormányval tárgyalásokat is kezdett, de Bratianu Jon miniszterelnök, Románia mai miniszterelnökének apja, visszautasította a katonai conventióra szóló ajánlatot s az orosz seregnek az átvonulást is csak Besszarábia biztosítása mellett lett volna hajlandó megengedni. Az orosz ügynök óvakodott minden pozitív ígérettől, a beözönlő orosz sereg kényszerítette Romániát, hogy részt vegyen a török elleni háborúban, melynek győzelmes befejezése után Besszarábiát megint elrabolta tőle.

Ugyanezt az ismertetést közli a *Gazeta Transilvaniei* 179. száma.

A *Kelet Népe*-ben, ebben a magyar című, de német nyelvű tekintélyes berlini folyóiratban (1915. VI. szám) *Bundesverrat seit 20 Jahren* címen egy magát meg nem nevező albán politikus érdekes adatokat közöl Olaszország hármasszövetség-ellenes politikájáról. Nem mai keletű ez, már 20 éve izgatja Olaszország az albánokat Ausztria és Magyarország ellen, az albánok közt fentartott iskoláiban «Evviva l'Italia» köszöntésre és ellenünk való gyűlöletre tanítják a gyermekeket. Olasz hírlapírók ellenőrizték az olasz konzulokat, hogy elég tevékenyek-e ilyen irányban, kereskedelmi érdekek czímén képviselők, szenátorok, miniszterek, sőt inkognitóban a királyi ház tagjai is utazgattak Albániában; a király Montenegroba tett utazása alkalmával albán küldöttség czímén az albán-olasz iskolák összeszedett tanítóit, portásait és éji őröit felvonultatták hódoló menetnek Cetinjébe. Az első balkáni háborúban az olasz «Vörös kereszt» missiója Montenegróban olasz vezérkari- és tüzértisztekből állt, kik Szkutari ostromát intézték. Az olasz személyszállító hajók csempészték a löszert és fegyvereket, a flottademonstrációban nem vett Olaszország részt, ellenben a nemzetközivé tett Szkutariban az olasz parancsnok minden ügyben az entente kiküldötteivel szavazott, úgyszintén Albánia határainak megállapításánál is Wied herczeg megválasztása ellen az olasz ügynökök küzdöttek legjobban, s midőn mégis trónra jutott, lázadást szítottak ellene, melynek vezére a hol olasz, hol szerb zsoldban álló Esszad pasa volt. Erre a lázadásra Olaszország 17 millió, az egész albán propagandára 20 év óta 200 millió lirát költött, A világháború kitörése után a montenegróiak antivarii Marconi-állomását, melyet a mi flottánk többször megrongált, mindig olasz munkások javították ki, löszert

pedig útiládákban s bőröndökben csempészték a montenegróiaknak. Szkutariban az olasz konzulátust Marconi-készülékkel szerelték fel az entente használatára s az olasz parti hajók látták el hírekkel az adriai francia flottát, az «Agenzia Telegrafica Italiana» pedig az albán városokban az entente óriási győzelmeiről többet hazudozott össze, mint az ellenünk hadakozó államok otthon együttvéve. Az albánok tudták előre, hogy Olaszország fegyveresen is megtámadja elárult eddigi szövetségeseit.

Ugyanez az író a VIII. számban *Italiens Verrat an Albanien* címen folytatja fejtegetéseit. Az epiruszi lázadás szításában is benne volt Olaszország keze. Zographos, a renegát albán, már előzőleg mint az Etairia Elleniki vezetője 7 millió drachmát költött vesztegetésekre Dél-Albániában. A kiket pénzzel nem lehetett megvenni, azokat terrorizálták; álsruhás görög katonaság lepte el Epiruszt rabolva-pusztítva. A miniszterium két tagja is meg volt vesztegetve. A fejedelem és Ésszad pasa közt a vizsályt Aliotti olasz követ szította, segítve Románia durazzói konzulától, ki — mint Take Jonescu barátja — már akkor az entente eszköze volt. Szkutariban az angol parancsnok a katolikus papságot, mint osztrák-magyarbarát elemet mindenütt mellőzte, a mohammedánt pártolta. A fejedelmet a nyakára küldött olasz kémek távol tartották népétől, különösen a romlatlan északi albánoktól.

GAGYI JENŐ.

Könyvek. G. *Hunt*, The Department of State of the United States, its history and functions. New Haven (Ct). 1915. — Ernst *Opplinger*, Neuenburg, die Schweiz und Preussen 1788/1806. (Schweizer Studien zur Geschichts-Wissenschaft 3. füzet) Zürich 1915. 125 l. — F. S. *Dallenbaugh*, Frémont and' 49. The story of a remarkable career and its relation to the exploration and development of our western territory. New-York 1915. 23, 547 l. — S. *Joseph*, Jewish immigration to the United States from 1881 to 1910. New-York 1915. 209 l. — W. *Berg*, Bidrag till musikens historia i Göteborg 1754—1892. Göteborg 1915. 612 l. — D. P. *Barton*, Bernadotte, the first phase 1763—1799. New-York 1915. 15, 531 l. — V. *Boragine*, Lo storico incontro di Vittorio Emanuele II. e Garibaldi. S. Maria 1915. 199 l. — Fr. *Olmo*, La rivoluzione francese nelle relazioni diplomatiche di un ministro piemontese a Roma. Milano, Roma, Napoli 1915. 207 l. — F. *Bajer*, Nordens Særlig Danmarks neutralitet under Krimkrigen. Kjøbenhavn 1915. 826 l. — O. *Kuglenstierna*, Karl Johan och Napoleon 1794—1814. Stockholm 1915. XV, 283 l.

Az 1914-ben kitört világháború: Lange F. W. T. és Berry W. T.: Books on the great war. London 1915. 2 köt. 8, 61, 8, 51, IV. l. — A. Hillard Atteridge: The first and second phase of the great war. London 1914/15. 2 köt. — W. S. Macbean Knight: The history of the great European War. I. köt. London 1914. — M. P. Price, The diplomatic history of the war. London 1914. — Corinne Bacon, Best books on the war. New-York 1914. — Daniel Bellet, Chiffons de papier, ce qu'il faut savoir des origines de la guerre de 1914. Paris, 1915. — Percy Fitzpatrik, The origins, causes and object of the war. London 1915. — P. Saintyves, Les responsabilités de l'Allemagne dans la guerre de 1914. Paris 1915. — Charles I. Barnard, Paris war days, a war diary of a journalist in Paris. London 1915. — E. Diatz-Retz, La guerra de 1914. Barcelona. 1914. — José Maluquer, En las filas alemanas. Barcelona 1914. — F. A. Mumby: The great world war: a history London 1915 — (12 kötetre tervezve). — Frank H. Simonds, The great war: The first phase. London 1914. — M. Butts: Héros! Épisodes de la grande guerre. Paris 1915. — Inin S. Cobb, Paths of glory. New-York 1915. — R. Scottand Liddel, The track of the war. London 1915. — H. S. Scuttar, A surgeon in Belgium. London 1915. — Stanley Washburn, Field notes from the Russian front. London 1915. — Arth. Gáspár: Unsere Dynastie im Felde 1914, 1915. Wien, 1915. — U. a. Dinasztánk a haza védelmében. Budapest 1915. — Emil Ferd. Malkowsky, Der Weltkrieg. V. Teil. Von der Eroberung der Festung Przemysl durch die Russen bis zu ihrer Einschliessung durch die Verbündeten. Reutlingen 1915. III, 963—1200 l.

G. P.

Magyar történet idegen nyelvű folyóiratokban.

A *Gazeta Transilvaniei* 1915l 54. számában *V. Branişce Luptele dela Lissa* (1866 július 18—20) címen leírja a lissai ütközetet, különös tekintettel br. Urs Dávid szerepére. A háború kitörésekor reaktivált ezredes parancsnoka volt a 115 km² területű dalmát szigetnek, melyet néhány hónap alatt a lehetőségig megerősített; összesen 88 ágyúja és 1833 katonája volt, ezzel a kis erővel megvédte két teljes napig a szigetet a 700 ágyúval rendelkező olasz hajóhaddal szemben, míg végre megérkezvén Tegethoff az osztrák-magyar flottával, megverte és szétszórta a

támadókat. Hadvezetőségünk hivatalosan is elismerte, hogy a nagy győzelmet csakis úgy lehetett kivívni, hogy Urs hősi védelme feltartóztatta két napig az olasz hajóhadat. A közleményt aktuálissá az teszi, hogy most jön e vitéz katona születésének 100 éves fordulója, melynek megünneplését az egész oláh sajtó sürgeti. Az 1816 elején mardzsineni (Fogarasz-vidék, illetőleg I. oláh határőrezred területe) földműves, de boér családból származó Urs Dávidnak, a Mária Terézia-rend egyetlen oláh születésű lovagjának bő életrajzát közli a fogarasi «*Olteanul*» című hetilap több számon át. Az ezredesi ranggal nyugdíjba vonult hős az I. oláh határőrezred iskoláinak felügyeletével foglalkozott haláláig.

GAGYI JENŐ.

Bethlen Gábor neve a stájer nép ajkán. (1532-ben) Ibrahim pasát elvonulása után katzensteini Katzianer János és sonneki Ungnad János Fernitz mellett megtámadták és Pághi Pál ezredes huszárjainak segítségével a megsemmisülésig megverték; Ibrahim a harcban elesett, fejét dárdára tűzve a hazatérő győztesek maguk előtt vitték. A városban hatalmukba kerítettek egy hátramaradt öreg és beteg tatárt, a kit egy magas póznához kötve az akkori zsidónegyedbe (Karlau) vittek és ott válogatott kínzások közben elégették. Ebből az esetből vette eredetét az a népszokás, hogy évenként szent János nap előestéjén egy tatár-alakot Karlauba hoztak és ott népünnepegy keretében elégették. Különbféle kihágások miatt 1774-ben ennek a tatárembernek a körülhordozását betiltották, a mi hatalmas zendülést vont maga után, melyet csak tekintélyes katonai erő igénybevetelével sikerült elfojtani.

Ez az eset is mutatja, minő görcsösen ragaszkodik a nép bizonyos eljárásokhoz és szokásokhoz, a minthogy ezt mutatja a «*Gaborbeteltreiben*»-nek nevezett játék is, a mely még a mai nap is divatos és a melynél egy bábút szaladás közben dárdákkal vagy rudakkal kell eltalálni. Kétségtelenül visszaemlékezés ez a magyar protestánsok vezére, Bethlen Gábor ellen vívott harcokra. (*Eugen Planer: Recht und Richter in den inner-österreichischen Landen Steiermark, Kärnten und Krain. Graz. 1911. 320. lapon.*)¹

H. J.

¹ Bethlen Gábor seregei leginkább 1621-ben pusztították Stájerországot. Szerk.

KÜLÖNFÉLÉK.

Vaszary Kolos. †

A magyar történetírás és tanítás nem gyászol, nem sirat, hanem ünnepel, ünnepli egy kiváló képviselőjének emlékét, méltatni kívánja érdemeit s az érdemest beiktatja elhunyt nagyjai közé.

Veszteséget immár nem kell siratnunk Vaszary bibornok sírjánál. Mert az az erő, melyet az Ur beléje oltott, kifejtette a maga képességeit, elvégezte becsülettel a maga munkáját s a mit még tovább is kifejthetett, erkölcsi hatása megmarad számunkra továbbra is, sőt mintha ez bőségesebben áradna ki megdicsőített sírjából, mint végül megalázott földi léte magányából.

Vaszaryban a széplelkű, nemes érzelmű, eszményien hazafias tűzű magyar szerzetes, tanár, történetíró, szónok pályája dicsőült meg oly mértékben, a milyenre ezer év alatt nem találunk példát történelmünkben. Fölemelhetett a fejedelmi kegy s a magyar közélet kevésbé méltókat, alacsonyabb származásúakat is a legnagyobb magyar főpapi méltóságba: de a magyar historikus tanárok munkás, érdemes osztálya jóleső érzéssel, fölemelő tudattal láthatja Vaszary fölemelésében a maga megdicsőítését. Ne idegenítse el tőlük Vaszaryt az a gondolat, hogy pap volt. A tudomány munkásai mind papok. Ők is az igazság, szépség, jóság cultusának oltárán áldoznak életet, munkát; papjai a tudománynak és hazafiságnak, papjai a nemzet művelődésének és szebb, nagyobb, magasabb szellemi életének, melyből nagyobb anyagi jólét s több bölcsesség, több boldogság fakad. Valamikor Nyugateurópában s nálunk a tanult emberek és a tudósok mind tagjai voltak a hosszúruhás diákosztálynak, a clericus vagy litteratus rendnek, akár tovább haladtak az oltárszolgáló papi pályán, akár a családos világi pályák felé vonzotta őket hivatásuk és holdogulásra való törekvésök.

Mikor Vaszary primás lett, egy szűkebb kör mélységes megaláztatást látott ebben. «Barátprimás» volt némelyek szemében.

Mintha valami kéregető barát tolakodott volna a legarisztokratább főpapi polcra, kinek nincs méltó theologiai tudása, történeti és közjogi képzettsége, kellő jártassága a magas körökkel való érintkezésben, nincs emberismerete és kormányzóképesége.

Pedig Vaszary a szellemi arisztokratia egyik elsőrendű képviselője volt s mint pannonhalmi főapát méltó tagja a magyar főpapi karnak. Százötven tagú tudós tanári testület, melynek tagjai egyszersmind papi és világi tudományokat tanult és művelő szerzetespapok, szabad választással ítélte Vaszaryt a legméltóbbnak s legalkalmasabbnak arra, hogy feje, kormányzója legyen a többoldalú képzettsége- és képesítésénél fogva szabadabb, csupán erős vallási motivumokkal, s erkölcsi és szellemi fölényvel kormányozható nagy testületnek. A pannonhalmi főapát kisebb méretekben, de nagyon intenzíven gyakorolja a kormányzat minden ágát : az egyházkormányzatot plebániák és apátságok felett, tanügyi kormányzatot föl a theologiai és tanárképző főiskoláig, s gazdasági kormányzatot oly uradalmakon, melyeknek birtokosa mindig ugyanaz, a melyekben tehát a főapátok személyétől és örökösöktől független, zavartalan, szakszerű, állandó forgótökével dolgozó, belterjes gazdálkodás folyhat. E hármas kormányzatnak mind a személyi, mind a dologi részében Vaszary Kolos mint főapát bölcsen fölhasználta azon szerencsés helyzetet, hogy a minden tekintetben kiváló elődnek, Kruesz Krizosztomnak úttörő nyomdokaiba léphetett s az ő képzett tanácsosainak, különösen a külföldön iskolázott, sok nyelvet tudó és nagyeszű Haudek Ágoston titkárnak eszméit, tapasztalatait, terveit értékesíthette. S Vaszaryban megvolt az a tulajdonság, hogy embereit nagyon megbecsülte és magához tudta kötni vonzó egyéniségével, szeretetével, hálájával. A főapáti kormányzatnak mind a három terén nagy haladást jelentő lépések történtek. Fokozott mértékben indult meg a belterjesebb gazdálkodás, a főiskolai tanárképzés, szép iskolák és templomok építése ; s az egyházi, gazdasági kormányzat körébe a királyi fölség és vallásügyi kormány kedvezése folytán Vaszary átvette az addig idegenbe tartozó s rövid ideig magában álló zalavári benzés apátságot is.

Vaszary, mint barátprimás, sajnos, már nem rendelkezett a barát tanácsosok, jószágkormányzók tapasztalataival, gyakorlottságával s önzetlen támogatásával. Egy barát jószágkormányzó alkalmazása még nagyobb ellenszenvet keltett s kevés is volt a

roppant terjedelmű és szétszórt érseki birtokok kezelésének irányítására s ellenőrzésére. Más rokonok meghittebb közreműködésében keresett a főpap támogatást. Óriási befektetések voltak szükségesek a nagy javadalom felszereléséhez s ezekkel Vaszary az utódok javára is áldozatra készen megterhelte a saját jövedelmeit. Mikor lemondott a primási s érseki javadalomról, beavattottak nagy jövedelemfölsleget reméltek a leszámolásból. Ám nincs a világon nyújthatóbb valami, mint a rongálmányok felbecsülése és pótlása. Itt tetszés szerint lehet milliókat megtakarítani és milliókat elkölteni, kivált ha a remélhető fölsleg tulajdonosát sujtani is van ok. Vaszary szegényen ment Esztergomba és adósmódra zaklatva, megalázva távozott. Pedig volt idő, mikor úgy látszott, hogy Vaszary kormányzata haladást fog jelenteni a magyar főpapi gazdálkodásban.

Vaszaryt leginkább szegénynyé tette a jó szíve és szegénynyé tették a szegényei. Irántuk pazar volt. Ebbeli gyöngéje nagyságát bámulni lehet, de utánozni alig. Humánus és demokrata korunknak nagyon kell éreznie Vaszary ebbeli érdemét, mely az Ur szemében is nagy.

A másik gyöngéje volt roppantul erőtlen, beteges gyomra. Ügyszólván egy kis piskóta kevés aszúborral tartotta benne az életet bámulatos hosszú időn át. A pannonhalmi főpáti széken sokáig látta szívós energiájú utódának az utódát is. Ezt annak köszönhette, hogy nagyon ismerte betegségét s nagyon tudta magát óvni. Talán túlságosan óvta egészségét s ezt már állásának a tekintélye synyette meg. Mindinkább visszahuzódott a közszerepléstől, pedig e téren sokat, nagy dolgokat vártak tőle. Néhányszor valóban remekül, nagy hatással mutatta be ez irányú képességeit. Elbűvölő szépen, a szívek mélyéig hatva, elragadóan tudott szólni. Mindenki ismeri és emlegeti könnyekig megható s fönséges magaslatig emelkedett szónoklatát, melyet a koronázás 1892. évi jubileumán a felség előtt mondott. Ennél szebben, fönségesebben még nem beszélt magyar főpap a királyhoz. Beszédeiben máskor is gyönyörködhetett a nemzet és szűkebb hallgatósága. Mindig nagy ünnep volt, mikor hallatta elbűvölő szavát, meggyőző mélységtől rezgő, érdekes hangját, s látták beszédét kísérő, természetes, nyugodt, méltó mozdulatait, könnyektől ragyogó, jóságtól sugárzó szemét. Egész nagy kötet szép beszédét adták ki, gyöngyeit a magyar szónoki művészetnek.

Pázmány sokkal többet, sokkal hatalmasabban beszélt s hó-

dító hőse volt a hitvitázó szószéknek a katolikus reformáció harcziás korában. Vaszary a béke jelszavát hirdette ajkán és hordta szívében, ötszives és paxos benczés czímerében. Az utolsó egyházpolitikai harcok kormányával szemben Vaszary megkísérelte a diplomatiái finomság, megnyerés, kibékítő megoldás minden tisztes eszközét s a politikai szónoklat meggyőzni törekvő érveléseit

Történeti tapasztalatokból merítette politikai meggyőződését s nemzete nagy érdekei iránt érzett szeretetét a kormány elszánt energiájával szemben is megőrizte, a nagy primások példája szerint a legfelsőbb helyen is kifejezésre juttatta; végül levonta gyöngé testi erejéből és az ellene fordult királyi kormány magatartásából a consequentiákat, híven azon lemondó készségéhez, a melyet már primássága kezdetén hangoztatott.

A magyar történettudomány Vaszary Kolosban nem csupán a ritka nagy fölemelkedést, a valóban elért kiváló sikereket becsüli sokra, a melyeket hatalmas ellenerők jelentékenyen lejjebb szállítottak, hanem megkeresi a mélyebben rejlő értékeket és érdemeket, a melyeket Vaszary Kolosnak a magyar nemzet és művelődése egész fejlődésében állandóbb helyet jelölnek ki.

Vaszary Kolos méltó nagy képviselője volt a nemzet ezeréves főnnállásakor azon vallási, erkölcsi és szellemi erőnek, azon kilencszáz éves culturtényezőnek, a magyar katolikus egyháznak és benczés rendnek, a melyeknek ölében Vaszary kiváló képességei teljesen kifejlődtek, nagygyá nőttek, a melyeknek aztán élére került, s a melyeknek culturérdemeit, állam, s nemzetfenntartó szolgálatait a magyar nemzet uralkodója éppen a legrégibb magyarországi culturegyesület fiában és fejében kívánta kitüntetni úgy, mint megtette ezt többször a magyar kereszténység első századában. Ha tán nem is kifejezetten ezért, de a lelkek mélyén bizonyára jóleső átérzéssel ünnepelték a millenniumi idők legjobbjai e motívumok alapján Vaszary főpát fölemelését.

Neve ismert volt már minden művelt magyar ember előtt. Ő írta a legelső szép magyar történelmi tankönyveket a magyar középiskolák számára az osztrák rendszer vége felé, a magyar nemzeti közoktatásügy első hajnalodásakor s tankönyvei aztán öt évtizeden át többször átdolgozva, sokszor kiadva, elterjedtség dolgában sokáig vezettek a rokon könyvek mindinkább megélénkülő versenyében. Tankönyveit kiváló mértékben jellemezte s ajánlotta a szép, világos előadás, a kor színvonalán álló tudás és hazafias szelleme.

Már tankönyvíró buzgalma kezdetén megragadta figyelmét egy régóta hagyományos történelmi tételnek szembeszökő valót-lansága, melyet azonban a kritikátlan történetírás és tanítás megrendítő nemzeti okulásra szeretett fölhasználni. Mintha I. Ulászló király sírirata volna, úgy hangzott a régi deákos történettanításban a zordon figyelmeztetés: «Romulidæ Cannas, Varnam ego clade notavi. | Discite mortales, non temerare fidem! | Nisi me pontifices iusissent rumpere fœdus, | non ferret Scythicum Pannonis ora iugum». A nemzedékről-nemzedékre szálló verses ige a magyar történelmen világosan áttekintő Vaszaryt izgalomba, igazságszeretetét nemes tűzbe hozta s megírta a magyar történelmi tanulmányok egyik legvonzóbb, legérdekesebb példáját «A várnai csata» (1864), majd «I. Ulászló magyar király esküszegése s a várnai veszedelem» (1884) czímen. Hiszen Várna után csak száz évvel kezdődött a török hódítás Magyarországon! Közbeesett Hunyadi János nándorfehérvári világhírű diadala, s a török hatalom több megalázkodása Hunyadi Mátyás király idejében, kinek hosszú uralma egyik dicső fénykora Magyarországnak! Miképpen lehettek volna hát okai a várnai esküszegés főpapjai Magyarország száz évvel későbbi török leigázásának? Aztán közelebről vizsgálva a dolgot, Vaszary rájött, hogy az esküszegést Ulászló nem akkor követte el, mikor a várnai hadjáratot elhatározta, hanem akkor, mikor e hadjárat előtt egy korábbi esküje ellenére a törökkel békét kötött. Voltak Vaszarynak más kisebb történelmi tanulmányai és közleményei is.

A magyar történettudomány, hál' Istennek, sokat fejlődött félszázad alatt, de azért nincs okunk az elbizakodásra, s e tudomány önmagát becsüli meg, ha mai nagy épületének régibb szilárd és díszes pilléreit méltó megbecsüléssel őrzi; ha érdemes és kiváló magaslatra emelkedett művelőjét és képviselőjét emlékében megünnepli.

Kolozsvár.

ERDÉLYI LÁSZLÓ.

A M. Tud. Akadémia kiadásában megjelentek:

Asbóth Oszkár dr. A hangsúly a szláv nyelvekben	1.60
— Szláv jövevényszavaink I.	2.—
— A j > gy változás a hazai szlovének nyelvében és a dunántúli magyar nyelv-járásokban	1.20
Bálint Gábor. Kazáni-tatár nyelvtanulmányok. 3. füzet. Egy-egy füzet	2.—
Ballagi Mór. A nyelvfejlődés történelmi folytonossága és a Nyelvőr	—40
— Baronyai Decsi János és Kis-Viczay Péter közmondásai	—20
— Nyelvünk újabb fejlődése	—40
Brassai Samuel. A magyar bővített mondat	—60
— A mondat dualismusa	1.20
— Paraleipomena kai diorthoumena. A mit nem mondtak s a mit rosszul mondtak a commentatorok Virg. Aeneise II. könyvére. Különös tekintettel a magyarokra	—80
— Szórend és accentus	—80
Budenz József. A németországi philologok és tanférfiak 1874-ben Innsbruckban tartott gyűléséről	—30
— Az ugor nyelvek összehasonlító alakтана. Három füzet	4.80
— Egy kis vizshang Vámbéry Armin úr válaszára, vagyis «A magyarok eredete és a finn-ugor nyelvészet» című II. értekezésére	—40
— Erdei- és hegyi-cseremisiz szótár. (Vocabularium cseremissicum utriusque dialecti.) Főleg Reguly cseremisiz szógyűjteményéből és az Ujtestamentom cseremisiz fordításából	1.—
— Moksá- és erza-mordvin nyelvtan	1.—
Calepinus latin-magyar szótára. Kiadta Melich János	10.—
Coelius (Bánffy) Gergely. Szent Agoston reguláinak magyar fordítása (1537) kiadta Dézsi Lajos	2.—
Fínaty Henrik. A besztercei szöszedet. Latin-magyar nyelvemlék a XV. századból. — Az eredeti kéziratból kiadta, értelmező jegyzetekkel kísérté és teljes szöszmutatókat — készítétté hozzá	4.—
Földi János magyar grammatikája. Közzéteszi Gulács Károly.	6.—
Gedeon Alajos dr. Az alsó-metenzéfi német nyelvjárás hangтана	1.50
Goldziher Ignác dr. A buddhismus hatása az iszlámra	—80
— A muhammedán jogtudomány eredetéről	—20
— A nemzetiségi kérdés az araboknál	—60
— A pogány arabok költészetének hagyománya	1.20
— A spanyolországi arabok helye az iszlám fejlődése történetében	1.—
— Jelentés a M. T. Akadémia könyvtára számára keletről hozott könyvekről	—40
— Palesztina ismeretének haladása az utolsó három évtizedben	—80
Halász Ignác. Svéd-lapp nyelv V: Népköltési gyűjtemény a pite lappmark arjeplogi egyházkerületéből. Gyűjtötte s magyar fordítással, jegyzetekkel ellátta	6.—
— Svéd-lapp nyelv VI: Pite lappmarki szótár és nyelvtan. Rövid karesuandói lapp szösz-jegyzékkel	3.20
Hunfalvy Pál. A kondai vogul nyelv. A Popov G. fordításának alapján	6.—
— A számlálás módja és az év hónapjai	—40
Imre Sándor. Nyelvtörténelmi tanulságok a nyelvújításra nézve	1.20
Joannovics György. Ertsük meg egymást. (A neológia és orthológia ügyében)	—60
— Szórendi tanulmányok I. rész — 60. II. rész	—80
Komjáthy B. Epistolae Pauli lingua Hungarica donatae. Krakó 1533.	6.—
Körösi Csoma Sándor emlékezetére. Előadások 1. szám. Gróf Kuun Géza: Ismereteink Tibetről	1.50
2. szám. Goldziher Ignác: A buddhismus hatása az iszlámra	—80
3. szám. Thury József. A középzászfai török nyelv ismertetésel	—80
Kunos Ignác dr. Három karagöz-játék	2.—
— Kis-Ázsia török dialektusairól	—90
— Naszreddin Hodsa tréfái. Török (kis-ázsiai szöszvegét gyűjtötte, fordítással és jegyzetekkel ellátta)	3.—
— Oszmán-török népköltési gyűjtemény. Két kötet	10.—
— és Munkácsi Bernát dr. A belviszonyragok használata a magyarban	1.—
Gróf Kuun Géza. A kúnok nyelvéről és nemzetiségéről	—80
— A sémi magánhangzókról	—75
— Adatok Krim történetéhez	—40
— Codex Cumanicus. Bibliothecae ad Templum Divi Marci Venetiarum primum ex integro edidit, prolegomenis notis et compluribus glossariis instruxit	10.—
Magyarországi Német Nyelvjárások. Szerk. Petz Gedeon. 1. Gedeon A. Az alsó-metenzéfi német nyelvjárás hangтана	1.50
2. Lindenschmidt Mihály: A verbászi német nyelvjárás	—90
3. Gréb Gyula: A szépesi felföld német nyelvjárása	1.80
4. Hajnal Márton: Az isztiméri német nyelvjárás hangтана	1.20

Magyarországi Német Nyelvjárások. Szerk. Petz Gedeon. 5. Kräuter Ferencz :	
A niczkyfalvai német nyelvjárás hangtana	1.—
6. Schäfer Illés: A kalaznói nyelvjárás hangtana	1.20
7. Mráz Gusztáv: A dobsinai nyelvjárás	2.40
Mayr Aurel dr. A lány aspiraták kiejtéséről a zendben	—20
— Az úgynevezett ágy aspiraták phoneticus értékéről az ó-indben	1.20
Melich János. A gyöngyösi latin-magyar szótár-töredék. Veréss Ignác másolata felhasználásával közrebocsátotta. bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta	5.—
— Melyik nyelvjárásból valók a magyar nyelv régi német főnévényszavai. (A középfrank nyelvjárás térképével)	1—20
— A brassói latin-magyar szótár-töredék	—60
— Szikszai Fabricius Balázs latin-magyar szójegyzéke 1590-ből	3.—
— Révai Miklós nyelvtudománya	1.—
Molnár Albert. (Szenczi-) naplója, levelezése és irományai. Jegyzetekkel ellátta Dézsi Lajos. Hasonmással	9.—
Munkacsí Bernát. Árja- és kaukázusi elemek a finn-magyar nyelvekben. I. kötet: Magyar szójegyzék s bevezetésiül: A kérdés története	12.—
— Budenz József emlékezete	1.20
— Vogul népköltési gyűjtemény I. kötet: Regék és énekek a világ teremtéséről. Első füzet. Vogul szövegek és fordításai. Saját gyűjtése és Reguly Antal hagyományai alapján	3.—
Kiegészítő füzet	6.—
II. kötet: Istenek hősi énekei, regéi és idéző igéi. Első füzet. Vogul szövegek és fordításai. Saját gyűjtése és Reguly Antal hagyományai alapján	8.—
III. kötet: Medveénekek. Első füzet. Vogul szövegek és fordításai. Saját gyűjtése és Reguly Antal hagyományai alapján	10.—
IV. kötet: Életképek. Sorsénekek, vitézi énekek, medveünnepi színjátékok állaténekek, mesék, találós mesék, néprajzi apróságok, földrajzi névjegyzék. Első füzet. Vogul szövegek és fordításai. Saját gyűjtése és Reguly Antal hagyományai alapján	8.—
— Votják népköltészeti hagyományok	4.—
— Votják szótár. 4 füzet	16.—
Nyelvemlékek. Régi magyar — Kiadta a M. T. Társaság IV. kötet. Első osztály: Guary-codex	2.—
Második osztály: Egyházi vegyes könyv. (Winkler-codex)	3.—
V. kötet: A Jordánszky-codex bibliafordítása. Sajtó alá rendezte és kinyomatta Toldy Ferencz. A kész nyomtatványt az eredetivel összehasonlítta, a Csemez-töredék szövegével kiegészítette és előszóval ellátta Volf György	12.—
Nyelvemléktár. Régi magyar codexek és nyomtatványok. Szerkesztik: Budenz József. Szarvas Gábor és Szilády Aron. Közzéteszi Volf György. Tartalma:	
IV. és V. kötet: Erdy-codex. Egy-egy kötet	4.—
VI. kötet: Tihanyi-codex. — Kazinczy-codex. — Horvát-codex	4.—
IX. és X. kötet: Érsekújvári-codex. Egy-egy kötet	4.—
XI. kötet: Debreczeni-codex. — Gömöri-codex	4.—
XII. kötet: Döbrentei-codex. — Teleki-codex	4.—
XIII. kötet: Festetics-codex. — Pozsonyi-codex. — Keszthelyi-codex. Miskolczi-töredék	4.—
XIV. kötet: Lobkovitz-codex. — Batthyányi-codex. — Czech-codex	4.—
XV. kötet: Székelyudvarhelyi codex. — Guary-codex. — Nádor-codex. — Lázár Zelma-codex. — Birk-codex. — Pity-hártya.	6.—
Pesti Gábor. Ny Testamentum magyar nyelven	6.—
Révai Joan Nicolaus. Elaborator grammaticae hungarica. Vol. III. Ed. Sigismundus Simonyi	6.—
Simonyi Zsigmond. A jelzők mondattana	5.—
Szegedi Gergely Énekeskönyve 1569-ből	5.—
Magyarország Történelmi Földrajza a Hunyadiak korában. Irta: Dr. Csánki Dezső. I. k. 1890. XII és 790 lap. Ára	14.—
II. k. 1894. VIII és 862 lap. Ára	14.—
III. k. 1897. VI és 698 lap. „	14.—
V. k. 1913. VIII és 973 lap. „	20.—

Megrendelhetők a M. Tud. Akadémia könyvkiadóhivatalában

Budapest, V., Akadémia-utca 2. sz.

L126

v. l. 127.

10/221

1916.

2. füzet.

TÖRTÉNETI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

ANGYAL DÁVID

Megjelen évenként négy tizíves füzetben január,
márczius, június és október hónapokban.
Előfizetési ára egy évre 12 K, egy-egy füzet 3 K.

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

1916

Kéziratok és könyvek a szerkesztő lakására küldendőek
(II. k., Retek-utca 37.)

TARTALOM.

	Lap
<i>Dávid Antal</i> : A Hammurapi Codex rendszere és az Ítéletek könyve	161
<i>Osztern Salamon Pál</i> : A «Szent Háboru» (Dsihad) a mohammedán jog szempontjából	185
<i>Kossányi Béla</i> : A lengyel nemesi társadalom megalakulása	229
Kisebb közlemények.	
<i>Gagyi Jenő</i> : Az osztrák-magyar-oláh titkos szerződés története	262
Irodalom.	
Otto Diether: Leopold Ranke als Politiker, Historisch-Politische Studie über das Verhältnis des neuen Historikers zur praktischen Politik. Leipzig 1911. Ism. <i>Seltmann Rezső</i>	265
Zoványi Jenő: Kisebb dolgozatok a protestantismus történetének köréből Sárospatak 1910. — Puritanus mozgalmak a magyar református egyházban. Budapest 1911. Ism. <i>Imre Sándor</i>	271
Básta György Levelezése és Iratai (1597—1607.) A Magyar Tud. Akadémia megbízásából gyűjtötte és közrebocsátja dr. Veress Endre I, II. Budapest 1909—1913. Ism. <i>Takáts György</i>	274
Folyóiratok és könyvek.	
<i>Elmélet.</i> Irta: <i>Fogarasi Béla</i>	281
<i>Ókor.</i> Irta: <i>Heinlein István</i>	283
<i>Középkor.</i> Írták: <i>Áldásy Antal, Németh Gyula, Patek Ferencz</i>	285
<i>Újkor.</i> Írták: <i>Gagyi Jenő, sz., Zsinka Ferencz</i>	289
<i>Könyvek.</i> Irta: <i>Gulyás Pál</i>	283, 285, 287, 299, 291
<i>Magyar Történet Idegennyelvű Folyóiratokban.</i> Irta: <i>Auner Mihály</i>	294
Különtételék.	
Felelet Dr. Erdélyi Lászlónak «Árpádkori Társadalomtörténetünk legkritikusabb kérdéseire.» (I) Irta <i>Tagányi Károly</i>	296

100/121
Keltén 127/b.

A H HAMMURAPI CODEX RENDSZERE ÉS AZ ITÉLETEK KÖNYVE.

Innen-onnan tizenkét esztendeje annak, hogy a Hammurapi codex (HC.) a kutatók bonczoló asztalára került (a codex editio princeps 1902-ben látott napvilágot a fölfedező és első megfejtő tudós dominikánus P. Scheil tollából a Délégation en Perse IV. kötetében); s a tizenkét esztendő lázas, páratlanul álló irodalmat teremtett munkája a legélénkebb bizonyossága annak az érdeklődésnek, melylyel a művelt világ a birtokunkban levő törvénykönyvek eme seniorját körülvette.

Ha a HC. kutatásában korszakokat akarunk megkülönböztetni, az elmúlt éveket a romantika korának kell neveznünk. Tagadhatatlan ugyan, hogy kemény és sokoldalú munka folyt, de a fölszínes összehasonlítások, talán hibás fordításokon alapuló kalandos magyarázatok || Pl. XXVIII r. 75 skk. fordítása Scheilnél és Wincklernél, (die Gesetze Hammurabis im Umschr. u. Übers. Lpz. 1904) s az erre épített nézetek a Hammurapi-oszlopnak a sippari E-habbarban való fölállításáról, valamint a relief istenének Šamašsal való azonosságáról || szinte szemünk elé varázsolták az összehasonlító nyelvtudomány gyermekcsinyeit s épen nem voltak alkalmasak arra, hogy a tudomány eredményeivel szemben bizonyos körökben amúgy is meglévő skepsist eloszlassák. Elérkezett tehát a legégetőbb ideje annak, hogy — mint a nyelvösszehasonlítás szójátékaira a grammatikáé — itt is érvénybe lépjenek a bizonyosságot egyedül szolgáltató rendszer jogai.

S ha visszatekintek az elmúlt évek munkájára, keseregve kell megállapítanom, hogy ez irányban bizony ódes-

Történelmi Szemle. V.

11

EGYETEM
Tudományegyetem
Történelmi Intézetének Könyvtára

t. napló: _____ Lsz.: V

kevés történt. Beszéltek ugyan rendszerről sokan, keresték is, de a horoskop nagyon szerencsétlenül állhatott, ha Kohler, a híres berlini jogász annak a kijelentésére ragadtatta magát, hogy a HC-ben azért nem találnak egységesen keresztülvitt rendszert, mert nincs is benne || Az általa adott s az anyag kezelését mindenestre megkönnyítő ideiglenes felosztást adoptálták az utána következő fordítók is. Kohler—Peiser—Ungnad, Hammurabis Gesetz I. skk. 1904-től. (Mégis kapunk idevonatkozólag néhány helyes észrevételt D. II. Müllertől || Die Gesetze Hammurabis und ihr Verhältnis zur mosaischen Gesetzgebung; Wien 1903 || és Joh. Jeremiastól || Moses und Hammurabi² Lpz. 1903 ||, míg Öffi kísérletei || das Gesetz Hammurabis und die Thora Israels; Lpz. 1903. ||, ki a codexet az assyriologia egyéb területein grasszáló *szent számok* hatása alatt: ég, föld, víz; egyik kéz; két kéz; hét bolygó; tizenkét állatövi jel stb. s ezek összeadása, kivonása, szorzása, osztása, hatványozása, gyöke stb. stb. szempontjából próbálta felosztani, a neveltségességbe fulladnak). A kutatások első igazi eredményét P. Cruveilhiernek köszönhetjük || Le Code Hammourabi. Revue du Clergé Fr. 1912. Febr ||, ki tudtommal először hirdette igazán határozottan az egész codex szerkesztésben is öntudatos voltát s alapozta meg állítását a codex hármass felosztásának átfogó elmére valló fölismerésével.

Maga a codex, melyben a csupán bevezető szavaik révén szétválasztható *paragrafusok* minden taglalás nélkül követik egymást, a rendszert illetőleg semmi *alaki* támaszponttal nem szolgál, úgy hogy e tekintetben teljesen a *tartalomra* kell hagyatkoznunk. Épen ezért minden föl-osztás-kísérlet helyessége az egyes paragrafusok élének helyes felfogásától függ, s azt hiszem nem járok messze az igazságtól, ha az ily irányban való csigalassúságú haladásért nagyrészt a codexet, különösen pedig ennek ránk nézve nehezen érthető jogi nyelvét okolom.

Értem a konkrét, képes beszédet, melybe codexünk szerzője még elvont gondolatait is öltöztette; azt az érzéki kifejezőmódot, mely egyaránt sajátja a kisebb nyelvkincsű

embernek s gyermeknek, s a mely testiségtől lehetőleg mentesített *igazság*, *szabály* helyett rögtön *példával*, az igazságot tartalmazó és szemléltető *képpel* áll elő. E képes, *casuistikus* jogi nyelvben, mely úgy aránylik a modern jogi nyelvhez, mint a parabola egy erkölcsbölcséleti fejtegetéshez, természete szerint sok a képhez teljesség okáért hozzátartozó, de a kifejezendő gondolatéllal semmi szorosabb összefüggésben nem álló elem, a *dísz*. És annak, ki a codex vázát akarja megállapítani, ettől a *dísz*től kell elvonatkozni tudnia, a mi nem oly könnyű, mint azt első tekintetre gondolnók. Hogy én is szemléltető képpel hozakodjam elő, a codex rendszere kutatójának ugyanazt a munkát, kell elvégeznie, mint annak, ki egy a tankönyvre utaló czimkéktől megfosztott algebrai példatárból akarja a tankönyv előtte ismeretlen rendszerét megállapítani. A munka bizonyára aprólékos és nagyon sok körültekintést követelő — a mely követelések alól a romantikusok természetük szerint minél szívesebben kivonják magukat — de ép annyira jutalmazó abban a szilárd alapon, a melyet elvégzésével nyerünk, s a melyre azután nyugodt lelkiismerettel építhetünk.

A következőkben mindenekelőtt megkísérlem a HC. fölépítését adni a rendszerre ható okok ismertetésével; a helyett pedig, hogy a tartalommal közelebbi ismeretségbe hozó hely- és időpocsékló codexkivonatot adnám, útalom az érdeklődőt az eredeti szövegre, mely magyar fordításban is megjelent az Erdélyi Muzeumegylet kezdeményezésére és kiadásában dr. Kmoskó Mihály bpesti egyetemi tanár tollából *Hammurapi törvényei. Kolozsvár 1911.* czímmel s a fordító hírnevéhez méltó tökéletességgel || Egyéb irodalom u. o. 20. skk. II. || Az élettől duzzadó paragrafusoknak az adtam vázlattal való egybevetése amellet, hogy az elvonás és rendszerezés munkáját kitünően szemlélteti, a nem orientalistának az őskeleti gondolkozás megismerésében és átértésében minden modern ciceronénál használhatóbb kalauza leszen.

I.

1. Legkönnyebben leválik a törvénykönyv testéről az első öt paragrafus, melyben a csirában levő *perjogot* (De indiciis) kell fölismernünk. Mindenekelőtt kapjuk a *vádló* és *vádlott* egymáshoz való viszonyát a bizonyítás szempontjából (1. 2. §.). || Eszerint, ha a vádbeli cselekmény természetle azt megengedi, a bizonyítás teljes súlya a vádlóra esik (1. §.). ha pedig a vádbeli cselekmény olyan, hogy kétségtelen bizonyosság el nem érhető pusztá emberi eszközökkel (pl. a bűbájosságnál), a vádlott istenitélettel tisztázhatja magát (2. §. V. ö. 131.—132. §§.). Másként nem tudom a két paragrafust magyarázni. A 3.—4. §§. a *tanukról* rendelkeznek *büntető* és *polgári* perben; míg a nehezen érthető 5. §. || Valószínűleg a res iudicata újrafelvételéről van szó; v. ö. a tizenkéttáblás törvény: Bis de eadem re agere ne liceto, neve post decisionem furti rendelkezését? || a bíró jogkörét írja körül.

2. Ezek után egy hatalmas csoportban a *dologi jog* talál helyet (6.—127. §§. De rebus.). A *tulajdonjog* természetét állapítják meg a 6.—7. §§. || Egészen bizonyos, hogy 6. : 7. = 8. : 9.—12. ! A 6. és 8. §§. közti látszólagos és annyi fejtorésre okot adott ellentét ezzel a felezéssel eltűnik. || Tehát: vannak forgalomból kivett dolgok (makküru, ideogr. ŠA. GA; ellentéte talán bušù, ideogr. ŠA. ŠÚ. ?), melyek tulajdonjoga semmiképen át nem ruházható, azért az újabb birtokos minden további nélkül de iure tolvajnak vagy orgazdának vélelmezendő (6. §.); — és vannak forgalomban levő dolgok, melyek tulajdonjoga 1. az arra jogosítottól, 2. tanúk és 3. írás mellett átruházható. (7. §.) Bizonyára a magánosoknak is volt oly tulajdonuk, melyről le nem mondhattak (v. ö. 34. 35. 226. 227. §§.), de ennek különtartása az eltulajdonítóra mért büntetés szempontjából teljesen fölösleges; míg a templom, palota tulajdonánál nagyon is indokolt (6.—8. §§.), míg a következőkben a tulajdonjog *megsértésének módzatai* soroltatnak fel. Mindenekelőtt: *a lopás*, a mely kétféle, aszerint a mint *dolgokat* (8.—13. §§.)

vagy *személyeket* (14.—20. §§.) tulajdonítanak el jogtalanul. Mind a dolgoknál, mind a személyeknél megkülönböztetendő *privilegizált* (8. 15.—16. §§.) és *közönséges lopás* (9.—13. 17.—20. §§.) «A kiskorú gyermeknél e különböztetés természetesen lehetetlen (14. §.). A lopás után a leglogikusabb rendben következnek a *betörés* || mint áthidalás a lopás és rablás közt. A betörő lopni akar, de ha ellenállásra talál, rabolni fog! || (22. §. 21. §.) és *rablás* (22.—24. §§.), mely ismét vagy dolgokra, vagy személyekre (23.—24. §§.) irányul. Úgy ahogy zárja az előzőket a 25. §., melyben a *tűznél való lopásról* van szó.

A 26. §-sal megszakad az eddig felismert s határozottan jogi gondolkozásra valló rendszer, melyet rövidség okáért nevezünk *elsőnek*, hogy helyet adjon a *második rendszernek*, mely az elsőől eltérő, de azért apróbb egyenetlenségeket (26. 33. §§.) nem tekintve a dologi jog keretében marad. E második rendszer jellemzője az életadta sorrend: I. *ingatlan* (26.—100. (?) §§.), II. *ingó vagyon* (100.?—126. §§.) s az ingatlannál: 1. *föld* (26.—58. §§.), 2. *kert* (59.—? §§.) || E helyre esik az oszlop alján kivakart öt övnyi hiány, mely kb. 35 §-t — övenként 7 §-t — jelent ||, 3. *ház* (?—100? §§.). Mennyiben szándékos a fő: ingatlan, ingó-felosztás, nem tudom megállapítani, mert a törvénykönyvben semmi utalást nem találok rá. Az a körülmény, hogy csak két tag egymásutánjáról van szó, valamint kisebb egyenetlenségek (33.—35. §§.) teszik, hogy az egymásután csak esetleges. A mi a föld, kert, ház egymásután illeti öntudatoságát bizonyítják 36. skk. §§, bár előttük — sőt bennük is — nincs megtartva a rend.

E nagyobb szakaszokon belül a rendeletek egymásutánja meglehetősen laza: úgyszólván egyedüli determináló a sémi értelemben vett associatió, melynek hatását a törvénykönyv kialakítására a már említett D. II. Müller és Joh. Jeremias hangsúlyozták először || a nem sémitologusok részére a sémi associatió classikus illustratiójaként utalok az Énekek Énekére. hol a következő hasonlat olvasható: 4, 2. «a te fogaid megnyírt nyáj, mely a birkatisztítóból jő

fel», mire a hasonlat *bővítése*ként «mindegyikének ikrei vannak és meddő nincs köztük» következik. A tertium comparationis természetesen a *fehértéség!* ||

A valamelyest szerves: föld, kert, ház egymásután mindenestre a 36.—41. §§ csoporttól függ, a mely maga magyarázható — possessor associat possessum — a 26. § révén; a 26. § helyzetét azonban sem associatióval, sem elvontabb nézőpontok megjelölésével nem tudom a megelőzőkből magyarázni, hacsak a 25. § *háza* nem szolgált az associatió alapjául. A 36.—41. §§ csoportbeli *eladás* után következik a földek *haszonbérlete* (42.—47. §§.), melyhez a Ramman isten okozta *rossz termés* (45.—47. §§.) associálja a 48. §-t, ennek kölcsönpénze pedig a kölcsön fejében *zálogba adott földekről* szóló 49.—52. §§-t vonzza maga után. A *földről* szóló nagy csoportot nem egészen logikátlanul zárják a *földkárról* és *legelőkárról* szóló 53.—58. §§, bár a *szántóföld* — *szántóföldön okozott kár* egymásutánjának öntudatos volta esetén feltűnő, hogy a legelőkárt (57.—58. §§.) megelőzőleg a legelőkről semmiféle intézkedést nem kapunk (v. ö. 261. skk. §§.). Ez a körülmény azt a látszatot kelti, mintha az 53. skk. §§. vezérszava egyedül egy *károk* czímszó lenne. a mit még erősítenek a következőkben teendő észrevételek. A *föld* után következik a *kert* (59.—? §§.). Az idevonatkozó paragrafusok csoportosításában részben ugyanazt az egymásután szemlélhetjük, a mit a *földnél* tapasztaltunk: t. i. a tulajdonos és bérlő viszonyának rendezése után (60.—65. §§.) a kert termésének az adósság fejében való aratás előtti átengedhetősége iránt történik intézkedés (66.—? §§.).

Annál föltűnőbb azonban az a körülmény, hogy a *kár-tételről* szóló (*arborum sectio*) 59. §. nem követi, hanem megelőzi a kertre vonatkozó egyéb rendeleteket: vagyis ha a *földnél* az egymásután a, b, c, itt c, a, b a sorrend. Ez a rendkívüli egyenetlenség oly fonalat ad kezünkbe, melyet a törvénykönyv természetét kutató fejtegetéseinkben nem szabad elbocsátanunk. Mert az egyenetlenségnél még föltűnőbb az, hogy a 60. § elé nem illő 59. § kitűnően illik

az 58. § után, ami valószínűvé teszi, hogy egybetartozik az 53.—56. és 57.—58. paragrafusokkal, mint a földkárt és legelőkárt folytató *arborum sectio*.

Ha pedig egyrészt a *kert* cím semmiképen nem magyarázza az 59. § szokatlan előrevetését és ha e paragrafus a legszorosabb összefüggésben áll az előző két csoporttal, másrészt, ha a 60.—? §§. az 59. §-ból az associatio révén nagyon szépen levezethetők, biztosra vehető, hogy a 60.—? §§. nem azért állanak e helyütt, mert a *föld, kert, ház* egymásutánja követelné, hanem mert előttük az 59. § áll, a melyben épen kertről van szó, de a mely a föld, kert, ház motivumtól különböző ok, mindenesetre az 53.—58. paragrafusokkal való egybetartozása miatt került oda, ahol van. Vagyis a föld, kert, ház egymásutánja mindenesetre esetleg jött létre, bár utóbb úgy látszik tudatos csoportosító tényezővé vált.

Ebből azután tovább menve önként merül fel a gyanu az iránt is, vajon a *föld- és legelőkár*ról szóló 53.—58. §§ a közvetlenül megelőzőkből magyarázandók-e.

Tekintve azt, hogy sem az 52. és 53 §§. közt associatiós kapocs föl nem fődözhető, sem pedig a föld — földkár egymásután nem tudatos — mint azt az *arborum sectio — kert* bizonyítja, azt kell mondanunk, hogy az egész 53—59. §§ csoport helyzete a *második* rendszerrel nem magyarázható.

Mivel azonban e paragrafusok rendeletei épen nem olyan természetűek, hogy külön fejezetet kezdhethének, azt kell mondanunk, hogy mégis valamely előző rendelettel hozandók összefüggésbe. S valóban, ha a második rendszer összetartotta 26.—52. §§-t a törvénykönyvből kiszakítjuk, azt fogjuk tapasztalni, hogy az 53. skk. §§. kitűnően beleillenek az *első rendszerbe*, folytatván a 25. § *tűzkárát* (!) a *földkárral* (53.—56. §§.), *legelőkárral* (57.—58. §§.) és *arborum sectioval* (59. §) és alkotván amazzal együtt egy *károk* című nagyobb csoportot.

A kertről szóló rendelkezések nem tudni hány paragrafussal belenyúltak a lecsiszolt részbe, melyben kivüle —

mint a töredékek mutatják — még a házról volt szó. A rendszerre vonatkozólag azonban e töredékek alig adnak fölvilágosítást, legföljebb a Rm. 277 fönntartotta 71. (?) § világíthatja meg némileg a második rendszerről adott fejtegetéseinket, mivel a 37.—41. §§. daczára föltűnő módon újból fölveszi a *hűbérszerű* és nem hűbérszerű különböztetést a házra vonatkozólag.

Vajon a kereskedelmet szabályozó rendelkezések (100.—107. §§.) előtt milyen paragrafusok foglaltak még helyet az előlap alján egy esetleges *ingó vagyon* kikezdés alatt, arról töredékeink nem adnak felvilágosítást.

Valószínűleg a kereskedő révén csatlakozik a 107. §-hoz a *korcsmárosnökről* szóló 108.—111. §§ csoport, melynek logikailag ide nem tartozó 109.—110. §§-t a *korcsma* tartja együtt. Viszont az is tény, hogy az egész csoport nem a legszerencsésebben választja el az *utazó ügynököt* (100.—107. §§) az áru *szállítójától*, kiről a 112. § intézkedik.

Mivel a szállító az árut *beraktározza*, a törvénykönyv szerkesztője a *magtárakról és csűrökről* óhajtván írni folytatja a rendelkezések árját a 113. §-sal, mely azután szerencsés associatióval belecsúsztatta őt az *adósjogba* (113.—119. §§) úgy, hogy csak a 120. paragrafussal kerül újból a *magtárakhoz*, rendezvén a *deponens* és *depositarius* egymáshoz való viszonyát (120.—126. §§).

E rendelkezéscsoportokkal kapcsolatban újból egy figyelemre méltó körülményre kell föl hívnom a figyelmet: t. i. hogy az ingatlanról szóló rendeletek legnagyobb részén — a pusztán associatió révén bekerülteket természetesen leszámítva — egy vezetőgondolat uralkodik: a rábízott holmi hűtlen elkezelése, a *sikkasztás*. Egy ily cím szinte önkénynt kínálkozik az elsőrendszer *károk* csoportja után; annyi mindenesetre tény, hogy a *sikkasztás* czímszó nagyon alkalmas arra, hogy protectoratusa alatt az oszlop hátlapját kezdő paragrafuscsoport kifejezesejék!

3. A 126. paragrafussal lezárul a dologi jog, hogy helyet adjon a 195. §-ig tartó *családjognak* (De familia). A családjog keretein belül négy nagyobb kikezdés tárgyal

a házasságról (127.—158. §§), a jegyességről (159.—164. §§), az örökösödésről (165.—184. §§) s az örökbefogadásról (185.—195. §§).

Mindjárt a házasságjog elején egy lapis erraticust üdvözölhetünk a 127. §-ban, a melynek a 132. §-sal való szembeállítására arra látszik vallani, hogy itt is a kétféle rendszer nyomaival találkozunk. Mivel azonban a 127. § teljesen egyedül áll, vagy legalább is egyebekkel való összefüggése többé föl nem ismerhető, helyzetét illetőleg semmi biztosat nem mondhatok.

Az akadályon keresztül lépve kapjuk a házasságnak az ágyasságtól megkülönböztető meghatározását (128. §), melyet nyomon követ a házassági szerződés következményeinek ecsetelése (129.—132. §§). Ezután a szerződés fölbomlását illető rendelkezések következnek (139.—149. §§), míg 150.—151. §§-ban a házasságkötést megelőző vagyoni statusquo nyer szabályozást. Már a házasságjog végére került bűnök (153.—158. §§) helyzetének alapja bizonyára csak annyi, hogy valahol el kellett helyezni és az előbbre tételre semmi ok nem volt.

A 159.—161. §§ az eljegyző férfi és a leány atyjá-uak (patriarchatus!) egymással szemben való kötelességeit tárgyalják, míg a következő három paragrafus a menyasszonyi vételár és hozomány hova fordítása iránt intézkedik az asszony halála esetére (162.—164. §§).

Az örökösödési jog nézőpontjai: fiúgyermek (165.—171. §§), özvegy (172.—177. §§), leánygyermek (178.—184. §§). A fiúgyermek sorában a hitvestől született gyermekek (165.—169. §§) megelőzik a rabnőtől születetteket (169.—171. a) || A 171. §-ba szemmeláthatólag két rendelkezés íródott egybe; második fele, melynek protasisa hiányzik, már az özvegy csoportba tartozik. || A hitvestől született gyermekekre vonatkozó paragrafusok egymásutánját pedig részint az örökség (165.—167. §§) és az abból való kizárás (168.—169. §§), részint pedig azon körülmény határozza meg, vajon egy anyától (165.—166. §§), vagy két anyától valók-e (167. §). A rabnőtől született gyermekekre nézve aszerint

történik intézkedés, a mint az apa *egyenrangúsította* őket hitvese gyermekeivel (170. §), vagy *nem* (171. §).

Az *özvegy* elhunyt férje vagy *egyenrangú* (171. b.—174. §§), vagy *alacsonyabb rangú* (rabszolga) mint a felesége (175.—176. a §§). Az egyenrangú özvegy vagy *megmarad özvegyiségében* (171. b.—172. §§), vagy másodszor is *férjhez megy* (173.—174. §§). Ha megmarad özvegynek, jogai aszerint módosulnak, a mint *kapott* (171. b §), vagy *nem kapott* (172. §) férjétől *menyasszonyi ajándékot*; ha pedig másodszor férjhez megy, vagy *születik* újból gyermeke (173. §), vagy *nem* (174. §).

A *rabszolga szabad özvegyét* illető rendelkezéseket az egyetlen házasságból született *gyermek jogi helyzetének* tisztázása vezeti be (175. §), a melyre a *nő* és volt férje *gazdájának* egymással szemben való jogai állapíttatnak meg attól függőleg, *kapott-e* a szabad nő *hozományt* (176. §), vagy *nem* (176. a. §).

Az eddigi rendelkezésekre köt csomót a 177. §, melyben *gyermek, özvegy és második férj* kerülnek össze, rendeztetvén az örökséggel és egymással szemben való jogaik és kötelességeik.

Az örökösödési jogot függelék gyanánt zárják az isteni szolgálatra adott és mellékeleségtől született *leánygyermek* (178.—184. §§) örökösödésére vonatkozó rendelkezéscsoportok, melyek belsejében rendezőleg hat az a körülmény, vajon az *isteni szolgálatra adott nő* «istennek szentelt nő, papnő?, kéjhölgy» (178.—180. §§); «papnő?, templomi ringyó, szüz» (181. §); vagy a bábéli Marduknak szentelt nő-e? (182. §).

A következő paragrafusok az *örökbefogadást* tárgyalják a *természetes szülő* (185.—187. §§) és az *örökbefogadott gyermek* (188.—193. §§) jogai és kötelességei szempontjából az örökbefogadóval szemben. A 194.—195. §§. helyzetének oka mindenesetre a *jelképes büntetés*, mely őket 192.—193. §§-kal összeköti.

4. A mennyire simán gombolyodik le a családjog az életadta viszonyok kézenfekvő fonalán, annyira összebogo-

zódott a törvénykönyv utolsó és legnagyobb része a *személyjog* (196.—282. §§. De personis), a melyben újból ugyanazon jelenségekkel találkozunk, mint a dologi jogban.

Mint a 196.—214. §§. mutatják, a személyjog eleje a személyes létezés jogát iktalta törvénybe. A paragrafusok sorából azonban hiányzik a legnagyobb sérelemre, a *gyilkosságra* vonatkozó rendelet, még pedig azért, mert egyszer már tárgyaltatott (1.—2. §§.).

Az egész 196.—214. §§ csoportban felismerhető az elv, mely az emberölésre és testi sértésre vonatkozó paragrafusok egymásutánját a bűncselekmény *alanyának*, mint oknak a *bűncselekményhez* mint okozathoz való *viszonya* szempontjából állapítja meg, míg a tárgyi oldal csak az alfelosztásokban érvényesül — nem is egyöntetű módon. Ezért kerültek az *előre megfontolt szándékkal* elkövetett emberölés és testisértések (196.—205. §§.) után a *főlindulásban* elkövetett emberölés és testi sértés (206.—208. §§), míg 209.—214. §§. a *vigyázatlanságból* elkövetett emberölés és testisértés iránt intézkednek.

Mindenesetre az előzőkben említett sérülések és *orvosi gyógykezelés* okozták az *orvosról* szóló intézkedések kevésbé jogászi idevonását (215—225. §§.) Az orvossal kapcsolatban különböző foglalkozási ágak következnek. Mindenekelőtt az orvoshoz legközelebb álló *borbélyok* (226—227. §§.), kiket az *építőmester* (228—233. §§.), *hajóács* (234—235. §§.), *hajós* (236—240. §§.) követnek, megállapítottván díjazásuk és felelőségük.

A *bérelt szarvasmarhák* (241—249. §§.) és *csószók, mezei munkások* (253—258. §§.) *béreiről* szóló intézkedések közé meglepetésszerűen ékelődik be az *öklélős ökör*ről szóló csoport (250—252. §§.). Tekintettel arra, hogy a 215. §-tól kezdve a törvénykönyv a *bérek* jegyében intézkedik, e három paragrafust betoldásnak kellene minősítenünk, melynek helyét az előző *szarvasmarhákról* szóló 241—249. §§. determinálták.

A mily egyszerűnek látszik azonban az eljárás első tekintetre, annyi nehézségbe ütközik a közelebbi vizsgáló-

dáskor. A 250—252. §§-t betoldásnak véve a legnagyobb nehézség annak a megoldása, hogy a 241—249. §§ csoport miért követi a *hajósról* szóló 236—240. §§-t. Az a körülmény, hogy a 241—249. §§ is *bérekről* intézkednek, csak arra szolgálhat alapul, hogy a *bérek* közt helyet találjanak, de arra már nem, hogy a hajósokról szóló csoport után következzenek; egyéb associatiós kapocs pedig 236—240. és 241—249. §§ közt föl nem fődözhető. Ennélfogva azt kell mondanunk, hogy a 241—249. §§ csoport helyzete nem azért a mostani, mert előtte *hajósokról* volt szó, hanem mert utána *ökrökről* intézkedik a törvénykönyv, vagyis a 250—252. §§ csoport tekintendő kristályosodási középpontnak, mely a bérekről szóló 241—249. és 253—261. §§-t az associatio révén maga köré vonzotta.

Ila azután ettől a fixponttól a tárgyalt rendelkezések során visszafelé haladunk, legközelebbi előző fixpontként a 196—214. §§ csoportot kell felismernünk mint egyedül olyat, mely az öt követő paragrafusokat az associatio segítségével közvetlenül és közvetve magyarázza, de maga ily kevéssé jogászai magyarázatra nem szorul.

És idáig jutva, azt a meglepő észrevételt kell tennünk, hogy a 250—252. §§ kitünően folytatják a 214. §-t; nemcsak azért, mert itt, is ott is testi sértésekről van szó, hanem főképp azért, mert a 196—214. §§-ban fölismeret rendszerbe — mint *közvetve okozott* testi sértésekről szóló rendelkezések szemben a *közvetlenül okozottakkal* — kifogástalanul beleillenek.

A törvénykönyv hátralevő része a *csószók* (illetve a mezei munkára felügyelők; 253—256. §§.), *mezei munkások* (257. §.), *ökrhajcsárok* (258. §.), *juhászok* és *pásztorok* (261—267. §§.) és különböző *mesteremberek* (268—277. §§.) *béreit* és *kötelességeit* tárgyalja, intézkedvén közben a *hely* associatioja révén a *mezőn történő lopásról* (259—260. §§.); a legutolsó öt paragrafus pedig a legalsóbb kaszt, a *rab-szolgák* helyzetét szabályozza, a mennyiben róluk előbb nem történt intézkedés.

A törvénykönyvnek az előzőkben nagy vonásokkal

adtam tervezetéből, mint annak legjelentősebb eredményét három a törvénykönyv természetét illető kérdésre kétségtelen és határozott feleletet adó megállapítást kell e helyütt még kiemelniünk.

Még pedig:

1. *A codexben két egymástól könnyen megkülönböztethető rendszer uralkodik.*

2. *A kétféle rendszer a törvénykönyvre egymás mellé rendeltén, sőt sokszor egymással szemben érezteti hatását.*

3. *A kétféle rendszer közt jogi érettség szempontjából nagy a különbség, a mennyiben az egyik megelégszik az élet s a legtágabb értelemben vett associatio nyújtotta rendszerezéssel, míg a másik elvontabb szempontok szerint csoportosít s a legteljesebb mértékben kiérdemli bámulatunkat a benne megnyilvánuló jogi készség iránt.*

Mindebből önkényt következik, hogy a HK nem egy jogi iskolától keresztülvitt első codificatioja az addig csak szokásban élő joganyagának, hanem egy előbbi írott törvénykönyvnek átdolgozása, illetve kiegészítése oly iskola részéről, mely az alapul szolgáló *őscodex rendszerét föl nem ismerte.*

II.

A megelőzőkben kétségtelenül igazolva láttuk, hogy a HC egy nálánál régibb, neki — talán csak közvetve — alapul szolgáló törvénykönyvre mutat vissza.

A felelet azonban, melyet ezzel a törvénykönyv természetét illető kérdésünkre nyertünk, egy újabb kérdést rejt magában, t. i.: mennyi az, a mit a HC az őscodexből számunkra föntartott, illetve mennyiben rekonstruálható az őscodex a HC-ből?

A kérdés kétoldalú: érthető a *rendszerre* és az *anyagra*.

A rendszert illetőleg aránylag könnyű a helyzetünk, mert nem kell egyebet tennünk, mint a fölismert két rendszer időbeli viszonyát megállapítanunk s a régebbit az újabbtól elválasztanunk.

A prioritás kérdésében, bár az a folytonos és fokozatos evolutio elvével épen nem egyezik, nem a tökéletlenebb *második*, hanem a tökéletesebb *első* rendszer javára kell döntenünk, mivel egyrészt az ellenkező esetben nem tudnók megérteni, miként bocsátották volna rendszerező szítá-jukon keresztül az első rendszer alkotói a laza összefüg-gésű második rendszer paragrafusait; másrészt pedig, mivel teljességgel magyarázhatatlan lenne az a körülmény, hogy a második rendszer paragrafusai több ízben határozottan elválasztják egymástól az első rendszer értelmében össze-tartozó paragrafusokat.

A HC-ban tehát az *őscodex* rendszeréből a következő vázlat ismerhető fel:

I. *Perjog* (1—5i §§. De judiciis.).

II. (?) *Dologi jog* (6—126. §§. De rebus).

1. A tulajdonjog megkülönböztetése (6—7. §§.)

2. A tulajdonjog megsértése:

A) lopás (8—20. §§.),

B) betörés (21. §.),

C) rablás 22—24. §§.),

D) károk:

a) tűzkár 25. §.),

b) földkár (53—56. §§.),

c) legelőkár (57—58. §§.),

d) arborum sectio (59. §.),

E) (?) sikkasztás || illetve a *letett* (v. *kölcsön-adott*) holmi elkallódása! || 106?, 112?; 120—126. §§.; 244—249?, 253—256?, 262—267? §§.).

III. *Családjog* (127—195. §§. De familia).

?

127. §.

?

IV. *Személyjog* (196—282. §§. De personis).

1. A személyi létezés jogának megsértése:

A) közvetlenül

a) előre megfontolt szándékkal (196—205. §§.),

- b) fölindulásban (206—208. §§.),
 c) gondatlanságból (209—214. §§.);
 B) közvetve (250—252. §§.).

?

Mint a vázlatból látható, a családjog egykori rendszeréről közelebbit nem sikerült megállapítanom. Annyi tény, hogy a mai rendszerbe nem illő 127. §-t, a büntetés archaisztikus színezete, meg a tényálladék józanabb megítélése (szemben a parallel 132. §-sal!) az első rendszerbe tartozónak vallják; az is tény, hogy e paragrafus és egyebek közt összefüggés ma már föl nem ismerhető. Másrészt pedig a HC családjoga a maga egészében bizonyára a második rendszerbe sorozandó, mivel fölosztása sohasem emelkedik az élet adta egymásután föl.

Fel kellett azonban a vázlatba vennem a perrendtartást. A felvétel oka összefügg egy másik kérdés eldöntésével, mely a nagy kikezdéseknek az őscodexben való sorrendje iránt merül fel s a melynek felvetődését a személyjog már említettem hiányos voltának köszönhetjük. Azt vettük észre ugyanis, hogy az előre megfontolt szándékkal elkövetett emberölésre vonatkozó rendeletek nem a rendszer követelte helyen, a személyjogban, hanem a törvénykönyv élén a perrendtartásban találhatók.

Nem az a föltűnő ebben, hogy a törvénykönyv a bizonyítási eljárást illető rendelkezéseit concret képben fejezi ki — hiszen az velejár a casuistikus jogi nyelvvel, — sem az, hogy a már egyszer letárgyalt esetet a rendszer követelte helyen nem találjuk; — elvégre a törvénykönyv mindig praktikus czélokot szolgál, — hanem az, hogy a törvénykönyv *elején* kimondott elv szemtéltetése a törvénykönyv *végéről* kiemelt casussal történik. A természetes az lenne, hogy a legközelebbi rendeletcsoporthból vétessenek ki az alkalmas paragrafusok, a mint ezt teszi is a törvénykönyv minden más esetben: pl. a tulajdonjog természetét a lopással combinált adás-vételben szemléltetvén (6—7. §§.). Mindenesetre valószínű tehát, hogy akkor, mikor a perjog a törvénykönyv élére került, az 1. és 2. §§-ban kifejezett

elv szemléltetésére alkalmas paragrafusok közül legközelebb esett a perjoghoz a kérdéses két paragrafus. Mivel azonban a mai sorrendben a 196. § előtt több erre alkalmas paragrafus található || akár a 9--13. §§ és a 20. §. is || nagyon valószínű, hogy a nagy kikezdések mai sorrendje nem eredeti, vagyis más szavakal: az *öscodex clején nem a dologi, hanem a személyjog állott*.

Miért került a dologi jog az élre, most már bajos eldönteni. Mint a következőkben még látni fogjuk, kellett valami oknak fenforognia, hogy a dologi jog, nevezetesen a tulajdonjog nyomatékosabban hangoztatlassék; egyelőre állapítsuk meg, hogy az *öscodex* valószínű egymásutánja: I. Perjog; II. Személyjog; III. Dologi jog; IV. Családjog.

Az előzőnél sokkal bonyolultabb s pusztán a törvénykönyvből teljesen megnyugtató feleletet nem is kaphat az a kérdés, mennyi ment át a HC-be az *öscodex* anyagából. Anyag alatt értem itt nem pusztán a kifejezendő gondolatot, hanem még inkább a gondolat ruháját, a paragrafust, illetve ebben a tényálladékot (protasis) és ennek elbírálását (apodosis).

Az átdolgozók ugyan jórészt újabb rendeletekkel bővítették a törvénykönyvet, de már eleve is valószínű, hogy nem hagyták érintetlenül az egyes paragrafusokat sem, hiszen a törvénykönyv fölött elrepült az idő, bizonyára nem csak pótlásokat, hanem a szó szoros értelmében vett átdolgozást, változtatásokat is kívánt.

E változtatások — beleértve a betoldásokat is — kétfélék lehettek: olyanok, a melyek az *öscodex* rendszerének megbontásával jártak és olyanok, melyek a rendszeren belül történtek; mindkettő viszont lehet fölismerhető vagy föl nem ismerhető.

A rendszerbontás munkáját legeredményesebben végezték a rossz helyen történt *betoldások*, melyek legkönnyebben fölismerhetőek és kiküszöbölhetőek lévén, csak annyiban jönnek itt számításba, a mennyiben miattuk esetleg az *öscodex* egyik-másik paragrafusa is betoldásnak látszik.

Előfordulhatott az is, hogy az átdolgozók az östörvény-

könyvből néhány paragrafust *kihagytak*, vagy az eredeti összefüggésből kiemelve *másutt osztottak be*, mint ez talán 244—249; 253—257; 263—267. §§-nál lehetséges és a családjog közelebről meg nem határozható rendeleteinél biztos.

Ugyancsak rendszerváltozást idézett elő a *tényálladék* olyatén *módosítása*, hogy ép az a szempont tűnt el belőle, a mely miatt helyét kapta; az esetleges ily paragrafusok ma természetesen szintén betoldásnak tűnnek föl. Majdnem ez történt a 25. §-nál, hol az eredeti tűzkárból a tűznél való lopás lett.

Mindeme ma betoldásnak látszó paragrafusok a törvénykönyv rekonstruált vázlatából természetesen hiányzanak, hacsak némi valószínűsége az odatartozásnak föl nem merült, a mikor is az illető paragrafusokat kérdőjellel jelöltem meg.

Az sem bizonyos azonban, hogy az *első rendszerbe* még *beleillő paragrafusok* érintetlenül vétettek át az őscodexből; sőt kétségtelen nyomaink vannak az ellenkezőre.

A változott idők követelték, hogy egyes paragrafusok elve a paragrafusokhoz csatolt *záradékban* magyaráltassék, olyformán, mint azt a 39. § teszi (*jó helyen történt betoldások!*).

Előfordul az is, hogy a vezető paragrafus elmaradván, a benne fölhozott eset minden oldala *külön* paragrafust nyert (9.—13. §§!); az is bizonyos, hogy olykor a tényálladék addig háttérben levő *árnyalata különösebb hangsúlyt nyert*, de a tényálladék maga nem változott meg annyira, hogy az eredeti összefüggést elhomályosította volna (25. §!). Végül pedig a tényálladék változatlanul maradván, a kiszabott büntetés változhatott meg, mint ezt a 127—132. §§ közti collisió bizonyítja s a 9—13. §§-nak a 106—107; 120—126; 253—252; 259—260; 265. paragrafusokkal szemben való túlságos szigorúsága a 9—13. §§-ra vonatkozólag valószínűvé teszi. || Tekintettel azonban arra, hogy a 9—13. §§-ban kiszabott büntetések nemcsak a főt

említett paragrafusokéval, hanem az egész codexben érvényesülő legfőbb büntetőjogi elvvel, a talióval sem hozhatók összefüggésbe, bizonyosnak látszik, hogy a lopást az őscodex csak abban az esetben büntette halállal (eladással? v. ö. 117. §.), ha a bűnös restitúcióra képtelen volt. V. ö. az érdekes párhuzamot a 8. és 255—256. §§ között! A büntetés szigorításának oka mindenesetre ugyanaz a körülmény volt, a mely miatt a tulajdonjog a törvénykönyv élére került, de a melyet csak bizonyos valószínűséggel jelölhetünk meg, vagy a folytonos harcok miatt züllött viszonyokban, vagy abban, hogy Babylon elsőrangú kereskedő állammá válván, a tulajdonjog fokozottabb védelme szükségesnek mutatkozott. ||

A felsorolt lehetőségekkel szembeállítva azt a tényt, hogy az őscodex rendszerének tekintélyes része mint rendszer fölismerhető volt, bizonyosnak kell állítanunk, hogy az őscodex legtöbb paragrafusának protasisa, ha talán megváltozott szövegezésben is, de az értelem jelentős módosítása nélkül maradt ránk.

És ebben a magyarázatban meg kell nyugodnunk, míg csak az őscodexnek fölfedezése vagy az őscodextól függő más régi törvénykönyv a többi lehetőségre vonatkozólag is közelebbi fölvilágosítással szolgál.

Magából a HC-ből vont belső argumentumaink kétségtelenül bizonyossá tették, hogy a babyloni jog a Hammurapi-féle codifikációt megelőzőleg is codifikálva volt; — sőt a kétféle rendszer fölismerésével sikerült az őscodexnek — talán nem kimerítő — rendszerét megállapítanunk. Hátra volna a belső argumentumok mellé felsorakoztatnunk a külsőket, hogy elméleti fejtegetéseink történeti hátteret és megalapozást nyerjenek.

Mivel azonban az idevonatkozó anyag már több oldalról is megbeszélés tárgya volt || Kmoskó, Hammurabi 14. skk. ||, csak két ily szempontból nem mérlegelt helyre óhajtom a figyelmet fölhívni.

A törvénykönyv bevezetésében olvassuk: V. 20. ki-it-lam 21. u mi-sa-ram 22. i-na pi ma-tim 23. as-ku-un; a mit

szóról-szóra fordítva: «20. az igazságot 21. és a jogot 22. az ország szájába 23. tettem» — nem lehet másként értelmezni mint: a törvénykönyvnek sémita nyelvre való fordításáról gondoskodtam. — Ebből természetesen az is következik, hogy a HC-t megelőző törvénygyűjtemény sumir nyelven volt írva, a mi az őskeleti kutatások eddigi eredményei után épen nem föltűnő.

Ugyancsak a bizonyítékok sorába kell iktatnunk Urukaginanak, Lagaš nagy tettejű és emberszerető királyának föliratait, melyek eddig a kutatás részéről érdemtelen mellőzésben részesültek. || Legújabban fölhívtá rájuk a figyelmet dr. Kmoskó Mihály: *Az emberiség első írott szabadságlevele* (Urukagina lagasi király reformjai) Bpest, 1913. Akadémia. || E föliratok, ha maguk nem is bírnak törvénykönyv jellegével, egy a köz- és magánéletet egyaránt szabályzó törvénykönyv kibocsátásának, illetve megreformálásának ékes szavú bizonyosságai.

Bizonyosságuk annál érdekesebb, mert a Hammurapi-oszlop bevezető szavai szerint III. 36. skk. Hammurapi Lagaš és Girsu testvérvárosokat || V. ö. Hommel nézetét! Kmoskó, Uruk. 275! || legelővel és ivóvízzel || Vsz. Urukagina «tisztahabú» ^dNingirsu nibru ^{kita} nirgal (Ningirsu, Nippur városából uralkodó) nevű csatornáját újította meg (Uruk. C. XII. 5. skk.) || látta el, s mert mindkét föliratban határozottan rokon kifejezéseket olvashatunk || Pl. Uruk. C. XI. 30. skk. — HK XXIV. r. 59. skk. ||.

Egyszóval: habár szoros értelemben vett sumir törvénykönyv eeddig még nem jutott kezünk közé, a történeti nyomok is kétségtelenné teszik, hogy a hatalmas babyloni jog — mint az egész babyloni cultura is — a sumirokra, erre a beretvált arcú és koponyájú intelligens népre vezethető vissza, «a mely örök harcban a természet elemeivel, a nap perzselő hevével és az Euphrát zúgó habjaival, saját erejéből küzdötte fel magát a szellemi és anyagi cultura aránytalanul magas fokára || Uruk. 7. l. || »; másrészt az előző fejtegetések után, azt hiszem, az sem szenvedhet kétséget, hogy az eddig elő nem került sumir törvény-

könyvnek legalább rendszere és nagyjából anyaga is körvonalazható a HK alapján.

A következőkben még egy másik régi törvénykönyvet kell megbeszélnem, mely a babyloni jogfejlődés tárgyalásánál mindenestre figyelembe veendő, s a mely eddigi fejtegetéseink próbájául szolgálhat.

III.

Mindjárt a HC fölfedezése fölvetette a kérdést, vajon minő világot vet a babyloni törvénykönyv az ú. n. mózesi törvényhozásra. És ez a kérdés volt tulajdonképen oka annak az óriási irodalomnak, mely az újonnan fölfedezett codex körül keletkezett, de a mely — mint minden pártirodalom — a fölülteken folytatta eredménytelen szócsatáját. || Jellemző azonban, hogy a tusakodásból a keleti tudományok vezérei nem kértek részt; a *nagy* neveket úgyszólván kivétel nélkül csak fordítások előtt láthatjuk. Annál többet írtak a *dei minorum gentium* — nem mintha az assyriológiához sokat tudtak volna, hanem mert a Szentírásról is szó volt, melyet a pártok kegye és gyűlölete hordoz, s a melyet mindenki *ert* és *megmagyaráz*. || Sajnos, de az a helyzet, hogy a páratlanul bő irodalmat csekély kivétellel egyszerre el lehet intézni két perdöntő kifogással.

Ezek egyikét, t. i., hogy a *rendszerek* vizsgálatát és egybevctését teljesen elmulasztották, már említettem. A másik végzetes hiba volt, hogy a HC-t az egész zsidó törvényhozással vetették össze, mely egyrészt legalább három jókora korkülönbség elválasztotta codifikációt kapcsol egybe, másrészt elsősorban vallás erkölcsi parancsokat tartalmaz. Ilyképen természetesen könnyű volt bebizonyítani, hogy a zsidó jogfejlődésnek egyetlen magyarázója az isteni kinyilatkoztatás, meg azt is, hogy a legendák homályából ideiglenesen a történelemben szabadságolt Mózes Hammurapi ügyetlen plagizátora; — csak a paragrafusokat kellett ügyesen összeválogatni.

Ha tehát eredményt akarunk elérni, mindenekelőtt meg kell állapítanunk a zsidó törvényhozás ama részét, mely az összehasonlításra alkalmas. Ez irányban önkényt kínálkozik a thóra legrégibbnek látszó része, az ú. n. Szövetség könyve ספר הברית Ex. 20, 22—23, 33. || Erre korlátozta az összehasonlítást 1911-ben a bpesti tudományegyetem is, kimondván a halálos ítéletet az addig észlelt gyöngédtelen kezelésmód fölött. || melyből rögtön kikapcsolván a vallás-erkölcsi parancsokat, tehát 20, 22—26; 22, 17—23, 33-t, az összehasonlítás objectumaként marad az *Ítéletek könyve* ספר המשפטים Ex. 21, 1—22, 16. Még ezt sem bocsáthatjuk azonban minden további nélkül az összehasonlító ítélőszék elé, hiszen az első olvasás bizonyítja, hogy az itt fennmaradt törvénykönyv szövege corrupált. Nevezetesen:

A 21. fejezetben: 16. megbontja az összefüggést az összetartozó 15. és 17. között s a 15—17. csoport jogtalanul ékelődik 14. és 18. közé; amaz mindenestre 22, 3., emezek pedig 22, 16. utánra utalandók. 12. doublette 14-hez. 24. skk. semmiesetre sem logikus folytatói az összetartozó 22—23-nak, bár egy 23-hoz értelemre teljesen hasonló §-t föltételeznek maguk előtt. 33—34. megszakítják a 28—33. és 35—36. közti összefüggést. 2—6. 12. 13. 15. 16. 17. 31. a többiektől eltérő fogalmazást mutatnak, a mennyiben nem כִּי föltételes kötőszóval vezetnek be, vagy nem harmadik személyű állítmányynyal bírnak. A 14. versnek csak apodosisa szabálytalan; egy 23-hoz hasonló hangzású apodosis mindenestre stilszerűen zárna a 14. protasisát. A 31. verset bevezető וְאִם mint azt eredeti «vagy» jelentése s pl. a 36. versben való szerepe bizonyítja nem kapcsoló, hanem szétválasztó értelemmel bír; ennek daczára az apodosis egybehangzik a megelőző paragrafuséval.

A 22. fejezetben: 1. bizonyítja, hogy előle hiányzik valami; a szokásos כִּי helyett וְאִם-et találunk, a mely mint 21, 4. 5. 8. 9. 10. 11. 19. 21. 23. 27. 29. 30. 32. stb. stb. mutatják, csak másodlagosan, alárendelt föltételes mellékmondatokat vezet be, míg a főfeltétel bevezetője mindig כִּי. 2 b)—3. nem 2 a)-t zárja, hanem 21, 37-t. Érdekes

a 4. és 5. viszonya. Mint a **כִּי יִבְעַר-אִישׁ** bevezető szavak mutatják, — melyek *csak* annyit jelenthetnek: ha valaki *főléget* — a szerző 4-ben a főlégetésről akart írni, de vsz. a **בְּעֵרָה-בְּעֵר** homonymiája miatt a *legeltetésről* szóló rendeletbe csúszott át; az 5. pedig nem egyéb, mint az észrevett hiány pótlása. Vagyis az eredeti sorrend nem 4—5, hanem 5—4! A 16. után mindenesetre hiányzik néhány rendelet; bizonyára idehelyezendők 21, 15, 17.

A szövegromlásokat figyelembe véve az IK vázlata a következő:

I. *Személyjog* (De personis):

1. A héber rabszolga (21, 1—11.),
2. A személyi létezés jogának megsértésére
  - A) közvetlenül,
    - a) előre megfontolt szándékkal (21, 14, 24—25, 20—21, 26—27.),
    - b) fölindulásban (21, 18—19.),
    - c) gondatlanságból (21, 22—23.),
  - B) közvetve (21, 28—32.).
  - ? 21, 33—34; 35—36.?

II. *Dologi jog* (De rebus):

1. a tulajdonjog megsértése:
  - A) lopás (21, 37, 22, 2b—3; 16 (?),
  - B) betörés (22, 1—2a).
  - C) károk:
    - a) tűzkár (22, 5.),
    - b) legelőkár (22, 4.)
  - D) sikkasztás (letett v. kölcsönadott holmi elkallódása; 22, 6—14.).

III. *Családjog* (De familia).

? 22, 15—16. ?

?

21, 15—17.

?

Ezek után constatálnunk kell a következőket:

1. Az Ítéletek könyve a Szövetség könyvétől valamikor különálló könyv volt, mert a) Ex. 21, 1. skk. nem következ-

nek logikusan Ex. 20, 26. után; *b*) Ex. 22, 17. ugyanabban a gondolatkörben és stílusban folytatja a tárgyalást, a melyben Ex. 21, 26. azt elhagyta; *c*) Ex. 22, 16. utánról a családjogba vágó több paragrafus elveszett, a mi könnyen érthető, ha e rendeletek egy könyv *végén* állottak.

2. Az Ítéletek könyve a Szövetség könyvének egyéb részeitől különbözik *a*) anyag, *b*) formulázás szempontjából. Az anyag teljesen jogi, mentve minden vallás-erkölcsi színezettől és sanctiótól. A formulázás szintén jogászai: 𐤊 föltételes kötőszóval bevezetett; 3. sz. állítmánynyal bíró protasis s ugyancsak 3. sz. apodosis. E formulázás élesen eltér nemcsak a Szövetség könyvének egyéb részeitől, hanem a zsidó törvényhozás későbbi rétegeiből maradt rendelkezések formulázásától is, mely 2. személyű fölszólító mondatban történik; ellenben teljesen egyezik a HC formulázásával (Summa + 3. sz.).

3. Az Ítéletek könyvének fogalmazása csak ott egyezik a HC-ével, a hol az anyag is rokon; a hol a szövegben azonnal látható betoldás, átdolgozás vagy zavar van, a formulázás rögtön megváltozik s a többi zsidó törvénykönyv formulázásához válik hasonlóvá.

4. Az Ítéletek könyvének rendszere teljesen egyezik a HC-ben fölszámolt első rendszerrel, mely a HC alapjául szolgáló őscodex rendszerének bizonyult. Feltűnő az a körülmény, hogy a személyjog helye az IK-ben tényleg elől van, mint azt az őscodexet illetőleg is valószínűnek láttuk.

5. Az Ítéletek könyvének anyaga majdnem teljesen megvan a HC-ben s meglepően egyezik a rekonstruált őscodex anyagával; a miről bárki meggyőződhetik, kézbe véve a Szentírást és HC-t.

6. Az Ítéletek könyve a tényállások elbírálásánál a legtöbb esetben rokonságot mutat a HC fölfogásával; olykor azonban ettől lényegesen eltér. Az eltérések egy része öntudatosnak látszik, másrészt pedig olyan, hogy a HC részéről constatálható a régebbi ítélet megváltoztatása. || 9—13. §§ ||

7. Az Ítéletek könyvének rendelkezései házakban lakó

(Ex 22, 2.), földműveléssel (Ex. 22, 4—5.), állattenyésztéssel (Ex. 21, 29. skk.) foglalkozó, hivatásos orvossal (21, 19.) bíró, tehát letelepedett népet föltételeznek, a minő a zsidóság a honfoglalás előtt nem volt.

8. Az Itéletek könyvét a zsidóság a promulgatio előtt nem ismerte, tehát az nem a meglevő szokásjog codifikációja. A patriarchák ugyanis nem eszerint, hanem a HC alapján rendezték be életüket (Gn. 16, 5. skk ~ HC 146. §; Gn. 31, 32. ~ HC 9. §; Gn. 44, 9. ~ HC 9. §; Gn. 48, 5. ~ HC 185. §). || Ez a körülmény egyben azt is bizonyítja, hogy a patriarchák koráról hiteles értesülései voltak a Gn. összeállítójának! || Ebből azonban az is következik, hogy Szíria-Palesztinában a HC a jogélet szabályozója, a mi e vidéknek Babylonnal való folytonos összeköttetése miatt épen nem föltűnő.

Ezek volnának az Itéletek könyvét illető rövidre fogott megjegyzéseim, melyekből önkényl folynak a végkövetkeztetések:

1. Az Itéletek könyve nem zsidó eredetű törvénykönyv.

2. Az Itéletek könyve ugyanazt az őscodexet adja csekélyebb változtatásokkal, a mit a HC nyujt jelentősen átdolgozva, de semmiesetre sem ismeri a Hammurapi-féle codifikációt. Ennélfogva az őscodex reconstruálásánál figyelembe veendő az Itéletek könyve is!

3. A zsidóság az Itéletek könyvét oly néptől kapta, mely a sumír kor letűntével megszűnt Babylonnal érintkezni; tehát az átvétel kérdésénél Szíria-Palesztina aligha jöhet számításba, vagyis az átvétel mindenesetre a honfoglalás előtt történt.

DÁVID ANTAL.¹

¹ A dolgozatban közölt eredményekre még az 1913 év folyamán jutottam; az előző kritikai kísérletek kritikája csak az 1913 végéig megjelent közleményekre vonatkozik. Azóta a szakirodalmat figyelemmel nem kísérhettem. (A fiatal szerző ugyanis, mint honvédszászlós, a lövészárokban nem egészíthette ki nagy érdekű tanulmányát úgy, a mint óhajtotta. Szerk.)

A «SZENT HÁBORU» (DSIHÁD) A MOHAMMEDÁN JOG SZEMPONTJÁBÓL.¹

(Egy fejezet az iszlám államtanából.)

A világtörténelmi döntés forró küzdelmében, amelyben a világot átfogó hatalmi kérdések intéződnek el, hűséges fegyvertársul sikra szállott mellettünk az iszlám is. *Egyelőre* ugyan az iszlámnak csak a vallás jogán megszentelt török előőrse Európában, akinek kezében a Mohammed hiveit bensőleg összekötő összes szálak futnak össze. Sorsa intézésének emésztő vágyától tüzelve a megalázott, porig sújtott iszlám teljes erejével akarja kivenni részét a titáni küzdelemből; abból a harczból, melyhez hasonlót a világ még nem látott. Nem riad vissza semmi akadálytól, nem fél semmi áldozattól. Beleunt az örökös lemondásba az iszlám; új életerő dagasztja izmait, megfeszíti minden erejét. Az önfentartás hatalmas ösztönétől vezetve szabadulni akar a szinte kikerülhetetlen sorsától, a sirtól, amelyet titkos hatalmak ástak meg neki. A sors hatalmától való szabadulás e vágya hőssé avatja, aki egész életét a maga erejének, harczy győzelmének koczkájára teszi fel. És ezen elhatározásában immár semmi meg nem ingathatja, meg nem félemlíti még a teljes felosztással, a végső pusztulással való «jóakaró» figyelmeztetés, fenyegetés sem. Saját önérzete, a maga méltóságának tudata nem engedi, hogy továbbra is idegen érdekek sokszoros összevisszaságának ellenállás nélkül legyen áldozata. Benső kényszer parancsolja neki, hogy saját útakat, egyéni célokat vivjon ki a rettenetes világtörténelmi folyamattól. Nem akar

¹ Fejtegetéseim e szövegének szives átnézéseért kedves tanártársamnak dr. Kovács Gyula urnak e helyen is sietek kifejezni leg-hálásabb köszönetemet.

többé tétlen szemlélője lenni az eseményeknek. Az iszlám is új korszakot remél. Vitézségét eddigi útján szerencsés kísérő; páratlan hősiessége, önfeláldozó bátorsága kétségkívül diadalra fogja juttatni hatalmas vállalkozását és képessé fogja tenni, hogy megfeleljen nagy feladatának, melyet világtörténeti posztója reá ró.

* * *

Az a küzdelem, melyet majd titkon, majd meg bátor nyíltsággal jogaiért már régóta folytat, hogy idegen «gondoskodás», gyámkodás nélkül a maga úra legyen s amely mint «pániszlám» mozgalom a most megindult világ-válság előtt is már régóta forrongott, ez alkalommal a *vallási harc* feltűnő jegyében indult meg, a *szent háború* jegyében, amely minden nép minden «igazhitű» fiát mint Mohammed katonáját szoros hadi egységbe fűzi össze. A szent háborúra a Dsihádra-ra való felhívás, melyet az összes ottománok szultánja — mint kalifa — a vallás törvényei által megszentelt hatalmánál fogva az összes mohammedán hívekhez intézett, Mohammed harczosainak közreműködését vallási szükségességnek és ezzel a történelmi küzdelemben való katonai részvételüket világosan és határozottan *vallásos cselekedetnek* tünteti fel.

A physikai és erkölcsi erő fokozódása, amely ebből az iszlámra árad, csak akkor értékelhető kellőképen, ha a mohammedán vallási eszme hatását magából a muszlimeknek vallásos gondolkodásából vagyunk képesek megérteni, úgy, ahogy a «szent háború» fogalma és jelentősége a mohammedán jog határozományaiban tükröződik és ahogy a mohammedán hitközösség vallásos tudatában és jogérzetében gyökeret vert.

I.

A dolog természetében rejlik, hogy kezdettől fogva nagy szerepe jut a háborúnak az olyan vallásban, amely alapítójának okossága és ügyessége által csakhamar kinőtt, túlterjedt a megtűrség keretein; amely vallás — szemben

a kezdő kereszténység szerény fellépésével — még alapítójának életében az ártatlan pietistikus jámborságról a politikai hódítás szervezésére tért át. Az arabságnak ama nagyszerű politikai, gazdasági és nemzeti mozgalma, amely az iszlámban vallás-politikai eszmévé sűrűsödve mindegyre támadóbban lépett fel, fenmaradását és továbbterjedését éppen harczképes hívei fegyvereinek köszönhette, amelyeken első sorban alapult hatalma.

A mohammedán egyházban, amely kezdettől fogva *harczos katonai állam*ként indult meg, annál élesebben domborodott ki a háború mint vallási intézmény, minél hevesebb harc folyt az új tanok nevében, minél határozottabban nyilvánult meg a törekvés politikai hatalmának kiterjesztésére. A háború a korai iszlámban való jelentőségéhez képest vallásos színezetet ölt először Mohammed kinyilatkoztatásaiban, (a Korán-ban), majd a mohammedán tanok fejlesztését felölelő hagyományokban (Hadith), végre a hagyományokhoz fűződő jogi elméletben (Fikh). Határozmányai a mohammedán jog e forrásaiban egy sorba emelkedtek az állami közösség minden egyéb isteni rendelkezésével. Sőt nem egy régi hittudós a vallás öt főkötelessége közé sorolja (hítvallás, ima, alamizna, zarándoklás és böjt a Ramazán-ban).¹ Valójában azonban az «*Allah ösvényén való fáradozás*» — ahogy a szent háborút eredetileg nevezték — a mohammedán jognak főntebb említett forrásaiban, elfogulatlan szemmel nézve, nem részesíthető egyforma, egységes értelmezésben. A kor eszméivel és áramlataival benső összefüggésben fejlődik, mielőtt teljesen fődözné azt a hagyományos fogalmat, mely a dsihádról a mohammedán jogban végérvényesen kialakult.

Ama szimpla vallásosság szemében, mellyel *későbbi* idők jámbor visszaemlékezése, a próféta harczeitől szólva, a legrégebb moszimek «istenfélő» hősiességének és «vértanúságának» magasztalásában leli örömét, Mohammed hadi vállalkozásai, «razziái» — e szó arab eredetű (gazwatun,

¹ L. alább (V.)

gyakrabban: magázi, a Gázi czim is ebből ered) — vallás-harczok voltak, melyeket a «csökönyös» *hitetlenség* miatt vivott meg pogány arabokkal, zsidókkal, keresztyénekkal. A «követ kortársai», e rajongó emlékezés szerint, a szent tanért lángoló, lelkesedéssel szálltak e harcokba, melyekben «megingathatatlan» bátorságukat és «állhatatos» «kitartásukat» «szent háborúk» eszményi-érzelmi hevitették. Mohammed és harcosai az «ösvényen való fáradozásnak» egyedüli feladatául Isten birodalmának megalapítását tekintették és harci küzdelmük legfőbb céljául Isten igéjének terjesztését és a «hitetlenség» kiirtását vástasztották, figyelmen kívül hagyva mindent, ami emberi létük egyéb szükségleteivel kapcsolatos egyébként. A tisztán történeti szempont azonban nem követheti vakon a vallásos gondolatvilágnak eme beállítását. Bőséges oka van némi kétkedésre. Az újabb kutatás mesterséges kiszínezést lát az iszlám e hagyományos felfogásában, amely vallásos lelkesültségében, keleties fellengősséggel az iszlámnak harczait a hitetlenség ellen való küzdelem gyanánt állítja elénk. A korai iszlám vallási harczai a mai kutatás eredményeinek világításában csak képek, amiket későbbi korok legendaalkotó képzelődése a maga eszményeiből alkotott meg, amikben a *későbbi* hitélet bensőséges érzelmi tükröződnek. A vallásos sőt fanatikus korszakok a próféta korának egy apothéozisában magasztalták, istenítették a prófétát és korát és e korszakok hitbuzgóságának a tendenciozus hagyomány annál nagyobb csodálattal adózott, minél mélyebben érezte át, hogy a próféta korszaka a mohammedán «gyülekezethetnek» példaként szolgáló «szent» időszaka, a «jámborok és derekak» ideje,* az iszlámnak örök eszménye. Ezzel szemben a modern kutatáson alapuló történetírás kimutatta,¹ hogy a korai iszlám ezen állítólagos vallási har-

¹ I. különösen *Leone Caetani*. *Annali dell' Islam* c. monumentális művét. (Megjelenik 1905. óta, a VII-ik kötet 1914-ben jelent meg. Eddigi eredményeit a nagy orientalista Sudit di Storia Orientale I. és III.-ik kötetében foglalta össze. (A II.-ik kötet sajtó alatt van.) Tárgyunkkal az utóbbi műnek az *Annali* eddig megjelent kötetének főbb eredményeit összefoglaló III.-ik kötete foglalkozik.

ezekben a vallás és a háború a leghatározottabban különváltak egymástól és hogy háborus vállalkozásokban a vallási érdekekkel szemben tulajdonképpen teljes közömbösség nyilvánult meg. A prófétának suggestív személyisége, amely a Hidsra (a Medinah-ba való *kivándorlás*, nem pedig futás)¹ óta a kedélyekre ellenállhatatlan hatást gyakorolt, az embereket inkább rabló és portyázó vállalkozásainak sikerével, a zsákmány reményével nyerte meg, mint teremtő vallásos érzelmének tartalmával. Nem a hitbúzgóság fűzte hozzá arabjait, hanem a hatalomra való törekvés, amelynek vallási eszménye első sorban köszönhette vonzó erejét. Nem az új vallás körül kifejtett fáradozása, hanem növekvő hatalmának kényszere, politikai egyéniségének súlya és tekintélye vont körébe tömegesen prozelitákat a gyakorlati gondolkozású, hidegen számító arabok sorából. Törekvése nem vallási főhatalomra irányult, hanem ama tisztán politikai érdekek kielégítésére, amelyekkel az arab puszták hatalmainak új csoportosulása a legszorosabb összefűgésben volt.

Hogy befolyását minél szélesebb körökre kiterjessze, Mohammed megalkudva a viszonyokkal nem egyszer teljesen figyelmen kívül hagyta vallási követelményeit és megelégedett a pogányok csupán politikai meghódolásával, engedékenységgel is. Azok a megegyezések és szerződések, amelyek a hagyományokban diplomáciai tevékenységének emlékeként fennmaradtak, mutatják, hogy a vallásalapító a hitélet teréről akárhányszor kizárólag a katonai, politikai vagy magánjogi ügyek terére vonult; és ezek a világias törekvések híján vannak minden vallási kapcsolatnak, vonatkozásnak. Azok a politikai követségek, (wafd pl. wufüd, vagy: 'awfäd) melyek egész törzsek megbízásából avagy saját érdekeiknek

¹ Korunk islamkutatása teljesen szakított a hagyományos történetírás ama beállítással, mint hogyha Mohammed mekkai ellenségei elől «elmenekülni» lett volna kénytelen. Maga a *hidsra* szó etymológiailag sem jelent «futást», mint a hogy ezt az iszlám legrégibb híveinek «mártíromságát» kedvelő vallásos felfogás szeretné. Mohammed nem is számkivetésbe ment Medinába. Mekkát *önként* hagyta el.

szószólóiként az arab félsziget minden tájáról «hódolni» Medinah-ba özönlöttek¹ «Allah küldöttjének» megszentelt székvárosában a prófétával olyan megállapodásokra lépnek, amelyekben egyik szerződő fél sem érzi szükségét, hogy akárcsak egyetlen szóval is megemlékezzék az új hitről. Bizonyos szolgálmányok felajánlásáról, adók beszolgáltatásáról van szó, de nem vallási vonatkozású ügyek rendezéséről. Középarábia törzseivel való viszonya a prófétának, *kizárólag politikai* természetű, a törzsek Medinah urával szerződnek, nem pedig Allah küldöttjével vagy valamely vallási közösség fejével. Mohammed² toleranciája más-vallásuakkal szemben, a *lelkiismereti szabadság* elve, mely a Koránban világosan ki van mondva (la'ikrah fi-d-din = ne legyen kényszer a vallás dolgában Szūra II:257. X:99.100) — nézetem szerint — szintén Mohammed eme politikai magatartásával függ össze. Mohammed vallásos eszméje, mely alig terjedt túl szűkebb hazájának — a Hedszának — határain, nem is törekedett egyetemes messzeterjedő érvényesülésre. Vallási eszméje a túlnyomólag politikai tekintetek mellett, annyival inkább szorult hát-térbe, minél kevésbé volt képes kevés számú hiveivel tért hódítani, a hatalmas pogány-világ túlerejével, a «tudatlanokkal» szemben. E viszonyok éleselméjű bonczolgatása a mai iszlám-kutatást könnyen vezette arra a meggyőződésre, hogy a próféta idejében az iszlám fenhatósága alá tömörült tömegeknek talán csak alig egyharmadrésze vallotta magát a prófétai

¹ L. S. J. *Wellhausen* Skizzen und Vorarbeiten Heft IV. (1899.) Mohammed Schreiben und die Gesandtschaften an ihn.

² Igen jellemzők idevonatkozólag némely hagyományok (hadithok), melyekből kitűnik, hogy egész arab törzsek csak a harci vállalatok tartamára tettek Mohammednek hűségi és engedelmeségi fogadalmat (bāja'ü Muh. 'alá-l-dsihád) — az ilyen vállalatok, persze, mindig *dsihád*oknak neveztetnek — vagy a melyekben a hadith szükségesnek tartja annak a hangsúlyozását, hogy a szóban forgó törzsek a mellett az új hitre is kötelezték magukat, a mi azonban nem igaz. (L. pld. Buchäri traditió gyűjteményét (Sahih) II. köt. 23. fent (Krehl kiad.)

vallás hiveinek,¹ míg a másik két harmadrésze soha semmi szükségét nem érezte az iszlám *vallásához* való tartozásnak; ezek a próféta szövetségesei, alattvalói valának minden vallási tekintet nélkül.² A Mohammed *vallásához* való viszony e teljes hiánya csak siettette azt a változást, amely a Mohammed vallásától annyira idegen arabok között végbement a próféta halála után. Mohammed halálakor azok a tömegek, amelyeknek «képmutató» politikai magatartását a Koránban annyiszor gáncsolta a próféta, elérkezettnek látták az időt, hogy az új, gyűlölt szervezettel való terhes közösségtől és alkalmatlan politikai kényszerétől megszabaduljanak és a régi arab mozgási szabadságot újra visszanyerjék. Minden solidaritás nélkül, sőt egyenesen ellentétben az ifjú iszlám politikai törekvéseivel, az elérvult község meg nem érett eszméi iránt való minden érdeklődés nélkül és csupán a próféta személyéhez kötve, Mohammed halála után nem érezték magukat kötelezve attól a szerződéstől, amelyet vele kötöttek s amelynek megújítása talán megfelelt a mohammedán község politikai és vallási érdekeinek, de ellenkezett saját egyéni érdekeikkel. Az arab törzseknek ez a felkelése, amely egyre nagyobb tért hódított s az egész iszlám jövőjét veszélyeztette, véres harcokra vezetett. Ezeket a harcokat az európai és mohammedán *hagyományos* történetírás az iszlám polgárháborújaként fogta fel, amelyet «hitetlenekké» vált nagy tömegeknek az iszlám *vallásától* való elszakadása idézett fel, tehát szerintük nem volt egyéb mint messzeterjedő *apostasía* (a felkelés: *Riddah*, felkelők: *Murtaddun* azaz hitehagyottak).³

¹ Caëtani Studi III. 261. old. és kk.

² *Keresztény* arab törzsek is politikai barátságban állottak Mohammeddel, sőt résztvettek «dsihák»-jaiban, I. T. J. *Arnold* The preaching of Islam. A history of the propagation of the Moslim Faith (1896.) 44. old., I. ezenkívül Muir Life of Mohammed II. köt. 299., 303.

³ L. Caëtani Annali dell'Islam. Vol. II. Tom. II. 805. old., hol a nagy orientalista a modern iszlámkutatás *egyik legragyogóbb* történeti analysisének eredményeit összegezi. (Riepilogio della così detta Riddah), I. ehhez Studi III. k. 243. és kk. valamint a III. köt. egész XIV. fejezetét.

Későbbi időkben, amikor az iszlám egyházi eszméje az egész világ uralmára törekedett s amikor a vallás általánosabb, egyetemesebb eszmeáramlatok behatása folytán lényegesen megváltozott, a vallási tendenciákkal telített történetírás már nem ismerte eme korszak viszonyainak sajátosságát és Mohammed fellépését az *egész* emberiség üdvözítésére hivatott magasztos küldetésnek, a törzsekkel való fegyverbarátságot és a próféta harczeit pedig vallási eszméi terjesztésére szánt térítő munkásságnak, «szent» háborúknak, *dsihádoknak* tüntette fel¹

II.

Igazi vallásháborúk, dsihádok örök típusai, az egyetemességre hatalmasan feltörő iszlám e felfogása szerint, azok a harcok is, amelyeket az iszlám «a régi jó időkben» az első négy «jámbor» kalifa alatt vívott, amik is orfényes haditettekkel, páratlan «vallási» búzgóságtól lelkesítve az «isten-gyűlölte», «hitetlen» birodalmak romjain messzeterjedő isteni birodalmat alkotott. Szerinte az isten harcosainak lelkét betöltő hit a fegyverek csodálatos erejével másokra is áttért, hogy igazságai végül az egész emberiség igéivé váljanak. Fegyvereiknek győzelme csak az iszlám fensőbb-ségének diadalát jelenti minden más vallással szemben, győzelmük «egyetlen» célja pedig az új vallás magasztosságának elismertetése . . .

A modern iszlám-tudomány azonban a pietista felfogásnak a helytelenségét e harcokról is kimutatta. Az iszlám eme korszakának elfogulatlan történelmi néző-pontból való vizsgálata kétségtelenné tette, hogy az első kalifák alatt, majd pedig a mohammedán állam terjeszkedése idején az

¹ A Koránban (különösen Szûr. IX:1–89.) gyakran előforduló *dsihd*-igező (ebből a *dsihád*), «szent» háborúként való értelmezése *postkoránikus* l. Arnold id. mű. Appendix. 347. old. és. kk. Mohammed első hadi vállalkozásai *defensiv* természetűek voltak. Az offensivára áttérve csak politikai boszúját elégitette ki mekkai ellenségeivel szemben.

Omajjádok alatt folyt harczok sem a vallás terjesztését czélozták. «A vallás fegyvere» (szejfü-d-dîn) az iszlám hódító hadjárataiban, — amelyekben egyébként keresztény arab törzsek is részt vettek —¹ a népek millióit vetette ugyan az arab állam hatalma alá, de nem követelte tőlük az iszlám igéje előtt való meghódolást; — a hit terjesztését talán már e korban is inkább búzgó missionáriusok szelid szava, csendben működő térítők szónoklata végezte² — a hódítók a meghódoltaknak régi uruktól való függésük, nem pedig régi hitetlenségük megszüntetésére törekedtek. Ahogy a dolgokat *manapság* látjuk, az *Omajjádok* korának *világias-dynastikus* elve, nem az arab nemzeti állam vallási érdekeinek biztosításán épült fel; erre nem is vágyott. Ezen idők történetének képe olyan világot tár elénk, amelyben az állam szenvedélyes búzgósággal nem a hit magasztos javait, hanem egészen világias, politikai és gazdasági előnyeit kereste. «Az ezen korbeli arab törzsek szemében a vallásnak csak az a jelentősége, hogy hatalmi törekvéseiknek kedvezve módot nyújt teljes erejük kifejtésére, hogy így a vallás jeligéje alatt megindított hódító politika minél nagyobb hatalomra jusson.»³

És amiként az új vallás elfogadására az embereket e korban félreismerhetetlenül a vagyon és élvezet szenvedélyes vágya is készítette: úgy a korszak egész harczy vállalkozása is nem a lelkiüdvösség hitbéli javait, hanem az arab birodalom határainak kiterjesztését és minél több adófizető alattvaló megszerzését tartotta szem előtt. Az események elfogu-

¹ Arnold id. mű. 45. old., 56. old.

² Az iszlám történeti forrásaiból semmit sem tudunk meg az iszlám elterjedésének módjáról. Hogyan, miért, milyen eszközökkel terjedt el az iszlám mint *vallás*, arról még megbizhatatlan adataink sincsenek. Az arab krónikások erről mélyen halgatnak. E fontos kérdést illetőleg — minthogy a gazdasági kényszerrel (l. alább) egy vallás térhódítását *kielégítően megmagyarázni nem lehet* — merő találgatásokra vagyunk utalva.

³ Martin Hartmann *der Islâm-Geschichte — Glauben — Recht* (1909). I. különösen a kis mű IV. fejezetében.

latlan kutatója, aki a mohammedán történeti kutforrások hagyományos felfogásától csak némileg is szabadulni képes, kétségkívül megbizonyosodhatik arról, hogy a régebbi kalifátus erőszakos, hódító fellépése a meghódított területeken nem irányult vallási természetű változásokra, hanem a mohammedán államhatalom elismertetése tisztán politikai természetű ügyekre szorítkozott. Sőt az adórendszer megalkotásával,¹ amelyet az iszlám arab állama nem annyira magára, hanem sokkal inkább hitetlen alattvalóira szabott, az állami vallás egyenesen tragikomikus helyzetbe jutott, amely mellett az iszlám állama, azaz az állami egyház csak állítólagos vallásos *céljával ellentétben* erősödhetett. Parancsoló szükség volt, hogy oly államban, amelynek szervezetében a hívők semmiféle adót nem fizettek és amelyben eredetileg csak a hitellenek voltak adószerű szolgáltatásokra kötelezve — ezek fizették az u. n. *Dsizját* mint «váltságdíjat» az iszlám «megtagadásáért», továbbá a *Charads-ot* azaz a nekik meghagyott birtokok utáni jövedelmi adót; zsidók, keresztények és párszik, mint a kinyilatkoztatási könyvek birtokosai ('ahlu-l-Kitáb) a dsizját különleges helyzetük «viszonzásául» fizették, amelyet az iszlám védelme alatt álló alávetettek (Zimmi) között élveztek — amelyben tehát az állam fiskális érdekei a hitellenek *lehetőleg nagyszámához* fűződtek, elengedhetetlen szükség volt az államra nézve, hogy ne annyira az uralkodók hite terjedjen, mint inkább a *meghódoltak hitetlenlensége maradjon meg!* Nem nehéz belátni, hogy ilyen körülmények között az állam nem szívesen látta az új hívők nagymérvű gyarapodását, valamint hogy az iszlámra való tömeges áttérést, míg az iszlám felvétele az uralkodó osztályhoz való tartozást, azaz előjogaikra való jogcímet biztosított, főként — ha nem is kizárólagosan — a gazdasági kizsákmányolás okozta. Hogyan szabadult az iszlám állama ebből a kellemetlen zavarából,

¹ J. Wellhausen. Das arabische Reich und sein Sturz (1902.) 19. és kk. 168. és kk. C. II. Becker Papyri Schott-Reinhardt I. (1906.) bevezetésében 36. és kk.

mely, mondhatnók, majdnem a teljes feloszlásra vezetett, amelyet a nem arab elemeknek az új hitre özönlése okozott; miként egyesítette az uralkodó osztály érdekeit a hit fenntartásával és terjesztésével *minden* moszlimnak adófizető kötelezettsége útján és vasmarokkal ezt hogyan hajtotta végre, azt e helyen nem tárgyalhatjuk. Bennünket itt első sorban az érdekel, hogy rámutassunk a tényektől támogatott meggyőződésünkre, amely szerint ezekben az u. n. vallásháborúkban az új hitnek felkényszerítése, a hitetlenek vallástalanságának legyőzése semmiképp sem hozható kapcsolatba a régebbi iszlám uralkodó körülményeivel és hogy ez a Kórán-ból vagy Hadith-ból csak az események minden kritikáját, az újabb kutatások minden eredményét figyelmen kívül hagyó eljárás mellett magyarázható ki.

III.

Talán kelletténél tovább időztünk a harczoknál, amelyeket az iszlám a való tényekkel és a fenforgó viszonyokkal szemben kemény tusában és a végleges győzelem biztató reményében indított és diadalmasan be is fejezett. Emellett rámutattunk arra az ellenmondásra, amely a szent háború eszméjének hagyományos felfogása és a régebbi iszlám benső lényege közt constatálható; egyuttal azon igyekeztünk, hogy a mohammedán történetírás varázsköréből ki nem merészkedő, megcsontosodott hagyományt, úgy amint ez a szent háború conceptióját meg őrizte, összhangzásba hozzuk a tiszta történelmi szempont tényeivel. Ám nem foglalkozunk tovább azzal a kérdéssel, vajon az iszlám vallásának saját történelméhez való sajátságos viszonya mellett a vallási szempontok és célok mennyiben követték a hatalmi érdekek fejlődő bonyodalmaikat, vagy éppen mennyiben irányították azokat. Megengedjük, hogy a különböző hatalmi érdekek megszorító befolyása mellett sem biányzott soha annak a felismerése, hogy végre is egy új *vallásért* megindult mozgalomban folyt a harcz. A szent háború eszméje, amint azt kánoni meghatározás szerint a hagyományos Hadith és Fikh

elénk állítja, valójában csak akkor alakult ki, amikor a mohammedán életközösség pietista irányzatában egy vallásos világrend magasabb felfogásához jutott el és az állam szerepe szorosabb kapcsolatba került egy vallásos missió követelményeivel. Ez azonban csak akkor következett be, midőn az iszlám állama, ha nem is végleges kialakulását, mindenesetre azonban területi gyarapodásának bizonyos határát érte el, midőn erejét nem annyira hatalmának szomszédos «pogány» népekre való további kiterjesztésére, mint inkább az államegyház belső megszilárdítására, a vallási öntudat erősítésére, bensőbbé tételére, a «belső missióra» fordította. Szóval, amidőn a «vallás fegyvere» (sejf-ud-dín), többé nem annyira *kifelé*, mint inkább már csak *befelé* lendült.

Ámde, ha a «szent háború» eszméjét — úgy a mint a mohammedán theologia fogalmazásában előttünk van — közelebbről szemügyre vesszük, azt látjuk, hogy a *dsihád* — *nem* a mint a mindenkori tényleges viszonyok s a jogalkotás kölcsönhatásának szinte általános tapasztalati törvényéhez képest elvárni lehetne — a mohammedán államegyház *eine befelé* irányított tevékenységével van egybeforva. Noha a szent háború eszméje az iszlámban olyan korszakban kristályosodott ki, a melyben az iszlám a pogánytérítéssel karöltve járó területi hódításokkal kevésbé s a mint épen mondtuk, de a vallásnak érdekével épen az iszlám közönségén *belül* (valláspolitikai *sectákkal*) annál nagyobb mértékben van elfoglalva; mégis azt látjuk, hogy a hadi jognak mohammedán elmélete — a mint ezt a *hadith* és a *fikh* fentartotta — a szent háború eszméjét kizárólag *azon hadi vállalkozások* számára foglalja le, melyek az egyházállam közönségén még *kívül álló* hitetlenek (pogányok)¹ ellen irányulnak és élesen különválasztja a hadi jog azon elveitől,

¹ *Musrikün* («társítók», azaz többistenimádók), meglehetősen tágértelmű elnevezés, mely eredetileg csak pogányok, később azonban zsidók, keresztények s általában a «hitetlenek» megjelölésére szolgál (l. alább).

a melyek «hæretikusok és schismalikusok», «lázádok és útonállóok» leküzdésére folytatandó harcokra vonatkoznak.¹ Már ebből is világosan látható, hogy a *dsihád* határozmányai *nem* az iszlám későbbi korszakainak hadi vállalataihoz vannak hozzászabva, a melyekre eme későbbi korok *tényleges* viszonyai kihatottak. Ama hadi vállalkozások tanuságain épülnek fel, melyekkel — eme későbbi korszakok rajongó hite szerint — már nem is annyira maga az utókor, mint inkább a jelentékeny történeti távolságokban feltűnő régi «ideális» korszak, az iszlamnak már említett *hőskora* volt elfoglalva, a melynek az utókor, a mint láttuk, ilyen pogánytérítő tendenciákat tulajdonított. Ezzel pedig elegendőképen máris jelezve van, hogy a szent háború határozmányainak megalkotása körül egy olyan *codificatio* működött közre, a mely a realis viszonyok s a törvényalkotás említett kölcsönhatásának empirikus törvénye alól kivételt tesz; hogy itt olyan hadi szabályokkal állunk szemben, melyeket nem annyira realis viszonyok szükségparancsolta követelményeihez alkalmaztak, hanem egész tendenciájukkal inkább egy rég letűnt kor állítólagos intentióinak megrögzítésére használtak fel, úgy a hogy azokat tőlük megihletett hagyományok megőrizték az utókor számára. S ha a *dsihád*nak normáit — úgy a hogy az alábbiakban néhányukat e szempontból külön is kiemeljük — közelebbről fogjuk szemlélni, akkor az *egész* *Dsihád*-törvénynek nagyobbára csak *elméleti* értéke, úgy a mint voltaképen csak *elméleti érdekeket* szolgál, *archaisztikus* mivoltának irrealitásával egyetemben, egészen kézzelfoghatóan fog kitűnni.

Ámde az ilyen archaizáló irányba olvadó theoria, mely tárgyát nem annyira a *tényleges* viszonyok realis szükségleteinek megállapításával, mint sokkal inkább a realis viszonyokból való elvonatkoztatásával igyekszik szolgálni, a szent

¹ L. alább (V.) A keresztyén kánonjogban a szent háború gondolata szinte egészen analog fejlődésre mutat. L. Pissard H. La guerre sainte en pays Ehrétien. Essai sur l'origine et le développement des théories canoniques. (Páris, 1912.) (Bibliothèque d'histoire religieuse.) Lásd különösen 14. és 23. old.

háború mohammedán elméletében nem izolált jelenség. Ez archaistikus jogalkotás nem a dsihádra szorítkozik csupán. *Fővonása* ez az iszlám *államtani* vitatásának, a melynek a dsihád határozmányai csupán egyik fejezetét teszik.

Ez a különös, pszichologiai szempontból is fölötte érdekes jogi elmélet, elszakadva korának tényleges viszonyaitól a korai iszlámnak egekig magasztalt időszakába vonult vissza. Az iszlám közjogára vonatkozó szerény kísérletében ¹ ez értekezés szerzője már rámutatott arra, hogyan igyekezett szabadulni ez a sajtáságos elmélet attól a szellemi légkörtől, a melyet a jámborok és vallástudók hite szerint a korukbeli jogtalan, állandó hatalmi viszonyok teremtettek; az önzetlen elvhűség magaslatára emelkedve hogyan tört magának saját utat, a melyen a «régi jó idők» iránti *romantikusnak* tetsző lelkesedésüknek ama rég letűnt korszak volt vezérlő csillaga. Láttuk, hogy a megalkuvást nem tűró elvi követelményeket a lenézett, kevésre becsült jelennek merev elutasításával csupán a mult volt képes kielégíteni, azon mult, melyben ezen elmélet az «idők végén» bekövetkező erkölcsi újjászületés ideálját látta. Ugyanez az elmélet alkotja meg a vallási háború eszméjét egyrészt ama befolyások alatt, a melyek reá a kor egyetemesebb vallási felfogása és — a miről külön értekezésben lesz még szó — más vallási eszmekörökkel való érintkezés révén hatottak, másrészt megalkotja a Dsihád tanát ama romantikus rajongásában, a mely ott lebeg minden határozményai fölött és a mely egyébként is döntő befolyást gyakorol az iszlám egész kánonjogára. A legrégebb iszlám-közösség ama kimagasló erkölcsi felfogásának hódoló odaadásában e romantikus elmélet azután páratlan buzgósággal igyekszik a szent háború eszméjét is teljes összhangban kiépíteni «a régi jó időkről» megalkotott ideáljával. A kánonjogi vitatás az ősiszlám közösség ténykedését, a melyet a mohammedán vallásos hőscultus a történeti valóság fényével vont be s a mely az

¹ Volkssouveränität, Araber und Chalifat. Eine staatsrechtliche Skizze. Ungarische Rundschau I. évf. 1. füzet (1912). 123. old. és kk.

iszlám ethikai követelményeinek összességét foglalja magában, a szent háború határozmányainak megállapításánál, a jelennek minden gyakorlati követelményét szinte teljesen figyelmen kívül hagyva, a legnagyobb nyomatékkal hangsúlyozza a szokottnál is kiélezettebben feltétlen zsinórmértékül állítja oda. A törvényes jogszabályok, a melyek — mint mindenütt a mohammedán jogban — az előző esetek (præcedensek) alapján a próféta és «híveinek» gyakorlati eljárásán és fel fogásán épülnek fel, a szent háborúra vonatkozólag túlzó elméleti korlátozással az ősközség eseményeinek varázskörére szorítkozva jelennek meg. Úgy látszik, mintha az elmélet a szent háború határozmányának megállapításánál a későbbi időkkel való minden vonatkozást ki akarna zárni, semmi közösséget sem akarna vállalni vele. Mintha e fejezetben csak az volna a célja, hogy e mintaképül szolgáló korszaknak a szellemét, a mikor ennek vallási buzgóságát a hitért való harcok «tetőzik be», mereven elkülönítse a későbbi «hanyatló» korszaktól, egyenesen szembe állítsa vele.¹

Arról van szó, hogy megőrizték a háború megszentelt elveit «a sokistenség» ellen úgy, a hogy ezek az «ideális» államban, «harmincz évvel» a próféta halála után érvényben voltak; megőrizték a bekövetkezendő idők vallásos buzgósága számára és hogy valóra váltsák a jámborok jövőre vetett reményét . . . Természetesen ez a jövőre való megőrzése az elveknek *minden* időkre szóló nélkülözhetetlenségét jelenti egyúttal. Mert a mohammedán közösségnek megmásíthatatlan követelménye marad, hogy a «vallás fegyvere» kilendül hüvelyéből, a mikor az emberiségnek az iszlámra neveléséről van szó, hogy a «dsihád» az utolsó «óráig» (t. i. a feltámadásig) szüntelenül működ-

¹ A traditióban (hadith) a dsihád egyike ama «legfőbb» dolgoknak, melyekben a vallásos ténykedés «csúcspontját» éri el. (Ra'sul-l-'amr el-'islám . . . wa-zurwet sanámihl-dsihád.) Az ilyen hadithek elég gyakoriak. Lásd Bagawí gyűjteményét (Masábih es-Sunnah) I. köt. 5. lent.

désben van¹ és az állami egyház ama leghatékonyabb hatalmi eszköze csupán az iszlám végleges győzelmével s e révén csak a világ egyetemes megújulásával szűnhetik meg. A vallási meggyőződés azt az «órá» majd a messze távolba helyezi, majd közeli határt jelöl ki számára. Volt idő, a mikor a szorongatott iszlám az «óra» bekövetkezését, hitetlen barbár hordák dühös támadásában látta. a mikor a mohammedán birodalom határain felbukkant *turk-törzsek* ellen a súlyos önvédelem adta az iszlám kezébe a fegyvert. Erről az időről szól — a hadith szerint — a próféta szava: «Nem jön el az utolsó «óra», míg le nem győzitek az apró szemű, veres arcú, hegyes orrú törököket, a kiknek ábrázata bőrpajzsra emlékeztet . . . és nem jön el előbb az «óra», míg le nem győzitek a népet, melynek állatbőrből van a saruja.»² A történelem tanúsítja, minő győzelmet aratott az iszlám török és mongol hódítói fölött, mikép hoztak törökök³ és mongolok — mint az iszlám előőrsei — új ragyogást az iszlám fegyvereinek elhomályosított fényére, hogyan egyesítette ismét az iszlám a mohammedán országokat egységes birodalommá, a mely belső erő és külső fény tekintetében semmivel sem állott az iszlám arab-birodalmának sokat magasztalt multja mögött. Manapság ugyancsak a török-ottománok vívják harczukat a szent

¹ A dsihád — úgymond a traditio — a próféta küldetése óta áll fenn és majd csak az Antikrisztus (el-dadosál) megsemmisítése után szűnik meg. Lásd például Bagawí Masabih es-Sunnah I. köt. 6. old. (lent).

² Buchári traditógyűjteménye (*Sahih* a IX. századból) Kitábu-l-Dsihád II. köt. 230. (ed. Krehl) (szójáték turk és atrák (bőrpajzs) között). Lásd az ilyen apokalyptikus célzásokat tartalmazó traditiókhoz Goldziher Ignác Moham. Studien. II. köt. 127. old. 2. jegyz. — Hasonló célzásokat tartalmaznak a párszik VI. és VII. századbéli iratai is, melyekből a mohammedán traditio talán átvette őket. Lásd Bahman Jast II: 50. III: 3—8. West angol fordításában Sacred Books of the East V. köt. 211. old. Pahlawí Texts I., továbbá u. i. III. köt. a bevezetés XVII. old. stb.

³ Eredetileg *Ferghánok* l. Kremer Kulturgesch. d. Orients unter den Chalifen I. köt. 234. old.

háború jeligéje alatt, olyan heves és messzemató fontosságú harcztot, a minőt az iszlámvilág az arabok nagy hódító hadjáratai, ama dicső mult, a VII. század óta még nem látott.

IV.

Az imént nagy vonásokban jelzett szellemi irány uralkodott — mint mondtuk — a mohammedán jogban, a mikor a theologusok vitái folyamán a tanok — miként az egész közjogban, úgy a dsihádra vonatkozó fejezetben is — idővel kész teoriává alakultak ki, amikor a vitatkozás a tárgyalások egész vonalán dogmatikus megállapításra kényszerült. (Tehát körülbelül az Omajjadok idejének végén és az Abbassidák uralmának kezdetén).

Hogy a közjogi kérdések megvitatása folyamán a «dsihádról» szóló tanok történelmi megállapítása tartalom és forma tekintetében minő sajátosság színezetet nyert és hogy az elmélet szelleme milyen közel jutott az ideális multhoz, arról eléggé világos képet nyújt *Al Māwerdī* közjogi műve (*Al-'Ahkām es-Sultānijja*), a mely az iszlám theologiai köreiből mindjárt megalkotása után (X. században) szinte uralkodóvá vált¹ s a mely az államjogi fejtegetések betetőzésének tekinthető. E műnek a dsihádra vonatkozó fejezete — a melyet a szent háború határozmányainak itt következő reprodukálásához alapul vettünk² — mutatja, hogyan kapcsolódott a szent háború fogalma a «jámborok» és hittudósok körében az ideális multnak szellemi légkörébe, érzelmi világába. Világosan elénk tárja, hogyan igyekszik az ideálul szolgáló korszak iránti rajongó lelkesedésük a jog-

¹ A mohammedán államtani kéziratok — régiek és újabbak egyaránt — folyton *Al-Māwerdī*-ra hivatkoznak, a kiből gyakran egész oldalakat szószerint idéznek. Ezt különösen a berlini kéziratokon állapítottam meg.

² *Mawerdīi constitutiones politicæ ex recensione Maximiliani Engeri* (Bonn 1853). A *Dsihād*-fejezet szövege 57—89. old. (a mű III-ik fejezete.) Enger megigérté az arabs szöveg latin fordítását, ez azonban máig sem jelent meg.

szabályokat csupán az «arany-korszak» eseteire korlátozni; milyen kínos gonddal ügyel arra, hogy a jogszabályul szolgáló praecedensekkel mintegy körülbástyázza a tant s inkább mereven elhatárolja a kelleltenül elviselt jelennel szemben, semmint zsinórmértékül állítaná fel más korszakok számára. Mutatja, hogy a romantikus fejtegetés érveinek fegyvereit nem egyszer az előzmények (praecedensek) «történeti» hagyatékából veszi, sokszor akkor is, ha az a költészet köntöésben jelenik meg. Romantikus szellemi irányok soha sem idegenkedtek a költészettől. A büszke megemlékezés szívesen időzik; a multnak jeleneteinél és jogszabályaiba lendületes színeket vegyít, a melyeket hadi codex szövegébe a költői hagyományok eredeti alakjában hint el. Az ó-arab alkalmi lyrának a merev dogmák közé való felvétele — miként a theologiának fejtegetése során általában, úgy a közjogban is — e korszak chablonjához tartozott. Almáwerdinek a «Dsihádrol» szóló fejezetében a költőiségnek a beavatkozása a kardnak és lantnak érdekes kapcsolatára vezetett.

A «Dsihádrol» szóló tannak ismertetésénél le kell mondanunk az imént említett «történeti» praecedensek (jog esetek) tipikus felsorolásáról, a melyek részint rimekbe szedve, részint az iszlam theologiai hagyományaiban naiv, egyszerű nyelven beleszöve fordulnak elő. Az eredeti törvényes határozományok pontos részletezése is nagyon messze vezetne, terjedelmes fordítást tenne szükségessé és ellenkezne a vázlat céljával. Csak a *fődoloban* fogunk némi pontosságra törekedni s e közben rámutatunk a jogszabályok sajátosságos főmotivumára, a mint az a tannak régmult időkre és meghaladott viszonyokra való vonatkozásában mutatkozik, noha legszívesebben Almáwerdi szövegének egész terjedelmével éreztetnők az olvasóval eredetijének hatását, ha ugyan az egyenlő értékű fordítás erőnket meg nem haladná.¹

* * *

¹ Máwerdi művének egy elég hű, francia fordítását a modern történeti kritikának azonban nyomát sem mutató jegyzetekkel Léon Ostrorog nemrégiben kezdette meg. *Traité de droit public musulman*

A «Dsihád» határozmányai utasítások formájában fűződnek egymáshoz, a melyek az (Almáwerdinél) «emir»-nek nevezett hadvezérnek szólnak.¹ A kalifa mint *Imám* (eredetileg a mohammedán község előimádkozója) ama hatalmánál fogva, melylyel a mohammedán közösség (*dsemá'ah*, *'idsma'*) javára szolgáló különböző jogositványokat adományozhat, a dsihád vezetésére (imarah) feljogosítja az emirt. A végrehajtó hatalom, a mely a kalifáról az emirre, mint a szent háború szervező tényezőjére átszáll, a legfontosabb és legnagyobb mindazon törvényes jogok közül ('akbar-ul-walját), a miket a kalifa souverainitásából kifolyólag arra hivatott alattvalókra átruházhat (taklid). Az emir tevékenységére vonatkozó utasítások — a melyek a végrehajtó hatalom átruházásából folynak — elsősorban általános szabályokat tartalmaznak, melyek minden hadvezetésnél egyaránt szükségesek, de az emirnek különösen lelkére vannak kötve. Csak a teljesség okáért említünk néhányat. A fejezet elején katonai adminisztratív utasítások a csapat menetsebességére, a sereg háta- és teherhordó-állataira, a rendes és önkéntes-csapat zsoldjaira, a jelentésekre, a riadóra, áruló elemek ellen való óvatosságra, az egyenletlenség elkerülésére, a büntetés igazságos, elfogulatlan gyakorlására és a fegyelemtartásra vonatkoznak. Utasítások ezek, a melyeknek segítségével az emir a seregben rendet tart, teljesítőképességét fokozza és a szent háborúnak a megkívánt eredményes, győzelmes kimenetelt biztosítja. Ahelyett, hogy ezeket az utasításokat egyenkint bonczolgatnók, figyelmünket irányítsuk inkább «az elvek» (*'ahkám*) «második» szakaszára, a mely a hadvezetésnek egészen sajátos természetű rendszabályokat állít fel; határozott formulák ezek, a

d'Abou'l-Hassan Ali . . . El-Máwerdi Tome II. (1906). A Dsihád-fejezet a 2—103. old.

¹ Némely fikh-könyvben a hadvezér is mint imám szerepel. Spanyolországban a dsihád vezetésével a hadvezér *kadhí* (bíró) minőségében bízott meg. A harci vállalkozás vallásos jellegét akarták ezzel kidomborítani. Lásd R. W. Gottheil History of the Egyptian Cadi's stb. (1908.) a Bevezetés IX—X. old.

mikben a mohammedán vallásháború különös érdekei jutnak kifejezésre.

A mint már fentebb mondtuk, a dsihád a mohammedán jog szerint mindazon terület ellen irányul, amely az iszlámnak még nem hódolt meg és így nem az iszlámbirtoka (Dâr ul-Iszlâm «az iszlám hajléka»). A mi az iszlám határain túl terjed, az a harczy támadás szüntelen tendenciája mellett szükségképen «hadi terület» (*Dâru-l-harb* «a háború hajléka») az iszlámközség pedig a hitetlenekkel szemben, leigázásukig, elvileg *hadi állapotban* levőnek tekintetik.

Ez elmélet szerint a béke eszméje a hitetlenek elleni *folytonos harc*hoz kapcsolódik és így a mohammedán hadi jogban adva vannak a zsinórmérték a hitetlenekkel szemben való gyakorlati viselkedésre és a nemzetközi jognak elvei, a béke és a háború viszonyaira nézve egyaránt.¹

Világos, hogy a békének e dogmatikus felfogása mellett — az elméletet ad absurdum vezetve — az *état de guerre* a normális, a béke pedig mindenkor a kivételes helyzetnek tekintendő, a melyben a harcz szünetel. Amikor a nem tényleges háború — ez a kivételes állapot — tényleges háborúra — a normális helyzetre tért át, a Dsihád haderői a hitetlenek két kategóriájával (szanfân) állnak szemben, a szerint a mint már egy ízben megtörtént az iszlámra való áttérésre szóló felhívás — ezen előzetes felhívás (da' wâlî) nélkül az ellenségeskedések meg nem kezdhetők² — avagy még nem történt meg. Első esetben, az emir belátásához képest, minden formális hadüzenet nélkül, a legkimételelenebbül, éjjeli megrohanással is megtámadhatja a hitleneket; földjeiket, mezeiket elpusztíthatja. Az utóbbi esetben megtérítésükre minden módot meg kell ragadni, a mit csak

¹ A mohammedán törvényeknek (šerij'at) ebből folyó jogrendjét, a mint az a nem-moszlimokkal szemben a büntető és közigazgatási jogban érvényesül, e helyt nem érintjük.

² E kánonjogi szabály — nézetünk szerint — a párszi vallás hagyományaiból ment át az iszlámba, mely a szent háború eszméjét is — a mint az más összefüggésben ki fogjuk fejteni — a párszizmusból vette. A szent háború párszi eredetű elemeire egyébként az alább következőkbe ism rámutatunk.

a «tan legmeggyőzőbb elvei,» a «prófétaságnak minden ellenvetést megczáfoló bizonyítékai» (mù'ğizätü-l-nübüwwah) és a vallásnak kézzelfogható érvei, (zuhür-u-l-huggat) nyujtanak. De ha makacsul megmaradnak hitelenségükben, ha hiába való a megtérítésükre fordított minden fáradság, akkor csak *előzetes hadüzenet* után támadhatók meg. Minthogy azonban a birodalom nagy kiterjedése mellett szomszédos népek nehezen térhetnek ki az «üdvre» szóló «felhívás» elől — úgymond Almáwerdi — «mainapság» az a kötelesség hárul a községre, hogy hadüzenetet csak a messze távolban lakó népekhez kell küldenie, a melyeknél feltehető, hogy az iszlámot egyáltalán nem ismerik. Az elvnek szigorú megtartása mellett ebből az következik, hogy szomszédos hitetlenek ellen az iszlámra való meghívás nélkül is indítható dsihad előzetes hadüzenet mellőzésével.

De ha elmulasztják annak megkísérlését, hogy a «vallás érveivel» hassanak a hitetlenekre, úgy megöletésük jogellenes, szándékos vérontásnak tekintendő, amelyért legyőzülésük után a törvény az emirnek bűnvádi megbüntetését követelheti.¹ A büntetés közelebbi megállapítására a tanok eltérnek egymástól. Az egyik azt mondja, hogy a hitetlenek ilyenén leöletése vérdíjjal (— díjjah magyar «díj» szavunk ebből ered —) egyenlíthető ki, annak nagysága a hívők megöletésére megállapított vérdíjjal egyenlő.² A másik úgy tartja, hogy az emir csupán azt a váltságdíjat fizeti, a mely az iszlám védelme alatt élő hitetlenek vérdíjául van megszabva, azaz jóval kisebb váltságdíjat tartozik fizetni.³ Egy harmadik azt a nézetet vallja, hogy a hitetlenek ellenséges területen szándékos vagy szándék nélküli megölése semmiféle büntetést sem vonhat maga után; vérük «értéktelen», ennél fogva gyilkosság bűnténye sem froghat fönn.

¹ Halálbüntetés azonban nem érheti. «Moszlim nem ölhető meg egy hitetlen miatt» jogelv alapján (*lä juktal muszlim bikâfir*), a moh. jog egy sarkalatos elve.

² Száz 2, 3, 4 vagy 5 éves teve vagy 1000 dinár; muszlim nő megöléseért annak a fele. 1 dinár körülbelül 15 franc.

³ 325 dinárt. Perzsa tűzimádó megöléseért még kevesebbet.

Am mindjárt a legközelebb tárgyalandó kérdés világosan mutatja az iszlám államtani vitatásának ama törekvését, hogy a fontos hadjogi kérdéseket szorosabb kapcsolatba hozza olyan viszonyokkal, a melyek csupán az említett eszményi korra nézve birtak jelentőséggel. Az egészen mellékes kérdés felvetése után, vajon egyes harcosoknak szabad-e a Dsihád alatt az egyenruhás hadfiak között föltünniök sajátos fegyverzetükkel avagy tarkapettyes lovukkal — egyébként e kérdés is a rég letűnt kor viszonyaival függ össze — itt az a másik kérdés vetődik fel, vajon egy harcos a dsihád alatt, ha párviadalra hívják ki, azt elfogadhatja-e vagy nem. E kérdésnek felvetésével e jog azt a törekvést árulja el, hogy inkább a dicső multnak történeti távolába eső eseményit igazolja, semmint az élő jelennek szolgálatában működjék. Mert hogy ennél a fejtegetésnél nem lehet szó későbbi korszakok valóságos harcmódoráról, az világos mindenki előtt, a ki az iszlám első századainak hadászatát némileg is ismeri. Ilyen párbajok, ugyanis jórészt az araboknak az iszlám felvétele előtti korába tartoznak. Az «emberek napjaihoz» (*'ajjám en-nász*) füződő arab hagyomány rajongó emlékezéssel állítja eléink mindenkor az ilyen párbajokat.¹ Arab párhuzamai ezek a hadászatnak nem kevésbé primitív fokát tükröző antik eposzeiák párviadalainak.² Mohammed hadjárataiban, melyek eleinte régi rendszerű arab portyázásoknál egyebek alig voltak, a front előtt való párbajok egyidőre természetes folytatást nyertek. Ámde tudjuk, hogy az iszlám már Mohammed idejében olyan rendre és taktikára tért át,³ a mely a byzanci és perzsa stratégiát utánozza s a melynek nagyobb stílú harci formatiójával — t. i. egyenes rendekben, egy vagy több zárt sorba és ezeknek az arcvonalba való felvonulásával — az ilyen párbajok már sehogy sem egyeztethetők össze.³ A zárt sorban való fölvonulásra történt áttérés em-

¹ Caëtani Studi I. 358. kk.

² U. i. 362. old.

³ A. Kremer: Kulturgesch. d. Orients unter den Chalifen (1) I. köt. 217. old.

lékét az ősi iszlám háborúiban, maga a Kórán is megőrizte, mely ellátta sanctiójával. «Lásd, Allah szereti azokat, a kik az ő ösvényén csatarendben harcolnak, miként ha megerősített fal volnának» (Sura I. XI. ája 4).¹

Sőt abban az időben, a mikor a hadjogi elvek dogmatikus megrögzítése bekövetkezett, akkor a mohammedán haderő harci módszere már régen egy másik messzeható változáson ment át, a mely a hősiességnek párviadalokban való kifejtésére még kevésbé nyitott teret. Már az utolsó Omajjád kalifa (Merwán II.) ezzel a formációval is felhagyott; helyébe úgy a menetelésben, mint a támadásban különálló csapatrészek (kardus, pl. karádis (latin: cohortes) és ezeknek csatarendjének (*tartib et-ta'bijjah*) hirtelen, meglepő rohama lépett.² De hogy tárgyunkra térjünk. a párviadal mellett és ellen felhozott számtalan érv végül abban csúcsosodik ki, hogy a párviadal nincs megtilva, de olyan parancsnokoknak (za'im) meg van engedve, a kikre nincs bizva nagyobb csapatrészek vezénylete, nehogy egy vezérnek elvesztése a seregben nagyobb nyugtalanságot keltsen, vagy esetleg vereséget okozzon.

Noha nem törvényes rendelet (waja-güz li-l-emîr) mégis a vallásos czél érdekében van, hogy az emîr a Dsihád kezdete előtt azokat a katonákat, (a Dsihádban részvevőknek neve *Mudsáhidûn*) a kik erre hajlandók, lehetőséghez képest vértanuságra (*Šahâdah*; mártír: sâhid, pl. Šuhadâ'u) igyekezzenek megnyerni. Támadásuknak hevessége kétszeresen alkalmas a többi moszlim hősiességének felkeltésére, másrészt lehetetlen, hogy a «sokisten-hívőkre» (mušrikun) ne legyen hatással hősi halálmegvetésük, a melyet a Šâ-

¹ Hogyan vette át az iszlám ezt a katonai rendet, melynek mintaképeül a keletrómai és a perzsa stratégia katonai rendje szolgált s hogy éppen a párszi cultus hasonló mozzanataival együtt hogyan hatott a mohamedán cultus némely mozzanatára (a mohammedán imasorban) azt szerző egy másik tanulmányában szándékozik világosan feltüntetni.

² A. Kremer id. mű. 219. old. *Ibn Kaldûn* Prolegomena arab szöveg 68. (Notices et Extraits franczia fordítás 78. old.)

hid-okban «Allahban és az ő segítségével» való bizakodás felkelthet.¹

A dsihád bizonyos körülmények között az összes nem-hívő fegyverképes férfiakra nézve végzetessé válhatik. Az isten harczosainak jogukban áll őket megölni, ha hatalmukba kerülnek, tekintet nélkül arra, vajon résztvettek-e a harczokban (muhàrib) avagy nem (gejir muhàrib). A theologiai fejtegetés kétségkívül enged némi kivételt a kegyetlen szabály alól. A vallástudósok véleménye szerint ugyanis aggok és szerzetesek, «a kik remetetornyokban (sawami)»² laknak — már az arab pogánykor is különös vonzalmat tanusít keresztény anachoréták iránt — bizonyos immunitást élveznek. Más vallástudósok azonban, a kik egy kegyetlenebb hadijogba burkolóznak, a gyengék és tehetetlenekkel szemben sem ismernek kíméletet, még akkor sem, «ha a harczban egyáltalán részt sem vettek». Mert esetleg titkos szolgálatot tehetnek az ellenségnek, a mi a hívőkre nézve nem egyszer végzetesebb lehet, mintha a harczban részt vennének. Hogy ezt megghiusítsák, az iszlám fenséges érdekei zárjanak ki minden érzelgő humánus szempontot.

Kedvezőbb elbánásban részesülnek a nem-hívő nők és gyermekek. Minden tanirányzat megegyezik abban, hogy ezeket megölni nem szabad, ha a harczban részt nem vesznek³; de ha részt vennének, úgy ezeket is harczoló félnek tekinthetik és megölhetik a mudsáhidok. De csak akkor szabad őket megölni, ha a moszlimokkal *szembeszállanak* (mukbilin), de nem akkor, ha menekülnek (mudbirin). E jogi felfogásnak humánus czélzata világossá válik, a mi-

¹ A mártírság eszméjét az iszlámban kereszttyén hatások érlelték meg. Sáhíd a Koránban még nem jelent mártírt. L. Goldziher Ignác Moham. Studien II. köt. 382. és kk. (Hadith und neues Testament.)

² Hatásukat a mohammedán építkezésre mutatja újabban H. Thiersch Pharos cz. művében (1907.) 120. és kk.

³ Királyi családokból származó nők és gyermekek, valamint nagyon okos nők hirében álló asszonyok megölhetők. L. Ostrorog id. mű. 40. old. jegyz. 2.

kor a mudsáhidokat asszonyok és gyermekek megölésétől visszatartja, ha az ellenség őket a maga fedezésére, kegyetlenül saját arcvonala elé állítja és azt a becsületes hadviseléssel megegyeztethetőnek tartja. Asszonyoknak és gyermekeknek megölése csak akkor van megengedve, ha ezen erőszakos eszköz alkalmazása nélkül lehetetlen volna a moszlimoknak az ellenséghez férközniök. Ha az ellenség a hatalmába került moszlim foglyokat tolja maga elé hasonló célzattal, akkor a mudsáhidok segítsenek magukon. «a hogy épen tudnak» (kajfa'amkanahum) mondja a hadijog, a mely ilyen esetben a moszlimok megöletését nem nagyon veszi szívére, noha a hívők szándékos megöletését egyébként szívesen elkerülné. A fogoly moszlimok elkerülhetetlen megölése ez esetben kártérítéssel és bünbánattal engesztelhető ki (bi-d-dijjah wal-kaffarah, ez utóbbi rendszerint egy moszlim rabszolgának felszabadításából és egyhavi nappali böjtölésből áll).

Ama nagy jelentőséghez képest, a mely az iszlám háborúiban a lovasságnak jut s a melynek gyarapítását a Hadith vallásos hagyománya mindenkor nyomatékosan hangsúlyozza, az iszlám a *hátas állatoknak* lehető kimélését követeli. Az állatok iránti részvét a Kórában gyökerezik és ez a sympathia jut kifejezésre a hadijog ide vonatkozó határozásaiban is.

«A legfelsőbb hadvezetés elveinek harmadik csoportja» általános természetű utasításokat tartalmaz, a melyek a hadvezér hadvezetésének és taktikájának alapját alkotják. A gyakorlati haditudomány sikere, a mely főbb pontjaiban vallási szentesítést nyer a hadijogban, az emirnek a hadvezetésre való rátermettsége, az ellenséges hadicsel ellen való ébersége, az ellenség kijátszása, a hadszíntér helyes megválasztása, az élelmezés és előörsi szolgálat gondos felügyelete segélyével érhető el. De bizonyos mértékben legyen meg az emirben a rábeszélő képesség is — az arabokban mindig megvolt a szónoki készség — hogy a helyzetnek és czélnak helyes ecsetelése katonáinak harczy kedvét emelje. Az isten azon harczosait, a kik inkább a

világi javakra áhítoznak (*ahl-e-d-dunja*), a gazdag zsákmányra (*ganimah*) való utalással bátorítsa, az «istenfélő» sziveket (*ahlu-l-âchiret*, «a túlvilág embereit») a paradicsom gyönyöreinek képeivel lelkesítse.¹ Sohase maradjon meg az emír makacsul a maga véleménye mellett; alkalomadtán hallgasson meg másokat is, kiknek véleménye értékes lehet (*zû-r-raj*). Annak megállapításában, hogy a *dsihad* minő alkalmi követelnek *tanácsban* való alapos megvitatást, a magyarázatok (*ta'wil*) tanításai, a melyek itt a Kórán megfelelő rendelkezéséhez fűződnek, egymástól merőben eltérők; ezekre itt kiterjeszkedni nem szándékozunk.

A mennyiben a harcosok viselkedését a vallás tanai, avagy a mi itt ezzel egybeesik, az erkölcs szabja meg, természetesen az emírré hárul a harcosok valláserkölcsi magaviseletének ellenőrzése is. Különösen kiemelendő a «tizedik» kötelesség az emírré vonatkozó határozmányok között, mert az világosan mutatja, hogyan igyekszik e hadijog fejtegetése főcrejét mutatni szabályainak főként ama régi idők viszonyaira való alkalmazásában, a melyekből az iszlám társadalmi rendje már régen kinőtt. Nem szabad megengedni — úgymond — hogy valamelyik harcos kereskedelemre vagy földművelésre adja magát. Az ilyen foglalkozástól származó gondok veszélyeztetik a katonai szellemet és a harcosnak a háborúban való szabad felhasználhatóságát.

¹ A szasszanidák hadvezéreinek adott utasítások között a párszik patristikus hagyományaiban azt olvashatjuk hogy: Le jour de combat, celui-ci (a hadvezér t. i.) devait enhardir les troupes à encourir la mort, en leur rappelant le devoir de combattre les infidèles, les récompenses qu'ils pouvaient obtenir dans ce monde-ci et la rémunération . . . dans l'autre . . . c'était la coutume que le général exhortât, avant la bataille, l'ennemi à se soumettre au Roi et . . . à la religion zarathoustrienne stb. . . . A. Christensen L'empire des Sassenides, le peuple, l'état stb. 63. old. a dán (koppenhágai) tudományos akadémia értekezései között (Hist. Filos. Afd. I. 1. 1907.). Ezt v. ö. a párszik Dénkard cz. patrisztikus iratával (VIII. fejt. 26. 14—23.) Pahlawi Texts IV. 28. és kk. Sacred Books XXXVII. kötet.

«Szólt a próféta: Jöttem, hogy haragot és könyörületet hirdessek, de nem hogy az embereket szatócsokká vagy földművelőkké tegyem, a községben legrosszabb a kereskedő és szántóvető, ha ugyan nem a kapzsi a vallás ügyeiben (egy Hadith).» Hogy itt az iszlám «régi jó ideje» lebeg a vallástudók előtt, a melynek társadalmi rendje gazdasági korlátozásával messze mögötte marad Al-Māwerdi korának, azt nem szükséges külön kiemelnünk. A mióta a moszlimok «hivó» harczosainak jutott a hadiszolgálat előkelő feladata, a misera plebs contribuensre, a nem moszlim «idegen» alattvalókra pedig a «hivó» urak eltartásának terhe háramlott. azóta évszázadok teltek el, melyeknek folyamán a mohammedán állam az ilyen társadalmi és gazdasági rendet megszüntette. Eközben a harczosok uralkodó osztálya, a mely a stratégiai szempontból olyannyira fontos Basrah és Kufah táborhelyein telepedett le és a melynek Omar a földművelést megtiltotta, lassacskán iparúzó kereskedő és földbirtokos polgársággá fejlődött,¹ a mely az egész Irákban elszéledt. Maga Māwerdi 364-ben (974-ben a mi időszámításunk szerint) Baszrahban egy kereskedő fiaként született.

A határozmányok «negyedik szakasza» a moszlimokat biztosítja, hogy Allah őket mindenkor abban a fölényben részesíti, melynek segélyével a mohamedánok kisebb száma is sikerrel szállhat szembe a túlnyomó ellenséggel és képes azokat leverni. A mudsáhidoknak nem szabad meghátrálniok vagy megfutniok a hitetlenek kétszeres vagy épen kisebb száma elől — kivéve ha ez cselből történik, vagy hogy kipihenjék magukat, avagy taktikai számításból, hogy más csapatokkal egyesüljenek. De kétszeres túlerővel szembe szállani — e tan szerint — a harczedett moszlimoknak nem is túlnagy feladat, az igazi dsihad-harczos még ennél nagyobb erőfeszítéstől sem riad vissza. Hiszen Allah — így szól a Koránra és Hadithra hivatkozva — az ifjú iszlám korában a próféta maroknyi harczos seregét jóval nagyobb

¹ Kremer: Kulturgeschichtliche Streifzüge 64. és kk. Kulturgesch. d. Orient. unter den Chalifen. I. köt. 205. old.

feladat (kötelesség, farada) elé állította, a mikor ez tízszeres túlerővel szállott szembe.¹ «Egy moszlim két hitetlen ellen!» jelszóval Allah csak «megkönnyítésül» (chaffafa) lépett a község elé, a mikor a moszlim harcosok száma ama legdicsőbb időkhöz képest jelentékenyen megnövekedett.² Ama titkos szándék nélkül, hogy a hitetlenekre újból rátámadjanak, a meghátrálás csak akkor van megengedve, hogyha az ellenség számbeli viszonya meghaladja az 1:2-t és a moszlimok további ellenállása nem kecsegtet sikerrel.³

Vajon a moszlim harcosnak kétszeres túlerővel szemben akkor is helyt kell-e állania, ha a fenforgó helyzetben biztos halál fenyegeti s neki magának az ellenállásra nincs elég ereje? E felől is eltérők a vélemények. Az egyik szerint még ilyen esetben sem szabad az ellenség elől meghátrálnia, tehát inkább a biztos halálnak tegye ki magát. A másik szerint «hátat fordíthat» az ellenségnek feltéve, hogy a moszlimok többi haderejéhez csatlakozik. A szórshálhasogató vitatkozást egy tiszteletreméltó jogtudós végül azzal vágja el, hogy a harcosnak küzdenie kell, «amíg csak lehet» és csak akkor szabad hátrálnia, ha az ellenállásra nem lévén ereje a biztos halál elől másként nem menekülhet. Ugyanez a jogtudós azt mondja, hogy az ilyen megkülönböztetés taglalása, részletezése nincsen helyén. (Lá i' tibár bi-haza et-tafsíl).

A legfőbb elve a katonának a Dsihád alatt az legyen, hogy részvétele vallásos «czelt» szolgál. Közreműködésével «Allah vallásának» teljesít szolgálatot. A szent háborúnak főismertetőjele épen a mudsáhidintentiója⁴, *érzűlete*. Harcoljon azzal a

¹ L. Kórán VIII : 66, 67.

² L. Kórán VIII : 67.

³ Kórán VIII : 16.

⁴ Az intentio (nijjah) minden mohammedán vallásos cselekedetnek főalkotó része, a melyre a tan mindig igen nagy súlyt helyez. Nélküle a vallásos ténykedés merő gépies cselekedetté aljasodik, a mi megrövidíti a hívő muszlim jutalmát. Lásd erről újabban Prof. Eugen Mittwoch Zur : Entstehungsgeschichte des islámischen Gebets und Kultur. 16. old. Nr. 2. (A berlini tudományos akadémia értekezései között. Phil. Hist. Cl. II. sz. (1913.)

magasan szárnyaló lelkesedéssel, a melyet az iszlám győzelmébe vetett remény kelt benne. Tartsa szem előtt, minő jelentősége van az igaz hitre nézve, «ha minden ellenkező vallás kiirtása végett» száll harczba. Hadi tetteinek egyetlen rugója legyen «Allah vallásának minden más vallás fölé emelése», «noha ez nincs inyükre a hitelleneknek.»¹ Nem szabad tehát, hogy cselekedeteit befolyásolják azok az előnyök, melyeket a háború világi javaival nyujthat. Ha a harczos a dsihádban való részvételét az erkölcsi czállal nem képes összhangba hozni, ha a zsákmány vágya készteti a dsihádban való közreműködésre, akkor megszűnt a szent háborúban Allah katonája lenni, akkor eljátszotta Allah segítségét és «fényes jutalmát». Ám lehet tán «(pénz) szerző» (muktasib), a ki az anyagi nyereségért küzd, de nem «mudsáhid».

Az emir *Walijáh*-jából (— lásd föntebb —) szükségképen következik, hogy a katona feltétlen engedelmisséggel tartozik, az alól ki nem vonhatja magát, mihelyt az emir walájah-jába «lépett» (*ed-duchul fi walijatíhi*). A Korán ama kinyilatkoztatásának figyelemreméltó értelmezése, melyből ezen engedelmisség szentesítése folyik, szerfölött jellemző a vallástudók és a hatalmasok (lásd föntebb) között a későbbi korszakokban uralkodó antagonizmusra. A Korán szerinti «azokkal szemben való engedelmisség, akik föltettek állanak»² ezen értelmezés szerint a vallástudók (al'ulamá'u) iránti engedelmisség értendő. A feljebbvalóval szemben a fegyelem megsértése Isten és prófétája ellen való véték. A mudsáhid kötelessége, hogy a hadműveletek vezetését — kerülve a feljebbvalóval minden összeütközést — egészen az emírré hagyja,³ a ki elé — bizonyos körülmények között — saját tanácsaival is járulhat, ha olyan lépésre volna szükség, a mely az emir figyelmét kikerülte.

¹ Egészen más összefüggésben álló Kóránversek (IX : 32—33) végén.

² L. Kórán IV : 62.

³ L. Kórán IV : 85.

Az emír használja büntető hatalmát alárendeltjeivel szemben, ha azok parancsát nem teljesítik pontosan, de a büntetésnél mindenkor szelídséget, enyhe elbánást tanúsítson,¹ vegye figyelembe mindig azokat a körülményeket, a melyek a vétség elkövetésére befolyással voltak. Ép így tilos a katonának a zsákmány szétoosztása miatt az emírral vitába bocsátkoznia. Az emír a szétoosztásnál az egyenlőség elvét (bi-adli-l-kismet) tartsa szem előtt. «A mi a zsákmányt illeti, Allah teljes egyenlőséget szabott meg az előkelőre és a nép emberére, az erősre és gyengére egyaránt» (bejn eš-šaríf wa-l-mašrűf . . . bejn el-kawijj wa-dh-dlha'if).

A határozmányoknak ezután következő «ötödik» szakasza azokat a szabályokat foglalja magában — úgymond a szakasz bevezetése — a melyeknek megtartásával az emír a dsihádban való szívós kitartást mozditja elő s elősegíti a «fenséges czélt». Mindent el kell követnie, hogy az ellenség ellenállása megtörjön és a harc az iszlámnak döntő győzelmével végződjék. Kitartó harczra van szükség, míg csak az ellenség az iszlámot el nem ismeri. Ha az iszlámra térnek, «akkor a mi jogaink az ő jogaik is, a mi kötelességeink az övéik is» (fajasir labum bi-l-iszlám ma lanà va 'alejhim ma 'alejnà); maradjanak meg ingó és ingatlan vagyonuk birtokában, területük azonban megtérésükkel «az iszlám hajlékává» (dâr-u-l-iszlám) válik, melyen minden az iszlám törvényeinek (hukmu-l-iszlám,) van alávetve. A hódítás megállapítja ugyan a moszlim tulajdonjogát az ellenség birtokára, de nem az olyan ellenség vagyonára, a ki az iszlámot az ellenségeskedés alatt vette fel; az ilyennek a vagyona nem kerülhet egyéb zsákmány módjára elosztásra. Az egyik tan az ilyen új hívőknek tulajdonjogát csak ingó vagyonukra (mál va-matà') ismeri el, de nem az ingatlan birtokjogának épségben tartását. Az ilyen neophytáknak kiskorú és még meg nem született gyermekei (hamal) az iszlám hívői gyarapodásának tekintendők. Egy másik tan szerint azonban az ilyen gyermekek csak korlátozott számban vehetők fel az

¹ L. Kórán III : 153.

iszlámba, a szerint a mint a hitetlen az iszlám területén vagy ellenséges földön tért át. Első esetben az ellenséges területen hagyott kiskorú gyermekek *nem* tekinthetők moszlimoknak. Utóbbi esetben az iszlám felvétele magával hozza a kiskorú gyermeknek az iszlámhoz tartozását. De nem a nemzett és még az anyaméhben levő magzatokét, a melyek a viselős anyával és nagykorú gyermekekkel együtt ú. n. *Fai*-zsákmányt alkotják, azaz olyan zsákmányt, a melyet nem közvetlenül a harcban szereznek a hitetlenektől és az összes moszlimokat illeti. (Az utóbbiakat, kik nem közvetlenül a harcban szerzett javaknak részesei, «a *Fai*-emberei-nek» — 'ahlu-l-fái — nevezik.)

A moszlim birtokjoga ama jószágra nézve, amelyet még a *dsihad* előtt ellenséges földön szerzett, az iszlám hódítása esetén nem szűnik meg. A moszlim hívő vásárlási *joga* itt fölötté áll a harcos moszlimok *zsákmányjogának*. Így vélekedik az egyik jogtudós. Mások szerint azonban a moszlimok *zsákmányjoga* csak hitsorsosaiknak ingatlan vagyonára nem terjed ki.

De ha az ellenség a győzelem után is, «melyet Allah a hívők fegyvereinek nyújtott», megmarad makacsul sokisten-ségében (*širk*), akkor feleségeik és gyermekeik rabszolgául hurczoltassanak el, egész vagyonuk *zsákmányul* tekintessék, hadifoglyul meg nem tartott férfiak pedig megölhetők. Élénk a vitatkozás a felett, mi történjék a hadifoglyokkal. Szigorúbb és lazább elméletek váltakozva emlegetnek a próféta által megszabott, különböző és minden időkre érvényes jogeseteket. Így az emír parancsára a hadifoglyoknak «nyakát vágthatják le,»¹ rabszolgákká tehetők, a kikre az iszlám rabszolgajoga egész terjedelmében alkalmazható (vétél és eladás, szabadonbocsátás, *'ahkám er-rikk min baj' au 'itk*); kiválthatók és felszabadíthatók, avagy kicserélhetők moszlim foglyok ellenében, a muszlimok önszántukból meg is kegyelmezhetnek nekik és váltságdíj nélkül szabadon bocsáthatják őket.

¹ L. Kórán XLVII : 4.

A hitetlenek törvényszerű meghódolása bizonyos körülmények között meghatározott pénzösszeg útján is történhetik, a melyet a megadott fegyverszünet ára fejében fizetnek. Az erről szóló tárgyalásokban világosan ki kell tennie a szándéknak, hogy az összeget csak *egyazeri* és nem valamely állandó adó foglalója gyanánt fizetik. Az ilyformán fizetendő összeg a zsákmány egy része, mely hasonlóképen a harcosok közt elosztásra kerül (ezek a harcosok mint a zsákmány (ganimah) részesei: ganimun). Nyomatékosan kiemelik, hogy a moszlimok a pénznek lefizetése ellenében az ellenséggel szemben oltalmat ('aman) biztosítanak a folyamatban levő háború tartamára minden zaklatás ellen, de ez a biztosíték a hívőket nem tartja vissza a jövőben indítandó ellenségeskedésektől. A tárgyalások alapja évenként fizetendő összeg (*charağ mustamarr*) is lehet, ezzel a moszlimok részéről *szakadatlan* mególtalmazás ('aman *mustakarr*) kötelezettsége jár. Ebben az esetben az első évben esedékes összeg a katonák közt kiosztásra kerül zsákmány gyanánt, a következő évek adója pedig «a Fa'i embereinek» jut. (L. fentebb). A szerződészerűleg biztosított fegyverszünet értelmében a hitetlenek ellen nem szabad ellenségeskedést kezdeni, a míg évenként megfizetik adójukat, a mellett oltalomban részesülnek, a kik közülök esetleg az iszlám területén tartózkodnak. A moszlimekre azonban az a kötelesség hárul, hogy újra meghódoltassák őket, mihelyt azok az adót megtagadják vagy a szerződést megszegik. De ha sajátos körülmények épenséggel lehetlenné teszik, hogy a hitetleneket állandóan hatalmukban tartsák, vagy őket szolgáltatásokra kényszeríteni nem tudják, az esetben az emírnek jogában van, hogy velük határidőre szóló fegyverszünetről (*hudnah* vagy *muhudnah*) tárgyaljon, mikor is az emír az Imámtól (khalifa) nyújtott «engedély» alapján teljesen szabad belátása szerint járhat el. De ilyenkor lehetőleg rövid időre szóló ('*ald'akall má jumkan*) fegyverszünetet kényszerítsen ki. Az ilyen béke tíz évi időtartamnál tovább *nem* terjedhet. A hitetlenek a szerződészerű időig a moszlimok oltalma alatt legyenek.

De gyorsan kell teljes legyőzetésükre törekedni, ha szerződészekők; a békét nem kell ily esetben felmondani (*min gajr indzár*), és az ellenségeskedések jogszerű megkezdését (hadüzenet) nem kell tekintetbe venni.

Nagyon humanusan intézkedik az utasítás a moszlimok hatalmában levő túszokkal (*rahá'in*) szemben, a kiknek teljes testi és lelki sértetlenséget biztosít még az esetre is, ha az ellenség szószegővé válnék. Őket megölni nem szabad. Ez a lovagias eljárás is megfelelő «præcedenseken» alapszik. «Mikor a Rümik (Keletrómaiak, Byzancz) Mu'awijja idejében szerződéses kötelezettségüknek nem tettek eleget — noha a khalifának túszok voltak kezében — a moszlimok egyértelműen elleneztek ezek megölését s miközben szabadon bocsátották őket, így szóltak: «Becsületesség a hitszegésért többet ér, mint szószegésért szószegezés» (*wafá bigadri chejr min gadri bigadri*). Hasonló értelemben szólt Allah küldöttje is . . . . . mondván: «Allah parancsolja, hogy tulajdonosaiknak adjátok vissza a zálogot «az erre vonatkozó Hadith pedig kinyilvánítja: «Ne légy árulója annak, a ki téged elárul» (*la tachun man chánaka*) — így hangzanak a classikus mohammedán hagyomány idevonatkozó mondásai a kezeseket illetőleg. De a kezések csak akkor bocsáthatók szabadon (*'itlak*), ha már az ellenségeskedések újból megindultak. Ha ezek megkezdődtek, akkor elbocsátásuk a mozlimekre nézve vallási parancs; (*wagaba'itlak rahá'inihim*), de a szabadonbocsátás más-más, a szerint a mint férfiak, asszonyok vagy gyermekek maradtak-e vissza túszokul. Ha férfiak, úgy hazájukba kell őket szállítani, olyan helyre, a hol veszedelem nem fenyegeti őket. Ha asszonyok vagy gyermekek, akkor kötelesség (*wagaba*) őket egészen hozzátartozóik házába vezetni, «mert olyan lények, a melyek a mások vezetése alatti élethez, a másoktól való függéshez szoktak, épen nem önállósághoz» (*l'annahum atba'u li janfaraduna bi'anfusihim*).

A fegyverszünet tárgyalásai során a hitetlenek kiköthetik azon hozzátartozóik kiadatását, a kik a dsihad előtt

vagy annak folyamán tértek át az iszlámra. Ezen intézkedés súlyát — a mely egyébként a prófétának egy ízben követett eljárásán alapszik s a mi a szent jognak mindenkor egy részét alkotja — ellensúlyozza a mindenkori viszonyoknak jobban megfelelő clausula: hogy a moszlimek¹ ezt csak akkor tegyék, ha bizonyosra vehető, hogy a hitetlenek moszlimekké lett és hazaszállított földjeiket meg nem ölik. «Nem küldik vissza a hozzájuk tartozókat, ha e tekintetben bennük bízni nem lehet». De *asszonyok*, a kik az iszlámra tértek, ki nem adhatók, ezek nem tartozhatnak a többi hitetlenekhez, mihelyest moszlimokká lettek; hitetlen férfinak ugyanis szigoruan tiltva van életközösségbe lépni moszlim asszonnyal (innahunna dzavat furüĝ müharamatun).

A «hatodik» rész utasításai, a melyek az ellenség meggyengítésére, kimerülése után gyors meghódításra és az iszlám végleges győzelmére vonatkoznak, főleg azokat a módokat és eszközöket tartják szem előtt, a melyekkel a «régijő időkben» az iszlám a sok hitetlenek legyőzése után a próféta vallására való áttérését érte el. Az emirnek jogában van, hogy az ellenséges helyeket ostromgépekkel (hajító- és szórógépekkel, *'arádát va manĵanikát*) kényszerítse meghódításra és egész területüket tűzzel-vassal dulhatja. Fákat vághat ki, vetésüket pusztíthatja, kerteket megsemmisíthet, de csak akkor, «ha az emir abban előnyt lát a hadviselésre nézve, de ne tegye, ha ebből előny nem származik». A dsihad érdekében az emir az ellenségnek *vízzel való ellátása ellen* is foganatosíthat intézkedést, a melynek következményei egész súlyukkal nehezedenek a népre és az ellenségre nézve mindenkor végzetesek. Gyermekek és asszonyok ez esetben ne vétessenek figyelembe. «Ez a legmegfelelőbb mód, hogy azok tehetetlenekké legyenek és meghódításukat vagy győzelmüket biztosítsa.» De ha valamelyiket a szomjuság hajtja és vizet kér, úgy az emirnek jogában van, hogy azt megadja vagy megtagadja; ép úgy szabadságában áll megölni a hozzá menekültöt vagy szabadon bocsátani.

Néhány utasítás a Dsihād alatt *elesett* hívőkre és hitetlenekre vonatkozik. Elegendő, ha a háborúnak hitetlen áldozatait a harcztérről valamiképen eltávolítják — pl. kútba dobják — de nem kell őket okvetlen szabályszerűen el is temetni (*la jalzam tak finuhu*). De sem élve, sem holtan nem szabad őket elégetni. Egy Hadith kijelenti: «Allah szolgálói (az emberek) ne kínoztassanak tűzzel; a tűzzel való büntetést (a túlvilágon) Allah tartotta fenn magának». Hogy ebben a határozmányban mennyi része van a párszi kultusnak, arról más helyütt fogok szólni.¹ A Dsihādban *elesett* moszlimok azonban *martyrok* (šahid, pl. šuhadā 'u).² Míg más moszlimok holttestét a temetés előtt megmossák, addig az *iszlam vértanui* véresen ruhástul, a hogy elesetek, minden rituális halotti mosás és *halotti ima nélkül* temetessenek el. A Hadith szerint ebben a vértanu méltósága s érdeme jut kifejezésre. Így járt el velük szemben a próféta is, hogy kitüntesse őket és hogy az «élet tiszteletre méltó elvének», mely földi porhüvelyüket eltöltötte, a kellő «tiszteletet megadja». A fenséges Allah kinyilatkoztatta (a Koránban): «Ne tartsátok holtaknak az Allah utjain el-esetteket; nem halottak ők, hanem uruk mellett élve, gondoskodás történik örölkük.»

Még csak néhány szabályt sorolunk fel, a melyek azután a dsihād utasításait, határozmányait teljessé teszik. Az egyes dsihādharcos csak annyi eleséget vehet el az ellenségtől, a mennyi a maga és hátasállatának ellátására feltétlenül szükséges. Ruházatot és hátasállatot az ellenségtől csak a végső szükségben (bi-dh-dhurüret) szabad elvenni. De az így szerzett holmi a zsákmány elosztásánál beszámítandó a harcosnak.

A hitetlenek elfogott és így rabszolgákká lett *női* a zsákmány egy részét alkotják. De a harcosnak csak az elosztásnál részére jutott (kisorsolt : bisahmihi) nővel szabad

¹ A megégetés büntetése az ósziqlāmban egyideig fennállott és elég gyakran fordulhatott elő. Buchári Sahih II. köt. (Krehl kiad.) 237—8. és 251. legalább azt mutatja.

² Lásd föntebb.

együtt hálnia. Ezt is csak akkor, ha a nő az előbbi érintkezés (coitus) következményeitől már teljesen szabaddá lett (bi-l-istibrâ'i). Ha teherbe ejti (in 'ahbalahâ) úgy ő, a gyermek atyjának tekintetik (lahaka bihi valadahâ), az asszony pedig ettől fogva jogszerint «egy gyermek anyja» ('Umm-walad), azaz kiemelkedik a közönséges rabszolganők társadalmi helyzetéből, amennyiben a gyermeknek az atya részéről történt elismerése után a «gyermek anyja» az atya életében el nem adható, urának halála után pedig szabaddá válik.

Az utolsó határozmány: (Al-Mâwerdînél) megállapítja, hogy az emirnek egy dsihâd vezetésére adott megbízatása nem foglalja magában a kötelezettséget a jövőben vezetendő dsihâd-vállalkozásokra. A megbízás mindenestre megújítható. De arra való tekintettel, hogy a khalifának dsihâd indítására egyetlen évet sem szabad elmulasztania,¹ a mikor a hitetleneket. véleménye szerint, le lehetne győzni, a khalifának az egyszeri Dsihâdra való megbízása olyanformán is megállapítható, hogy a végrehajtásnak minden jogcíme mindjárt hatályba lép, mihelyt a Dsihâdra kedvező alkalom kínálkozik.

V.

Némi rövidítéssel és kissé összeszorítva, magukban foglalják a fentebbiek a szent háború határozmányait, amelyek változhatatlan alapevekké lettek, mikor az iszlâmban a vallási törvények codificatiójára került a sor. (Az iszlâm *caak*,² vallási törvényeket ismer.) A ki ezen határozmányokat figyelemmel kísérte, kétségkívül megérezte ezekből az iszlâmnak az egész világ meghódítására és megtérítésére törő uralomvágyát, a melynek legbensőbb forrása *egykor* a hatalmi túlsúly erős öntudatából fakadt. E hadi

¹ E határozmány eredetileg az ommajádoknak a keletrómai határvidék ellen indított nyári hadiműveleteivel függ össze, melyek idővel minden évben megújított vallásos harci vállalkozás jellegét vették fel. L. Kramer id. mű I. k. 240. és kk.

elveknek a rég letűnt, harczias korszak sajátosságos történeti mezébe való öltöztetése, a mely korszakkal ez a hadi törvény oly szoros kapcsolatba jut, csak ama *támadó* tendentia erősítésére, élesítésére szolgált, a mely *mindezen* határozmányoknak alapját alkotja.

Hiszen mindezek a határozmányok — a hogy azokat *szándékosan* lehetőleg kimerítően közöltük, — a hitetlenek (pogányok) ellen való állandó és szüntelen támadást feltételeznek, és sehol semmiféle vallási jogalapot nem tartalmaznak a *védelmi* állás igazolására, avagy az iszlám rovására kötendő békére. Ez utóbbi Al-Māwerdínál egészen tárgyaltan, a kinek dsihád-szabályai az iszlámnak, a későbbi viszonyoktól merőben elütő, arany-korszakában mozognak. Erre nézve jellemző a következő: A későbbi idők jogi könyveiben — akármelyiket lapozzuk is — a dsihádról szóló szakaszoknak legtöbbszörre mindjárt az elején felvetődik a kérdés, vajon a dsihádra való kötelezettség a moszlimok ama vallási kötelezettségei-közé tartozik-e, a melyeket *közösen* (fardhul vagy: 'alá-l-kifájah), avagy azok közé, a melyeket *egyenként* (fardhu-l-'ajn) kell teljesíteniök. Előbbi esetben «elég», ha a kötelességet a moszlimok «elegendő» száma vállalja el és teljesíti, utóbbi esetben ez a kötelesség egyénenként kötelező, a melyet másoknak «elegendő» száma nem helyettesíthet. A jogi könyvekben (fikh-művekben) ez a kötelesség *többszörre* «közös»-nek van feltüntetve, ha maga az iszlám a háborúban a támadó fél és «egyenkénti», ha az iszlám védekezésére kényszerítve védelmi háborút folytat. Néha-néha a Dsihádnak utóbbi minősítése marad érvényben akkor is, a mikor támadó hadjáratról van szó.¹ Almāwerdí, a ki a vallási kötelességeknek ezt a megkülönböztetését jól ismeri, mint a hogy például a khalifa-választásról szóló fejezet elején maga is használja *fardhu-l-kifájah*-nak vagyis *közösen* teljesítendő vallásos kötelezettségnek tünteti ezt

¹ Pld. a *Wikájáh*-ban (I. I.) I. *Haneberg* Moslimisches Kriegsrecht elavult 241. old. (Abhandl. d. königl. bayer. Akad. d. Wissensch. philos. philol. Cl. XII. köt. (Abt. II.) 1870.

fel — a szent háború tárgyalása során az ilyen megkülönböztetést hallgatással mellőzi. Hozzá tartozik ez az ő dsihád-határozmányainak erős kiélezéséhez azon ideális korszak feltételezéséhez híven, a melynek támadó szellemét minden dsihádra akarja rálehelni . . . A Dsihádnak fardhu-l-'ajn-vagyis egyénekenként teljesítendő kötelezettségnek minősítése, bármennyire ismerhette is a jogtudós a *defensio* háborúkra vonatkozólag, a mohammedán államjog classikusának szemében összeegyeztethetetlennek látszott ama törekvéssel, hogy határozmányait lehetőleg a korai iszlám «isten» birodalmának szervezetére és ennek «szent» háborúira korlátozza, a mikor persze az egész mohammedán község — a Hadith közlése szerint még az asszonyok is¹ — félelmes harcosok *egyetlen* seregeként a vallás terjesztéseért harcolt és a melynek *minden egyes* tagjára Allah külön-külön a hitelenség kiirtásának szent köteletségét róttá. A mohammedán jogalkotásnak a mult és a való jelen felé ingaszerű ide-odahajlásából következett az a sokat tárgyalt kérdés is, a mely a régibb és újabb jogtudósokat is sokat foglalkoztatta, vajon a dsihádban való részvétel kötelessége az iszlám főkötelességei ú. n. oszlopaihoz (*'arkän*) tartozik-e, azaz vajon a hitvallás, ima, alamizna és a Ramazánbójt kötelességével egy sorba tartozik-e vagy nem.² Tudjuk, hogy a legtöbb mohammedán vallástudós, többnyire inkább a mohammedán társadalom *későbbi* szervezetére való tekintettel, nem csatlakozott ezen felfogáshoz és hogy ez a vélemény inkább csak az iszlám radikális szakadárainak szélső szárnyán a *Charidsitáknál* jutott érvényre. Almawerdi előtt ennek a kérdésnek nincsen jelentősége. Dsihád-törvényének saját kora megváltozott viszonyaitól való elkülönítése ezt a kérdést feleslegessé tette.

¹ L. Bûchârî Sahî-h II. 218. és kk. és egyéb traditiógyűjteményekben sűrűn történik utalás Mohammed harcaiban résztvett nőkre. L. ehhez Caëtani Studi I : 363. III. 209. I. ehhez különösen Geyer R. Die arabischer Frauen in der Schlacht (Mitteilungen d. anthrop. Ges. in Wien. XXXIX. köt. 148 és kk.)

² L. főntebb. Juynboli Th. W. Handbuch des islamischen Gesetzes etc. (1910.) 57. old.

Érintettük e kérdéseket, a melyek a dsihád-törvény tárgyalásának során felmerülnek és más, a hadijogra vonatkozó *későbbi* törvényszövegekhez és elméletekhez tartoznak, a melyekben a történelmileg létesült viszonyok «a régi jó idők» jogrendjével szemben némileg tért nyernek.

Talán nem tágitjuk ki tulságosan az értekezés szűk kereteit, ha azon *toldalékokról* szólunk, a melyekkel a Dsihád-törvény tartalma és terjedelme a *hozzátoldások* és *magyarázatok* révén időköz folyamán bővült. Ilyenek azok a határozmányok, a melyek a Hadithon alapulva a hadijog egyik-másik szövegében a dsihádra mint *szent tengeri* háborúra vonatkoznak. Bizonyára összefügg ez az első Omajjádok alatt, tehát jóval Almáwerdi *előtt* végbement középtengeri hadi vállalatokkal s még inkább az iszlámnak a *kereszties háborúk* idején folytatott tengeri hadjárataival.¹ Jellemző, hogy Almáwerdi egy szóval sem tesz említést tengeri dsihádról, jóllehet ez — mint említettük — a Hadithban rég helyet foglalt. A próféta «hiveinek» *síráh*-ja (életrajza) «harmincz évvel» a próféta halála után sehol sem nyújt neki támpontot arra, hogy az eszményi korszaknak *általa* megrajzolt képébe ilyen tengeri vállalkozásokat is fölvegyen. Úgy látszik Al-Máwerdi korának Hadith-hagyományán, a melyben a tengeri dsihádban való részvétel² és a tengeri betegség «érdeméről» a próféta hosszasan szól — még Buchári is fölvette corpusába az ilyen Hadithokat — saját korában szokatlan mértékben a legélesebb kritikát gyakorolja.

Hasonlóképen a korviszonyok utólagos hatásaként jelentkezik előttünk, a mikor nem annyira magában a törvény szövegében, mint inkább a mohammedán hadijog határozmányainak *alkalmazásában* a dsihád elvei jutnak érvényre a mohammedán eretnokség, szakadárság és hitehagyás ellen, amelyeknek leküzdésére az államtani dogmatikában különben egy-egy elkülönített fejezet van szen-

¹ Haneberg id. mű. 235. old.

² Nóké is I. Büchäri Sahib II. 218. és kk.

telve. A hadijognak tisztán elméleti tárgyalása — a hogy azt Al-Máwerdî is teszi — a különféle «hitelenséget» (a mint egységes néven a vallás-politikai engedellenséget és a sokistenséget *eggyaránt* nevezni szokták) élesen megkülönbözteti egymástól. De az államnak és *hivatalos* vallási meggyőződésének (*Sunnah*) fokozódó küzdelme a legkülönbözőbb ellenmondások hatalmával, kétségbeesett harcokra vezetett, amelyekben a vallási fanatizmus a «sokistenség» és a különféle hitbéli meggyőzések árnyalatai közti különbséget csakhamar eltüntette. Könnyen belátható, hogy ezen elkieseredett összeütközések közepette, a melyek folyamán az iszlám különféle vallási meggyőzései kölcsönösen a dsihádokban küzdöttek egymással,¹ a jog vagy helyesebben annak magyarázata az ideális jog éles megkülönböztetését a maga részéről is eltüntette és az általános vallási meggyőződésnek hódolva, a Sunnah küzdelmét a Sij'ah bármely formája (*sectái*) ellen szintén kész volt dsihádnak nevezni.² Ez az oka annak is, hogy a jogi könyvekben — miként éppen Al-Máwerdînél is, bárha nem az ő megszokott kínos pontosságával, a tulajdonképeni dsihád parancsai az apostaták (*murtaddun*), szakadárok, eretnekek és más engedetlenek (ez utóbbiak egy néven *bugát* = lázadók) ellen hozott törvények határozmányaival egy kalap alá kerülnek. Ez utóbbiak ellen folytatott hadivállalatok, a dsiháddal ellentétben (*hurubu-l-masálih*) közönséges, profán háborúk a közjó érdekében (a hódító háborúk neve is: *harb pl. hurúb*).³

¹ L. pld. Hammer-Purgstall: Geschichte d. osm. Reiches. II. köt. 477. Mérsékeltébb theológusok állásfoglalásáról az «isten-telen» «kormányok ellen» folytatandó «dsihádok» ellenében I. Goldziher Ignác Moh. Studien II.: 389.

² Haneberg id. mű. 242. old.

³ E fejtegetések kefelenyomatának javitgatása közben egy német röpirat került a kezembe (Max Roloff-Breslau Arabien und seine Bedeutung für die Erstarkung des Osmanenreichs. Länder und Völker der Türkei cz. sorozat V. sz.), melyből megtudjuk, hogy az ottomán kormány, ama szándékához képest, hogy a szent háborúra egyelőre csak a *török birodalom* alattvalóit szólítja fel, a

További módosulások, a melyek a Dsihád-törvényen ilyenformán végbementek, az *occupatio* és a belőle folyó pénzügyi következményekre, különféle szolgálmányokra, különösen a meghódított területek és az iszlám védelmet élvező nem moszlim alattvalóira (*musta'min*) vonatkoznak; ezek a viszonyok szerint az alaptörvény eredeti határozmányaitól különféle eltérést mutatnak; ám ezekre itt bővebben nem szándékszunk kitérni.

VI.

A dsihádnak további fejlődésére vezetett a jámborok és vallástudók állásfoglalása és a multon csüngő törvénytárgyazatuk saját korokkal szemben, melyben a háborúknak vallásos jellege — az ideális korszak «szent» háborúihoz képest — véleményük szerint egyre jobban háttérbe szorult. Ez a fejlődés nem csekély jelentőségű a *jelennel* és az iszlám országaiiban érdekelt nyugati népekkel szemben. — Az idők egyre fokozódó *rosszabbodása* — így vélekedik az iszlám «jámborainak» ez a pessimisztikus elmélete — a vallásos szellemnek sajnálatos elernyedése¹ — a mely ama minden idők legjobbjának vallási lelkesedésével szomorú ellentétet alkot — olyan történelmi helyzetekre vezetett, a melyekben a mohammedán község meggyengült ereje, sőt nem egyszer teljes tehetetlensége lehetetlenné teszi, hogy más népeket az iszlám alá vessen és őket az iszlámra nevelje. Noha az iszlám amaz arany-korszakának «isten» életrendje örökérvényű és a mohammedán községet, de az egész emberiséget is minden időkre kötelezi, mégis a vallási törvény határozmányainak *követésében* — az egész vonalon — számolni kell a község meggyengült erejével, képtelenségével, hogy a *túlhatalmas* hitetleneket az isz-

szent háborút kimondó felvában a *dsihád* szót óvatosan elkerülte és helyette a *harb* szót használta, mely hódító-, vagy általánosabb értelemben veendő háborút jelent. (Id. mű 7. old.)

¹ C. Snouck-Hürgronje *The Achenese* II, 312. és kk. ezenkívül I. Volkssouveränität. Araber etc. cz. dolgozatomban. 130. és kk.

lámra szorítsa, sőt számolni kell azzal is, vajon a hitetlenekkel szemben az iszlám képes-e magát fentartani egyáltalán. A *«tolerari posse»* emez elve alapján a törvény határozmányai *elméletben* változatlanul, gyengítetlenül a szószerinti hagyomány szilárdságával maradnak érvényben; de az idők szükséges követelményei, amelyek a jog értelmezésében jutnak kifejezésre, könnyen belemagyarázhatókká lesznek. És míg így egyrészt a törvényen való minden változtatás erélyes visszautasításra talál, addig másrészt a jobb *jövőbe* vetett bizalom azt a reményt tartja ébren, hogy a törvényt *majdan* pontosan fogják követni a dsihád-határozmányainak betűjéhez híven.

Így történt, hogy míg az iszlám az *újkorban* egyfelől a sokistenség (širk, a pogányok) ellen valóságos dsihádokat vezethetett¹ — így az utóbbi századok során Indiában s az utolsó évtizedekben Afrikában, a hol *Tidsánijjah*-kongregáció tünt ki velük — a melyekben az iszlám tevékenysége a hitetlenek (pogányok, bálványimádók) megtérítésével a dsihád határozmányainak *pontos* megtartásával megújult erőre kapott; más felől ugyanaz a Dsihád-törvény — noha ugyancsak parancsolólag lép fel — lehetővé teszi a mohammedán községnek, hogy gondterhes idők védelmi háborúiban, a hitetlenek túlnyomó hatalmával, a «frankok» erejével szálljon szembe. A törvény értelmezése, mely alkalmazkodni volt kénytelen a védekező helyzethez, a Dsihád-törvény igazi alkalmazása helyett *surrogátumot* keresett, melynek segítségével a törvény *külsőleg* érvényben maradhatott. Ezt a még független mohammedán államokban a Dsihádra való *katonai előkészületekben*² találta meg, a melyek mint maga a Dsihád is — szükségképen minden évben eszközözlendők (a sereg felszerelése, a csapatok gyakorlása, az erődök folytatólagos biztosítása), a melyek az iszlámországoknak mindenkép javukra válnak s a melyeknek segítségével a dsihádnak tulajdonképeni *lényege*, az iszlámnak

¹ *Arnold*: Preaching of Islám 270. s. kk.

² Juynboll id. mű. 340. old.

a hitetlenek ellen való harczyi készsége nem megy veszendőbe.

Ama «valóságos» dsihád-vállalkozások egy igen áldásos mohammedán térítési tevékenység leghatásosabb eszközeinek bizonyultak, a melyek sok millió vad és félvad nép erkölcsi és physisikai fölemelkedését eredményezték s melyekkel napjainkban az iszlám a *culturális haladásnak* eléggé nem becsülhető, hatalmas tényezőjévé lett, és pedig Afrikában sokkal nagyobb eredménnyel, mint a keresztény missziók.¹ Az a *várakozás* pedig, a melyet az iszlám a dsihád-törvénynek inkább a jövőben való *pontos* követéséhez kapcsol, főkép a gyarmat birodalmak leigázott iszlámországai-ban, a *nemzeti* érzés hatalmas ösztöneivel, a néplélek felhalmozódott energiájának félelmetesen titokzatos erőivel olvadtak össze, melyek az ösztönszerűség homályából kilépve, a mohammedán népek fejlődési szükségének és fejlődési képességének *modern* tudatává kristályosodtak. Ez a tudat a «culturnépek» cynikus kizsákmányoló politikájának, az iszlám országai «érdek-szférák»-ba oszlásának, az egymással versengő kalmárnépek képmutató «pénétration pacifique»-jának — vagy bárhogy nevezzék a jogtalan usurpationnak különféle jelszavak alá rejtőző zsarnokságát — vésteljes fenyegetéssel ellene szegül. A Dsihád-törvény ekként a maga kategorikus imperativusaival, a tömegekben lassan, de biztosan végbemenő hatalmas átváltozások közepette, az iszlám ellenállását szentesíti a hitetlenek zsarnokságával s nyers gyarmatpolitikájával szemben; a hitetlenekkel szemben, a kik megrabolták és folyvást megrabolják a mohammedán világot szabadságától, a khalifákat jogaiktól. És mivel a moszlimok előtt szerfölött furcsának látszik, hogy ők legyenek adófizetői azoknak, a kik a dsihád szent törvénye szerint a megalázottság adóját nekik, az igazhivőknek tartoznának fizetni; mert előttük elviselhetetlen a gondolat, hogy örökké így éljenek

¹ A Revue du Monde Musulman 1911 novemberi kötete egészen e kérdésnek van szentelve.

tovább és mivel hogy még a legigazságtalanabb mohammedán fensőbbség ezerszer kedvesebb nekik, mint a hitetlenek «civilisatiója», azért a dsihad a rájuk erőszakolt «hitetlen» uralom *lerázásának* gondolatával, kapcsolódott egybe a kétségbeesett életösztön benső szózatának, a szabadság modern culturprincipiumának követelményével. A szabadságéval, a melyet újra kell megszerezni s a melynek hordozója épen ezért a Dsihád lett . . . . .

Így áll manapság a Dsihád-törvény, főként a szabadságmozgalmak hatása alatt, a nyugat *gazdasági és politikai* hatalmi érdekeinek való ellenállásban. Azok a czélok, a melyek az iszlám eme reactiv mozgalmával kapcsolatosak, erejüket legközelebből a *vallási* antagonismusból merítik, a mely nem egyszer fanatismussá fajul el. De ezek a czélok tulajdonképen már nem vallásiak, hanem *lényegesen* mások. Elsősorban az iszlám szellemi és anyagi erejének együttműködését, a nyugati idegen uralom keleti hatásának leküzdését czélozzák. E változás folytán a jelennek dsihadjából eltűnik az eredetileg uralkodó vallási cél, a melyből az ilyen mozgalom egyébként erejét meríti. E vallási cél mindenkor mélyen közelebb van a moszlimok lelkében. *Kifelé* azonban olyan téren érvényesülhet, a mely nem vallási ugyan, de a melyen a moszlim öntudat a «hitetlenek», az idegenekkel szemben csak megerősödhetik. És ha a mai dsihadot a khalifa a hitetlen szövetségeseikkel közös harcban teljesíti, akkor a dsihadnak közreműködése az iszlám világi céljaiban — bárha a vallási és világi czélok az iszlámban nem igen választhatók külön egymástól — és a vallási czélok alárendelése a hatalom tisztán világi érdekeinek teljessé válik. Így a szent háború, melyet az iszlámban *archaizáló* szellemi terméknek ismertünk meg, az iszlám jövőjének a multjához fűzött reményével, maga is *archaismussá* vált. Keleten nem sülyedt még le pusztá *anachronismussá*, de szinezetet nyert a modern kortól, melyben a vallás jelszava, néha, bármennyire elavultnak látszik is, mégis szabadítólag tud hatni, az iszlámban csak úgy mint bármely vallásban.

A LENGYEL NEMESI TÁRSADALOM MEGALAKULÁSA.

A «Kwartalnik historyczny» 1908-dik évfolyamában két oly értekezés jelent meg, mely felhasználva a magyar s lengyel társadalom közti nagy hasonlatosságot a középkorban, lengyel társadalomtörténeti kérdéseket részben a kettő párhuzambaállításával tárgyal. Az egyikben «Franciszek Piekosiński jako historyk prawa polskiego»¹ czímen Kutrzeba a krakói Jagello-egyetem jogtörténeti professora méltatva Piekosiński jogtörténeti munkásságát, ennek a középkori lengyel társadalom kialakulására vonatkozó teoriáját, az úgynevezett «hipoteza najazdu»-t,² kiemelve, hogy döntő érv nincs, a mely ezt támogatná, a cseh, de különösen a magyar fejlődés analogiája alapján igyekszik czáfolni. Értekezése azonban természetesen a magyar viszonyokat illetőleg csak általános s meg nem okolt kijelentéseket tar-

¹ «Kwartalnik historyczny» 1908. «Działność naukowa Franciszka Piekosińskiego» című cikksorozatban 253—270. l.

² A német történelemirodalomban «Unterjochungs»-v. «Überschüttungs-theorie»-nak nevezik. Piekosiński szerint a lengyel középkori társadalom rétegződése ugyanis másképp meg nem magyarázható, ha csak fel nem tesszük, hogy Lengyelország nemesi és lovagi társadalma nagyrészt hódító, idegen elbai szláv elemből áll. L. Piekosiński «O powstaniu społeczeństwa polskiego wiekach średnich i jego pierwotnym ustroju». Megjelent a «Rozprawy i sprawozdania z posiedzeń wydziału historyczno-filozoficznego Akademii Umiejętności» XIV. kötetében 85—292. o. Hypothesisét későbbi munkáiban is fentartotta. Piekosiński előtt Szajnocha a «Lechicki początek Polski» Lwów (Lemberg) 1858. című munkájában a lengyel nobilis és miles társadalmat normann eredetűnek tartotta.

talmaz s velük csakis Piekosiński hypothesisével kapcsolatban foglalkozik. A másik cikkben Semkowicz¹ a lengyel wloodykák társadalmi állását a szláv és magyar viszonyok figyelembevételével akarja precizirozni. Közvetve tulajdonképpen ő is a lengyel jogtörténet-irodalom egyik legvitatottabb, máig sem tisztázott kérdését,² a középkori lengyel társadalom egyes osztályainak kialakulását tárgyalja.³ Cikke a magyar nemesi társadalom kifejlődésével elég részletesen foglalkozik, csak hogy ezt, mint a következőkben kimutatni igyekszünk, teljesen félreértette.

A magyar, lengyel társadalmi fejlődésnek ez utóbbi szempontjából tehát épenséggel ki nem aknázott analogiája azonban nemcsak a kérdés lengyel oldalát tekintve tanulságos, az magyar vonatkozásában is, mert mintegy kulcsa egyes a források alapján teljes bizonyossággal meg nem oldható problémáknak.⁴

Hogy az analogián alapuló, a lengyel jogi intézmények kutatásánál oly kedvelt s egyesek szerint egyedül célravezető módszer⁵ alkalmazása a jelen esetben sem erőltetett és merész, ennek igazolásául azt hiszem elég két körülményt megemlítenünk, azt t. i., hogy a fejlődés úgy Magyar-,

¹ Władisław Semkowicz: «Włodycy polscy na tle porównawczem słowiańskim» *Kwartalnik historyczny*. 1908. 561—639. 1.

² Oswald Balzer: «Skartabelat w ustroju szlachectwa polskiego» *Kraków* 1911. 18. 1. E. Missalek: *Zur ältesten Geschichte Polens. Zeitschrift für osteuropäische Geschichte. Jhrg. IV.* 176—177. 1.

³ A kérdés irodalmát l. összeállítva: Piekosiński: «Rycerstwo polskie wieków średnich». I. «O dynastycznym szlachty polskiej pochodzeniu» 1896. 5—59. 1. O. Hötzsch: «Der Stand der polnischen Verfassungsgeschichte». *Zeitschrift für osteuropäische Geschichte. Jhrg. I.* 67—68. 1. L. még Oswald Balzer: *Historia ustroju Polski (Egyetemi előadásainak lithographkiadása)* 1898. 92—93. 1.

⁴ A lengyel s magyar jogtörténetben levő számos analogiára s ennek fontosságára reá mutatott már B. Ulanowski egyik akadémiai előadásában: «Historia prawa węgierskiego w stosunku do prawa polskiego». *Sprawozdania z czynności i posiedzeń Akademii Umiejętności w Krakowie*. 1906. 5. Nr. 5—6. 1.

⁵ Dąbkowski: «Rękojemstwo w prawie polskim średnowiecznem». 1—2. 1.

mint Lengyelországban teljesen hasonló, sőt bátran mondhatjuk, azonos körülmények között indult meg és azt, hogy mikor a lengyel társadalomról a források alapján már meglehetősen világos képet kapunk, ezt mint következtetésünk conclusióját az akkori magyar állapotokkal összevetjük, azt találjuk, hogy a kettő a legnagyobb rokonságot mutatja.

Lengyelország megalakulásáról s ez előtti múltjáról jóformán semmit sem tudunk. Csak egy-két adatból,¹ a későbbi ethnographiai, nyelvjárási különbözőségekből következtethetjük,² hogy a későbbi Lengyelország területén a X. század második feléig több önálló kis törzs élt,³ külön fejedelmek alatt,⁴ míg végre az évezred fordulóján a polonok fejedelmi dynastiájának sikerült ezeket a törzseket egy államegységbe foglalniok.⁵

Alig van még a X. század második felének első évtizedeiből is néhány historiai kritikát kiálló évszámokhoz kötött adatunk. 963-ból való az első, 965-ből a második.⁶ Ez utóbbi esztendőben kötött házasságot az első ismert Piast, Mieszka, a ki ekkor valószínűleg még csak a későbbi Nagy-Lengyelország ura⁷ Dąbrówkával a cseh fejedelem leányával, a kire akárcsak nálunk Saroltára a nemzeti hagyomány a kereszténység elterjedésének s első megszilárdulásának valójában politikai okokban gyökerező lehetőségét vezeti vissza.

¹ A wiślanokra vonatkozólag l. ezeket összegyűjtve Franciszek Bujak: «*Studia nad osadnictwem Małopolski*». *Rozprawy Akademii Umiejętności. Wydział historyczno-filozoficzny. Serya II. T. I.* 1905. 183. l.

² Oswald Balzer: *Historia ustroju Polski* 1898. 51–52. l.

³ Oswald Balzer: *Historia ustroju Polski. Sprawozdania z czynności i posiedzeń Akademii Umiejętności w Krakowie.* 1905. Kiadott egyetemi előadásainak commentárja. T. X. Nr. 8. 11. l.

⁴ Oswald Balzer: *Къ истории обществено-государственнаго строя Польши.* 193–195. l.

⁵ U. o. 195–196. l.

⁶ O. Balzer: *Historia ustroju Polski* 1898. 20. l.

⁷ *Missalek i. é.* 174. l.

Ennél a néhány adatnál sokkal többet azonban nem igen tudunk. Hogy miként ment végbe az államalakulás, miként dőlt meg a törzsek egyes nemzetségeinek nagy hatalma, ezt mind csak a későbbi állapotokból sejtethetjük. Hogy a törzsek beolvasztása az államba nem ment mindig békésen, az valószínű,¹ de a polanok fejedelmének erélyén megtört végtére minden ellenszegülés. 1000 körül Mieszka fia Boleslaw már nagyjában az egész egységes középkori Lengyelország fejedelme.

Abból a körülményből, hogy a Lengyelország állami megalakulása korának politikai történetét is csak alig egy néhány történelmi forrásból merített elfogadható adat világítja meg, önként következik, hogy a társadalomtörténelmi vonatkozású e korbéli változások vizsgálatánál az ily természetűek teljesen hiányoznak.

Törvényhozási emlék Nagy Kázmér idejéig a szokásjognak egy XIII. századbéli németnyelvű, hiányos, pontatlan gyűjteményén kívül egyáltalában nem lévén, az ekkor még csak szórványosan előforduló s szempontunkból többnyire értéktelen okleveles anyag mellett legkorábbi számbavehető kútfői anyagunk egy a XII. század elején írt krónika, a *Chronicon Galli Anonymi*.² Ebből kell tehát, ha a XII. századi lengyel társadalom képét akarjuk megconstruálni, visszafelé következtelnünk nagy óvatossággal, hogy esetlegesen a több, mint egy évszázados fejlődés eredményét az államalakulás korának primitív viszonyaival össze ne zavarjuk.³

A XI. századi lengyel társadalom legelőkelőbb rétegét

¹ L. ennek bizonyítását Kutrzeba felfogásával szemben O. Balzer: *Къ пероду обществено-государственнаго строя Польши 195—196. л.*

² Kiadva Bielowski: *Monumenta Poloniae historica*. I. k. és *Fontes rerum Polonicarum*. *Galli Anonymi Chronicon*. Rec. L. Finke et St. Ketrzynski. 1899.

³ Ezt czélozza Michał Bobrzyńskinak a «Geneza społeczeństwa polskiego na podstawie kroniki Galla i dyplomatów XII-go wieku» című értekezése (*Rozprawy i sprawozdania z posiedzeń wydziału historyczno-filozoficznego Akademii Umiejętności* T. XIV. 1. l.)

a krónika által a principes,¹ magnates,² proceres,³ comites⁴ és végül a nobiles⁵ névvel jelöltek összesége alkotja, melyet a régebbi lengyel jogtörténészek általában a későbbi nemesség rendjével azonosítottak,⁶ jóllehet ez az osztály, mely korántsem tekinthető a középkori lengyel nemességgel azonos nagyszámú társadalmi osztálynak, ekkor a rendi sajátságoknak még teljes híjával van.⁷ Az előbb felsorolt elnevezések, mint e társadalmi csoport alkotó elemei tükröztetik vissza ezt a leghívőbbben.

A principes, magnates és proceres az uralkodó főtisztviselői, közvetlen környezetének tagjai, a comesekkel együtt a kialakulás stadiumában lévő hivatali aristokratia képviselői.⁸ Közös nevük a nobilis, mely elnevezés azonban a lengyel társadalomnak nem csupán csak erre az egy csoportjára szorítkozik. A nobilis név⁹ általában előkelőt, valami oknál fogva a többinél hatalmasabbat jelöl, s így nem csupán e hivatali, de egyszersmind a birtokos aristokratia jelzője is. Ez utóbbi a kisebb-nagyobb szabadbirtokú¹⁰ földesurakból áll, kiknek osztálya egyaránt magában foglalja az államszervezetbe beilleszkedett régi törzs és nemzetségszűk, vala-

¹ Gallus I. 4. 13. caput. II. 23 caput etc. Bielowski: Monumenta Poloniae historica I kötet 398., 408., 444. l.

² Gallus I. 9. cap. u. o. 405. l.

³ Gallus I. 16. cap. u. o. 411. l.

⁴ Gallus I. 4., 13., 16. cap. etc. u. o. 398., 408. és 411. l.

⁵ Gallus I. 16. cap. II. 4., 9., 33. cap. III. 12. cap. etc. U. o. 411., 431., 434., 449., 471. l.

⁶ Bobrzyński i. é. 55. l.

⁷ St. Kutrzeba már éles megkülönböztetést tesz a kettő között. Historia ustroju Polski w zarysie I. T. Korona. Lwów 1912. 10. l.

⁸ Hogy egyedül a dignitas a kriteriuma ez osztályba való tartozásuknak, kitűnik a krónika azon soraiból, midőn Kázmér egy miles gregariust «*dignitate inter nobiliores extulit.*» Gallus 20 cap. i. h. 418. l.

⁹ Kutrzeba a możny (= hatalmas) szóval fordítja. i. h.

¹⁰ A szabad nemzetségi (rodowy) birtokhoz kezdetben valószínűleg kisebb-nagyobb kiváltság volt kötve, így pl. kisebb mértékben terjedt ki rája a comes hatásköre. Kutrzeba 1913/1914. tanévi II. félévi előadásai.

mint a nemzeti szervezeten felbomlásából ennek anyagilag megerősödött kikerült tagjainak utódait.¹

A fejedelemlenek a X. századtól kezdődőleg mindjobban kiszélesedő hatalmi köre a monarchikus államalakulattal véglegesen fölülkerekedett a törzsi- és nemzeti szervezeten, amiért is periodusokra osztva fel az államalakulás kora utáni lengyel jogtörténetet, ezek legelsőjét a jogtörténet-szek a fejedelmi teljhatalom korának szokták nevezni,² ki-domborítva ez elnevezéssel e korszak legkarakterisztikusabb sajátosságát. Addig azonban, a míg a «ius ducale», a hogy ebben a korban azt nevezték, fejlődésének e fokát elérte, erős küzdelmet kellett vívnia az ősi nemzeti szervezettel.

A törzsi szervezet korában, midőn a hadbaszállás nem kötelesség, hanem privilegium volt, ez lévén a szabadság kriteriuma, a harcos elem a nemzetségek tagjaiból került ki. Mi sem természetesebb tehát, hogy a fejedelem, a kinek érdekei merőben ellentétesek voltak a hatalmi törekvéseit korlátozó nemzeti szervezettel, ez utóbbtól lehetőleg e téren is függetleníteni akarta magát, annál is inkább, mivel az akkori társadalmi viszonyok erre módot nyújtottak. A nemzeti szervezeten az idők folyamán a vagyoni ellentétek miatt ugyanis mindinkább bomlásnak indult.³ Egyes családok aránytalanul meggazdagodtak, minek következtében politikai befolyásuk s jelentőségük a többi hátrányára mindjobban megerősödött. Ez a körülmény végül is a jogegyenlőségre bázisított nemzeti szervezeten társadalmi egységének megbomlására vezetett. A mindinkább elszegé-

¹ St. Kutrzeba: Grundriss der polnischen Verfassungsgeschichte 1912. 10. l.

² O. Balzer: «Historja ustroju Polski» Sprawozdania z czynności i posiedzeń Akademii Umiejętności w Krakowie 1905. T. X. Nr. 8., 9. l. Kutrzeba i. m. 1. l.

³ A cseh fejlődés analogiáját I. bővebben kifejtve II. Schreuer-nél. Untersuchungen zur Verfassungsgeschichte der böhmischen Sagenzeit. 25--26. l. G. Schmoller Staats- und socialwissenschaftliche Forschungen. 20. B. 4. H. L. még V. Novotný: Česká dějiny. D. I. é. I. 527. l.

nyedő szabadok ama törekvésükben, hogy függetlenségüket s szabadságukat a vagyoni arisztokráciával szemben megvédjék, természetes szövetségesre találtak a fejedelemben, mivel ennek érdeke, megbontani a nemzetségi szervezetet, egy volt az ő érdekükkel is. Kettőjük eme érdekközösségére vezethetjük vissza ennek folytán a lengyel társadalomnak egy igen rövid életű, alig ismert intézményét az úgynevezett *družyna*-nak Ibrahim ibn-Jaküb-nak Abü-Ubejd el Bekri művében megmaradt¹ sok tekintetben kétes értékű² feljegyzései a 960–65. közötti kereskedelmi útjáról képezik jóformán egyedüli forrásunkat a *družyna*-ra vonatkozólag, mert mind az, a mit egyesek Gallus alapján akarnak erre nézve megállapítani, az inkább Ibrahim ibn-Jaküb leírásának belemagyarázása a krónikába.³

A *družyna* a fejedelem fegyveres hada, mely a külföldi elemeken kívül legfőként a nemzetségek elszegényedett tagjaiból került ki, a kik, hogy sanyarú helyzetükön enyhítsenek, a fejedelem szolgálatába állottak. A fejedelem és a «*dšra*»⁴ közötti viszony kétoldalú kötelezettségen alapult, a *družyna* tagja fegyverrel szolgált a fejedelmet, a melynek fejében az köteles volt úgy az ő, mint családja ellátásáról is gondoskodni, a szó legteljesebb értelmében.⁵

¹ Th. Schiemann: *Russland, Polen und Livland bis ins 17. Jahrhundert* Bd. I. 383. l. Oncken: *Allgemeine Geschichte* II. 10.

² Franciszek Piekosiński: «Al-Bekri o Polakach». *Sprawozdania z czynności i posiedzeń Akademii Umiejętności w Krakowie*. 1900. Nr. 2. 4. l.

³ Gallus krónikájának a *družyna*-ra vonatkoztatott helyeit más-kép is értelmezhetjük. E. Missalek. *Zur ältesten Geschichte Polens*. Ibrahim ibn- Jaqub. *Zeitschrift für osteuropäische Geschichte* Jhg. IV. 171. l.

⁴ A *dšra* a *družyna*-nak, illetve rövidített alakjának a *družyna*-nak elferdítése Ibrahim ibn-Jakübnál. A. Kunik commentárja El-Bekri kiadásához. *Военко Мъшко. Известия Ал-Бекри и другихъ авторовъ о руси и славянахъ. Часть 1. Приложение къ XXXII-му тому Записокъ II. Академи Наукъ*. 99. l.

⁵ Ibrahim ibn- Jaküb szerint a fejedelem ellátja harczosait fegyverzettel, ruhával, lóval, gondoskodik ezek napi szükségletéről, fiaik-

A družyna keletkezése minden bizonynyal idegen hatásra vezethető vissza, bár abban az alakjában, a mint emlékét Ibrahim ibn-Jaküb s részben Gallus krónikája is fentartották, ez intézmény külföldi formáitól (pl. frank, orosz) sok tekintetben különbözik.¹ Lengyelországban ez az institutio inkább csak átmeneti alakulat volt, a mely végül is egy fejlettebb társadalmi formához egy újabb társadalmi osztály megalakulásához vezetett. Az államalakulás korában a družyna ugyanis a fejlődés folyamán primitívvá vált formájában többé fenn nem maradhatott, viszont azok az előfeltételek és körülmények, melyek létrejöttét annak idején szükségszerűleg maguk után vonták, továbbra is fennállottak. Így most, mint minden intézmény fejlődésében, előállt annak szükségessége, hogy jelen esetben a fejedelem, mint a kinek leginkább érdekében állott annak fennmaradása, ezt a fejlettebb állapotokhoz mértén megreformálja, s így ennek az életképesség előfeltételét megadja, vagy pedig egy újabb, a változott viszonyoknak jobban megfelelő institutioval cserélje fel. A fejlődés támasztotta ez utóbbi követelménynek volt hivatva a milesek társadalmi intézménye megfelelni.

A milesek társadalmának megalakulása szorosan összefügg a földnek, mint gazdasági tényezőnek értékemelkedésével, s mint ilyen éles világot vet arra a fontos gazdasági átalakulásra, mely az évezred fordulóján Lengyelországban az államalakulással végbement. A fejedelem a hadi szolgálatába álló szabadot ugyanis nem részesíti többé a družyna korabeli kezdetleges ellátásban, erre ezen intézmény kereteinek kiszélesedésével a fejlettebb viszonyok között képtelen lett volna, e helyett kétségtelenül a nyugati gyakorlat hatása alatt, mivel a föld a változott életmód következtében egy ily miles rangjához méltó megélhetést tud már biztosítani, letelepíti őt, földet ad neki. Földje erre a célra bőven volt a fejedelemnek, mert hisz a középkori jogszokás szerint a

nak, leányaiknak lakodalmi ajándékot, illetve hozományt ad, sib. L. e leírás szövegének fordítását Th. Schiemann i. művében 384. l.

¹ O. Balzer: Къ исторіи общественно-государственнаго строя Польши. 197. l.

nem magán- és közbirtok az idők folyamán az uralkodó tulajdonába ment át.¹ Az illető donatióban részesült egyén földjét, a hogy akkor mondták, «iure militari» kapta, a mi annyit jelentett, hogy birtoka fejében köteles volt a fejedelmet fegyverrel szolgálni, annak parancsára hadbaszállni. Miért is Gallus krónikájában a miles, mint a feltétlen engedelmesség symboluma szerepel.²

A mi már most az adomány e korbeli jellegét illeti, erre nézve a lengyel jogtörténet-irodalomban eltérők a vélemények, a minnek főoka abban rejlik, hogy a forrásokból erre vonatkozólag semmit sem tudhatunk meg, s így egyedül hypothetikus feltevésekre vagyunk utalva. Az egyik fel fogás szerint, a melyet Oswald Balzer képvisel, a donatio módja semmiben sem különbözött a XII—XIII. században ismerttől, a miles a birtokot, mint tulajdont kapta, a melylyel szabadon rendelkezhetett.³ Ezzel merőben ellenkező álláspontot foglal el jogtörténeti kézikönyvében St. Kutrzeba; szerinte a milesek földjének a már a források alapján megállapítható birtoklási formáját egy évszázad fejlődése eredményének kell tekintenünk, melyet ennek következtében szükségszerűleg egy kezdetlegesebb előzött meg. Nézete szerint a donatio kezdetben még élethossziglanra sem szólt, azt a fejedelem bármikor visszavonhatta, s kegyétől függött, ha megengedte, hogy a miles fiai a birtokot apjuk halála után hasonló kötelezettséggel örökölhessék.⁴ A két véle-

¹ St. Kutrzeba: *Historya ustroju Polski w zarysie*. I. Korona 1912., 12. l.

² Boleslaw hajlandó a pártütő testvérének Zbigniewnek megbocsájtani «si se pro milite, non pro domino reputaret». Gallus III. 25. c. i. h. 479. l. L. még a következő helyeket: «ut milites vel servi obsequium . . . obtulerunt . . .» Gallus II. 16. c. «. . . sicut miles domino semper et in omnibus obediret». Gallus III. 25. c. i. h. 439—479.

³ Oswald Balzer: *Historya ustroju Polski* (Bécsi egyetemi könyvtári példány) 32. l.

⁴ St. Kutrzeba: *Historya ustroju Polski w zarysie*. I. Korona. 1912., 12. l. L. még O. Hötzsch: *Adel und Lehnswesen in Russland und Polen und ihr Verhältnis zur deutschen Entwicklung*. *Historische Zeitschrift* 3. F. 12. B. 3. H. 575. l.

mény közül az általános gyakorlatra s különösen a határvidékeken letelepített milesekre vonatkozólag az akkori általános viszonyok Kutrzeba előbb vázolt álláspontjának elfogadása mellett döntenek, föl kell azonban szükségszerűleg ugyancsak ezek alapján tételeznünk, hogy a Balzer vázolta adományozási formát mindjárt ezen intézmény kialakulásakor ismerték, s hogy a fejedelem, ha csak kivételes esetekben is, de kezdettől fogva gyakorolta. Nem hihető ugyanis, hogy az uralkodó az előkelő külföldi lovagok,¹ avagy a magasabb tisztségeket betöltő belföldiek részére tett nagyobb birtok adományokat ne ruházta volna fel már ekkor is a legszélesebbkörű privilegiumokkal, a szabad nemzetségi birtok legtöbb sajátásával.

A mileseknek a XI. század elején látszólag egységes rendjében még ez évszázad tartama alatt bizonyos társadalmi differenciálódás ment végbe. A milesek előkelőbb, vagyonilag kiemelkedőbb rétege ugyanis a fejlődés folyamán mindinkább elkülönödött a szegényebb sorsúak nagy tömegétől, s egy külön társadalmi osztálylyá tömörült, a mely végül is, a mint ez az oklevelek phraseológiája alapján kimutatható, beleolvadt a származási és hivatali aristokratia rendjébe. Gallus krónikája ezeket a nem egyszer a legszegényebb sorból felemelkedett adományosokat a *probi* vagy *nobiliores milites* néven nevezi,² a mely kifejezés az előbbieken vázolt *processus* után a XIII. században csaknem teljesen kiszorította a *nobilis* szó használatát a lengyel okleveles gyakorlatból.

Gallus krónikájával a társadalomtörténeti kútfők sora a XIII. századig ismét megszakad, oly időig, midőn a források alapján rekonstruálható viszonyok Lengyelország egyes tartományjaiban sok tekintetben egymástól merőben eltérő fejlődést mutatnak. Elég ennek bizonyításául a *włodykák* társadalmára hivatkoznunk. Ez a Lengyelország többi tar-

¹ V. ö. Gallus I. 16. c. i. h. 410. l.

² Gallus I. 16. c. II. 45. c. III. 4. 23. c. i. h. 410., 457., 466., 478. l.

tartományában oly népes osztály Nagy-Lengyelországban a források alapján egyáltalában nem mutatható ki, s ez a körülmény csak a legújabbban arra indította E. Missaleket, hogy Mazowia és Kis-Lengyelország eltérő társadalmi viszonyait egy igen merész hypothesisal pusztán territorialis okokra vezesse vissza.¹ El kell ismernünk, hogy ezzel az önkényes feltevessel igen könnyen és tetszetősen magyarázhatjuk meg a tartományonként változó XIII. századi állapotokat, el kell azonban ezt a pusztán ötletszerű theoriát azonnal ejtelnünk, mihelyt van egy más és biztosabb alapunk, melynek segítségével az előbb említett körülményt a nélkül, hogy a lengyel állam egységes társadalmi fejlődésének gondolatát feláldoznók, érthetővé tudjuk tenni. Ez a biztosabb alap pedig a szomszédos országok társadalmi viszonyainak analógiája.

A középkori orosz társadalom legelőkelőbb osztályai, ha ezeket fejlődésük legkezdetlegesebb fokáig követjük, két alap-elemből tevődtek össze a «дружина»-ból és az ezen kívül álló, a XI. század élénk kereskedelméből meggazdagodott szláv birtokos kereskedő arisztokráciából.

A «дружина» eredeti alakjában az egyes fontosabb kereskedelmi góczpontok fegyveres hada² volt, s mint ilyen eleinte a fejedelmek alatt álló varegekből került ki, jelentőségének és tagjai tekintélyének növekedése szorosan összefügg a fejedelm hatalmának emelkedésével, a minthogy igazi jelentőségre csak akkor tett szert, midőn a X. század végével a fejedelemségi intézmény Oroszországban véglegesen megszilárdult. Eredeti formájában szervezetük lényec-

¹ Theoriája lényegét tekintve tulajdonképen a régi Szajnocha óta kísértő «hipoteza najazdu»-nak egy újabb variánsa, csakhogy még annyira sem megokolt, mint előzői. Missalek szerint a kis-lengyelországi és mazowiai középkori nemesség túlnyomó részben a tartományok meghódítása után oda telepített nagy-lengyelországi nemesekből áll, a kikkel ellentétben a włodykák a régi autochthon nemesség utódai. E. Missalek: Zur ältesten Geschichte Polens. Der Ursprung des Adels i. h. 179. l.

² V. Ključevskij: Курьё русской петорип. Москва 1911. I. Часть. 176. l.

gét tekintve ez az orosz «дружина» nem sokban különbözött az előbbiekből: vázolt lengyeltől s a kettő között igazi különbség tulajdonképpen csak fejlődésük történetében van. A míg Lengyelországban, mint említettük, a družyna csak ideiglenes átmeneti formatio volt, addig Oroszországban az állam-alakulás után is megmaradt, sőt az egész középkori társadalom továbbfejlődésének alapjául szolgált; igaz, hogy lényegesen változott alakban, mert mihelyt a fejedelem a közös gazdasági érdek által összekapcsolt területcomplexumok fölött¹ politikai hatalmat is kezdett gyakorolni, a «дружина» megszűnt pusztán katonai institutio lenni. Ettől az időtől kezdve a «дружина» gyűjtőneve a fejedelem szolgálatába állott összes szabadoknak, lett légyen ez a szolgálat a fegyveresen kívül bárminő természetű, ugyancsak ezzel egyidejűleg kiterjedt a jelentése még egyes nem szabad osztályokra is.

A közhatalmi szervezetben való részvétel és ennek következtében a fejedelemhez való viszony minősége igen korán két élesen körvonalozott rétegbe tagolta a «дружина» szabadokból álló társadalmát az u. n. «старша» és «младша дружина»-ba.²

A «старша дружина» a fejedelem körül csoportosuló és az előkelőbb hivatali állásokat betöltő egyénekből³ a «княжје

¹ Klučevskij szerint Oroszországban már a varegek bejövetele előtt bizonyos területi tömörülés ment végbe. A főbb kereskedelmi gócpontok a közös kereskedelmi érdek következtében mind szorosabb viszonyba jutottak vidékükkel s nem egy esetben sikerült nekik ezt a gazdasági kapcsolatot politikáivá is átalakítaniok. A legtöbb vareg fejedelemség első csírájában szerinte ezekhez a területi formatiókhoz simul s csak a fejlődés folyamán terjesztette ki a fejedelem, az ősi vareg hadak vezére ezek határait. Elcinte ugyanis mind több ilyen kereskedelmi egységet kapcsolt egybe, majd midőn hatalma mindjobban megszilárdult, kiterjesztette ezek hatáskörét a kereskedelmi közérdeken kívül álló területekre is. Ilyen processusra vezet vissza Klučevskij a kievi fejedelemség megalakulását is. L. i. m. 176—178. l.

² Öregebb és fiatalabb družynába.

³ М. Грушевскій: Усторія України-Руси. III. Т. 1905. 250. l.

мужи» vagy «княжие бояре»-ből¹ állt, keretei a közigazgatási szervezet tökéletesedésével, mind szélesebb körű kiterjedésével, valamint különösen a fejedelmi hatalom megerősödésével párhuzamosan bővültek ki. A «старша дружина» ezen a módon úgy számban, mint tekintélyben is megnövekedve mindinkább elkülönült az alsóbb társadalmi osztályoktól, míg végül is a középkori Oroszország legelőkelőbb társadalmi osztályává fejlődött.

A «старша дружина»-nál alacsonyabb rangú volt az ú. n. «младша дружина», a melyen belül ismét két társadalmi rendet különböztethetünk meg: a «вольные слуги» és az «отроки» osztályát. E két társadalmi kategória jellegét és a kettő közti különbséget mindennél prægnausabban fejezik ki maguk az említett kifejezések.

A «вольный, слуга»-val egyértelműleg s ezzel párhuzamosan használják az orosz források a «дѣти боярскія» a «bojárok gyermekei» kifejezést, ez utóbbinak jelentése ugyan különösen eleinte valamivel szűkebbkörű volt amannál, azonban ez a kis árnyalati különbség csakhamar elmosódott.² A «вольный слуга» magyarul «szabad szolga» megkülönböztető elnevezés az «отрокъ»-kal szemben, s mint ilyen a fejedelem szolgálatába állott, de nem a «старша дружина»-ba tartozó szabadokat jelöli.³ Ez osztálytagjai, mint ezt az előbb említett «дѣти боярскія» elnevezés mutatja,⁴ túlnyomóan az elszegényedett bojár családokból kerültek ki,⁵ de lehettek köztük más elemek is. A «вольный слуга», miként

¹ Fejedelmi (oly értelemben, hogy a fejedelmet szolgáló) férfiak, bojárok.

² V. Sergőevič: Русскія юридическія древности I. T. 1902. 360. l.

³ V. Sergőevič i. m. I. T. 340. 360. l.

⁴ V. Sergőevič: «Въче и князь». 1867. 39. 39₃₆. 355₁₁ l. M. D'jakonov: «Очерки общественнаго и государственнаго строя древней Руси. С. Пъ. 1909. 84. l. V. Sergőevič: Русскія юридическія древности. I. 362. l.

⁵ Az orosz jogszokás nem ismerte a maioratus intézményét. Ha egy bojár meghalt, fiai mind egyformán részesültek hagyatékában. V. Sergőevič ebben főokát látja az egyes családok gyors elszegényedésének és ez osztály népes voltának i. m. I. 362—363. l.

a lengyel miles par excellence hadi szolgálatra volt kötelezve,¹ a melynek fejében a fejedelemtől eleinte teljes ellátásban részesült, majd földbirtokot kapott.² Szabad volta legélesebben szabad költözködési jogában a «право отъзда»-ban nyilvánult meg,³ a mi abban állott, hogy szolgálatát egyoldalúlag is felbonthatta, s ugyanakkor egy másik fejedelem szolgálatába is állhatott.⁴ Ez utóbbi körülmény, valamint az, hogy a fejedelem a «вольные слуги» közül igen sokakat emelt fel a «старша дружина»-ba,⁵ vagy nagyobb birtokadomány, vagy megfelelő hivatali méltóság révén, már eleve biztosította ennek az osztálynak e korbeli politikai jelentőségét.

A fejlődés kezdetén mélyen a «вольные слуги» alatt állottak az «отроки».⁶ Ezek az eleinte nem szabad, majd később félszabad, szabados szolganépek a főfoglalkozásukon, a fegyveres szolgálaton kívül egyes alacsonyabb rangú állásokat is tölthettek be a fejedelmi udvar és a fejedelemiségek kormányzásában,⁷ e szolgálati kötelezettségüket azonban, s ebben van a leglényegesebb különbség köztük és a «вольные слуги» között, éppen nem-szabad voltuk miatt a fejedelem beleegyezése nélkül fel nem bonthatták. Ilyen fegyveres szolgáló haddal a fejedelmen kívül az egyes hatalmasabb, előkelőbb bojárok is bírtak.⁸ E bojárokat szolgáló népek összességének a forrásokban «домъ», «дворъ» vagy egyszerűen «дружина» volt a neve.⁹

¹ U. o. 360—361. l.

² Ključevskij i. m. I. 449. l.

³ V. Sergčević i. m. 341. l.

⁴ V. Ključevskij i. m. I. 449. l.

⁵ Erre nézve igen jellemzőek a Нуратиус chronika 1169. évi feljegyzéseinek következő sorai: Володимиръ Мьстиславичъ рече възрѣвъ на дѣцкы: «а се будутъ мои бояре»..... Полное Собрание русскихъ Лѣтописей II. Т. С. Пѣ. 1843. 97. l.

⁶ М. Д'яконов i. m. 82.

⁷ А. Прѣснѣжков: Княжеское право въ древней Русси. С. Пѣ. 1909. 242. l.

⁸ М. Грушевскій i. m. III. Т. 303. l.

⁹ М. Д'яконов i. m. 80. l. Мроѣк—Drozdovskij: Изсѣдванія о Русской Правдѣ. I. Т. 255. l.

Az eddigiekben vázlatosan összeállított társadalmi osztályok voltak azok, melyeken a középkori orosz társadalom szempontunkból fontos rétegei felépültek. A fejlődés, a különböző faetorok létrehozta változott viszonyok meglehetősen jelentékeny eltolódásokat okoztak bennük, erre akarunk még a következőkben kiterjeszkedni.

A fejedelemségi intézmény megalakulása és megszilárdulása után az ősi kereskedői arisztokratianak, kiváltképpen szegényebb rétegének, hacsak a változott viszonyok mellett, midőn a régi állapotokkal merőben ellentétes, personalis jellegű állami berendezés következtében az egyesek politikai jelentőségét, társadalmi helyzetét legfőként ezeknek a fejedelemhez való viszonya szabályozta, nem akart az ujonnan felemelkedő osztályokkal szemben régi hatalmi állásáról lemondani, feltétlenül alkalmazkodnia kellett ezekhez. És ezt tagjai, a kiket a források, «лучшие», «большие люди» vagy egyszerűen «боляре» néven neveznek,¹ úgy érték el, hogy a X—XI. század folyamán mind tömegesebben léptek be a «дружина» szervezetébe, a melynek keretein belül aztán legtöbbszöire előkelőbb állásokat töltöttek be. Ezzel egyidejűleg azonban, mintegy ennek reakciójaképpen a «старша дружина» és a «дружина» szervezetén kívül álló birtokos bojár társadalom között bizonyos kiegyenlítődési folyamat indult meg, a mit még csak jobban fokozott az a körülmény, hogy a «старша дружина» a fejlődés folyamán ama, már a «вольные слуги» társadalmánál említett gyakorlat eredményeképpen, hogy t. i. a fejedelem az idők folyamán a «дружина» egész intézményét a földhöz kötötte, az egyesek érdemeit földbirtokkal jutalmazta, mindinkább birtokos szolgálati arisztokratiává alakult át.²

A XI—XIII. század folyamán ugyancsak megváltozott a viszony a «младша дружина» keretein belül is. A félszabad «отроки» osztályának lényeges része, akárcsak a nyugati

¹ U. o. 87. o.

² Aleksander Jabłonowski: *Historya Rusi południowej do opadku rzeszy pospolitej polskij*. Kraków 1912.

ministerialis-ok rendje a fejlődés folyamán magasan föléje emelkedett előbbi állapotának, míg viszont a «вольные слуги» társadalma igen sokat veszített eredeti politikai jelentőségéből. Mind kettő természetes következménye a kor viszonyainak. Az előbbit megmagyarázza az a körülmény, hogy az «отроки» szolgálati viszonyuknak különleges természete következtében kezdettől fogva igen nagy jelentőséggel bírtak a fejedelem szempontjából ennek hatalmi törekvéseit illetően, az utóbbit pedig az, hogy a «вольные слуги» legnagyobb része az évszázadok folyamán felszívódott a bojárok társadalmába, az ebben visszamaradt rétegének pedig nem volt meg többé az anyagi ereje ahhoz, hogy régi társadalmi állását megtarthassa.

A XIII. században még forrásban lévő társadalmi alakulás Oroszország legtöbb fejedelemségében a XIV—XV. század folyamán jegeczesedett ki, most már megállapodott és ezentúl rendi jogokkal is körülbástyázott osztályokban. A középkori orosz társadalom kifejlődésének ezt az utolsó mozzanatát legezészerűbb a litwan viszonyok alapján megfigyelnünk, a mely fejedelemségben az sok tekintetben a legtokéletesebb betetőzését érte el.

A XIV—XV. századi litwan társadalom élén a «паны»,¹ «паны хоруговние»² latin nyelvű forrásokban a barones³ rendje áll. A hivatali és birtokos főnemesség ez osztályának első csiráját a «великие бояре», «nagy bojárok» csoportjában kell keresnünk.⁴ Az egyes osztályok előkelőségének sorrendjét tekintve közvetlenül a «паны» után következik a tulajdonképeni középbirtokos nemesség az ú. n. «шляхта».⁵ Ez a genesisét tekintve két elemből, a régi származású kereskedő birtokos aristokrátiából és a «старша дружина»-ból állt, mely utóbbi egyaránt magában foglalta a «дружина»

¹ Th. J. Leontovič: Правопособность литовско-русской шляхты. Журналъ Министертва народнаго просвѣщенія. 1908. júniusi szám 250. l.

² M. Hruševskij i. m. V. k. 280. l.

³ Th. J. Leontovič i. é. u. l. márcz. szám 62. l.

⁴ M. Hruševskij i. m. III. 302. l. és V. Sergevič i. m. I. 363. l.

⁵ Th. Leontovič i. é. u. o. jun. sz. 257—259. l.

kötélékébe belépett bojárok, mint az alacsony sorból fel-emelkedett adományosokat. A «шляхта»-nál alacsonyabb rangú a «служилая шляхта»¹, a melyet túlnyomó részben a fegyveres szolgálatuk következtében az alsóbb néprétegektől élesen separalódott «отроки» utódai alkották. Litwániában ebbe a rendbe olvadt be a régi kisbirtokos szabadok rétege is.²

Mielőtt a középkori orosz társadalmi viszonyokat a lengyel fejlődés szempontjából értékesítenők, röviden össze kell foglalnunk először mindazt, a mit a lengyel forrásokból tudhatunk meg erre vonatkozólag, kikapcsolva egyelőre vizsgálódásaink köréből már említett eltérő alakulásuk miatt a nagy-lengyelországi állapotokat. Ebből a szempontból leghecsesebbek a Nagy Kázmér kis-lengyelországi törvényei, a melyek meglehetősen egységes képét adják a lengyel társadalom tagozódásának. E törvények a vérdíj összegének különbözősége szerint a következő osztályokat különböztetik meg:

1. Militi vero famoso, slachcic sexaginta marcas.
2. Scartabelo triginta marcas.
3. Militi creato de sculteto vel cmetone quindecim marcas pro capite . . .³

Vegyük sorra a törvény egyes kifejezéseit. A miles famosus, másképp szlachcic⁴ a törvény egyes intézkedéseiben, mint nobilis szerepel,⁵ bár ez utóbbi szó használata a középkori lengyel forrásokban ekkor még igen ritka, s legtöbbször a miles egyszerű alakja, vagy ennek jelzős összetétele,

¹ U. o. 263. és k. l.

² Oroszország legtöbb fejedelemségében azonban a «дѣти боярскія» osztálya még a XV-ik század folyamán is fenn tudta magát tartani.

³ Starodawne prawa polskiego pomniki I. T. ed. Helcel 178. I. 43. §. Bandtkie: Jus polonicum 90—91. I. A törvény más rendelkezései meghatározzák az alacsonyabb osztály vérdíját is.

⁴ A szlachcic a német Geschlecht szó származékából a szlachtaból képzett jelzői alak, s mint ilyen, egyjelentésű a mi «nemes» szavunkkal.

⁵ Helcel I. 195. I. 14. §.

mint a nobilis-, probus-, bonus-, discretus miles etc. helyettesíti.

A scartabellus szót a törvény szövegének olasz műveltségű¹ fogalmazója egy társadalmi osztály tagja nevének jelentésében teljesen önkényesen használta.² A scartabellus kifejezés a középkori gyakorlatban e törvényen kívül sehol másutt nem fordul elő³ s pusztán a vérdíj összegének nagysága alapján állapíthatjuk meg, hogy a törvényben a más forrásokban miles, miles communis, siquirió lengyeles formájában skwirczalka, ścirzka⁴ vagy az ezeket helyettesítő włodyka⁵ néven előforduló osztályt akarja jelenteni. A mint a vérdíj összege is mutatja, a włodykák a miles famosusoknál alacsonyabb rangúak voltak, a kettőjük között való viszonyról részletesebben azonban alig tudunk valamit, bármily sűrűn tegyenek is róluk említést a források. K. Potkański⁶ a vérdíj összegének már említett különbségén kívül ez osztályok jogait illetőleg különösen két eltérést állapított meg, szerinte a szlachcicokkal ellentétben a włodykáknak nem volt proclamatiojuk sem czimerük, s egyházi tizedet is tartoztak fizetni. Semkovicznak újabb kutatásai ezt az utóbbi megállapítást végérvényesen megegyeztetették,⁷ a mennyiben kimutatta, hogy voltak esetek, mikor a szlachcicok is fizettek tizedet, de az előbbit nem tudták meg-

¹ R. Firlej: Die Gerichtsverfassung Polens von Kasimir dem Grossen bis Sigismund August. Berlin 1892. 10. l.

² O. Balzer: Skartabelat w ustroju szlactwa polskiego 12. l. és k.

³ A scartabellus szó ezután csak a XVI—XVII. században fordul elő ismét, de ekkor is változott jelentéssel. U. o. 31. l.

⁴ Wł. Semkowicz: Włodycy polscy etc. Kwartalnik historyczny. 1908. 593—4. l.

⁵ «... quod non esset squirio wlgariter włodyka...» Ulanowski: Inscriptiones clenodiales. Starodawne prawa polskiego pomniki. VII. T. 343. l. 608. Nr.

⁶ Karol Potkański: Zagrodowa szlachta i włodycze rycerstwo w wojewodztwie Krakowskiem XV. i. XVI. wieku. Rozprawy i sprawozdania etc. XXIII. T. 189 l. és k.

⁷ Wł. Semkowicz i. é. i. h. 571—572. l.

dönteni¹ s újabban úgy látszik, ő maga is hajlandó azt elfogadni.²

A włodykák az egyes castellaniák körül éltek kis szabad birtokaikon nagy csoportokban, keverve a nemesség legalacsonyabb rétegével, az u. n. «drobna szlachta»-val. Ez osztály topographiai eloszaltságát illetőleg igen becsesek Semkowicz megfigyelései, a ki kimutatta, hogy pl. a krakói vidékeken a drobna szlachta és włodykák túlnyomó részben a XII—XIII. század folyamán a fejedelmek szempontjából stratégiailag fontos helyeken laktak.³ mit szerinte véletlennek nem tarthatunk s csupán e korbéli öntudatos idelepitésükkel magyarázhatunk meg.

A mi már most a milites famosi és a włodykák társadalmának genesisét illeti, erre vonatkozólag oly adat, mely minden kétértelműséget kizárna, a lengyel forrásokban alig maradt reánk, úgy hogy alig van egy-két szálunk, a mellyel a XIV. századi társadalmi viszonyokat a Gallus krónikája alapján vázolt XI—XII. századiakhoz tudnók kapcsolni. E tekintetben némi útbaigazítást adnak azok a XV. századi források, melyek a most már legtöbbszörre nobiliseknek nevezett milites famosi és a włodykák viszonyát a precízebb körülhatárolás nélkül úgy állapítják meg, hogy emezek az előbbiekkal ellentétben, a kik a «plenum ius militare supremæ nobilitatis»⁴ birtokában vannak a «medietas militiæ»⁵ kereteibe tartoznak, mint minores⁶ vagy medii nobiles.⁷

¹ O. Balzer i. m. 30₁. St. Kutrzeba Przegląd literatury z zakresu historyi prawa i gospodarcey Polski z lat 1901—1909. Czasopismo prawniczne i ekonomiczne. 1909. 283. l.

² Wł. Semkowicz: Zawołania jako hasła bojowe. Sprawozdania z czynności i posidzeń Akademii Umiejętności w Krakowie 1914. Nr. 3. 17. l.

³ L. Wł. Semkowicz: «Włodycy polscy . . .» etc. értekezéséhez csatolt térkép-vázlatot.

⁴ Ulanowski: Materjały do historyi prawa i heraldyki Polskiej Archiwum kom. hist. III. T. 22. Nr.

⁵ Helcel II. 216. o. 1498 Nr.

⁶ Starodawne prawa etc. VII. 337. l. Ulanowski: Inscriptiones clenodiales 565. Nr.

⁷ Helcel II. 221. l. 1532. Nr.

A włodykákknak ezzel a kisebbitett rangú, nobilis névvel való jelölése azonban nem akarja azt jelenteni, hogy a włodykák talán a nobilisek rendjébe tartoznának, s ennek egy alacsonyabb rangú rétegét alkotnák,¹ mint pl. a birtokát jobbágy nélkül művelő zagrodowa szlachta. A nobilis szó ily értelemben az alsóbb néposztályoktól megkülönböztető elnevezés s ha néhol a włodykákkal kapcsolatban a ius nobilitatisról van is szó, ez nem a nemesi, hanem a rendi jogaik összességét jelenti,² a mint hogy a törvény lengyel nyelvű interpretációja sem fordítja a nobilis communis-t «szlachcic»-al, hanem włodykával.³

A nobilis medius, minor használata a kifejezés constructióját tekintve a XIII. századi gyakorlatban előforduló miles mediocris-ra emlékeztet. Akkoriban a milites probi, nobilissal ellentétben a milesek egy alacsonyabb rangú osztályának tagjait nevezték így. Jogosnak látszik tehát az a föltevés, hogy mikor a XV. században a miles famosus, probus etc. és a miles, miles communis helyett mind sűrűbben s végül csaknem kizárólag a nobilis, illetve a minor, medius, communis nobilis elnevezés lett közkeletűvé a medius, minor nobilis a XIII. század óta nem használatos miles mediocrisnak a változott viszonyoknak megfelelő formában való felelevenítése.

A XIII. század első felének társadalmi viszonyait illetőleg a legbecsesebb kútfőnk a «Liber foundationis claustris

¹ A mint egy 1390-iki mazowiai törvény világosan mondja, hogy a włodyka non est nobilis. K. Potkański: Zagrodowa szlachta etc. i. h. 188. l. Így hát O. Hötzschnek az a megállapítása, hogy Nagy Kázmér törvénykönyve két rendbe osztaná a nemességet, egyáltalában nem fedl a valóságot. O. Hötzschn i. é. 578. L. E. Missalek: Einige Bemerkungen zu Hötzschn: «Adel und Lehnswesen in Russland und Polen». Archiv für slavische Philologie. XXXVI. 555. l.

² Helcel II. 322. l. 2167. Nr. 1. ehhez Ulanowski: Inscriptiones clenodiales i. h. 337. l. és az 1377-iki mazowiai törvény XVIII. §-t. Helcel I. 274. l.

³ K. Potkański i. é. 183., l.

Sanctæ Mariæ Virginis in Heinrichow».¹ Az összbenyomás, melyet ez alapítási könyv elolvasása után kapunk, körülbelül ugyanaz, a melyet a Gallus krónikája alapján állapítottunk meg, csak hogy az ekkor még kiforratlan társadalmi állapotok e könyvben már határozottabb, élesebb körvonalú formákban bontakoznak ki. Így például az a már említett processus, hogy a Gallus krónikája miles társadalmának előkelőbb rétege a fejlődés folyamán a régi nobilis névvel nevezett birtokos és hivatali aristokrátiába kezdett beolvadni, e könyv szerkesztésekor már nagyjában befejeződött. Az így megalakult nobilis társadalomban az alapítási könyv két társadalmi csoportot különböztet meg: egy nagybirtokos és a főhivatalokat betöltő báróit² és egy legalább középbirtokos nemesit. Hogy a kettő egy osztályt alkot, bizonyítja a nobilis szó használata, mely egyaránt jelzője mindkét társadalmi csoport tagjainak, bár a középbirtokú alacsonyabb rangú nemesi társadalomba tartozóknak a neve ez osztály eredetének következtében a legtöbb esetben s mint láttuk még a XIV. században is a miles, vagy ennek valamely jelzős alakja.

Rendnek a XIII. század eleji nemesi társadalmat azonban még mindég nem nevezhetjük. Azzá ez csak e század második felében és a XIV. században lett, mert hisz az alacsonyabb rangú társadalmi osztályoktól ekkor még nem rendi jogok, privilegiumok választják el, mint később, hanem egyedül kiváltságos vagyoni s társadalmi helyzete. A legnyilvánvalóbban bizonyítja ezt a mileseknek egyrészt a nemesek közé emelkedett, másrészt az ebben visszamaradt csoportjának viszonya, melyet a könyv írója állapít meg, hogy amazok *satis potentes* et *famosi*³ emezekkel ellentétben, a kik *non valde nobiles sed mediocres milites*⁵ és ezt akarja kifejezésre juttatni akkor is, midőn azt mondja:

¹ Kiadta Gustav Adolf Stenzel. Breslau, 1854.

² U. o. B. I. H. 4. 29. l. B. I. H. 2. 20. l.

³ U. o. B. II. H. 1. 70. l.

⁴ U. o. B. II. H. 4. 88. l.

⁵ U. o. B. I. 2. l.

«provincie duces diversis in locis nobilibus et mediocribus hereditates et predia distribuerunt»,¹ hol kétségtelenül a hereditások adományozását a nobilesekre, a *prædiumokét* a mediocrisokra érti,² a mely utóbbiak különben e században már egyetemlegesen kivívták a birtokkal való szabad rendelkezés jogát.³

A mileseknek e pusztán gazdasági nézőpontból történő osztályozása mellett van ugyancsak ebből a századból egy oklevelünk, mely ezek társadalmi tagozódásának okát illetőleg attól merőben eltérő, de nem kevésbé fontos szempontot domborít ki. Ez az oklevél egy 1252-iki vámszerződés,⁴ mely többek között a Nagy Kázmér törvényeihez hasonlóan az egyes társadalmi osztályok vérdíját állapítja meg, a következő összegeket határozván meg:

1. si miles fuerit functus aliqua dignitate sæcularis potestatis, akkor a	
vérdíja	— — — — — 30 marcae
2. simplex miles	— — — — — 15 «
3. miles fictititius, qui non est de genere militari vel quilibet alter de populo	— — — — — 6 »

Ha e vérdíjösszegeket a Nagy Kázmér kis-lengyelországi törvényei által megszabottakkal összevetjük, azon-

¹ U. o. B. I. H. 3/a. 60. l.

² A hereditas és *prædium* között a középkori lengyel oklevelekben és forrásokban nincs birtokjogi különbség, ezek egyedül a területi kiterjedésre vonatkoznak.

³ A birtokkal való rendelkezés jogát érdekesen szabályozza az alapítási könyv: «apud attuos nostros et patres ex antiquo statutum est . . . Si quicumque possideo, quod avus meus et mater michi in possessionem relinquerunt, hoc est meum verum patrimonium. Hoc si cuiquam vendidero, heredes mei habent potestatem iure nostro requirendi. Sed quacumque possessionem mihi dominus dux pro meo servicio uel gratia donauerit, illam vendo etiam inuitis amicis meis, cuicumque voluero, quod in tali possessione non habent heredes mei ius requirendi.» U. o. B. I. H. 7. 43. l.

⁴ Codex diplomaticus Pomeraniæ. ed. Haselbach et Kosegarten. Nr. 479.

nal szembeötlik a nagy rokonság az egyes tételek közötti viszonyban. A miles famosus és a miles functus aliqua dignitate vérdíja mind a két helyen éppen a kétszerese a scartabellusénak, illetve a simplex milesének, a minek alapján Semkowicz az első, illetve az utóbbi két osztályt egynek vette.¹ Az ő megállapítását mi magunkévá tehetjük annál is inkább, mivel az egyedüli eltérést, az egyes összegek változását igen természetes ok, a milites fictatii osztályának rohamos emelkedése² magyarázza meg.

A milites fictatii, bár e név így sehol másutt nem fordul elő, kétségtelenül azonosak az oklevelekben oly sűrűn előjövő, a nagybirtokos világiak és egyháziak szolgálatában álló milesekkel.³ Hogy a fejedelmek birtokain, különösen pedig az egyes castellaniák területén is éltek volna nagyobb számban⁴ ily, nem tulajdonjogú birtokkal bíró milesek, legalább is nem valószínű, mert a források csak alig egy-két helyen tesznek említést az ilyenekről.⁵ Ez a társadalmi osztály túlnyomó részben az előbb említettek földbirtokán élő conditionarius népelemekből, a szabad telepesekből és a glebae adscripti-ból került ki, miért is az 1252-iki vámszerződés a vérdíj összegét illetőleg még nem is különbözteti meg őket azoktól. E két néposztály között való viszonyban

¹ Wl. Semkowicz i. é. 587., 590. l.

² O. Balzer: Skartabelat w ustroju szlachectwa polskiego. 20. l.

³ V. ö. Wl. Semkowicz: Uwagi metodyczne krytyczne nad pochodzeniem i rozsiedleniem rycerstwa polskiego wieków średnich. Sprawozdania z czynności i posiedzeń Akademii Umiejętności w Krakowie. 1911. Nr. 7. 20. l.

⁴ K. Potkański: Geneza organizacyi grodowej w Polsce. Sprawozdania z czynności . . . etc. 1905. Nr. 4. 10. l.

⁵ A. Szelągowski: Chłopi dziedzice we wsiach na prawie polskiem do końca XIII. wieku. 26—27. l. Ilyenek voltak minden bizonnyal az egy 1224-iki oklevélben szereplő milites podgrodschi (a váraljában lakó milesek). Häusler: Urkundensammlung zur Geschichte des Fürstenthums Oels bis zum Aussterben der Piastischen Herzogslinie. 63. 63. o., valamint az in castello ducis letelepedett milesek. Semkowicz i. é. 21. l.

azonban a külföldi fejlődésnek megfelelőleg csakhamar nagy változás állott be. A XIII. század vége felé e milesek ugyanis szolgálatuknak előkelőbb rangú természetű következtében élesen elkülönültek a földművelő conditionarius néprétegektől, mit leghivebben vérdíjuknak a kis-lengyelországi törvényben 6 márkáról 15 márkára való emelkedése fejez ki. E megnagyobbodott vérdíj következtében azonban szükségszerűleg meg kellett növekednie a sorrendben előbb álló osztályok vérdíjának is, a mint ezt a miles famosusoknak 60, a scartabellusoknak 30 márkányi vérdíja mutatja.

Ha ezek után a kis-lengyelországi törvény által meghatározott társadalmi rendfokozatot azonosnak vesszük is az 1252-iki vámszerződésben lévővel, ezzel korántsem akarjuk azt mondani, hogy a kis-lengyelországi miles famosus talán a XIV. században is miles functus aliqua dignitate és hogy a scartabellus a hivatal nélküli miles, már csak azért sem, mivel az 1252-iki vámszerződést még a XIII. században sem vehetjük általános érvényűnek egész Lengyelország területére vonatkozólag. Ez a vámszerződés ugyanis sok tekintetben inkább az idők folyamán meghódított pomeraniai területekre¹ vonatkozik, hol tehát a társadalmi fejlődés a későbbi idetelepítés és a territorialis viszonyok következtében is erősen módosult. A mileseknek e hivatali tisztség által való megkülönböztetésében, akárcsak a «Liber foundationis claustræ Sanctæ Mariæ Virginis in Heinrichow» vagyoni osztályozásában egyedül azokat az egyes ható factorokat láthatjuk, melyek végül talán más tényezőkkel is erősítve a milesek társadalmának végleges, rendi differenciálódásához és a XIV. századi társadalom megalakulásához vezettek.

A XIII. század vége felé a mileseknek az előbb említett körülmények következtében a nobilisek közé emelkedett rétege a hasonló társadalmi helyzet és jogállás alapján ezzel együtt, mint már említettük, renddé alakult át. Ezt a

¹ V. ö. Paul v. Niessen: Geschichte der Neumark im Zeitalter ihrer Entstehung und Besiedelung. 1905. 24. l. és k.

fejlődési processust nagyon elősegítette az egyes fejedelmek által a XIII. században ezek részére kiállított nagyszámú földbirtok- és részben személyes jellegű privilegium is, mely ezeknek az «omnia iura militaria»-t¹ biztosította. Nem túlozunk s nem becsüljük túl ennek következtében ezek hatását, ha nagyrészt az ezekben foglalt jogok és a közös érdek megvédésére vezetjük vissza a miles famosusok testületi szervezkedését s ennek eredményét a szlachttát. Ezzel egyidejűleg azonban megváltozott a nobilitas lényege is. A XIII. században, mint láttuk, a lengyel szabadok társadalma különböző vagyoni helyzetű, társadalmi állapotú osztályokból állott, a miles famosusokat a milesek alacsonyabb rangú csoportjától is egyedül ily természetű különbségek választották el. S ha nem is fogadjuk el minden tekintetben St. Smolka állítását,² a ki szerint a szabad parasztoktól a bárók osztályáig terjedő társadalmi fokozatok egyedül a vagyoni különbözőség alapján keletkeztek, annyi tény, hogy legalább is a milesek társadalmának keretein belül az alacsonyabb rangú osztályból a magasabba való emelkedés egyedül a vagyoni helyzethez, avagy az ennek megfelelő társadalmi álláshoz volt kötve, a mint hogy a visszasülyedés is, ha az illető egyén a magasabb rangú társadalomba való tartozás előfeltételeinek nem felelt meg, természet-szerűleg bekövetkezett. Ez az állapot most a XIII. század végén a rendiség megalakulásával véglegesen megszűnt. Ezentúl a rendbe való tartozás függetlenné válik a birtoktól, avagy a hivatali tisztségtől és merőben születésivé alakult át. A XIV. század óta a leszármazás elve lép előtérbe,³ a nemességében megtámadott egyénnek nemzetsége nemes-

¹ Bl. Ulanowski: Dokumenty kujawskie i mazowieckie prze-ważnie z XIII. wieku. Scriptorum rerum polonicarum. XII. T. 299. 1.

² Stanisław Smolka: Uwagi o pierwotnym ustroju społecznym Polski Piastowskiej z powodu rozpraw pp. Bobrzyńskiego i Piekosińskiego. Rozprawy i sprawozdania . . . etc. T. XIV. 293. 1. és k.

³ «Nobilitatis stirpes ex progenitoribus earum originem semper ducunt . . .» mondja Nagy Kázmér törvényeinek egyik articulusa. Helcel 1. i. h. XXXI. §. 76. 1.

ségét a «nobilitas genealogiæ»-t kell bizonyítania a vád megczáfolásául.¹ A XIV. századi miles famosusok egyeteme, a szlachta a nemzetségek vérségi kapcsolatokon nyugvó szervezetévé lett, ezt documentálja a «szlachcic» a «nemes» szó általánosítása és a nemzetségi czimerviselés divatja is, melyek a nemességet az alsóbb rangú osztályoktól elválasztják. Ha tehát a XIII. századi miles satis potens et famosus és a miles functus aliqua dignitate osztályát egynek vesszük is a XIV. századi miles famosusokéval, a kettő között éles különbséget kell tennünk. A kettő a nemesség társadalmi osztályát a fejlődés két különböző phasisában tünteti fel, a mely kettő közé eső fejlődési processus alatt e társadalom egész szervezete és az ebbe való tartozás kriteriumának lényege teljesen megváltozott. Ugyanez áll a włodykák társadalmáról is, a mely osztály, a mint ezt részben a latin elnevezéséből, részben az előkelőbb nemesi rendhez való viszonyából megállapítani igyekeztünk, a milesek vagyoniilag szegényebb és társadalmi helyzetét illetőleg alacsonyabb rangú rétegéből alakult ki, melynek tagjait a XIII. századi források, a mint láttuk, miles simplexeknek és mediocri-soknak nevezték.

Ezzel körülbelül ki is meritettünk mindent, a mit a nemesi rend és a włodykák társadalmának kialakulásáról a lengyel forrásokból megtudhattunk, hátra van még, hogy ezt a külföldi fejlődéssel vessük össze. Erre fektette a fő-súlyt Semkowicz is az említett «Włodycy polscy . . . etc.» című értekezésében s ha az ez irányú vizsgálódásunk eredménye más lesz, mint a minőt ő állapított meg, ennek oka egyedül a szempont más megválasztásában leli magyarázatát. Míg ugyanis Semkowicz a külföldi analog viszonyok kutatásánál úgy járt el, hogy a szláv államok és Magyarország társadalmában az ennek élén álló osztályok között egymáshoz való viszonyuk alapján a lengyel nemesekéhez és włodykákéhoz hasonló, rokon helyzetű osztályt keresett s megelégedett azzal, ha az így nem egyszer erőlte-

¹ U. o.

tetten analognak talált társadalmak között egy-egy rokon vonást fedezett fel, melyet, mint «tertium comparationis»-t használt fel hypothesis bizonyításául, addig mi a következőkben nem a már kiforrott társadalmi viszonyokban, hanem ezek kialakulásában fogjuk az analogiát keresni.

Ebből a szempontból a már említett nemzeteket két kategóriába sorozhatjuk, olyanba, melyben a fejlődés a XIV. században a Nagy-Lengyelországhoz és olyanba, melyben ez a Kis-Lengyelországhoz, illetve a többi lengyel tartományéhoz hasonló társadalmi helyzetet teremtett. Ezek közül az elsőbe Magyarországot és részben Csehországot, a másodikba pedig Oroszországot és Szerbiát kell soroznunk. Semkowicz ugyan Magyarországon és Csehországban is a kis-lengyelországi állapotok analogonját véli felfedezni, de hogy e véleménye tarthatatlanságáról már most meggyőződünk, vegyük egyelőre sorra azt, a mit ő a magyar viszonyokról állít.

Magyarországban — mondja Semkowicz — a főúri rendben és a vármegyei nemességben a kis-lengyelországi nobilisek és włodykák társadalmát kell fölismernünk;¹ bizonyítja ezt szerinte a kettő vérdíjösszege viszonyának azonos volta is, minek igazolásául hivatkozik Werbőczy Tripartitumára, a mely szerint a mágnások vérdíja 100, a nemeseké 50 márka volt.² Ezt az állítást a lengyel nemesi rendről eddig mondtak után azt hiszem fölösleges bővebben czáfolnunk, mert hisz már maga a kiindulási alap is eltévesztett. A XIV. századi lengyel állapotokat a XVI. századi magyar viszonyokkal összevetni teljes képtelenség, mert hisz míg, mint láttuk az előbbieket kialakulását a XI—XIII. századi állapotok magyarázzák meg, addig a Tripartitum társadalmá sokkal későbbi és egészen más természetű fejlődés eredménye. Vagy tán Semkowicz a Tripartitumban a 100 márka vérdíjjal megkülönböztetett bárók osz-

¹ Wl. Semkowicz i. é. i. h. 563. l.

² U. o. 567., 588—589. l. V. ö. Tripartitum P. I. T. 2. l. §. Corpus iuris hungarici. Mill. kiad. 54. l.

tályát egynek vette s ez a valószínűbb, a XIV. században ugyane névvel nevezett főurak csoportjával és ezt akarja a lengyel szlachtával azonosítani, nem tudjuk, de álláspontját ez esetben sem tehetjük magunkévá. Hisz ily körülmények között igen könnyen kimutathatók a włodykák társadalmának létezését Nagy-Lengyelországban is, hol a bárók osztályát szintén föltaláljuk,¹ de hogy még tovább menjünk, kimutathatjuk ez utóbbit a nemesek és włodykák rendjén kívül ugyancsak Mazowianban² és magában Kis-Lengyelországban is.³ Ennek következtében meg kell állapítanunk, hogy a XIV. században Magyarország társadalmában a włodykák rendje épúgy hiányzik, mint akár Nagy-Lengyelországban, mert nem fogadhatjuk el Kadlec⁴ nézetét sem, a ki a nobiles unius possessionis osztályában véli azt fölfedezni. Ez utóbbi ugyanis azonos a későbbi lengyel jobbhagyatalan nemességgel az ú. n. «zagrodowa szlachta»-val, már pedig ennek kapcsolatát a włodykák osztályával nem tudjuk kimutatni, sőt minden jel a mellett szól, hogy a kettő egymástól függetlenül alakult ki; legalább is ezt bizonyítja az a körülmény, hogy a zagrodowa szlachta ellenében a włodykák társadalmával kivétel nélkül megtalálható minden lengyel tartományban.

A XIV. században a kis-lengyelországi viszonyokkal teljesen azonosaknak, mint már említettük, a szerbiaiakon kívül egyedül az oroszországiakat vehetjük, a minek bizonyításául elég, ha a kettő között hivatkozva a róluk eddig elmondottakra, röviden párhuzamot vonunk. A bojárok rendje a kis-lengyelországi szlachtanak felel meg s mint.

¹ Nagy-Lengyelországban már a XIII. század első felének okleveleiben is igen sűrűn fordul elő a baro elnevezés. Raczynski: Codex diplomaticus Poloniae Maioris. 21 l. etc.

² Lubomirski: Kodeks dyplomacyzny Księstwa mazowieckiego 15. l. etc. Ulanowski: Dokumenty kujawskie etc. i. h. 337. l. etc.

³ L. Piekosiński: Codex diplomaticus Poloniae Minoris indexét. 540. l.

⁴ K. Kadlec: Ústavní dějiny Polska podle nových bádání. 1908. 18. l.

ilyen teljesen analog fejlődött ki, egy a kettőbe való tartozás előfeltétele s azonos a kettő viszonya az alacsonyabb rangú osztályokhoz: a «вольные слуги»-hoz, illetve a włodkákhoz, a mi kitűnik vérdíjuk viszonyának analog voltából is. Teljesen fedi egymást az is, a mit a «вольные слуги»-ról és a włodkákról állapítottunk meg. Mindkét osztály ugyanazokból az elemekből tevődött össze, egy a kettő eredete és keletkezésének oka. Ha tehát a lengyel forrásokból az adathiány miatt nem is sikerült a lengyel társadalom kialakulásának processusát minden kétséget kizáróan rekonstruálnunk, az oroszországi fejlődés ezt megokolttá, valószínűbbé teszi.

A mi már most Szerbia középkori társadalmi kialakulását illeti,¹ itt a nemesi társadalom kifejlődését csak a XII. század végétől kísérhetjük figyelemmel. Ekkor kezdett a legmagasabb rangú osztálylyá szervezkedni a Gallus krónikája nobileseinek megfelelő származású és a legmagasabb tisztségeket betöltő hivatali aristokratia, de igazi rendekbe tagolt nemességről még ekkor sem lehet szó. Ez még későbbi fejlődés eredménye. A XIV. században már két nemesi rendet különböztethetünk meg: a vlastelinekét és a vlasteličiekét. Constantin Jireček az utóbbit a nyugati lovagok, az elsőt, melyet a szerbek főnemességének (Hochadel) nevez, a nyugati bárók osztályával azonosítja. A vlastelinek rendjének ily elnevezése az ezt alkotó elemeket és a főnemesség nyugati jelentését tekintve nem egészen találó, mert a nyugati bárók és mágnások rendjéhez ez osztálynak csak a legmagasabb rangú csoportját, a nagy (velji, veliki) vlastelineket hasonlíthatjuk² és nem a mali vlastelet,

¹ A szerb viszonyoknál C. Jireček két művére támaszkodom. Ezek: *Geschichte der Serben*. I. k. 1911. és *Staat und Gesellschaft im mittelalterlichen Serbien*. I. Theil. *Denkschriften der kais. Akademie der Wissenschaften in Wien*. Bd. LVI. 1912.

² A vlastelinek rendje azonos az orosz bojárok osztályával, már pedig ott, a boljaro társadalma, mint pl. Litwaniában a nyugati viszonyoknak megfelelőleg alakult át, belőle nemcsak a barones rendje vált ki, mely a «великие бояре» csoportjából alakult meg, hanem a nobiliseké is.

a kis vlastelineket, az amazoknál kisebb birtokú és nem oly jelentős hivatali tisztségeket betöltő nemeseket.¹ A vlastelinek birtokos és hivatali nemessége, mint a lörvények büntetési fokozatai mutatják, kezdettől fogva élesen elkülönült a kisbirtokú szabad harcosok, a vojnicai, illetve a vlastelčići osztályától, a mely a fejedelemtől kapott kis szabad birtokain élt és a középkori fejedelmi hadsereg gerinczét alkotta.

Szerbiában tehát szintén feltaláljuk a kis-lengyelországi és orosz fejlődés karakteristikus sajátosságait, a nagybirtokos főhivatalokat betöltő aristokrátiát, a középbirtokos² alacsonyabb rangú hivatali nemességet és végül a kisbirtokos szabad harcosok osztályát. E mellett azonban az itteni fejlődés kevésbé bonyolult és a szerbiai állami, társadalmi viszonyok egyszerűbb, kezdetlegesebb volta miatt igen tanulságos a constatált két eltérő társadalomfejlődési típus egymáshoz való viszonyának megvilágítására is. Ha ugyanis Szerbia társadalmának előbb vázolt kialakulását tekintve, hogy itt a fejlődés sokkal később indult meg, mint Magyarországon, a korábbi s nem a XIV. századi magyar viszonyokkal vetjük össze, a kettő között nagy rokonságot fedezhetünk fel. A XI—XII. s részben még a XIII. század eleji magyar társadalomra gondolunk, melyben ugyancsak megtaláljuk, mint külön társadalmat a lengyel włodykáknek, a szerb vojnicinek és az orosz «вольные слуги»-nak megfelelő és a nobilisektől hasonlóan elkülönült harcos szabadok, a milites, servientes regis osztályát,³ mely akárcsak Lengyelországban a nemzetségek szegényebb tagjaiból került ki.⁴

¹ Analog a fejlődés a bolgároknál és románoknál is. Jireček Konst: A bolgárok története. 1889. 372. l. G. Bousquet: Histoire du peuple bulgare. 1909. 113. l. N. Jorga: Geschichte des rumenischen Volkes. I. B. 1905. 166. l. etc.

² V. ö. Wl. Semkowicz i. é. 583. l.

³ V. ö. H. Marczali: Ungarische Verfassungsgeschichte. 1910. 6. l. és Erdélyi László: Az első állami egyenes adó elmélete. 1912. 38. l. etc.

⁵ Marczali H.: Magyarország története. I. k. 1895. 216—218. l. Erdélyi L.: Magyarország társadalma XI. századi törvényeiben. 1907. 64—65. l.

De ez az analogia habár a XI—XII. századi magyar állapotok még teljesen megfelelnek a Gallus krónikájában észlelhetőeknek, a kis-lengyelországi viszonyokat illetőleg a további fejlődés folyamán csakhamar megszűnt. Mert míg ugyanis ez utóbbi helyen és Nagy-Lengyelországot kivéve a többi lengyel tartományban is a mileseknek csak egy bizonyos része tudott a nemesi társadalomba, a szlachtába felszívódni, az ebben visszamaradtak pedig egy alacsonyabb rangú osztályt alkottak, addig Magyarországon a servientes regis egész tömege egyetemlegesen olvadt be a nobilesek osztályába¹ s azzal együtt zárt renddé forrott össze. A XIV. századi magyar nemességet ennek következtében egyedül a szintén egységes nagy-lengyelországi nemességhez hasonlíthatjuk, hol ennek tagjai között a rendi jogokat illetőleg hasonlókép nincsenek különbségek, mert ha a «вольные слуги», włodycák és a megyei köznemesség s különösen ennek szegényebb rétege között e század folyamán még néminemű analogiát fedezhetünk is fel, ez egyedül annak a következménye, hogy eredetükben ezek a rendek egymáshoz rokon, sőt bátran mondhatjuk, azonos helyzetű és karakterű osztályokból fejlődtek ki.

Ugyancsak a nagy-lengyelországi fejlődés megvilágításának szempontjából fontos a cseh társadalom kialakulása is, habár erre a nyugati hatás, különösen a XIII—XIV. század folyamán erősen rányomta bélyegét. Ezért legczél szerűbb, ha az itteni fejlődést is legkezdetlegesebb fokától a XI. századi állapotoktól kezdve vizsgáljuk, melyek, a mint ezt főbb vonásokban megállapíthatjuk, teljesen hasonlóak az e korbéli s már ismertetett lengyel társadalmi viszonyokhoz, úgy hogy elég, ha ezekre csak röviden utalunk.

A Cosmas krónikájában akárcsak a Galluséban két élesen körvonalozott osztályt vehetünk észre: a proceres, primates, nobiliores, optimates, magnates² származási és hivatali

¹ V. ö. Erdélyi L.: Anonymus korának társadalmi viszonyai. Történelmi Szemle. III. é. 1914. 202. l.

² Pertz: Monumenta Germaniæ historica. Serp. IX. k. Cosmas: Chr. II. 23., c. 81. l., 10. c. 40. l., 19. c. 47. l.; II. 15. c. 77. l.; 34. c. 56. l.; 25. c. 50. l.; II. 47. c. 99. l. etc.

aristokráciáját,¹ valamint a milesek népes rendjét, mely utóbbin belül a lengyel fejlődésnél észlelt s a vagyoni és társadalmi helyzet különbözősége alapján megindult differentiálódást is kimutathatjuk. Csakhogy míg, mint a lengyel nemesi társadalom kialakulásánál constatáltuk, a mileseknek e két rétege között a separálódás a fejlődés folyamán csak erősbödött, s az előkelőbb, vagyonilag kiemelkedőbb milesek a hivatali és birtokos aristokráciába kezdtek beolvadni, melynek keretein belül a bárók mellett egy ezeknél alacsonyabb rangú, de ezekkel egyenlő jogállású nemességgé tömörültek, addig Csehországban kétségtelenül a nyugati német befolyás hatása alatt a milesek és a hivatali birtokos aristokrácia között ez a kiegyenlítődési processus nem indult meg. Itt a régi proceres, comites, nobiliores etc. osztálya és a mileseké² egymástól külön és függetlenül alakult át a középkori cseh barones és lovagok (militares, nobiles),³ vagy a hogy a cseh nyelvű források mondják a pany⁴ és vladkyk rendjévé. A lovagi osztálynak ez a cseh neve igen érdekes a lengyel fejlődés szempontjából. A cseh vladyka és a lengyel włodyka elnevezés között ugyanis határozott okozati összefüggés van.⁵ Általánosan

¹ V. ö. A. Bachmann: Geschichte Böhmens. I. k. 1899. 204—205. I. H. Jireček: Slovanské právo v Čechách a na Moravě. Doba II. 63. I. J. Lippert: Socialgeschichte Böhmens in-vorhussitischer Zeit. I. 249—253. I.

² V. ö. K. Kadlec: Wl. Semkowicz: Włodycy polscy na tle porównawczem słowiańskiem. Časopis musea království českého. 1909. 385—87. I.

³ J. Kapras: Právní dějiny zemi Koruny České. Díl II. 1913. 18, 19, 139. I. Fr. Vacek: Sociální dějiny české doby starší. 1905. 39. I. és k.

⁴ A baro cseh neve néha a pan helyett a vladykával ellentétben šlechtic (Ordo iudicii terrae. II. Jireček: Codex iuris bohemicus I/2. V. ö. a II. 34., 36. §-t. 218—219. I.). A šlechtic szót a törvény fogalmazója a XI. s részben a XII. századi nobilis jelentésében használta s így ez egyáltalában nem egyértelmű a sokkal tágabb jelentésű lengyel szlachcic szóval.

⁵ O. Balzer: Historia porównawcza praw słowiańskich. Studya nad historią prawa polskiego. I/5. 52—53. I.

elfogadott nézet az, hogy így nevezték csehül és lengyelül a XI—XII. század folyamán a miles osztályba tartozót, mivel pedig, mint említettük, Csehországban a milesek egész társadalma ugyanúgy, mint Nagy-Lengyelországban egyetemlegesen alakult át zárt renddé, ez osztály tagjait továbbra is vladykáknak nevezték, addig Lengyelország egyes tartományokban a milesek nagy tömege két osztálylyá fejlődve, az első előkelőbb voltának documentálásául a szlachcic nevet vette fel s a włodyka név ezentúl csak a renddészervezkedés folyamatában visszamaradt mileseket jelölte. Igazolja ezt az a körülmény is, hogy Csehországban a vladykák osztályánál a lengyel włodykákkal ellentétben a nemesi rend külső sajátosságait a proclamatio és címerviselés privilegiumát is föltaláljuk.¹

De ezzel tulajdonképen el is értük már kitűzött célunkat, mert sikerült azoknál az államoknál is, kiváltképen pedig Magyarországnál, melyeknél, mint constatáltuk a XIV. századi társadalmi viszonyok a nagy-lengyelországiakhoz mutatnak analogiát, kimutatnunk, hogy a fejlődés kezdetén az itteni állapotok is a XIV. században eltérő kis-lengyelországi viszonyokhoz hasonlóan alakultak s az eltérés csak a fejlődés folyamán keletkezett. Úgy, hogy semmi sem áll útjában annak, sőt a nagyobb valószínűség is a mellett dönt, hogy elejtsük véglegesen azokat a teoriákat, melyek a XIV. századi lengyel társadalmi állapotokat ismételtelen hangsúlyozzuk minden döntő bizonyíték nélkül úgy oldják meg, hogy ezeket ab ovo egy külső ok következtében létesülteknek, az államalakulással egykorúaknak tartják és hogy e helyett úgy ezeket, mint ezek tartományonkénti eltérő voltát a százados és az egyes nemzeteknél constatálthoz analog fejlődés eredményének tartjuk.

KOSSÁNYI BÉLA.

¹ A cseh vladyka szó tehát a XIV. században egyértelmű lesz a szlachcic nagy-lengyelországi használatával, nem tekintve azt az egy eltérést, hogy ez utóbbinak jelentése az említett körülmények következtében kiterjed a barones osztályára is.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK.

Az osztrák—magyar—oláh titkos szerződés története.

1912-ben egy Szent Száva hercege álnév alá rejtőző előkelő politikus Aerenthalnak ajánlva egy *Livre noir* cz. vaskos kötetet adott ki, mely a monarchiának Romániával, Bulgáriával, Görögországgal és Montenegróval folytatott titkos tárgyalásait tartalmazza; ebből a Romániáról szóló részt a *Románul* lekötölte annak idején. Az I. § azt tartalmazza, hogy a monarchia és Románia a keleti kérdés esetleges megoldásánál való eljárás céljából politikai és katonai szövetséget köt. A 8. § szerint a szerződést Ischlben 1880 augusztus 14-én kötötték, érvényes ettől számított negyven esztendeig. Aláírták: Ferenc József és Károly uralkodók, br. Haymerle és Boerescu külügyminiszterek. Később katonai conventiót is kötöttek támadó és védekező jelleggel.

E szerződés, szövetség és conventio ügye most éles hírlapi vitákra vezetett Romániában, melybe természetesen az entente sajtója is beleszól, illetőleg a kérdés épen egy francia világlapban került hírlapi térre: a *Le Temps*-ban, melynek bukaresti tudósítója, Tavernier, közli Jonescu Takenak nyilatkozatát e szerződésről. A romániai háborús párt főszóítója «biztos forrás»ból közölte a következőket: 1878-ban fordulat állt be Románia életében; a török háború sikere megnövesztette önérzetét és ereje tudatát, s ősi politikáját, hogy az összes oláhságot egy államba tömörítse, már nem titkolta. De egy Nagy-Románia csak orosz szövetségben születhetik meg, a besszarábiai kérdés miatt azonban az oroszokkal szemben igen feszült lett a viszony. Így szövetséges nélkül állva, rá tudott kényszeríteni egy olyan megalázó szövetséget Ausztria-Magyarország, mint a szerbekre akart 1914-ben. Grădişteanu senator a Nagy István vajda szobrának leleplezésénél beszédében kijelentette, hogy «István koronájának még két gyöngye hiányzik», Bukovina és Besszarábia. Az orosz kormány nem törődött a nyilatkozattal, de Ausztria-Magyarország kihasználva az orosz-oláh feszültséget, belekapaszkodott és azzal az

ürüggyel, hogy Románia a birodalom integritása ellen tör, diplomatiái kérdést csinált belől. Brătianu miniszterelnök, a jelenlegi miniszterelnök apja, 1882-ben Berlinbe utazott védelemért, de Bismarck nem sokat ígért, Anglia és Franciaország az «orosz veszedelem»-től tartva szintén elutasították a kérést, úgy hogy Brătianu Bismarck tanácsára azt ajánlotta fejedelmének, hogy valami ürüggy alatt Bécsbe utazva, egyezkedjék személyesen.

Károly megtette, de bár Ferencz József vendége volt, mégis meglehetősen hűvösen fogadták Bécsben, míg ő maga szövetséget nem ajánlt. Németországgal is szövetkezni akart külön, de ez nem ment bele, attól tartván, hogy az orosz kihívásnak tekintené. Később, midőn a hármasszövetség megalakult, Brătianu sürgetésére abban állapodtak meg, hogy háború esetén Olaszország 40,000 emberét küldi Románia seregébe, hogy a «latin-testvér» jelenléte mérsékelje együttműködésben a magyar-oláh ellentétet.

E nélkül a szövetkezés nélkül — folytatja Jonescu — a monarchia valószínűleg már harmincz évvel ezelőtt épen úgy megtámadta volna Romániát, mint most Szerbiát.

Nagy hibája volt azonban Románia politikusainak, hogy megmaradtak e mellett a szövetség mellett akkor is, midőn az már nem biztosította célját: Románia megvédését. A hármasszövetség megalakulása megváltoztatta az erők egyensúlyát, s Romániának ehhez kellett volna csatlakozni. Nagyon sok mai nehézségnek okozója ez a szövetség; e miatt végzi annyi tiszt katonai tanulmányait Németországban és Ausztria-Magyarországon, a miből semmi haszna sincs Románia hadseregének, ezért nincs sem tüzéségük, sem gyalogságuk, sem hegyi tüzéségük, nincsenek megerősítve a Kárpátok, nincsenek lőszer- és fegyvergyárjai.

Ha Ausztria-Magyarország rá tud kényszeríteni 30 éve egy olyan szövetséget Romániára, mely arra kötelezi, hogy egész jövőjéről lemondjon, mely a jelenben is rabszolgaságban tartja, milyen lesz Románia helyzete egy győzelmes Ausztria-Magyarországgal szemben, *melyben a magyarok lesznek mindenhátók?*

Ez a közlemény a *Le Temps* 1915 nov. 20-iki számában jelent meg, de megjött rá a válasz pár nap múlva épen Romániából. A *Moldova*, Carp lapja, kijelenti (nov. 26.), hogy nem akar polémiát kezdeni Jonescu Takéval, csak azért felel, hogy ez ---

ellenmondás hiányában — azt ne higgye, hogy igaza van; a külfölddel és a jövő történetírásával szemben tartja kötelességének a tényeket a következőkben megállapítani: az első tárgyalás 1883-ban volt Bécsben Carp és Reuss hg. közt, a szerződést Gasteinban kötötték meg Bismarck és Brătianu. A békeszövetség a háborút akarók megfélemlítésére és nem európai bonyodalmak felidézésére kötötték, s inkább Románia, mint a középeurópai hatalmak érdekei követelték. A szerződés 1888-ban változott szövetséggé, midőn Olaszország is csatlakozott hozzá. Ez és Románia közt Crispi és Carp tárgyaltak 1888-ban és Bukarestben ratifikálták Curtopassi őrgróf és Carp külügyminiszter. Sem Romániát 1883-ban, sem Itáliát 1888-ban nem kényszerítették erre a szövetségre, mely nem remélt fejlődést biztosított mindkettőnek. Azóta Románia minden államférfia jótéménynek ismerte ezt a szerződést s egyetlen miniszterelnök (Catargiu, Rosetti, Manu, Cantakuzéno, Carp, Maiorescu, Brătianu) sem tett kifogást e nemzetközi viszony ellen, mely Romániától minden veszélyt távol tart.

Hogy milyen természetűek ezek a veszélyek, érzik azok, kik megszegték szavukat, s Olaszország példáját látva, Jonescu Take minden szirëndala hatástalan marad.

A szövetség megkötésének helyére, idejére s a szerződés aláíróinak személyére nézve ennyire eltérők lévén az adatok, míg a hazai illetékes körök nem nyilatkoznak, Carp adatait tekint-hetjük hitelesnek. Utóvégre ő legjobban emlékezhetik rá, hogy mit, mikor és hol írt alá.

GAGYI JENŐ.

IRODALOM.

Otto Diether: Leopold Ranke als Politiker. Historisch-psychologische Studie über das Verhältnis des reinen Historikers zur praktischen Politik. — Leipzig. 1911. — 615 lap.

Ranke történetírása a XVIII. századbeli német idealismus terméke, nem pedig a politikai tapasztalaté. A jelenkor («Bestrebungen des Moments») neki csak pusztá szemléleti anyag, melynek kedvéért azonban sohasem áldozza fel a multat, a «heilige Historie»-t. Módszere inkább az volt, hogy a multból utalt a jelenkor politikai tanúságaira, a melyeket az előbbiből vont le. És ép ez eljárásával függ össze azon tény, hogy diplomaták, uralkodók kérték ki tanácsát, a mi mutatja R. mély politikai belátását. Az elmúlt korszakok politikai tényeinek vizsgálatánál Rankét különösen a diplomacia köti le. Ez bármily eredeti eljárás is R.-nél, mégis a korabeli individualis történelmi felfogással van szoros kapcsolatban; azzal az individualismussal, mely a XVIII. századbeli költészet terméke. D. szerint Goethére és R.-re egyformán jellemző az individualismus, de a kettő közt különbség van, mely (D. szerint) onnan ered, hogy G.-nek gyermekkorában többféle szabad irányzatot volt alkalma megismerni, ellenben R. ezen modern eszméktől el volt zárva, mert a kolostorban, hol nevelkedett, nagyobb vallási és erkölcsi megkötöttség uralkodott, mint G. ifjúkori környezetében. Bármily nagy szerepe is van az egyéniségnek R. történetírásában, mégsem törpül műve élelrajzcsoporttá s ez a különbség közte és a XVIII. századbeli költői történetírók közt. Mert míg ezeknél az események az egyén kedvéért vannak, addig R.-nél megfordítva, az individuum van a világfolyása kedvéért. Ez különösen későbbi alkotásain látszik meg, a hol az egyént szinte elhanyagolja, mert csupán a kor irányait látja benne. P. o. Savonarolát többé nem csupán mint vallási jelenség megtestesítőjét látja, hanem mint francia pártállású politikust.

A politikai vizsgálódáshoz R., az általa felfedezett velencei

relatiók útján jutott. Az új világot, a politikait, melyhez tehát a mult vizsgálatából jutott, szinte matematikushoz hasonlóan fedezte fel, mint D. szépen kifejti: «Eine Tat, wohl nicht minder erstaunlich, als die jenes jungen Gelehrten, der ohne es noch mit eigenen Augen gesehen zu haben, einzig aus planetarischen Störungen heraus Existenz und Ort eines neuen Gestirnes berechnete». — A diplomatiái kútfők túlságos szeretete azonban oka annak, hogy a gazdaságtörténetírók szemére vetik R.-nek a collectiv erők figyelmen kívül hagyását. Ez a vád annál alaptalanabb, mert R. nagy híve az egyéni erők összevonásának, a melyből a kor politikai elveit általánosságban vezeti le. Erről, valamint R. politikai nézeteiről munkálatainak vizsgálata győz meg bennünket, különösen, ha tekintetbe vesszük az időt, melyben e művek keletkeztek.

Első művénel, a «Gesch. der roman. u. germ. Völker»-nél (1824), a politikai szempont még nem érvényesül, bár összehasonlítás van benne a jelenkorral. Burkolt czélzások is vannak benne, de rendkívül finoman kifejezve, így a demokratia túlkapasaitól való óvás, az akkori közvélemény elleni oppositiónak tekinthető. Savonarola állameszméjéről szólva azt az észrevételt teszi, hogy azt nem szabad az emberi jogok proclamatiójával összetéveszteni. Az angol parlamentre az a megjegyzése, hogy hibásan tartják az angol szabadság alapjának, mert hisz sokáig a királyi hatalom erősítésére szolgált. Az 1506—7. genovai mozgalom bírálatában nem titkolja R. aristokrata felfogását és a plebs iránt érzett antipathiáját.

A «Fürsten u. Völker v. Südeuropa» (1828), voltaképp az előbbi folytatása, keletkezésének okai pedig egyrészt a huszas évek végén történt politikai események, melyek a görögök felé fordították a civilisált világ sympathiáját, másrészt a berlini «Relazio»-k felfedezésében keresendő. A philhellén R. kutatja a görögök további életét az osmán uralom alatt. Sympathiáját a görögök iránt s antipathiáját az osmanok iránt mindig féken tudja tartani, csupán a despotismus ellen tör ki: «Eine solche absolute Gewalt ist nicht für den Menschen! Die Völker sind nicht so klein und elend, sie ertragen zu können». R. megkísérli a despotismust is megokolni; szerinte ugyanis szükséges a nép-souverainitás ellen. A spanyol-osztrák uralom R. szemében azért volt fontos, mert gátat vetett a töröknek s egységes középtengeri uralom alapját veti meg. Ezért van R. enyhe vélemény-

nyel az inquisitióról, melyet a politika szempontjából helyesen világít meg, hatalmi eszköznek látva azt, egyházi segédlettel. Innen sympathiája II. Fülöp iránt, ki páratlan politikai áttekintő-képességéért felkelti a historicus irigységét.

A «Serbische Revolution» keletkezése szintén figyelemreméltó. Bécsi levéltári kutatásai alkalmával megismerkedik Wukkal, kitől forrásokat nyer. R. nagy sympathiát érez az «ifjú, szabadságszerető nép» iránt, mely mögött nem áll fényes mult, mint a görög mögött, de tettvágya jövőt jósol neki. Elítéli a forradalom túlkapásait és itt is az osman uralom alatt élő keresztény népek emancipatióját tartja főpolitikai elvnek. Azonkívül itt is európai intervenciót tart szükségesnek, a mit Metternichtől nem remélt, de bizott az orosz udvarban, melynek Varnhagen, ill. Humboldt útján egy példányt küldött. (Hogy H. teljesítette-e a kívánságot, az bizonytalan.) Gentz, a kinek R. művei, különösen II. Fülöp méltatása annyira tetszett, R. «intervencióját» utopiának tartotta, ellenben tudományos munkájában támogatta. Általa jutott R. a velencei levéltárba, gr. Haugwitz támogatásával a «senki által még nem látott» firenzei Medici-archivumba, Bunsen porosz követ pedig a gyanakvó vaticani körökkel ismertette meg. Figyelemreméltó, hogy R.-t távolléte alatt Don Miguel portugál trónkövetelővel hozzák összeköttesbe. R. egy levele Varnhagenhez igazolja ennek alaptalanságát s antipathiáját D. M. iránt, de egyszersmind elismeri annak jogos igényeit a trónra. 1829-ben megjósolja X. Károly bukását s az orleansi dynastia sikerét és sorsukat II. Jakab- és III. Vilmoséhoz hasonlítja, bár bécsi körökben a restauratióban való bizalmát fejezte ki. A forradalom mégis váratlanul éri.

Ez események R.-t egyidőre publicistává tették: folyóiratának, a «Historisch-polit. Zeitschrift»-nek czélja a jelenkor politikai eszméinek és tényeinek feldolgozása. Mint politikus középállást foglal el s úgy a bal-, mint a jobb-pártban ellenségét látja. Czélja az intellectualis elem bevonása a kor eszméibe. Főbb cikkei: «Üb. die Restauration in Frankr.; Frankr. u. Deutschld.»; «Aus einem Schreiben v. München, betreff. des bayrischen Landtag v. 1831»; «Üb. die franz. Flugschriften aus den letzten Monaten des Jahres 1831»; «Vergleichg. der Charte v. 1830 mit der Constitution v. Juli 1815.» Ez utóbbi szerint mindkét charta az uralomra jutott forradalom terméke, az 1830-iki azonban nem a tiszta forradalom győzelmének codificatiója, mert az alkotmá-

nyosok és republ.-radicalisok közti ellentét eközben fejlődik ki, hanem compromissum a kettő között. Ugyanitt kikel Cabet és Saint-Simon utópiái ellen, melyeket német talajon veszélyesnek tart s óv tőle. «Über die Trennung u. Einheit v. Deutschld» cz. értekezésének kiindulópontja, hogy minden igazi politika derivatuma a történelmi eseményeknek, ennél fogva a német politikai események megértésénél a különböző territoriumok történelmi tényeit kell kutatni. R. háromféle territoriumot különböztet meg, ú. m. 1. délnémetet (Bajororsz., Württemberg., Baden), mely számos világi és egyházi terület összetétele. Belső egységük csak azáltal jöhetett létre, hogy fejedelmeik Napoleon mintájára szigorúan centralisált bürokrata-katonai uralmat létesítettek. N. bukásával azonban liberalis alkotmányok jöttek létre, s ez a népsouverainitás elvével támasza volt a centrifugális erőnek. 2. A restaurált államok (Hannover, Hessen, Braunschweig). R. a restaurációt ép oly erőszakosnak tartja, mint az előbbinél a népsouverainitást. Szerinte mindkét helyt a két különféle principiumból egyféle eredmény fakad: az önkényuralom. 3. A porosz nagyhatalom, mely az assimilatiót a szász provinciák birtokbavételével kezdte, a rajnai provinciákkal és Westphaliával folytatta mindenütt erőszakkal gátolva meg a decentralisatióra irányuló törekvéseket. A német egységre vonatkozó program a theoria és praxis kiegyenlítésén múlik. Az utóbbiból ki kell irtani a nem józan elemet. Az egység előmozdítói: katonai reform, de nem a költséges és hasznavehetetlen nemzetország létesítése által, továbbá a sajtó és kereskedelmi érdekek kedvezésével. A sajtó feladata R. szerint, a népszenevedély kitörésének megakadályozása és csillapítása. A kereskedelmi intézkedéseket a Zollverein támogatja. Előmozdítói még az egységnek a tartományi érdekek közt a meggyezés, de a porosz érdekek kedvezésével, leginkább azonban a Bundesakt, melyet a hivatalos lapban (Allg. Preuss. Staatszeitg. 1832 aug. 9.), — miként Helmolt kutatásai Varnhagen és Ranke levelezései alapján (Hist. Zschr. III. F. Bd. 3.) kiderítették — R. védett és ismertetett. Folyóiratának további munkái: «Auszüge aus italienischen Flugschriften», melyben arra a meggyőződésre jut, hogy az egység gondolata nem historikus. R. itt tekintetbe veszi Ausztria hatalmas helyzetét, melyet meg nem sért. «Die Theorien u. die Meinung in der Politik» szerint a középosztály nem alkalmas az állam vezetésére, mert ez a kiválasztottak privilegiuma. «Ein Wort üb. die gegenwärt. Irrungen im Kirchen-

staate)-ban az akkori helyzetet vázolja s az a meggyőződése, hogy a világi administratio a hierarchiát szétrombolja. «Die letzten Unruhen in Bosnien 1820—32.» A zavarok oka az ellentét a bennszülött mohamedán nemesség és a szultán között. Itt is kitör R.-ből egy keresztény Balkán létesítésének óhaja. «Die Idee der Volkssouverainität in den Schriften der Jesuiten», melyben azt találjuk, hogy ez elvet először a jezsuiták hangoztatták, mert az általuk gyűlölt világi uralmat mellőzni akarták. «Üb. die Paroles d'un croyant»-ban az akkori francia ultramontanizmust, mint az állam ellen irányuló radicalis oppositiót tekinti és kóros tünetet lát benne, mert «a béke vallása épen annak fordítottjává lesz». Ezért veti el Lamennais tanait.

Folyóiratának megszüntével írja székfoglalóját: «De historiae et politicae cognatione atque discrimine.» Ez theoretikus megokolása annak, hogy történelmi eszméi a politikára terméketlenek maradtak. A valóság ugyanis azt mutatja, hogy a történelem nem csalhatatlan s annak szabályai szerint a jelenben kormányozni nem lehet; a politikát nem javítja, sőt gyakran megrontja. A két tárgy közti rokonság oka, hogy mindkettő a transcendentális állam-individuumot ismeri el hasonló substratumnak. A «Römische Päpste» a «Völker u. F.» eszmét folytatja. Alapeszméje: a roman-german civilisatio szétválasztása a francziák s az egyházé a németek által. A pápaságot két körülmény gyengíti: a renaissance hitetlensége és a reformatio hitbuzgósága; erősödését a spanyol-osztrák hatalommal való szövetekezés mozdítja elő. Az újból felemelkedett pápaságot, melynek katonái a jezsuiták, egy kath. monarcha és Richelieu gyengítik; a pápa (VIII. Orbán) prot. uralkodóval szövetezik, a vallás a politikai érdek mögött háttérbe szorul. A pápaság története az ellenreformatio után inkább localis jellemű lesz s az egyház-államra szorítkozik. Ezen munka kiegészítője a «Deutsche Gesch.» és a «Preussische Gesch.», melyért R.-t sokan demokratának tartották, félreértvén eszméit. A «Französ. Gesch.» R. politikai felfogására nagyon jellemző. Mint vörös fonál húzódik át munkáján a forradalom és Franciaország expansiója s négy évszázadon át erre igyekeznek visszavezetni minden forradalmi tant vagy kitörést. Az egész mű a forradalom visszavezetése ez eszmére. Az «Englische Geschichte»-t megjelenésekor Macaulayval való versengésnek tekintették, alaptalanul, mert míg Macaulay, mint whig-liberalis a kor politikai eszméit tükrözteti vissza, addig R. objectiv. Hogy mégsem kerülte ki a gyanut, mintha a reactio szol-

gálatában írta, annak oka az, hogy a korona és parlament közti harcznál a Stuartokat úgy tekinti, mint az Európából beáramló absolutizmus megtestesítőit. Anglia hatalmát a parlament és protestantizmus összefüggésében látja, mely 1688-ban jut uralomra.

Műveinek ezen méltatása után látható, hogy a kor politikai áramlatai mennyire magokkal ragadták R.-ét. Még inkább kitűnik ez az 1848. évi események figyelemmel kísérésénél. R. ekkor három emlékiratot ír, melyeknek eszméi: Proszország részére alkotmányról kell gondoskodni, de ebből a népsuverainitás elvét ki kell zárni, mert ez a főoka a forrongásnak s anarchiának. Az államérdek szempontjából kívánja R. az általános, titkos választói jog ellenőrzését, mert ez sem Angliában, sem Amerikában nem volt még meg. Minthogy az általános védkötelezettség Poroszországban nagyobb terhet ró a népre, mint máshol, R. egy állami socialista-programmot állít fel, mely szerint a munkásság organizációját és a munkához való jogot el kell ismerni, de csak azért, hogy a munkásságot «a rend ellenségeinek agitációitól elvonjan.

A későbbi években is minden fontosabb dologban látjuk R. nyilatkozatait. Az infallibilitást erőszakosnak tekintette, de azért Bismarckot — bár eleinte rokonszenvet érzett iránta — a kulturharcért elítélte. Hogy a centrumról miként vélekedett, arról nincs tudomásunk, Diether azonban felteszi, hogy R. utálta (!) a centrumot. Egyébként A. Reichenspergerrel jó barátságban volt (v. ö. Pastor: A. Reichensp. II. 44.). Ellenszenvesnek tűnt fel R. előtt Bismarck akkor, midőn a kulturharc idején a liberálisokkal szövetekezett. Említésreméltó, hogy az egészen aristokrata felfogású R.-ra mily hatással volt a Nobiling-féle merénylet: «Bin ich dazu aufgespart, um alles dies und was noch kommen wird, zu erleben?» Ez a nyilatkozat, melyet R. a liberális és socialista pártok «államfelforgató aknamunkájára» vonatkoztatott, egyszersmind elvhűségét és következetességét is szépen megvilágítja.

Diether műve R.-ről azt bizonyítja, hogy R. korántsem volt az a szobatudós történetbúvár, mint a milyenek némelyek tartják, hanem ellenkezőleg minden tekintetben korának embere, a kit egyetlen politikai áramlat sem hagyott érintetlenül. A könyvből azonban az is kitűnik, hogy a módszer, mely szerint D. a történetíró a politikussal összehozza, sokszor erőltetett, művét pedig terjengőssé teszi. Nagy hibája még D. művének, hogy R.-nek Hegelhez való viszonyáról egy szóval sem emlékezik meg.

Szabadka.

SEITMANN REZSŐ.

Zoványi Jenő, Kisebb dolgozatok a protestantizmus történetének köréből. Sárospatak, 1910, a szerző kiadása.

N8° XII+255 l., füzve 5 kor. 50 f.

— — —, **Puritánus mozgalmak a magyar református egyházban.** Budapest, 1911, a Magyar Protestáns Irodalmi Társaság kiadványa. N8° 390 l., füzve 5 kor.

Zoványi Jenőnek e kötetei mit sem veszítettek időszerűségükből a kiadásuk óta eltelt időben, sőt a reformatió 400. évfordulójának közeledtével nyilván fokozódik is az ily művek iránt mindazok érdeklődése, a kik az egyházak és a vallásosság alakulását és közéleti hatását tanulmányozzák avagy csak egyszerűen figyelik is. Ily szempontból mindkét könyv adatai hőségesen szolgáltatnak meggondolni valót s a rólok való megemlékezés ekként maig sem múlta idejét.

A *Kisebb dolgozatok* nagyobb része valóban apró kérdéseket tárgyal ugyan, de van köztük néhány általánosabb érdekű és hosszabb léleketű is (A magyar protestantizmus történetének korszakokra oszlása, A reformáció Magyarországon a mohácsi vészig, Magyar coccejánusok a XVIII. században) s a 22 év termékeiből összeválogatott 20 önálló tanulmány és 10 bírálat együtt sokat mutat be a hazai protestantizmus multjából, még többre eszméltet. A szerző egyháztörténelmi felfogását ismertető előszó meg «Az egyháztörténelmi tudomány újabb haladásáról» szóló függelék pedig e kötetet a református egyház történetének a legújabb korszakra nézve már ma is nevezetes tanújává teszi. Lehetetlen ugyanis észre nem vennünk, hogy ezt a gyűjteményt ha nem is az önigazolás, de mindenesetre az önerzetes bemutatkozás célzata hozta létre. Be akarta mutatni a szerző egyháztörténelmi alapgondolatát és dolgozása módját. Elvéül azt vallja, hogy az egyháztörténet nem felekezeti jellegű tudomány, hanem az általános művelődéstörténet egyik legfontosabb ága; nem enged tehát teret munkásságában semmiféle felekezeti előítéletnek és elfogultságnak, semmiféle felekezeti szempontnak és érdeknek (Előszó). S ez a kötet — a másik is — meggyőzi az olvasót, hogy Zoványi valóban elfogulatlanul keresi az igazságot; élénken igazolják ezt református, katolikus, unitárius írók egyháztörténelmi műveiről közölt bírálati, református írókkal való vitái. Kétségtelen az is, hogy a mit igaznak felismert, azt húzódozás nélkül kimondja. Ennek legfőbb bizonyossága éppen az előbb

már említett Függetlenség. Rövid, de világos és fölvilágosító áttekintés ez az egyháztörténelmi kutatás újabb eredményein; kiérzik belőle, hogy ezt a rövidséget kelletlenül csak elszenvedni megbízóinak akaratából, sőt érzik az is, hogy a hely, a melynek számára írta volt, mégis csak feszélyezte. A ki valaha tudományos meggyőződésre maga eljutott, tisztában van azzal, hogy az ilyesféle feszélyezés a becsületes embert legfeljebb a forma meggondolására vezetheti, de a meggyőződésnek sem elhallgatására, sem megmáskosítására nem. Ismeretes, hogy e dolgozatnak Kálvin Jánosról szóló pontjai annak idején nagy felindulást és még nagyobb felzúdulást okoztak Zoványi ellenében. A hullámok nem simultak el egészen s a mint hébe-korba látható, éppen a felekezeti álláspont és a tudományos elfogulatlanság kibékíthetetlen ellentéte a kavargást újra meg újra előidézheti. A szerző életének ez a mozzanata volt nyilván e dolgozatok összegyűjtésének az oka s ez teszi ezt a kötetét saját kora szempontjából is jellemzővé. Őt magát is jellemzi: nyilvánvaló, hogy az apró kérdésekben is gondosan nyomoz, szakirodalmi tájékozottsága igen terjedelmes és kritikája a maga írásaival szemben is szigorú. E legutóbbi állítást igazolja pl. az a körülmény, hogy ezeket a dolgozatait nem nyomatta le változatlanul, hanem mindeniket átvizsgálta s ekként az új kiadással is a történelmi igazság-kutatás haladását akarta szolgálni.

A *Puritánus mozgalmak* bő, sokszor aprólékos előadása könnyen ébresztheti az olvasóban azt a gondolatot, hogy a nem egy ízben személyes ízű torzsalkodások lefolyása nem tartozik reánk. Az egész, gondosan tagolt és szintén igen világosan frott munka figyelmes átgondolása azonban megérteti, hogy itt nem egyszerűen Tolnai Dali János sárospataki tanárnak és híveinek személyes sorsáról, hanem a protestantizmus életének benső vívódásairól van szó. Mindkét kötet, az elsőnek kivált a coccejánusokról szóló fejezete s ez a második munka végig, mindegyre azt a gondolatot idézi fel bennünk, hogy a protestantizmus történetének középponti kérdése voltaképpen így fogalmazható: miként küzd a protestáns elv az érvényesülésért magának a protestantizmusnak körében is? A szerző ezt a kérdést így nem állítja fel, de így nézve Tolnai külföldi fejlődését és itthoni küzdelmeit, ellenfeleinek az álláspontját, a puritánus mozgalom erőre kapását, elveinek lassú megtestesülését s némelyik hívének ugyanolyan türelmetlenségét, a milyenért eleinte az újítók szenvedtek (361. l.),

valóban egyetemes jelentőségű tanulságok szűrődnek le bennünk az egyházi élet fejlődésének menetére, a személyek minőségének (pl. Tolnai, Geleji, Apáczai) és intézmények sorsának kapcsolatára, egyházi élet és személyes vallásosság, egyházi törvények és hatalmi érdekek viszonyára vonatkozóan. A nélkül, hogy a részletekbe mennék, csak jelezni kívánom, hogy ebben a munkában a magyar művelődéstörténet általánosabb szempontjából is értékesek a külföldi, kivált a hollandus és angol egyetemi és egyházi életnek a mienkre való hatását s az itthoni vitás kérdéseknek külföldi tudósokkal való megvitatását ismertető részek. Felettből tanulságos, hogy az iskola miként áll a versengés középpontjában: egyik főként ezt védi, a másik először is ezt akarja megnyerni, mindenik a jövő nemzedékre gondol s magának szeretné biztosítani. Ezért ragaszkodnék Tolnai pataki tanzsékéhez, ezért kell elhagynia Gyulafehérvárt Apáczainak.

Az egyházak történetének számtalanszor ismétlődő hullámaif, a mindig más és mégis örökké hasonló ellentéteket elevenen látjuk Zoványi előadásában; rendkívül sok adatból szinte teljes életet állít elénk (pl. a zsinatok tárgyalásai Tolnai ügyében). Hiány csak ott érzik, a hol Tolnai egyik-másik tettét kellene bensőleg megokolni (pl. 47. l.).

Tagadhatatlan, hogy az elénk táruló egész kép nem örvedetes. Jelentéktelen apróságok tűnnek fel nagyoknak a hatalmon ülők szemében; gyanú is elég sokszor, ha bizonyosság nincsen; nem azt igazolják Tolnaival szemben, hogy az egyház belső élete, a papok élete tiszta, tehát nincs ok a békétlenségre, hanem csak vádolják, hogy a békét felzavarta; nem annak örülnek, hogy ifjaik friss levegőt hoznak a külföldi egyeteméről, hanem attól tartanak, hogy újabb zavart idéznek majd elő s ezért kötelezvényt vesznek tőlök, hogy megkössék őket. Tolnaiék története mintha egyenes igazolása volna annak az előzetes, kemény és sötét jellemzésnek (16--18. ll.), a mit a szerző a XVII. sz. első felének magyar református egyházáról ad. A végső eredmény azonban mégis vigasztaló, mert a haladás gondolata diadalmaskodik, a puritánus mozgalom sokáig kárhóztatott elveiből sok megvalósul.

Zoványinak ezt a munkáját igen érdekes abból a szempontból vizsgálunk: hogyan érvényesül benne idézett, tudományos irányelve, a teljes pártatlanság. A pártatlanságban nincs hiány, ha t. i. a felekezeti elfogultságra gondolunk. Ilyesmi itt nincs.

Igazoltnak látom azokat a szavait is, a melyeket — sokszor keményen — a hatalmon ülő egyházi férfiak ellen ejt s nem tartom pártosságnak Tolnaiék iránt való, állandóan (44., 48., 51., 110., 122. stb. ll.) nyilatkozó rokonszenvét sem, hiszen azt is megmondja (pl. 76. l.), a mit ezek tetteiben túlságnak ítél. Úgy tesz, ennek az együttérzésnek nem is annyira az illetők teológiai álláspontjában van az alapja, hanem abban, hogy bennök Zoványi a meggyőződés harcosait és áldozatait látja. S ezen a ponton kell rámutatnom a könyvnek arra a hiányára vagy hibájára, hogy a másik félben nem a meggyőződést, hanem az érdeket látja és mutatja fel mozgatónak, de a nélkül, hogy lélektani igazolásra törekednék. Zoványi a tényeket nézi és azokat nem is láthatjuk másként; ezeket megérteni és igazolni lehet azonban, ha a fiatalok és öregek lelki különbségét, az újítás támadó jellegét és a támadásnak gyakran általánosító természetét, a «törvény őrei»-nek lélektanát s — a mire a szerző is többször rámutat — a hatalom élvezőinek lelkületét meggondoljuk. Ezeknek és ilyeneknek a segítségével azok a sötét képek is felderülnének kissé, nem vélnők mindazt, a mit látunk, a magyar református egyháztörténet foltjainak. Az emberi gyöngeségek úgyis ott maradnának, mint a haladás gátjai, de nem tűnnének fel mindig személyes rosszakaratnak. Ugyanilyen lélektani magyarázatát kellett volna adni annak is, hogy ámbár Tolnaiék Angliában csupán a saját vallásos életök nemesítésére kötnek szövetséget, ebből itthon miként válik reformáló törekvés, hogyan terjesztik ki a magok iránt való szigorúságot a hivatalos egyházi férfiakra is, és mint válik érdessé és ostorozóvá a hangjuk. Ennek az általános emberi szempontnak állandó alkalmazása adott volna a nagy gonddal, tiszteletre készítő alapossággal kidolgozott munkának egyetemes, művelődéstörténeti hátteret.

IMRE SÁNDOR.

Básta György Levelezése és Iratai (1597—1607). A Magyar Tud. Akadémia megbízásából gyűjtötte és közrebocsátja dr. Veress Endre. I., II. köt. Budapest, 1909—1913.

A XVI-ik század utolsó s a XVII-ik század első éveiben a Habsburg-ház mindkét ágát hatalmas vállalkozások foglalkoztatják. Nyugat és Kelet egyformán visszhangzik háborúiktól. A spanyol ág a protestantizmust akarja mindenáron kiírtani s e végből Németalföldön és Franciaországban operál s flottájával nem

kevesebbre vállalkozik, minthogy Angliát egyszersmindenkorra tönkregye. Tervei azonban itt a szó szoros értelmében hajótörést szenvednek, amott pedig eredmény a független Hollandia és a nantesi rendelet. A német ág élén Rudolf áll, a kit ugyan merész tervek nem bántanak, de a körülmények kényszerítik, hogy a törökkel és Erdélylyel vesződjék és Bocskayval fölvegye a harczot. Mindkét vállalkozás fölülmúlja erejét.

Azt a tíz esztendőt, melyről *Básta levelei* szólnak, méltán lehetne Erdélyben Básta korának is nevezni. Mert ennek a tíz esztendőnek nyomora az ő nevéhez fűződik. *Básta szekere* fogalomná lett, a minő a görög mythológiában Pandora szelenczéje.

A mezőkeresztesi vereség eldöntötte Báthory Zsigmond német szövetségének sorsát. A fejedelemnek nincs többé maradása Erdélyben. Retteg a török bosszújától és szabadulni akar feleségétől, Mária Krisztinától. Erdélyről lemond, de néhány hónap múlva, még mielőtt Rudolf az országot átvette volna, újból itthon terem. Fejedelmi székét azonban csakhamar Báthory Endrének engedi át. A biboros főpap elűzése végett a császár Bástát és Mihály vajdát szabadítja Erdélyre. A cselekvésben gyorsabb oláh vajda egymagában űzi el Báthory Endrét s aztán ő ül a szerencsétlen erdélyiek nyakára. Mihály vajda ellen az udvar Básta tábornokot küldi. Megbízata az, hogy Erdélyt a császár birtokába vegye és paciálkálja. Ezzel kezdődik Básta szomorú emlékü erdélyi szereplése s Veress Endre kétkötetes okiratgyűjteménye, szinte kiáltó módon tárja fel ennek a decenniumnak minden nyomorúságát. Minél tovább lapozgatunk a 2089 levélben és iratban, annál inkább oszladozik a Básta kegyetlenségéről kialakult hagyományos véleményünk s egyre világosabbá lesz előttünk, hogy a szörnyű nyomor okozói nem a portyázó török és német hadak és hajdúk voltak, hanem a prágai és bécsi udvaroknál uralkodó fejetlenség és a császári hadvezetőség hihetetlen pénztelensége.

Básta kitünő katona hírében van már, midőn hazánkba érkezik. Apja albán, anyja olasz; ő maga is Olaszországban született. Gyermekeveit Németalföldön töltötte, itt lépett már serdülő korában a katonai pályára, melyen a közlegénységen kezdve 27 fokot emelkedett. Szolgált Alba herczeg, don Juan d'Austria és Farnese Sándor alatt. Utóbbival a liga megsegítése céljából átrándult Franciaországba is. Mindkét helyen vitézségével és

leleményességével egyaránt kitüntette magát. Nálunk ekkor már javában folyt a tizenöt éves török háború. Rudolf megbízható embert akart a törökkel szembeállítani, azért öcsésétől, Albert bitorostól, Németalföld kormányzójától, Bástat kérte kölcsön. A marczona zsoldosvezér 1597 tavaszán jött hazánkba. Miksa főherczeg alá helyezték, a ki igen kedvelte. Mihez tartásul azt az intelmet kapta, hogy a *magyarokban és az erdélyiekben ne bízzék*. A török ellen ugyan még sohasem harczolt, de annyit mégis tudott, hogy *támadólag* kell ellene fellépni. Ezt hangsúlyozza Miksa főherczeghez benyújtott Emlékiratában is.

Taktikája bevált, Pápát sikerült visszafoglalni. Váczi győzelme után igen kedvezően nyilatkozik a magyar hajdúkról.¹ A rendelkezésére álló eszközök elégtelensége, a pénzihiány, Miksa főherczeg csekély rendelkező hatalma azonban teljesen elveszik kedvét a további ittmaradástól; 1598 elején vissza akar térni Németalföldre. Nem eresztik, mert most van rá legnagyobb szükség. Már ekkor teljesen bírja Rudolf és Miksa főherczeg bizalmát² s mint Felső-Magyarország kormányzóját Erdélybe küldik. Itteni viselkedése kezdetben némi bizonytalanságot mutat. Így, midőn Rudolf véleményt kér tőle Erdély megszerzését illetőleg, azt a tanácsot adja, hogy fogadja kegyelmébe Báthory Endrét.³ Nincs elég hadiereje, bizonytalan vállalatban pedig egyetlen katonáját sem akarja kockáztatni. A saját gyengesége érzetében a török erejét nagyobbbnak hiszi, mint tényleg volt. A bibornokot tehát Mihály vajda egyedül szalasztja meg s most ő a «császári helytartó» Erdélyben. Az újból visszatért Báthory Zsigmondot Mihály vajda és Básta együtt bírják távozásra, de két hét múlva Básta Torda mellett vallon zsoldosaival kelletlen vetélytársát is elteszi láb alól.

Székely Mózes legyőzése és Báthory Zsigmond végleges távozása után Erdély behódol Bástának, a ki a várakba német őrséget helyez. Országgyűlést hármat is tart (Medgyes, Gyulafehérvár, Kolozsvár), de végül az a véleménye, hogy minden autonomiát el kell törölni. 1604 április közepén elhagyja Erdélyt,

¹ — questi furno ributtati dagl' Aiduchi con tanto valore, quanto mai habbi visto fare ad altra natione. I. 8. lev.

² tua enim gesta sic in luce versantur, ut haud facile ullius livore obfuscarí possint. I. 114.

³ - - di modo che trovarci in meglio, che Sua Maestà si risolvesse di riaver in gratia esso cardinale . . . I. 251.

a hova többé nem is tér vissza, főképen azért nem, mert nem jelenhetik ott meg kellő erővel. Hat heti pihenés után ismét távozni akar az országból, de most sem engedik, mert a bécsi haditanács őt szemelte ki a Bocskay-fölkelés lefegyverezésére. Ebbeli működését is eszközeinek elégtelensége bénította. Mikor Eperjest el kellett hagynia, még annyi hadiereje sem volt, hogy ágyúit elvontassa. Az a Básta, a kit a fölkelés elnyomására küldtek, kénytelen volt Bocskay hajdúi elől Pozsonyig hátrálni. Ekkori táborozásából ilyeneket jelent Miksa főherczegnek: «Sürgös segílyt kér; hadait már pénzzel sem tarthatja vissza a szétozástól. Fizetetlen katonái nem akarnak tovább szolgálni.¹ Nem bírja hadi népét rávenni, hogy a bányavárosok fölmentésére menjenek. Mátyás főherczeg levelét felolvastatta katonái előtt, de eredménytelenül. Így tovább nem maradhat. Bár engedetlen serege éhes és tehetetlen, meg akarja várni az ellenséget. Fizetetlen katonái el akarják hagyni s teljesen tőlük függő akaratnélküli bábnak érzi magát. A haditanács kívánságát készséggel teljesíti, csak küldjön legalább egy kis kenyeret² és zsoldot».³ Ő maga egy álló esztendeig nem kapott fizetést, mégis zokon vették tőle, hogy Érsekújvárt nem védelmezte meg kellőképen. Méltán kérdehetnők: mivel? 1605 május 15-én kénytelen kötelezvényt adni katonáinak, hogy a mennyiben nyolcz nap alatt meg nem kapnák zsoldjukat, bántatlanul távozhatnak.⁴ Közben azért Básta egyre tevékeny, a mennyire katonai ereje és egészsége engedi. Tárgyal és tárgyalat Bocskayval, de kívánságait (ragaszkodását Erdély függetlenségéhez és a protestánsok vallásszabadságához) szemteleneknek tartja.⁵ Követei Bocskaytól «hanno ricevuto una risposta impertinentissima».⁶ Ugyanígy vélekedik Valenti Erminio biboros is.⁷ Helyzete azonban egyre szánalmasabbá válik. Már azt is pana-

¹ hanno resoluto in ogni modo doppo le feste di Pasqua di partirsene. II. 1854. lev.

² habbino almeno il pane quotidiana. II. 1891. lev.

³ Gyűjtő kivonatolása az illető levelek élén.

⁴ Da aber zu Ende des genannten 23 dieses solche ihre Satisfaction nicht vorhanden und die Bezahlung nicht gereicht würde, so verheissen und versprechen wir hiermit Kraft dieses, dass wir ohne fernere Difficultät den Regimentern erlauben, dass sie hohen und niedrigen sich auf deutschen Boden ziehen. . . II. 1911.

⁵ impertinenzia del Bochkai. II. 1809.

⁶ II. 1857. lev.

⁷ . . . le dimande del Bochkai sono impertinenti. II. 1982.

szolja, hogy családját alig képes eltartani, kénytelen vendéglőből és adósságból élni.¹ Pénz helyett méltóságokkal tüntetik ki. Római szent birodalmi grófi rangra emelik és felveszik a cseh bárók közé. A bécsi békét végre is «nagy engedmények» árán kötik meg. Básta véleményét is hallani kívánják s azért az udvarba hívják. Betegsége miatt azonban személyesen nem mehet, *Emlékirat*-ban fejt ki nézetét. Ez az a hírhedt irata; a melyben azt mondja, hogy a magyarokat csak vasvesszővel lehet kormányozni. *Gl'Ungheri non hanno da essere governati con la piacevolezza, ma ben con la verga di ferro più tosto e con duro freno.*² Ettől fogva pályája rohamosan hanyatlik. Mindinkább mellőzik, mert pénzének sürgetése miatt egyre alkalmatlanabbá válik. Még egyszer megcsillan benne a reménysugár, midőn V. Pál pápa szogálatába készül fogadni a velenceiek ellen. Már a szerződést is megkötötték, midőn az indulás előkészületei közepette veszi a hírt, hogy a Szentszék békét kötött Velencezéval s így nincs már szüksége reá. Bástát mélyen sújtotta ez a csalódás, mely fölött való keserűségét még fokozta kétségbeejtő anyagi helyzete is: 42 ezer forintnyi követeléséből a kincstár csak 3240 forintnyit ismert el jogosnak. 1607 november 20-án a 63 éves embert szélhűdés, vagy a mint általánosan hitték, a búbánat ölte meg.

Levelei és iratai nemcsak a császári hadviselésnek, hanem az udvari politikának is hű képét adják. Nyilván mutatják a nemzetgyengítésre, a népek elnyomására alapított Habsburgi birodalom tehetetlenségét.³ Bástát, még mielőtt Erdély határát átlépi, intik, hogy ne bizzék a magyarokban, ezt az intelmet számtalanszor meg is ismétlik, de csodálják, midőn Básta azt panaszolja, hogy a magyarok inkább a magok érdekét szolgálják, mint a császárért, a ki iránt csak színlelik a hűséget.⁴ Básta

¹ II. 2046. 2047.

² II. 2048.

³ Rudolf császár Bástának, 1603 ápr. 12-én. Legközelebb pénzt küld, addig tartsa katonáit szóval és jó reménységgel. «Uns geht nit wenig zu Gemüet, dass wir unser Siebenbürgisches und Oberhungerisches Kriegsvolk bisher so lang mit der Bezahlung aufgehaltten.» II. 1247 lev.

⁴ questi Ungheri che fingono esser fedeli alla Maestà Cesarea, attendano più al proprio loro interesse che al servizio della Maestà. Sua. II. 1786.

kemény ember, szigorú katona volt, de kegyetlenné a rendszer tette, a melynek szolgálatában állott. Hogyan merete volna különben *Mátyás főherczegnek* azt ajánlani, hogy Bocskay megölésére pénzigérettel a hajdúkat kellene megnyerni.¹ A «hütlenn» nemesekkel keményen bánt, de a föld népét, a hol csak lehetett, védte és kímélte. Más viszonyok közt máskép revelálódott volna egyénisége. Szeme tisztán látott. Rudolf császárhoz intézett Emlék-iratában (1599) panaszkodik, hogy a német katonák mindent elpusztítanak (*distruggono il paese per dove passano*) s helyettök *magyar gyalog- és lovashadsereg* felállítását ajánlja. (*Trovo che la Maestà vostra potrebbe con assai meno spesa ordinare una militia di cavalleria e fanteria Unghera.*²)

Dr. Veress Endre tehát érdemes munkát végzett. A gyűjtött levelek és iratok Básta erdélyi szereplésére és a Bocskay felkelésre vonatkoznak. Az I. kötet 963, a II. 1126 levelet és iratot foglal magában. Valóban nagy elhatározás kellett hozzá a gyűjtő részéről, hogy egész terjedelemben másolt aktákat kivonatossan közöljön. Érdeme Veressnek, hogy a kivonatossal közlés mellett is a hely- és családnevek megmentésére törekedett s az elveszett leveleknek legalább iktatókönyvi regestáját közli és a későbbi hivatkozásokból az ilyeneknek tartalmát is rekonstruálja. Szerencsés eljárása, hogy a kivonatossan közlött okiratokat mindig az eredeti szöveg kezdőszavaival indítja meg, hogy a kutató mindjárt lássa, hogy új vagy már ismert levéllel van-e dolga. Az akták közlésében a frankfurti megállapodásokat követi: hogy a használóra nézve az eredetit fölöslegessé tegye. A teljes szövegben közölt okiratoknál ezt a czélját el is éri, a hol azonban kezét megkötötték, ott, a kivonatossan közlött okmányok után, ezentúl is más gyűjteményekben kell keresgélni. Másolatai nem a betűhöz, hanem a korhoz hívek. A nevek írásában nem erőszakolja a mindenáron való «következetességet», hanem a józan logikát követi. Betűszerint ír, a hol félreértés nem támadhat: Bochkai, Aiduchi, Coloswar, Zekel Moyse (Bocskay, hajdúk, Kolozsvár, Székely Mézes) eredeti alakjukban szerepelnek; de Calo és Pete-

¹ Sarei ancor di parere, che si procurasse di trattar con gli Aiduchi segretamente, inducendoli con prometter loro e premii, e perdono ad ammazzar detto Bochkai, perchè, come gente avara et volubile, facilmente potriano esseguir questo trattate . . . II. 1694.

² I. 164.

lasso helyett Kálló-t és Pethe László-t ír. A II-ik kötet végén ügyesen összeállított személyi és időrendi jegyzékek s hely-, név- és tárgymutatók járnak a kutató kezére. Sajtóhibáktól azonban a gyűjtemény nem mondható mentnek. Így a II-ik kötet XXIV. lapján 3 sor ismétlődik. Akad máshol is, de nem a használhatóság rovására. Ilyen óriási anyagnál alig is lehet elkerülni.

Gyűjtőt sok évi fáradságos munkájáért a történelem minden barátjától méltán illeti meg az elismerés.

TAKÁTS GYÖRGY.

FOLYÓIRATOK ÉS KÖNYVEK.

Elmélet.

Kornis Gyula: Történelem és pszichológia. (Athenæum. 1914, 1, 2—3. sz.)

A történeti megismerés alapproblémája: hogyan ismerjük meg idegen személyek lelki életét? Minthogy közvetlenül csak a jelen és a jelenből is csak saját lelki életünk van adva, a módszer szükségképen a saját lelki életünk alapján történő rekonstruálás lehet. Idegen lelki élet és a saját élményeink között analogiák állapíthatók meg s ezeknek rendszeres alkalmazása az *analogiás beleélés* módszeréhez vezet. Az intuitio, élményszerű beleélés azonban önmagában nem biztosítja a tudományos megismerés biztosságát, az analogiás beleéléshez járul az analogiás következtetés. Másszóval a míg a közvetlen lelki élet megismerése intuitio, a természettudomány discursiv (fogalmi) természetű, a történeti megismerés a kettő egyesítése által válik lehetségessé. A történeti megértés nem egyszerű lemásolása az idegen lelki életnek, nem tükörképe, hanem átformáló sűrítő, stilizáló művelet. Ezért szakítanunk kell a történetben is a naiv realizmussal, a melylyel a természettudományok logikájában már régen szakítottunk. A megértésben rejlő logikai, érzelmi és képzeleti mozzanatok megkülönböztetése egyszerre az eredményre vezet.

Az értekezés előrésze a történeti megismerés pszichológiáját tárgyalta. A második alapprobléma: miben áll a pszichologia szerepe a történeti megismerésben? Vajon elmondhatjuk-e: *Nemo historicus, nisi psychologus*? A történelem individualizáló, a lélektan abstract, általánosító tudomány. Ezért is a tudományos pszichologia a történelemnek csekély szolgáltatokat tesz. Meg kell különböztetnünk ezt az elemző pszichológiát a lelki élet concret ismeretétől, a psychognosistól, melyre minden történetírónak szüksége van. Helytelen tehát a felfogás, mely a pszichológiában mintegy a történelem mechanikai alapvetését keresi. (Lamprecht.) A történelemben szereplő oksági viszonyra vonatkozó fejtegeté-

sekben Kornis az individuális okság tanát alkalmazza; az újabb kialakuló differentialis lélektan közelebb áll a történelemhez, mint az elemző vagy typizáló, mert szintén az individuális sajátosságok felismerésére törekszik. Lamprecht socialis psychológiájának dogmatismusa a maga merev egyoldalúságában nem tartható fenn, de nagy érdeme a socialis typosok tanának kidolgozása s általában a socialphysikai tényezők előtérbe tolása.

Fogarasi Béla: A kiválasztás és a kiegészítés a történeti megismerésben. (A Magyar Filozófiai Társaság közleményei. 1914. 3—4 sz. 174—193. l.).

A mai történetelméleti irányok között eredetiségre, logikai rendszereségre és fogalmi tisztaságra nézve Windelband és Rickert tanításai első helyen állanak. Az értekezés célja a Windelband—Rickert-féle történetlogika kritikai elmélyítése. A történeti megismerés alapja e felfogás szerint a kiválasztás és a culturértékre való vonatkoztatás. Ám a kiválasztás önmagában nem ad történeti egészet, folytonosságot, csak constructiókat, *pseudotörténetet*. A történeti totalitás fogalmi feldolgozásához a kiegészítésre van szükségünk. A történeti világban uralkodó viszony az egész és a rész kategóriája. Mit értsünk egész alatt a történelemben? Más felfogásokkal ellentétben a dolgozat a múlt, jelen és jövő synthesisében találja meg az egész kritikai értelmét. Ebből az általános synthesisből vezethetők le a relativ egészek, a milyenek az évszázad, a periodus, a kor, az iskola. A kiegészítés elvének alkalmazásában két főirányt különböztethetünk meg, a szerint a mint a történeti individuumot időbeli vagy értelmi (jelentés) összefüggésnek tartjuk. Az előbbinek alapkategóriája a folytonosság, az utóbbiban jelentésösszefüggések kiegészítése (reconstructió) a feladat. Ezeket az általános logikai szempontokat az értekezés második része mintegy concret szemléltetés végett az irodalomtörténet elméleti kérdéseire alkalmazza.

Fogarasi Béla: Újabb történetfilozófiai kutatások. (Athenaeum, Új folyam. I. 1—2. sz. 1915).

A modern történetphilosophiai kutatások áttekintése. Jellemző e kutatásokra, hogy elsősorban ismerettani, formai problémákra irányul. A német történetphilosophiai gondolkodás középpontjában Rickert és Dilthey munkái állanak. Rickert az idealistikus érték-elmélet képviselője, a kinek legfőbb törekvése a történeti megismerés individualizáló természetét kimutatni, Dilthey a megértés problémájában látja a történelem kulcsát. Az újabb kutatások,

melyek közt Stein, Sternberg, Kornis, Spranger munkái válnak ki, ugyancsak ebben a körben mozognak. Önálló, tartalmi történetphilosophiát nyújt az olasz hegelianus, Benedetto Croce, a kinek gondolatai részletes, beható tanulmányozást érdemelnek meg. Windelband és követőinek munkásságát ismerteti még e tartalmi rész, melyet a történetphilosophia történetére vonatkozó kutatások áttekintése követ. Itt az új és fontos munkaterület a német idealismus történetphilosophiája. Mindent összevetve a történetphilosophiában ma a részletkutatások, az ismerettani kérdések uralkodnak, de kétségtelen, hogy az érdeklődés súlypontja nemsokára megváltozik s a nagy alapproblémák újra előtérbe nyomulnak.

FOGARASI BÉLA.

Könyvek. H. Barth, *Bibliographie der Schweizer Geschichte, enthaltend die selbstständig erschienenen Druckwerke zur Geschichte der Schweiz bis Ende 1913.* III. Bd. Basel 1915. — E. de Micheli, *Il problema delle scienze storiche.* Torino 1915. IX. 390 l. — R. E. Cowan, *A bibliography of the history of California and the Pacific west. 1510—1906.* San Francisco. 1915. XXXI, 318 l.

G. P.

Ó-kor.

Stanley Casson (The vita Miltiadis of Cornelius Nepos. Klio. 1914. évf. 64—90. l.) véleménye szerint Cornelius Nepos Miltiades életét illetőleg Herodotossal szemben, a ki az Alkmeonida hagyományt követi, Ephoros közvetítésével a miletosi Dionysios nyomán a Philaída traditiót örököltette meg, mely úgy eredete, mint plausibilitása miatt az Alkmeonidáknak rosszakaratú fordításaival szemben hitelt érdemlőnek tűnik fel. Megjegyzem, hogy furcsa egy családi traditió lehetett az, a mely Herodotosnak helyes megkülönböztetésével szemben a két Miltiadest összezavarja és a marathoni győzöt *προδοσία*-val vádoltatja, míg az ellenséges hagyomány értelmében őt csak *ἀπατή*-val vádolták.

Rosenberg Arthur (Herodot und Cortona. Rhein. Museum f. Phil. 1914. évf. 615—624. l.) szerint az, a mit Herodotos a cortonaiak és etruszkok nyelvéről mond, nem megfigyelésen, hanem következtetésen alapul és azért az etruszkok lemnoszi eredetének kérdésénél nem jöhet tekintetbe.

Gercke Alfred (Themistokles' List. N. Jahrbücher f. d. klass. Altert. Gesch. u. d. Lit. 1913. évf. 617—626. l.) azt vitatja,

hogy mindaz, a mit a görögök Themistoklesnek ravaszágáról meséltek, egyszerű anekdota. Ilyen anekdota Sikinos küldetése Xerxeshez is. Ellenben hitelt érdemel, hogy Themistokles ravaszága által lehetővé tette az athéni falak felépítését.

Nestle W. (Thukydides und die Sophistik. U. o. 1914. évf. 649—685. l.) azt a különben már régebben észlelt hatást teszi vizsgálat tárgyává, a melyet a görög sophistika és annak legkiválóbb képviselői, Protagoras, Gorgias, Thrasymachos, Prodikos és Antiphon Thukydidesre gyakoroltak. Ennek nyomait találja a többiek között a híres melosi dialogusban (V. 85—113.) is, a mely legalább abban a formában, a mint azt Thukydidesnél olvassuk, sohasem tartatott meg, miként arról a szereplők nevének elhallgatása is tanuskodik. A vitatkozás tisztán elméleti alapon folyik, tárgya a jog, illetőleg hatalom felsőbbségének kérdése, az athéniak és a melosiaiak egymással szemben álló felfogások kifejezői. Thukydidest a sophistáktól leginkább az választja el, hogy a νόμος és φύσις között akkora ellentétet, mint ők, nem lát, mert az emberi törvények is a természeti törvények hatalma alatt álló lények alkotásai.

Svoboda K. (Die Abfassungszeit des Geschichtswerkes des Polybios. Philologus. 1913. évf. 465—483. l.) azt bizonyítgatja, hogy Polybios munkájának XXXI. 21-ig terjedő részét 146 előtt írta, de később átdolgozta.

Soltau Vilmos (Wie gelang es Rom so schnell Mittelitalien zu romanisieren? Zeitschrift f. d. österr. Gymnasien. 1914. évf. 97—114. l.) Középitáliának elrómaiiasodását elsősorban a telepítésekkel magyarázza.

Strack L. Miksa (Die Freigelassenen in ihrer Bedeutung für die Gesellschaft der Alten. Historische Zeitschrift. 112. kötet. 1—28. l.) összehasonlítja a szabadonbocsátottak helyzetét a rómaiaknál és görögöknél. A valóságban helyzetük meglehetősen hasonlított egymáshoz, ámde míg a római liberti csekélyebb jogú római polgárokként, addig a görög ἀπελεύθεροι csakis kiváltságos helyzetű idegenekként szerepeltek. Általában a szabadonbocsátottak alkották a lakosságban a dolgozó, ipart és kereskedést űző elemet, szemben a henyélő és magát az állam által eltartató polgársággal. Bár a szabadonbocsátásnál néha eléggé terhes kötelezettségeket vállaltak el patronusaikkal, προστάτῃσεῖκελ szemben, közülük sokan jólétre tettek szert. Ismeretes a gazdag Trimalchio, a kinek csak az fájt, hogy az equites arany

gyűrűjét nem viselhette és azért vassal kirakott anulus aureust csináltatott magának.

HEINLEIN ISTVÁN.

Könyvek. Chr. B. *Coleman*, Constantine the Great and Christianity; three phases: the historical, the legendary and the spurious. New-York 1915. 3,258 l. — Ant. *Halbedel*, Fränkische Studien. Kleine Beiträge zur Geschichte und Sage des deutschen Altertums. Berlin 1915. 115 l. G. P.

Középkor a XIII. század közepéig.

A nagyszentmiklósi kincs revíziója.

Köztudomású, hogy a nagyszentmiklósi kincs feliratairól Nagy Géza azt a (valószínűleg nem egészen alaptalan) véleményt kockáztatta meg, hogy betűi hasonlítanak a régi török feliratok betűihez. Ezen a nyomon indulva Mészáros Gyula és Supka Géza igyekeztek elolvasni e feliratoknak — szerintük — török szövegét. Mészáros kísérlete (*Ethnographia*, XXVI:1—21) kudarcot vallott (vö. *Egyet. Phil. Közl.* XXXIX: 495—7); most jelent meg a fenti címen Supka cikke az *Arch. Ért.* XXXV. k. 1—2. füzetében, de erről sem lehet semmi jobbat mondani.

A jegyekkel való merész kombinációkban Supka nem ismer határt. Példa: az 5. sz. korszó felirata négy betűből áll; olvasata Supka szerint *bādiz* vagy *bādük*; ehhez a biztos eredményhez így jut el Supka: az első betű «hanyagul» van írva, a második «megfordítva», a harmadik «hibásan», a negyedik «talán tévesen».

A török nyelveket még felületesen sem ismeri s ę mellett deklinál és szókat képez. Példa: ujjur *tök* 'sok', *-ā* (*-kā*) dativusképző, ebből ótörök *tökā-* 'zu Ende gehen'.

Eredményei különben néha igen gondolkozóba ejtők. Példák: 23. sz. kehely: «Szép és Nyíl jegyesek» (Mészáros: önts lassan), 6. sz. korszó: «kalapáld meg! fenekén nem illik össze» (Mészáros: «a víz kevésbé megbízható, hagyj ott»).

Igen tanulságos a következő eset: A 21. sz. csészén a következő felirat van: *Βουηλα ζοαπαν. Τεση Δυγετογη. Βουταουλ ζωαπαν Ταχρογη. Ητζγη. Ταιση.* Nagy Géza szerint: Bujla zsupán Dügetojgi tajdzsija (fejedelme), Butaul zs., Tagrogi és Icsigi tajdzsija; az *Ητζγη* helységnév emlékéért Nagy Géza a magyar *Őcsög*-ben látta. Eddig Nagy Géza. Supkának ez nem elég, kiegészíti még egy adattal. Strahlenbergnél találja a következőt:

«*Uczug* oder *Uczugi* . . . grosse Fischereyen in der Wolga . . . Die eine gehöret der Crone; Die andere den Patriarchen . . .». Ebből Supka megállapítja, hogy ez kétségtől semmi más, mint az *Ητζηη*. «Uczugi tehát a felségjogok birtokkörébe tartozó halásztelepet jelent, s a técsi (Így olvassa Supka — saját bevallása szerint angolosan — a kínai eredetű mongol *tai-zi*-t) rangjelzésű kiskirály birtokába nyilván kajáni adományozás által jutott; a czímben épp úgy érdemelt külön feltüntetést, mint a nyugati ranglétrákban a helyhez kötött grófságok, örgrófságok stb. felsorolása» (valóságos szépirodalom). Holott az *učug* (az *učugi* semmi más, mint ennek a többese!) egész közönséges orosz szó; jelentése Fischwehre, Südrussl.: 'ein dichter Zaun aus Balken, Pfählen oder Brettern, der quer durch den Fluss gezogen ist, um die grösseren Fischer nicht durchzulassen' (Pawlowsky). Nehezen lesz ennek az *učug*-nak az *Ητζηη*-hez köze.

A dolgozatban különben nincs egyetlen biztos combináció, a melyre mint kiindulápontra támaszkodni lehetne. Módszere ugyanaz, mint a Mészáros fent említett dolgozatáé.

NÉMETH GYULA.

J. Haller «*Kaiser Heinrich VI.*» czímmel (*Historische Zeitschrift* 3. F. 17. Bd. 473—504.) megkíséرتi jellemezni VI. Henriket és császárságát. Benne látja utolsó igazán méltó megtestesítőjét a középkori császárságnak. Mellétekinteteket félretéve erős kézzel reális politikát csinált, sikerült Siciliát megszereznie, s szándéka volt a császárságot családjában örökössé tenni. Sikerei révén ezt Németországban keresztül tudta vinni. A pápaság beleegyezését úgy igyekezett elnyerni, hogy hajlandónak nyilatkozott a birodalmat hűbérül fogadni a pápától, majd meg egy nagy kereszties hadjárattal akarta megszerezni a curia barátságát. Korai halála azonban megghiúsította terveit, s végrendeletében maga VI. Henrik is feladta azokat.

J. Haller «*Heinrich VI. und die römische Kirche*» czim alatt (*Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung* XXXV. 1914. 385—454. ll.) a veronai találkozást és VI. Henriknek Konstantiával, Sicilia örökösnoájével kötött házasságát tárgyalja, teljesen új eredményekre jutva. Szerinte a veronai találkozás egyáltalán nem végződött meghasonlással Barbarossa Frigyes és III. Lucius között, mint a történetírás eddig állította. A Veronában szöbakerült fontosabb kérdések közül sem a trieri

vitás érsekválasztás, sem a Mathild-féle tusciai örökség ügye nem vezethetett szakításra, az a hagyomány pedig, a mely szerint a curia ezentúl ellenséges álláspontot foglalt el a Hohenstauf házzal szemben VI. Henrik eljegyzéséből kifolyólag, teljesen hamis, mert ezt az eljegyzést épen III. Lucius pápa készítette elő. Ezen állításában Haller Eboli Péternek, VI. Henrik udvari orvosának és költőjének egy versére támaszkodik elsősorban, a melynek eddig vitatott megbízhatóságát sok ügyességgel védi. Megkísérti azt is kimutatni, hogy ez a házassági összeköttetés akkor még nem lehetett veszedelmes a pápaságra nézve, mert egyelőre kizártnak lehetett tekinteni, hogy ennek révén VI. Henrik vagy utódai Siciliát örököljék. Ellenben nagyon is kívánatos lehetett a házasság III. Lucius szemében, mert biztosította a békét a normann és német uralkodó családok között, s ezáltal biztosította a pápaság számára a két leginkább számbajövő hatalom segélyét az egyházi állam belső zavarainak leküzdésére. Azt is bizonyítja, hogy II. Vilmoszal messzeható politikai tervek fogadtatták el a házasságot, s nem a palermói érsek cselszövénye hozta azt létre. Az érdekes értekezés új szempontjai minden figyelmet megérdemelnek.

PATEK FERENCZ.

Könyvek: Selmar *Scheler*, Sitten, und Bildung der französischen Geistlichkeit nach den Briefen Stephans v. Tournai. Berlin, 1915. XV, 110 l. — Max *Hoffmann*, Die Stellung des Königs v. Sizilien nach den Assisen von Ariano (1140). Münster 1915. 193 l. — Rich. *Koebner*, Venantius Fortunatus, seine Persönlichkeit u. seine Stellung in der geistlichen Kultur des Merowinger Reiches. Leipzig, 1915. III., 150 l.

G. P.

Középkor a XIII. század közepétől az újkorig.

A középkori búcsúk történetéhez szolgálat érdekes kiegészítést N. *Paulus* tanulmánya (*Berühmte, doch unechte Ab-lässe*. Histor. Jahrbuch der Görres Gesellschaft 1915 évf. 481 kk. II.), a mely néhány nagy hírnévnek örvendő, de voltaképen hitelesen ki nem mutatható búcsúnak kérdését tisztázza. Első helyen áll ezek között a Portiunkula búcsú, a mely augusztus 2-ára a Portiunkula templomocska részére szólt. Állítólag III. Honorius engedélyezte e búcsút, melynek hitelessége már több ízben vita tárgyát képezte. P. Sabatier, Assisi Szt. Ferencz

életírója ennek a búcsúnak hitelességét eleintén kétségbe vonta, később azonban hitelesnek mondotta. Fr. van Ortroj és P. A. Kirsch a hitelesség ellen foglaltak állást, míg újabban N. Holzappel, a ferenczesek rendjének történetírója, Lemmens, Fiérens és mások ismét a hitelesség mellett foglalnak állást. Paulus ellene nyilatkozik a búcsú hitelességének, jobban mondva annak, hogy azt III. Honorius engedélyezte volna. Utal arra, hogy a III. Honorius adta búcsú — a mennyire ezt a reánk maradt regiszterekből konstatálni lehet, — csak egy esetben szólnak 1 év és 40 napra, minden más esetben egy éven aluli időre szólnak. A búcsú létezése a XIII. század második feléig vezethető vissza, a mennyiben a XIII. század vége felé a Portiunkula templom már nagyon sok zarándokot vonzott magához. Az 1280 előtti években már említés tétetik zarándoklatokról, de viszont az is kimutatható, hogy 1261-ben ezt a búcsút a mérvadó körök még nem ismerték el, minthogy Frigyes pisai érsek a nevezett évben Pisában tartott nagy prédikációjában a Portiunkula búcsúról nem, ellenben az assisii búcsúról igenis tesz említést. Paulus vizsgálódásai után kétségtelen, hogy a Portiunkula búcsú nem fűződik III. Honorius nevéhez, ellenben a későbbi pápák azt nem egy ízben megerősítették, valamint kétségtelen az is, hogy a templom részére engedélyezett búcsú a szokásos partialis búcsú volt, a mely aztán — a mint erre a középkorban számos példa van — a hívők képzeletében általános búcsúvá változott át. A meghaltak javára a búcsú csak XI. Incze pápának 1687-iki privilegiuma alapján fordítható, míg a toties quoties elnyerést csak IX. Pius engedélyezte 1847-ben. Épp így nem bírnak történelmi alappal a ravennai egyház részére állítólag engedélyezett búcsú, valamint a domonkosok perugiai temploma részére engedélyezett búcsú, mely utóbbit állítólag XI. Benedek pápa engedélyezte volna. Komoly kifogások emelhetők a velencei Szt. Márk temploma részére adott teljes búcsú, valamint a cavai kolostor részére 1092-ben adott teljes búcsú hitelessége ellen. Nem volt teljes búcsú a S. Jago di Compostella és a schweizi ursiedelni kolostor részére (964) adott búcsú sem. Az utóbbit legelőször minden kétséget kizárólag a XV. század elejéről származó pápai bullák említik, de expressis verbis csak II. Pius erősítette meg 1464-ben, valamint utódai több ízben. Pápai megerősítést nem nyertek az aacheni teljes búcsú, melyet a középkorban hirdettek, valamint néhány más, Aachent illető kisebb búcsú sem. Valószínűleg csak

1300 után engedélyeztetett a St.-denysi általános búcsú. Hamis a sandomiri nagy búcsú, a mely állítólag 365 évre szólott. Itt a hamisítás kézzelfogható, hiszen a bullát VIII. Bonifác által 1259-ben (!) adják ki. Épp így koholt XXII. Jánosnak ú. n. Sabbatin bullája is, melylyel a karmeliták részére engedélyezett nagyobb mérvű kiváltságokat, valamint búcsút. János pápának ezt az 1322. évben kelt bulláját a XVI. század pápai több ízben megerősítették ugyan, legalább részben, de ezzel a bulla koholt voltát nem legitimálták. Újabbau a bulla koholt voltát többen kétségbevonhatatlanul bebizonyították, így többek között Zimmermann karmelita szerzetes is, a kivel szemben a rendnek több tagja még újabbau is a bulla hitelessége mellett tör lándzsát.

ÁLDÁSY ANTAL.

Könyvek. Hedw. *Vonschott*, Geistiges Leben im Augustinerorden am Ende des Mittelalters und zu Beginn der Neuzeit. Berlin, 1915. 180 l. — Peter *Meyer*, Studien über die Teuerungs epoche von 1433 bis 1438. Erlangen, 1915. 82 l. — S. A. *Waller Zeper*, Jan van Henegouwen, heer van Beaumont. S'Gravenhage. 1915. XXIV., 541 l.

G. P.

Reformatio és ellenreformatio.

III. *Platzhoff* a *Historische Zeitschrift*-ben (3. Folge. 19. Bund I. Heft. 1915.) Oroszország első fellépését és az európai politikára veszélyessé válását tárgyalja egy rövid történelmi összefoglalásban. Ez a fellépés a XV. és XVI. századra esik. Az e korból származó tudósítások értéke vegyes, bővelkedik mesés motívumokban. Az értékesebbek közül valók Herberstein Zsigmond Commentariusai, ki kétszer is járt I. Ferdinánd megbízásából Moszkvában. Az első érintkezések sok nehézséggel jártak, mivel az orosz követek meglehetősen durva és alacsony műveltségűek voltak. Megtörtént még 1582-ben is egy kihallgatáson, hogy a császár követé titkárát a pápa szeme láttára verte hátba. Erőszakos fellépésük okozta, hogy túlbecsülték őket. A nyugati uralkodók a török elleni védelmet várták a cároktól. Konstantinápolyt is szívesen átengedték volna az oroszoknak, ha a törököt kiűzi belőle. A császár azonban nyugat készülődéseit arra használta fel, hogy a támadás miatt gondolkodóba esett török szövetségesevé lett. Ebből látszott, hogy az orosz politika hatalmi tér-

foglalásának iránya nem kelet, hanem nyugot. Az orosz veszély először a birodalomban 1558-ban mutatkozott, midőn Rettenetes Iván Livlandba betört és elfoglalta. Delfino nuntius oly nagynak látta a félelmet, hogy a német népnek a pápai hatalom alá való visszatérését várta; de a birodalom nyugoti részén nem tekintették oly sötétnek a helyzetet s a birodalom egységes föllépése is elmaradt. Különben az orosz hatalom ellensúlyozására szolgáló rendszabályok sem sokat ártottak egyes városok ellenkezése miatt. Nem is lett még a XVI. században súlyos a veszély, mert Báthory megállította az orosz terjeszkedést, s csak Nagy Péter vetette meg a nyugat felé törekvő veszélyes állam alapjait.

Ugyanezen füzetben olvasható *Walter Schm* próbaelőadása *Melanchton társadalomtanáról*. A Praeceptor Germaniae társadalomtana a reformatio alapkérdésével szoros kapcsolatban áll. Luther gondolatából indul ki, mely minden vallás alapjául a tiszta bensőséget és szellemiséget írta elő s ezzel a legelhatározóbb harcot mondta ki a pápai egyház mint világi hatalom ellen. Azonban Luthernek ez a felfogása: hangsúlyozása a benső életnek, ki volt téve könnyen kétségeket okozó félreértésnek a külső élet értékelését illetőleg. Melanchton a Luther által hangsúlyozott láthatatlan egyház fogalmából indul ki, de felfogása önálló; társadalomtanának alapja hármias: a törvény, a Magistratus (világi felsőbbtség) és az egyház. E fogalmak olyképen kapcsolódnak egymáshoz, hogy a magistratus törvényes hordozója és oltalmazója a társadalmi életnek, míg az egyház a lutheri felfogás szerint való közössége a hívőknek. E társadalomtan a Loci Communesben van lerakva; Melanchton gondolatainak hűsz évi fejlődését adja.

A *Hadtörténelmi Közlemények* 1912. évfolyamában dr. Komáromy András ad vázlatot *Magyar Bálint* kapitány életéből (1543—1572). Magyar Bálint híres vitéz dunántúli kapitány volt, Nádasdy Tamás nádor hűséges embere, a ki sok bajt okozott a végbeli töröknek. Több nagyobb hadi vállalatban résztvett, vezetve a nádori hadakat, így ott volt Lippa megvívásánál is, a hol a törököt rákényszerítették a vár feladására, jelentékeny része volt az 1556. évi török hadjárat sikerében. Különben a mily marczona katona volt és veszedelmes a törökre, éppen oly kemény kezű volt a maga részén levőkkel, ha megharagudott. Az ellene küldött számtalan panasz sok alkalmatlanságot okozott neki is. A vázlatot mintegy 60 darab regesta fejezi be, melyek

az olvasó elé tárják a töröktől rettegett kemény katona mozgalmas életét.

ZSINKA FERENCZ.

Könyvek. Nikol. *Didier*: Nikolaus Mameranus. Ein Luxemburger Humanist des XVI. Jahrhunderts. Freiburg i. B. 1915. XV, 330 l. — Walt. *Möllenberg*, Urkundenbuch zur Geschichte des Mansfeldischen Saigerhandels im XVI. Jahrhundert. Halle. 1915. XII, 835 l.

G. P.

Ujkor a francia forradalomig.

Románul 1915. 144—145. sz. *Gagy* Jenő: *Din istoria relatiunilor russo-române*, a *Történeti Szemle* 1915. II. számában *A román-orosz összeköttetések* címen megjelent közlemény fordítása.

G. J.

A Budapesti Szemle 1915 decz. számában *Marczali Henrik* azokat az okokat fejtegeti, melyek az egykor virágzó és hatalmas *Lengyelország bukását* idézték elő. A főokok: a nagyszámú nemesség, melynek fékentartására hiányzott a királyi hatalom, s hiányzott a polgári osztály is, mely gazdaságilag fékezhetne volna; a főnemesség pártoskodása, mely hatalma fentartásáért külhatalmakhoz fordult; a parasztság elnyomtatása, s ehhez még a XVIII. század közepén az erkölcsök hanyatlása is. «Az egész lengyel élet egy nagy eszem-izom a nagyúri körökben és ennél fogva a nemességnél is.» A reformkísérletek *Ponyatovszky* alatt sikertelenek maradtak. A felosztás óta a lengyelség anyagilag és culturában is emelkedett, erkölcsileg legmagasabban ott, a hol súlyos elnyomás nehezedik reá, a muszka részben.

sz.

Könyvek. Ernst Georg *Wolters*, Kirchliche und sittliche Zustände in den Herzogtümern Bremen und Verden, 1650 bis 1725, dargestellt auf Grund der Generalkirchenvisitationsakten. Erlangen 1915. 79 l.

G. P.

Legújabb kor.

A *Kelet Népe* (Das junge Europa) 1915. XI—XII. számában *Pommer* — *Esche báróné*: *Spaniens Bismarck* címen emlé-

kezéseket közöl a nemrég elhunyt spanyol miniszterelnök Don José Canalejas-ra. Alicantei nyaralásában a miniszterelnök maga mondta el életrajzát, s politikai elveit a német bárónőnek. Az 1854-ben született Canalejas jogot és bölcséletet tanult, írt is egy 2 kötetes latin irodalomtörténetet; azután főtitkár lett a vasútigazgatóságnál, 1881-ben képviselővé választották liberális programmal. Pártja 1888-ban kormányra jutván, vámügyi miniszter lett, később sorra a kereskedelmi, igazságügyi, földművelési tárczát viselte, 1910-ben pedig miniszterelnökséggel bízta meg a király. Hithű katolikus, de még jobb spanyol volt, s egész pályáján küzdött a klerikalizmus ellen. Saját népén kívül a magyart szerette a legjobban, sok hasonló vonást találván benne a spanyolhoz. Nagy híve volt az egyházi államnak, melynek újramegalakultát a közel jövőben feltétlen biztosra vette.

A berlini *Kelet Népe* cz. német nyelvű szemle (német alcíme. *Das junge Europa*) 1915 VI. számában *Katharina Baronin von Pommer-Esche: Erinnerungen an Kaiserin und Königin Elisabeth* címen megható, bár kissé dagályos visszaemlékezéseket közöl Erzsébet királynéről, kivel egy tiroli kiránduláson ismerkedett meg. Az északnémet írónő nagy szeretettel emlegeti a magyarokat és Magyarországot s sűrűn kiemeli Erzsébet királyné hozzánk való szeretetét.

Ugyanő e folyóirat VII. számában *Kronprinz Rudolf auf Lacroma* című közleményt írt. Lacroma szigetén Miksának, a szerencsétlen mexikói császárnak volt kastélya, mely 1222-ben benedekrendi kolostornak épült. A palota az egész szigettel együtt Rudolf trónörökös birtokába került, kit — a szerzetesek ebeszélése szerint — ott egy barátruhába öltözött s magát frater Anselmusnak nevező csodaszép nő látogatott meg csónakon.

Ugyancz folyóirat VIII. számában *Halmay Elemér* szerkesztő közöl nekrológot *Szell Kálmánról*; e füzet tartalmazza *Thalóczy* Lajosnak a Magyar Tört. Társulat ez évi közgyűlésén tartott elnöki megnyitó beszédét *Ein Jahrhundert 1814—1914* címmel.

GAGYI JENŐ.

Olaszországnak a hármasszövetségből hűtlenül történt kiválása kapcsán *Fraknói Vilmos* a *Budapesti Szemle* 468. (1915 decz.) számában *Tanulmányok a hármasszövetség történetéhez* címen a szövetség 1882 május 20. történt megkötésének és

1887 febr. 20-án való megújításának körülményeivel foglalkozik. Azután a szerződésnek a cs. és k. külügyminiszterium által az ú. n. Vörös könyvben közölt I., III., IV. és VII. cikkelyét taglalva kiemeli a casus foederis megállapító III. cikk határozatlan fogalmazását, mely alkalmas volt arra, hogy mikor életbe kellett lépnie, bonyodalmakat támaszson. A VII. cikkről pedig megállapítja, hogy megengedi azon tétel felállítását, hogy a szerbországi terület megszállása szintén csak Ausztria-Magyarország és Olaszország előzetes megegyezése után következhetik be. Végül a hármasszövetségnek Bosznia és Hercegovina annexiójával és Tripolisz megszállásával kapcsolatos válságait ismerteti 1906 és 1912 között.

A tanulmány folytatása a Bp. Szemle f. é. januári füzetében jelent meg. Fraknoi itt a hármasszövetség 1912-i meghosszabbításáról, majd a szövetség tagjainak a világháború kitörésekor egymáshoz való viszonyáról szól, érdekesen foglalva össze és megvilágítva az ellenséges kormányok által erre vonatkozólag közzétett adatokat. Kiemeli, hogy az olasz kormány a szövetség fölbontásának megokolásában a szövetségi szerződés VII. pontjának tudatosan és czélzatosan olyan értelmet tulajdonított, a mely a cikk betűjével és szellemével összeegyeztethető nem volt, sőt ellenkezett azzal a magyarázattal, melyet 1909-ben a novibazári terület tárgyában ő maga alkalmazott.

62.

Könyvek. Siegfr. *Mette*, Napoleon und Moreau in ihren Plänen für den Feldzug von 1800. Berlin, 1915. 82 l. — Alb. *Buddecke*, Bibliographie der neueren deutschen Kriegsgeschichte. I. Teil. Die Literatur über den Feldzug 1864. Berlin, 1915. 92 l. — Karl *Ullrich*, Die deutsche Politik König Gustavs IV. von Schweden in den Jahren 1799 bis 1806. Erlangen 1915. 114 l. — L. *Dalgren*, Sverige och Pommern 1792—1806. Statskuppen 1806 och des förhistoria. Uppsala 1915. XVI, 186 l. — Fr. *Bajer*, Nordens særlig Danmarks neutralitet under Krimkrigen. Kjøbenhavn 1914. 826 l. — W. L. *Fleming*, Civil War and reconstruction in Alabama, Cleveland (O.) 1915. 838 l. — R. Mc. Nutt *Mc. Elroy*, The winning of the far west. a history of the regaining of Texas, of the Mexican War, and the Oregon question: 1829—1867. New-York 1915. X, 384 l. — H. *Hjärne*, Östeuropas kriser och Sverges försvar. Politiska utkest 1880—1914. Uppsala.

1915. — N. *Japikse*, De Turksche kwestie. Utrecht, 1915. IV, 192 l.

Az 1914-ben kitört világháború. C. Sturzenegger, Serbien im europäischen Kriege 1914/5. Nach Briefen, Dokumenten und eigenen Erlebnissen. Zürich, 1914. 173 l. — Bertold *Merwin*, Mit den polnischen Legionen in den Karpathen 1914, München, 1915. 167 l. — D. van *Embden*, De orlog en het kapitalisme. Amsterdam, 1915. 116 l. — Karl *Aspern*, Illustrierte Geschichte des europäischen Krieges 1914 5. IV. köt. Regensburg, 1915. II., C XLIV., 400 l. — Rich. v. *Kralik*, Geschichte des Weltkrieges. I. félkötet. Wien, 1915. VIII., 362 l. — Karl *Junker*, Dokumente zur Geschichte des europäischen Krieges 1914/5. II. köt. Wien 1915. XVI., 600 l.

G. P.

Magyar Történet Idegennyelvű Folyóiratokban.

A *Süddeutsche Monatshefte* 1913 decz. számában egy Fester Richardtól közölt töredékben *Bismarck beszélgetését* ismereti *Schurz Károlylyal*, 1868 január 28, a mely bennünket is érdekel. Az ismeretes 48-as demokrata és későbbi éjszakamerikai államférfiu beszélgetését Bismarckkal mint e töredékből kivethetjük, bizonyára a találkozás közvetlen benyomása alatt fogalmazta. Mivel e töredéket Schurz nem értékesítette «Emlékirataiban», köszönettel tartozunk Festernek, a ki a Schurz nem rég elhunyt leányától, Agathától, rendelkezésére bocsátott kéziratot, gazdag tudományos apparatus kíséretében közzé tette. E közleményben érdekesek Bismarck nyilatkozatai az 1866-iki magyar honvédekhez való viszonyáról, noha mint Fester megjegyzi, nem szabad felejtenuünk, hogy Bismarck e nyilatkozataiban «a negyvennyolczas előtt azt akarta bizonyítani, hogy a demokrata is bizalommal tekinthet az ő forradalmi politikájára». Bismarck Schurz szerint így nyilatkozott: «Két nappal Königrätz után... Louis Napoleontól sürgöny érkezett hozzám, mely formája szerint gratulatio volt a diadal alkalmából. De hozzá tette Napoleon, hogy Ausztria felajánlotta Velence átengedését és kérte a francia császár közvetítését. Napoleon kérdezte, hogy elfogadná-e Poroszország ezt a közvetítést... Mihelyt a sürgönyt megkaptam, jegyzőkönyvemből kiszakítottam egy lapot és Berlinbe sürgönyöztem azt a rendeletet, hogy a magyar legiót rögtön fel kell

fegyverezni. Ha Franciaország oly fenyegetően viselkedik, hogy az összeütközés ki nem kerülhető, fel kell robbantanunk minden aknát. Magyarországon minden elő volt készítve. A honvédszászlóaljokat már nagyrészt szervezték titokban. Szerbiában és Moldvában már meg voltak alkotva a magyar cadre-ek. Mihelyt ezt a gyújtó anyagot fellobbantottuk volna, a hátrálás már nem volt lehetséges. Ausztriával többé nem alkudtunk volna. Ausztriát szét kellett volna rombolnunk. Németország és Törökország közt nagy ür keletkezett volna és ezt valahogy be kellett volna töltenünk. Magyar barátainkat nem lett volna szabad cserben hagyunk. De ily excentrikus eszközökhöz csak akkor fogunk, ha elmerülőben vagyunk, s nem akkor, hogyha még uralkodunk a helyzetén».

Nagyszében.

ACNER MIHÁLY.

KÜLÖNFÉLEK.

Felelet dr. Erdélyi Lászlónak «Árpádkori Társadalom-történetünk Legkritikusabb kérdései»-re.¹

I.

Végre! szóhoz juthatok én is, az után a rengeteg szó- és adat-áradat után, amelybe a *Történelmi Szemle* 1914. évfolyamának 435—451. lapján közzétett *Válaszomat*, dr. Erdélyi László ugyanezen Tört. Szemle¹három (1914—16) évfolyamában, 6 füzetben át, tőle telhetőleg beléfullasztani törekedett s melynek tömegével (különnyomatban 177 lap!) valósággal recordot teremtett az irodalmi viták történetében. Persze, az eszközökben, melyek polemijának illetén árvízszzerű megdagasztására alkalmasak, egyáltalán nem válogatók. Legelőször is vitájának egy nagy része, a saját régebbi könyveiből és cikkeiből merített rövidebb vagy hosszabb ismétlésekből áll. De sőt, még a most megírt polemijában sincs olyan főbb elv vagy fejtegetés, a mit, a bőbeszédű emberek ismert szokása szerint, legalább is kétszer, ha nem háromszor s olykor nyomban meg ne ismételné. Másrészt egy idő óta minden cikket azzal szokta kezdeni, annál inkább tehát mostani cikksorozatát is, hogy az olvasónak, mindenekelőtt az ő egész történetírói pályafutásával (Tört. Szemle 1914:517—525. különnyomat 3—11) meg kell ismerkednie. Összes eddig megírt könyveit és cikkeit, sőt előadásait is, a rájuk fordított kutatásokkal egyetemben kimerítően ismerteti, nem engedve el a legcsekélyebb, akár valódi, akár csak képzelt² eredményt sem, sőt

¹ *Ezzel és a következő füzetben megjelenő befejező közleménnyel, a dr. Erdélyi László és Tagányi Károly urak közt folyó polemikát, az összes kérdésekre nézve, a Történelmi Szemleben befejezettnak nyilvánítjuk. Szerkesztő.*

² Például ilyen az is, hogy sz. László II. törvénye nem egy, de két törvényhozás eredménye (Tört. Sz. 1914: 522. nyomtat. 8. és ismételtelen 1915: 499. és 500. nyomtat. 128., 129.) a mit Pauler (M. Nemz. tört. I⁴: 182., 565.) és Nagy Gyula (M. Törvénytár I. 71., 72. l. 10. jegyzet) már régen kimutattak. Főnt azonban természetesen nem az ilyen inkább kivételes esetek, hanem önnön phantasiájának, sokkal gyakoribb szüleményeit értem.

megemlékezővén még privát bókokról (p. Tört. Sz. 1914: 519. kny. 5. a Pauleréről) is, melyeket mint tudjuk, az udvariasság s olykor a helyzet kényszerűsége szokott az emberből kipréselni, de a miket úgy látszik a szerző egészen komolyan számon tart. Mindez persze nem azért szükséges, mintba a vitához valamikép hozzátartoznék, mert hiszen az olvasót az ilyenekben nem a *Quis*, de inkább a *quid* szokta érdekelni, hanem mivel — a világ hálátlan. Olyan hamar elfelejti még az igazi sikert is, hát még a csak képzelteket. Azért kell hát időnként a fülébe kiabálnunk, hogy mik? és mekkorák? vagyunk. A szerző is sokkal türelmetlenebb, semhogy megvárná, míg valaki más akad, ki az ő történetírói dicsőségét elzengje. Elvégzi ezt ő maga, más még talán el is ronthatná. Hiszen úgysis a «*Sacro Egoismo*» korszaka virradt föl sokaknak, minék a szerénység? Miért ne hirdethetné ő maga, hogy munkássága tulajdonkép egy egészen «*Új Rendszer*» megalapítója lett a magyar társadalomtörténetben? Ezt ugyan eddig még senki sem vette észre. De az «új rendszer» nem várhat addig. Fölényét mindjárt érvényesíteni is akarja. Mivelhogy ez új, természetesen a régi rendszer mélységes lenézésben részesül, összes híveivel egyetemben. Az öregek lesajnáltatnak, persze azért, mert már öregek, a fiatalok leczkéztetésben vagy vállvergetésben részesülnek. Sőt e hosszú polemia folyamán olykor olyan kifejezésekkel is találkozunk, melyek történetíróinkat összességükben (p. Tört. Sz. 1914: 556. kny. 40. s több más helyen) is kicsinylik, hiszen legvégül is (Tört. Sz. 1916: 63. nyomtat 168.) abban tetszeleg önmagának a szerző, hogy «az egész eddigi történetírást» magával ellentétben találja, persze új rendszerének trónusáról alátékintve. A ki pedig olyan vakmerő, hogy az új rendszer bármelyik tételével szembehelyezkedik, természetesen, mindjárt trónsértés-félét követ el. Ha azonban többen is merészkednek ilyenmire, — még ha talán nem is ismerték egymást vagy gyökeres ellentétek választották is el egymástól, — napnál világosabb! hogy mindez, az új rendszer irigyeinek rendszeres, szervezett hajszája lehet csupán! De ugyan, kit lephet meg az ilyen eltévelyedés, mikor ez oly sok «új rendszer» és minden öncultus lélektanához annyira hozzátartozik.

Addig is, míg ezen «új rendszer»-t tudományos eredményeiből megítélhetnők, és hogy az mennyiben új s csakugyan jobb-e a réginél? tüzetesebben megvizsgálánk, két dolgot már most is meg lehet állapítanunk. Az egyik, a *külső irodalmi formát* illeti, a mely, ha csak Erdélyi főleg újabb műveinek előadásából

és stylusából kell itélnünk, a régi rendszerrel szemben határozott visszaesést mutat. Azt hittük, hogy már túl vagyunk azon a fokon, a midőn a történetíró föladata abban merült ki, hogy az egyes oklevelek s egyéb adatok tartalmát összes, a szóbanforgó kérdésre nem is tartozó részleteivel együtt mentül bővebben és terjengősebben felsorolja. Ez a letűnt korszak újul meg, sajnos, Erdélyi új rendszerének irodalmi formájában. Persze, így keletkezhetnek aztán a czikkek, cikksorozatok és könyvek máról holnapra a legesekélyebb irodalmi gond nélkül. Meg azután, a polemiánál még egyéb haszna is van. Mivel ugyanis ahhoz, hogy valaki ilyen szó-halmazokon s lelketlen adat-tömegelken keresztül tudjon hatolni s ki tudja magát ázni, valósággal külön műszaki felszerelésre van szükség. a legtöbbször, még szakembernek is hiányzik hozzá való heroismusa és kedve, inkább tehát látatlanban is elhisz mindent, csak ne kelljen elolvasnia. A mi pedig, a polemiáknak azt az örök idők óta érvényes irodalmi szabályát illeti, hogy be nem bizonyított dolgok és kifejezések, mindaddig míg azok bebizonyítva nincsenek, a vitában bizonyításra föl nem használhatók, az ilyen ócskaságon, az «új rendszer» persze, lépten-nyomon túlteszi magát, talán még azzal a czélzattal is, hogy így az olvasó annál kevésbé tudjon eligazodni a vitában. De az «új rendszer» még egy másik, t. i. *módszertani* szempontból is felhívja figyelmünket. Szerző műveiből már úgyis tudtuk, de most, történetírói önéletrajzában maga is bevallja, hogy társadalomtörténeti «új rendszer»-ét, XI. századi törvényeink alapján állította össze és csak mikor már e rendszer meg volt alapítva, tért rá a XIII. századi törvényekre, majd (e stadiumot ugyan elhallgatja, pedig tanu rá Anonymus-cikke) krónikáinkra és legvégül az árpádkori oklevelekre. A meddig ez a sorrend, e különböző természetű kútfőknek külön-külön való tanulmányozásánál marad, semmi kifogásom ellene. De azon már elbámulok, hogy valaki társadalomtörténeti rendszerét XI. századi törvényeinkből, vagyis a rendelkezésünkre álló kútfőknek bármily fontos, de végre is csak egyik, egyoldalú csoportjából mindjárt meg is alkotja, a nélkül, hogy a többi kútfőt ismerné, s hogy az egyes intézmények és állapotok megelőző és későbbi fejlődésével tisztában volna, ellenben holnap: a krónikákkal, holnapután pedig az oklevelekkel akarjon megismerkedni. Ez már aztán csakugyan új rendszer, a réginek éppen a feje tetejére való állítása. Eddig a történetírónak az volt s ezentúl sem lehet más hivatása, mint-hogy a multat vagy annak bizonyos részét valamennyi kútfőből

a maga logikus egészében igyekezzék újra fölépíteni, nem pedig úgy, a hogy azt az egyes kútfők adják kezünkbe: egyenkint, lazán, csonka, összefüggéstelen, egymásba nem illő darabokban. Erdélyinek tehát, midőn társadalomtörténetének rendszerét, a kútfőknek csak az egyik részéből: a XI. századi törvényekből próbálta összeállítani, a hézagokat s az összefüggést egy sereg olyan magyarázattal és teoriával kellett kipótolnia, a melyek aztán a kútfőknek általa addig még nem ismert többi részével, s az azokban tükröződő fejleményekkel, sokszor kibékíthetetlen ellentétbe kerültek. Az «új rendszer» az ő kialakult teoriáival, végre már az oklevelekhez is elérkezett, de ennek aztán az lett a következménye, miként e polemiában is nem egyszer fogjuk látni, hogy a mikor teoriája az oklevelekkel ellenkezik, akkor vagy az okleveleket erőlködik valódi értelmükből kiforgatni, vagy pedig a saját elveit próbálja visszafelé csavarni, mindaddig a míg azok az oklevelekkel. nagynehezen kibékíthetők lesznek. A mely oklevelek pedig, még e folytonos kiforgatás s nyomorgatás, rostálás s osztályozás után sem gyűrhetők belé az ő prokrusteszi skatulyáiba, azokat egyszerűen hamisítványoknak declarálja seregestül. a történelmi igazság és objectivitas nagyobb dicsőségére. A régi rendszer jámbor hívei, elméleteikkel csakis a létező kútfők alkotta korlátok között, azoknak lehető sérelme nélkül igyekeztek elhelyezkedni. Az «új rendszer» ennél sokkal egyszerűbb, de radicálisabb módot eszelt ki. A maga elméleteinek nyílt erőszakkal csinál helyet a kútfők között, azoknak kell alkalmazkodniok ez elméletekhez és nem megfordítva, más-különben nemzeti történelmünknek e drága kincsei, különféle, legtöbbször silány ürügyek alatt, könyörtelenül lábbal tiportatnak s máglyára vettetnek.

De most már lássuk magát a polemiát, mely nem hiába hogy neve szerint is háborúságot jelent, itt is tulajdonképen két részből, t. i. a világháború nyelvén szólva, offensívából és defensívából áll. Az offensívát, legelőször is, egy hosszabb előörs-féle csatározás nyitja meg Eckhart kritikája és Müller megjegyzései ellen, kiknek persze itt tartotta legalkalmasabbnak válaszolni. Azután minden erejével nekem támad, elsőben is (I. közlemény nyomtat 3—48.) az árpádkori határvédelemre nézve elfoglalt álláspontomat ostromolva. Miután pedig ágyúí, melyeknek némelyikét, bizonyosan csak a 42-esek erejéhez tartja foghatónak, csakugyan nagyokat szóltak, abban a boldog hitben él, hogy az ostrom fényesen sikerült. Offensívája addig is, a háborúnak minden

megengedett és meg nem engedett fegyverével, kis- és nagy ágyúval, gránáttal és shrapnellal, bombával, aknával és dum-dum golyóval folyt egyaránt. De az ostrom után, a képzelt diadal mámorában, a képzelhető legnagyobb dühvel és zajjal általános támadás (II. közlemény nyomtat 48—66.) indult meg az egész vonalon, az összes vitás kérdésekre nézve. Ebben az eddigi fegyvereken kívül alkalmazást nyertek, még azok a napjainkban szintén jól ismert harczi eszközök, melyek a munitiót és a lelki erőt volnának hivatva pótolni t. i. a meggyanúsítás, fenyegetés, ferdítés, az igazságnak elhallgatása stb. Mégis az offensívának ez a sokkal kíméletlenebb és zajosabb része, tulajdonképen csak ravasz megtévesztésre volt szánva, elterelni a figyelmet arról a katasztróphával fenyegető helyzetről, hogy — a munitió (t. i. a bizonyítékok készlete) elfogyott és hogy a védelmi állások még nem voltak kiépítve. Mert mindenekelőtt időt kellett nyerni, míg az előre bejelentett 12 kérdés körüli harchoz (III—IV. közlemény, nyomtat 66—168.) szükséges munitió, vagyis az okleveles bizonyítékok kikészítése és érvek gyártása megtörténik és a defensiva egész vonala kiépülhet.

Megostromolt álláspontra még elegendő munitió jutott, de csak azért, mert hiszen régebbi válaszom által erre külön provokálva lévén, elég ideje volt okleveles érveit, kis- és nagy ágyúinak lövedékeit előre összegyűjteni és készenlétben tartani. Az okleveles irodalomban való ismert járatlanságánál fogva, szerzőnek nagy segítségére szolgáltak elsősorban a «Magyar Nyelv» 1913. évfolyamában, a «*Gyepű és gyepűelve*» című cikkeimben s majd az ott felsorolt könyvekben és cikkekben található bőséges oklevélidézetek. Szerepel is már elég oklevél, ebben az első ostrom-támadásában, az országos határvédelem és a határőrök kérdése körül. Csakhogy persze a teljességtől még most is messze távol van. Idézeteim nyomán az Oklevélszótárt is sikerült neki fölfedeznie. Az ott felsorolt idevágó okleveles adatokat elég sűrűn föl is használja és idézi. De az már visszatetsző, hogy a többi szintén onnan vett adatnál, az Oklevélszótár elhallgatásával, csakis az innen merített levéltári forrást idézi, azt a hamis látszatot keltvén, minthogyha a szóbanforgó kérdésben önálló levéltári kutatásokat is végzett volna. Ámde az idegen tollakkal való ékeskedést, rendszerint, nyomban eléri megérdemelt végzete. Így esik meg vele is az a furcsaság, hogy az 1251. évi, két helyen (Tört. Sz. 1914: 534(3); 540(5) és nyomtat 20., 26.) is az Orsz. Levéltár eredetijéből idézett Dl. 346. sz. oklevélről nem is álmodja, hogy

az már nyomtatásban úgy is megjelent. Még jellemzőbb az, hogy egy másik hasonló, szintén az Orsz. Levéltár Dl. 302. sz. eredetijéről idézett (T. Sz. 1914:558., 559. (3) nyomtat. 45.) oklevél szintén s nem is egyszer megjelent, sőt, hogy a legnyilvánvalóbb hamisítványok közé tartozik, a mit még az osztrák Huber és a horvát Smičiklas is tudtak, csak Erdélyi nem tud, sőt ellenkezőleg egyik amúgy is értelmetlen (*custodes exercituum . . . vulgo Eur*) kifejezését komolyan föl is használja ellenem.

«Gyepü és gyepüelve» című tanulmányommal nem volt, s nyelvtudományi folyóiratban nem is lehetett az a czélom, hogy az ősi magyar határvédelem történetét megírjam, hanem csupán nyelvtudósaink figyelmét akartam fölhívni Pauler, Nagy Gyula, Karácsonyi, Sebestyén és Thallóczy gyepükutatásaira, melyekről s a kérdés jelentőségéről addig jóformán alig volt tudomásuk. Csupán rendszeresebben összegeztem e kutatásoknak általános érdekű eredményeit, összeköttetésbe hozván azokat az újabbnak fejeményekkel s hadi berendezkedésekkel, ki-kitérve a szomszéd népeknél tapasztalható hasonló intézményekre s végül összeállítottam mindazon magyar, német, szláv és oláh helyneveket, melyek az ősi magyar országos gyepüvédelem körébe többé vagy kevésbbé belétartozhattak s annak emlékét föntartották. Elmondtam, hogy az ország határának, a gyepüknek, kapuknak, szorosoknak, utaknak, folyóknak és vizeknek védelmét, őseink a legrégebbi időtől kezdve, külön határőrökre, *speculatores-* vagy *exploratores-*ekre, magyarul pedig *őrök*-re bízták. E határvédelmi szolgálat azonban rendkívül terhes és kockázatos volt, mert békében állandó, éber s folytonos mozgással járó vigyázatot követelt, háborúban pedig nekik kellett fölfogni az ellenség legelső rohamait. Napnál világosabb tehát, hogy őseink e föltétlen bizalmat követelő védelmet s annak titkait, nem bízhatták a meghódított bennszülöttekre: németekre vagy szlávokra s épen a szomszéd, velük fajrokon népekkel szemben, «hanem *csakis magyarokra*, vagy még inkább a velük rokon vagy szövetségben álló népekre»¹

¹ Lásd Magyar Nyelv 1913:102. l. a jegyzet 4. pontját, és a 101. lapon azt a tételt, hogy e nagy bizalmat igénylő föladatra nem a «bennszülötteket, hanem *elsősorban* bár idegen, de velünk rokon népeket: bessenyőket vagy székelyeket alkalmaztak». Ezeket azért vagyok kénytelen kiemelni, mivel Erdélyi jellemzően igazságérzetére, jobban mondva annak hiányára, a *cursival* idézettek elhallgatásával, úgy akarja a dolgot föltüntetni, mintha én az *összes* határőröket *csak* bessenyőknek vagy székelyeknek tartanám, hogy aztán ilyen

elsősorban bessenyőkre és székelyekre. De gondolkodó embereknek azt sem kell bővelben magyarázni, hogy ilyen súlyos és bizalmas, állandó mozgást követelő földadatot csak nem bízhattak rabszolgákra, kiket emberszámba sem igen vettek s a legjobb esetben is röghöz voltak kötve s kiknek szokásától minduntalan tartani kellett, hát még itt a határon! Föltétlen logikai szükség tehát, minden adat nélkül is föltenni, hogy e határőröknek, akár magyarok, akár bessenyők vagy székelyek lettek legyen, nemcsak bizalmi foglalkozásuk és katonai mivoltuknál fogva, hanem az utóbbiakra nézve, még mint beköltözött jövevényeknek, vendégeknek is, okvetetlenül szabadsorsú embereknek kellett lenniök. De pusztá föltevésekre nem is vagyunk ráutalva. Anonymusból (57) tudjuk, hogy már Árpád vezér utóda Zsolt vezér (907—947) volt az, ki, alkalmasint éppen a németekkel szemben 933-ban történt riadei nagy csatavesztés hatása alatt, országa védelmére, kifejezetten a «dühös németek» ellen, nem csekély számú bessenyőt telepített a Fertő vidékére, a hol — Pauler (M. Nemz. tört. Sz. Istvánig 78., 175.) szerint «a IX. század elején az avarok maradványai húzták meg magukat s most talán, a mennyiben még el nem pusztultak, a rokon török-bessenyő-fajba beléolvadtak». Már most, mivel a Képes Krónika (59) szerint, ugyanezek a bessenyők egykor (1074-ben) azt ígérték I. Géza királynak «ut si eos *libertati* donaret» Salamon királyt annyira megzabolázzák, hogy ki sem mer majd jönni Mosonyból és Pozsonyból, Erdélyi ebből azt következteti (Tört. Sz. 1914:551., 557., nyomtat 37., 43.), hogy e bessenyők még csak szabadok sem voltak, hanem hogy mint eredetileg hadifoglyok, csak ezekből váltak utóbb szabadosokká. Csakhogy a *libertas* nálunk, miként a régi magyar *szabadság* szó is, nemcsak rabszolgaságból való teljes fölszabadítást, hanem mentességet, szabadalmat, kiváltságot is jelent, és itt is minden józan ok a mellett szól, hogy a *libertas*-t kiváltsággal fordítsuk. Az a föltevés pedig, hogy Zsolt vezér az ország fenyegetett nyugati részének védelmére hadifoglyokat, azaz rabszolgákat telepített volna, minden politikai és katonai érdekekkel annyira homlokegyenest ellenkezik, hogy azt merő képtelenségnek kell minősítenünk. Annál is inkább, mert arról, hogy Zsolt vezérnek valaha is háborúja lett volna a bessenyőkkel, a történelem mitsem tud, hanem ellen-
 ürügy alatt minduntalan orvul megtámadhasson, a bessenyők, székelyek s más határőrök meg nem különböztetése s összezavarása miatt! éppen ő, kinek elméletei, mint látni fogjuk, az egybe nem tartozó dolgoknak összekeverésén alapszik.

kezőleg, határozottan tudjuk, hogy a magyarok a görög követnek a bessenyők megtámadására czélzó ajánlatát kereken visszautasították, sőt ellenkezőleg 934-ben a magyarok a bessenyőkkel szövetkeztek s velük együtt törtek be a görög birodalomba. Betelepítésük is Zsolt vezér által valószínűen e szövetségből származó diadalok hatása nyomán történhetett. És hogy itt a bessenyőket mint hírneves vitézeket, nemcsak akkor, de máskor is mindig jól fogadták és hogy legalább a többi vendégnépek szabadságaiban ők is részesültek, mutatja az a tény, hogy beköltözésük Taksony és Géza vezérek, és Szent István alatt is egyre tart, s hogy egy igen nevezetes nemzetségünk: a Tomaj nemzetség is tőlük származik. Persze betöréseikről is eleget olvasunk krónikáinkban s az ezek során ejtett bessenyő foglyokról is, de hiszen a foglyok akkor s jó ideig még az újabb korban is, hadizsákmányul, az egyes vezérek és vitézek közt osztattak föl, hogy aztán mint rabszolgák ezeknek tulajdonát képezzék, nem pedig hogy holmi országos telepítéseket rendezzenek velük.¹

A Rába menti árpási bessenyők 1222-ben szabadságlevelet (Tört. Sz. 1914: 553., 554., nyomtat 39., 40.) kaptak Gyula nádortól, mint a kitől függték, kétségkívül ugyanazon a czímen, melyen az összes többi idegen népek is (szászok, székelyek, kunok, sőt az oláhok is stb.), egyenesen a király alá tartoztak, a ki aztán a fölöttük való közvetlen felügyeletet és főbíráskodást mint itt is, az udvara élén álló nádorra, vagy más főtisztviselőjére avagy külön megbízott emberére ruházta. Például 1240-ben a bessenyők elidegenített földjeinek visszavételével is a király Dénes nádort bízta meg; Druget Fülöp nádorról meg tudjuk, hogy 1324-ben a «Judex Cumanorum necnon Byssenorum» czímet viselte. A nádor viszont a maga jogait fölöttük, az általa 3—3 évenként ki-

¹ Oroszvár keletkezését is (Tört. Sz. 1914: 552. nyomtat 38.) hasonló képtelenséggel akarja magyarázni Erdélyi. Sehogysem képes elhinni Anonymusnak (57), hogy a honfoglalókkal beköltözött oroszoknak, szintén Zsolt vezér engedte volna meg e határszéli várnak építését, hanem hogy inkább a II. Géza oroszországi harcaiban ejtett orosz hadifoglyokat telepítették volna át e várba! No persze! hogy azt, mint foglyok, a legelső kínálkozó alkalommal az ellenség kezére juttassák. Szerencsére ősaink politikai és katonai értelmessége ennyire sohasem sülyedt. Különben is határozottan tudjuk, hogy például 970-ben a kiewi orosz fejedelem seregében Byzáncz ellen magyarok is hadakoztak. Összeköttetésünk tehát az oroszokkal még a honfoglalás után sem hiányzott.

nevezett *comes* (ispán) által gyakorolta, a ki ismét az igazságszolgáltatás végzésére *curialis comes*-t (udvarbíró) tartott. — Maguknak a bessenyőknek közvetlen elüljárói békében s nyilván hadban is, az úgynevezett *jobbágy*-ok (nem ám százados-ok, a hogy Erdélyi legalább zárjellben becsempészni akarná) voltak, kiket minden valószínűség szerint talán szintén háromévenként maguk közül választottak. Nem is volt egyéb különbség köztük, mint hogy az ilyen elüljáró jobbágyok magukban is (nem mint Erdélyi hibásan értelmezi: személyesen) mehettek a hadba, míg a többi bessenyők, kétségkívül csakis elüljáróik vezetése alatt; meg, hogy az udvarbíró, az ilyen jobbágyokra, természetesen míg hivataluk le nem járt, nem szállhatott. De a közbessenyőknek is, semmiféle egyéb adózásuk nem volt, mint hogy minden harmadik évben, mikor t. i. a nádortól új ispánt kaptak, ennek azok, kik t. i. hadba jártak, minden 2—2 lótól 6 penzát adtak, a kik pedig bármi ok miatt hadba nem mehettek, minden lótól fizettek (de nem ám hadbírság czímén, mint E. mondja, mert az egészen más volt) ugyanannyit. Ispánjuknak csupán egyszer, kinevezésekor tartoztak szállással, de már helyettese, az igazságot osztó udvarbíró, egy évben többször is megszállt köztőlük. Ezekben foglalta össze a nádor az árpási bessenyők szabadságát (libertatem). De ez sem önhatalmulag, hanemi rendes per útján történt, melyet a bessenyők saját ispánjuk ellen indítottak, de a nádor, pártatlanságból, mindkét fél beléegyeztetésével Poki (nem Póki) Mártonra, a szomszédos Pok nemzetség tagjára bízott, ki azután a bessenyőknek ősi, megállapított (eorum libertas ab antiquo instituta) szabadságát a bírói székéből ítéletileg állapította meg, a tulajdonképeni bűnöst, Mika jobbágyot pedig, mint a bessenyők szabadságának megrontóját (tanquam destructor libertatis), a legsúlyosabb büntetéssel sújtotta, t. i. összes javainak s jobbágyi tisztének elvesztésére ítélte, sőt e tisztisgből még utódait is kizárta. Már most Erdélyi, mindent elkövet, hogy ezen úgy, a keletkezése körüli eljárás, mint a tartalom tekintetében egyaránt kifogástalan bessenyő-szabadságlevél értékét mentül lejjebb szoríthassa. De erőlködése legfőljebb az avatatlanokat képes megtéveszteni. Hol (Tört. Sz. 1914: 554. (1) nyomtat 40.) a bogáti (Somogy m.) úrbéresek (E. szerint szabadosok, holott erről az oklevelek mitsem tudnak) 1239. évi, hol meg (u. o. 561 (1) nyomtat 47.) a győrvári szállómíves várszolgák 1240. évi úrbéri rendtartásával veti azt össze, sőt a várszolgák mentességeit nagyobbaknak, különbeknek tartja. De persze, mint mindig, itt is csak egyes kikapott szavakat és kifejezéseket tud

csak felhozni, ámde maguknak e szabadalmaknak vagy mentességeknek jogi tartalmát megítélni, mérlegelni, egymással összevetni nem képes. Hiszen Bogáton 1239-ben és Győrött a várszolgák 1240-ben *földesúri adót* fizetnek és e tekintetben, megfordítva, a bogátiak a különbek a győri várszolgáknál, mivel 6 márkányi földadójukat egy összegben falujul tartoznak fizetni, nem pedig mansiónként mint a győriek. A bessenyőknél ellenben földesúri adó, a szolgaságnak, röghöz kötöttségnek, e minden másnál legjellemzőbb, döntő bizonyosága, teljességgel hiányzik. Meg azután a bessenyők lovas katonák, a kiket már ezen a czímen is — a miről különben, ha majd erre kerül a sor, tüzetesen is szó lesz — szabadoknak kell tartanunk. És mennyire jellemző e bessenyőkre nemcsak a katonákra, hanem még mint félig nomádokra is, hogy a háromévenkint ispánújításkor, egyszer fizetendő összeget lovaiktól fizetik, nem pedig házankint, meg szállásadási kötelezettségükön pedig azt kell tudni, hogy az efajta tartozásokat nemcsak nálunk, hanem Európaszerte tisztes szolgálmányoknak tekintették, a melyek i. i. az illetőnek személyes szabadságát egyáltalán nem érintették. Hiszen ismeretes, hogy a királyi városok polgárai csak hosszú küzdelem után tudtak teljesen megszabadulni a beszállásolás terhe alól. Sőt a magyar nemességet is voltaképen csak az aranybulla mentette föl a megszállás kötelezettségétől, ámbar e mentességet sokszor meg kellett újítani s ennek daczára is több helyen még sokáig fönmaradt. Így, hogy a sok közül csak egy példát hozzak föl, Erdély összes nemeseinek, nemcsak az egy és fel fertónyi adóját, hanem a vajdának járó szállás- és élelmiszeradási kötelezettségét is, csak Károly Róbert király törölte el (Magy. Gazd. Tört. Sz. 1898. (V.) évf. 602., 603.) 1324-ben. Ámde még így is kikötötte, hogy ha ő vagy utódai személyesen jönnének Erdélybe, akkor micsoda élelmiszereket tartozzanak, nem ugyan már maguk a nemesek, hanem jobbágyaik beszolgáltatni. A bogátiak úrbéri rendtartásában is tehát, az apát- és ispánújító adózások, szintén tisztes szolgálatul tekintendők, de mivel azokhoz itt még földesúri adó is járult, ez a tisztesség épen úgy nem mentesíthette őket szolgaságuk alul, miként a győri várszolgákat sem tette szabadokká annak eltörlése, a mi különben nyilván adókönyvítés végett, meg a Győr várához való közelség miatt történhetett.

Ilyenféle volt tehát a bessenyő szabadság, helyes megvilágításban. De az adatok mindjárt fölszaporodnak, mihelyt azokkal a bessenyő-telepekkel is foglalkozunk, melyekről Erdélyi nem tud vagy nem

szól, talán abban a hitben élve, mintha ezek a Győr, Fejér, Tolna, Somogy, Valkó megyében, nagyobb s másutt kisebb tömegekben élő bessenyők már nem végeztek volna határőri szolgálatot, holott elhelyezésükből is világosan kivehető, hogy följebb a Rábát, odább pedig a Duna vonalát védték le egész Eszékig, hol már 1196-ban van szó róluk. Ezek közül 1221-ben (Mon. Rom. Episc. Vespri-miensis I. 24. és Wenzel I. 174.) a nagyhalmi (Somogy) besse-nyőknél, kikkel a király nyilasait (sagittarii) is együtt emlegetik, egy nádori ítélet *ősi birtokaikról* (de patrimonialibus suis) és Somogyban vásárolt szölleikről beszél, holott ilyesmikkel szolgál-rendű emberek nem rendelkezettek. Mikor pedig 1238-ban (Fe-jér IV/1. 106.) a király a fehérvári kereszteseknek adományozta a bessenyők nyárági (Tolna) birtokát, a rajta élő bessenyőkkel együtt, kijelentette, hogy ez csakis az ő akaratukkal s jóváhagyá-sukkal és szabadságuk sértetlen fentartásával (iuxta libertatem ipsorum servituros) történik, míg ellenben az ugyanakkor elado-mányozott várszolgáknál ilyen kikötésről szó sincs, de nem is lehet, tehát a bessenyők szabadságának a várszolgákéval való azonosítása Erdélyi által, merőben alaptalan. IV. Béla 1269-ben (Fejér VIII/V. 288.) bessenyőket birtokadományban is részesít Fáncon (Fejér) oly módon, hogy azt ők a bessenyők szabadsá-gával (in libertate Bissenorum possidendam) bírják, kik aztán ott 1276-ban (Kubinyi Monum. I. 97.) nemesekkel osztzkodtak is. Kétségtelen bizonyítékai ezek a bessenyő szabadságnak, mert hiszen szolga eredetű emberek, birtokadományban csakis oly föltétel alatt részesülhettek, ha egyidejűleg meg is nemesítették. Fejérben és Tolnában pedig olyan sokan voltak, hogy a XIV. században külön bessenyő megyét képeztek saját önálló közigaz-gatással és tiszttikkal, mely Fejérben csak 1352-ben (Csánki. Magy. tört. földr. III. 300.) olvadt belé Fejérmegyébe, midőn t. i. Nagy Lajos király ezen nemes bessenyőket (nobiles bissemi) az országos nemesek sorába fölvette.

A bessenyők hadi és határőri tényleges szereplése, kútfőink-ben már az 1051. évi vérteshegy-i csatával (Képes Krón. 50.) kez-dődik, a hol a magyarokkal együtt mérges nyilaikkal árasztották el a németeket. De a XII. századtól kezdve mindig a székelyek-vel emlegetik együtt, sőt egyenesen reámutatnak arra a régi szo-kásra, mely szerint a bessenyők és székelyek mindig a magyarok serege előtt jártak. Az 1116. évi hadjáratban, az Olsava határfolyó-nál, a csehek ellen is mint előcsapatok küzdenek, de megfutamtíják őket. Ezeket Cosmas, a dolgainkról eléggé tájékozott cseh króni-

kás, a bessenyők és székelyek külön nemzetiségére s állására nézve egyaránt jellemzően «*legiones hospitum*»-nak, azaz vendég- vagy jövevény-hadaknak nevez Pauler megfigyelése szerint. Az 1146. évi mosoni csatában is megfutamodtak volna krónikánk szerint, holott Freisingi Ottóból tudjuk, hogy még mielőtt támadhattak volna, már a nehéz német lovasság elgázolta őket és hogy mind a bessenyő, mind a székely csapat vezére: *comes*-e is oda-veszett. Látnivaló, hogy a Képes Krónika inkább bűnbakul állítja őket mindig elének, s mint a csatavesztések okozóit, annak megfelelő megvetésben (bisseni atque siculi *viliissimi*; bisseni *peissimi* et siculi *viliissimi*) is részesíti. Csakhogy ebben már nemcsak a könnyű lovasok taktikájának meg nem értése, hanem a krónikaíró papnak, minden efféle keletről jövő pogányfajta¹ nép iránt érzett ellenszenv is megnyilvánul. Arra azonban már igen elbámult volna jámbor krónikásunk, hogy még olyan is akadhat, ki az ő megvető kifejezéseiből (Tört. Sz. 1914:557., nyomtat 43.) e népek szabad, kiváltságos volta ellen is következetesen, miként Erdélyi teszi.

A mi most már a székelyeket illeti, ezeknek 1146. évi szereplése Moson megyére utal és csakugyan Tamás esztergomi érsek 1314. évi oklevele szerint az ottani Pándorfot valaha székelyek lakták. Persze Erdélyi (Tört. Sz. 1914:554., 555., nyomtat 40., 41.), mivel érdekeivel ellenkezik, még az érseket sem fogadja el hiteles tanúnak. Mintha Erdélyi tudhatná, hogy mikor, hátha épen a XIII. század végén pusztultak ki onnan a székelyek, meg aztán mintha épen csak annak az egy Pándorf (= Perény) falunak kellett volna léteznie, melyet 1264 előtt eladományoztak s a mely különben is a mosoni vár földje volt, nem pedig a székelyeké. No, de nekünk könnyű a választásunk, a XIV. század elejének egyik leghatalmasabb, legtanultabb s kétségkívül a legalaposabban is tájékozott egyházi és politikai tekintélye, avagy a XX. század egyik okvetetlenkedője között. Az 1116-iki cseh hadjárat viszont, okvetetlenül, Morvaországgal szemben fölállított székelyeket tétélez föl, kiket, miként Szabó Károly és Pauler, úgy én is (de csak épen *most*, nem pedig, mint Erdélyi rám fogná, azelőtt is) a IV. Béla székely szabadságlevelében említett úgynevezett Vágmenti székelyekben (Siculi de Wagh) ismerem föl. Azelőtt ez

¹ A mi Bessenyő helynevünket például németjeink *Heiden*-dorfra fordították. Árpádkori határjárásokban többször találkozunk a *sepulchra paganorum* kifejezéssel, mely síroknak jó része bessenyőktől származhatott, különösen a határszélek közelében.

közfelfogás volt a tudományban, csak Jerney ellenkezett vele, midőn helységre és pedig a soproni Vágfalura vonatkoztatta. Újabban Karácsonyi (A székelyek eredete 56. l. és 2. jegyzet) a baranyamegyei (Nagy-) Váty faluval azonosítja, azon az alapon, hogy ha t. i. a szóbanforgó kifejezéssel a Vágfolyót akarták volna megjelölni, akkor a szabadságlevél «Siculi de juxta Wagh»-ot írt volna. Semmi kétség, hogy a folyóval való megjelölésnek, ez s az ehhez hasonló a szokottabb formája, de hogy épen a szóbanforgó rövidebb forma sem tartozik a lehetetlenségek közé, bizonyosságra, — hogy tárgyamtól messzebbre ne is térjek — például a «*speculatores de Zala*» (Wenzel VI. 358.) 1213. évi kifejezés, melyről kétségtelenül megállapítható, hogy azt a Zala folyó után, az annak forrásvidékén, a baranyamegyei Szalafő körül felállított határőrökre alkalmazták, utódaikat pedig a XIV. században annak megfelelően magyarul *Zalaőr*-öknek vagy *Zalafőőr*-öknek hívták. Karácsonyira hatással volt még az is, hogy 1272-ben és 1279-ben «*Sagittarii de Wagh*» is előfordulnak, kiknek lakóhelyét Csánki (i. m. II. 534.) a baranyamegyei (Nagy-) Vátyban állapította meg. Persze Erdélyi is beleszól a dologba, Karácsonyit vakon követve, s óva intve mindenkit a dolgok összezavarásától, a míg aztán neki magának sikerül összezavarodnia. Kikel az ellen (Tört. Sz. 1914: 547., nyomtat 33.), hogy a «Siculi de Wagh» kifejezést azonosítsák a Vág-melléki «speculator»-okkal, holott e pontnál nyomban nem «speculator»-okról, hanem a Boleráz melletti «Siculi»-król szóló 1291., de helyesebben 1256. évi oklevélből idéz. Elitéli persze többszörösen azokat is, kik a «sagittarii de Wagh» nyilásait azonosították a «Siculi de Wagh» székelyeivel. De nem vagyunk képesek megérteni, kinek szólhat a lecke mivel ilyeneket történetírásunk eddig egyet sem ismer, legfőljebb Karácsonyi és Erdélyi volnának azok, kik Csánki megállapításának hatása alatt, a «Siculi de Wagh» székelyeit szintén ugyanoda, a baranyai (Nagy-) Vátyra helyezik, a hol a «sagittarii de Wagh» nyilásai tényleg laktak. De különösen két körülmény szól a mellett, hogy épen a Vágfolyóra, nem pedig holmi ehhez hasonló hangzású falura gondoljunk. Az egyik az a concret adat, a mi e székelyek hadi létszámáról IV. Bélának említett szabadságlevelében foglaltatik. Azt mondja a király, hogy a «Siculi de Wagh» azelőtt 100 fegyverest (armatorum) állítottak ki. Ámde olyan városok — most csak a létszámot vévén figyelembe — mint Buda (1244) és Zágráb (1242) 10 vitézt, Nagyszombat (1238) és Bars (1240) minden 100 mansió után 1 vitézt állítottak ki; a Frangepánok Modrus megye után (1193) 10 vitézt, a szepesi neme-

sekből (1243) négyen I fegyverest, a szepesi szászok (1271) összesen 50 lándzsást, az összes turóczi jobbágyfiúk (1255) 8 vitézt voltak kötelesek adni; s végül a talán legsűrűbb népességű erdélyi szászokra (1224) belföldi hadjáratnál 500, külföldinél pedig 100 illetőleg 50 vitézt róttak, Pauler pedig egy-egy egész vármegye zászlóalját legföljebb 400 emberre képes becsülni. Ezeket tudva tehát, föltétlenül igazat kell adnunk Szabó Károlynak (persze e név, az «új rendszer»-nek már alig jelenthet valamit), hogy a «Siculi de Wagh» 100 fegyveres székelye semmiképen sem kerülhetett ki egy vagy két faluból (pláne! olyan helyről, a hol még nyilasok is laktak volna), hanem hogy e létszám okvetetlenül valami nagyobb területet tételez föl. Ez a terület pedig csakis a Vág folyó körüli vidék lehetett, melynek akkori általános stratégiai helyzetébe a székelyek szerepe is belétartozott, és a kik különben is tényleg itt e tájon, Pozsony- és Nyitra megye között ki is mutathatók, legalább egy helyen (Tört. Sz. 1914:547., 548., 555., nyomtat 33., 34., 41.), Boleráznak 1256. (nem 1291.) és 1363. (nem 1364.) évi határjárásában (Orsz. Levéltár Dl. 312. és Dl. 5207—5210.), a hol mint Boleráz és Diós (nem és «Solymos», mert épen az 1363-iki határjárásból tudjuk meg, hogy Dióst valaha Solymosnak hívták, mely a Fejér közölte 1256. évi hiányos szövegben S. betűvel van jelezve) szomszédai említetnek. De persze lakniok, helyesebben talán nomadizálniok kellett még a Vág mentének sok más pontján is, magas hadilétszámuk tanúsága szerint. Talán nem érdektelen, hogy ép ezen a tájon, hol a magukat Attila népének valló székelyek szerepeltek, 1326-ban (Tört. Tár. 1908:395—398.) a Blava-folyónál egy *Ethyl* nevű, ma már eltűnt falut is emlegetnek.

Az önkénytelen humorizálás pompás példáját nyújtja Erdélyi, midőn hevesen tiltakozik az ellen, hogy valaki a bolerázi *székelyeket* a Vágról merje elnevezni, mikor itt a Tirnava *patak* a legnevezetesebb; meg hogy ismét a Vággal jusson eszébe valakinek összeköttetésbe hozni az 1113. évi bohuniczi *speculatorokat*, mikor Bohunicz a Blava *patak* mentén, vagy a szintén 1113-iki *Ór* vagy Strázsa falut, mely a Holeszka *patak* mentén fekszik. Szegény székelyek és egyéb határőrök, kiket *patakok* védelmére akarna Erdélyi kárhóztatni a csehek és morvák dühös támadásai ellen! Ugyanaz a bámulatos stratégiai érzék nyilvánul meg ebben is, mint a mely az ország határát és határvárait hadi fogtyok őrizetére bízná. Ellenben azokra nézve, kik megszokták, a történeti tényekben nem csupa elszigetelt véletlen esetet látni, hanem inkább összefüggést keresni köztük, nem lesz érdektelen

a Vágra vonatkozó legrégibb határvédelmi adatok csoportosítása. Mert még e töredékekből is kivehetők annak a tervszerűségnek körvonalai, melylyel Árpádházi királyaink politikai s katonai bölcsesége a Vágot az ország védelmére oly hathatósan ki tudták használni. A kivált az Árpádkorban szereplő Trencséntől Komáromig terjedő szakaszcól van szó, melyet először is 7 vár: Trencsén, Bolondócz (Beczko), Bánya (Bana ma Bánka Pöstyén vidékén), Galgócz, Szolgagyör (Galgóczytól lejjebb Poszákánál feküdt), Sempte és Komárom vára és vármegyéje őrzött egymástól majdnem egyenlő távolságra s Komáromot kivéve, mindig a Vágnak túlsó partjáról. Az innenső parton viszont, mindenekelőtt szemünkbe ötlök a Vággal végig, föltünő párhuzamosságban folyó Dudvág. Most csak a szakemberek figyelmét szeretném fölhívni rá, hát ha kitünnék róla, hogy esetleg, részben mesterséges eredete szintén valamiképp az országos határvédelembe kapcsolódik. De bármint legyen is, mindenkor a Dudvág és a Vág képezték e védelem központját. A sor Ocskónál kezdődik, mely tót szó nyilván őrszemet jelent, talán mivel a nevét innen kölcsönző Ocskay család legrégibb őse: Lövé Mihály comes is a király nyilasa (sagittarius) volt. Ettől balra Sipkónál az 1113. évi zabori birtokösszeírás kaput (porta) emleget, a mi itt csak gyepű-kapu lehetett. Lejjebb van Osztró már szintén 1113-ból (Stro), a gyepűvédelemben (M. Nyelv 1913: 257) az elárasztásra szolgáló vízi művek egyik műszava. Mellette Kis- és Nagy-Örvistye, 1113-ban Rivvis azaz Rivistye = gyepűárok, mely aztán határhoireitől Örvistyévé bővült s mai nevének alapul szolgált. Alább Strázsa jön, mely az 1113. évi villa Spectaculival azonos, a mely szóval Anonymusunk is a kémkedést fejezi ki. Később belöle Kis- és Nagy-Ör (Ewr) alakult, melyek közül Kis-Örről Károly Róbert király 1335. évi okleveléből határozottan tudjuk, hogy a királyi speculatorok földje volt. Lejjebb Koczuricz iktatásánál 1299-ben Örnagy fia Domokos mint királyi ember szerepel. Felső-Dubovánt még 1701. évi pecsétjén is Lévár-Dubovánnak hívják, a mely tót jelző kétségtelenül lövöt, sagittariust, nyilast jelent. Az alatta fekvő Kosztolány 1216. évi határjárásában emlegetik a villa Byssenorum-ot utóbb Bessenyo-t, melynek utóda a mai Pecsényéd. Töle keletre, túl a Vágon Kaplat 1275-ben Aba fia Örnagy birtoka, kinek fia Domokos föntebb 1299-ben Koczuriczot mint királyi ember iktatta. Nyugatra, a Vágon innen van Bohunicz az 1113. évi Bagan, utóbb Bagonya, hol már Kálmán király alatt kifejezetten speculatorok laktak. Ezzel szomszédos Jászlócz, melyet 1394-ben nem hiában hívtak Jászfalvának, akár az egykor oda-

telepített jászoktól, vagy akár esetleg íjjászai (sagittarii). után Följebb Alsó- és Felső-Dombó van, melyet 1354-ben Dub-i (= Dombó-i) István fia, a Lövőnek nevezett Miklós bírt. Ezekhez csatlakoznak aztán, a völgynek mindinkább való kiszélesedésével az említett Boleráz és Diós melletti székelyek is. Nagyszombattal szemben a Dudvághoz közel esik Alsó- és Felső-Lócz, melyek neve nyilván a től lovecz = lövőből (sagittarius) ered, de külföldben is a pápai tizedlajstromok éppen e tájon egy Nyilas (Nilas) nevű plebániát sorolnak föl. Ettől lejjebb már kevesbednek a nyomok, nyilván azért, mert a vidék mindinkább ellaposodik, a hol a könnyű lovas taktika már jobban érvényesülhetett és védelmül még több folyót és állóvizet felhasználhatott. Sempte várán s megyéjén kívül megemlíthetem még az egykor Diószeggel határos Dudvágszeg és Anya eltűnt falvakat, mint szintén az Ocskay család őseinek a királyi lövőknek (sagittarii) birtokát. Keletebbre Galánta, Tótfalu és Súr 1297. évi határjárásában Hodi közelében «sepulture Paganorum» bizonyosan valamely határőrző pogány néptől származó sirokról olvasunk, majd odébb az eltűnt Palota mellett egy folyót Orosz-érnek (Wruser) hívnak, alkalmasint valami határt őrző oroszok után. Lejjebb ismét az egyik Szeli faluban 1246-ban határozottan speculatorokat emlegetnek. Körülbelül velük szemben, a Vágon túl, Magyar-Sók 1379. évi határjárásában, Jató és Szelőcze közt pedig, egy Székely (Zekhel) nevű völgy szerepel. Még alább a Nyitra, Vág és Duna vizei és kiöntései már mindeneknél hatalmasabb természeti akadályt képeztek s még inkább régen az újabb korbeli lecsapolások és szabályozások előtt. Ebből az adattömegből — melynél a bár árpádkori, de nem az ősi határvédelemből származó adatokat (p. Zöldvár, Vörösvár, Csejte, Hrádek, Temetvény) készakarva mellőztem — látható, hogy a Vág folyó, legalább is Kálmán király óta, az országos határvédelemnek mindenféle akkor ismert eszközeivel gondosan meg volt erősítve. De fél munkát végeznénk, ha rá nem mutatnánk egyúttal arra is, hogy a Vágmenti ősi védelmi vonalnak, megfelelt egy másik, szintén a székelyekkel kapcsolatos, a Kis-Kárpátokon vagy Fejérhegységen túl fekvő, úgy látszik ifjabb védelmi vonal, mely szintén Pozsony és Nyitra megyékben, a Morva folyó mentén húzódott végig. E vonalat 3 vár és megye védte, Stomfa, Sasvár és Újvár (Holics), de a melyek csak jóval a tatárjárás után, 1270 óta merülnek föl. Rajtuk kívül szintén külön határőrök voltak elhelyezve. Itt is látunk székelyeket, kiknek emléke a mai Székelyfalu (Szekula) községben él, melyet 1455-ben

Székely Boldogasszonyfalvának (Zekel Boldogazzonfalwa alio nomine Zekl Sandmarein) hívtak. Hogy a székelyeknek itt a Morva folyónál is csak határőrző feladatuk volt, miként amott a Vág mellett, az, több más, szintén a Morva vonalába eső falunak nevéből, oklevéllel vetekedő bizonyossággal tűnik ki. Ott van ugyanis mindjárt Székelyfalu alatt, ugyanazon országút mellett Kis- és Nagy-Lévárd, németül Klein- und Gross-Schützen, a XIV. században Kis- és Nagy-Lövő vagy Lő (Kysluew, Kyslew, Noglew) királyi falvak, melyek nevüket kétségkívül a királynak ott lakó nyilasai (sagittarii) után kapták. Még alább van Gajár, melynek szintén a XIV. században Óregyház, Órház (Eureghaz; Ewregbaz teotonicè vero Gaynar, Ewrhaz) volt a neve, nyilván régi speculatoraitól.¹ Viszont a Székelyfalutól feljebb Nyitra megyébe vezető országút Sasvár várába s még odébb Sztrázásra vezet, melyet 1493-ban németesen Strazz, másként Vr, azaz kétségkívül Ór néven neveztek egykori speculatorai után.

Ilyen környezetben tehát a morvamenti székelyek sem végezhettek egyebet országos határvédelemtől, miként a Vág melletti hasonló helyzetben élő testvéreik. A mi most már szervezetüket és rendi állásukat illeti, erre nézve csupán IV. Béla említett szabadságlevele áll rendelkezésünkre. E keltezetlen oklevélből elsőben is megtudjuk azt, hogy a Vágmenti székelyek már azelőtt is kiváltságlevelet kaptak IV. Bélától. E székelyeknek csak úgy, mint a bessenyőknél is az 1222. szabadságlevélből láttuk s Freisingi Ottóból is tudjuk, közvetlen fejük a saját comes-ük (ispán) volt, de hogy ezt aztán ki rendelte fölējük, a király-e vagy a nádor avagy más udvari főtisztviselő, arra már e korból adatunk nincsen. Történt azonban, hogy egyik ilyen comesük annyira sanyargatta a Vág székelyeit, hogy ezek oltalomért magához a királyhoz folyamodtak. Erre IV. Béla sérelmeiket oly módon orvosolta, hogy ők ezentúl csakis bizonyos állandóan meghatározott létszámban vagyis összesen 100 fölfegyverzett emberrel tartozzanak hadba menni, amiről aztán nekik ilyen értelemben külön kiváltságlevelet (nostrum privilegium) is adott. Hosszabb idő telt el már, mióta e kiváltságlevélben nyújtott szabadságukkal (in libertate persistentes prænotata) éltek s királyuk kegyét azzal hálálták meg, hogy valamennyi hadjáratában, megszábot kötelezettségükön felül is, mindig a legnagyobb vitézséggel hadakoztak. De buzgalmuk és vitézségük annyira meghatotta a királyt, hogy önmagától, anélkül, hogy erre kérték volna, olyan új kiváltság-

¹ Mindezen nagybecsű pozsonymegyei adatokat dr. Csánki Dezső igen tisztelt barátom szivességének köszönhetem.

ban részesítette őket, hogy onnantól kezdve a Vág székelyei, nem a főntebb megszábot létszámban, hanem a királyi szolgák módjára, magukban és személyesen fölfegyverkezve (sicut servientes regales per se et personaliter armati) a király oldala mellett tartozzanak hadakozni. Minthogy e második kiváltságlevél által őket a király, az ország nemeseinek jogaiban részesítette, mindenki előtt világos lehet, hogy a Vág székelyei már első kiváltságlevelük előtt sem lehettek szolgarendűek, a mint Erdélyi képzeli. Hiszen az első kiváltságlevél keletkezésének oka, más nem is lehetett, mint a hadilétszám kérdése, a mely czímen a székelyeket comes-ük zaklatta s mely kérdésben a király végérvényesen döntött. De rendi állapotokat senki sem tette kérdésessé, tehát az megmaradt olyannak, amilyen a kiváltság előtt volt. Mivel pedig a kiváltságlevél ezen állapotot kifejezetten «*libertas*»-nak nevezi, a mely mint ilyen, kiváltságlevélben is részesülhetett, semmi kétség, hogy a Vág székelyei legalább is olyan szabadok voltak, mint más hadviselő katonák és mint a többi jövevény vendégek. De hiszen nem is lehet ez máskép, mert el sem képzelhető, hogy a Vág és Morva székelyei alacsonyabb rendűek lettek volna azoknál, a kik a Székelyföldön külön nemzeti életet éltek, szabadon, önálló, autonom szervezetben. Erről győző meg, még az a maroknyi adat is, a mit e korszakból állásukra és szervezetükre nézve ismerünk. A legelső királyi adomány, melyben székely ember (persze a Székelyföldön kívül, mert ennek területén a király jogszerűen nem is adományozhatott) a gróf Nemes család őse részesült 1252-ből (Székely okl. I, 9), való, másik birtokukat pedig V. Istvántól (u. o. I, 24) nyerték. De sokkal fontosabb az a hatalmas birtokadomány, melyben szintén V. István (u. o. I, 23, és 1291-re 26—28), de nem egyeseket, hanem az összes kézdi székelyek közönségét testületileg részesítette, midőn nekik egész Aranyos földét, a későbbi Aranyos székot, melyen már 1291-ben 27 falu és 2 vár állott, odaadományozta. Autonóm nemzeti életüket pedig, élesen megvilágítja szintén V. Istvánnak IV. Lászlótól megerősített rendelete (u. o. III, 2—4), melylyel felszólítja a telegdi székelyek közönségét (universitatem Siculorum de Telegd) hogy egy szomszéd (bizonytal nem) embert, ősi birtokaival együtt, melyeket ő az összes telegdi székelyek törvénye és szokása (secundum legem et statutum omnium Siculorum de Telegd) szerint akarna élvezni, fogadják maguk közé és védelmezzék mindenki ellenében, viszont a király is e czélból, az illetőt és birtokait az erdélyi vajda összes vármegyéinek mindennemű hatalma és bíraskodása alól kiveszi. A székely föld tehát, legalább is már V. István korá-

ban, a királyi és vajdai vármegyéktől s váraktól merőben különböző s különálló jogterület volt, a melyen nem vajdai vagy megyei, hanem önálló székely hatóságok működtek, a királytól kinevezett székely ispán vezetése alatt és a hol minden más törvénynek, jognak hatálya megszűnt, mivel ott csupán a székely törvény és jogszokás uralkodott. Mindezek az állapotok és viszonyok pedig, a későbbi bővebb adatokból mindegyre világosabban és határozottabban domborodnak ki, de nem ám úgy, mint holmi újabb fejlemények, hanem ellenkezőleg, mint valami paleontologiai maradványai, egy ősi, primitív, kiveszésre kárhozottatott társadalmi szervezetnek. A Vág és Morva székelyeinek is tehát föltétlenül magukkal kellett vinniök politikai szabadságaikat, hadi szervezetüket s a maguk ősi szokásjogát.

Erdélyi azonban, kinek ezekről halvány sejtelme sincs és ki IV. Béla székely szabadságlevelét olyan fanyarul s a nála annyira szokatlan szűkszavúsággal (Tört. Sz. 1914: 547., nyomtat 33.) tárgyalja, mindezek ellenében, csupán a Várad Regestrum 165. (rég. 208.) számú 1217. évi oklevélkivonatát szegezi (Tört. Sz. 1914: 550., 551., nyomtat 36–37.) annál szaporább bőbeszédűséggel s akkora újongással, mely akarata ellenére elárulja azt is, hogy ismeretsége a Várad Regestrummal s ezzel a darabjával nem régen eshetett meg, mert úgy látszik, még mindig az első, friss benyomás hatása alatt áll. «Tagányi, Hóman és társaik — kiált föl diadallal! — jól nézzék meg ezt a várad regestrumi adatot, mert ez döntő az ő álláspontjukra nézve.» Ez hát az ő ellenállhatatlan 42-cse! csak azután valahogy ócska vasnak ne bizonyuljon. Mert a mi engem illet s nincs kétségem az iránt sem, hogy mindazok a t. urak is, kiket ő társaimul hisz, ezt a neki annyira fontos, döntő adatot, réges rég ismerjük. Hiszen a ki valaha a székely kérdéssel bármily alakban is foglalkozott, annak lehetetlen volt azzal mindjárt meg nem ismerkedni. E kérdésnél, ez éppen az az első kő, melybe mindenki belébotlik, a szószoros értelmében, mert csodálatos! kielégítő magyarázata még ma is hiányzik. Ezért kell hát mindenkinek újra fölfedeznie, végül még Erdélyinek is. Arról van szó, mint ismeretes, hogy 1217-ben Bihar vármegye ispánja előtt, a vármegye Székelyszáz nevű centurionátusából való bihari várszolgák (Bichorienses de centurionatu Seeculzaz) valami szabad embert várszolgának mondtak, a kit azonban az ispán ellenükben szabadnak állapított meg, a várszolgákat pedig elmarasztalta. Már most ebből Erdélyi, még csak nem is következteti, hanem immár föltétlenül bebizonyított-nak veszi, hogy itt csupán egy Székelyszáz nevű századnak, mint

hadi egységnek székely katonáiról lehet szó. Következtetése tehát arra szorítkozik, hogy ennél fogva a székelyek általában véve 1. várszolgák voltak és 2. hogy nem voltak szabadok.¹ «Súlyos, hiteles, megdönthetetlen tények folynak ebből a nevezetes regestából!» — szavalja egyre. Az olyanok azonban, kik a gondolkodás törvényeit többre becsülik merő szavaknál, a fejüket kell, hogy csóválják az ilyen oklevélre, azaz hogy inkább a magyarázatára. Mert hiszen föntebb megismertük már IV. Béla székely szabadságlevelét, s emellett a Székelyföldnek azzal egykorúan kimutatott külön nemzeti életét, szabadságait, a vármegyék és várak szervezetétől és jogától teljesen független, önálló politikai berendezkedését és jogi életét. Már az ebben rejlő logikai kényszer parancsolja tehát reánk, hogy ne higgyünk a szóban forgó oklevélnek, azaz helyesebben a róla szóló eddigi magyarázatoknak. Mert hiszen mások is ilyenformán értelmezték, nemcsak Erdélyi, miről azonban a székely kérdés e legújabb vitatójának azt hiszem alig van tudomása. Ellenkezőleg, ezen oklevél a pozitív történelmi kritika ítélőszéke előtt, igenis egy súlyos és végzetes félreértésről, döntő tévedésről tesz szomorú tanúságot. A félreértés és tévedés gyökere abban rejlik, hogy a *centurionatus* kifejezést katonai értelemben vett *század*-nak fordítják, tehát hadi egységnek, tagjait pedig *katonák*-nak képzelik. Ez a fölfogás azonban, a centurionátusainkról szóló összes eddig ismert adatokkal ellenkezik. Nálunk ugyan is az összes királyi vármegyék, várak már Szent László III. 1. és Kálmán I. 79. törvénye szerint is századkerületekre (*centurionatus*), ezek viszont tizedkerületekre (*decurionatus*) voltak felosztva, melyeknek élén a százados vagy száznagy (*centurio*, *centenarius*) illetőleg a tizedes vagy tíznagy (*decurio*, *decanus*) állottak. Ezek pedig, s elsősorban a századkerületek egyes egyedül: bírósági, közigazgatási, adózási és gazdasági területi egységek voltak. Például, 1213-ban a Várad Regestum 25. (régi 264.) sz. bejegyzése szerint, a *centurio* a saját *centurionátus*ába tartozó várszolgák (*castrensés*) fölött ítél; egyébként is a várszolgák illetősége *centurionátus*uk szerint jeleztetik. Sz. László III. 1. törvénye szerint a tolvajokat század- és tizedkerületenkint nyomozzák ki és viszik bírójuk elé. Kálmán I. 79. törvénye a dénár-adót századkerületenkint rendeli beszedetni; és végül például

¹ Azon a megállapításon is mód fölött örvendezik, hogy t. i. itt is, ekkor már a *civis* elnevezés azonos a *castrensés* (régebben *civilis*) névvel, holott éppen ezt a tételt, régebbi *Válasz*-omban (Tört. Sz. 1914: 437, 438.) nékem kellett bizonyítanom, éppen veleszemben és íme most ő örül neki s engem akar vele czáfolni.

1211 előtt (Smičiklas, Codex dipl. III. 105.) Gora vármegye centuriói arra ügyeltek volt, hogy alattvalóik, a vár részére végzendő mezei munkákat: kaszálást, gyűjtést s betakarítást pontosan elvégezzék. A századkerületek élén álló centuriók tehát, a maguk centurionátusának: bírái, közigazgatási s rendőri főnökei, adószedői és gazdatisztjei voltak egy személyben. Valószínű, ámbár erre már nincs adatunk, hogy a mikor arra szükség volt, bizonyosan a hadi közigazgatást s a hadi szolgáltatások behajtását is, a maguk centurionátusán belül szintén ők végezték. Arról azonban, hogy ezek a centurionátusok, valaha is katonai szolgálatot teljesítettek volna, hogy lakói valaha katonák, a centuriók pedig azok vezérei lettek volna, összes okleveleink mitsem tudnak. De nem is tudhatnak, mert hiszen a centurionátusok tagjai, lakói: rabszolga eredetű várszolgák (péld. Várad Reg. 32. (régi 254.); 51. (régi 147.); 212. (régi 44.); 336. (régi 206.). Hazai Okmt. III. 5. 1240. «centurionem habent, sicut ceteri castrenses habere consueverunt») voltak, kik mint ismeretes a várak birtokain szükséges összes mezőgazdasági és ipari munkákat végezték s egyéb más, nem szabad emberhez illő szolgálatokat teljesíttek, a centuriók mint munkafelügyelőik vezetése alatt, kik azonban maguk persze nem várszolgák, hanem szabad sorsú várjobbágyok voltak. Katonai szolgálatra e kor csak szabad sorsú embert tartván érdemesnek, a vármegyék, várak katonaságát is, a várjobbágyok képezték. Ezek azonban viszont soha, semmiféle, sem közigazgatási, sem katonai századokba (centurionatus) nem tartoztak. Az egyes centuriók is a többi várjobbágyok közt végezték hadi kötelezettségüket, a mennyiben t. i. czélszerűnek találták némelyiküket, a hadjárat tartamára, a várszolgák felügyelésétől elvonni. Valamennyi várjobbágynak közvetlen vezére a hadban, a vármegye, a vár hadnagya (dux exercitus, major castris) volt, tehát a centurionak is, vagyis az ő centuriósága, százados volta itt már egyáltalán nem érvényesülhetett. Az ő rangja nem katonai, hanem csak polgári rang volt, mivel a rábizott század vagy terület rendeltetése is polgári és nem katonai vala. Mindezeket pedig, nemcsak meglévő összes adataink bizonyítják egyhangulag, hanem még ezeken felül is van egy körülmény, mely a mondottakat abszolút bizonyossá teszi. Közismert dolog ugyanis, hogy nálunk e centurionátusok és decurionátusok nem a hazai jogfejlődés termékei, hanem hogy ezeket is már készen vette át Szent István, az ő megyéjének mintájául szolgáló német-frank gaugrófsági intézménnyel együtt, mint e grófságok alsóbb kerületeit, a melyek ott szintén bírósági, rendőri, közigazgatási és gazdasági teendőket

végeztek, — mint nálunk. E német-frank centurionátusoknak vagy hundertschaftoknak eredetét, többen az ős germán hadi felosztásokban keresik, ez azonban mi ránk már nem tartozik, mert a mikorra mi átvettük, katonai rendeltetésük már régen véget ért.

Az a törekvés tehát, a mely nálunk, a hazai centurionátusokban, mégis, minden áron katonai egységeket, katonaságot akar látni, csakis laikusoktól eredhet, kik az idevágó adatokat nem ismervén, mindent a maguk tudásához, szemléletéhez, mely polgári rendeltetésű századokat csakugyan nem ismerhet, igyekeznek alkalmazni és magyarázni. De hogy az «árpádkori társadalomtörténet legkritikusabb kérdései»-nek megoldására vállalkozó Erdélyi is ugyanilyen laikus színvonalon álljon, azon már méltán megütközhetünk s vele együtt a társadalomtörténet barátai. A «Székelyszáz» nevű biharmegyei centurionátus tehát semmi szín alatt sem képezhetett katonai századot, hanem egyszerűen alsóbb közigazgatási kerületet, lakószói nem katonák, hanem polgári foglalkozást űző, rabszolga eredetű várszolgák voltak. Mint-hogy pedig bebizonyítottam, hogy a székelyek soha vármegyékhez, várakhoz nem tartoztak, hanem mindig saját comesük alatt, a maguk nemzeti joga szerinti szabad, független és autonóm életet éltek, napnál világosabb, hogy az, mintha a «Székelyszáz» nevű bihari centurionátus várszolgái székelyek lettek volna, — egyenesen a mesék birodalmába tartozik. Így állván a dolog, ezek mellett a döntő, kétségsbe vonhatatlan tények mellett, az már igazán tizedrangú kérdéssé törpül, hogy hát akkor, mégis, miként magyarázzuk meg a «Székelyszáz» nevet? Mi közöm többé e névhez, ha a dolog lényege, e név eddigi közkeletű értelmezése s mindaz a mit hozzáfűztek, képtelenséggé bizonyult. Legföljebb a magam jószántából azokra az analógiákra utalhatok, a miket szintén a Váradi Regestrum nyújt. Még két más olyan eset van benne ugyanis, mely centurionátusokat név szerint nevez meg. Ilyen a 32. (régí 254.) sz. alatt a kolozsmegyei Agad nevű (castrenses de Clus de centurionatu Agad) centurionátus és az 51. (régí 147.) sz. alatti biharmegyei Sapuri nevű (castrenses de centurionatu Sapuri) centurionátus. Az egyik talán személyre, a másik inkább helynévre vall, vagyis tehát az egyes centurionátusok neve, vagy a centurio *nevétől*, vagy pedig a centurio *lakóhelyétől*, birtokától származik. Eunnélfogva minden valószínűség a mellett szól, hogy a «Székelyszáz» (Secculzaz) nevű centurionátus neve is vagy Székely nevű centuriójától, vagy annak Székely vagy Székelyszáz vagy esetleg Székelyszász nevű birtokától, székhelyétől származik. De lehetséges az is, hogy e névben a száz (zaz) a centu-

rionátust magát is jelenthette, annak volt a műszava, a mit az is támogathat, hogy a centuriót régen száznagynak és nem századnagynak hívták. De ez esetben a névnek első tagja a Székely aligha lehet személynév, mert akkor inkább Székelyszáza volna, hanem inkább Székely helynév, a milyen mindig volt most is és régen is. Ez a helynév persze, megint valami Székely nevű személyre, mint első birtokosra, vagy megszállóra utal vissza, mert székely telepítvényre ebben a korban még nem szabad gondolnunk, meg aztán akkor okvetlenül a -falva, vagy -laka stb. szót ragasztották volna hozzá. Egyébiránt meg kell még jegyezni, hogy egyes székelyek, bármikor kiszakadhattak a székely közönségekből, sőt még olyan egyes székelyekről is lehet szó, a kik különféle okokból közönségtől száműzettek vagy szolgaságba estek.

Van azonban Erdélynek a székelyek szabadsága és függetlensége ellen még egy utolsó érve is (Tört. Sz. 1914: 549. 559. knyomat 35. 45.), azaz jobban mondva a Karácsonyié, kinek a Századok 1912. évfolyamában (292—294.) az erdélyi székelyek első 1210. évi hadjáratáról szóló cikkét teljesen, sőt túlságosan magáévá teszi. E hadjáratot II. András parancsára a Türje nembeli Joáchim szebeni ispán vezette a bolgár csár segítségére, maga mellé vevén a szászokat, oláhokat, székelyeket és bessenyőket (associatis sibi Saxonibus, Olacis, Siculis et Bissenis), a mint ezt egy kivonatos oklevél (1250 jún. 24. kelettel Smičiklas IV. 421. 422. és 1259 jul. 1. kelettel u. o. V. 132. 133.) mondja Mátyás király 1486. évi átíratában. E négy nemzetbeli csapatnak szerény felsorolásából. Karácsonyi azt a túlságosan messzemenő következtetést vonja ki, hogy mivel a sereg ezekből állott és Joáchim szebeni ispán volt, «világos, hogy ezek mind az akkori szebenmegyei lakosokból állottak ki». Sőt e népek sorrendjéből még azt is képes kihozni, hogy az ott megnevezett székelyek, számszerint is, a harmadik helyen állottak s hogy tehát ezen székelyeknek akkor külön ispánjuk nem volt. Végül hozzáadja, hogy mivel «a bihari hadnak még 1217-ben is külön székely századja volt, azt kell feltételeznünk, hogy Szeben várához is tartozott külön székely század!» Ime! a mindegyre föl-föltámadó Székelyszáz, de a melyet most az egyszer úgy eltemettünk, hogy azt még a Karácsonyi zsenije sem lesz képes többé halottaiból föltámasztani. A mi pedig a szebeni ispán hadjáratát illeti, ő épen azért vette maga mellé, de nem ám a maga hatalmából, hanem a király parancsára, az oláhot, székelyt és bessenyőt, mivel a közvetlenül alája tartozó szászok erre magukban elégtelenek voltak. Ámde Joáchim nem is mint szebeni ispán, hivatalánál fogva, hanem mint a királytól erre kijelölt hadvezér

vezette a hadjáratot, a melléje kirendelt oláh, székely és bessenyő hadakkal, a miknek számarányára azonban, az oklevél igazán semmiféle támaszpontot nem nyújt. Az ispánság és az ad hoc hadvezérség, nálunk mindig két teljesen különböző functio volt, a miből egymásra következtetni nem szabad. Hogy a székelyeket a szebeni ispán vezette, nem pedig a saját ispánjuk, még ez sem következik az oklevélből, melynek hivatása különben is Joáchim úr dicsőségét volt hivatva zengeni, nem pedig a székely ispánét. Sőt ellenkezőleg, egészen bizonyosnak tartom, hogy a székely meg a bessenyő hadakat itt is a saját ispánjuk vezette, mivel eddig is minden adat e mellett szólt, de persze mindegyiknek kötelessége volt a király hadvezérének engedelmeskednie, csak-hogy nem ám mint szebeni ispánnak. Azt a föltevést végül, hogy Szeben várához külön székely, s tegyük mindjárt hozzá, külön bessenyő század is tartozott volna, kénytelenek vagyunk a kiérdemesült bihari Székelyszáz után, szintén a mesék birodalmába száműzni. Legalább is addig, a míg Szeben vára, várjobbággyai, centuriói, centurionátusai stb. valaha elő fognak kerülni, mert mostanáig ilyesmikről a tudomány mitsem tud. Sőt a szász comitátusokat valahogyan másképen (lásd péld. Auner Mihály alapvető tanítását «Korrespondenzblatt» XXXVI. 74. 75.) képzeljük.

Erdélyi persze a székely kérdésben is bírónak tolja föl magát. Szerinte (Tört. Sz. 1914: 560, nyomtat. 46.) «eddig Karácsonyi közelítette meg legjobban a székely kérdés igazi megoldását, mikor bebizonyította, hogy a székely nem volt külön nemzetiség». Én ezekről Erdélyivel, ki e kérdés kútfőit épen nem, irodalmából pedig csak Karácsonyi füzetét s idézetei miatt Sebestyén könyvét ismeri, szóba nem állok, mert Aquinói Szent Tamással tartok: «Timeo hominem unius libri!» Épen tehát csak a mennyire álláspontom megértésére szükséges, ki kell jelentenem, hogy a Karácsonyi elméletét teljesen elhibázottnak tartom. A székely névnek egy szlávból (!) vett merőben téves s a nyelvtudósok által nyomban ki is végzett etymológiájából kiindulva, a székelyeket, erőnek erejével erdészeknek, erdei útvágóknak akarja megtenni, a mely hivatásukról egyetlen egy kútfő sem tud, ellenben külön álló nemzetiségüket, a mivel viszont minden kútfő tele van, konokul megtagadja. Olyan népnek mutatja be, melyet Magyarország minden részéből úgy szedtek-vettek volna össze, holott a hiteles kútfők egész sora, még a XVI. század első felében is s ekkor már egész Európában egyedül mint a legzárkózottabb s ősi szokásaihoz szívósan ragaszkodó nemzeti társadalmat tünteti föl. Karácsonyi elmélete tehát, már csak ezek miatt is önönmagát rekeszti ki

minden pozitív alapon álló kútfőkritika köréből. De mivel az ő tudásköre olyan hatalmas, tudmányszeretete annyira komoly, objectivitása egészen az önmegtagadásra áll készen, innen van aztán, hogy az ő hibái sohasem meddők, s hogy még azokból is tanulhatunk. Annál furcsább látványt nyújt azonban Erdélyi, a ki Karácsonyinak a fönti összes vonásokra nézve éppen az ellenkezője, mikor Karácsonyi székely elméletét commentálva (Tört. Sz. 1914: 559., 560. l. és l. jegyzet, nyomtat. 46. l. és l. jegyzet; ugyanezt ismételve Tört. Sz. 1915: 344, nyomtat. 102.), adataival egy Karácsonyinak segítségére siet. Analogiákkal akarja megvilágítani, hogy miként telepíthették át Magyarországból, persze holmi várszolgákból meg erdőőrökből stb. a székelyeket Erdély keleti szélére. Szerinte, egyszerűen Kálmán I. 38. törvénye alapján, mely mindig módot nyújtott a királynak, hogy a várszolgákat egyik megyéből a másikba, egyik ispántól a másikhoz tegye által. Már most erre két olyan adatot hoz föl, melyek Magyarországon is primipilusról, erről a székely (de persze csak későbbi) specialitásról szól. Az egyikről nem szövegek, mert azt Karácsonyi füzetéből (27., 58.) vette, de a másik 1231. évi (Wenzel XI. 230—234.) primipilus-adat azonban valószínűsítő történelmi Leiter Jakab. Az oklevél hiába címézi ezt a primipilust Tamás comesnek! hiába mondja, hogy őt II. András király «pro primipulo» küldte a cseh király segítségére! a német császár ellen! Erdélyi még akkor is, e Tamás comest rendületlenül, két helyen is Szatmár vára jobbágyának, hadnagyának, tehát elmélete szerint szabadosnak tartja! Holott a valóságban Tamás comes, volt nyitrai megyei ispán, a Huntpázmán nemből való Szentgyörgyi grófoknak őse, a kit a király hadvezérül (ezt jelenti itt a primipilus, a mint különben a régi magyar hadnagy szónak is, még sokáig ez volt az értelme) küldött a német császár ellen, de nem ám a szatmári hadnagy maroknyi seregével, hanem illő hadsereggel és a ki végül éppen ezért 1231-ben ugyanazon oklevél (!) szerint két olyan óriási erdőséget kapott a királytól adományba, melyen ma, éppen Karácsonyi szerint 2 szabad királyi város és 32 falu áll. Polémiájában pedig nincsen egymagára az ilyen baklövés. Méltán vethetjük föl tehát azt a kérdést, hogyan vethetjük mégis Erdélyi árpádkori társadalomtörténetünknek éppen legkritikusabb kérdéseit megoldani akarni, a mikor e társadalomnak ilyen kimagasló alakjait ennyire nem ismeri és félreismeri?

TAGÁNYI KÁROLY.

A M. Tud. Akadémia kiadásában megjelentek:

Asbóth Oszkár dr. A hangsúly a szláv nyelvekben	1.60
— Szláv jövevényszavaink I.	2.
— A j > gy változás a hazai szlovének nyelvében és a dunántúli magyar nyelv- járásokban	1.20
Bálint Gábor. Kazáni-tatár nyelvtanulmányok. 3. füzet. Egy-egy füzet	2.—
Ballagi Mór. A nyelvfelődés történelmi folytonossága és a Nyelvőr	—40
— Baronyai Decsi János és Kis-Viczay Péter közmondásai	—20
— Nyelvünk újabb fejlődése	—40
Brassai Sámuel. A magyar bővített mondat	—60
— A mondat dualismusa	1.20
— Paraleipomena kai diorthoumena. A mit nem mondtak s a mit rosszul mondtak a com- mentatorok Virg. Aeneise II. könyvére. Különös tekintettel a magyarokra	—80
— Szórend és accentus	—80
Budenz József. A németországi philologok és tanfőriak 1874-ben Innsbruckban tartott gyűléséről	—30
— Az ugor nyelvek összehasonlító alakтана. Három füzet	4.80
— Egy kis viszhang Vámbéry Armin úr válaszára, vagyis «A magyarok eredete és a finn- ugor nyelvészet» című II. értekezésére	—40
— Erdei- és hegyi-cseremisiz szótár. (Vocabularium cseremissicum utriusque dialecti.) Főleg Reguly cseremisiz szógyűjteményéből és az Újtestamentom cseremisiz fordításából 1.—	1.—
— Moksa- és erza-mordvin nyelvtan	1.—
Caleptinus latin-magyar szótára. Kiadta Melich János	10.—
Coelius (Bánffy) Gergely. Szent Ágoston reguláinak magyar fordítása (1537) kiadta Dézsi Lajos	2.—
Finály Henrik. A besztercei szószerzet. Latin-magyar nyelvemlék a XV. századból. — Az eredeti kéziratból kiadta, értelmező jegyzetekkel kísérte és teljes számutatókat — készített hozzá	4.—
Földi János magyar grammatikája. Közveteszi Gulyás Károly	6.—
Gedeon Alajos dr. Az alsó-metenzéfi német nyelvjárás hangtana	1.50
Goldziher Ignác dr. A buddhismus hatása az iszlámra	—80
— A muhammedán jogtudomány eredetéről	—20
— A nemzetiségi kérdés az araboknál	—60
— A pogány arabok költészetének hagyománya	1.20
— A spanyolországi arabok helye az iszlám fejlődése történetében	1.—
— Jelentés a M. T. Akadémia könyvtára számára keletről hozott könyvekről	—40
— Palesztina ismeretének haladása az utolsó három évtizedben	—80
Halász Ignác. Svéd-lapp nyelv V: Népköltési gyűjtemény a pite lappmark arjepluigi egyházkerületéből. Gyűjtötte s magyar fordítással, jegyzetekkel ellátta	6.—
— Svéd-lapp nyelv VI: Pite lappmarki szótár és nyelvtan. Rövid karesuandói lapp szó- jegyzékkel	3.20
Hunfalvy Pál. A kondai vogul nyelv. A Popov G. fordításának alapján	6.—
— A számlálás módja és az év hónapjai	—40
Imre Sándor. Nyelvtörténelmi tanulságok a nyelvújításra nézve	1.20
Joannovics György. Érisük meg egymást. (A neológia és orthológia ügyében)	—60
— Szórendi tanulmányok I. rész — 60, II. rész	—80
Komjáthy B. Epistola Pauli lingua Hungarica donatae. Krakó 1533.	6.—
Körösi Csoma Sándor emlékezetére. Előadások. 1. szám. Gróf Kuun Géza: Ismereteink Tibetről	1.50
2. szám. Goldziher Ignác: A buddhismus hatása az iszlámra	—80
3. szám. Thury József. A középpászai török nyelv ismertetései	—80
Kunos Ignác dr. Három karagöz-játék	2.—
— Kis-Ázsia török dialektusairól	—90
— Naszreddin Hodsa tréfái. Török (kis-ázsiai szövegét gyűjtötte, fordítással és jegyzet- ekkel ellátta	3.—
— Oszmán-török népköltési gyűjtemény. Két kötet	10.—
— és Munkácsi Bernát dr. A belviszonyragok használata a magyarban	1.—
Gróf Kuun Géza. A kúnok nyelvéről és nemzetiségéről	—80
— A sémi magánhangzókról	—75
— Adatok Krim történetéhez	—40
— Codex Cumanicus. Bibliothecae ad Templum Divi Marci Venetiarum primum ex integro edidit, prolegomenis notis et compluribus glossariis instruit	10.—
Magyarországi Német Nyelvjárások. Szerk. Petz Gedeon. 1. Gedeon A. Az alsó- metenzéfi német nyelvjárás hangtana	1.50
2. Lindenschmidt Mihály: A verbázi német nyelvjárás	—90
3. Gréb Gyula: A szeptesi felföld német nyelvjárása	1.80
4. Hajnal Márton: Az isztiméri német nyelvjárás hangtana	1.20

Magyarországi Német Nyelvjárások. Szerk. Petz Gedeon. 5. Kräuter Ferencz :	
A niczkyfalvai német nyelvjárás hangtana	1.—
6. Schäfer Illés: A kalaznói nyelvjárás hangtana	1.20
7. Mráz Gusztáv: A dobsinai nyelvjárás	2.40
Mayr Aurél dr. A lágy aspiraták kiejtéséről a zendben	—20
— Az úgynevezett lágy aspiraták phoneticus értékéről az ó-indben	1.20
Melich János. A gyöngyösi latin-magyar szótár-töredék. Veress Ignác másolata felhasználásával közrebocsátotta, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta	5.—
— Melyik nyelvjárásból valók a magyar nyelv régi német jövevényszavai. (A középfrank nyelvjárás térképével).....	1:20
— A brassói latin-magyar szótár-töredék	—60
— Szikszai Fabricius Balázs latin-magyar szójegyzéke 1590-ből	3.—
— Révai Miklós nyelvtudománya	1.—
Molnár Albert. (Szenczei-) naplója, levelezése és irományai. Jegyzetekkel ellátta Dézsi Lajos. Hasonmással	9.—
Munkácsi Bernát. Arja- és kaukázusi elemek a finn-magyar nyelvekben. I. kötet: Magyar szójegyzék s bevezetésül: A kérdés története	12.—
— Budenz József emlékezete	1.20
— Vogul népköltési gyűjtemény. I. kötet: Regék és énekek a világ teremtéséről. Első füzet. Vogul szövegek és fordításai. Saját gyűjtése és Reguly Antal hagyományai alapján	3.—
Kiegészítő füzet	—
II. kötet: Istenek hősi énekei, regéi és idéző igéi. Első füzet. Vogul szövegek és fordításai. Saját gyűjtése és Reguly Antal hagyományai alapján	8.—
III. kötet: Medveénekek. Első füzet. Vogul szövegek és fordításai. Saját gyűjtése és Reguly Antal hagyományai alapján	10.—
IV. kötet: Eleteképek. Sorsénekek, vitézi énekek, medveünnepi színjátékok, állaténekek, mesék, találós mesék, néprajzi apróságok, földrajzi névjegyzék. Első füzet. Vogul szövegek és fordításai. Saját gyűjtése és Reguly Antal hagyományai alapján	8.—
— Votják népköltészeti hagyományok	4.—
— Votják szótár. 4 füzet	16.—
Nyelvemlékek. Régi magyar — Kiadta a M. T. Társaság IV. kötet. Első osztály: Guary-codex	2.—
Második osztály: Egyházi vegyes könyv. (Winkler-codex)	3.—
V. kötet: A Jordánszky-codex bibliafordítása. Saját alá rendezte és kinyomatta Toldy Ferencz. A kész nyomtatványt az eredetivel összevetette, a Csemez-töredék szövegével kiegészítette és előszóval ellátta Volf György	12.—
Nyelvemléktár. Régi magyar codexek és nyomtatványok. Szerkesztik: Budenz József, Szarvas Gábor és Szilády Aron. Közzéteszi Volf György. Tartalma:	
IV. és V. kötet: Érdy-codex. Egy-egy kötet	4.—
VI. kötet: Tihanyi-codex. — Kazinczy-codex. — Horvát-codex	4.—
IX. és X. kötet: Érsekújvári-codex. Egy-egy kötet	4.—
XI. kötet: Debreczeni-codex. — Gümöri-codex	4.—
XII. kötet: Döbrentei-codex. — Teleki-codex	4.—
XIII. kötet: Festetics-codex. — Pozsonyi-codex. — Keszthelyi-codex. Miskolczi-töredék	4.—
XIV. kötet: Lobkovitz-codex. — Batthyányi-codex. — Czech-codex	4.—
XV. kötet: Székelyudvarhelyi codex. — Guary-codex. — Nádor-codex. — Lázár Zelma-codex. — Birk-codex. — Piry-hártya.	6.—
Pestí Gábor. Wy Testamentum magyar nyelven	6.—
Révai Joan Nicolaus. Elaborator grammatica hungarica. Vol. III. Ed. Sigismundus Simonyi	6.—
Simonyi Zsigmond. A jelzők mondatnana	5.—
Szegedi Gergely Enekeskönyve 1569-ből	5.—
Magyarország Történelmi Földrajza a Hunyadiak korában. Írta: Dr. Csánki Dezső. I. k. 1890. XII éz 790 lap. Ara	14.—
II. k. 1894. VIII és 862 lap. Ara	14.—
III. k. 1897. VI és 698 lap. „	14.—
V. k. 1913. VIII és 973 lap. „	20.—

*Megrendelhetők a M. Tud. Akadémia könyvkiadóhivatalában
Budapest, V., Akadémia-utca 2. sz.*

St 334

V/22j Duplikat
D.H.

V. évfolyam.

1916.

3. füzet.

TÖRTÉNETI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

ANGYAL DÁVID

Megjelen évenként négy tizives füzetben január,
márczius, június és október hónapokban.
Előfizetési ára egy évre 12 K, egy-egy füzet 3 K.

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

1916

Kéziratok és könyvek a szerkesztő lakására küldendőik
(II. k., Retek-utca 37.)

TARTALOM.

	Lap.
<i>Szekfü Gyula</i> : A Hódoltságkorabeli Török Történetirők (I.)	321
<i>Oszvald Arisztid</i> : Hunyadi János ifjúsága (I.)	354
<i>Györy Árpád</i> : A Czobor-Strahlenheim párbaj Története	366

Kisebb közlemények.

<i>Vajda György</i> : Morus Tamás a magyar tudományos irodalomban	379
---	-----

Irodalom.

Dr. Johannes Kinkel : Die sozialökonomischen Grundlagen der Staats- und Wirtschaftslehren von Aristoteles. Leipzig 1911. Ism. <i>Vida Sándor</i>	382
Dr. Divéky Adorján : Zsigmond lengyel herceg budai számadásai (1500—1502. 1505.) Budapest 1914. Ism. <i>Békefi Remig</i>	386
Veress Endre : Berzeviczy Márton. Budapest 1911. Ism. <i>Zsinka Ferencz</i>	387

Folyóiratok és könyvek.

<i>Elmélet</i> . Irta : <i>Fogarasi Béla</i>	391
<i>Ókor</i> . Irta : <i>Heinlein István</i>	392
<i>Középkor</i> . Irták : <i>Gagyi Jenő</i> és <i>Patek Ferencz</i>	394
<i>Újkor</i> . Irták : <i>Gagyi Jenő</i> , sz., és <i>Zsinka Ferencz</i>	397
<i>Könyvek Jegyzéke</i> . Irta : <i>Gulyás Pál</i>	392, 394, 397, 400
<i>Magyar Történet Idegennyelvű Folyóiratokban</i> . Irta : <i>Auner Mihály</i>	401

Különfélék.

Fogarasi Béla : Kármán Mór †	403
Szegedy Rezső : Smičiklas Tádé †	405
Tagányi Károly : Felelet dr. Erdélyi Lászlónak «Árpádkori Társadalomtörténetünk legkritikusabb kérdéseire.» (II).	409

10/221

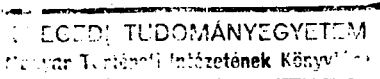
A HÓDOLTSÁGKORABELI TÖRÖK TÖRTÉNETÍRÓK.

(Kütfőkritikai tanulmány.)

I.

A *Török-magyarorkori Történeti Emlékek* második osztályának, az *Iróknak* kiadását 1893-ban kezdette meg a M. Tud. Akadémia. Azóta majdnem egy egész emberöltő mult el, a munka maga pedig nem is egy, hanem két tudós életét emésztette meg. A két első kötet után Thúry József munkás kezéből hullott ki a toll; utódjának, Karácson Imrénnek két újabb kötet elkészítését adta meg a sors, a harmadiknak, a sorozat ötödik kötetének sajtó alá adása előtt pusztult el oly tragikus módon ott távol Konstantinápolyban. Most, hogy az Akadémia történeti bizottságának utasítására ez a hátrahagyott kötet megjelenik, talán helyénvaló, egy pillanatra megállni és az elmúlt emberöltő útjára visszatekinteni. A tudományos munka folytonosságának tudata kell, hogy éljen bennünk. De a munka békéjében elköltözött elődök tisztelete is kívánja, hogy mielőtt tovább mennénk az ő útjukon, világos képet alkossunk magunknak, miféle eredményeket értek ők el és minő sikerekre, a tudomány mekkora gyarapítására számíthatunk, ha a tőlük nehéz munkában kitaposott ösvényeken tovább haladunk.

A magyar irodalom figyelme a mult század közepén fordult először a török történetírók felé. Csak egy jelenség ez a nagy nemzeti irodalmi folyamatban. Az irodalmi renaissance-nak 1848 előtti, romantikus fele a mult iránti érdeklődést erősítette, a latinnyelvű történetírást kivetette a divatból, egy csomó, a jelen irányaival érzelmi közösségbe hozható múltbeli eseményt közismertté tett és ugyanezeknek nemzeti romantikus stilizálásával a történeti szemléletnek

hosszú időre érvényes formákat adott, de sem a korszak nagy történetiróját, minő Lamartine, Guizot, Michelet, Carlyle voltak, sem a nemzeti történet tudományos megalapozását, a mint ezt pl. Quinet kiadványaiban, de legkövetkezetesebben a Monumenta Germaniæ-ben látjuk, létre nem hozta. A fejlődés rendkívüli gyorsasággal hömpölygött azon a pár évtizeden keresztül és a kit magával ragadott — pedig kit nem ragadott magával, a kiből lehetség volt? — annak nem maradt ideje, gondolatait és vágyait a lassan érő történeti munka köntösébe öltöztetni.

A katasztrófát követő halotti csend hozta meg ennek idejét. A magyar nyelvű történetírás, mint tudomány ekkor születik meg. Az a disciplina, a mely többé nem classikus vagy francia formuláknak vagy constructióknak a magyar történetre való alkalmazásából áll, a mi még Virág vagy Bajza ideálja volt, hanem már tudományág, mely iparkodik anyagát egész terjedelmében megismerni és a külföldi tudományos módszerek használatával feldolgozni. Az első, ma is használható publicatiók ebből az időből származnak. Jellemző a francia romantikus irány elhagyása és a német kútfőgyűjtési mozgalomnak átültetése, a dolog természetéből kifolyólag egyelőre a kritika világossága és biztossága nélkül. A mint idejük lett az embereknek a multba fordulni, ámulva vették észre, mi minden új, soha nem sejtett dolog hozható elő a régi kéziratokból, majd nemsokára az először megnyitott levéltárakból. Miként a vonalból kinéző gyermek fáradhatatlanul megcsodál minden előbukkanó facsoportot és az egyforma fehér házikókat. Az új felfedezések közlésére tág teret nyújtottak az új irodalmi és tudományos folyóiratok, melyeknek a politikai hírlapírás béklyóbaverése óta mind nagyobb közönségük lett. Ebben az összefüggésben merültek fel egyszerre a török történetirók. A két első, a ki az ő minket illető előadásait magyar fordításban nyújtotta a közönségnek, Repiczky János és Vámbéry Ármin volt. Az ötvenes évek legelejétől kezdve majdnem másfél évtizeden át közölnek nagyszámú fordítást, egy-egy történeti eseményt megvilágító töredékeket. Az Akadémiának tudományos folyó-

íratain kívül Repiczky a *Család könyvét* is ellátja török történetírókkal, Vámbéry az Erdélyi Múzeum Egyletnek hasonlóképen a nagyközönségre számító *Évkönyvében* teszi ugyanezt.

Kétségtelen, hogy ezek a kiadások tudományos czélból készültek. A tudomány azonban új volt és kora gyermekkorát élte. A korábbi, magas színvonalú latinnyelvű tudomány nem hatott többé. Az írók felfedezték, hogy a nemzeti multnak sok-sok ismeretlen forrása van és tudományos munkájuk abban állott, hogy minél több ilyen ismeretlen forrást hozzanak napvilágra. Ilyes közleményekkel találkozunk: *A zentai ütközet, Török írókból, — Győr várának elfoglalása a török által, — A mohácsi ütközet (Pecsevi-hől); — Fordítása annak a levélnek, melyet Bethlen Gábor magyar király a fővezérhez intézett.* Egyrészt meg akarták mutatni a közönségnek, milyen is volt az a híres zentai csata vagy a mohácsi vész, — ez tehát a fordítások tudományos háttere, másrészt a curiositas szempontját elégitették ki a különös formájú, nem egyszer mulatságos török elbeszélések közlésével. Hogy e fordításoknak egyéb tudományos czélt nem szabad tulajdonítanunk, világossá teszi az a körülmény, hogy a lefordított részletek gyakran szó szerint megtalálhatók Hammer munkájában. A fő magyar közönségnek a hazai történet eseményeiről felvilágosítása volt és hogy ez egyszerű fordítás által érethetett el, a tudomány kezdő voltát mutatja.

Ugyanilyen állapotban volt a magyar és a nyugati kútforók közlése és kritikája is. A régi *Magyar Tud. Akadémiai Értesítő*, különböző osztályaival, az *Új Magyar Múzeum*, a *Magyar Történelmi Tár* szinte áttekinthetetlen tömegű töredékes, összefüggéstelen publicatiót, talált kéziratokról szóló jelentést tartalmaznak, a melyeknek minden lapjáról felénk árad a kevéssé tudományos, de nemzetileg örvendetes örömujjongás, szinte mámoros tudat: Megtáltuk! Ime itt van! Ezzel is gazdagabbak vagyunk! Ez is a miénk. Nem kell magunkat szégyelni, a mi multunk sem szegényebb, mint más nemzeteké! Ez a megható, tökéletesen őszinte

fölfödözési mámor a kiegyezés boldogabb idejében megújult, a széles műveltségű emigránsok hazatérésével szélesebb, európai körre terjedt ki. A történelmi anyag kiadására szolgáló vállalatok és folyóiratok megszilárdultak és így a kutatási, helyesebben találási és kiadási vágy intézményes biztosítékot nyert. Mind több és több publicatio jelent meg, a nélkül, hogy az anyag feldolgozása ezzel lépést tartott volna. A mult documentumai folyton szaporodtak és mivel a publicáláshoz kapcsolódó nemzeti momentum — többé-kevésbé élénken, — mindvégig megmaradt, a kiadott anyag értékelése, tudományos szempontoknak alkalmazása csak lassan törhetett útat e tömkelegben.

A publicatiónak azt az intézményesen biztosított phasisát e török történetírók a kiegyezés idején nem érték el. Sem nyelvész, sem történész nem akadt, a ki Repiczky és Vámbéry művét folytatta volna s a töredékek után hosszabb lélekzetű fordításba fogott volna.¹ Salamon Ferencz a török hódítás viszonyai megvilágításánál és a Zrinyiek történetében nem a török írókra támaszkodott, sőt néhol tüntetően kiemelte, hogy nem lehet adataikra építeni. A török írók ismerete nem tartott lépést a nyugati írókéval s így az a lassú, de félre nem ismerhető kritikai haladás, mely a nyugati írók adatait apránként a feldolgozás céljaira alkalmazhatókká tette, nem terjedt ki a törökökre. A nyolczvasas évek legvégén és a kilenczvenesek elején a török írók szinte szűz területnek látszottak, a kutatás ott vette fel a fonalat, a hol Repiczky és Vámbéry elejtették és az első szükséglet az volt, hogy minél több író minél előbb egész terjedelmében ismeretessé váljék a magyar történetírás előtt. A török írók ismerete a kilenczvenes évek elején ott volt, a hol a magyaroké a hatvanas évek végén, a nagyméretű publicatiós

¹ Összefüggő, tervszerű *publikálásra* sor nem került *akkor*, bár Repiczkyt az Akadémia történettudományi osztálya 1851 október 6-iki «kisgyűlésén» megbizta «a hazánkat is érdeklő fontosabb török történetíróknak a szükséghez képest kivonva vagy egészben áttételével». (*Új Magyar Múzeum* II. 1851—52, II. kötetben közölt jegyzőkönyv.)

munka megindításakor. Ebből a tényből több kritikai jelentőséget meg fogunk érthetni a további előadás folyamán.

Thúry József kitűnő keleti nyelvismerettel és fordítónál különösen ritka magyar nyelvérzéssel végezte munkáját. Tudományága kezdetleges voltához képest a fordítást és commentálást tartotta feladatának, kritikai kérdések ritkábban merültek fel előtte. Nézete szerint «nagyon fölösleges munkát végezne, ha bizonyítani akarná, hogy történetírásunk — mikor a török-magyar érintkezések és a hódoltság korát tárgyalja — nem nélkülözheti a török historiai irodalom emlékeit». Az ő török íróiban teljesen bennük élt, megszerette őket; azokat, a kik az elbeszélte dolgok szentanui voltak, hiteles kútfőknek tartotta, a nyugati kútfőkön kifejlődött kritikának elveit a törökökre alkalmazván. A mi kritikai nézeteink szerint ezek az írók valóban sok mindennel rendelkeznek, a mi előadásukat hitelessé, nem egyszer elsőrangúvá, döntővé teheti. Igen sok közülök csakis saját élményeit mondja el, majdnem mindegyik kiemeli, hogy saját szemével látottakat ír le; nem egy közülök magas hivatalokban szolgált, tehát a mi fogalmaink szerint — megvan a műveltsége és látköre, hogy jól lásson és a látottakat jól írja le — az egyik, Lutfi basa, nagyvezir volt, tehát iratát ép olyan fontosnak kell tartanunk, mint nyugati államférfiak memoirejait. Nem szabad elfelednünk, hogy a nyugati kútfőkritika egyik fontos eszköze: az író személyes viszonyainak, pártállásának stb. ismerete a törököknél rendesen nem áll rendelkezésünkre, már csak azért sem, mivel az ugyanolyan nevű pasákat és bégeket csak nehezen tudjuk identifikálni és a szereplő egyéneket egy adott időpontban szinte lehetetlen pártokká, coteriákká, klikkekké tömöríteni. Még a magas állami hivatalokat viselt íróknak is alig ismerjük a rokonságát és egyéb érdek körét. Így aztán észrevétlenül is az írók saját adataira vagyunk utalva és a mit ők becsületesen, jó képpel állítanak, sőt gyakran igaz beszéd gyanánt erősítgetnek, szívesen elhiszszük nekik. Ebben az irányban, adataik elfogadására hajt bennünket csodálatos részletgazdagságuk, kicsi kis dol-

goknak mellékes részletekbe menő elbeszélése akkor, mikor a nyugati kútfők, pl. Istvánffi, távolról sem tudnak hasonló aprólékos dolgokat elbeszélni. Nem csoda tehát, hogy Thúry József fölöslegesen tartotta a kérdés megvitatását, mit lehet a török írókból tanulnunk és hogy ugyanezen állásponton maradt utódja, Karácson Imre is. Az új anyag ott volt előttük, teli vödörrel meritettek belőle és nagy volt az örömük, mikor a magyar írók adatait kiegészítő, nem egyszer egészen új előadásokat sikerült napvilágra hozniok. A fölfödözés öröme, a mint ezt a hatvanas évek publicáló munkájánál tapasztaltuk, Thúrnyál néhol elemi erővel nyilatkozik meg. Szívesen állítja szembe az ő ujonnan megtalált anyagát a Hammertől nyújtottal és súlyos csapásokkal ostromozza a rendetlenül dolgozó osztrákot, ha ez a török író adatát rosszul olvasta vagy hibásan regisztrálta. Vissza a kútfőkhöz, vissza az eredeti szöveghez! ugyanaz a kiáltás, melylyel a hatvanas évek nagy kiadói fellendülése megindult.

A Thúrytól lefordított írókat a magyar feldolgozások szelvében-hosszában használták; különösen a hadtörténetírók, köztük Gömörý Gusztáv és Rónai Horváth Jenő, aknázták ki hadtörténeti bőségüket. Egyes események kútfői megbeszélésénél lépten-nyomon találkozunk jelenetekkel, mikor egy-egy török író és Istvánffi, Verancsics, Jovius adatai egymással szembe állítatnak s mikor a nyugati írókon kifejlődött kritikai elvek a magyar és török íróra egyképen alkalmaztatnak. Adataik eltérése esetén szokássá vált a török történetíró adatát fogadni el a keresztényével szemben, ha az előbbi azt állítja magáról, hogy jelen volt az elbeszélte dolognál. A török írók ily módon, észrevétlenül, előzetes vizsgálat nélkül, polgárjogot nyertek a nyugati közösségben, sőt idegen eredetüknél, friss színeiknél, újdonságuknál fogva nem egyszer háttérbe is szorítják a régi lakosokat.

Pedig bizonyos, hogy igen sok sajátságuk van, a mi csakis az övék és a minek kritikai megítélésére nem nyújt elég támaszpontot a keresztény kútfőkön kifejlődött kritika. A török és magyar kútfők egyenrangúságához szoktatott fül

elrettenve hallja az egyik író, Evlia Cselebi nézetét arról, mi is a történetírás. Ime a török felfogás: «... a keresztény nemzetek különféle nyelvei közt a legvilágosabb és legékesszólóbb a régi latin nyelv, mely oly bájos és kellemes, mint az arab és perzsa nyelv. Ezen a nyelven írt történelmek megbízhatók és soha valótlanúságot nem irnak. Ha ugyanis valaki könyvet ír, azt a könyvet és történelmet az összes papok átvizsgálják és ha egyetlen helytelen szó, ha semmi túlzás és elhanyagolás nincsen benne, akkor valamennyinek véleményét és lizenkét hánnak pecsétjét alájegyzik s utána elrendelik a könyvnek kinyomatását.¹ A ki- nek *ilyen* véleménye van a történetírói hitelesség kriteriumairól, aligha ítéltető meg nyugati kritikai szempontokból és azt hiszszük, nem lesz fölösleges, ha a következőkben előbb épen Evlia Cselebi hitelességét és használhatóságát vizsgáljuk meg, azután megkíséreljük, hogy a török történetírók kritikáját illetőleg néhány általánosabb és gyakorlatilag is alkalmazható szemponthoz jussunk. A következő, nem egyszer tekervényesnek látszó tárgyalásnál, melynek a török írók komplikált menetéhez kell alkalmazkodnia, az olvasó szives türelmét kérjük. Az eredmény, reméljük, nem egyéb lesz, mint hogy biztos kriteriumokra fogunk jutni a török írók felhasználásánál, egyúttal pedig igazságot szolgáltatunk nekik, kiket a nyugati történetírás nem szokott komolyan venni. Mert méltánytalan őket a nyugatiakhoz mérni, viszont, ha önmagukban tekintjük őket, épen olyan sympathikus és tiszteletreméltó alakoknak látjuk, mint a minők kortársaik, a mi nagy íróink, Forgách, Istvánffi, Szamosközy voltak.

II.

Evlia Cselebi munkáinak Magyarországgal foglalkozó részei Karácson Imre fordításában két kötetet tesznek ki. Írójuk egyénisége határozott, éles körvonalakban jelenik meg bennük. Olyan író benyomását nyerjük, a ki egész

¹ Evlia Cselebi (Karácson fordítása). I. 428.

életét az igazság kutatásának szentelte, a ki komolyan készült erre a hivatásra. élete folyamán sok mindent látott és csodálatos szorgalommal följegyzett magának. Már gyermekkorában világutazónak készült, azaz olyan tudósnak, a ki a katonai és politikai pályát megvetve, a világot bejárja, a vidékeket, városokat tágra nyílt szemmel megtekinti, a hozzájuk fűződő történeti adatokat följegyzi magának és tapasztalatait egy ilyen történeti, néprajzi és földrajzi szempontból irt munkában lerakja. Előkelő családból származott, egyik nagybátyja a török birodalom nagyvezírségéig vitte föl s bár ő maga, tudományos vágyaitól hajtva, nem viselt állandó hivatalokat, de a birodalom főméltóságaival közeli, bizalmas viszonyban volt. A hadvezérek szívesen látták őt legközelebbi környezetükben és alkalom adtán bizalmas természetű küldetésekre használták. Ily módon került el egyszer Csáktornyára, Zrínyi Miklós udvarába, a hol pár napig vendégségben lévén, alkalma nyílt a költő-hadvezérrel való személyes érintkezésre. A vasvári béke után a Bécsbe menő török nagykövet kíséretében is ott volt, féléven át tartózkodott Bécs városában, Montecuccolival beszélgetett, a császárnál is kihallgatáson volt, majd pedig hosszú utazásban Németország viszonyait tanulmányozta. Elmondhatta tehát magáról, hogy Perzsiától és Arabiától Hollandiáig és Dánorszáig mindent látott, — valóban olyan szemhatár, a minővel akkoriban is kevés író dicsekedhetett.

Jól értesültsége tehát nem vonható kétségbe. Hasonló kedvező képet nyerünk igazságszeretetééről. «Őszinte Evliának» hívja magát;¹ soha nem ír olyant, a mit maga személyesen nem látott volna és ha tapasztalatai valahol hiányosak, valóban őszintén megvallja ezt. A Balaton mélységéről azt mondják az ott lakó emberek, hogy ötven rőfnyi, «de én nem mértem meg, a hazugság pedig tilos».² Fáradságot nem kimél, hogy megbízható adatokra tegyen szert. Mikor Apaffi Mihály nagy vendégséget adott az őt fejedelemmé tévő

¹ I. 361. l.

² II. 33. l.

török uraknak, Evlia a vezérek asztalának hosszát meglépte és nyugodt lélekkel írja, hogy az ötszáz lépésnyi hosszú volt.¹ A várakat és városokat fáradhatatlanul bejárja, bástyák szélét-hosszát, mélységét megméri, házak számát pontosan kitudakolja, formájukat, építési különösségeiket leírja. Részletessége annyira megveszteget bennünket, hogy hajlandók volnánk munkáját a XVII. századi hódoltság statisztikájához alapul venni. Mikor néha, ellenséges vár előtt állva, nem sikerült bejutnia, ott őszintén megmondja, hogy csak messziről látta s így nem mondhat egyebet, mint hogy ennyi és ennyi tornyot látott. Történeti excursióinál török írókra, de görög és latin előadásokra is hivatkozik és munkájának történeti megalapozására jellemző, hogy legelső utazására, melyet Konstantinápolynak és környékének szentelt, hét kötetnyi történeti munka áttanulmányozásával készült. Igen sokat ad arra, hogy távolabbi multbeli eseményekről lehetőleg jelenvoltak szájából értesüljön és ebbeli fáradozásait a legszebb siker koronázza, mikor a mohácsi vészről Szulejmán szultán egy fegyverhordozóját kérdezheti ki.² Budavárának 1541-iki elesése történetét saját atyjától hallja, a ki ott Szulejmán kíséretében jelen volt.³

A mi nyugati történetkritikai fogalmaink szerint mindez szinte megbecsülhetetlen értéket kölcsönöz Evlia Cselebi művének. Ha még hozzáveszszük, hogy ebben az időben alig van egész Európában olyan történettudós, a ki az írásban és kutatásban találta volna meg kizárólagos hivatását és bizonyára egyetlenegy sincsen, a ki hasonló széles szemhatárral és hasonló magas ismeretségekkel dicsekedhetett volna, akkor Evlia Cselebi alakját akár Thuanus és Pufendorf fölébe kell helyeznünk és munkáját szinte unicumszerű értékkel kell felruháznunk.

Igen, ha Evlia munkája a nyugati és nem a *keleti* történetírás terméke volna.

¹ I. 118. l.

² I. 192. l.

³ I. 219., 231. l.

Az ő valódi értéke megállapítására legyen szabad itt munkájának egy részletét közelebbről megismerelnünk és a rendelkezésünkre álló nyugati kútfőkkel összehasonlítani.

A vasvári béke megpecsételése a két szerződő császár kölcsönösen ünnepélyes követséget, ú. n. nagykövetséget küldött egymáshoz. A császári követ Leslie gróf volt, a korábbi skót kalandor, a ki ura, Wallenstein elárulásával megalapította szerencsését, most már öregedő udvaronc. A szultáni követséget Mohammed pasa, erre az alkalomra rumiliali beglerbéggé kinevezett méltóság vezette. Kiséretében Evlia Cselebi kancellári, olyan tiszteletbeli iródeáki rangban vett részt. A török követség történetét Evlia nagy részletességgel megírta munkájában; egy rövid hivatalos jelentés is reánk maradt Mohammed pasától.¹ De keresztény előadások is rendelkezésünkre állanak. Az egyik, részletességben Evliáéval vetekedő, Mesgniertől, a török követ mellé adott császári tolmáctól származik, a ki később Meninskire lengyelesítette vallon nevét, a haditanácsnak első tolmácsa lett és egy több kötetes török szótár kiadásával lett nevezetessé, — Hammer nagy tisztelettel ír tudományáról.² A másik, rövidebb, de szintén részletekbe menő előadás a követ mellett élelmezési biztos szerepét betöltő Churelich Lőrincztől, különben császári heroldtól való.³ Ez a két keresztény előadás hitelesség dolgában egymás ellenőrzésére

¹ Kiadta a török szövegből fordítva Karácson, Evlia Cselebi II. 198. l. Egykorú latin fordítása a cs. és kir. házi, udv. és áll. levéltárban, Turcica.

² *Relatione di ciò che è passato circa l'Ambasciata solenne Turchesca nell'anno 1665 et 1666*, két példányban ugyanazon levéltárban, Turcica; mi itt az 1666. sine dato között levő, 73—129 foliálású példányt használjuk.

³ *Breue Raguaglio con la relatione sopra l'Ottomana Ambasciata*, come di tutti li successi, et attioni di quella dal primo giorno, che giunse nelli stati, e prouintie di V. M. Ces., cioè li 30 di Mag. l'anno 1665 sino li 20 di Marzo 1666 — Lorenzo de Churelich, aroaldo di V. M. Ces., a bécsi udv. könyvtárban cod. 8565. — Hammer már mindkét kéziratot felhasználta.

szolgál, annál könnyebben, mivel a tolmács és az élelmezési biztos irigykedtek egymásra és jelentésükben egymást eláztatni iparkodtak. A hol tehát ők ketten megegyeznek egymással, ott feltétlenül megbízhatónak kell tartani előadásukat. Egyik sem elsőrangú irodalmi munka, de azon lényegtelen dolgok lefolyása megállapításánál, a melyek csak Evlia hitelessége szempontjából nyernek fontosságot, jó szolgálatot tesznek.

A két követ egyszerre indult útnak, Szöny mellett a nyílt mezőn találkoztak egymással, s itt történt nagy ceremóniával a kicserélésük. Evlia szerint egy széles magas domb volt ott, rajta beverve három fenyőgerenda, a két szélén öt ember magasságú, közepütt egy szintén igen magas. Ezek itt a határjelzők, még Szulejman szultán helyezte el őket, a keresztény királyok megnyugodtak benne és Szulejman átkokat szórva azt mondta: «Ha katonaságom vagy vezireim vagy tiszteletreméltó gyermekeim e határon túl Kafirisztánba, a hitetlenek országába bemennének, ne legyenek szerencsések és kergettessenek el.»¹ Azt hisszük, hogy itt igazán nehéz volna Evliát koholással vagy tévedéssel gyanúsítani, hisz semmi oka sem lehetett ilyen közömbös tárgynál valótlanságot mondani, legfőlebb Szulejmán átkának stílizálása ellen lehetne kifogás, hogy Evlia talán kissé szabadon adta elő. Mesgnier előadásából azonban látjuk, hogy Evlia az egészet költötte. A czölöpöket ugyanis, a középsőt ép úgy, mint a két másikat Mesgnier maga helyezte el, a kicserélés előtti napon kimenvén a helyszínére a falu birájával és ottani parasztokkal.² A határjelzők különben is nem czölöpök, hanem dombok szoktak lenni, hunkák a török szerint, és az is bizonyos, hogy Szöny mellé Szulejman idejében senki sem helyezhetett el török határjelet.³

¹ II. 135 l.

² Mesgnier 75a.

³ A három gerendának aligha hiteles képe megvan (Ricaud-Sagredo): Der Neu-eröffneten Ottomannischen Pforten Fortsetzung, Augsburg 1700, 76, l., ahol a középső czölöpön a magyar államczimer, a két szélsőn kétfejű sas, illetőleg félhold látható, — de a Duna tulsó partján ábrázolt vár — Komárom — tornyain tévedésből félhold van.

Evlia ezen szinte motiválhatatlan költött részlet után «Térjünk a tárgyra» felkiáltással folytatja a kicserélési szer-tartás leírását. Itt nagy nehézségek voltak. Egyik követ sem akart a másik előtt odaérni a középső gerendához, mert a várakozásban lealázást láttak. Mindegyiket a mellé-jük adott átvételi biztosok kísérték: a törököt a fejevári pasa és az esztergomi bég, Lesliet Souches győri főkapitány és Feichtinger kamarai tanácsos. Mikor ezek a két felet szerencsésen összehozták nem minden ravaszkodás nélkül — biztatniok kellett egymást: hogy lépjenek egy-két lépést. — Evlia szerint Leslie a pasa mellét megcsókolta, majd néhány barátságos szó után újra megcsókolta, s azután lépett át a török határra, ahol őt a török biztosok átvették. Előzőleg azonban megjegyzi, hogy mikor egymáshoz érkeztek, kezet fogtak egymással. Itt egészen világos, hogy Evlia a török követ méltósága és hirneve érdekében ferdít. Mohammed pasa saját jelentésében megengedte ugyan magának azt a kis dicsőséget, hogy Leslienél egy pillanattal korábban ért oda a jelzőoszlophoz, de azt már ő sem tagadja, hogy mikor egymással találkoztak, kezet fogtak, — melle (azaz ruhaszegélye) megcsókolásáról semmit sem tud.¹ Ugyancsak kézfogásról tud a Leslie-féle követség historikusa, Tafferner atya, Leslienek udvari papja,² Mesgnier pedig azt is elmondja, hogy kezüket a két főkommisszárius, Souches és a fejevári pasa, tették egybe, mint a házasságkötő felekét. A melcsók tehát Evlia találmánya.

A császári biztosok átvévén Mohammed pasát, Győrön át Bécs felé vitték. Evlia szerint a császáriak sokalták a pasa kíséretét, mire ez méltóságosan kijelentette, hogy ő Rumilia beglerbégje, háromezer katonával jön-megy rendesen, de most tudván, hogy a császáriak félnek és nem tudnak ennyi embert élelmezni, ezért csak 560 emberrel jött, a Dunán húsz hajó és több száz társzekér jön utána. Az élelmezési biztos ezt pontosabban tudta, neki kellett napon-

¹ II. 199. 1.

² Caesarea Legatio . . . a R. P. P. T. S. J., Viennæ 1668, 13. 1.

kint az élelemről gondoskodni és e célból össze is irta a követség tagjait: 299 ember volt mindösszesen és a nyolcvan kocsi, mit a pasa Belgrádban fogadott fel, robottal tartozó rácz embereké volt, akiket a pasa nagy szidalmazás közben, fizetség nélkül küldött vissza Győr alatt.¹

Élelmezési nehézségek valóban voltak, különösen eleinte, Komárom és Győr között, ahol csupa elpusztult faluk területek el, — ezt mindkét fél, Evlia, valamint Mesgnier és Churelich, egybehangzóan elismeri. Evlia még megjegyzi: «A hitetlenek minden követnek szűken adtak eddig élelmiszereket, s akik a kevés élelmet itt elfogadták, azoknak a királynál is úgy adták az élelmet. Ezek az átkozottak nagyon számítóak. A ki követ lesz, annak ezekkel szemben nagyon, de nagyon elővigyázónak kell lenni.»²

Magyaróvár, Hainburg után Schwechatnál állanak meg, ahol június 4-től 7-ig pihennek. Evlia szerint egy hétig voltak itt, a császár üdvözlét és hintót küldött nekik, a pasa dühös volt, hogy itt kell ülnie, Mesgniert «hitvány, piszkos Mikhel tolmácsnak» szidalmazta, s mikor ez felszólította, nézze meg a nem messze lévő császári várat, nem fogadta el a meghívást, s így Evlia néhány emberrel egyedül ment el oda. Ezt a várat «Szulejman khán sátorának» nevezik; mikor odaért, a császár tanácsosai elibük jöttek és üdvözölték. A vár nevét onnan kapta, hogy Szulejmán 1529-ben Bécs alól távozván, sátorát ezen a helyen felejtette, s ennek emlékére építették ide a várat. A várkert gyönyörűségeit keleti phantasiával írja le, csak rózsát pirosat, fehérét, sárgát, zöldet, vöröset, kéket, vizszinüt és «még másfajtat» látott benne, úgy hogy illatuktól az emberek agyveleje elkábul.³ Az igazság érdekében megjegyezzük, hogy a várnak, valószínűleg Ebersdorfnak, semmi köze sincsen Szulejman khánhoz, sem sátorához, hanem ezt az

¹ Churelich fo la—b. A törökök névsorában Evlia, a kancellár, Veli néven fordul elő.

² II. 139. 1.

³ II. 154. 1.

egész antiquarius előadást Evlia költötte. Ebersdorftól később, bécsi lakásuk idején, megmutatták nekik, de most, a schwechati várakozás alatt, lehetetlen, hogy Evlia megláthatta volna, egyrészt mert a pasa nélkül nem volt szabad sehová menniök, másrészt a császári audientia előtt nem indulhattak kéjutazásokra. Az egésznek költött voltát mutatja az a chronologiai tévedés, hogy szerinte egy hétig tartózkodott Szulejman khán sátrában, s azután visszatért Schwechatba (Pesihelnek hívja) és «itt is egy hétig szórakoztunk», — holott az egész schwechati időzés a Bécsbe való bevonulásig csak három és fél napig tartott.

Ezt a késedelmet a bevonulási szertartások dolgában támadt differentiák okozták. A császáriak nem akarták megengedni, hogy a pasa lobogó zászlókkal és zenekara játéktól kísérve vonuljon be, Mesgnier többször volt kénytelen újabb utasításokért Bécsbe menni, Gonzaga herczeghez, a haditanács elnökéhez, de végre belenyugodtak a pasa kívánságába. Ezt a tárgyalást Evlia és Mesgnier egymással meg egyezően adják elő, Evlia csak a pasa beszédjeinél használ ríktó színeket.

Még nagyobb nehézségeket okozott az audientia kérdése. A pasa azt kívánta, hogy a császár pár lépést eléje menjen és úgy vegye át tőle a szultán levelét; megfogadta, hogy ha ülne a császár, nem adja oda neki a levelet. Mesgnier megnyugtatta, hogy ő felsége állva fogadja a követeket, rendesen egy kis asztalkára támaszkodva, de hogy arról, hogy eléje menjen, vagy csak meg is mozduljon helyéről, szó sem lehet. A pasa ebben megnyugodott, ezt a kívánságát elejtette, de annál állhatatosabban vonakodott a császár előtt háromszor meghajolni és ruhája szegélyét megcsókolni. Azt sem akarta megengedni, hogy kísérete főbb emberei is megcsókolják a ruhaszegélyt. A császári diszkocsiba, mely az audientiára vitte, a melléje rendelt lovagnak, Ugarténak is helyet jelöltek, de ő ezt nem akarta maga mellé fogadni, csak a tolmácssal együtt akart beülni. Még az audientia reggelén is folyt a tárgyalás, a főudvarmester maga tett jelentést a császárnak, aki aztán Ugartet

elparancsolta a kocsiból. A főagáktól sem kivánták meg a ruhaszegély csókját, csak hogy mélyen meghajoljanak. A pasa azonban kénytelen volt háromszor meghajolni és a császár ruhája szegélyét megcsókolni, Mesgnier szerint azt magasabb helyen tette, mint ahogy illett volna. Különben az audientia a rendes formák között folyt le.¹

Az «őszinte Evlia» hitelességére rendkívül tanulságos lesz, ha az ő előadását is megtekintjük.² A legelső tárgyaláskor így szól a pasa: «Isten hozott, komiszár! Midőn én a császárhoz megyek, az a trónjáról szálljon le és a fogadóterem ajtajáig jöjjön elém, s a császár nekem a vállamat csókolja meg, én pedig a mellét csókolom majd meg neki. Midőn én Mekka és Medina padisahjának levelét átadom, a császár a levelet csókolja meg, utána tegye fejére, s amíg a levelet felolvassák, állva maradjon; a törvényes ajándékokat valamennyiünknek adja át és a császári levélben és vezíri fermánban megállapított feltételeken kívül másféle követeléseket ne támaszson. Ily módon a császár elé járulok, másképp nem. Ha ezeket el nem fogadja, akkor az iszlám padisahjának jelentést teszek s a ti követeteket sem becsülik meg Isztambulban, hanem megkinozzák.» Ezek a kívánságok körülbelül megegyeznek azokkal, melyeket Mesgnier szerint a pasa az alkudozás elején valóban felállított, de azután csakhamar elejtett. Evlia szerint a pasa állhatatos maradt.

¹ Mesgnier 94a—b: Smontai nell' intimo cortile della Corte, caminai un poca auanti dell' Ambasciatore, doi de suoi aiutandolo a salir le scale, anzi a camminare come per grandezza in sino alla seconda anticamera. Entrato poi nella camera d'audienza, fece le sue tre riuerenze la prima nell' entrare, la seconda in mezo la stanza et la terza appresso lo scalino, poi montato lo scalino bacio il mantello di S. M. pero piu alto che non doueua, azután visszalépve átveszi udvarmesterétől a szultán levelét, újra a császár elé lépve leteszi az asztalkára, ismét visszalépve török beszédet tart, mit Mesgnier olaszul tolmácsol. Még a birodalmi viczekanczellár beszélt, aki átvette a creditívát, a pasa emberei előhozták a szultán ajándékait, mélyen meghajoltak, a pasa elvégezte három meghajlását és a szertartásnak vége volt.

² II. 177. s köv. II.

a császáriak háromszor, négyszer is elszaladtak úrukhoz, míg végre beleegyeztek: «Jól van tehát, a válladat csókolja meg; a padisahi levelet is megcsókolja és fejére teszi és mig azt felolvassák, addig állva marad, mikor azonban az ajándékokat átveszi, akkor trónján ül.» Ebben a pasa is megnyugodott. De az audientían — Evlia előadása szerint — sokkalta nagyobb megtiszteltetésben is részesült.

Amint a császári palotába megérkeztek, felvezették őket és a palotának mindahét emeletét megmutatták nekik, az egészet körüljárták, a termeket, szőnyegeket, ablakokat mindent megbámultak, kedvük szerint, a «kiskomiszar és a kis tolmács» megmagyarázták nekik a látottakat. Megtudták, hogy a császár a nagy fogadóterembe lovon szokott fölmenni, a második emeletnél leszáll lováról, s négy-öt emeleten gyalog vagy a karfára támaszkodva megy föl. Végre a nyolczadik fogadóteremben a pasa egy magas emelvényen megállott, s Evliának és egy másik főagájának parancsot adott: «Menjetek, nézzétek meg, vajon a király trónjáról felkelt-e és belül az ajtónál áll-e már». «Mi átmentünk — mondja Evlia. — Mikor a király trónjáról leszállva, a főmataradsit aranyos bektási üszküfjével meglátta, a király azonnal levette fejéről kalpagját és engem szegényt s a főmataradsit köszöntve, kétszer meghajtotta magát és egyenesen felénk jött.» Mire Evliáék gyorsan visszavonultak, a pasának megjelentették, aki most lassan-lassan lépdelve a király termébe ment, a király pedig tíz lépéssel eléje jött. Mikor a pasa, aki «lassan düllöngve lépett», észrevette, hogy a király áll, sietve előre ment és üdvözölte. A király fogadta az üdvözölést, drágaköves kalpagját fejéről levéve. A pasa erre hozzálépett, mellét megcsókolta, a király pedig «a megbeszélés szerint», a pasának vállát csókolta meg, s a pasa kezét kezébe fogván, trónemelvényén megállott, majd neki helyet mutatva így szólt: «Isten hozott! és igen megtisztelte őt.» A pasa a szultáni levelet kebléből előhuzván, megcsókolta és fejére tette, azután jobb kezével a királynak nyújtotta. Ez pedig a levelet két kezébe vette, kétszer megcsókolta, fejére tette, azután a jobboldalon ülő vezíreinek megmutatta,

s ezek sapkájukat levévén a levél előtt meghajoltak, mondván «Hála Istennek! láttuk a békességet.» Azután a baloldalan levő főembereknek és papoknak mutatta meg, s ők hajadonfővel meghajolva mutatták ki tiszteletüket. Majd anyjának is megmutatta, aki a terem egyik szögletében emelvényen ült, de a levél előtt fölkelt, és meghajtotta magát. A király a levelet újra megcsókolta, s trónjánál állva, a levél német fordítását a tolmácsnak adta, aki azt felolvasta. A levél szövegét, mely a béke föltételeit tartalmazza, közli Evlia. A császár készségesen és örömmel beleegyezett a békébe, melyet aztán vezérei és főpapjai rögtön leírtak maguknak. De a császár húszonöt évre akarta a békét, a pasa csak húsz évre, mivel «ami padisáhunk és katonaságunk harcz, háború és öldöklés nélkül nem élhet.» A király lement huszonkettőre, de bár sokáig vitatkoztak, a pasa csak húszra kötötte meg a békét. Majd a részleteket is megbeszélte a császárral, panaszkodott neki a török birodalomban járó császári követek részegeskedése és egyéb illetlenségei miatt és följánlotta magát, hogyha ő egyszer részegen jönne a király elé, vágassa le orrát és fülét, vagy akár fejét is. A császár erre mondá: «Való igaz, hogy a muszulmán padisah követének, de minden követnek is ilyen becsületudónak és illedelmesnek kell lennie és padisáhjának becsületét fenn kell tartania, mert a padisahok nagysága és hírneve az elküldött követekből ismerhető fel. Lelkem követ-pasa! Isten hozott a mi országunkba.» Még a végvári vitézek rakonczátlanságáról beszélgettek, Montecuccoli közbeszólt, hogyha a magyarok, akik mind csak tolvajok, pusztítanak, a török határokon, vonják őket szó nélkül karóba, mire a pasa a tatárokat szolgáltatta ki ugyanígy a császáriaknak. A tatárok nevére a császár, Souches és Montecuccoli megjedtek, mert azt mondták: No, no és sapkájukat levévé kérték, hogy a tatárokat ne ereszszék az országra. Végre sok beszéd után aláírták a békét, mire az ajándékok kiosztása következett. A pasa a drágaköves padisahi tollforgót megcsókolván, fejére tette és azután a császár kezébe adta, aki azt kalapjára tűzte és leült trónjára, Mindenki megkapta

az ajándék kaffánt és a király divánjában olyan nagy öröm volt, hogy azt leírni nem lehet. Az ajándékok kiosztása sokáig tartott és a kíséret, Evliával együtt, erősen megéhezett. Pedig a pasa nem hagyta abba a dolgot, hanem felkérte a királyt, jőjjön le az udvarba, s nézze meg a két ajándéklovat. A király «készségesen» felkelt és az egész társasággal lemenvén, az udvaron egy emelvényen leült. megnézte a lovakat, az ajándékba kapott sátorot. a pasához így szólt: «Követpasa barátunkat e sátorban vendégelem meg holnap. Szerencséltes reggel.» Erre még a békekötésről beszélgettek, s utána, anélkül hogy akár ebédet, akár díszruhát adtak volna, a császár a pasának engedélyt adott a távozásra.

Nem szükséges kiemelnünk, hogy ez az egész, az eredeti szövegben rendkívül kedves és mulatságos elbeszélés elejétől végig, koholás! Arra nem kell szót vesztegetnünk, minő naiv tudatlanságot árul el a török író a bécsi udvari szokások és a császári méltóságnak spanyol elikettes felfogása dolgában. mikor a császárt és egész udvarát úgy tünteti fel, mintha a pasa fabábuk gyanánt czérnán rángatná őket. Mert első pillanatra feltűnik, hogy a színjátékban a pasa a főszemély, mondhatjuk, szinte a rendező, akinek akarata szerint mozognak a szereplők. Ebből a szempontból jutunk el az egyik indítóokhoz, mely Evliát, az őszintét, valótlán előadása részletei összefűzésében vezette. Az audientiát megelőző alkudozásoknak kezdetétől végig tanúja volt, nagyon jól tudta, miben egyeztek meg, majd személyesen jelen volt az audientián, tehát mi sem lett volna könnyebb, mint a valósághoz híven rajzolni az eseményeket, ha akarta volna. De *nem akarta*. A valóság helyett azt mondja el, a hogy az audientia *volna*, ha a császáriak engednek a pasa követeléseinek és *ha* minden úgy történik, ahogy az ő keleti felfogásuk szerint a szultán és követének, a pasának méltósága megkivánná. Lehetetlen meg nem csodálnunk azt a következetességet, melylyel Evlia a valóság képétől tudatosan elfordul és egy ilyen, részleteiben pontosan a valósággal *ellenkezően* ki-

eszelt mesét állit össze. Színes disztitésekkal, czirádákkal túlterhelt előadása olyan, mint egy arabeszkés mór kapu, amely a prózai valóságból a költemény országába vezet. De minden fordulata, minden faragványa tudatosan, kiszámítva készült úgy, hogy a valósággal ellenkező képet nyújtson. És ez a jellemző, a súlyos beszámítást kívánó momentum Evliánál, a történetírónál. A pasa nem tartotta méltóságához illendőnek, hogy kocsin menjen az audientiára. mindenáron lóra akart ülni, hogy győzőként vonuljon be a császári Burgba és elmondhassa, hogy lova patkóját belevághatta a hitetlen császár udvara földjébe. Alighogy beszállt Mesgniervel együtt a kocsiba, nagy ravaszsággal kétségeket nyilvánított a tolmács előtt, hogy ez a kocsi talán mégse a császár kocsija, talán megcsalták és idegen kocsit küldtek neki, úgy hogy minden esetre jobb volna, ha kiszállnának és lóra ülnének. Persze ott maradt a kocsiban, de az audientia után már sehogysem lehetett rávenni, hogy beüljön, hanem a Burgból haza valóban lovon ment. Evlia még ennél a kis részletnél is nyugodtan elcsavarja a valóságot, és azt teszi valóvá, ami csak a pasa kívánságában volt meg: «A pasa a Duna hídján kocsin ment keresztül, mikor pedig a várba ért, ott Kuhejlán lovára ült. Lova is, maga is egész aranyba volt foglalva». Így illett ez a győzhetetlen padisah követének, mikor letiport hitetlen királyok udvarában megjelent. Csak természetes, hogy a hitetlen király még a főagák, a pasa szolgálai előtt is felállt és meghajolt, csak természetes, hogy alázatosan könyörgött a békéért — amelyet persze már tavaly Vasvárnál megkötöttek, s amelyről most ezen a szertartásos audientián szó sem volt. Nincs az elbeszélésnek egyetlen igaz vonása sem, s viszont annál tökéletesebb művészettel alakul ki a pasának békét hozó, a padisah győzelmes kegyességét képviselő méltóságos alakja, aki előtt a császártól kezdve, anyján, a hatalmas hadvezérekben, Montecuccolin keresztül az utolsó hitetlen udvaronczig mindenki természetes alázattal hajol meg. Mese az egész, keleti művészettel elmondott mese, melyben a történeti szempont félretételével őszintén gyönyörködhetünk, —

s ez a minket érdeklő fontos eredmény — ezt a mesét Evlia tudatosan, tendenciával állította össze. Sem jólérsültsége, sem műveltsége nem hiányzott volna a valóság megismerésére és elmondására, de *nem akarta* a valót adni, hanem annak éppen az ellenkezőjét.

A padisahi méltóság illő fentartása mellett, — a mai felfogásunk szerint bizonyos értelemben még önzetlen, szinte hazafias indítóokra vezethető vissza — néhol önzőbb célokat is fel lehet ismerni az audientia elbeszélésében. A padisahi tekintély és a pasa méltósága valóban nem követele az, hogy Evlia saját magát küldesse a császár szobájába és hogy a császár épen a «szegény» Evlia előtt ugorjék fel ültőhelyéből és két meghajlással fejezze ki előtte tiszteletét. Evlia azonban, ha már egyszer mesébe fogott, nem állja meg, hogy saját szerény személyét is bele ne keverje a dologba. Elbeszélését nyitott szájjal hallgató, ámuló hitsorsosai sokkal nagyobb tisztelettel fognak reátekinteni és nagyobb készséggel elhiszik neki nagymondásait, ha meghallják, hogy ime, a hitetlenek császára is hajlongott a jámbor török tudós előtt.

Az egész mesemondásban tehát két tendenciát ismerhetünk fel: az egyik a padisah és vele a muzulmánóság illő tekintélyének, a hitetlenek viszonyai közt is sértetlen mindenhatóságának feltüntetése; a másik a mesemondó személyének tudatos előtérbe tolása. Ez a két leghatalmasabb erő, amely Evliát a valóságnak oly alapos felforgatására vezette.

III.

(Keleti phantasia, izzó színpompa, fékevesztett, vissza nem tartható bőbeszédűség, emellett a keresztény viszonyok nem ismerése és a látószögnek ebből származó eltolódása, — ezeket a momentumokat szokás a török történetírók igazmondása korlátjainak tekinteni.) A stilisztikus színezés kedve és a mohamedán viszonyokon túl nem emelkedő pillantás, mindkettő öntudatlan, az író akaratán kívül álló hiba, egyik sem compromittálná az írók igazmondását, igazság-

szeretetét. Előbbi megállapításaink mást mutatnak. A török történetírók, vagy legalább Evlia, nem olyan egyszeű, fiatalos kedélyű, könnyen impressionálható költők, akik belső hévtől hagyják magukat vezetetni, akiket elragad a színes beszéd öröme és akik az elbeszélésnél személytelenül, írói egyéniség nélkül engedik át magukat a rohanó áradatnak. Ez a felfogás Evlia írói egyéniségét igen hibásan becsülné le. A nyelvbéli színpompa nem akadályozta, hogy elbeszélését öntudatos írói művészettel alakítsa és jól elrejtett írói céljait következetes munkával elősegítse. Nem tudunk eléggé csodálkozni, ha nyelvének forró színeit a tények összeállításában és előadásában nyilatkozó hidegvérű öntudatossággal kapcsolatban nézzük. A legkisebb dolgokban is céljai vannak, melyeket vaskövetkezetességgel akar elérni.

Már érdemes fordítója, néhai Karácson Imre, észrevette, hogy az utazásaiban előkerülő városok neveit szereti költött módon megmagyarázni. Több ilyen esetből egész systematikusan követett szándékra következtethetünk.

Jenő várát Jánován nevű magyar király építette, aki nagyon tisztelt és tudós volt, s a keresztény nemzetek között olvassák is tiszteletreméltó történetét.¹

Világos várát Lágos király építette.²

Kassát Kassa bán építette.³

Kolozsvár építője Lajos nevű király volt, a ki a Krisztus után való 1503. esztendőben született s a negyvenedik évben Szulejmán khántól való félelmében ezt a várat építette.⁴

Aranyos-Medgyes építője Lajos király, aki Mohácsnál elesett.⁵

Nyitra várát az alamánoknak egyik legrégebbl érseke, Nitrapol építette s a nevét ráadta. Ez a vár jelenleg ismét az alamánok főpátriárkájának birtoka. Tulajdonképeni neve

¹ I. 25. 1.

² I. 24. 1.

³ I. 102. 1.

⁴ I. 83. 1.

⁵ I. 91. 1.

ugyan Nitra, de ismeretes nyelvhibából Litrának mondják. Magyarul Nitrapol annyit jelent: paradicsommadár. A városzélén folydogáló Nitra folyót paradicsomvizének mondják.¹

Léva vára építőjének Léva a neve, az építőjének őse e vidéken letelepedett egyik mogul.²

A költött alapítókhoz egész alapítói dynastiát költ néha. Egernek első építője a magyar történetírók szerint Meneuseher gyermekei közül való hitehagyott Nik-bán-észder volt. Ez utóbb Khörösztös magaslatán Türk-uru néven földből egy várost építtetett.³ Ugyanezen Meneusehernek egy másik gyermeke, Dujbángur, Csanádot építette.⁴ Nagyobb hitelesség kedvéért történetírók tanuságát is igénybe veszi: Pécs várát latin és görög történetírók írása szerint a próféta születése előtt 882 esztendővel, még Nagy Sándor elhalálózása előtt építtették.⁵ Budát hasonlóképen a latin és magyar történetírók elbeszélése szerint a próféta születése előtt 782 évvel építtették, — az építő nevét itt elfelejtette megmondani.

Csodálatosan összevisszahányt valótlanságok, melyeknek még ott sem szabad magyarázatát keresnünk, a hol történelmi alakokról, mint Lajos királyról, tesznek említést. Fel-tűnő azonban a következetesség, melylyel minden előforduló helyhez alapítót keres, nem kevésbé a hidegvérű találékonyság, melylyel a kellemetlen helyzetekben, mikor sem közel, sem távol nem talál építőt, egyszerűen a város nevéből következteti ki az alapítót: Kassából egy Kassa nevű bánt, Világosból Lágos királyt, Lévából egyszerűen egy Léva nevű egyént, rangjának közelebbi meghatározása nélkül. Kell, hogy munkája kezdetén elhatározta legyen, hogy minden megnézendő helység építőjét fel fogja magának jegyezni, s ehhez a szándékához görcsösen ragaszkodik. El

¹ I. 357. l.

² I. 378. l.

³ II. 110. l.

⁴ II. 222. l. Karácson megállapította, hogy ez a név még csak nem is magyar névnek elferdítése és hogy «ezt a különös mesét kelet-ről hozta az író».

⁵ 194. l.

kell ismernünk, hogy tervét — az igazságnak félteté-
vel — végre is hajtotta.

Mindezt csak úgy érthetjük meg, ha kiindulási pontunkból, Evlia Cselebi történetírói mivoltától láthatólag eltávolodva felvesszük, hogy ő tulajdonképen nem is akarja az igazságot elmondani. Hogy hogyan *vannak* a dolgok, az neki körülbelül mindegy. A valóság iránt nagyfokú közönyvel viseltetik. Elmondja, amit lát és amit megtud, de csak akkor, mikor egyéb célja nincsen. Az igazság és a valóság a legutolsó nála: jobb híjában ezt *is* hajlandó elmondani. Híres világtató volt, akiről mindenki tudta, hogy az egész világot látta és rendkívüli ismeretekkel rendelkezik. Ha nagy urakkal találkozott, ezek kíváncsian kikérdezték utazásairól, tapasztalatairól és ilyenkor érezte magát jól a «szegény» Evlia. Az 1664. évi hadjáratban a nagyvezir méltatta figyelmére. «Én, fogyatékossgal teljes szegény, újra a nagyvezir mellett maradtam s kicsinyenkint elbeszéltem a nagyvezirnek, hogy ebben a hadjáratban merre jártunk, micsoda tartományokat győztünk le, mennyi erős várat, mennyi foglyot és hadizsákmányt vettünk el, valamint az összes kalandjainkat is elmondtam s figyelemmel és gyönyörködve hallgatták meg.»¹ Máskor is szívesen említi, hogy a pasák kikérdezték útjairól és ő neki sikerült az érdeklődést elbeszéléseivel kielégíteni. A történetíró helyett mesemondó áll előttünk, aki hallgatóságával szoros érintkezésben, azok közbeszólásaira reflectálva mondja el történetét. Ámuló felkiáltások, csodálkozást kifejező arczok adnak neki megnyugvást, hogy célját elérte náluk: értelmes, világlátott, tudós embernek tartják, közbevetett kérdésekre a világért sem vallaná meg, hogy ezt vagy azt nem látta, vagy nem tudja, ellenkezőleg, a gyakorlástól elősegítve gyors és teljesen kielégítő felelettel lepi meg a csodálkozó hallgatóságot, azokat, akik őt «figyelemmel és gyönyörködve hallgatják». De olyant is óvakodik mondani, a mi hallgatósága érzelmeivel, világfelfogásával, mohamedán vallásos és politikai nézeteivel ellentétben volna.

¹ I. 526. l.

Hallgatóinál tett benyomás minden, az igazság semmi. A dolgokat csak akkor írta le, mikor már többször, éveken át elbeszélte. A Zrinyi Miklósnál tett látogatást, mely 1660 november havában volt, csak németországi utazása, tehát 1666 után írta le.¹ Elképzelhetjük, hányszor kellett elmondania a híres hadvezérrel folytatott lársalgása történetét és hogy a sok ismétlés során hogyan távolodott el a valóság alapjaitól az elbeszélésnek minden részletében. Evlia előadása formájának kialakulásánál a szóbeli előadás, a mesemondás momentuma döntő szerepet játszott. A körülötte üldögélő ájtatos hallgatóságot csak nem ábrándíthatta ki azzal, hogy az előkerült városok alapítójáról semmit se tudott volna mondani. Így kellett kifejlődni szokásának, hogy minden város építőjének nevét megemlíti, a honnan azután csak egy további lépés volt az alapítási évnek — természetesen szintén költött — megjelölése, valamint a hitelesség kedvéért latin és görög és egyéb történetírók tanuságára hivatkozás.

Illett neki, hogy mindezt tudja. A világotazónak illik, hogy mindent lásson és tudjon. De egyuttal az is kívánatosnak tűnt fel, hogy lehetőleg nagy és szép és csodálatos dolgokról tudjon jelentést tenni, nem pedig hitvány kis falvacskákról, lakatlan puszaságokról. Minél csodálatosabb élményeket, minél pompásabb képeket tud hallgatói elé adni, annál nagyobb lesz tisztessége és annál nagyobb gyönyörűséget kelt embereinél. A várak leírásánál világosan láthatjuk ezen szempont hatását. Soha nem mondja, hogy az illető vár, melyet megnézett, nyomorult kis fészek, de mindig előkelő, fontos hely, melyet érdemes részletesen leírni. A hatás kedvéért az előadás tagozódása megmerevedik, a formák megállapodnak, élethű leírások helyett schémákkal találkozunk ott is, a hol pedig elég tapasztalati anyaga lett volna a valósághoz híven dolgozni. Az elbeszélői illendőségnek megfelelő schema megkívánja, hogy a vár neve után

¹ I. 47. I. a Zerinvár körül levő erdőket összehasonlítja azokkal, melyeket a Duna forrásvidékén látott.

alapítója nevét, az építésnek lehetőleg közelebbi körülményeit adja; azután a hely fontosságát emelje ki, mely rendszeren abban áll, hogy a hely valaminek a «kulcsa» vagy hogy valamely földöv végén fekszik. Ezek olyan formula-szerű bevezetés gyanánt szolgálnak, s csak ezután tér át a város leírására, a hogy azt végig nézte. De a schema még saját élményei előadásánál sem hagyja nyugodni. *Illik*, hogy a városnak szép bazárja legyen, melyben az árucikkek nagy gazdagsága van felhalmozva. «A bazárban levő különféle illatos fűszerektől az ember agyveleje illatos lesz, s a bagariabőr szaga az orrot elkábítja.»¹ Valami exotikus, csodálatraméltó művészettel készült épületnek is kell a városban lenni, óratoronynak, hengerkerek hídnek, vagy «mulatságos» lisztmalomnak,² akár «bámulatotkeltő fűrészmalomnak», a mivel a hallgatóság bámulatát kiérdemelhesse. Különös ízű, soha nem látott gyümölcsöket is kell a városnak termelnie, nem kevésbé fontos az, hogy valami ételbeli specialitás is legyen ott, a mit másutt sehol nem lehet olyan jól előállítani. Az egyiknek retke, a másiknak hala, cseresznyéje, gránátszörpje híres, a hol egyéb «följegyzéreméltó» nem jut eszébe, ott a káposztát és fehér kenyeret találja annak. A kis Blagaj várnak ötven főnyi várnépe van, de azért illendően megdicséri. «A város levegője és vize kellemes. Szőlője, fügeje, körtéje, almája, fehér cseresznyéje sok van, sőt ebben az esztendőben itt ettük az első cseresznyét. Igen dús levű és kellemes ízű cseresznyéje van. A hegyekben termő gránátalmából készült gránátszörp igen híres. Olajbogyója, cziprusfája, diója, szőlője megszámlálhatatlan sok van.» A schema megkövetelte, hogy a terményekről említést tegyen s ő jó kedvvel eleget tesz a schemának, minekünk pedig jogot ad azt hinnünk, hogy az említett gyümölcsfákat csak véletlenségből választotta ki, s ugyanoly joggal szilváról vagy tölgyfáról is beszélhetett volna. A schemának általános érvényességét, még geographiai különbség-

¹ I. 146. 1.

² I. 371. 1.

gektől való függetlenségét is mutatja az, hogy Magyarországon ugyanolyan rózsza- és pálma-ligeteket ír le, akár csak Arábiában vagy Syriában.

A nagyobb városokban a házakat is le kell írnia. Ezek rendszeren négy-öt emeletesek, udvarral, még pedig nagy udvarral, vagy pedig egészen udvar nélkül, szűken egymás mellé épültek. A ház fogalmával a szilárdság jár együtt, ezért kő és téglafalak, keramit vagy palatetők. Blagaj vára alatt a külváros igen kicsiny lehetett, ezért kis városnak mondja: «Mindössze öt városrészből áll, 450 várformájú, tornyos, téglaeépítkezésű, palakötetejű kerttel ellátott ház van benne; néhány háznak keramit teteje van.» Annyi bizonyos, hogy érdemes volt megnézni és ilyen szépen leírni — mondhatta erre a hallgatóság. A paloták belsejére is megvan a schema: színes festés, kristályablakok, márványpadlók. A házak számát rendszeren néhány ezerre illik tennie, a szobákét tizezrekre. Typikus erre Brassó leírása: A várban összesen tizezer szoba van, mert minden palotában öt-tíz, felső és alsó, kameleon-festésű lakás van s mindegyik mértani szabály szerint épült és csupa zöld, sárga, kék, fehér színű keramittal fedett tetejű szép palota. Néhány ezer háza deszkazsindelyvel van fedve. Különféle kristály- és fénylőüvegből készült ablakaik, erkélyeik és külön helyiségeik vannak. Díszes város, sűrűn egymás fölött fekvő, kimagasló szép házakkal. Hatvan temploma van. Valamennyinek a teteje sárgarézzel és ónnal van fedve, harangtornyaiuk felett a kereszt aranyfényt mutat. A külváros negyvenezer szobából áll, így beszélték a bírák. Ezt is egyszeres fal keríti. Egy országban sincsenek ilyen, szőlőkkel, kertekkel ellátott, paradicsomszerű fényes és tarkafestésű paloták.

Brassóban személyesen járt, de leírásánál a valóság teljesen távol van tőle, neki a schemát kell követnie. Sok fáradságot azonban nem okoz a munka: az ő schemája az írói előadás oekonomiájára rendkívül hasznos és a gondolatbeli takarékossgot nagyon elősegíti. Egy-két, pontosan megstilizált kifejezése van, melyek a sok használatban már egészen megmerevedtek. Ezeket változtatja, s ha kell egymásután tizszer-huzszor is alkalmazza. Megállapíthatólag pon-

tosan megszokta nézni a városokat, érdeklődése valóban mindenféleképpen kiterjedt, de a stylismusból kifejlődött schema megölte benne a valóság iránti érzéket, a dolgokat nem képes többé egymástól megkülönböztetni, individualitásukban egyénileg fölfogni. Esztergomot, Egert, Székesfejérvárt napokon át töviről-hegyire megszemlélte, egyes dolgokat pontosan leír bennük, de egészben mindaháromnak ugyanaz a képe alakul ki. A hallgatóság ámulata nem hagyja nyugodni: a valóságot hiába adná nekik, ezért költ aunyi mindent, lelkifurdalás nélkül. Jellemző, hogy a Székesfejérvárott eltemetett királyokat felsorolja: a várat építő Meliász pap, az 1506-ban született Lajos, ennek atyja László, anyja Anna, Mátyás budai király atyjával együtt, az a Lajos, a ki Mohácsnál elesett és testét Szulejmán küldte Fejérvárra, János király, ennek és Szulejmánnak ellenfele Ferdinánd, ennek fia Miksi király hasonlóképen. Utóbb — szó szerint mondja — mivel Székesfejérvár az oszmánok kezébe került, a királyok máshova temetkeztek: Milen Bátor Miklós, Miklós Pelos Németujvárra, János király fia Menajos a német császár Prankobruk városába, Areds herceg Prágába, Bocskay király Egerbe, a Székesfejérvárott uralkodó Szonluk Gábor, Bátor Gábor, Khaliakri Gábor Kassába, Zsilkovszki és Konzikovszki királyok Székesfejérvárra temetkeztek. A templom különben robbanás folytán elpusztult, egy magas kupola maradt belőle de most is igen szép és ha egy király vagy királyfi meghal, holttestét ide hozzák és eltemetik, sőt ezen Fejérvár földjét egymásnak ajándékba küldik és kívánatos kenőcs gyanánt szemekre dörzsölik.¹ Ezen elég értelmetlen előadás készítésénél abból az egyetlenegy képzetből indul ki, hogy a fejérvári királysírok igen híresek; ez az egyetlen valóság előadásában, a többi költött dolognak nincs más célja és létjoga, mint hogy ismereteit és világlátottságát előnyös világitásba helyezze. A phantasiának azonban semmi szerepe nincsen: a földnek kenőcs gyanánt szemre dörzsölését bizonyosan látta valahol utazásaiban, egyébként csak másutt hallott vagy költött

¹ II. 46, 47. II.

neveket halmoz össze, egészben véve száraz unalmassággal schematikus módon.

A schema nemcsak a látott dolgok leírásában pusztítja el a valóság iránti érzéket és teszi illuzoriussá a hitelesség kérdésének felvetését. Megtalálható ez történelmi excursióiban, a mult események megbeszéléseinél is. Lelki háttér gyanánt itt a muszalmánosság magasabb rendűségének tudata szolgál, az az érzés, hogy a muszalmánosság, annak minden intézménye, minden egyéni nyilvánulása, egész a legkisebb körű ténykedésekig, egy-egy szpahnak hőstettéig, valami fölényes, a hitetlenek culturáját messze felülmuló dolog. Útszéli nyilvánulásai ennek azok a számadatok, melyeket a török és keresztény haderőről szokott közölni. A padisahnak megszámlálhatatlan, százezrekre menő seregei vannak, de ugyanekkor a hitetlenek is óriási sereget szoktak kiállítani, egyrészt azért, hogyha megverik a törököket, ez ne legyen szégyen, másrészt ha a török győz, annál nagyobb dicsőség áradjon a török fegyverekre. A veszteségek lajstrománál viszont a keresztények mindig nagy számokkal szerepelnek, a törökök nevetséges kicsinyekkel. Mindezen adatoknak a valósághoz semmi közük sincs, schemák ezek a keleti méltóság decoratiói. Legyen szabad itt néhány egész kis, értéktelen esetet felsorolni, a melyeknél azonban Evlia másik indító okára, saját személye túlbecsülésére is tanulságot nyerhetünk.

Az 1663-iki hadjáratban Érsekujvár alól Komárom felé indult egy török csapat, hogy szénát és élelmi készletet szerezzen. Az előhad tizezer emberből állott. Evlia egyedül poroszkált, négy lóval, hét teherhordó állattal és négy szolgálóval. Egyszer csak egy rendetlen csapattal találkozott, az útszélen összegyülekezett oláhok, moldvaiak és tatárok vegyest voltak benne, s összesen huszezer katonára és ötezer lovasszolgára rúgtak. Ezek Evliát örömmel üdvözölték és az ő vezetésével portyázásra indultak.¹

Egy másik, futással végződő portyázásból kétezer embert vezetett ki bölcs parancsaival, s a mint az út mentében

¹ I. 361. l.

haladtak, egyszer csak mohamedán zászlók tűntek fel, s tizezer kivont kardú, könnyű lovas mohamedán jött velük szembe. Ezeket Evlia bölcsen visszaküldte az elhagyott csataterre, maga lovait megetette, s mire ezzel készen volt, a lovasok már össze is törték az ellenséget és háromszáz fejet, kétezer foglyot és tíz kocsi zsákmányt hoztak magukkal. «Hála istennek, ezeken bosszút álltatok» és dicsérte és magasztalta őket.¹

Zerinvár elfoglalása után portyázó sereg indult nyugat felé, Vasmegyébe és Stájerországba. Evlia itt is velük ment. A Rába partján nagy ütközet és győzelem volt. Az ellenség előcsapatában száz gyalogos puskás volt, s mellette jobboldalról egy kék selyem zászló alatt csupán kétszáz főnyi ellenség, baloldalról pedig egy aranykeresztes, sima vörös zászló alatt százötven főnyi ellenség jött előcsapatul, de mind nagyon tiszta vitézek voltak. Ezt az egész csapatot törbe kerítették Evliáék, vagy saját kifejezése szerint: mezőn törbe került majommá tették.

Elesett pedig ebből a seregből sokkal több, mint a mennyien voltak: «az 586 főnyi ellenségből egyetlen ember meg nem szabadult, hanem mind a halál borával részegült meg: 540 lovas katona és 80 kapitány pedig fogságba került.» A törökökből csak hét lett vértanú, negyvennyolc megsebesült, egy pedig leesett a lóról. Szó szerint közli még a magyaroknak néhány rút káromkodását, a mit azonban gyakran és egyebütt is hallhatott, végül szerényen megjegyzi: «Ha ezt a harczot úgy leírnám, a hogy történt, egy külön kötet könyv lenne belőle».²

A Nyitra alatti portyázásnál háromszáz török társaságában van, a magyarok vitézül harcolnak, mégis megveretnek és a boldog hitharczosok százhetven foglyot ejtenek és száznegyven fejet tűznek lándzsáikra. Közülük csak öt vitéz lett vértanúvá,³

Mindez saját élménye, a melyről legkönnyebben föltehetnénk, hogy a valóságnak valami árnyékát mégis meg-

¹ I. 496. l.

² II. 23—24. ll.

³ I. 321. l.

tarthatná. De a mint a muszelmánság méltósága megkívánja, hogy a legkisebb portyázásban is imponáló tömegekkel lépjenek fel és ennek megfelelő nagy győzelmeket arassanak, csak természetes, hogy nagyobb csapattek ténykedése leírásánál még nagyobb méreteit találjuk a nagyításnak és a tudatos költésnek. A pasák dicsőségét magasabb hangból illik megénekelni, a nagyvezirét, a padisahét még hangsúlyosabban. Szulejmán 1526-iki és 1541-iki hadjáratainak leírása annyira megfelel ebből a szempontból a keleti ideálnak, hogy mi valóban nem tudhatunk mit tenni velük. Evlia maga is érezte, hogy itt kitelt magáért, ezért az értelmetlen részletektől hemzsegő előadások végén jámborul megjegyzi, hogy az egyiket, a mohácsi dolgot, Szulejmán szultán fegyverhordozójának saját szájából hallotta, a másikat pedig boldogult atyja beszélte el neki. Bizonyos azonban, hogy mindkettőt maga költötte és megvolt az öröme bennük, mert a keleti dicsőségnek legkisebb sérelme nélkül szép, méltóságos elbeszélést sikerült összeállítania.

Azt hiszszük, hogy ilyen tulajdonságok mellett naivság vagy hyperkritika volna Evlia munkáját történeti munkának tartani és előadásából a történeti igazságot kihámozni akarni. Rendkívül érdekes írói egyéniség ő, de a valóság leírása iránt körülbelül annyi érzéke van, miként az ezeregy meseszerzőinek. Munkáit történettudományi célokra nem kritikai módszer segítségével használhatjuk, hanem kénytelenek vagyunk előbb bonyolult, pszichológiai és irodalomtörténeti refortákon keresztül gyömöszölni. Az eredmény akkor is végtelenül csekély, olyan, a milyent hasonlíthatatlanul kisebb fáradsággal érhetünk el a nyugati írók és akták felhasználásával. A valóság színeit könyörtelenül megsemmisítő stylizáló szokás olyan helyeken is uralkodik nála, a hol igazán nem gondolná az ember. A Komárom felé szénarequirálásra kiindult török csapatot eleinte a keleti méltóság érdekében stylizálva írja le, de mikor rosszul végződik a portyázás, ismét más szempontot vesz elő: az ijedtséget szintén stylizálja, még pedig úgy, a hogy ijedtséget illib elmondani. Ha már ijedtség, legalább igazi nagy ijedtség legyen, — gondolhatta magában. Egy üteg ágyúval

és puskával lődözték őket, mire megszaladtak, dobot, trombitát, zászlót eldobáltak. Evlia egy zászlóalj lovassal egyedül maradt és a zűrzavaros helyzetet látva — saját szavai — olyan félelem és rettegés szállta meg csekélységét, hogy a lelke a fejébe ugrott és mondá: «Vajon e csatatéren a vértanúság kelyhét kiihatjuk-e? vagy szerencsésen eljuthatunk-e Ujvárho?» Először összeszorultak és egymást tiporták, azután pedig, mikor újabb magyar csapatok támadtak rájuk, mindegyikük másfelé futott, Evlia egy mocsárba ugratott. Golyózápör közben ért a tulsó partra, ott szemei véres könnyekkel teltek meg. Jámborul imádkozott és a réttel borított síkságon fel-alá járkálván, megállott.» Majd elkedvetlenedett, mert lovának sebe, mintha a szívére szállt volna.¹ Így megy ez tovább, lapokon át, közben beszélgetések szöszerinti idézése és a Vágvölgy rózsa- és pálmaligeteinek, meg szőlőinek leírása. *Comme il faut* török leírás, — a nyugati történetírás számára azonban teljességgel használhatatlan. Nem mondhatnók, hogy nem hiteles, — sokkal rosszabb ennél: történeti szempontból teljesen indifferens: nem történeti kűffő.

Mielőtt Evliának különben nagy mesemondói tehetséggel készített és sokszor mulatságos munkájától elbúcsúznánk, a kép teljessége kedvéért még egy részletet szeretnénk megbeszélni, a melyből kiderül, hogy a nyugati történetkritika fogalmai szerint is rendkívül megbízhatatlan. Nem túlzás azt állítani, hogy Evlia a nyugati íróknak csak a hibáit tudja felmutatni, de ezeket azután igen nagy mértékben. A tudatos elhallgatásnak tanulságos példáját nyújtja a már említett bécsi követség alkalmával.

A török követ Budáról indult útjára, a bucsúzásnál a budai pasa lelkére kötötte, hogy tisztességesen viselkedjék Bécsben és ne hozzon szégyent a padisah fejére. «Hallottam, hogy te nem vagy erős kivánságaid fékezésében, mert az ellenség pénzét és ellátását kívánod. Allahra mondom, ha Bécsben tartózkodol is, a fejedet ott is levágom.» Pénzvággyba ne essék, ha útiköltsége elfogy, kérjen Budáról.

¹ I. 364—365. II.

E jó tanácsok után Evliát kérte fel, hogy végbeli dolgokban tapasztalt ember lévén, vigyázzon a pasa dolgaira.¹ Nem bizonyos ugyan, hogy ez a jelenet éppen így, Evlia dicsőségére folyt le, de elég az is, hogy egy török főméltóságnak hajlandó csupa erényen kívül hibát is tulajdonítani. A további előadásban azonban nyoma sincs a pasa haszonlesésének, sőt ellenkezőleg Evlia mindig kiemeli, hogy milyen drága ajándékokat adott mindenkinek, a kivel csak érintkezésbe jutott és hogy mindenki el volt ragadtatva az ő pompakifejtésétől és nagylelkűségétől. Nyugati forrásaink, Mesgnier és Churelich a budai pasa gyanújának adnak igazat, s nem fogynak ki a követ rút zsugoriságának szidalmazásából. A legalacsonyabb üzéri fogásokat sem vetette meg, hogy pénzt gyűjtsön magának. A császári udvartól kapott napidíjait megtakarította, a természetbeni járulékokat pénzben kérte ki és nem vett rajtuk ételmelet, hanem embe-reit soványabb élelemre fogta; udvara nem kapott egyebet, mint tyúkot és zsirral főtt rizst, a czukorra kapott pénzt elejétől végig félretette magának. A napi százötven tallérnyi fizetésből négyet-ötöt vissza szokott küldeni Gonzaga herczegnek, hogy rosszak, adjon másikat. Soha senkit nem vendégtelt meg, még Mesgniert sem, sem Churelichot, aki néha akkor jött, mikor épen evett.² Sokszor küldtek neki ajándékokat, különösen Leslie grófné, de ő nem viszonzta soha, nagy ritkán adott látogatóinak egy rossz szövétű, olcsó kendőt. Az élelmezési biztosnak, a ki naponkint zsák-számra hozta neki a rizst, bucsuzóul egy zsák rizst akart adni, mire ez tiltakozott a sértő ajánlat ellen, ekkor választani hagyta két beteg, öreg gebe között, de a biztos ezt se fogadta el.³ Evlia mindezt igen jól tudta, de a pasa reá nézve a komáromi átadás óta a kelet képviselője lett, a kiről

¹ II. 129. 1.

² Churelich 23a: io credo, che questo amb-re non era homo, ma istessa seppoltura et albergo dell'avaritia.

³ A velencei követ jelentése szerint a szertartásokat illető túlzott kívánságait is csak azért állította fel, hogy alkalmá legyen azokról pénz fejében lemondani. (Disp. di Germ. Cornaro jelentése 1666 márcz. 10. az említett levéltárban.)

még álmában sem mondhatott rosszat, hanem kötelességéhez híven mindazon jó tulajdonságokkal felruházta, amelyek ilyen előkelő embert a világ rendje szerint megilletnek, de a melyekből a pasa véletlenül igen kevésel rendelkezett.

Tudatos elhallgatás, schematisáló stilművészet és a valóságtól csodálatraméltó függetlenséggel készített költemény űzik egymást Evlia előadásában. Ez utóbbinak, az igazi koholásnak legkiáltóbb példáját még legyen szabad idejegyeznünk. Azt állítja, hogy Montecuccolinál hosszabb beszélgetésen volt, a mikor is kérdéseivel a fővezért annyira sarokba szorította, hogy ez megvallotta: a Szentgotthárd után összeállított török fejhalmok tulajdonképpen hamis tropheumok, mivelhogy nem az elesett törökök fejéből valók, hanem az ő parancsára állították őket össze a Rábából kifogottakból. A keresztények kardjától nem, hanem csak ilyen elemi erőttől, a megáradt folyamban pusztultak el a törökök. Evlia ezzel a mesével nem elégszik meg. Még részletesebben mondja el, hogyan fogadta őt többször is maga Lipót császár, a ki jóízűen elbeszélgetett vele a keresztény és muszalmán vallásról, díszes karosszékbe ültette, majd saját császári kezével írta meg neki a német birodalomba szóló útlevelet és «egészen bizalmas viszonyba» jutottak egymással. Itt nem túlzással, hanem ismét tudatos költészettel, mesemondással állunk szemben, A nyugati kútfőkből, de a dolog természetéből is tudjuk, hogy a pasa féltékenyen vigyázott embereire és nem engedte őket szabadon járkálni, csakis az ő kíséretében, lehetetlen, hogy Evlia Montecuccolinál vagy a császárnál járt volna és velük beszélgetett volna. Talán nem szükséges több szót vesztegetnünk arra, hogy Evliát nem szabad nyugati értelemben vett történetírónak tartanunk, bármely kellemes időtöltésül szolgál is műveinek olvasása. A hol az ő adatait nyugati, magyar akták megerősítik, ott sok érdekeset köszönünk neki, a mint ez Takáts Sándortól végzett összehasonlításokból kiderül, de *mint történetíró*t a keleti írók sorában kell szemlélnünk.

Bécs.

SZEKFŰ GYULA.

HUNYADI JÁNOS IFJÚSÁGA.

1.

A Hunyadiak nemzetisége.

Nem szabad kicsinyelni semmiféle kezdetet sem, mert azt gyorsan nagygyá növeli a kitartó igyekezet, a midőn gátat nem talál mások kicsinylése folytán.¹ Plutarchos eme szavai ragadták meg figyelmemet, midőn azon férfiú életrajzával kezdtem foglalkozni, kinek sokáig sem apját, sem anyját nem ismertük s kinek fia Magyarország egyik legnagyobb királya lett. Idegen nemzetségből és idegen országból vette eredetét legalább közeli őseiben s halála óta mégis mint a legnemzetibb hőst tiszteljük. Apja még a gör. keleti vallás híve, ő pedig a XV. századi katolikus magyar legragyogóbb példaképe.

Vajon tisztán az egyéniségben s a mások kicsinylésében kell látnunk okát eme nagy változásoknak? Nem! A kort, Nagy Lajos és Zsigmond korát s az akkori társadalmi életet kell ismernünk, hogy megértsük hőszünk, de más azon korbéli nagyok életét is.

Nagy Lajos halála után, mint hazánk történetében majd minden nagy uralkodó után, gyenge kormány következett, mely tág teret nyitott az elégedetlenkedők forrongásának. Az országban pártok alakulnak, trónkövetelők jelentkeznek s az eddig függő viszonyban levő tartományok is lázonganak. Ily körülmények közt jó az országba Zsigmond, természetes tehát, hogy nem az egész ország fogadja el; csak egy rész csatlakozik hozzá. Mégis ő lesz a király s az ország kormányát ötven éven át viszi, igaz, hogy nagy hullámzások közepette. A kik hűek voltak hozzá s «e hűségüket elhatá-

¹ Plutarchos-Kacs Kovics: Julius Cæsar c. IV.

rozottsággal s erélylyel párosították»,¹ azok rohamosan emelkedtek. E tekintetben Zsigmond nem tett különbséget magyar és idegen közt, neki csak hűség és segítő társakra volt szüksége. Így udvarában találjuk a Garákat, Maróthiakat, Csákiakat, de ezek mellett Ozorai Pipót, Stibor vajdát, a Cylleieket és Vojkot, az oláh eredetű udvari katonát. Nagyrésze ezeknek mindjárt uralkodása kezdetén talál szolgálatot udvarában, mert hűség és vitéz férfiakra soha nagyobb szüksége nem volt, mint ekkor, uralkodása elején — írja Varjú.²

Ismeretes, hogy Zsigmondot a Horváthiak lázadása és feleségének fogsága hívta Csehországból Magyarországra. Résztvett ebben a mozgalomban a Délvidék is; az odavaló oláh lakosság nagy számban csatlakozott a lázadókhhoz már 1385 óta,³ sőt ugyanakkor a moldvai és az oláh vajdák is igyekeztek Magyarországtól elszakadni s vagy függetleníteni magukat vagy Lengyelországhoz csatlakozni.⁴ Zsigmond ezek megfékezésére, illetőleg megnyerésére különféle intézkedéseket tett; hol felszólításokat intéz az illető vidék lakosságához,⁵ hol jutalmat ígér,⁶ hol meg hű embereivel veri le a lázadást.⁷ De még így is «nur durch eine Partei auf den Thron gehoben, war noch nicht mächtig genug zu gleicher Zeit gegen die Rebellen.... und gegen seine zahlreiche Feinde.... aufzutreten».⁸ Szívesen fogad azért mindenkit, s ha vádolni is szoktuk, hogy az idegeneket nagyon pártfogolta, menteni is tudjuk, mert rájuk szorult.

Vojkról, Hunyadi édes apjáról két egykorú forrás:

¹ Wenzel Gusztáv: Stibor vajda. Bpest, 1874. 5. lap.

² Varjú: M. g. műemlékei. I. kötet 92. l.

³ Turchányi: Krassó-Szörény m. tört. e. Lugos, 1906. I. köt. I. rész, 323. l.

⁴ Fessler: Die Geschichten der Ungern. Leipzig, 1816. IV. Buch, 82. l.

⁵ Turchányi: i. m. I. 323.

⁶ Turchányi: i. m. I. 326.

⁷ Borowszky: Temes vármegye története. 290. l.

⁸ Aschbach: Geschichte Kaiser Sigmunds. Hamburg, 1838. I. 71.

Thuróczi¹ és Bonfinius² azt mondják, hogy Zsigmond hozta Havasalföldről hazánkba, még pedig vitézségeért. A magyar mesetörténetíró: Heltai pedig — mely nézetet újabkori íróink is kezdik hangoztatni — úgy tünteti fel a dolgot, mintha Vojknak a magyarokhoz való szítása miatt az említett lázadások alkalmával kellett volna hazát eszerélnie.³ Az oklevelek⁴ s a krónikák⁵ szerint is bizonyos, hogy Hunyadi János oláh eredetű; ha még annyira is «hígeszű pribék»-nek mondana e miatt Thewrewk József,⁶ Hunyadi őseinek magyar vagy székely voltáról le kell mondanunk. A kérdés csak az lehet: erdélyi vagy oláhországi oláh volt-e Vojk és rokonai? S ez is csak annyiban bír jelentőséggel, hogy Vojk társadalmi állása ennek eldöntése után világosabb lesz előttünk. Ha erdélyi, akkor a kenézek közt kell keresnünk őseit, vagy még annál is alacsonyabban,⁷ mert hogy magyar nemes még nem volt, azt bizonyítja az előnév hiánya még

¹ Thuróczi: *Chronica Hungarorum*. Schwandtner, 1746, 397. l.

² Bonfinius: *Rerum Hung. Decades*. Dec. III. lib. IV.

³ Heltai: *Chronica a magyaroknak dolgairól*. Toldy: XVI. századbeli magyar történetírók I. Pest, 1854. Fejér: *Genus, incunabula et virtus Joannis Corvini de Hunyad*. Budæ, 1844, p. 258, és Engel: *Geschichte der Moldau und Walachey*. Halle, 1804, 158. l. A különbség csak az, hogy Heltainak Morzsinay meséjéhez volt e menekülésre szüksége, míg az újabkoriak (Varjú, Karácsonyi) ezt történeti szükségképen magyarázzák.

⁴ Karácsonyi szerint már az 1409-iki okl. (Dl. 9599.) nevei emellett bizonyítanak (v. ö. Karácsonyi: *Adalék Hunyadi János származásához*. Turul, XIX. évf. 49. s köv. l.). Az 1406 ápr. 21. okl.-ben (Teleki cs. okltára 308—309. l.) e nevek: Bogdan, *Vayk*, Dragmer, *Scrb*, Daan et Stephanus viselői mint «*Olachi*» szerepelnek. Továbbá a Hunyadi-féle okl. közül lásd a Dl. 12,574, Dl. 12,707, Dl. 13,088 és több későbbit.

⁵ V. ö. *Thuróczi* i. m. *Bonfinius* i. m. a *Cyllei krónikát* (Simonis Fr. Hahnii: *Collectio mon. vet. et rec. Brunswigæ 1724.*), II. 704. *Aeneas Sylvius* munkáit: *Historia Bohemiæ*, *Historia Europæ* stb.

⁶ Három *Értekezés*. Pozsony, 1825. 6. l.

⁷ Verancsics így ír róluk: «... adjungam tamen et Valacchos, qui quamlibet harum facile magnitudine æquant, verum nulla illis libertas, nulla nobilitas, nullum proprium ius, præterquam paucis districtum Hazak incolentibus, in quo regia Decebali creditur exti-

1409-ben is. Azonban ez utóbbit (hogy erdélyi román), csak következtetés révén állították azok, kik az egykorúak adatait teljesen figyelmen kívül hagyták, a krónikásokat lenézték.¹ De ezen nem is csodálkozhatunk, midőn a nemzetséget illetőleg még 1911-ben is azt írták Hunyadi őseiről, hogy azok szerbek voltak.² Ragaszkodva tehát a krónikások és oklevelek adataihoz, melyeket ha hebizonyítani nem, megczáfolni még kevésbbé tudunk, kimondjuk, hogy Hunyadi apja Oláhországból jött hazánkba rokonaival együtt s nyert alkalmazást Zsigmond udvarában.³ Az időt pontosan nem tudjuk; a valószínűség az 1390 előtti idő mellett szól, mert zavargások éppen Zsigmond trónraléptekor voltak Oláhországban és Erdélyben,⁴ bár tudjuk, hogy Zsigmond csak 1395-ben vezetett Oláhország ellen hadat.⁵

stisse, qui tempore Johannis Hunyadi (tehát ezek is csak később), inde oriundi(!) nobilitatem . . . adepti sunt. Caeteri plebei omnes, Hungarorum coloni, et sine propriis sedibus, sed sparsi hinc inde per totum regnum, rari in apertis locis incolae, montibus ac sylvis, plerumque cum suo pecore pariter abditi, sordide vitam ducunt.» Szalay-féle 1857-iki kiad. I. köt. 143. l.

¹ A krónikák és más egykorú munkák feljegyzései ezek: Thuróczi i. m. 397. l.: nobili et claro *transalpinæ* gentis de gremio natus . . . és illum partibus de *transalpinis* suum traduxisset in dominium. Aeneas Sylvius: Historia de Europa. 391—393. l.: «Joannes Huniades cuius nomen caeteros obnubilat, non tam Hungaris, quam Valachis, ex quibus natus erat, gloriam auxit.» Gregor. Richter: Axiomatum polit. . . . p. 142: «Fuit Matthias Rex Ungariæ, Johannis Hunniades Corvini *Moldavi*, viri excellentis, et præclare Virtutis, et qui Turcarum fulmineus terror appellabatur, filius.» *Magyar Történelmi Tár VII. 263.* Bonfinius: dec. III lib. IV. . . . Sigismundum enim affirmant fama paterni nominis, Joannem adhuc ephebum *ex Transalpinis oris in Transilvaniam transtulisse.* Cyllei krónika, II. 704.: Item auch ist zu wissen, dass dieser Hunadt Janus *aus dem Landt Walachey* burdig.

² Borowszky i. m. 295. l.

³ V. ö. Karácsonyi: Turul, XIX. évf. 49. s. köv. és Varjú M. g. műemlékei 1905. I. 92.: Gyulafehérvári síremlékek.

⁴ Örtvai Tivadar: Oklevelek Temes vmegye és Temesvár város történetéhez. Pozsony, 1896. a 97. és 98. sz. okl. és Apponyi okltár 1906. a 281. sz. okl.

⁵ Ráth: A magyar kir. hadjárati. . . . helyei. Győr, 1866. 89—90. l. Katona: Epitome chron. Budæ, 1796. 178. old.

II.

Hunyadi szülei. Hunyadvár.

Évhez kötött első adatunk Vojkról 1409-ből való, midőn már érdemeket szerzett Zsigmond szolgálatában s testvéreivel és fiával együtt jutalomképen megnyeri Hunyad várát. Állása: aulæ miles. Mint lehet mindezeket megmagyarázni? Magyarország akkori társadalmi és katonai viszonyaiból. Vojk aulæ miles, a királyt szolgálja; uradalmat kap nemcsak ő, hanem vele együtt rokonai is s mindez történik egy idegennel és annak rokonságával. Szükségesnek tartjuk ezt már itt kiemelni, hogy Hunyadi ifjúkori pályáját könnyebben megérthessük.

Az aulæ miles-t általában királyi testőrnek mondják, jöllehet királyi testőrségről, mint valami külön szervezetről, nincs tudomásunk, de igenis van különböző királyi szolgálatokról, sőt főpapi, főúri, általában mindenféle nemesi szolgálatról az Anjouk és Zsigmond korában.¹ Össze tudjuk-e egyeztetni e szolgálatot a krónikák egykorú adataival és tudunk-e ebből némi világosságot deríteni Hunyadi János homályos ifjúságára?

Nemcsak Zsigmond, hanem már az Anjouk uralkodását nagyon jellemzi az a hűbériségre emlékeztető viszony, mely a király és egyes alattvalói, a főurak és köznemesek közt szokásba jött. Nincs itt terünk ezt bővebben fejtegetni, de mind Vojk szerepét az udvarnál, mind pedig Hunyadi János működését egészen 1440-ig ezen viszony alapján kell vizsgálnunk a meglévő adatok útmutatása mellett. Nem bolygatjuk itt a családfát,² tisztán csak Hunyadi apjáról és anyjáról

¹ Újabbán két szerző is foglalkozott e szolgálatokkal; az egyik speciálisan a király udvari katonáinak szervezetével. Ezek: *Szekfű Gyula*: Servienek és familiarisok. Bpest, 1912. és *Czimer Károly*: A magyar királyok udvari katonái a XI.—XIV. sz.-ban. Szeged, 1913.

² Lásd erre vonatkozólag: Karácsonyi: Mátyás király ősei. Mátyás király emlékkönyv. Kolozsvár, 1902. 9—17. l. Karácsonyi: Adalék stb. Turul, XIX. évf. 49. s. köv. l. — Wertner: A Hunyadiak. Hunyadmegyei tört. és régészeti társulat évkönyvei, XI. évf. 89. s.

szólunk, mint a kik jellemének fejlődésére a legnagyobb mértékben befolytak.

Az utolsó ötven év alatt majdnem minden író, ki Hunyadi-
val foglalkozott, Vojkot fogadta el apjául,¹ a mint az okl.
alapján mást nem is lehetett tenni, mégis akadtak,² kik a
szerb rokonság miatt Vuk-nak keresztelték el, sőt olyanok
is, kik Heltait követve és erős fantáziával dolgozva, Zsig-
mondot tartják apjának még 1913-ban is.³ Bizonyos, hogy
Vojk volt a neve, kiről már mondtuk, hogy Oláhországból
jött hazánkba. Kérdés, mi volt az állása, milyen volt a rangja?

köv. I. — Borowszky: Temes vármegye történetében a 295. s köv.
lapokon ír a Hunyadiak családjáról. — Mangold: A magy. okny. tört.
1903. 128—129. l.

¹ Pór: Hunyadi János. Budapest, 1873. — Fraknói: Hunyadi
Mátyás király. Bpest, 1890. — Czobor: M. g. középkori várai. (Száz-
adok, 1877.) — Csánki: Hunyadmegye és a Hunyadiak. (Századok,
1887.) — Teleki: A Hunyadiak kora. Bpest, 1851—7. — Varjú: i. m.
(M. g. műemlékei, I.) — Junius: Hunyadi János anyja. (Budapesti
Hírlap, 1902. jun. 5.) — Pesthy: A Szörény vármegyei hajdani oláh
kerületek. Bpest, 1876. — Karácsonyi i. m. Turul, XIX. évf. Szalay:
M. g. története, II. köt. 430. l. — Jorga: Geschichte des Rumä-
nischen Volkes. Gotha, 1905. I. köt. 312. s. köv. old. — Timon:
Magyar alkotmány és jogtörténet. Bpest, 1903. 515. l. — Czímer:
M. kir. udvari katonái, 35. old. Hogy a régiek nem is hittek korai
adománylevélben, mutatják Kazinczy következői szavai: «A' másod-
dik ok olly gyenge, hogy alig érthetni, miként hagyhatá el Benkót
jó órája, midőn azt papirosra veté. Semmi nyoma a' Donátiónak
's Statutóriának, de ő reményli, hogy azok elő fognak kerülni.
Quod si contingat, omnis de Joannis ortu controversia terminabi-
tur (akkor magunk is apostatákká válunk) — terminata iam nobis!»
(Három Értekezés, 31. old.) És mégis előkerültek!

² Márki: Arad vármegye és Arad sz. kir. város története. Arad,
1892. I. köt. 313. (Vajk v. Vuk). — Borowszky i. m. 295. s köv. (Vuk,
szerb). — Kerékgyártó: M. g. történetének kézikönyve. Pest, 1867.
II. rész 97—98. l. (Vuk Buti). — Mangold: A magyarok okny. törté-
nelme. 1907 (Vojk, Vuk), 111. l.

³ Möller István: A vajdahunyadi vár építési korai. Magyaror-
szág Műemlékei, III. kötet. A bírálatot erre nézve lásd: Archeologiai
Ert., 1914. jun. 15. — Turul, 1914. 2. füzet (Fraknóitól) — és Magyar
Kultura, 1914. 264—268. (Divald Kornéltól.) (E tanulmány már ki volt
szedve, midőn br. Forster Gyula tanulmánya megjelent Hunyadi
Származásáról. Bud. Szemle 1916. 471, 472 sz.)

Itt rostálni kell, mert annyi a nézet — a mi a kutatást nagyon megnehezíti —, hogy igazán nem könnyű eligazodni, különösen nem, ha inkább következtetünk s a forrásokat tekintetbe nem vesszük csak azért, mert nekünk nem megfelelőek. Teleki nagy és dicséretreméltó munkát teljesített kutatásaival, de nagy zavart is idézett elő az által, hogy chauviniszta volt a történetírásban is.¹ Borowszky² mindenkittől eltérően szerb nemzetségűnek mondja Vojkot, nem is a népmondára támaszkodva — mely egyedül tartotta fenn egyes változataiban Hunyadi származását a szerb István despotától³ —, hanem talán a «Serbe» névre.⁴ De még a kik az oláh származást elfogadják, azok is eltérő véleményen vannak. Pedig a forrásokat össze lehet egyeztetni. Az 1453-iki kiváltságos oklevélben ezeket olvassuk Hunyadiról: «... studuit, ut quo plurimi aliena ope, et suorum maiorum titulis irrepunt, eo suis sudoribus, virtute, ingenio et vigiliis ascenderet, pulcrum gloriæ genus existimans, prælucere posteris et nascentis nominis decus ac dignitatis initium afferre.»⁵ Nem kell hozzá semmi magyarázat, csak azt említjük még meg, hogy az 1409-iki okl.-ben Vojknak előneve még nincs.⁶ Thuróczi így ír: «... nobili et claro transalpinæ gentis de

¹ Hunyadiak kora, I. köt. Az ő nyomdokain és nem kutatásaik eredményeként hirdették a Hunyadiak magyar nemességét: Pór i. m.-ban; Áldor Imre: Hunyadi János és kora. Bpest, 1876. (Történelmi Könyvtár, 14. füzet); Nagy Iván: Magyarország családai, V. köt. 186. s köv. lapok; Szalay és Kerékgyártó i. munkáikban. Megelőzték pedig Telekit: Pray: Annales regum Hungariæ; Thewrewk, Kazinczy és Aranka a «Három értekezés»-ben, Pozsony, 1825 (Aranka egy hibás okl.-szöveg alapján: Joannes de Hunyad de Zekel); Buday Ézsaiás: Magyarország históriája. Pest, 1833. (Dubital.)

² Temes megye története, 295. s köv.

³ Románecz Mihály: A Szibinyáni románczkör. Pancsovai gimn. értesítője, 1890. 3. lap.

⁴ A név az okl.-ben is változik. Így Dl. 9,599-ben Serbe; Dl. 37,591. Sorbe; Dl. 37,592. Serbe és Sorbe; Dl. 37,593. Sorb.

⁵ Közli Teleki: Hunyadiak kora, X. köt. 347. l.

⁶ Dl. 9599. Közölte Fejér: Codex Diplomaticusban és Fraknoi Mátyás királyában.

gremio natus.»¹ Vele szemben áll azonban Dlugoss² «non attenta conditione sua, quæ tunc erat humilis et exigua», majd Aeneas Sylvius³ «... haud claro genere ortus» és Chalkokondylas⁴ «langus genere natus erat non admodum obscuro» és másutt «qui ex humili loco ad maximam conscendit potentiam.» Sőt egy eddig figyelemre alig méltatott forrást is fel kell említenünk. Ez Carbo, ki Zsigmond püspökkel való párbeszédében a többek közt ezeket is mondatja Zsigmonddal: «Jánosunk szerény eredetét — Hunyad városából ugyan nem tagadhatjuk.»⁵

Ezek alapján azonban csak a család rangját, de nem a családfő állását ismerjük meg. Minthogy pedig az oláhoknál hozzá vagyunk szokva ahhoz, hogy ő nekik kenézeknek kell lenniök, sokan hirdették és hirdetik még ma is,⁶ hogy Hunyadi ősei is ily kenézek voltak a XIV. sz. közepe óta, pedig semmi nyomát nem találjuk ennek, még az idemagyrázott Toti helységben levő kenézségben sem.⁷ Egyébként

¹ Thuróczi: *Chronica Hungarorum*, 397. l.

² *Historia Polonica*. Lipsiæ, 1711. lib. XII, pag. 756.

³ *Historia Bohemica*, 1532, lib. XXVIII.

⁴ *Laonici Chalcocondylæ Historiarum libri decem*. Bonnæ, 1843, p. 256 és 424.

⁵ *Lodovici Carbonis dialogus de laudibus rebusque gestis R. Matthiæ*. Toldy: *Analecta Monumenta*, I. Fordította Kazinczy Gábor, Pest, 1863, 172. l., hol még a következőket találjuk: «Admirabilior Jani virtus debet videri, qui nulla maiorum claritudine adiutus ipse sibi nobilitatem et gloriam suopte ingenio suaque industria peperit.»

⁶ Csánki: *Hunyad megye és a Hunyadiak*, 27. l. — Fraknoi: *Szilágyi Mihály élete*, 168. l. *Budapesti Szemle*, 1911. — Borowszky i. m. 295. s. köv. — Schönher: *M. nemzet története*, III. köt. 620—621. l. és őt követve: *Bangha: Hadvezérek*. Bpest, 1914.

⁷ Csánki: *Teleki*, 10. köt. 393. l. közölt okl. után, melynek idevonatkozó része így szól: necnon keneziatu, in possessione Thoti habito... quemadmodum Socer suus Sorb habuit. Szó van az okl.-ben Boythori Istvánról és Hunyadiról. A szöveg szerint: quod ipse (Stephanus Boythor) dedit... quemadmodum socer suus... habuit, Hunyadira nem vonatkozhatik, kinek egyébként is Szilágyi László volt az apósa. Hogy a Hunyadi-birtokhoz kenézség, sőt kenézségek

is Vojk Oláhországból jött hazánkba Zsigmond alatt s így oláhországi állásáról kell elsősorban kutatnunk vagy bizonyos jelekből arra következtetnünk. Karácsonyi és Varjú ezt már megtették, de szerintünk a fennebb elsorolt adatok nem mutatnak oly fényes állásra, mint a minőt ők állapítottak meg, hogy t. i. Vojk nem lehetett holmi oláh kenéz, sőt egy- kételkedes nemes sem, hanem előkelőbb, a magyar királyi udvar politikájáért üldözött bojár,¹ menekülő havasalföldi vajda (nemes birtokos),² vagy ha igen, akkor az oláh eredet miatt nyilatkoznak egyesek oly lealacsonyítólag Hunyadi apjáról s rokonairól, a mint ezt később Oláh Miklósnál tapasztaljuk, ki pedig szintén oláh fejedelmi családból származott s Forgách azt írja róla: «... ex sordidissimo loco et valacho patre natus...»

Jellemző és nagy valószínűség szerint Hunyadi apjára és nagybátyjaira is alkalmazható adatot olvashatunk Forgách Ferencznél: «Duæ Valachiæ provinciæ fuerunt regum Ungariæ, quæ cum feræ atque barbaræ essent, tum etiam, quod longe distarent, ut eas semper in metu atque obedientia retinerent, filios et consanguineos principum, *quos vajvodas vocant*, plures *in aula* alebant, ex hisque successores mittebant defunctis, si ita videbatur consultum.» «... Est autem in consuetudine gentis, ut princeps libere coëat cum filiabus nobilium, quæ cum filios pepererint, nota quadam veluti signo inurunt. Verum cum tales novi principes facti fuerint, diligenter conquisitos prius

tartoztak, az szinte bizonyos, mert ép Hunyad megye volt a kenézek egyik középpontja.

Hunyadhoz tényleg számos kenézség tartozott. Lásd erre nézve a «Transilvania» című Brassóban megjelenő folyóirat 1873. évi füzetét, hol a 292-ik lapon közli Mátyás egy 1482-ik évi oklevelét:

«Expositum est Majestati in personis Unversorum Keneziorum nostrorum in pertinentiis Castri nostri Hunyad commorantium... solummodo servitiis ad præfatum castrum nostrum Hunyad sint obligati.»

¹ Karácsonyi: Turul és Mátyás király Emlékkönyv i. h.

² Varjú: Magyarország műemlékei, I. i. h.

trucidandos curant aut mutilandos, si reperiuntur. Ideo in aulam regum confugiebant, alebanturque ab regibus et mittebantur in præfecturas illarum provinciarum.»¹ Ha a történetileg biztos azon adatokat vesszük itt figyelembe, melyek azt igazolják, hogy Hunyadi rokona került az oláh fejedelemségbe s hogy Hunyadi maga segítette ennek elérésében a másik fejedelem letaszításával,² akkor valóban ily menekülő vajvodákat kell látnunk Vojkban és testvéreiben, de mert oláhok, a nyugati írók előtt tekintélyük nem volt; a magyarok előtt is csak miután magyar nemesekké lettek e menekültek. Az oklevelek sem emlékeznek meg a tisztségről, mondhatjuk tehát, hogy e tisztség, míg idegenben voltak a vajvodák, mintegy felfüggesztetett. De ezt Vojk élete körülményei nem is kívánták meg; a mit elért, vajvodai cím nélkül is elérhette.

Hunyad megszerzéséhez nem kellett ily előkelő állás, hanem az aulicus cím és vitéz tettek, a mint azt más példák is mutatják. Már Nagy Lajos idejében nyertek oláhok királyi birtokokat (possessiones), pedig nem is volt oly előkelő állásuk, mint Vojknak a királyi udvarban.³

Hogy valamely idegen aulicus (familiaris) vagy épen aulæ miles legyen, ahhoz sem volt feltétlenül szükséges a vajdai méltóság, hisz épen Zsigmond nevezetes arról, hogy emberei megválasztásában nem annyira az előkelőséget nézte, mint inkább a rátermettséget és a hűséget. Zsigmond

¹ Forgács Ferencz, liber XI, p. 220.

² Engel: Geschichte der Moldau und Walachey. Halle, 1804, 170. l. — Nicolaus Oláh: Hungaria et Atila. Vindobonæ. 1763, p. 55—56: «Joannis Hunyadis, Vajvodæ Transylvaui, postea vero Gubernatoris Hungariæ, tempestate, Dragula Vaivoda *partim interfectis, partim expulsis his, qui e Dani erant sanguine*, Regnum occupaverat. Manzillæ ab Argyes, ex uxore Marina, eiusdem Joannis Vaivodæ sorore, duo erant inter alios filii: uni nomen fuit Stantzul, qui Danum et Petrum filios suscepit; alteri Stoian, hoc est Stephanus. Is me . . . genuit.» Lásd még az oláh fejedelmekkel rokonsági viszonyt Jorga: Geschichte des Rumänischen Volkes. Gotha, 1905, I. 321.

³ Ortvai: Okl. Temes m. tört.-hez. 55. sz. okl.

királyt számos külföldi lovag kísérte az országba és egész uralkodása alatt mindig vett fel idegeneket udvari katonái közé. Ozorai Pipó és Stibór mellett találunk ott németeket, oláhokat is. «Közöttük — írja Szekfü — ép úgy mint Zsigmond korában, többnyire tényleg is az udvarnál teljesített szolgálatban egy csomó idegent találunk, a kik vendégképen jöttek a királyi udvarba s hosszabb ott tartózkodásuk esetén nem voltak másként beilleszthetők az udvari életbe — hiányozván a későbbi nemzetközi diplomáciai kötelék — mint hogy udvari familiarissá nevezettek ki.»¹ Azonkívül az egykorú forrás, mely Hunyadi apjáról megemlékezik, azt is mondja, hogy vitézsége miatt került hazánkba, illetőleg Zsigmond udvarába.² Az 1409-es okl. sem mond mást.

Mindezen körülmények felsorolásával nem akarunk a másik végletbe esni, de nem is ragaszkodunk oly nagyon a vajdasághoz, mert hiába, nem tudjuk elhinni, hogy a cancellária (1453.) vagy a humanista Carbo készakarva alacsonyabb származást hirdettek, ha az idegen történetíróknak nem is hiszünk mindenben.

Szó van az 1409-es oklevélben Hunyadi Vojk rokonairól is, kik szintén részeseivé lesznek a hunyadi uradalomnak.³ Mikor jöttek ezek hazánkba s miért részesültek az adományozásban? Semmit erre vonatkozólag nem tudhatunk közvetlenül, de valamit, sőt eleget közvetve. — Ozorai Pipó az esztergomi érseknek volt azelőtt familiarisa s mint ilyen került Zsigmond udvarába, a hol csakhamar több vitéz állott szolgálatában.⁴ Stibor, az előkelő származású lengyel, mint zsoldos vonul át embereivel hazánkban s állapodik meg a király udvarában. A két német lovag: Ellerbach János és Berthold egyenként 1500 frtot kapnak zsold fejében, termé-

¹ Szekfü: i. m. 83. old.

² «Sigismundus virtutis nomine genitoris militis huius pulsatus . . .» Thuróczi: Chronica 397.

³ . . . memorato Wayk militi et per eum Magos et Radol carnalibus ac Radol patrueli fratribus necnon Johanni filio . . .»

⁴ Zichy oklevéltár: 5. köt. 348. sz. okl.-e és 6. köt. 209. sz. okl.

szetesen *vitézeikkel együtt*.¹ Szaplonczai Poháros Miklós udvari katona a maga költségén *saját rokonaiból és hadi szolgálóiból* állított ki csapatot.² Sőt általában «az aulicusok és királyi udvari milesek hadi szolgálatot is teljesítettek, de nem mint zárt testőrség tagjai, hanem mindegyik külön csapatot tartott, *saját hadi szolgálóiból, familiarisaiból*.»³ Ilyen családtagoknak és familiarisoknak látom én az oklevélben felemlítetteket, akár azonnal Vojkkal jöttek hazánkba, mint Hunyadi Jánosról mondja Chalkokondylas: «reversus autem ad Pannonnes, *assumptis aliquot aliis*, procedebat in regiam, dicens se advenire, ut sibi suisque mercedem accipiat; nec repulsam passus est»;⁴ akár később hívta be őket Vojk. Ha pedig Vojk is, testvérei is vajvodák voltak, együtt is menekültek és kerestek menedéket a magyar király udvarában. Katonai szolgálatukat valószínűvé teszi gyors elhalálkozásuk is.⁵ Hunyadvár azonban közös családi birtok maradt.

Kassa.

OSZVALD ARISZTID.

¹ Czimer: Udvari katonák: 20. old.

² U. o. 21. old.

³ Szekfű: Serviensek és familiarisok. 80. old.

⁴ Chalkokondylas. Bonn 1843. 257. old.

⁵ Dl. 37,593 szerint (1419) már csak egy él közülök: László-azelőtt Radul.

A CZOBOR-STRAHLENHEIM PÁRBAJ TÖRTÉNETE.

Az 1707. év karneváljának utolsó napjaiban, márczius 6-án, fényes társaság gyűlt egybe Eleonóra özvegy császárné főudvasmesterének, gróf Thurn-Valsassina Károly Miksának bécsi vendéglátó házában. A terített asztalnál a lakoma során báró Strahlenheim Henning,¹ a svéd király követe emelkedett fel, hogy pohárköszöntőt mondjon a császárra. Ezzel ő, így mondá, nyilvánosan akarja a császárnak megköszönni, hogy Lesczinsky Szaniszló lengyel királyságát elismerte. A nagy nyilvánosság ebből megtudhatta, hogy a császár végre engedett Svédország erélyes sürgetéseinek és tudomásul vette, hogy a szász választó a lengyel koronát végkép elvesztette. Svédország tehát még a császárnál is keresztülvitte akaratát.

Érthető, hogy a svéd követ közlése a császár nem egy alattvalóját fájdalmasan érintette. Ehhez járulhatott a követ parancsoló fellépése is, -- a mit később saját királya is visszatetszéssel említett, -- elég az hozzá, hirtelen felpattant a vendégek közül egy fiatal lovastiszt, ki ép akkor jött a császárvárosba Savoyai Eugén győzelmes itáliai hadseregé-

¹ Ennek atyja, Vieth Mihály, wismari polgármester, később felsőbb bírósági ülnök volt, s 1685 július 4-én kapta a svéd nemesiséget a strahlenheimi előnévvel. Úgy látszik, hogy a családot a svéd senatus 1696-ban emelte bárói rangra, a mi Strahlenheim Henning számára 1710 márczius 21-én megerősítettet. Ugyancsak ő szerezte meg 1717-ben Forbach uradalmat, melyet Lipót lotharingiai herceg 1520 február 20-án grófsággá tett. 1731-ben halt meg. V. ö. Siebmacher, *Wappenbuch*, Nürnberg 1870., II., 9., 25. l. — *Allg. deutsche Biographie* XXXVI., 495. l. — Ernest Lehr, *L'Alsace noble*, Paris, 1870.

ből, hogy itt a farsang vigalmaiban részt vegyen, a nagy királypárti, sőt aulikus érzelmeiről ismert magyar gróf Czobor Márk,¹ s nem kis fokú tapintatlansággal, felindult hangon kiáltotta, hogy ő a császári háznak három ellenségét ismeri: az egyik Rákóczi, a másik Szaniszló király, s a harmadikat nem akarja itt nevének nevezni. Legyen szabad itt megemlítenünk, hogy a heves vérű ifjú, de tagadhatatlanul bátor katona 1704-ben, a Rákóczi ellen vívott gerencséri csatában akkori vezérének, gróf Heisternek életét saját élete kockáztatásával mentette meg. A svéd követ rögtön rátámadt a grófra és nyilatkozatát hazugságnak bélyegezte.

Erre Czobor újra felugrott és becstelen gyávának nevezett mindenkit, a ki neki ellenmondani merészelné. Strahlenheim azonban indulatjában annyira megfélemedezett magáról, hogy öklével a gróf arcába sujtott. Mindkét fél hirtelen, majdnem egyidejűleg kardot rántott. A társaság elválasztotta egymástól őket, úgy hogy a dulakodásnak még idején elejét vették, s a gróftól kivezették a teremből. A császár rögtön szobaáristomot szabott reá, s mivel ellenkezni akart, megkettőztette őreit és megszigorította fogságát. Az ügy igen kellemetlen volt a császári udvarnak, de fontosságot senki se tulajdonított neki, mivel az udvar komolyan fenn akarta tartani a jó viszonyt Svédországgal, a mint már márczius 12-én jelenti az éles szemű és elfogulatlan velencei követ, Dolfin Dániel dogejának: a császár kész saját személyes érdekét a közjónak feláldozni, s ezért Czobort a szó szoros értelmében a svéd királynak rendelkezésére fogja

¹ A XIV. század közepe óta előkelő szerepet játszó Czobor család, a Bodrog környékén bírt nagykiterjedésű földekkkel. Gróf Czobor Márk Ádám az 1685-ben meghalt Ádám tábornoknak és feleségének, szül. Erdődy Julia grófnőnek volt fia, 1703 november 4-én vette el a gazdag Liechtenstein Antónia hercegnőt (1687—1750); atyjának hadi erényeit örökölte, a miről sok csatában tanúságot tett. Meghalt 1728-ban. Házasságából egy leány Antónia, Cordona herceg neje és egy fiú, József született.

bocsátani.¹ Nem tartották fontosnak az ügyet azért sem, mivel tudták, hogy méltányosan nézve a dolgot, mindkét fél hibát követett el. A császár, I. József is megírta a svéd udvarnál levő követének, gróf Zinzendorf Ferencz Károlynak 1707 márczius 22-én, hogy Czobor nem akarta a svéd királyt megsérteni, nevét se vette ajkára, a mint ezt maga Strahlenheim is elismeri, s ezért ez utóbbi sokkal inkább *correcten* viselte volna magát, ha nagyobb mérsékletet tanúsít és a császártól kér elégtételt. A császár elismeri, hogy Czobor kétségkívül meggondolatlanul beszélt, az őrség iránti engedetlenségével vétkes lett, s így, részben Strahlenheim nagyobb megnyugvására, küldetett el Gráczba őrizet alatt.²

¹ Per toglier' ogni pretesto d'amarezze s' è accordata all' Inviato Cesareo Co. de Sinzendorf' secreta facoltà di riconoscere per Rè Stanislav, quando le premure della Suezia siano efficaci. Bramavasi occulta la commissione, mà negl' ultimi giorni di Carneuale alla tavola del Conte della Torre Maggiordomo dell' Imperatrice Vedova l'Inviato Svezere bevè alla salute di Cesare in rendimento di grazie d'averè riconsciuto per Rè Stanislav. Il Conte Czobor che l'anno decorso militò in qualità d'ajutante Generale in cotesta Provincia (?) disse instantaneamente considerare come nemici di questa Casa il Rakoczi, Stanislav et un terzo, che non nominò. Lo repressè l'inviato, asserendo, che parlava male, e lo menti. Soggiunse il Czobor, che tenere per uomo vile, e senz' onore chi ardiva contraddir' al suo detto. Stesa la mano da ambidue per fissare l'impegno di trovarsi in altro luogo lo Suezere colpì un forte guanciata l'altro nella faccia e fu reciprocamente impugnata la spada. Frapportisi gl' altri inviati restò impedito il cimento, e fu dato con prontezza l'arresto al Conte da Sua Maestà che quantunque non approvò l'ultimo passo dell' Inviato, è però disposto sacrificar' ogni privato riguardo al publico importante interesse, onde il Czobor guardato à vista si tienè può dirsi à direzione del Rè di Suezia. Dispacci di Germania (velencezi követjelentések Bécsből, bécsi áll. levéltár, 190. kötet).

² «Dass der Czobor nicht vorsetzlich den vor den König billig tragenden respect verlieren oder jemanden offendieren, sondern auss lauter Unbedachtsamkeit ein und anderes (wiewohl ungebührliches) schick oder spitzfindiges Worth vorbringen wollen, woraus er sich nicht absolut loswickeln können, zudem auch auss des schwedischen Abgesandten eigener erzehlung erhellet, dass des Königs von Schweden Person nicht benennet worden und also ist nicht wohl in

Bizonyos, hogy Strahlenheim tisztában volt saját eljárása helytelenségével. Viszont igen emberi dolog, hogy ha magunk másvalakivel együtt követtünk el hibát, hajlandók vagyunk az *egész* embertársunk nyakába varrni. Ilyen felfogástól vezetve tehetett Strahlenheim jelentést urának a bécsi epizódról. Jelentése vétele után a svéd királytól rögtön utasítás jött hozzá, hogy a császári udvar látogatásától tartózkodjék, míg megfelelő elégtétel nem adatik. Az elégtétel megfelelő módját ekkor még a svéd külügyminiszter, gróf Piper is csak Czobor fogságba vetésében látta.

Strahlenheim azonban tovább szitotta a tüzet. Czobornak Grácza küldésében nem elégtételt látott, hanem csak annak következményét, hogy Czobor ellenkezett a bécsi őrsggel. A követ ily felfogásának hatása alatt XII. Károlytól parancs jött, hogy a diplomatai érintkezést szakítsa meg. A császár erre haragjában közli Zinzendorffal április 29-én, hogy Czobornak Grácza vitele egyedül a svéd királynak adandó elégtétel érdekében történt, s ha Strahlenheim egyebet jelentett urának, nincs neki igaza, s végtére is többet ér az ő császári szava, mint a követnek gyanításai.¹

A császár ezen nyilatkozatnak még nagyobb erőt kölcsönzendő, eltiltotta Czobornak, hogy Grácza látogatáso-

Abrede zu stellen, dass jetzgedachter Gesandter viel löblicher und seinem characteri gemessener und anständiger gewesen seyn wurde, wenn er seine Empfindung etwas mehr gemässiget und mit der Lügenstrafung an sich gehalten und die satisfaction bey Uns gesucht hätte. Deme aber seye, wie es wolle, so haben wir annoch diesen von hier nach Gräz mit einer Wache bringen lassen und wird er allda theils zur correction seiner Unbesonnenheit und weil er anfänglich sich der Wache widersetzen wollen, theils auch vmb des schwedischen Gesandten mehrer Sicherheit wollen biss zu fernem Ausstrag der Sachen bewacht werden . . . » Császári utasítás Zinzendorfnak 1707 márczius 22, Postscriptum. Bécsi állami levéltár.

¹ «*Dafern Strahlenheimb ein anderes berichtet, so thut er nicht, was er thun sollte und muss allenfalls unsere declaration in diesem Puncte mehr als seine Muthmassungen attendirt werden.*» Császári utasítás Zinzendorfnak ápr. 29-én, bécsi állami levéltár.

kat fogadjon, a mint a titkos tanács ezt május 13-iki ülésében javasolta, s ezzel egyidejűleg rendes pör indíttatott ellene a fiscus által, hogy a császár ebben is eleget tegyen a svéd király rendes pör indítását sürgető kívánságának.¹ A király nézete szerint ez a pör csakis Czobor halálra ítélésével végződnek, legalább a stockholmi titkos tanácsnak ez volt a felfogása, míg a császár még julius elején is ellenkező nézeten volt, s szerinte, ha már el is kell ítélni Czobort *«jedoch will haschen dass nit Kopf»*.

A császár fentebbi feleletével utazott el Strahlenheim Bécsből május 17-én XII. Károlyhoz Altranstädt felé, hogy a vitás kérdésekről kimerítő jelentést tegyen.

Czobornak ügyén kívül ugyanis egyéb dolgok is tápláltak XII. Károlynak a császár ellen való haragját és bizalmatlanságát. A következő két pont rendbehozása is szóban forgott.

Az egyik sérelem: a boroszlói városi parancsnokság letartóztatott néhány svéd verbunkost, a kik igen messze bemerészkedtek a császári területre; az elfogásnál dulakodás támadván, az egyik svéd megöletett. A király azon adjutans megbüntetését, illetőleg kiszolgáltatását követelte, a kinek parancsára verbunkosain ez a — szerinte — igazságtalanság történt. Arra persze nem gondolt, hogy a svédeknek semmiféle jogzíme se volt birodalmi területen való újonczozásra. A király neheztelésének másik oka az volt, hogy a császár nem volt hajlandó neki ezerkétszáz orosz katonát kiszolgáltatni, a kiket Péter czár küldött szövetségese, Ágost szász választó segélyére, s a kik a svédek elől birodalmi területre, mint semleges földre menekütek.

A császári kormány nem tartotta megengedhetőnek ezek kiszolgáltatását, a mi különben a nemzetközi joggal is ellenkezett volna, mégis hogy ebben is előzékenységet tanúsítson, a Rajnán lefelé akarta őket szállítani, hogy

¹ *«weilen Sie (des Kaisers Majestät) vernahmen, dass Ihre Kön. Majestät gegen ihn (Czobor) einen ordentlich process instruiert zusehen verlangen»*, a conferentia jegyzőkönyve, bécsi állami levéltár.

azután hollandi hajók vigyék őket hazájukba. Az oroszok azonban nem engedelmeskedtek a császári parancsnak, Anspachon át Csehországba vonultak s innen Morván át áparkodtak a lengyel határ felé. Császári sereg olyan kevés volt e tartományokban, hogy senki sem állta útjukat. Strahlenheim Lipszébe menet véletlenül találkozott velük Neuhausban. Parancsnokjukról azt hallotta — tévesen, — hogy császári útlevele van. Elképzelhető, hogy ilyen hamis hírekkel felkészülve Strahlenheim a svéd táborba érkezésekor csak újra olajat öntött a tűzre.

A császári udvar egészen ártatlan volt mindahárom esemény előidézésében, a melyek azonban a szinte gyermekeségig önérzetes svéd király ingerlékenységét olyan magas fokra hevitették, hogy a békére nézve a legrosszabb következményektől lehetett tartani.

XII. Károlyt uralkodásának kezdetén elért sikerei teljesen elvakították, s ez időben annyira el volt telve saját személye felsőbbiséges voltának tudatával, hogy — a svéd udvar bizalmasa, Oberg hannoveri követ szavai szerint — egyedül a saját feje szerint cselekedett, vagy pedig a saját fejében kóválygó, vakszerencsével egyenlő értékű systema szerint. Így annyira jutott, hogy képtelen volt más szempontokra is tekintettel lenni. A svéd miniszterek így igen nehéz helyzetbe jutottak: folyton azon kellett törni fejüket, hogyan fedjék fejedelmük vakmerőségét a jog és méltányosság *látszatával*, anélkül azonban, hogy ő ezt észrevenné. A legvégső esetben a király kész volna gondolkodás nélkül romlásnak kitenni sajátmagát s kockára vetni egész birodalmát csak azért, hogy ellenségét megsemmisíthesse.¹

Az önféjűség ilyen mértékével szemben a rábeszélés fegyvere épúgy hatástalan volt, mint a méltányosság és a tények logikája. A császári udvar előtt csak két lehetőség volt: a svéd király kívánságait teljesíteni, vagy a kardhoz nyúlni.

¹ Zinzendorf május 12-iki jelentése Onno Klopp-nál: *Des Fall des Hauses Stuart*, XII. kötet, 397. l. Bécs, 1886.

Az igazságos ügy a tények hatalma előtt gyakran vesztesé válik. S a tények itt valóban hatalmasak voltak: svéd részről 40,000 főnyi kiképzett, jól fegyverzett sereg állott Szilézia határán, alig várva a háborút, melytől első sorban jobb szállást és zsákmányt remélt; osztrák részen ezzel szemben védtelen, katonaságnélküli tartományok, melyeket a hosszú háborúk végkép kimerítettek és minden ellenálló erejüktől megfosztottak. Így jutott hozzá a svéd király kívánságai teljesítéséhez.

Ezt a lépést ajánlotta gróf Zinzendorf is gróf Wratislaw János Venczel cseh udvari kancellárnak, a ki ez ügyek elintézésére rendkívüli küldetésben Lipszbe ment. A császári követ szavait, az élére állított helyzetet jellemző lendületük miatt, eredetiben közöljük: *«Nous avons devant nos portes un prince incorrigible dans son imagination d'avoir été surpris et offensé et dans la nécessité d'en avoir rayson devant le monde ou de la faire in centuplo et ultra. Sa violence in his casibus luy fait oublier tout. Jugez, Monseigneur, de quelle manière je passe mon temps depuis la triste journée que j'ai apris la fuite des Moscovites. Ne pardons pas le moment Mgr au nom du ciel. V. E. sera le libérateur de la Sylesie et de la Bohème»*. XII. Károly azonban nem volt hajlandó Wratislawot fogadni mindaddig, míg a császár nemcsak a svéd felséget sértő Czoborra, de egyúttal a boroszlói adjutánsra is ki nem mondta a halálos ítéletet.

A császár a *«capitalurtheil»* helyett kész volt a pör aktáit XII. Károlynak megküldeni, a kit persze ez nem elégitett ki. Cederhielm által megüzente Zinzendorfnak, hogy Czobor dolgában csak azon esetben fogadja el a császári hivatalok ítéletét, ha ez halálra szól, különben pedig hasonló esetekben a szokás azt kívánja, hogy a vádlottat a császár neki átadja és reá bizza a pörvitelt és ítélethozást egyaránt. A július 8-iki Bécsben tartott titkos conferentiában végre a császár késznek nyilatkozott Czobor és a boroszlói adjutáns kiszolgáltatására. Ehhez képest Czobor már július 20-án útban van Prágából Stettin felé, a hova őt a svéd király

további rendelkezésig belebbezte. I. József elhatározását sajátkezü jegyzetei jellemzik, melyeket a conferentián írt: «*Zobor soll geliefert werden, er soll nit impertinent sein, Fürst Liechtenstein Caution bieten vor Strahlenheim, Zobor soll nit durchgehen und der Kammer[er]schlüssel*» — azaz ezt el kell tőle venni.

Zinzendorf az utolsó pillanatig remélte, hogy Czobort az osztrák határról visszabocsátják, a svéd miniszter azonban közölte vele, hogy a stettini belebbezés által a király Strahlenheimot akarja Czobor és családja boszújától megmenteni, s különben nincs oka panaszkodni Stettin miatt, ahol éppen most Szaniszló király családja is tartózkodik.

A császár aggályai Czobor izgatott lelkiállapota miatt nem voltak alaptalanok. Anélkül, hogy felindulása jogos voltát vizsgálat alá vennők, tény az, hogy renitenskedő magatartását Prágában, a Fehértoronyban csak a parancsnoknak, gróf Gultensteinnak legkomolyabb fenyegetései és testi fenyték kilátásba helyezése tudták megszelidíteni.

Prágából Boroszlón át Stettinbe vitték. Strahlenheimnak különben nem volt oka ellenfele családja boszújától tartania, mikor Czobor apósa, herczeg Liechtenstein János Ádám, alázatos szavakban kegyelemért esdekelt XII. Károlynál veje számára.¹

¹ Herczeg Liechtenstein kérvényének másolata gróf Wratislaw 1707 júliusi jelentése mellett, bécsi áll. levéltár: «Dass gegen Ew. Königl. Mt. mein Schwiegersohn der Graf Zobor sich so unbedachtsamblich vergessen, und deroselber, wie ich vernehmen müssen so schwere Ungnade und Empfindung sich zugezogen, solches achte ich für eines der gröstesten Unglücken so mir in meinem Leben jehmahlen begegnet seind. . . Wende mich demnach zu Ew. Königl. Mt. weltberühmter Grossmüthigkeit und Clementz und was Sie ohne Zweifel aus deren innerlichen antrieb von selbsthen thun werden, solches bitte ich hiemit zum Überfluss auss eingepflanzter Vätterlicher Sorgfalt demühtiglich, dass nemblich Ew. Königl. May. widermehrgemeldten meinen Schwieger Sohn geschöpfte Ungnade nicht zu dessen völligen Verderben erstrecken, sondern vielmehr mildist sincken zu lassen, oder doch also zu mässigen geruhen wollen, auf dass derselbe und dessen, unter den altisten und edels-

A horoszlói adjutáns kiszolgáltatási eljárása hasonlóképp végbement. Őt az a svéd ezred vette át, melynek egyik verbunkosa Boroszlóban halálát lelte. Így Svédország két sérelme orvosoltatott. A harmadik elintézésében a tengeri hatalmak ajánlkoztak közvetítőül, a mit mindkét fél szívesen fogadott. A dolgok ily nyugalommal bízató folyásában, mikor már a moszkvai kérdés is békés megoldásához közeledett, valahonnan hirtelen egy új, negyedik nehézség merült fel, a mely rövid idő alatt a tárgyalások középpontjába került. A svéd király a sziléziai vallásügynek 1648-iki, a vesztfáliai békétől megszabott lábra való állítását követelte, s ezzel együtt az I. Lipót korában alapított katholizáló intézmények megszüntetését, s a lutheranusoktól elvett templomok visszaadását. A császár előtt világossá lett, hova czélt a svéd király minden eddigi követelésével.¹ Vallási téren való engedmény elérése volt tárgyalásainak legutolsó, mindvégig elfödött indítéka. Mivel azonban ezt a kívánságot már a protestáns tengeri hatalmak is felvetették, mikor a közvetítést elvállalták, magától nyomul előtérbe az a föltevés, hogy a protestáns hatalmak, szövetségesük a katolikus császár gyöngeségét kihasználva, vallásuk számára elveszett előnyöket és területeket akartak visszaszerezni, s ennél fogva XII. Károly a helyzetet felismerve a vallási kérdés felvetésével csak színpadiasan előkelő elvonulást akart magának biztosítani.

A békének *conditio sine qua non*jává így a vallásügyi követelés vált. A bécsi udvar még habozott, elfogadja-e ez újabb követeléseket, mikor Wratislaw a svéd hadseregnek a cseh határ ellen való megindulása hatása alatt szeptember

ten Geschlechtern des Königreichs Hungarn nicht letztere Familie, sambt mir und den Meinigen Ew. Königl. May. dafür ewig Dank und lob profitiren können.»

¹ A titkos conferentia jegyzőkönyve 1707 augusztus 12-éről, bécsi áll. levéltár: *«Jetzt sieht man endlich wohin die Sachen hinaus kommen. Kommt alles auf die religion an, hangt der fridt und krieg daran, es ist gewiss, wenn man es dem König nit gibt, so ist gewiss dass er nit zu frieden sein wirdt.»*

I-én aláírta azt a szerződést, melyben a császári udvar Svédország egyéb kívánságai között a sziléziai vallásügyre vonatkozókat is elfogadta. XII. Károly kereken kijelentette, hogy seregét nem fogja megállítani addig, míg I. József császár ratificatióját kezébe nem adják. A svéd előőrsök ép sziléziai földre értek, mikor szeptember 12-én Wratislaw Reichenbachban átnyújtotta a svéd királynak a császári jóváhagyást. A gyönyörű svéd sereg rögtön visszafordult, hogy rövid idő múlva Oroszország ellen induljon, a hova kezdettől fogva szánva volt, s a hol királya ragyogó álmait a legszomorúbb valóság semmisítette meg.

Most végre semmi sem állott többé Czobor szabadulása útjában, a kinek a különben sem szigorú fogságból való kibocsátását Zinzendorf többször megszorgotta. A bogerzelei svéd főhadiszállásból szeptember 22-én kinyilatkoztatta Svédország, hogy a király a rajta elkövetett nagy sérelemért hajlandó elnézést gyakorolni azon baráti kötelékre való tekintettel, mely őt most már a császárral összeköti. Czobor szabadon elmehet, s a császár visszaveheti őt kegyelmébe, de óvakodjék a legcsekélyebb ellenségeskedéstől is a svéd király követe irányában, mert az ilyent igen drágán fogja megfizetni.¹

A szabadon bocsátott Czobor rögtön visszatért a császári sereghez. 1768–9-ben Savoyai Eugén vezérkarában látjuk a Moselnél működő seregben, 1710-ben Németalföldön.

Strahlenheim nem alaptalanul gyanította, hogy Czobor nem fogja elfelejteni a rajta elkövetett sértést. Alig hogy

¹ Zinzendorff jelentése a császárhoz, bécsi áll. levéltár: «dass obwohlen der König Ursach gehabt hätte die empfangene Unbilde an denselben schärffer zu strafen, so hätte Er nichts destoweniger in Ansehung der mit Ew. Kays. Majestät neu aufgerichteten Freundschaft demselben verziehen, sich jedoch vorbehalten wollen, dass wo vermelter Graf sich auf's neue an seinen Ministrum den Baron von Strahlenheim im geringsten vergreifen sollte, der König solches als dann weit schwärer als vormahls empfunden, hingegen aber, wo Selbiger vor den Character seines Ministri kuntig mehrere consideration tragen wurde, wohl leiden könnte, dass Ew. Kay. Majestät Ihn widerumb zu vorigen Gnaden annehmen möchten . . .»

tudomására jutott, hogy Strahlenheim végkép felmentetett bécsi állásától, a hol a svéd király személyét képviselte és hogy Zweibrücken kormányzójának neveztetett ki, rögtön megkérte a Bécsben lévő gróf Hauben főstrázsamestert, hogy Strahlenheimnak búcsúaudientiája után adasson át egy levelet, melyben őt mint most már magánembert, elégtétel adására szólítja fel.

Strahlenheim e kihívás elfogadására nem tanusított nagy kedvet, sőt odavitte a dolgot, hogy Wratislaw 1710 augusztus 1-én Czobornak értésére adta, hogy császári parancs értelmében rögtön hagyja el Bécset, s óvakodjék Strahlenheim és háznépe ellen bármit is elkövetni, ha kedves az élete.¹

Ilymódon Strahlenheimnak nyugalma biztosítva volt bécsi tartózkodása idejére, de úgylátszik, égett a föld lábai alatt, mert már egy hét múlva, 1710 augusztus 8-án oly váratlanul jelent meg a császárnál búcsúaudientián, hogy sem a főkamarás nem lehetett jelen, sem pedig az ily esetben szokásos ajándékok nem voltak előkészíthetők, — a mi különben a svéd királynak nagy elégedetlenségét keltette fel.

Czobor azonban most sem nyugodott meg. Miután Strahlenheim kinyilatkoztatta, hogy királya még most sem engedi meg neki a párbajra kihívás elfogadását, Czobor egyenesen XII. Károlyhoz fordult a Benderbe utazó svéd

¹ «Demselben soll ich, aus Befehl Kayserl. Maj. die Ankunft des Barons von Strahlenheim dahier anzeigen und dass Ihro Kayserl. Maj. allernädigste Wille sey, dass derselbe sich nicht mehr bey Hof, noch an einem öffentlichen Orte, oder in Assembleen solle sehen lassen, vielweniger sich unterstehen weder directe noch indirecte wider die Person, Ehr und domestiquen gedachten Barons das geringste zu unternehmen oder dass widrigens dessen Kopf, ohne Hoffnung einiger Gnad, davor respondiren solle. Wenn derselbige die Sache wohl consideriret, wird er finden, dass dessen eigene Ehr von ihm erfordere, sich bey gegenwärtigen Umständen von hier zu absentiren, und dass derselbige wohl gethan hätte, nicht solange gewartet zuhaben.» *Theatrum Europæum* XIX., 80. l. V. ö. *Theatrum Europæum* de Lamberty: *Mémoires pour servir à l'histoire du XVIII. siècle*, Tome VI., 75l. s köv. 11.

tábornok, Mayerfeld közvetítésével és a király engedélyét kérte a közte és a volt követ közt fennálló becsületügy elintézéséhez. Nem sokkal később meg is érkezett Bécsbe az itteni svéd követhoz, Sternhoeck Károlyhoz a király engedelmé a párbaj kivívására, a mit a követ rögtön közhírré is tett, míg Strahlenheimhoz a svéd kancellár, Müller útján egyidejűleg hasonló tartalmú értesítés ment.¹ Így Strahlenheimnak is meg kellett barátkoznia a párbaj gondolatával. Czobor hajlandó volt Zweibrücken közelébe menni, mivel ő úgyszólván a rajnai seregben szolgált. Bécsből való elutazását pénzhiány késleltette, míg végre 1711 július közepén Mainzba ért, nem sokkal azután, hogy Strahlenheim onnan két napi várakozás után eltávozott. Ezt a körülményt Strahlenheim nem mulasztotta el később saját mentegetésére felhasználni. A következőkben a Czobor segédeitől, Phull tábornoktól és gróf Philippi ezredestől augusztus 13-án Erlingenben aláírt, s később publikált jegyzőkönyv adataira támaszkodunk. E szerint Strahlenheim segédei, Phyl és báró Steincallenfels kapitány, augusztus 5-én jöttek Czoborhoz és megbízójuk nevében azt ajánlták neki, hogy a Mainz melletti, már zweibrückeni területen lévő Stackedbe jöjjön, a hol ellenfele várni fog reá, s rendelkezésére bocsátja magát *par manière de rencontre*, azaz látszólag úgy, mintha egy országúti váratlan támadásról volna szó.² Czobor ezt persze nem fogadhatta el, már csak arra való tekintettel sem, hogy az igazság az ő részén volt, de másrészt ez az eljárás újabb bonyodalmakra adott volna alkalmat, mivel a rendezvous helye zweibrückeni, tehát akkor svéd királyi terület volt, s a svéd király joggal vehette volna személyes sértésnek, ha az ő kormányzóját svéd területen támadják meg.

¹ *«Ihre Königl. Majestät in Schweden hätten dem Strahlenheim niemals verbethen dem Grafen Zobor die geforderte Satisfaction zu geben, wenn er den Character als Dero Gesandter abgelegt haben würde»*, Theatrum Europæum XIX., 798. 1.

² *«Er wolle vor Stacked spazieren fahren, da ihn Graf Zobor attaquiren und seine Satisfaction zu Fuss mit dem Degen in der Faust nehmen könnte»*. Theatrum Europæum, XIX., 798. 1.

Strahlenheim azonban ragaszkodott ahhoz a felfogáshoz, hogy idegen csapatoknak állítólagos ide-oda vonulása miatt lehetetlen neki semleges területre mennie. Az említett jegyzőkönyv felvétele után mindkét fél elhagyta a vidéket, auélkül, hogy egymással szemben állottak volna.

Strahlenheimnak correct magaviseletéről azután a svéd birodalmi tanács állított ki bizonyítványt az ő saját jelentései alapján, melyek persze nem állhatnak meg az erlingeni jegyzőkönyv adataival szemben. Kevés idő múlva azonban elvesztette kormányzói állását, mivel Szaniszló királylyal szemben tiszteletlenül lépett fel, s kénytelen volt birtokaira visszavonulni, míg ellenfele, gróf Czobor, hazájában mind előkelőbb szerephez jutott, s 1715—23. Magyarország főajtónállómestere lett. Fia József, a nemzetség utolsó sarja, a család nevét még egyszer ismertté tette egész Európában óriási fényűzésével és pazarlásával.

Az európai kérdéssé felfuvódott ügy pedig csöndesen elaludt, miután elintézése módjától egy pillanatig a világbéke kérdése függött.

Sokkal békésebb viszonyok közt forog most a legújabb időben a Czobor név a haza határain kívül is a nagyközönség ajakán azon gyönyörű keramikus és iparművészeti munkák kapcsán, melyek a bécsi múzeum Dubsky-Czobor szobájában széles körök gyönyörűségére láthatók, s melyek a Czobor név viselője mæcenás-voltának köszönik létüket.

Bécs.

GYÖRY ÁRPÁD.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK.

Morus Tamás a magyar tudományos irodalomban.

Morus Tamás Utopiájának magyar fordítója és magyarázója (Kelen Ferencz; Philosophiai Irók Tára, XXIV. kötet, 1910.) nem nyújt sem külföldi, sem hazai bibliographiát, csak néhány fontos forrásmunkát sorol fel. Egy leendő Morus-bibliographiához szolgálat adalékot egy régi magyarországi latin munka, mely joggal vagy jogtalanul Morus nevét viseli homlokán.

Czime: Thomas Morus, olim Angliae cancellarius, juvenem principem docet, quid facto opus sit, ut sceptro admovendus, sibi gloriam, salutem regno, subditis felicitatem pariat. A Francisco Xav. Szuhányi. Cassoviae, 1790. 8°, 336 lap + index.

Szerzője Szuhányi Ferencz jezsuita, majd a jezsuita-rend eltöröltetése után világi pap, később kassai tankerületi főigazgató (1742—1824) egyéb erkölcsi és bölcseletű tartalmú munkákat is írt. Valamennyiben a moralizáló lelkipásztor jelen meg, ki az erkölcsi állapotok romlottságát ostorozza és a javulás útját tárja fel. Ebben a művében Morus Tamás eszméi alapján egy trónralépő ifjú fejedelem kezébe szán vezérfonalat, hogy azt követve magának dicsőséget, alattvalóinak boldogságot szerezzen.

Jeligéül Fénelon Telemaquejának V. könyvéből választ egy axiomát: szerencsétlen az a király, ki saját szerencsését a másoknak okozott nyomorúság szerint méri. Az általánosságokban úszó előszó után 4 lapon Morus életrajzát közli, mely Stapleton és Burnet Historia Reformationis Anglicae cz. művéből van átvéve. Művének tartalmát részletesen taglalni nem szükséges: semmiben sem különbözik a renaissance-korban megalakult s a reformáció-ellenreformáció korában virágzó, Magyarországon legtovább fenmaradt, általánosságban moralizáló politikai írásoktól. Viszonya a külföldnek akkor már gazdag statistikai, nemzetgazdasági politikai irodalmához az, a mi a magyar tudományosságnak viszonya volt egyáltalában a külföldi tudományossághoz. Megállapítván az

általános elveket, melyek szerint uralkodni kell. a részletekre tér s 5 fő theoremát állít fel, melyek tárgya: religio, justitia, arma, pax, opes. A theoremákból corollariumokat vezet le, melyekben az anyagot fásasztó okoskodással fejti ki.

Kérdés, miféle viszonyban van ez a mű Morus Tamáshoz, hogyan került neve az élére. Morusnak sem latin, sem angol nyelvű munkái között nem találunk hasonló címűt. Szerzőnk a rövid életrajzban két munkáját említi név szerint, az Utopiát és a Historia regis Richardi III.-t. Az összehasonlításból rögtön kitűnik, hogy egyiknek sincs igazában köze Szuhányi munkájához. De a mennyiben mégis valami kapcsolatot keresünk, az Utopia I. könyvének néhány eszméjében találjuk meg, a nélkül azonban, hogy teljes párhuzamosságot lehetne kimutatni, mert hiszen Szuhányi gondolatai olyan közhelyek, melyek minden moralizáló iratban helyet foglalnak. Az Utopia I. könyvében olvassuk a következő sorokat: «Ha én rendre lefösteném a háborús szellemnek minden következményét: a nemzetek lázas nyugtalanságát, a kincsek elapasztását, a népek romlását; ha azt javasolnám a királynak, hogy a jó szerencse adta békét használja fel az ősi királyság lehető kiépítésére és díszítésére, tegye mentül virágzóbbá országát, szeresse alattvalóit és azok viszont fogják szeretni. éljen együtt népével, uralkodjék kegyesen, hagyja békén mások országát, hisz elég nagy és hatalmas jutott osztályrészéül» stb. (Phil. Írók Tára, XXIV. 34. l.); a II. könyvben az utopiaiak hadügyéről azt írja Morus: «A véres győzelmet nemcsak utálják, hanem szégyellik is magukat miatta . . . Ám dicsőségnek tartják, ha az ellenséget hadiművészettel avagy csellel győzik le stb.» (U. o. 90. l.). Ezek a gondolatok, de inkább az Utopia I. könyvéből idézett néhány elv, tényleg bő kifejtést nyer Szuhányi művében, de a párhuzam éppen nem olyan meggyőző, hogy Szuhányi gondolatait az Utopiára kellene visszavezetni.

Sokkal valószínűbb, hogy Morus Tamás nevének felhasználása mindössze henyé dísz, melynek egyedüli célja az, hogy a könyv érdekesebbnek tűnjék fel. A katolikus egyház vértanújának neve (a pápa 1886-ban kivégzett társaival együtt boldoggá avatta) igen jóhangzású név volt egyházi körökben s különösen Mária Terézia korában. Szuhányi, ki neveltetését ennek a kornak köszönhette, mindhaláláig ebben az utóhumanista irányban működött, melynek termékei az erkölcsprédikáczió, kegyes elmélkedésen, panegyrisen, felavató versen, laudatio funebrisen felül

nem igen emelkedtek. A mi nagy volt Morusban, azt a XIX. század fedezte fel. A régiek elégiákban Socrates, Seneca, Aristides, Boëthius, Cato-val hasonlították össze, martiriumát színpadra vitték, de csak a modern gondolkozók fedezték fel szellemének nagyságát. Régebben gyakori volt jeles vagy emlékezetes emberek nevének kikölcsonzése a gyengécske irodalmi mű érdekességének fokozására; még ma is kísért ez a jelenség. Nyugodtan állíthatjuk, hogy Szuhányi művének vajmi kevés köze van Morus Tamás irodalmi működéséhez, vagy egyáltalán nincs is semmi köze hozzá!

Bártfa.

VAJDA GYÖRGY.

IRODALOM.

Dr. Johannes Kinkel: Die sozialökonomischen Grundlagen der Staats- und Wirtschaftslehren von Aristoteles. Leipzig, 1911.

Akármilyen vádakkal illessék is a Marx-féle történelmi materializmust, azt az érdemet nem tagadhatják meg tőle, hogy a gazdasági viszonyok és osztályérdekek történetformáló szerepének éles hangsúlyozásával ráirányította a figyelmet e tényezőkre eladdig kevésbé méltatott kulturális jelentőségére és korábban kellőleg ki nem kutatott sokszerű hatására. S ha akadt kutató, a ki a társadalmi állapotok alapján törekedett megérteni és megérteni — s nem minden siker nélkül — egy korszak philosophia; rendszereinek vezéreszméit s azok keletkezését,¹ csak természetesnek tarthatjuk, ha újabban hasonló szempontokból igyekeznek fényt deríteni egyes államphilosophiai elméletek forrásaira.

Ilynemű kísérlet Kinkel munkája, mely Aristoteles politikai és gazdasági tanait az egykorú társadalmi és gazdasági berendezkedésekből származtatja s a philosophus idevonatkozó felfogását úgy állítja be, mint egy meghatározott osztály érdekeinek védelmét.

Aristoteles államtanának fősajátosságaként a szerző a teleológiai jelleget állapítja meg. Az első kérdés — mondja — melyet a görög bölcsheszményi államának tervezésénél fölvet, a következő: mi az állam célja? S miután e cél a boldogságban megtalálja, a boldogsághoz vezető utat a maga osztályálláspontjának megfelelően jelöli ki.

A gazdasági fejlődés vázolásában Aristoteles a családot nevezi meg természetes gazdasági és társadalmi egységül s a családi gazdaság alapelvét az anyagi kielégülésben látja. Ebből a

¹ Dr. A. Eleutheropulos: Die Philosophie und die Lebensauffassung des Griechentums auf Grund der gesellschaftlichen Zustände. Berlin, 1900.

szempontból ítéli meg és el a csere- és pénzgazdasággal kifejlődő kereskedelmet. A csere — szerinte — természetes üzlet, míg a termelő kezében marad, mert a javak megszerzése itt tisztán a fogyasztás céljait szolgálja. Természetellenessé válik azonban, ha hivatásszerűleg üzetik egy harmadik személytől, akinek célja, hogy a termelő és fogyasztó rovására gazdagodjék. A kereskedőosztály létrejöttével tehát a termelőknek tönkre kell menniök, mert a kereskedelem törekvése olcsón vásárolni és drágán eladni. A pénz keletkezésével viszont a javak természetes megszerzésének korlátai szakadnak szét, mert megvan a mód az új csereeszköznek (a pénznek) korlátlan mennyiségben való felhalmozására. A pénz elveszti eredeti rendeltetését s kereseti tárgy lesz, mely tulajdonosának a kölcsönüzletben uzsoraeszközüül szolgál. A ki pénzzel pénzt akar szerezni, ezt csak mások kárára teheti. Szóval a természetes gazdálkodás magasabb fejlődési fokon bizonyos kinövéseket hoz magával, melyeket szociálpolitikai intézkedésekkel ki kell irtani. E célból szükséges, hogy az állam kezében legyen a csereforgalom. Minden gazdasági és társadalmi munkamegosztás elkerülendő; mindenki saját magángazdaságában termelje azt, a mire szüksége van. A hiányzó termékeket az állam szerezze be, a fölöslegeseket az állam vigye ki, de piacokat ne nyisson. Bel- és külföldi kereskedők egyaránt útjában vannak a jó rendnek. Aristoteles tehát Platon communismusával szemben az individualismus képviselője. Az ő eszményi államában a magángazdaságnak van csak helye. A családi gazdaságnak alapja pedig a rabszolgamunka, a mely nélkül a polgárnak nem volna elég szabad ideje és szabad mozgása az államügyekkel való foglalkozásra. Az államkormányzást leghelyesebb volna egy kiválóan bölcs monarchiára bízni; ilyennek hiányában azonban a polgárok összességének kell az államot vezetni. Aristoteles kormányformája tehát a demokratia, még pedig az összes földbirtokosok demokrátiája. A legjobb állam, a legjobb gazdasági viszonyok csakis a nem nagyon gazdag és nem nagyon szegény középosztály uralmán alapulhatnak.

Aristotelesnek ez eszményi állama nem kigondolt, pusztán képzeletbeli alkotás, hanem az egykorú állapotokkal szembe helyezett s kissé kiszínezett múltnak a képe. Lássuk ezt a multat.

Abból az osztályharczból, mely Solon alkotmányának életbe lépte előtt az athéni nemesség és nép között keletkezett s melynek éppen ez az alkotmány lett az eredménye, az agrár-polgárság

került ki győztesen. Vele a megelőző pénzgazdálkodással szemben a természeti gazdálkodás (Naturalwirtschaft) jut uralomra. Főbb vonásai az agrár-polgárság gazdasági rendszerének a következők: a vagyonok és jövedelmek nem pénzjelleggel, hanem a termelési és fogyasztási javak jellegével bírnak; az államhivatalok betöltésénél nem a pénzbeli vagyon, hanem a termés mennyisége az irányadó; a kivitel megtiltatik; születés és nemzetség elvesztik jelentőségüket a vagyonnal szemben; egyének és birtokok teljes szabadságot és egyenlőséget élveznek; az állam vezetésében részt vesz az egész vagyonosabb birtokosság, mely középen áll a nemesség és az egészen proletár jellegű kisbirtokosság között.

Mindez föltűnő hasonlatosságot mutat Aristoteles alkotmányához, melynek további követelményei Kleisthenes reformjaiban találhatók föl.

A vázolt berendezkedés által gazdaságilag és politikailag megerősödött középosztály volt az, mely a perzsa szörnyetegnek nyakára hágott és a görög culturát megmentette s a mely az attikai államot oly erőssé tette, a milyen sem azelőtt, sem azután többé nem volt. Semmi csodálni való nincs tehát azon, ha Aristoteles ezen osztály társadalmi és gazdasági szervezetének alapelveire, mint legfelsőbb abszolút elvekre építette föl a maga államát.

Még érthetőbbé lesz előttünk Aristoteles álláspontja, ha egy tekintetet vetünk Athén politikai és gazdasági életének további alakulására. Már az V. század elején feltűnnek a középosztály elproletarizálódásának, mint a túlnépesedés következményének, jelenségei. Jól látta Aristoteles azokat a veszélyeket, melyek e túlnépesedés folytán sújtották második, de valódivá lett hazáját, s ez magyarázza meg, hogy eszményi államában az elszaporodás meggátlására még a magzatelhajtást is megengedi. Ismét a kereskedelem és pénzgazdaság lesz úrrá, magukkal hozva összes veszedelmes hatásukat, a versenyt, a polgárságnak a kereskedő hatalma alá kerülését, a termelő elszegényedését, az uzsoráskodást, a külföldi piaczoctól való függést, a háborúskodást s ezáltal a megélhetés bizonytalanságát. Aristoteles teljes tudatában volt e hátrányoknak a nélkül, hogy ezzel együtt belátta volna azoknak a pénzgazdaság természetéből fakadó szükségességét. Ő mindezt a bajt főleg a kereskedőosztály rosszakaratának és helytelen törekvéseinek tulajdonította s mindig az lebegett szemei előtt, mint tette tönkre lassan-lassan a kereskedelem és a kölcsönület az

attikai birtokosságot. A mezőgazdaság e romlásának végső időszakát ő maga is megérte s innen az elitélő, sőt lesújtó megjegyzések, melyeket a kereskedelemről és járulékairól ejtett.

A gazdagoknak és szegényeknek a középosztály sírján vívott osztályharcza az attikai államot megsemmisítette s Aristoteles kétségkívül a valóság alapján beszélt, mikor államfilosóphiájában a gazdagságot és szegénységet a közjólétre nézve veszedelmesnek bélyegezte.

Az új gazdasági berendezkedés kifejlődését és megszilárdulását Aristoteles már nem érte meg. Ő éppen az átmenet bomlasztó időszakában élt, s csak természetes, hogy államából száműzni akart mindent, a miben a bomlás csiráit látta.

Műve két utolsó fejezetében a szerző Aristoteles államfilosófiai tanainak további sorsáról s a görög gazdasági élet irodalmáról ad áttekintést.

Mint az elmondottakból látjuk, a munka tartalma nem egészen felel meg címének, a mennyiben légingább csak Aristoteles gazdasági tanaival foglalkozik s ezek körében is főleg azt igyekszik megértetni, miért viseltetik Aristoteles oly ellenszenvvel a kereskedelem és az ezzel összefüggő pénzgazdaság iránt. Éppen ez okból kissé egyoldalú az a kép is, melyet az író a görög bölcs eszményi államáról rajzol. Ha jobban belemélyedt volna ennek taglalásába, akkor valószínűleg nem találta volna olyan könnyen levezethetőnek Aristoteles követelményeit pusztán a megelőző korok gazdasági alakulásaiból. Hogy ezeknek is részük van az aristotelesi államtervezet némely szempontjainak létrejöttében, ki tagadhatná ezt oly gyakorlati érzéssel bíró embernél, mint a mi philosophusunk? De viszont azt egészenben úgy felfogni, mint a VI. század Athenjének visszhangját, kissé túlságosan merész gondolatnak tetszik. Az Aristoteles óhajtotta egyes gazdasági berendezkedések valóságbeli forrásainak kikutatásáért azonban mindenesetre elismerés illeti a szerzőt, ki munkáját a görög történet modern művelőinek ajánlja.

VIDA SÁNDOR.

Dr. Divéky Adorján : Zsigmond lengyel herceg budai számadásai. (1500—1502, 1505.) Magyar Történelmi Tár XXVI. kötet. (A harmadik sorozat első kötete.) A Magy. Tud. Akadémia kiadása. Budapest. 1914. VI+260 l.

E számadások közzétételével a bennünket érdeklő kiadott számadáskönyvek száma egygyel gyarapodott. Habár jelen számadáskönyvünk nem magát a királyi udvart mutatja is be az ő mindennapi életében, mégis nagy jelentősége van, mert belőle egy királyi herceg életmódjára nézve rendkívül érdekes mozzanatok tárulnak elénk. Zsigmond királyi herceg ugyanis ötdömágával — Ulászló magyar és cseh királylyal, János Albert lengyel királylyal, Sándor litván nagyfejedelemmel és Frigyes krakói püspökkel — fia az 1492 június 6-án Grodnóban elhalt Kázmér lengyel királynak és a nagyon is tevékeny Erzsébet királynénak. Az édesanya Zsigmond herceget a litván nagyfejedelemség élén látta volna szívesen. De ez a terve nem sikerült. Zsigmond hercegnek tehát meg kellett elégednie, hogy a lengyel királytól évjáradékot kap. S mikor Zsigmondot a moldvai fejedelemségbe sem sikerült bejuttatni, elhatározták, hogy II. Ulászló magyar királyhoz küldik. S csakugyan 1498 decz. 12-én már Budán találjuk a herceget. Itt neki külön udvartartása van s II. Ulászló király, az ő jószívű bátyja neki adományozza a glogauai és troppauai hercegségeket. Ezekből és királyi bátyja külön ajándékából élt Budán. De midőn bátyja, János Albert lengyel király meghalt, elhagyta hazánkat és Krakóba vonult ama hitben, hogy őt választják meg lengyel királynak. Reményében azonban ezúttal csalódott, mert bátyja, Sándor ült a királyi trónba. Ezután még két ízben (1502- és 1505-ben) ellátogatott hazánkba. Míg nem Sándor király halála után 1506-ban végre is ő lett a lengyel király.

Zsigmond már kir. herceg korában bevételeiről és kiadásairól pontos számadásokat vezetett, a melyeket Szydlowiecki Kristóf gondosan ellenőrzött. Ezeket a számadásokat fedezte föl Varsó főlevéltárában *Divéky* Adorján és tette közzé a ránk vonatkozó részeket.

Divéky ama kevesek közül való, a kik a maguk elé tűzött feladat megoldásához szükséges eszközök megszerzésében a legnagyobb áldozattól sem riadnak vissza. Lelke a magyar-lengyel

kapcsolatok felé fordult. A nyelvi és szakszerű előtanulmányok elvégzése után a lengyel levéltárak átvizsgálásához fogott. S ebben nem kimélt fáradságot és költséget. Éveken át járta a lengyel levéltárakat s fürkészte éber szemekkel a Magyarországra vonatkozó írásokat. Fáradozását szép siker koronázta. Sok más értékes anyag mellett jött nyomára a most szóban forgó nagybecsű számadásoknak is, melynek közzétételét a tudomány szívesen üdvözli.

Divéky a kutató történetíró pontosságát és lelkiismeretességét igazolja e számadások kiadásában, egybekapcsolva a szakember alapos tudásával és a részletekben is érvényesült tájékozottságával.

Ezekből a számadásokból látjuk, hogyan élt a XV. és XVI. század találkozásakor egy királyi herceg, miként teltek a napjai, mivel szórakozott, hogyan táplálkozott és ruházkodott, miként ment végbe utazása, s kik vették körül? Mindezek a mozzanatok számtalan fénysugárral világítanak be a régi magyar társadalom életébe és berendezésébe s ezáltal bepillantást engednek nemzetünk régi műveltségi viszonyaiba. Divéky tehát e számadások pontos kiadásával a tudománynak jóra való szolgálatot tett.

Zircz.

BÉKEFI REMIG.

Dr. Veress Endre: Berzeviczy Márton, Budapest, Athenæum r.-t. 1911. 4° 228 l.; 7 önálló, 101 szöveg közti képpel. (Magyar Tört. Életrajzok XXVII. 1. f.)

Egy jelentékeny XVI. századi magyar diplomata életéről számol be dr. Veress Endre Berzeviczy Mártonról írt életrajzában. Berzeviczy Márton azok közül a diplomaták közül való volt, a kik idegen földön szereztek rangot és vagyont maguknak, hazájuknak pedig becsületet és tiszteletet. Mint a diplomaták általában és minden korban, ő is sokat utazott; Londontól Isztambulig, Rómától Königsbergig, a brandenburgi örgróf országló helyéig, hosszában-keresztben megjárta Európát. Báthory Istvánnak, az erdélyi fejedelemből lett lengyel nemzeti királynak volt hűséges embere; munkás életéből 14 évet töltött az ő ügyeinek szolgálatában, a legtöbbször sikeresen, de mindig hozzáértéssel oldva meg a rábízott feladatokat. Ehhez persze a természetes rátermettségen kívül széles ismerettel is kellett rendelkeznie. Pályájára nem is indult tanultság nélkül: már 19 éves korában Nádasy

Tamás nádor udvarában íródeákoskodott, a kinek bizalma hamarosan bejuttatta Bécsbe a m. kir. kancelláriához. Új hivatala bőséges lehetőséget juttatott neki a személyes tapasztalatra azon utazások révén, miket I. Ferdinánd kíséretében megtett. De nemcsak tapasztalatokat szerzett e kancelláriai évek alatt, hanem királyi adományleveleket is több sáros- és szepesmegyei birtokra. Hivatalában tán még emelkedett volna, de ő ezt az emelkedést lassúnak találta és 25 éves korában, 1563-ban külföldi egyetemek látogatására határozta el magát, hogy tudását még többre gyarapítsa. Nyolcz esztendő telt így külföldön, megjárva Londont, Párist, Németországot, végül Paduában állapodott meg — Forgách Ferencz lekötelő felszólítása is közrehatott ez elhatározására, a ki költségei fedezését ajánlotta fel neki, ha mellette marad. És noha Forgách maga nem soká maradt Paduában, Berzeviczy egy időre megtelepedett és tevékeny résztvett az egyetemi nyilvános életben, sok kiváló tudóssal ismerkedvén meg személyesen, többel barátságot is kötvé.

Paduából 1572 elején ért Bécsbe azzal a szándékkal, hogy újra megkezdje kilencz évvel előbb abba hagyott kancelláriai szolgálatát; de viselkedése sem az akkori kancellárban Liszthy János veszprémi püspökben, sem Verancsics érsekben nem kellett bizalmat, a mi természetesen érvényesülhetésének is útját vágta. Berzeviczy hamarosan észrevette a két főpap hidegségét s csalódva a bécsi udvarban, Erdélynek ajánlotta fel szolgálatait. Erdélyben akkor Báthory István mellett Forgách volt a kancellár, a mi érthetővé teszi, hogy szívesen fogadták a gyulafehérvári udvarban. Itt hamarosan nyílt alkalma értéke megbizonyítására: XIII. Gergelyt az új pápát kellett az erdélyi fejedelem nevében köszöntenie a protestáns Berzeviczynek, továbbá Forgách részére kellett kérnie a szerpapság alól felmentvényt, s ő mindkét megbízást sikerrel oldotta meg és még ezenfölül a pápa aranysarkantyus lovaggá ütötte; ezt a kitüntetést a fejedelem azzal tetézte, hogy Berzeviczyt *tanácsosává* tette. Majd újabb emelkedést jelöl rangjában nemsokára az, hogy fejedelmi *títkárrá* lépett elő. De még eddig birtokadományban nem részesült; erre sem kellett már sokáig várnia; 1585 elején e részben is felé fordult a fejedelem kegye: egy lisztörlő malmot kapott az Ompoly vizén. Ugyanekkor vette meg Blandrata egyik jószágát, majd nemsokára Forgách egy birtokát is, a ki orvosoltatása céljából újra Paduába szándékozott menni.

Tevékeny, bár nem szívesen viselt szerepe volt azon az országgyűlésen is Berzeviczynek, mely a levert Békes Gáspár párthíveit oly szigorral büntette. Majd meg új nagy feladatok elé került: ura a lengyelekhez küldi a királyság kieszközlésére. Tudjuk, hogy Berzeviczy fáradozása itt sem volt meddő: azzal az ujjongó hírrel térhetett Erdélybe, hogy urát a lengyel nemes-ség királyává választotta. E követség is újabb lépcsőt jelöl Berzeviczy emelkedésében, mivel ura még elindulása előtt a *pro-cancellarius* czímmel látta el, hogy Lengyelországban annál nagyobb súlyal tárgyalhasson.

Berzeviczy követte urát Lengyelországba. Báthorynak, mint-hogy lengyel királylyá választása után is ura maradt Erdélynek, az erdélyi ügyek vezetése miatt is szüksége volt tanácsosokra. Ezek közt volt Berzeviczy is. Azonban nem kell hinnünk, hogy Berzeviczy csak Erdélyre vonatkozó ügyeket bonyolított le; felhasználta őt István király lengyel érdekei képviselőjére is. Így tárgyalt mind-járt Lengyelországba érkezése után több ízben Danczig város követeivel, mely város nem akarta megnyitni kapuit az új király előtt. Sikeres működéséért a lengyel rendek polgárjogot és indigenatust adtak Berzeviczynek. Ez azért volt fontos rá nézve, mert most már jogot nyert arra is, hogy fekvő birtokokat szerezzen Lengyelországban; a minthogy tett is lépéseket már előbb is ily irányban: a brandenburgi őrgróftól, Albert Frigyesztől óhajtott hűbértartományt nyerni, de ez eleinte nehezen ment. Közben a király Erdélybe küldte, a honnan a portára is átrándult. Azt kérte ott, hogy engedje meg a porta Istvánnak, hogy Rettene-tes Iván czár ellen katonákat vihessen át Erdélyből. Ez a terhes követség a jól megérdemelt *kancellári* hivatalt szerezte Berzeviczynek.

Berzeviczy ekkor már fekvő birtokot is nyert adományul az őrgróftól: a leitenauit és arra gondolt, hogy állandóan Lengyelországban telepedik meg. Ezt a gondolatot valóra váltotta házassága, a mely még inkább odakötötte a lengyel földhöz és István királynak további adományai: a starogardi kapitányság, a dondangeni uradalom. Elkísérte urát Berzeviczy az oroszok ellen viselt három hadjáratára, majd 1581 közepén Erdélybe ment, az ekkor elhunyt Báthory Kristóf végrendelete végrehajtására és ura számára pénzt szerezni a szászoktól; harmadik megbízatása az erdélyi jezsuiták helyzetének biztosítása volt. Mind a három ügyet sikerült rendeznie: átvette Báthory Kristóf hagyományát, a szá-

szoktól is tudott pénzt szerezni régi szokásjogaik megerősítésének ígéréssel, a jezsuitákat pedig megerősítette Erdélyben.

Fontos szerepe volt Berzeviczynek azokban a tárgyalásokban is, mik Rudolf király és Báthory közt Szathmárnak Báthory részére való visszaadásáért folytak; ez a tárgyalás azonban hosszú, bonyolult és mérges volt s csak évek múlva fejeződött be 1585-ben. Ez volt az utolsó fontosabb ügy, a mit Báthory részére végzett, a ki a következő évben aránylag fiatalon, 53 éves korában meghalt. Ezzel Berzeviczy diplomata pályája is határátközhöz ért, most már visszavonulhatott családjához. Életének még hátralevő tíz esztendejét birtokai gondozásában, egyháza felvirágoztatásában és tudományos foglalkozásban töltötte, a melyre előbb terhes elfoglaltságában csak néha napján szakíthatott időt. Figyelemmel kísérte elhagyott hazája sorsát is és midőn a szükség hívta, távolról is segíteni igyekezett rajta. Három gyermeke közül halálakor 1596-ban csak kettő volt életben, a kik atyjuk halála után egyideig tartották ugyan a rokonságot a magyarországi atyafiakkal, de azután eladva magyarországi örökségüket, mind ritkábbá vált, végre teljesen megszűnt a rokonok érintkezése. Nevük azonban nem halt ki egészen, még a legújabb időkben is vannak Lengyelországban viselői, emlékeztetve a nagybefolyású erdélyi kancellárra, a ki egyszerű írdeákból küzdötte föl magát magas polczra, még bárói rangra is felemelvén régi családját.

Ez vázlatos tartalma annak az életnek, a melyet Veress több évi buzgó kutatása eredményeképen elének állít. A sokhelyről összehordott anyag dicséretére válik a szerző buzgalmának. Veress a vatikáni levéltárból, a paduai egyetemi könyvtárból, a danczigi, königsbergi, varsói, lemergi, bécsi és több külföldi és magyarországi levéltárból elismerésre méltó történeti érzékkel gyűjtötte össze adatait és érdekesen dolgozta fel azokat.

ZSINKA FERENCZ.

FOLYÓIRATOK ÉS KÖNYVEK.

Elmélet.

Friedrich von Bezold: Zur Entstehungsgeschichte der historischen Methodik. (Internationale Monatschrift, VIII. 3. 1914.) Bezold dolgozatának rendkívüli érdekességét szempontja adja meg; egy fejezet a történetelmélet történetéből, a melyet az eddigi, kizárólag a történetírás és történetphilosophia történetére vonatkozó kutatás teljesen elhanyagolt. Bezold a XVI. és XVII. század gazdag methodikai irodalmát ismerteti, az egyetemes történet, a «*historia humana, naturalis, divina*» gondolatának fejlődését, a forráskritikai eljárások eredetét vizsgálja. Mint minden ilyen visszatekintés ez is azzal a csak látszólag meglepő eredménnyel jár, hogy sok olyan gondolat, a melyet a XIX. század kritikai szellemétől elválaszthatatlannak, a legújabb idők eredményének tartottunk, Bodin, La Popelinière, Keckermann és mások methodikai kísérleteiben már megtalálható. Különösen Bodin reflexiói kapják meg a mai olvasót; gondosan kidolgozott forráskritikai eljárásaiban lényegében benne rejlik nemcsak a modern történetírás kritikai, de a mint Bezold mondja: hyperkritikai szelleme is. De éppen Bodin, a kinek «*methodus*»-ában az astrologiának és a számmysticismusnak is fontos szerep jut, példa arra, hogy ezeket a kezdeteket nem szabad túlbecsülnünk: a XVIII. és a XIX. század egész fáradságos útja kellett ahhoz, hogy a mai realistikus történeti felfogás kialakulhasson.

Eduard Meyer: *Thukydides und die Entstehung der wissenschaftlichen Geschichtsschreibung.* (Mitteilungen des Wiener Vereins der Freunde des humanischen Gymnasiums. VII. 14.)

A hivatalos annalistika, a mythos, a hősi epika a tudományos történetírás előzményei; Herodotos még nem történetíró, de már van érzéke a történeti valóság iránt. A következő nemzedék szellemi magatartása és a peloponnesosi háború nagy élménye lehetővé teszik, hogy a görögség a történetírás feladatainak tudatára ébredjen. Ez a világtörténeti háttére Thukydides

munkásságának; Thukydidesz Sokrates kortársa és alkotásának jelentősége megfelel Sokratesének: meghaladja a skepticismust és helyette a tudományba a kritika szellemét viszi be. Thukydidesz rájött nemcsak a történeti kritika fogalmára, hanem mindmáig érvényes alapelveire is. A valóságot kereste mindenütt, ezért írta meg nem a múlt történetét, mint elődei, hanem a jelenkorét, a melyet ismert és a melyben résztvett. Tisztában volt a kiválasztás elvének fontosságával is és kíméletlen energiával telt félre minden olyan eseményt, a mely nem hat a jövőre. (Nb. Ed. Meyer szerint a kiválasztás elvél a hatás szempontja szabályozza.) Szigorú objectivitása a politikai hatást mindenek fölé helyezte s ez az oka annak, hogy sok mindent mellőzött, a mit ma culturtörténeti érdeklődésünk örömmel látna s hiába keres munkájában. A népszerű felfogásokkal éles ellentétben álló nézetei a minimumra szorították az egyén fontosságát a történelemben: ezért kihagyott minden pusztán anekdotikus vagy biographiai érdekű jellemzést; kivételt csak egy esetben, Themistoklissal tett. M. tanulmánya rendkívül értékes kiegészítése *Zur Theorie und Methodik der Geschichte* cz. munkájának, az ott kifejtett szempontok alkalmazása Thukydideszre.

FOGARASI BÉLA.

Könyvek. *Golder F. A.*: The Russian expansion on the Pacific 1641—1850. Cleveland (O) 1915. 368 l. — *Enoch C. R.* Mexico: its ancient and modern civilization, history and political conditions. New-York, 1915. — *Chapin G. M.*, Florida 1513—1913. past, present and future. Chicago 1915., 2. köt. — *Fercorelli N.*, Gli ebrei nell' Italia meridionale dall' età romana al secolo XVIII. Torino, 1916. XXII., 261. l.

G. P.

Ó-kor.

Brassloff István (*Die Abstufung der Ehebruchbusse im Recht von Gortyn*. Mitteilungen d. k. deutsch. archaeol. Instituts. Athen, 1913. évf. 203—208. l.) a gortyni törvénynek azzal a határozatával foglalkozik, mely a házasságtörés bűnét súlyosbító körülménynek tekintette, ha az a házasságtörő asszony atyjának vagy testvérének, ép úgy mintha férjének házában történt. Ezt a határozatot Strabonak egy, a krétai házassági szokásokra vonatkozó megjegyzésével magyarázza, a mely arra vall, hogy

Krétán szokásban volt már gyermekek között is jogérvényes házasságot kötni. Ebben az esetben azonban addig, míg a házassulandók felserdültek, a feleség atyjának, vagy ha ez már nem élt, fivérének, mint természetes gyámjának, házában maradt. Ezen a szokáson alapul a *lex Julia de adulteriis*nek ama határozata is, mely szerint az atya házasságtörő leányát és a veletalált férfit megölhette, ha őket a sajátmaga vagy vejének házában tetten érte.

A «Historische Zeitschrift»-nek 115-dik kötetében a 473—495. lapon közli Körte Alfréd az 1914. november 15-én Flandriában hősi halált halt *Strack L. Miksa* giesseni egyetemi tanárnak egy posthumus dolgozatát, *Kleopatra* egyiptomi királynőnek rövid élet- és jellemrajzát, a melyben a Ptolemæidák történetének legszárazabb témáival foglalkozni szokott szaktudós, színes, eleven, mesteri képet fest a Ptolemæidák családjának eme legkiválóbb sarjáról. Különösen érdekes Antoniushoz való viszonyának ismertetése. Mikor Antonius először jelenik meg a Keleten, Kleopatra szeretőjévé lesz, miként előbb szeretője volt Caesarnak, a kitől az akkor már 28 éves nőnek 7 éves fia is van, a kit *Πτολεμαῖος ὁ Καίσαρ*-nak nevez. Antonius őt épen úgy cserben hagyta, mint cserben hagyta Caesar. Visszatér Rómába és Octavianus nővérével, Octaviával, békés családi életet él. Amde az élethalálharc közte és sógora között kikerülhetetlenné válik és Antoniusnak pénzre van szüksége, hogy hadsereget gyűjthessen. Ekkor eszébe jut elhagyott szeretője, a leggazdagabb ország királynője. Visszatér hozzá, de Kleopatra okult a multon és azzal a követeléssel lép fel, hogy őt nőül vegye. Antonius kénytelen engedni. Noha Octaviától nem válik el, a házasságot 36-ban megköti. Antoniusnak ezzel az összeköttetéssel egyszersmind az a célja, hogy Caesarnak adoptált fiával, Octavianussal szemben kijátszhassa Caesarnak Kleopatratól szült igazi fiát. 32-ben végre elválik Octaviától és akkor Octavianus a senatus által megizenleti a háborút nem Antoniusnak, hanem Kleopatranak. Antonius és Kleopatra a háborúban együtt vesznek részt és a veszített csata után elmenekülnek Alexandriába, hol öngyilkossággal végzik éltüket. Egyiptom római provincia lesz. És azt a hónapot, a melyben Octavianus elfoglalta Alexandriát, a mely hónapot addig Sextilisnek hívtak, azóta nevezzük róla augusztusnak.

HEINLEIN ISTVÁN.

Könyvek. *Hall* H. R. H., Aegean Archeology. New-York. 1915. 269 l. — *Stein* A. Untersuchungen zur Geschichte und Verwaltung Aegyptens unter römischer Herrschaft. Stuttgart, 1915. — *Cock* A. B. Zeus, a study in ancient religion. I. köt. New-York 1915. XLIV. 886 l. — *Chiera* E., Legal and administrative documents from Nippur, chiefly from the dynasties of Isin and Larsa. Philadelphia. 1915. 110. l. — *Keyes* C. W., The rise of the equites in the third century of the Roman Empire Princeton (N. V.) 1915. 60 l. — *Pais* E., Storia critica di Roma durante i primi cinque secoli. II. köt. Roma, 1915. XV. 563 l. — *Bihlmeyer* K., Die «syrischen» Kaiser zu Rom und das Christentum. Rottenburg a. R. 1916.

G. P.

Középkor.

Románul 1915. 106. sz. *D. Caselli: Tarigradul.* Arab krónikások szerint már Mohammed próféta ajánlta hiveinek Konstantinápoly elfoglalását; szavait II. Mohammed, Konstantinápoly elfoglalója aranybetűkkel kőbe vésette, s az apostolok templomának helyére épített Mehmed szultán-dzsámiban helyeztette el. Hogy megbízható-e az arab krónikások ezen adata, nem tudjuk, de az bizonyos, hogy a Hedzsra 32. évétől (654 Kr. u.) kezdve másfélszázadon át az arabok sűrűn, de sikertelenül próbálkoztak Konstantinápoly elfoglalásával. Az első támadást Ali kalifa Bahja nevű vezére intézte 654-ben Constantin császár ellen, folytatta Bahja fia, Jezid; 672—679 közt hét esztendeig az arab tábor, minden nyáron támadást intézett Konstantinápoly ellen. Végre a görögök a heliopolisi Kalinikos találmányával, az először itt alkalmazott görögtűzzel elpusztították az arab hajókat, s szétverték a szárazföldi sereget. Elesett Ejub is, a próféta zöld zászlajának őre. kinek sírját 1453-ban a törökök megtalálván, mecsetet építettek fölébe, s maig is a trónralépő szultánt itt övezik fel a vezéri karddal.

717-ben megújulnak a harcok, de Leó császár visszaveri Omár kalifa seregét, hasonló vereség éri az arabokat 780-ban Mahadi kalifa alatt, ki a képrombolási zavarokat akarta kihasználni; 798-ban a nagy kalifának, Harun-al-Rasidnak serege is hiába kísérletezik a város ellen. 822-ben volt az utolsó arab hadjárat, mikor Tamás trónkövetelő támogatására indult el a kalifa serege. Tamás megverve menekül, de Drinápolyban elfogják és kivégzik.

GAGYI JENŐ.

Ludmil Hauptmann: «Politische Umwälzungen unter den Slowenen vom Ende des sechsten Jahrhunderts bis zur Mitte des neunten» cím alatt (Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung XXXVI, 1915. 2. H. 229—287. ll.) tulajdonképen a krajnai és karinthiai szlovén nép politikai történetének főbb kérdéseit tárgyalja a czímben jelzett időhatárok között. Tárgyalását az avar uralommal kezdi, vizsgálva az uralom jellegét és határait, — különös figyelmet érdemelnek itt a duljebekről szóló kutatásai — azután áttér a Samo fejedelemsége alatt a hetedik században fennállott nagy szláv állam korára, megkísérte megállapítani, hogy ebben az időben az Alpok keleti szlávjai milyen viszonyban voltak ehhez a fejedelemséghez. Majd arról a nagyjában szláv alakulásról beszél, a melyet az avar uralomnak ezen területeken történt bukása után karantán államnak nevezhetünk, s a melynek legjelentősebb tényezői, mondhatnók megalkotói az edlingek voltak, a kiket szerző horvátoknak tart. Szól azután bajor-frank, szóval germán uralomról, arról a helyzetről, melyet ezek a vidékek, nevezetesen Karinthia a birodalomban elfoglaltak, illetve ezen területek felosztásáról, végül a Jámbor Lajos alatt bekövetkezett országrendezésről. Ez utóbbi fejezetben szerző figyelme különösen erősen fordul Pannónia felé, különösen bőven foglalkozik a Privina-féle állammal, a melynek összetételét behatóan magyarázza, s a Száva folyásának irányában lefelé irányuló német befolyásról. Az egész cikk elejétől végig nagymértékben él azokkal a segédeszközökkel, a melyeket a nyelvtudomány nyújt a történésznek, így adatai bár nem újak, több új eredményhez jut. Az értekezés jelentős hazánk honfoglalás előtti történetét illetőleg.

A Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung XXXVI. 1915. I. füzetében *Alfons Dopsch: Der deutsche Staat des Mittelalters* címmel (1—30. ll.) tulajdonképen bő, kimerítő, a saját adataival és véleményeivel kibővített ismertetést ad Georg v. Below «Der deutsche Staat des Mittelalters» című munkájáról, helyesebben annak «Die allgemeinen Fragen» címmel (Leipzig Sneller et Mayer 1914.) megjelent első részéről. Abból a szempontból tárgyalja a könyvet, hogy az erős czáfolata annak a 19. században szinte divatos elvnek, hogy a középkori állam, nevezetesen a német állam tulajdonképen nem más, mint egy nagy földbirtok, tehát magánjogi jellegű, vagy a mint az illető jogtörténeti iskola magát kifejezi: a földbirtok a

modern állam csirája. Ebben az értelemben a középkori német állam éles elvi ellentétben állana a modern állammal, a melyben minden téren oly jellegzetesen domborodik ki az államiság. — Dopsch végig kíséri a szerzőt egész munkáján, mindenütt kiemelve azokat a részeket, a melyek a középkori állam államiságát bizonyítják, hozzátéve mindenütt a maga, olykor rendkívül érdekes bizonyítékait, úgy, hogy az általa képviselt nézet eltér, itt-ott erősen, a Belowétól, s élesebb ellentétben áll az említett jogtörténeti iskola felfogásával. Részletek tárgyalásába itt nem mehetünk bele; talán majd lesz, a ki Below könyvét megismerteti a magyar közönséggel. A tárgy, de még inkább feldolgozásának módja — per analogiam — minket magyarokat is érdekelhet. Összehasonlításra különben utaljuk az érdeklődőket Eduard Rosenthalnak a *Historische Zeitschrift* 3. Folge 19. Bd. 2. Heft (115, 1915.), 372—394. ll. úgyszólván könyvről megjelent ismertetésére.

«*Ueber die sogenannten Marbacher Annalen*» cz. cikkében (*Neues Archiv* XXXVIII. 1913, 1. Heft 297—306) Hermann Bloch fűz bíráló megjegyzéseket J. Haller könyvéhez (*Die Marbacher Annalen*. Berlin, Weidmann 1912). Általa veszélyeztetve látja azokat az eredményeket, a melyekhez ő az *Annales* kiadásában (*Annales Marbacenses et qui dicuntur, Scriptores rerum Germanicarum*, 1907) és «*Die elsässischen Annalen der Stauferzeit*» cz. munkájában jutott. Bloch szerint ugyanis az annalesnek három része van. 1. Egy strassburgi világi paptól származó birodalmi 1015—1200-ig. 2. Ezt egy marbachi augustinus kánonok kiegészítette, felvéve a maga krónikájába, a mely 631-től 1212-ig terjed, s a melyet valószínűleg Odilienbergen készített 1210 körül. 3. A század harminczas éveiben az egészhez folytatást csatoltak a neuburgi cistercita kolostorban 1238-ig. Ezzel szemben Haller maga is a strassburgi annalest veszi alapul, azt hiszi azonban, hogy ezt az annalista író — szerinte Frigyes, St. Thomas prépostja — már a VI. Henrik életében a 631-el kezdődő krónikává egészítette ki. Ő segédkönyveit a marbachi könyvtárból szerezte. Magában Marbachban írták az 1201—1238. folytatást. A könyv azután Marbachból a strassburgi St. Trinitas alapítványhoz, innen a neuburgi kolostorba került, a hol glossálták. Bloch ezt az elméletet tarthatatlannak mondja. Az annalista 1152-höz oroszán Henrik gyermekeit előszámlálva megemlékezik a későbbi IV. Ottóról, és pedig mint császárról. Ottó pedig csak 1209-ben lett császár. Ezt a helyet Haller interpolálnak mondja,

de érvei nem kielégítőek. Így tehát a szöveg leírását nem tehetjük 1201-re, hanem 1210-re. Hallernek a neuburgi glossák keletkezésére vonatkozó feltevését sem fogadja el.

J. Haller «Zu den Marbacher Annalen» című cikkben (Historische Vierteljahrschrift XVII, 1914. évf. 343—350. ll.) felel Blochnak a Neues Archiv 38. évfolyamában és különösen Oppermannnak a Mitteilungen 34. évfolyamában megjelent, az Annales Marbacenses keletkezésére vonatkozó értekezésére. Éles gúnynyal támadva Oppermann elméletét, fentartja régi nézetét, hogy t. i. az Annales három részből áll: Frigyes prépost munkája 631—1200, marbachi eredetű folytatás 1238-ig, végül toldalékok, neuburgi eredettel, 1244 körül. Végül határozottan tagadja Teck Berthold püspök elhatározó befolyását az Annales keletkezésére.

PATEK FERENCZ.

Könyvek. *Schrörs* H.: Untersuchungen zu dem Streite Kaiser Friedrichs I. mit Papst Hadrian IV. 1157—1158. Berlin, 1916. — *Friedrich* Walter: Der Deutsche Ritterorden und die Kurie in den Jahren 1300—1330. Königsberg 1915. 128 l. — *Hagjard* A. G. P.: Louis XI. and Charles the Bold. New-York, 1915. 412. l. — *Iorga* N.: Notes et extraits pour servir à l'histoire des croisades au XV. siècle 4, és 5. sorozat. Bucuresti, 1915. — *Mowat* R. B.: Wars of the Roses. New-York, 1915. 252 l.

G. P.

Újkor.

Egy magyar ifjú levele Kálvinhoz címmel S. Szabó József teszi közzé magyar fordításban a Corpus Reformatorum XLVII. kötetében közölt levelet, melyet «Kaprfontes Ferencz magyar származású, krasznai fi» írt Kálvinhoz 1561. december 26-án. (*Prot. Szemle, 1911. 95 s. köv. II.*) Egy másik Kálvinhoz írt levelet ugyancsak S. Szabó ismertetett a Prot. Szemle 1909. évfolyamában. A jelen levél szerzője után való kutatást azzal a megállapítással fejezi be, hogy valószínűleg azonos a wittenbergi egyetem anyakönyvében 1556-ban beírt Franciscus Ferinus-szal. A levéllel együtt ajándékokat küld a különben egyháztörténelmünk előtt ismeretlen magyar ifjú Kálvinnak és kifejezi, hogy Stancarus tanaival szemben a magyarországi protestánsok továbbra is hívek Kálvin felfogásához, de nem ártana azért ellene a refor-

mátornak írnia, a levelet pedig hasznos volna Mágochy Gáspárnak ajánlani.

ZSINKA FERENCZ.

A *Revista pentru istorie, archeologie și filologie* 1913. évi kötetében *Năsturel* tábornok folytatta a Románia Olt-vidékén levő templomok és kolostorok történeti leírását sikerült illusztrációkban mutatva be a sokszor teljes művészi értékű falfestményeket. E vaskos kötetben a következő községek templomait és kolostorait kapjuk: Brâncoveni, Ostrovu-Greci, Stănești, Mamul, Serbănești, Zăvideni, Bucșani-Ionești, Olănești, Jezerul, Cozia, Gura-Motrului, Strehăia, Negoești, Dobrușa, Hotărani, Strehăreț, Bucovaț, Cosuna-Mofleni, Clocociov, Deleni, Pârșcoveni. (*Biserici, mănăstiri și schituri din Oltenia*) — *Revista Catolică* 1914. IV. Ch. Karalevskij: *Proiectul mistunii lui Antonio Possevino în Moldova și Țara Românească* 1583/1585. Possevino Antal jezsuita, a XVI. század egyik legtevékenyebb pápai diplomatája (sz. Mantuában 1533-ban, meghalt Ferrarában 1611-ben) hivatalos minőségben végig járta Piemontot, Francia-, Svéd-, Lengyel-, Orosz-, Magyarországot és Erdélyt. Pályájával főbb vonásokban egy finn nő foglalkozott eddig Lüsü Kartunen: (Un diplomate pontifical au XVI. siècle. Lausanne 1908.) moszkvai követségével Pierling (Paris 1897), de többi útjáról alig tudunk valamit. (Legújabban erdélyi útjának leírást kiadta Veress Endre). Ő kezdte meg az ukrainai egyházi uniót, s mint a vatikáni levéltárból kiadott levelekből látszik, feladata lett volna az uniót a Duna-fejedelemségekben is létrehozni, meg is kapta a megbízást, de az új pápa alatt hatalmassá lett ellensége: Aquaviva, a rend generálisa a Balti tenger mellé számúzta s a kiküldetést Brutti kapta meg.

GAGYI JENŐ,

A *Deutsche Rundschau* 1915. évi márcz.—juniusi füzeteiben Fr. Meusel közli Fr. A. L. von *Marwitz*nak eddig kiadatlan *mémoires*jét Napoleon 1806-i hadjáratáról Poroszország ellen, s a porosz állam katasztrófájáról. Marwitz fiatalon, 29 éves korában mint egy szabadsapat vezére, majd mint Hohenlohe hg. adjutánsa vett részt ebben a hadjáratban. Feljegyzései, melyeket csak 1835-ben foglalt írásba, a már ekkor rendelkezésére álló feldolgozásokon kívül a saját tapasztalatain alapszanak és sok érdekes dolgot tartalmaznak. Szókimondó — sokszor a durvaságig az —

s a szereplők megítélésében sokszor egyoldalú e mémoiresok írója, de amellett jöszemű és sok jellemző körülményre hívja fel a figyelmet. Érdekes pl. a porosz vezérek koráról közölt összeállítás, melyből megállapítja, hogy a porosz seregek élén csupa öreg ember állt, kik már koruk miatt nem győzték a Napoleon forcírozott hadviselési módja által okozott fáradalmakat. A feljegyzések részletesen szólnak a végzetes jeni csata előzményeiről s magáról a csata lefolyásáról s annak nagyon plastikus képét rajzolják. Marwitz a csata nagyobb része alatt Hohenlohe oldalán volt, s így mindenről értesült. A különböző hibák mellett az volt a döntő, hogy a csatában résztvevő porosz hadsereg 33,000 emberből állott, míg Napoleonnak 100,000 embere volt. A veszített csata után Hohenlohe hg. is csak nehezen tudott a fogságba eséstől szabadulni, miben Marwitznak volt főérdeme, mint maga beszéli el. A jeni csata különben — szerinte — nem volt megnyerhető, míg viszont az utána következő auerstedti ütközetet, ugyancsak Marwitz szerint, egyáltalában nem lehetett volna elveszíteni, ha az ott túlerőben lévő német csapatoknak nem csupán három ötöd része vett volna részt a csatában. Az utolsó fejezet a vert seregnek Magdeburgon át való visszavonulásáról és a prenzlauer capitulációról szól. A kiadó, Meusel, ki egyébként Marwitz életrajzát külön munkában írta meg, a mémoireshoz írt bevezetésében mondja el, hogy a capitulációnál Marwitz is francia fogságba került, honnan azonban kiváltva, 1807 februárjában már ismét résztvehetett a Napoleon elleni harcban.

A *Budapesti Szemle* 1916. évi februári füzetében Fraknoi Vilmos folytatja a *hármasszövetség felbomlására* vonatkozó összefoglaló tanulmányát, s az olasz neutralitás ügyében 1914. júliusának utolsó napjaiban megindult tárgyalásokat ismerteti. Világos előadása jó szolgálatot tesz a diplomáciai tárgyalások homályosságának és útvesztőjének felderítésére. Kitűnik ezekből a fejtegetésekből, hogy az olasz kormány kezdettől fogva kétes és gyanús magatartást tanúsított úgy a casus foederis fenforgásának kérdésében, mint a szövetség VII. pontja alapján általa kérhető recompensatio tekintetében. Igaza volt a római osztrák-magyar nagykövetnek, ki elejétől fogva nem tartotta bizonyosnak azt, hogy Olaszország, ha összes kívánságai teljesítenek is, ígéreteit teljesíteni fogja. Fraknoi kimutatja, hogy Ausztria-Magyarország direct kihívás nélkül Oroszország és

Franciaország támadását vonván magára. Olaszországra nézve beállott a *casus foederis*, s Olaszország e helyett még a jóakaratú semlegességet is megtagadva a szövetséget egyenesen megszegte. Mégis addig, míg San Giuliano irányította az olasz külügyi politikát, Olaszország nagyjában megmaradt azon az állásponton, hogy semleges marad addig, amíg kötelesség vagy érdek nem kényszeríti, hogy szövetségesei «mellett» fegyvert ragadjon. Az ő halála után azonban Salandrával és Sonninoval az a felfogás jutott uralomra, hogy Olaszország semleges maradjon, ha területi gyarapodásra irányuló igényeit Ausztria-Magyarország kielégíti, ha pedig ki nem elégíti. «ellene» fogjon fegyvert. S ezzel a programmal legmélyebben Sonnino, a hármasszövetség létrejöttének egyik előmozdítója, bélyegezte meg önmagát.

Sz.

Könyvek: *Rouffaer* G. P. és *Yzerman* J. W.: *De eerste schipvaart der Nederlanders naar Oost-Indië onder Cornelis de Houtman 1595—97.* I. köt. s'Gravenhage 1915., XXXIV, 248 l. — *Paster* L. v.: *Die Stadt Rom zu Ende der Renaissance.* 1—3. kiad. Freiburg i. B. 1916. — *Kalshoven* A.: *De diplomatieke verhouding tusschen Engeland en de republiek der Vereenigde Nederlanden 1747—1756.* s'Gravenhage 1915. 10, 268 l. — *Andrews* C. Mc. *Lean: Narratives of the insurrections 1675—1690.* New-York 1915. IX, 414 l. — *Brooks*, R. P.: *The agrarian revolution in Georgia 1865—1912.* Madison (Wis.) 1915. 129 l. — *Ronkin* R.: *The inner history of the Balkan War.* New-York 1916. 10, 569 l. — *Van der Kemp* P. H.: *Het Nederlandsch-Indisch bestuur in het midden van 1817.* s'Gravenhage 1915. XLII, 415 l. — *Wilson* J. G.: *The presidents of the United States, 1789—1914.* New-York 1915. 4 köt. — *Loon* H. W. v.: *The rise of the Dutch Kingdom 1795—1913.* New-York, 1915. XX, 279 l. — *Young* N.: *Napoleon in exile at Elba.* Philadelphia, 1915. 349 l. — *Brock* J.: *Die Vorgeschichte der Schleswig-Holsteinischen Erhebung von 1848.* Göttingen, 1916. X, 216 l.

Az 1914-ben kitört világháború.

Naumann Friedrich és *Bäumer* Gertrud: *Kriegs- und Heimatchronik.* I. köt. Berlin, 1916. 345 l. — *Julius Hirsch*: *Die eiserne Front im Westen.* Leipzig, 1916. 154 l. — *Gomoll*

Wilhelm Konrad: Im Kampf gegen Russland. Leipzig, 1916. 179 l. — Die Schlacht an der Marne. Berlin, 1916. 48 l. (a névtelen szerző művét a kiadó később kivonta a könyváruosi forgalomból.)

G. P.

Magyar Történet Idegenyelvű Folyóiratokban.

A *Korrespondenzblatt des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde*. 1914. Heft 19. Teutsch Frigyes a «Das Alter der sächsischen Schule» című cikkében arra az eredményre jut, hogy a XIV. században a szászoknak — a mint eddig általánosan hitték — nem volt népiskolájuk, hanem egyházi iskoláik voltak, a melyekben a gyermekeket az egyház szolgálatára nevelték. Ez az egyházi iskola Teutsch szerint egyszersmind községi iskola is, nemcsak azért, mert az egyházi község egy a politikai községgel (helyesebben Mark-községgel), hanem azért is, mivel a község fizette a tanítókat, bizonyára már korán választotta is (l. ehhez még a szerkesztőség jegyzeteit u. o. 123. l. s 138. l. és *Korrespondenzblatt* 1915. 55. l., azután Kisch észrevételeit 132—34. ll., a ki azonban a schuller [scholarius] szóból messzemenő következtetéseket von le). Kapcsolatban Teutsch fejtegetéseivel a szász községnek egyházi viszonyáról plébánosához és tanítójához rámutathatunk az analog állapotokra a középkori német városokban, a hol — mint pl. Bernben — a városi tanítókul alkalmazott és fizetett papok civitatis officialeseknek, vagyis városi hivatalnokoknak tekintetnek. (V. ö. Hauck: *Kirchengeschichte Deutschlands*, IV. kötet 3. s 4. kiadás 36 l.)

Ugyanott (124—126. l.) három adatot közöl a XVIII. századbeli erdélyi mezőgazdaság és egy adatot (128. l.) a jogtörténet köréből.

Ugyane füzetben (126—127. l.) a szerkesztőség dr. Müller H. irodalmi hagyatékából a «wo lag die terra olacorun de Kyrch (Kyrztz)» című figyelemreméltó értekezést tesz közzé, mely ez annyira vitatott kérdésben az apáczai hegység (Fogarastól keletre) azon kerülete mellett foglal állást, melyet keletről, északról és nyugatról az Olt vesz körül, a hol a mai Krizba, Vledény, Persány, Ürmös és Datk nevű helységeket találjuk.

A *Korrespondenzblatt* (1914. 11/12. füzetében) Teutsch egy tervet közöl, mely Bruckenthal környezetéből származik és egy erdélyi szász tudományos társulat felállítására vonatkozik. Ugyan-

ott (1915. 33—35. l.) G. A. Schuller nyomán kimutatja, hogy a tervezet szerzője Filtsch János és ez alkalommal közli azon tagok jegyzékét, a kiket a társaságba fel akartak venni. Filtsch, a ki Erlangenben és Göttingában tanult, kivált Schlözerhez való viszonya miatt ismeretes. A két közlemény értékes adalékokat nyújt a Göttingából a XVIII. század második felében kiinduló szellemi áramlatok történetéhez, melyeknek kutatása Magyarországon (Schwartner, Berzeviczy) behatóbb tudományos kutatást érdemel. Körülbelül olyat, minő Bleyeré a romantika korából és Wischnitzer M.-é a göttingai felvilágosodás hatásának történetéről Oroszországban.

Ugyanott Jarisch közli az erdélyi szászok üdvözlő iratát gróf Königsegg tábornokhoz azon alkalomból, hogy kinevezték az udvari haditanács elnökének s Eitel a «Thiere in Redensarten» czímen több adalékokat közöl az erdélyi szász szótárhoz.

Érdekes továbbá a «Deutsch-Oesterreich» czímű hetilapból átvett felségfolyamodványa a «Banat» 13 sváb fatujának 1848-ból, a melyben az erdélyi szász comes példájára egy külön közvetlen előljáró kinevezését kérik. Az irodalmi rovatban (138—43. l.) Auner ismerteti Márki Sándornak *Dózsa Györgyét*.

Nagyszeben.

AUNER MIHÁLY.

KÜLÖNFÉLÉK.

Kármán Mór. †

«Vidi il maestro di color che sanno,
Tutti l'ammiran' tutti onor gli fanno.»

Dante.

A magyar cultura és tudomány nagy halottjának emlékét nem óhajtjuk a tisztelet és elismerés ismert kifejezéseivel szolgálni. Kármán Mór a munka embere volt s alkotásának tanulmányozása és ismerete a kegyeletnek az a formája, a melyet irányában a legméltóbbnak tartunk. Mindnyájan tudjuk, hogy mit köszönhet a pædagogia munkásságának, hogy modern nevelésügyünk története elválaszthatatlanúl egybeforrott nevével.

Kevésbbé ismeretes, hogy Kármán mint philosophus, egyike azoknak a keveseknek, a kik ma, az elemzések korában, önálló ethikai rendszeralkotást kíséreltek meg. De az ő sokoldalú munkásságában és érdeklődésében a történeti tudományokat is ott találjuk: Kármán, a pædagógus és Kármán, a philosophus egyaránt értékes eszmékkel gazdagították a történettudomány módszertanát. A pædagógusnak köszönhetjük középiskolai tantervünknek a történelem tanítását tárgyaló részét, a gondolkodónak néhány történetphilosophai értekezést és töredéket.

A történelem tanításának nagy kérdéseiben ugyanazt az emelkedett álláspontot érvényesítette, a mely pædagogiai törekvéseiben mindenütt megnyilvánult. A részletek ismertetése helyett talán fontosabb, ha azt az álláspontot újra emlékünke idézzük: a történelem tanításának organikusnak kell lenni, akképen hogy minden egyes része a végső cél szolgálatában álljon. Az egyetemes történelem ezért Kármán számára nem öncél, tanításának a nemzeti történelemmel kell a legszorosabb kapcsolatban állnia s ez az utóbbi szintén csak eszköz a végső erkölcsi álláspont eléréséhez. Innét érthető, hogy Kármán nem elégedhetett meg a történelemnek pusztán tudományos jellegű oktatásával: az anyaggyűjtés mellett számára mindenütt ott szerepelt a megítélés is.¹

¹ V. ö. főleg «A történelmi tanítás» (Pedagógiai dolgozatok, I. 323—335. l. A történelem tanítása. U. o. II. 234—237. l.)

Történelempædagogiai munkásságának kulturális jelentősége mellett az első pillanatra háttérbe szorúlnak történetphilosophiai dolgozatai. De csak az első pillanatra. Behatóbb tanulmányozásuk arról győz meg, hogy történetphilosophiai gondolatai egész alkotásával a legszorosabb kapcsolatban állanak. A magyar történelem philosophiai vizsgálatára Pauler mellett Kármán tette a legfigyelemreméltóbb kísérletet.¹ Nem lehet e helyen célunk végigmenni tételein és megállapítani, érvényesek-e azok, alkalmazhatók-e a kutatásban vagy sem. De kétségtelen, hogy Kármán mint mindenütt, itt is gondolatfejlesztő, elmemozdító hatással van az olvasóra. Ugyanebben rejlik általános történetphilosophiai tanulmányainak értéke is. *A történeti fejlődés útja*² Kármán szerint az erkölcsi fejlődés fokozataiban leli magyarázatát. A három társadalmi alaptypus, mely a történelemben fellép, az atyafisági vagy törzsi, a rendi és a nemzeti szerkezetű társadalom, a melynek a különböző erkölcsi fokozatok megfelelnek: az elsőnek a vérbeli uraság és szolgaság, a másodiknak a rendi hűség, a harmadiknak a személyiség. Ezt az általános schemát Kármán részletesen alkalmazza a történeti fejlődés menetére. Kísérlete érdekes példája annak, hogy miképen lehet a modern sociologia eredményeit az idealista gondolkodónak is felhasználnia. A legújabbkor erkölcsiségének, vagy a mint ma mondanánk, világnézetének remek jellemzése, a magyar történelmi vonatkozások és példák gazdag és szellemes felhasználása és legfőképen az egészet átható ethikai idealismus nagy értékei Kármán kísérletének. A ki elolvassa, meg fog győződni arról, hogy Kármán munkásságában a történelemmel való foglalkozás nem mellékes mozzanat, hanem világnézetének, gondolkodásának és tanításának egyaránt szerves alkotóeleme.

Művelődéstörténeti és pædagogiatörténeti szempontok keresztezik egymást abban a nagyszabású tanulmányban, a melyben a magyar közművelődés fejlődését tárgyalja az Árpádoktól a szatmári békéig.³ Megállapítja, hogy a magyar állam történelmének szokásos felosztása három korszakra, a kulturtörténetre is irányadó s ebben a keretben egyként elemzi iskoláink s oktatásügyünk

¹ Budapesti Szemle, 1908.

² Most: Pædagogiai dolgozatok, I. 43—72.

³ Közművelődésünk fejlődése a szatmári békéig. Budapesti Szemle 1911., 409—410. sz. 28—78. és 218—240. l.

kiemelendő mozzanatait. Emelkedett ethikai álláspontja s a nagy nyugateurópai kapcsolatok gondos tekintetbevétele teszik értekezését maradandó értékűvé.

Hátramaradt kéziratainak egy része is történetphilosophiai és történetelméleti problémákról szól; megjelenésüket érthető érdeklődéssel várjuk, ha nem is adnak egészet, hanem csak töredékeket. Egyike volt azoknak, a kiknél a munka végső értelmét nem könyveikben, hanem életükben kell keresnünk.

FOGARASI BÉLA.

Smičičklas Tádé.

1843—1914.

A világot rengető háború kitörése előtt néhány héttel, 1914 június 10-én kísérte Zágrábban ünnepélyes menet utolsó útján a Mirogoj felé Smičičklas Tádét, a horvát tudományos és politikai élet egyik legkimagaslóbb alakját.

Hűlt hamvainak besztertelése alkalmat nyújtott a délszláv-ság culturalis egyesítése eszméjének megünneplésére.

Búcsúztatta a nagy halottat a zágrábi tudomány-egyetem, melyen a nemzeti történet tanára, a philosophiai facultás dékánja és rectora volt; búcsúztatta nemcsak a zágrábi Délszláv Akadémia, melynek tizennégy éven át elnöke volt, hanem a belgrádi szerb Kis-Akadémia megbizottja is, nemcsak a zágrábi Matica Hrvatska, mely egykori elnökét gyászolta benne, hanem a laibachi Matica Slovenska is, melynek dísztagja volt. A szerencsének dédelgetett kedveltje volt a nyolczadik évtizedbe belenyuló munkás élete végéig és kiméletes volt irányában a sors még halálában is: a végzet úgy akarta, hogy örök nyugalomra térhessen, mielőtt még láthatná, hogyan foszlik szét életének egyik legszebb álma: a délszláv testvériség; mielőtt még a zord valóság hősi küzdelmekkel és elszánt tusákkal meggyőzhette volna arról, mennyire nem egy a horvátság és szerbség érdeke, mily ellentétek választják el egymástól a bolgárt, a szlovént, a horvátot, a bosnyákot a szerbtől és montenegróitól: megkimélte őt a végzet a keserű resignatiótól, hogy ott, hol ily ellentétek dűlnak, lehetetlen a testvéries egyesülés a cultura terén is.

És, ha mi, kikben mint a magyar nemzet fiaiban ellenséget látott, most megemlékezünk róla, erre csupán az a tisztelet kész-

tet, melyet a tudós, a történetíró iránt érzünk még akkor is, ha politikai eszmék tekintetében szembehelyezkedett velünk. Politikai szempontokon fölülemelkedve tiszteljük a tudományos munkát, mint a hogy ő is tudta tisztelni a meggyőződést, a munkát, a tudományt ellenségesnek vélt nemzet fiaiban is.

A sors oly milieube helyezte, mely szelid lelkében szinte meggyőződéssé fejlesztette a délszláv testvérnépek egyesítésének ábrándját. Žumberak vidékén szerény viszonyok között élő családnak szülöttje; neveltetéséről nagybátyja, az akkori kőrösi görög kath. püspök gondoskodik. Vallásáért nemcsak azért lelkesedik, mert benne nevelkedett, hanem azért is, mert azt hiszi róla, hogy a legkönnyebben egyesülhetnének benne a román, a horvát, a szlovén, a görög keleti szerbekkel, a montenegróiakkal és a bolgárokkal. Az iskolai gondoktól mentes gyermekévekben és a sošici falusi iskola padjain eltöltött tanulmányok során még az illyrismus ábrándjai töltik be a lelkeket; az abszolutizmus és a történelmi tudás fejlődése nem magát az illyrismust, hanem csak nevét tüntették el; lényege megmaradt a lelkében s a zágrábi gymnasium tanulója már nem «illyr», hanem «délszláv» dicsőségről ábrándozik és különös szeretettel merül el ezeknek a délszlávoknak történetében. Főiskolai tanulmányokra Prágába megy s ott kedvelt tanítványa lett Palaczky Ferencznek; miként mestere Csehországnak Ausztriától való függetlenségéért lelkesedik, úgy küzd a tanítvány az ő hazájának, Horvát-Szlavon-Dalmátországnak Magyarországtól való függetlenségéért. — Prágából Bécsbe megy és ott Sickel Tivadar történelmi seminariumában nyer hajlamot és fejlődik képessége történelmi forrástanulmányokra.

Iskolai studiumainak végeztével alkalmat nyílik arra, hogy megszokja a szerény állású intelligens ember munkáját, megismerje a vagyonra nem támaszkodó, szerény jövedelmű értelmiség életét, bajait, küzdelmeit és érezze, mennyire óvja őt a szerencse különös kedvezése sok mindentől, a mi társaira ólomsúlylal nehezedik. Ennek belátása, átérzése csak nevelte természetből is finom lelkének szerénységét, nevelte benne a szíveséget, a rokonszenvet a szellemi munkás iránt, de egyúttal azt a tudatot, hogy nemes tartalmat az életnek csak a fáradhatatlan, lelkes munka, a nemes hivatás betöltése kölcsönöz.

Ő maga szerénységében munkánál egyebet nem keres, de nemzetének kiválóbbjai csakhamar őt keresik fel: az eszéki gym-

nasium h., majd a zágrábi gymnasium rendes tanárának felajánlják a zágrábi egyetemen a nemzeti történet tanszékét, a Matica Hrvatska választmányába iktatja, majd elnöki székébe ülteti; a politikusok mandatumot ajánlanak fel neki, hogy a függetlenségi párt értékes és köztiszteletnek örvendő elemekkel gyarapodjék, Zágráb, Károlyváros és Varasd diszpolgári oklevéllel hódolnak neki, a délszláv akadémia, mely korán választotta tagjai közé, őt kéri az elnöki méltóság elfogadására, a belgrádi szerb Akadémia tiszteletbeli tagjává választja, a Matica Slovenska pedig dísztagságot ajánl fel neki és végül kitünteti őt a Felsőg kegye is.

Az egyetemen ő nevelte a horvát történetírást új, tevékeny gárdáját. Az ő romanticismustól nem mentes hajlamának hatása az, hogy a horvát historiographia lelkes munkásai oly lassan szoknak hozzá a hideg criticismushoz, melynek hivatása szigorúan feltárni a valóságot, akár kedvez nemzeti ideálunknak, akár nem. Ő szervezte a zágrábi egyetemen — a Sickel T. tervezete mintájára — a történeti seminariomot, hogy önálló kutatásra szoktassa az ifjúságot; a maga, szinte fejedelmi ajándékával nyújtott ezen kedvelt intézményének gazdag szakkönyvtárt. Rectori székfoglaló értekezésével «O postanju Gundulićeva Osmana» (Gundulić «Osman»-jának keletkezéséről) magára vonta az összes szláv tudós körök figyelmét.

Az egykori «Matica Ilirska»-nak «Matica Hrvatska»-vá való átszervezésében jelentékeny munkát fejtett ki; az ő vezetése alatt vált ez az irodalmi társaság valóban a horvát irodalom vezetőjévé. Anyagilag megerősödött; kiadványai útján gondoskodott arról, hogy a horvát olvasóközönség ne csak szépirodalomból merítsen nemes szórakozást, hanem keressen ilyet a tudomány eredményeit ismertető és a művészet népszerűsítését szolgáló munkákban is, hogy látóköre szélesbüljön; az ő vezetése alatt indult meg a Matica nagy és a folkloristika mai színvonalára emelkedett népköltési gyűjteménye is; az ő vezetése alatt emelkedett a társaság tekintélye annyira, hogy a legkiválóbb írók és tudósok is kitüntetésnek tekintik, ha munkáik a Matica Hrvatska kiadásaiként jelennek meg. A társaság jubiláris emlékkönyvével az irodalom és tudományban is számottevő munkát nyújtott fáradhatatlan elnöke.

Az Akadémia vezetésében alapítójának, Strossmayer püspöknek nyomdokaiba igyekezett lépni. Az a körülmény, hogy

ott szerette leginkább tölteni idejét munkába merülve, elősegítette azt, hogy mindenki érezze az ő vezetésének jótékony hatását: az olvasó buzdítást és útmutatást, a kutató támogatást, a tisztviselő segítséget, a tag bölcs tanácsadót talált benne, az idegen szíves fogadtatást; apró teendőkben ő adja a leggyakorlatibb útmutatást, jelentős dologban ő ajánlja a legméltóbb megoldást. Az ő vezetése alatt lefolyt gazdag munkálkodás eredményei közül egyike a legkiemelkedőbbeknek és a historiographiában legfontosabb a «Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae» kiadása, melynek megindításában és szerkesztésében neki volt a legjelentősebb szerepe.

Legismertebb műve a «Povjest Hrvata» (I. 1879, II. 1882. a Matica Hrvatska kiadása), melyet a horvát nemzet első kritikailag megírt történeteként említenek. Nem tekintve azt, hogy Horvát-Szlavonországot mindig független, hazánkkal personalunióba lépett országgént igyekszik beállítani, elsőrendű munka, mely nemcsak tartalmilag értékes, hanem egyúttal művészi alkotás is. Írója nem csak tudós, hanem kiváló stilista is. behizelgőbb nyelven eladdig nem írt senki horvát tudományos munkát, hatásosabbat azóta sem; olvasója szinte rabjává lesz az író gazdag érzelmi világának. Nemcsak politikai történetet nyújt, hanem culturtörténetet is; az egész munkát áthatja a horvátság függetlenségéért való lelkesedés; büszkeséggel szól a nemzeti fejedelmekről, bánattal a nemzeti dynastia kihaltáról, mély fájdalommal az idegen uralomról, keserőséggel tárja fel nemzetének sebeit, felháborodással rajzolja a rajta elkövetett állítólagos igazságtalanságokat, hévvel ostromozza a sok ármányt és ódai magaslatra emelkedik, a mikor a történet nagyjait méltatja; szerinte nincsen nép, melyet a balszerencse annyira sujtott és mely annyit áldozott volna az európai cultura megmentéséért, mint a horvát, mely bizalommal várja a megérdemelt jobb jövő felvirradását. Legmélyebb a fájdalma, mikor azt rajzolja, hogyan szakították szét az egy törzsből fakadt délszlávokat a vallási ellentétek.

Ugyanily szellem hatja át, ugyanily művészet jellemzi számos monographiáját, akár politikai jelenségekről szól, mint pl. Szlavonia felszabadulásáról («Dvijesta godišnjica oslobođenja Slavonije») vagy a horvát nemzeti eszme kialakulásáról («O hrvatskoj narodnoj ideji»), akár culturtörténetiekről vagy irodalmiakról («Prve dvije periode književnosti hrvatske»), a horvát iroda-

lom első két korszaka) vagy pedig biographiáját nyújtja a horvát szellemi élet vezetőinek, minők pl. Rački Ferencz, Strossmayer püspök, Mažuranić Antal és Iván bán, Kukuljević Iván, Babukić Vjekoslav és mások. Ezeknek érdemeiről szinte az apotheosis hangján emlékezik meg.

Munkás élete legfőbb feladatának tekintette egy nagy délszláv encyklopædia megalkotását, melyben egyesíteni akarta a horvát, szlovén, szerb és bolgár írókat és tudósokat, hogy a «Délszláv Akadémia» nevéhez méltó nagy szolgálatot tegyen a délszláv testvérek szellemi élete ügyének.

Gazdag szellemének jótékony hatását tisztelettel fogja említeni a horvát cultura története; ha voltak is tévedései, ezek az igazság győzelmét nem fogják megakadályozni; nemzete szeretetéből, rajongó lelkesedésből fakadtak és ez serkentőleg hatott oly munkára, mely végeredményben igazságok felderítésére vezet.

SZEGEDY REZSŐ.

Felelet dr. Erdélyi Lászlónak «Árpádkori Társadalomtörténetünk Legkritikusabb Kérdései-re.»

II.

Abban a szabadságban, mit az ország határait őrző besenyőkről és székelyekről megállapítottam,¹ a határvédelemben

¹ Erdélyi hiúsága nem bírván kivárni «Felelet»-em befejezését, melylyel az ő három év óta tartó támadásait most verem vissza, már I. közleményemre is, külön röpirattal, ugyancsak sietett válaszolni. Ebben ő, a némely hölgyeknek annyira édes és nélkülözhetetlen «utolsó szó» jogát akarta kiélvezni, ahhoz méltó modorban és hangnemben, akár sűrű személyeskedéseit, akár híg érveit tekintsük. Mint mindig, úgy most is az: «a ki haragszik stb.» közmondást hívja segítségül ellenem, hiszen ennél csakugyan nincs olcsóbb szer annak bizonyításához, mintha nem volna igazam. Valami súlyos, sajnó sebekkel is dicsekszik egyre, melyeket állítólag ő ejtett volna rajtam e vita során. Ha a keresztény lelkületű Erdélyi, tudományos sebeket ért, melyek elméletemet vagy érveimet érték volna, akkor kénytelen vagyok, feleletem I. és II. közleménye alapján kijelenteni, hogy ahhoz neki meg van ugyan a szándéka, csak éppen az ereje hiányzik. Ha pedig azzal személyemet akarja sérteni, attól sincs mit tartanom, mert hiszen személyeskedései, mentül

közreműködő többi öröknek is, okvetlenül részesülniök kellett, mivelhogy valamennyien, ugyanazt a nagy bizalmat igénylő, terhes és kockázatos szolgálatot végezték. Hiszen az a legrégebb kútfő is, a mely szép magyar nevüket és szervezetüket főtartotta, t. i. Szent Lászlónak 1077 táján készült II. 17. törvénye, őket (*Custodes ergo confiniorum, qui vulgo cwrii vocantur*) szintén határozottan *szabadoknak* ismeri. Eltiltván ugyanis a lovak és ökrök kivételét az országból, kimondja, hogy az e törvény ellen vétők, ha határszéli (*comites confiniorum*) *comes*-ek, ispáni (*comitatus honore*) tisztüktől fosztassanak meg; a határszéli *örök* viszont *szabadságukat* (*libertatem* amittant) veszítsék, ha

bántóbbak, annál bizonyosabban az ő fejére hullnak vissza. Sőt ez, idáig, nem is az én dolgom; elvégezi azt helyettem minden úri ember. A mi pedig érveit illeti, azok már nem is szakemberek közé valók, a minthogy voltaképen nem nekik van szánva, mert hiszen érzi, hogy az ő ügye előttük úgyis veszne van, azért inkább a laikusokra igyekszik hatni. De ezen közben persze, önnönmaga cultusáról sem feledkezhetik meg. Rőpirata mindjárt elüljáróba, azt a fontos személyi hirt adja tudtára mindenneknek, hogy Erdélyi, összes eddigi, önadományozta czímei mellé, ezentúl, még az «intensiv kutató» vagy a «mélyen szántó» kutató címet vette föl, persze az én állítólagos extensiv munkásságommal szemben. Az öndicsekvés azonban mindig gyanus levén, nekünk objectiv tényekre van szükségünk. S mivel mi nem láthatjuk, hogyan és miként szántogat Erdélyi az ő tudománya telkén, azért mi csak terméséből, úgyis ez a fő! ítélhetünk. De hát mi már az I. közleményből ismerjük ezt a gyöngén aluli gabonatermést, melyet az üszög-rozsda s más efajta gombák annyira elleptek. A hadifoglyok, kiket Erdélyi az ország határainak védelmével bíz meg, a lovas székelyek, kik nem a Vágot, de patakokat kénytelenek őrizni; a polgári szabású, centurionatus-kerületek földművelő s iparos szolganépének katonákká, vitézekké való átvedlése, a Huntpázmán-nembeli Tamás comesnek szatmári várjobbágygyá, hadnagygyá való lefokozása . . . Ezek, ennek a feldicsért tudományos mély szántásnak eredményei! És Erdélyi, rőpiratában most is e képtelenségeket vitatja tovább. Egyebet tőle úgy sem vártam. Új érvei persze teljesen méltók is ehhez a magatartásához. Mert hiszen micsoda kétségbeesett védekezés az, hogy a mi «a Fertőmelléki bessenyőket illeti, ezek közt a sopronvármegyeiek hadifogoly eredete pozitív alapon nyugszik», mivel a Képes krónika szerint Belgrádnál a soproni ispán sok bessenyőt foglyul ejtett; kik aztán Erdélyi szerint, mint a «soproni vár hadi-

t. i. szegények volnának, vagyis ha a büntetéspénzt vagyonukból megfizetni nem tudnák; vélkes *elüljáróik* (Illis vero *custodibus qui presunt*) ellenben, vagyonukkal együtt veszszenek el és csupán gyermekeik maradhassanak meg (in *libertate* permanente) *szabadágukban* továbbra is.

A törvénynek ezen, semmi kétséget nem tűrő tanuvallomásával szemben, Erdélyi (Tört. Sz. 1914. évf. 533—541., 555—561. különnyomat 19—27., 41—48.) éppen az ellenkezőjét, vagyis a határszéli *őrök* szolgarendű voltát erőlködik bebizonyítani. Legelőször is egy 1213. évi oklevelet (Wenzel VI. 358.) hoz föl, a mely szerint Vasban, a határszéli Dobra, azelőtt a szentgotthárdi apátság birtoka volt, ámde András vasvári ispán (1207 táján)

foglyai» és mint «Fertőmelléki bessenyők» «fogságbaejtésök után négy évvel» arra ajánlkoztak, «hogy Mosonyból, Pozsonyból elűzik Salamont!» Mindezekből pedig pusztán csak annyi az igaz, hogy a soproni ispán bessenyőket ejtett foglyul, de a többi azután már mind, egytől-egyig Erdélyi gyártmánya. Mert hiszen 1. Sopron megyében sem a Fertő mellett sem máshol *soha* bessenyők nem laktak; 2. csak Árpáson a Rába mentén, a *mai* Sopronmegyében voltak bessenyők, ám ez a középkorban nem Sopron, de Györmegyéhez tartozott; 3. az árpási bessenyők sem vállalkozhattak Salamonnak Mosonyból, Pozsonyból való elűzésére; 4. a soproni ispán privát bessenyő foglyainak, a Fertőhöz, határvédelemre való letelepítése merő mese, Salamon király elleni állítólagos vállalkozásuk Mosony és Pozsony ellen, annál inkább. Ilyesmire csakis a Zsolt vezér által, a mosoni Fertőn túlra (ultra lutum Musun), csakugyan a határ védelme végett letelepített bessenyők vállalkozhattak. Ez a történelmi pozitív valóság, sőt így tudta ezt még maga Erdélyi is (Tört. Sz. 1914. 551. knyt. 37.) egészen addig, a míg ezen mosoni bessenyőknek hadifoglyoktól való eredetét meg nem czáfoltam. Most azután Erdélyi fordít egyet a dolgon és a Salamon elleni vállalkozást a soproni ispán bessenyő foglyaival akarja megcsináltatni, holott e foglyok további sorsáról semmiféle adat nincsen, s az egész csupán Erdélyi meséje, csak azért, hogy ezzel, egy abszolút képtelenséget: a hadifoglyokra bízott határvédelmet, továbbra is vitasson! A bessenyők személyes szabadsága ellen folytatott erőlködése még csak említésre sem méltó, annál kevésbbé, mert hiszen ezt most már maga is visszaszívja, a mikor elismeri, sőt «kétségtelen»-nek tartja, hogy «szabadon is jöttek be bessenyők». A röpiratnak többi, bár hasonló szabású érveit jelen közleményemnek megfelelő helyein tárgyalom.

onnan az apát népét kilakoltatván, helyükbe a «Zalaőr»-öket (speculatores de Zala), amazokat pedig a Zalaőrök földjére telepítette (illic ire — pulsi sunt) át erővel. De hiába, mert az örök Dobrán, a szomszéd németek folytonos támadásai miatt nem lévén képesek megmaradni, csakhamar előbbi lakóhelyükre tértek vissza és az apátság embereit onnan kikergették. Erdélyi ebből az esetből, a Zalaőrök szolga, szabados voltára következtet, mivelhogy «nem a maguk jószántából, szabadon telepedtek át», hanem arra erőltették. Ámde mint katonák, nem is juthattak abba a helyzetbe, hogy ilyesmit szabadon, a maguk jószántából tehessenek, hiszen hadi parancsról volt szó, melyet teljesíteniök kellett, ha tán nem is minden zúgolódás nélkül. Ennyi az egész. Másik bizonyítéka még szánalmasabb, sőt már egyenesen ellene bizonyít. Ennek tárgya az a földre való eskü, melyet 1238-ban (Wenzel VII. 63.) két felperes vasmegyei nemes ember, a saját tanuk közül, az alperes által kiválasztott 14 emberrel együtt letett. Ezek közül: hat szintén, még pedig előkelő, nemzetségbeli nemes, hét vasvári várjobbágy, egy pedig vasvári (speculator castris Ferrei) őr volt. Ebből Erdélyi azt hozza ki, hogy az őr «rangban a nemes tanuk és Vasvár jobbágjai után következik, a mi eléggé mutatja, hogy ez az őr nem nemes és nem várjobbágy, hanem másfajta *szabados* vitéz». Nemesnek ugyan még nem mondhatjuk az e korbéli öröket, de viszont szabados voltukat sem bizonyíthatja, éppen az az Erdélyi, a ki szerint az udvarnokok is szabadosok voltak, már pedig Szent István II. 21. (C. J. II. 55.) törvénye kimondotta, hogy az udvarnok, szabad ember ellen nem tanuskodhatott, annál kevésbbé esküdhett. De különben is, a ki Hajnik perjog-történeti munkáiból, csak némileg is tájékozva van az árpádkori bizonyítási eljárás felől, az tudja, hogy ekkor még a tanukkal való bizonyítás merőben formai természetű lévén, az ilyen bizonyítás súlya és értéke nem a tanuvallomásoktól, hanem éppen a tanuk *minőségétől* függött. A mely félnek állítása mellé több és előkelőbb, hitelt inkább érdemlő tanu sorakozott, a bíró is afelé hajolt s annak ítélte meg a perdöntő esküt, miként ez a szóbanforgó esetben is történt. Már maga ez a körülmény bizonyítja, hogy az 1238-iki földeskünél, melyet különben is a legünnepélyesebbnek tekintettek, az esküt letévő nemesek, csak magukhoz és rendi állásukhoz méltókkal, azaz legalább is *szabad* emberek társaságában esküdhettek. Egyébiránt az ilyen társas esküknél az volt az általános gyakorlat, hogy mindenki magához

hasonlóval (sibi similibus) esküdött, még pedig nem valami subjectiv, hanem nagyon is reális okokból, mivel a bíró, az eskünek az eskütársak számában és minőségében kifejezett értékét, mindig, a per tárgyát képező birtoknak vagy jognak értékéhez szabta. Így minden eskütárs tulajdonkép, bizonyos, pénzben kifejezhető értéknek felelő meg, az ellenfél mindjárt megcsalatra érezhette magát, ha az eskütársak közé valahogyan alsóbbrendű, azaz kevesebb értékű keveredett. Azért szokta volt megkínálni az ellenfelet a bíró, hogy ő válaszsza ki a másik fél eskütársait, annak tanui közül. Ez történt 1238-ban is, és így egészen nyugodtak lehetünk afelől, hogy az ellenfél éppen a saját érdekében, a vitás föld értékének megfelelő, egyforma értékű eskütársakat választott egyenlő számban, vagyis a 8 (2+6) nemes mellé, *ugyanannyi* (7 várjobbágy + 1 ör) *szabad* embert, ennél fogva az ott szereplő speculator = ör-nek is okvetetlenül szabadnak kellett lennie, a mint ezt már különben Szent László törvényéből is bebizonyítva láttuk. Ez az eset aztán, kellő világításba helyezi Erdélyinek harmadik érvét is, t. i. a Gosztonyiak 1269. évi (Fejér Cod. IV/3. 525., 526.) nemeslevelét, mely szerint ezek eredetileg vasvári várjobbágyok (jobbaciones Castri Ferrei) voltak, de rágalom következtében (per calumniam in numerum incidere speculatorum) az örök sorába jutottak. Ebben Erdélyi persze lefokozást lát, holott ezt éppen ő láthatná annak legkevesébbé, a ki őt és várjobbágyot, annyi sok egyébbel együtt, úgyis egyformán szabadosnak hirdet. Az igazság pedig az, hogy, miként az 1238. évi eset is mutatja, örök és várjobbágyok egyképen szabadok voltak, de mivel a várjobbágyok társadalmi helyzete, tekintélye, jövődelme sokkal különb volt az örökénél, csak ezért panaszkodhattak olyan keserűen Gosztonyiék. Pedig szabadságukat senki sem bántotta. Nekik is meg volt a maguk ősi birtoka. Az 1266-iki bolgár hadjáratban hősiesen küzdöttek István ifj. király szeme láttára, az ő tárnokmesterének Monoszlay Egyednek zászlaja alatt, vagyis nem a vasvári speculator = örök katonai kötelékében, hanem önkéntesen, a többi nemesek és szabad vitézek módjára.

Látszatra még tán legkülönb Erdélyinek utolsó bizonyítéka: Csák tárnokmester és zalai ispán 1257. évi (Wenzel VII. 465., 466.) oklevele. E szerint a tárnokmester, mint a királytól Zalamegyébe, a jogtalanul elidegenített várföldek visszafoglalására kiküldött bíró előtt, három zalai nemes azt panaszolta, hogy ők

a tatárjáráskor, félelmükben oltalmat keresve, szomszédjaikhoz, a kerkai zalai speculátorokhoz csatlakoztak földjeikkel együtt s azóta egymást kölcsönösen segítették. De most, miután a veszedelem megszűnt, (cauentes, ne libertati ipsorum aliquid impingatur propter tanti temporis prolixitatem) attól tartván, nehogy ilyen hosszú idő múlva szabadságukhoz valami (Erdélyi mindjárt «folt»-ot olvas bele) hozzáitódjon, a speculátorok közösségéből kiválni akartak. Felmutatták a királynak Csákhhoz címzett levelét is, melylyel ügyük elintézését reábizta, és melyből az ő szabadságuk (de ipsorum statu libero) is határozottan kitűnt. Erre Csák tüzetesen megvizsgálván az ügyet, arról a királynak jelentést tőn, a ki aztán a panaszosokat ama bélyeg alól (a tali nota) földjeikkel együtt kivévén, főleg Benedek testvérüknek, István ifjabb király jegyzőjének érdemeiért, őket a királyi szolgák (in numerum seruiencium suorum) vagyis a nemesek sorába visszahelyezte. «Újra (?) világos — mondja Erdélyi — hogy a speculátorok vagyis örök, nemcsak nemesek, hanem még csak szabadok sem voltak» és hogy «a speculatóri őri állapot» a királyi szolgákéhoz képest «mint folt, megbélyegzés tünt fel». Mi azonban, a kik láttuk, hogy Erdélyi eddigi érveiből kettő semmit sem bizonyít, egy pedig határozottan az örök szabad volta mellett, Szent László törvényével egyezően tanuskodik, ezt az utolsó legerősebbnek látszó bizonyítékot is nyugodtan vehetjük vizsgálat alá. Mindenekelőtt meg kell állapítanunk, hogy az egész oklevélben nincsen egyetlen pozitív adat sem, a mely tagadná, hogy a speculátorok szabadok voltak, vagy megállapítaná, hogy egyáltalán micsoda állásuk volt. Itt tehát legföljebb negative lehet valamire következtetni. Erdélyi abból, hogy a speculátoroktól elválni akaró királyi szolgáknak szabad állapotát kitűnt, a speculátorok szabadságának hiányára következtet. Csakhogy azoknak szabadsága önmagában véve, még nem zárhatja ki szükségképen a speculátorok szabadságát, a melyről, máshonnan olyan föltétlenül meggyőző közvetlen s közvetett bizonyítékaink vannak.

Egyik szabadság a másiknak, már csak azért sem praesudicálható az oklevélben, mert hiszen ott csakis az egyik fél vagyis az elválni akaró királyi serviensek szabadságának megállapítása forgott szóban. Erre pedig szükség volt, mivel csak így derülhetett ki panaszuk valóságosága. Itt tehát, legföljebb annyiról lehet szó, hogy a királyi serviensek szabadsága különbnek, magasabban állónak tekintetett a speculátorok szabadságánál. Erdélyi, persze

a királyi servienseket, az egész tudományos közvéleménnyel szemben nem nemeseknek, hanem csak valami, azokhoz legközelebb álló osztály tagjainak tartja. De míg e nézetet, a maga során. tüzetes czáfolat alá vehetném, az addig s így a jelen esetben sem képezhet komoly akadályt. Mert a mi legelőször szemünkbe ötlük. ez az, hogy ama három zalai királyi serviens, nem mindjárt a a tatárveszedelem után, hanem csak 15 év múlva ébred tudatára annak, hogy szabadságuk netalán veszélyben foroghat, a mi aztán az elválás gondolatát juttatta eszükbe. Addig mindig jól érezték magukat a speculatorok között, hiszen saját vallomásuk szerint, egymást mindenben kölcsönösen segítették. Ez pedig csakis úgy volt lehetséges, ha a királyi serviensek és a speculatorok személyes szabadsága között, a valóságban, valami igen nagy különbség nem volt. Mert mihelyt rendi állásuk között valami gyökeresebb ellentét lett volna. akkor a servienseket csakis a halálos veszedelem bírhatta volna rá a speculatorokhoz csatlakozni, de mihelyt aztán az elmúlt, nyomban is siettek volna elválni tőlük. Mivel azonban nyilván, a maguk társadalmi állásához elég közel álló környezetbe jutottak, nagyon sokáig eszük ágába sem volt félni attól, hogy ebből valami baj is érhetné őket. Maguktól talán soha se is jutottak volna ilyen gondolatra. De mint láttuk, volt egy pap testvérük: Benedek mester, a ki gyermekkorá óta István ifj. király udvarában szolgált és éppen akkortájt 1255/6-ban IV. Béla udvarában mint királyi clericus kezdte meg papi és államférfiúi pályafutását. 1257-ben István király jegyzője, 1259-ben már alkanczellárja lett, 1262-ben a két király kibékítésénél közreműködik, 1264-ben IV. Bélához áll, majd az 1267-iki kibékülés után újra István királyhoz kerül vissza s majd megint alkanczellár lesz, hogy aztán mint 1274-ben, az özvegy királyné ellenére megválasztott esztergomi érsek 1276-ban fejezze be viszontagságos életét. Ezeket tudva, semmi kétség, hogy ő volt az, a ki rábeszélte testvéreit arra, hogy a speculatorok közösségéből lépjenek ki és régi nemesi önállóságukat, az ő hathatós segítségével szerezzék vissza. Mert hiszen IV. Béla királynak, ügyükben, Csákhhoz intézett parancsát is, nyilván ő eszközölte ki, hogy azután Csák jelentése alapján a király, ismét az ő érdemeiért fogadja vissza testvéreit a nemesek közé. Benedek mester okaít vizsgálva, nyilvánvaló, hogy az ő czélja elsősorban a saját nemesi származásának tisztázása volt. mert hiszen erre különösen neki, a tanult, eszes udvari embernek, éppen pályája kezdetén volt legnagyobb szüksége, oly korban,

midőn a nemességet már a papság előmeneteléhez is megkívánták. Tudjuk is róla, hogy már prépost korában sokat adott kiséretére, s hogy servienseiül nemes embereket tartott, kiknek aztán királyi adományokat szerzett. De e mellett testvéreinek sorsa is aggaszthatta. A királyi udvar túlzott arisztokratikus szellemének hatása alatt, melyhez a föltétlen tulajdonjog elvén álló római jogi tudása (a pápa éppen ekkor rója meg papjainkat, hogy csakis ezt tanulják) is hozzájárulhatott, testvérei helyzetét egészen más szemmel nézte, mint a hogy ezek látták. Hallhatott is talán az udvarban olyan concrét esetekről, midőn hasonló rendezetlen helyzetek, az önkénynek ürügyül szolgáltak s az illetőket bajba sodorták. Az a két, becsmérlőnek vehető kifejezés is tehát a speculatorokról, Csák mester 1257. évi oklevelében, kétségkívül IV. Bélának Csákhhoz intézett, de Benedek királyi jegyzőtől kieszközölt parancsából származik és csupán az ő arisztokratikus felfogását s egyben aggodalmát tükrözi vissza. Ezek azonban nem a speculatorokra, nem az ő szabad voltokra jellemzők, hanem arra az épp akkor kezdődő óriási társadalmi átalakulásra, mely a régibb Árpádkor tömérdek apró, legkülönbélebb szabadságú és foglalkozású osztályait, lassankint, két nagy homogén rendbe volt hivatva átgúrní és tömöríteni: egyfelől a nemesek, a földesurak, másfelől a parasztok, a földesuri alattvalók rendjébe. Azok jártak persze legrosszabbul, a kik mint a speculatorok is, közbül estek, vagyis szabadok voltak ugyan, de valami intézményhez tartoztak, mivel már e korban, a szabadságnak legkisebb korlátozása, föltételhez kötése, a legtisztesebb foglalkozás is, a minden föltételtől szabad s főleg a királyi udvarban forgolódo nemességgel szemben, hovatovább parasztnak tünt fel. De csakis egy ilyen, legmagasabb fokon álló nemességhez viszonyítva, tüntethették föl, ha úgy tetszik, foltnak vagy bélyegnek a speculatorok szabad, de föltételhez kötött állapotát. Ez különben, mint pozitive tudjuk még 1257 után sem riasztotta vissza a nemeseket attól, hogy ezentúl is a speculatorok közé álljanak. Mert hiszen a valóságban, akkor a nemesek jó része ügyis, más hatalmasabb nemesek szolgálatában állott; másik még sokkal nagyobb tömege pedig olyan volt, melynek nemessége péld. a felföldön, Erdélyben, Szlavóniában, az egyházaknál stb. már kezdettől fogva korlátozva, vagyis szintén különféle föltételekhez és szolgáltatásokhoz volt kötve, azaz úgyszólván csak helyi, testületi nemességet élveztek, az országos nemesekkel szemben. Az 1351: 11. t.-czikk végre kimondotta

ugyan, hogy minden nemesnek szabadsága egyforma legyen ámde a föltételek és szolgáltatások, ennek daczára is megmaradtak, a míg csak el nem évültek, vagy egyeseknek adott külön privilégiumokkal el nem töröltettek.

Erdélyinek egyébiránt mindezen, kellően megvilágított érvei a speculatorok szabadsága ellen, egytől-egyig merő negativumok, positiv adata, mely e szabadságot kifejezetten megtagadná, vagy őket rabszolgáknak (servi) szabadosoknak (libertini) mondaná, egyetlen egy sincs.

Az árpádkori határvédelemnél, még az úgynevezett *lövők* vagy *lővérek* avagy *nyilasok* (sagittarii) is közreműködtek, kiknek azonban a speculator = örökhöz való közelebbi viszonyát meg nem határozhatjuk. Róluk is megemlékezik (Tört. Sz. 1914 : 544—547. kny. 30—33.), bár nem valami teljességgel (pld. nem ismeri a szatmár-, illetőleg ugoesamegyei nyilasokat, sem a soproni Lővér falu nyilasairól az 1225-ig visszanyúló adatokat) Erdélyi, hogy azután ezeknek szabadságát is, már szinte gépiesen letagadja. Pedig a mi adatot felhoz, az vagy közömbös, vagy pedig a nyilasok szabadsága mellett tanuskodik. Így, midőn az 1270. évi királyi parancs a sopronmegyei nyilasokat, az ő megszokott szabadságaikban (in consuetis libertatibus ipsorum) megtartani kívánván, megtiltja, hogy tulajdon szölleiktől (de vineis suis propriis) hegyvámot vegyenek (contra libertatem ipsorum) szabadságuk ellenére. Lővér nyilasairól pedig tudjuk, hogy fele részüket még IV. Béla, másik felét pedig IV. László Sopron városához, a polgárok számának gyarapítása (propter eorum paucitatem) okáért, ezek kérelmére csatolta oly módon, hogy a nyilasok (illa et eadem per omnia gaudeant libertate) a város polgárainak minden szabadságában részesüljenek. Nevezetes az az 1274. évi oklevél is, a mely szerint az összes vasmegyei királyi nyilasok, mivel Kőszegi (Erdélyinek még most is Németújvári !) Henrik bánhoz állottak, hűtlenségbe esvén, összes földjeik (nemesi módon) a királyra háramoltak és eladományoztattak. Ezek az adatok is mind Erdélyi ellen s amellet szólának, hogy a lövők, nyilasok is a speculatorok szabadságát élvezték. Rátérve most már, a későbbi XIV. és XV. századi adatokra, ezek, a speculatorok ősi szabadságát és kiváltságait, legalább is a XIII. század közepéig visszamenőleg megállapítják, habár Erdélyi azokat a részeket, rendszerint elhallgatja, s egyáltalán szándékosan mindent úgy ad elő, hogy a speculatorokat mentül kedvezőlenebb világításba he-

lyezze. Például Károly Róbert 1327. évi rendeletét, melylyel a vas megyei Őrség őreit újjászervezte, mint valami ellenök irányuló szigorú fenyegetést állítja be, holott a király őket IV. Béla, V. István és IV. Lászlótól nyert s eddig élvezett összes szabadságaikról és szolgálataikról (illis libertatibus et servitiis) biztosítja. Földhöz kötötteknek mondja, miről persze már csak azért sem lehet szó, mivel a király a saját birtokaikat (possessiones) emlegeti.¹ Szabadosságot fog rájuk, holott ilyesmiről a rendeletben egy betű sincs, sőt ellenkezőleg a király szabadságukat és kiváltságaikat hangoztatja. A belháborúkban szerteszóródott speculatoroknak összegyűjtésével és visszatelepítésével pedig, a király, egy volt speculatort: Felsőöri Miklós comest bízta meg, kit² e czélből országos nemességre emelt és az öröknek *őrnagyává* nevezett ki. Ellenben a vas megyei Őrség déli részén, a Zala folyó forrásvidékén lakó s innen »Zalaőrök» vagy «Zalafőőrök»-nek nevezett speculatorokat Zsigmond király 1392-ben eladományozta, és hiába tiltakoztak ez ellen, mondván, hogy ők szabadok (forentque *liberi* et tan-

¹ Röpiratában Erdélyi azt állítja, hogy még a «patrimonium» kifejezés alapján sem lehet a személyes szabadságot megállapítani, mert «mikor szabados vitézeket tesznek szabad királyi serviensekké, rendszeresen ezeknek atyai, ősi, saját öröklött birtokait is említik». Ámde ez legföljebb csak azt bizonyítja, hogy mennyire téves az ő elmélete, mely az ilyen vitézekben szabadosokat lát, holott szabadosnak, ha csak teljesen, minden föltétel nélkül (újra) föl nem szabadították, soha közvetlenül bírt, saját ősi, öröklött birtoka, tulajdona nem is lehetett. Hiszen a szolgarendűeknek birtoklása csupán közvetett volt, földjüknek, telkeiknek ők tulajdonosai nem lehettek, s e miatt aztán az okleveleknek erre vonatkozó latin terminológiája is — a mire Erdélyi soha nem is gondolt — egészen más, és a szabad birtokok terminológiájától lényegesen különbözik.

² Abban az egyben igaza van Erdélyinek, hogy a király ekkor csak Felsőöri Miklóst nemesítette meg és nem — mint Csánki (M. tört. földr. II. 782.) után mondom — az alája rendelt öröket is. Erre azonban nem is igen volt szükség, mert hiszen ezek amúgy is nemesek módjára élve, helyi és testületi nemességet élveztek. Falvaik az Őrségben nemesi közbirtokosságokat, curialis helyeket képeztek, a középkortól le egészen 1848-ig. Őrnagyukat ellenben, ki addig is egyszerű speculator létére comes-czimmal élt, azért kellett a királynak országos nemessé tennie, hogy a szétszóródott s esetleg a nemesek vagy főnemesek servienseivé vált speculatoroknak visszaköltöztetése iránt, velük szabadabban tárgyalhasson.

tummodo ad spiculatoris officium deputati) és csupán határőri tisztüket végzik, az országnagyok az adományt mégis érvényesnek mondták ki s őket örökös hallgatásra kötelezték. De hasztalan Erdélyinek káröröme, az igazság, az országnagyok jogfosztásán mégis diadalt ült, mert már 1406-ban (M. Nyelv 1914: 429.) a Zalaőröket újból mint speculatorokat Zsigmond király szolgálatában találjuk. Eladományozásuk tehát, az ítélet dacára is, erőszakos kísérlet volt csupán, éppen úgy, mint a hogy péld. IV. László is megkísérelte eladományozni a mosonmegyei kátai speculatorokat, ámde ez sem sikerült. Hiszen tudjuk, hogy szintén Károly Róbert király 1339-ben a kátai speculatorokat és egész (totius generationis eorundem) nemzetségüket, ősi (primæva libertate) szabadságukban, melyet az előbbeni királyoktól nyertek és élveznek, megerősítette, oly föltétel alatt, hogy őri szolgálatukat és tisztüket továbbra is állandóan és serényen, jó lovakon, s tisztességen fölfegyverkezve¹ végezzék.

Ezek a későbbkori királyi szabadalomlevelek is tehát, a speculatorokat ugyanolyan szabad embereknek ismerik, a hogyan azt már Szent László törvénye is megállapította. Erdélyi azonban, a speculatorok szabadságát nemcsak közvetlenül támadja, hanem különösen közvetve azáltal, hogy őket, rendi állásuk, szervezetük s egész mivoltukra nézve a *vár-szolgákkal* (civiles, castrenses)

¹ Abban is igaza van Erdélyinek (Tört. Sz. 1914: 556., 558. knyt. 42., 44.) hogy a «framea spiculatoris» nem volt az örök fegyvere, hanem a hóhérok szerszáma, mint Márkus evangéliumában. Hiába! így jár az, ki Márkus evangelistát nem latinul olvasta. No de, ha le is kell mondanom az örök fegyverei közül, a kardról, én meg Máté evangelistával felelek: «Ne ítéljetez, hogy meg ne ítéltessetek!» Mert viszonzásul, egy hasonló, bár sokkal súlyosabb fordításbeli bal esetére, a mi különben mindnyájunkat érhet, teszem Erdélyit figyelmessé! A Tört. Sz. 541. (knyt. 27.) lapján azt írja ugyanis, hogy a Várad Regestrum 88. (rég. 314.) számú esete szerint, egy beregi erdőcsősz «agyonította a leányát», a mit elképzelni is igen nehéz, holott a Regestrum illető helyén egyszerűen «pro occisione filiæ suæ per *potionem*» áll, vagyis hogy leányát méregitalal ölte meg. A «spiculator»-ra, mint hóhérra, nálunk, csakis az az általam felhasznált *egyetlen*, nem is irodalmi, hanem *levéltári* adat van, holott a *potio* szónak méregital értelme, minden középiskolai szótárban megtalálható.

azonosítja, de persze, még az eddigieknél is sokkalta meddőbb eredménnyel.

Szerinte a határőrök csupán egy nemét tették volna a várszolgáknak, a kiket persze theoriája érdekében, de helytelenül állandóan «várőrök»-nek nevez. «A határőrök — úgymond (Tört. Sz. 1914 : 532. knyt. 18.) — a határszéli várak oly vitézei, őrei voltak, a kik határrendőrségi (!) szolgálatot végeztek, egyszersmind szemmel tartották, kikémlték a szomszéd külföldnek esetleg fenyegető mozgolódását, és a magyar seregnek is természetes előőrsei voltak.» És az ennyire mozgalmas tevékenységet kifejtő speculatorokat, más helyen, mégis (Tört. Sz. 1914 : 558. knyt. 44.) «röghöz kötöttek»-nek, várszolgáknak hiszi ámulatos következetességgel és képzelettel. Egyszer már (M. Nyelv. 1913 : 101., 102: l. a jegyzetben) volt alkalmam hat pontban felsorolni mindazon okokat, melyek minden azonosítási kísérletet, az örök és várszolgák között, már eleve kizárnak. Erdélyi, miután eleinte csak üres ellenmondásra szorítkozott, most aztán, minden erejével és lelkicsinylésével egyszerre ezen hat pont ellen (Tört. Sz. 1914 : 556—561. knyt. 42—48.) fordul. Lássuk hát mire tud menni. Azt állítottam, hogy a várszolgák már *nemzetiségükre* nézve is különböztek az öröktől, mert eredetileg majdnem mindnyájan szlávok s kis részben németek voltak. Ezen csodálkozik Erdélyi s azt hiszi, hogy valamint ő szokta, ezt én is csak tendenciából mondhatom. Pedig az csak nem kétséges, hogy a honfoglaló magyarok az itt talált bennszülött idegeneket leigázták és szolgáikká tették s hogy mikor aztán Sz. István a maga királyi uradalmait = megyéit megszervezte, az azokon élő leigázott szlávokból vagy németekből telt ki, e megyék = uradalmak gazdasági munkáit végző legalsóbb, szolgarendű népe, vagyis a későbbi várszolgák. Ellenben a határvédelemben, mint láttuk, a legrégebb időtől kezdve magyarokkal rokon bessenyőket és székelyeket alkalmaztak. Ezeknek alkalmazása viszont, reámutatván a határvédelemnek kiválóan bizalmi természetére, a többi *örök* (custodes-confiniorum, speculatorés) és *nyilasok* (sagittarii) magyar voltát, szükségképen feltételezi. De ezenkívül is, fajmagyarságukra nézve elég biztosíték, foglalkozásuk szép magyar neve, mert hiszen ha eredetileg nem magyarok lettek volna, ők is csak afféle udvarnok, tárnok, pohárnok stb. szláv elnevezéshez jutottak volna. Az pedig, hogy a határvédelemben részes bessenyők, székelyek, magyar örök és nyilasok kezdettől fogva *szabad* emberek voltak,

sőt birtokadományokban, kiváltságokban is részesültek, már az eddigi tüzetes fejtegetésekből, Erdélyinek összes érvei, félremagyarázásai és tagadásával szemben, kétségtelenül, únos-untig be van bizonyítva. Viszont velük szemben, a várszolgák nem voltak, s mint a honfoglaláskor leigázott bennszülöttek utódai nem is lehettek szabadok, hanem csak erővel röghöz kötött szolgarendű emberek, kiknek a határvédelemben néha-néha legfőljebb az a passiv szerepük lehetett, hogy őket, centurióik, valami ehhez szükséges közmunkákra : gyepüt vágni vagy árkot ásni hajtották. Sőt ellenkezőleg minden józan ok azt követelte, hogy kellő távolságra tartsák a várszolgákat a határtól, a velük fajrokon szomszéd népekkel szemben, nehogy mivel különösen kezdetben mostoha sorsukon minduntalan megszőkésssel próbáltak enyhíteni, esetleg a határvédelem titkait is elárulják. Ámde a gazdasági érdekekkel is ellenkezett volna, hogy a várszolgák munkaerejét a határszéleken próbálják kihasználni, a hol mint a fentebbi 1213. évi dobrai esetből is láttuk, az örökös határvillongásoktól se személyük, se munkájuk gyümölcse soha biztonságban nem lehetett. Ezért kellett a határszélre nomád népeket : bessenyőket és székelyeket alkalmazni, kiket földjük esetleges elpusztítása sem tudott tönkretenni. Maguk az örök is hasonló fajta, fél-nomád lovasok, kik lakóhelyüket folytonosan változtatni voltak kénytelenek, tehát jóformán csak félig letelepedetteknek tekinthetők. Hiszen éppen ez a határainkon állandóan dúló küzdelem, a szintén nem ritka háborúkon kívül, fogyasztotta el aztán, a lassú elvérzésig őrünket, a székelyeket de leghamarább a bessenyőket, annyira, hogy az oklevelek, legtöbbször már csak nyomaikat örökítik meg, valami kút vagy erdő, tarló vagy sírhalom stb. elnevezésében. Az ország fennmaradásában tehát, mindezen határvédőknek nem csekély részük volt. Létük, árpádházi királyaink előrelátó bölcsességét hirdeti, kiknek kezéből szabadságukat, birtokukat és kiváltságaikat éberségükkel s vitézségükkel kiérdemelték, és meg is szolgálták, de hiszen, kellő elismerés és jutalom nélkül nem is lettek volna rá képesek.

Őreink azonban, nemcsak szabadságaikra s nemzetiségükre, hanem *szervezetükre* nézve is homlokegyenest különböztek a várszolgáktól. Ez utóbbiak ugyanis közvetlenül a királyi megyéhez s annak várához tartoztak, ámde tized- és századkerületenként (decurionatus, centurionatus) széjjelosztva, falvakban éltek, s mezőgazdasági, ipari s egyéb szolgálai foglalatosságukat végez-

ték, a várjobbágyok katonáskodó, szabad rendjéből való tíznagyok = tizedesek (decurio) és száznagyok = századosok (centurio) felügyelete alatt, kik közül az utóbbiak — mint már az I. közleményben kimutattam — az egyes századkerületek várszolgáinak: bírái, közigazgatási fejei, adószedői és munkafelügyelői voltak egy személyben. A várszolgák, szolgarendűek lévén, nem katonáskodtak, csupán időnkint, mint hetesek rendeltettek be a várba, központi gyalogos vagy szekeres, de nem katonai szolgálatra. Ezzel szemben, az összes kútfők tanúsága szerint, az öröknek más foglalkozásuk nem is volt, csupán a katonáskodás; ehhez képest azután szervezetük is, gyökeresen különbözött a királyi várak, megyék szervezetétől, annál inkább persze a várszolgákétól. Sőt kétségtelenül ki lehet mutatni azt is, hogy az öröknek ez a sajátos szervezete, már Szent László alatt is megvolt és századokon keresztül ugyanaz maradt majdnem az újabb korig. Mert míg a királyi várak és megyék népessége két főosztályra: a rab-szolga sorsú várszolgákra és följobbvalóikra a szabad várjobbágyokra oszlott, addig másrészt Szent Lászlónak 1077 táján készült II. 17. törvénye, mint láttuk, az *örök* és *elüljáróik* között semmiféle különbséget nem ismer, mivelhogy egyformán szabadok voltak mindnyájan, miként a határvédelemben osztozó többi társaik is: a bessenyők és székelyek. Mint katonák nem is lehettek mások. Az örök közvetlen elüljáróit azonban, nem mint a bessenyőknél és székelyeknél comeseknek = ispánoknak, hanem jellemzően *örnagyok*nak (maior speculatorum) hívták. És valamint a várszolgáknak soha ornagyuk nem volt, azonképen az örök is soha tized- vagy századkerületekre (decurionatus, centurionatus) nem voltak felosztva, tíznagy vagy száznagy elüljáróik sohasem voltak. Ez a szerény, de az összes létező adatok alapján álló valóság elháríthatatlan, szörnyű csapásként sujt le Erdélyinek valamennyi, az örököt egész mívoltukból kiforgatni akaró erőlködéseire és félremagyarázásaira. Ezért állítja (Tört. Sz. 1914:561. knyt. 47.), hogy az «örnagy, a várnagy (maior castri) helyett jelentkezik okleveleinkben egyszer-kétszer», ámde a bizonyítással mindörökre adós maradt. Ezért újongott annyira a Székelyszáz nevű centurionátusnak, hogy azt legalább a székelyeknél kimutathassa, csakhogy ezzel, az I. közleményben történt kivégzése után komoly ember soha többé elő nem hozakodhatik.¹ Ugyan-

¹ Mégis Erdélyi, az ő röpiratában, a centurionátusok katonai rendeltetését és szervezetét újból vitatja, de persze óvatosan, anél-

ezért szeretné, minden áron, az országos határvédelemben, az erdőcsöszöket, erdőóvókat is becsempészni, mivel ezek, miként az

kül, hogy bármiféle közelebbi részletbe bocsátkoznék. Alaptalannak és elméletnek nevezi azt az érveket, hogy a polgári jellegű centurionátusok intézményét, Szent István készen vette át a német hundertshaftokból, amint ezt, a kettő közti nagy hasonlóság kétségtelenné teszi. Erdélyi ennek ellenében, Szent László III. I. törvényére hivatkozik, mely szerint «*világosan* megmondja, hogy a centuriók minden *várban*, minden civitasban, az ú. n. örök, tehát a *legigazibb katonák* tisztje». Hát hiszen, e közlemény vége felé, igen bőven lesz szó Sz. László III. I. törvényének ezen állítólagos őreiről, a mi aztán Erdélyinek, minden ezekkel eddig űzött kis játékaikat, végképen lehetlenné teszi. De most pusztán arra szorítkozom, hogy e törvény várakról nem tud, hogy a centuriókat tiszteknek nem nevezi; azon állítólagos örök tisztjeinek pedig még kevésbé mondja, végül ezen «*örök*» katonavoltáról egyáltalán semmit sem tud; egyszóval, a hány állítás, annyi valótlanosság. Erdélyi még azt is hirdeti, hogy a centuriónak emlékeinkben, mindenkor csak «*örtiszt*» vagy «*katonatiszt*» értelme volt, holott ebből csupán annyi az igaz, hogy csakis Erdélyi elmélete értelmezi ezt ekkép, mivelhogy neki van rá szüksége. És nagyon értem, ha a centurio polgári jellegét bizonyító összes érveimet egyszerűen letagadja, mert úgymond «*zavart terem*». Meghiszem azt! Nála csinál zavart, sőt fenekestől felforgatja azt az egész kártyavárat, melyet e kérdés körül Erdélyi annyi fáradsággal fölépített. De hogy az én állításomat nem az összes adatok támogatnák, azt könnyű Erdélyinek általánosságban tagadni. Pedig könnyebb volna neki előállani akár csak egyetlen egy igazi adattal, mely tételem ellen szólna, ha ugyan — arra képes lenne.

Mivel azonban az I. közleményben a centurionátusok ügye a *székelyekkel* együtt merült föl, kénytelen vagyok Erdélyi röpiratának egy, a székelyekre vonatkozó megjegyzésére itt térni ki. Karácsonyinak nemcsak a bihari, hanem a szebeni állítólagos «*székely száradat*» is mint mesét már kivégeztem, de nem vettem észre, hogy ő (*Szászadok 1912:294.*) még az 1224. évi szász kiváltságlevélre is hivatkozik, mely szerint «*a szászok számára világosan említi a szádszebesi székelyek földjét*». Erdélyi ezt most is utána mondja, bár némi gyanus szerénységgel, hogy «*a szádszebesi és daróczi székelyek dolgát fölösleges holygatni*», mintha nagyon is tartana attól, hogy megbolygatom. Meg én. Mert, ámbár a centurionátusoknak immár eldöntött kérdésére nézve teljesen közömbös, de látom, hogy enélkül a kivégzés még sem tökéletes. A szászok 1224. évi oklevelébe ugyanis ezt mondja: «*universus populus incipiens a Waras usque*

összes többi szolganépek (várszolgák, udvarnokok, tárnokok, szőlőművesek stb.) szintén száznagyok (centurio) alatt állottak.

in Boralt cum terra Syculorum terræ Sebus et terra Daraus unus sit populus». Vagyis, hogy az az egész nép, Szászvárostól Barótig «cum terra Syculorum terræ Sebus» és a Darócz föld egy nép legyen. Az egész mondat világos, kivéve a székelyeknek Sebus nevű földét, a melyhez, a kérdésben teljesen tájékozatlan Erdélyi, mulatságosan, még Daróczot is, mint szintén *székely* földet akarná hozzácsatolni, holott ez mindenkor kőhalomszéki *szász* falu volt. Ennek a székely Sebus földnek különben, régtől fogva egész nagy irodalma van. A legtöbb író a székely Sepsiszéket értette Sebus föld alatt, a mint hogy már, az oklevél földrajzi meghatározásához képest sem lehet, Barót és Darócz közt és azokkal együtt, egyébre gondolni. A másik párt azonban, képtelenségnek tartván, hogy Sepsiszék székelyei valaha a szászokhoz tartoztak volna, e helyett a kisebbik képtelenséget választotta, mely szerint Sebus nem a székely Sepsit, hanem Szászsebeset jelenti, ámbár az oklevelek éppen úgy nem tudnak arról sem, hogy itt bármikor is székelyek laktak volna. Sőt Karácsonyi Kézdiszék székelyeiről sem akarván tudni, még a szebenszéki Szász-Kézd környéke is székelyeket képzelt, pusztán az ottani magyar és szláv helynevek alapján, holott ilyenek az egész szász földön el vannak terjedve, sőt éppen Szászsebeszékben van a legkevesebb magyar helynév. Én azonban mindezen magyarázatot egyaránt képtelenségnek tartom. Teljesen kizárt dolog, hogy II. Endre király 1224-ben más nemzetiségűeket, mint csakis szászokat foglalt volna össze egy néppé, egy szervezetté. A szóban forgó «cum terra Syculorum terræ Sebus» kifejezés tehát, csakis Baróthoz tartozik és azzal együtt, mint a székelyek Sepsi földje, csupán határmegjelölésül szolgál. Igaz, hogy a latin szöveget, ilyen értelemben, magyarra, szó szerint nem tudjuk lefordítani. Németül azonban, minden félreértés nélkül vissza lehet adni dr. Herzog József barátom szerint ekkép: «dass das ganze Volk, von Varos anfangen bis zu Boralt mit dem Lande der Szekler der Erde Sebus, und die Erde Daraus ein Volk sei». Ezt az értelmet kiérzem a latin szövegből is, a melyet, valamint az egész oklevelet, kétségkívül, az erdélyi szászok előbb német nyelven s esetleg olyan régi, ma már nem használt kifejezésekkel szövegeztek meg, a mely még kevesebb félreértésre adhatott alkalmat. De akár-hogy legyen is, azt a képtelenséget, hogy II. András 1224-ben a szászokhoz székelyeket csatolt volna, történetírásunkból végkép ki kell küszöbölnünk, minék folytán a szászsebesi és szászkezdői székelyeket is, az Erdélyi gyárlotta daróczi székelyekkel egyetemben, végérvényesen meséknek nyilváníthatjuk.

Ez szolgál aztán neki ürügyül arra is, hogy az árpádkori erdőcsöszöket és erdőispánságokat (Tört. Sz. 1914:539., 541—544. knyt. 25., 27—30.) a tőle megszokott bőbeszédűséggel, de nem kisebb felületességgel (például azt mondja, a tárgyában járatlanulnak kénytelen szerénységével, hogy az erdőcsöszökről «talán 1210-ben van szó először», holott már 1156-ból találkozunk velük; nem ismeri a Karakó-, Vas-, Pozsony-, Hont-, Borsod-, Szatmár-, Ugocsamegyei árpádkori erdőcsöszöket, nem is szólván azokról, kik az általa említett megyékből is tömegesen kimaradtak) tárgyalja. Hiszen akkor, az ország határvédői közé, ugyanolyan joggal a királyi és királyi megyei vadászokat és erdei halászokat is belevehette volna, tudván azt, hogy az Árpádkorban az erdők értéke elsősorban a vadászattól és halászattól függött. Ámde jóllehet a határvédelemnek, a gyepükben és kapukban mindenhá az erdők nyújtották a leghatalmasabb segítséget, mégis az erdőcsöszök határhozi közreműködéséről összes adataink egyáltalán mitsem tudnak. De nem is tudhatnak, abból a természetes okból, hogy az ilyen védelemnél (mint pl. napjainkban is a kárpáti harczoknál láttuk) a katonai és erdészeti érdekek kibékíthetetlen ellentétbe kerülnek egymással és mivel mindenkor a katonai szempont lehetett az irányadó, erdőcsöszökre soha semmi szükség sem volt. Van azonban Erdélyinek egy adata, nem ugyan 1233, hanem mint már régen Weis megállapította, 1230 körül, melyből a speculator = örök és erdőcsöszök együttműködése mégis kitűnnék. II. Endre király «*omnibus speculatoribus et custodibus silvarum tam presentibus, quam futuris, messeniensis ac supruniensis castris*» intézett parancsában ugyanis, egyformán korholja őket, hogy noha a heiligenkreuzi apát birtokát két osztrák úr háborgatja, ők azt nemcsak hogy meg nem akadályozták, hanem még a birtok nagy részét is maguk részére elfoglalták. Meghagyja tehát nekik, hogy ezentúl e birtok határait védjék meg és ha azokat bárki akár az erdőkben, akár a legelőkön (tam in *silvis*, quam pascuis) megtámadná (invadere), akkor a marhákat üzzék (pecora abigatis) el s a birtokosnak férfiasan pártjára álljanak. Erdélyi ebből azt olvassa ki, hogy «mindkét orosz-tálynak (?) ott kötelessége lett volna a szomszéd németek betörésének gátat vetni» és hogy a király «ugyanazon feladatot tűzi ki eléjük». Pedig itt sem kétféle «orosz-tály»-ról, sem az országba való betörésről szó sincs, hanem egyszerűen, közönséges határszéli erdei és mezei kártételekről és azoknak megakadályozásáról, a melyek

a mennyiben az erdőkben történének, az erdőcsöszöket, a mezeieiek pedig a speculátorokat fogja illetni. Ámde tulajdonképen az, hogy ők magánosok erdeit vagy legelőit marhakároktól megvédelmezzék, hivatalos kötelességüket sohasem képezhette egyiküknek sem, csakis akkor, ha a király azt nekik külön meg nem parancsolta s úgy látszik, éppen azért haragszik rájuk, mert az efféle károk megakadályozása már azelőtt is meg volt hagyva nekik. Ebből az adatból tehát, az örök és erdőcsöszöknek sem tulajdonképeni hivatására, sem az ő hivatásuk azonosságára következtetni nem lehet, a melynek egyébiránt teljesen különböző minősége, annyi más adatból, úgyszólván világosan megállapítható.

Mint hogy az egyes királyi vármegyék területe, kimutathatólag legalább is már Szent László és Kálmán királyok alatt, tized- és századkerületekre (centurionatus) volt felosztva, ellenben sem a bessenyők és székelyek, sem az örök soha ilyen kerületekbe, soha tíz- és száznagyok (decurio, centurio) felügyelete alá nem tartoztak, ebből szükségképpen következik az is, hogy a határvédők területe sem tartozhatott a királyi vármegyéhez. Legalább is nem eredetileg, sem pedig közvetlenül. Az ilyen határőrvidékek csak lassankint, a fokozatos betelepülés következtében kerülhettek több és több kapcsolatba a mögöttük lévő királyi megyékhez, különböző helyi és politikai okokon kívül. Ez a viszony azonban, határőrvidékek eredeti, ősi szervezetére átalakító hatással soha sem volt. Nem szólunk itt csupán a bessenyőkről és székelyekről, kik soha királyi várakhoz, megyékhez nem tartoztak, de őrökről is nyugodt lélekkel elmondhatjuk, hogy mindvégig a királyi megyék tulajdonképeni keretein kívül maradtak s hogy kötelékébe legfeljebb csak közvetve tartozhattak. Igaz ugyan, hogy elég oklevél van olyan, mely őket mégis valamely várhoz (speculatores castris) tartozóknak mondja, de csak a mondott értelemben, mert legalább is ugyanannyi adat közvetlenül a királyhoz tartozó öröknek (speculatores regis vagy nostris) nevezi. A nyilasokat (sagittarii) meg éppen, okleveleink többnyire királyiaknak állítják. Szóval a gyakorlat ingadozott, egyfelől a különálló szervezet, másfelől valamely királyi várhoz, megyéhez való közvetett tartozásuk között, sőt az utóbbinak egy része, alighanem földrajzi meghatározásul szolgált csupán. A mikor pedig a királyi vármegye megszűnt, vele együtt meg kellett szünnie még annak a közvetett kapcsolatnak is, mely az öröket addig odafűzte, mert például már a XIV. században kizárólag királyi örökkel (speculatores regis) találkozunk. Míg ha a királyi vármegyének eredetileg

is közvetlen tagjai lettek volna, akkor az öröknek is, okvetetlenül, valami egyebekké át kellett volna alakulniok. De hogy tulajdonképpen, milyen kevés közük lehetett a speculatoroknak a királyi vármegyékhez, már a legrégebb időtől kezdve, mutatja az olyan kifejezés is, mint a *«speculatores de Zala»*, melyet fentebb 1213-ból láttunk és kétségkívül a magyar *«Zalaőr»*-ből (1392. adat szerint) fordítottak latinra. Jelentette pedig e kifejezés, nem a Zala várához tartozó öröket, a hogy azt mindenki várná és Erdélyi (Tört. Sz. 1914 : 536., 537. knyt. 22., 23.) mindenáron ezekre is ráfogni szeretné, hanem egyes egyedül a *vasmegyei* azon öröket, kik a Zala folyó forrásvidékén, Zala-fő (Vas vm.) körül örködtek. Tudván azt, hogy az Árpádkorban a királyi várak, megyék nevét mindig az illető várhoz, megyéhez való tartozás megjelölésére használták, a *Zalaőr* kifejezés a várt *«Vasőr»* helyett eléggé elárulja, hogy az ezen örök és Vas vára közti kapcsolat mennyire laza volt a köztudatban s hogy nyilván még olyan korból ered, mikor ott Vas várának, megyéjének hatásköre alig lehetett. Tudjuk ugyanis, hogy III. Henrik német császár 1051-ben (Pauler M. nemz. tört. I. 128.) kikerülve a nagy magyar határerdő gyepűit, délkeletről, éppen itt, a Zala forrásai felől tört be az országba. Kétségtelen tehát, hogy legalább is ez a betörés szorgálhatott aztán okul, a Zalaőrök mielőbbi fölállítására.

Az örök és a királyi megyék közti külső kapcsolat leghamarabb abban jutott kifejezésre, hogy a király egy határőrvidéket a mögötte s hozzá legközelebb fekvő királyi vár és megye comesének=ispánjának hatáskörébe utalt. De hogy ez aztán, miben nyilvánult, azt majdnem könnyebb elképzelni, mintsem arra adatot találni. Erdélyi szerint, a vármegye-ispánok bíraskodtak az örök fölött, csakhogy e tételt, csodálatos! az általa felhozott adatok egyike sem bizonyította. A fentebb említett 1213. évi (Wenzel VI. 358.), a vasmegyei Zalaőrökre vonatkozó dobrai esetben, az «illetékes bíró» Moys vasvári ispán — mint Erdélyi hiszi — már csak azért sem lehetett, mert hiszen itt pör nem is volt, a király csupán a tényállás megvizsgálását bízta, sőt ezt sem egyedül az ispánra, hanem egyúttal a királyi kancellárra. Az 1257. évi (Wenzel VII. 465.) eset sem pör, sőt ott ki is van emelve, hogy Csák királyi tárnokmester nem mint zalai ispán, hanem mint a királynak kiküldötte, a király nevében (vice persone sue), vagyis nem ispáni hivatala jogán intézkedik. Már az 1268. évi (Wenzel VIII. 208.) eset csakugyan pör, ámde nem örökre vonatkozik. Különben is

ebben, a fenti Csák (most már bán), nem a hogy Erdélyi mondja «mint zalai ispán», hanem mint a királytól és Béla hercegtől Zala megyébe, nem ám «a várföldek» dolgában, hanem kizárólag a nemesektől elfoglalt földek visszavételére, hetedmagával kiküldött bíró ítélkezett és egy ilyen birtok visszaadásánál a tanuk között az öröknek egy őrnagya is szerepel. De Erdélyinek, noha adatai mitsem érnek és a bírói illetékesség kérdésében ennyire járatlan, nagyjából mégis igaza van, mert mihelyt az örök valami módon a vármegye-ispánok hatáskörébe kerültek, föl kell tennünk, hogy az ő székük vált aztán az örök percinék feljebbviteli fórumává. A vármegye-ispánok bíraskodása s egyéb intézkedő hatalma, a vármegyék s a határőrvidékek között lassankint még több kapcsolatot teremtett. De mindegyiknél a legerősebb az volt, a mikor az örök őrnagya (maior speculatorum) a királyi vármegye tisztviselői közé, annak tisztikarába is fölvetetett és mint ilyen aztán a várjobbágyok között foglalt helyet. Ilyen esetet Erdélyi csak egyet ismer (Tört. Sz. 1914: 537., 538. knyt. 23., 24.), ezt hívén egyúttal a legrégebnek, t. i. 1268-ból az imént említett zalamegyei oklevelet, mely a tanuk sorában egy őrnagyot nevez meg s azt egyúttal zalavármegyei várjobbágynak hívja. Arról ellenben Erdélyinek nincsen tudomása, hogy Trencsén vármegyében már 1262—3. közt is emlitenek egy őrnagyot a trencsényi várjobbágyok sorában. Nyoma van annak is, hogy Vas vármegyében az őrnagyot szintén a várjobbágyok közé sorozták. De legérdekesebb az, hogy még Szolgagyőr várjobbágyai között is találkozunk őrnagygyal, ismét egy fontos bizonyosságul annak, hogy a Vág folyó mentét, mennyire országos határnak, határőrvidéknek tekintették,¹ mivel tudvalevően Szolgagyőr — mint ezt

¹ Röpiratában Erdélyi nagy meglepetésünkre elismeri, hogy a Vág vidékén «csakugyan voltak székelyek és egyéb fajta örök. Ezt senki nem vonta kétségbe». No no! Karácsonyi s utána Erdélyi, bizony kétségbe vonták. Hogy ez csakugyan így van, azt Erdélyi röpiratában, kaczagtató következetességgel akaratlanul is elárulja. Mert hiába jelentette ki még az imént, hogy a Vág vidékén csakugyan voltak székelyek, mikor nyomban siet hozzátenni: «De tagadom, hogy *egyetlen* pozitív adatunk, hol a Siculi de Wagh név előfordul, a vágvidéki székelyekre vonatkoznék.» Már most aztán, ugyan mondja meg nekünk, hogy ha még ez az *egyetlen* Siculi de Wagh adat sem vonatkozik a vágvidéki székelyekre, mire alapítja hát leg-

még 1882-ben bebizonyítottam — a Vág folyásánál Galgócz táján feküdt. Erdélyi 1275-ből az Oklevélszótár nyomán, felhoz még egy Őrnagy (Eurnogh, helyesebben Eurnough) nevű személyt, a kiről azonban már az I. közleményben megállapítottam, hogy ezen Aba fia Őrnagy-nak birtoka, Kaplat, szintén e szóban forgó vidéken feküdt, tehát vagy szintén Szolgagyórhöz, vagy — a mi valószínűbb — Galgócz kir. vármegyéhez tartozó őrnagy lehetett.

Ilymódon az egyes határőrvidékek, a hozzájuk legközelebb álló királyi vármegyékkel együtt, kifelé egységeseznek mutatkoz-

újabb nézetét a vágvidéki székelyek létezéséről? különösen, ha még a Nagyszombat mellettieket sem hajlandó, a miatt a sok nyavalyás patak miatt, a Vág vidékének átengedni. Ez teljesen az ő titka!

Az I. közleményben azon az alapon, hogy IV. Béla a «Siculi de Vagh» részére adott kiváltságlevelében, a székelyeknek igen magas 100 főnyi létszámát említi, e székelyeket, nem egy falunak, mely ily létszám kiállítására képtelen lett volna, hanem csak egy nagyobb területnek székelységével, a milyen a Vág vidéke volt, azonosítottam. Erdélyi ezt tagadja, sőt bizonyításához külön meg is invitál. «Nos hát szíveskedjék most Tagányi velem leereszkedni extensiv széleskörű tudásából az *intensiv mélységbe!*» No erre már méltán kíváncsiak lehetünk. Azt mondja: a székelyek új szabadsága az, hogy ezentúl fejenkint kelnek hadra. Egy család, egy háznép átlag egy-egy fegyverforgató férfit adhat.» De uram, miket beszél itt össze? Hiszen éppen az oklevelekből azt mutattam ki, hogy az Árpádkorban a hadi létszám kulcsa egészen más volt. Hogy péld. Nagyszombat és Bars minden 100 telek után állított ki egy vitézt; a Frangepán család egész Modrus megye után 10 vitézt; az egész szepesi százság 50 lándzsást; 4—4 szepesi nemes 1 fegyverest állított ki. A Jánosvitézek rendje 1247-ben az egész Szörénységet és Cumániát kapja annak fejében, hogy 100 fegyverest fog kiállítani. Ezeket tudva, mit érhet vajon, önnek további, szintén levegőből vett következtetései: hogy t. i. ha a székelyek «az egész Vág vidéken laknak, bizonyára több száz lovast adnak.» «Már pedig» e székelyek «a régi 100 lovast sem tudták kiállítani, mert nem voltak százan a fegyverfoghatók. Ha nem voltak százan a férfiak, akkor már 100 házuk sem volt, tehát elérték egyetlen jó faluban». Hogy ez a középiskolai syllogizmus mennyire nélkülöz minden történelmi alapot, arra nézve elég legyen IV. Béla említett szabadságlevelére hivatkoznom. E szerint, miután a király a 100 főnyi létszámot megszabta, *azután*, a székelyek, a király intézkedésén *felül* (*ultra ipsam ordinationem nostram* quasi de virtute ad virtutem ascendentes) ritka buzgalommal és vitézséggel harczoltak,

hattak. Ámde a valóságban, ez a kapcsolat mindig csak külső és közvetett maradt. Az örök ugyanis, csupán közvetve, a comes és őrnagyjaik révén kapcsolódtak a királyi vármegyékhez, de abba közvetlenül, különálló szervezetük, foglalkozásuk, rendi állásuk miatt, soha be nem osztathattak. Ellenkezőleg, az örök szervezete, személye és rendi állása, szabadsága és kiváltságai, foglalkozása és területe mind, egyformán változatlanul és épen maradt, a királyi vármegyék minden beleszólása nélkül. Csupán királyaink voltak azok, kik az időnkint szükséges reformok és újjászervezések dolgában közvetlenül intézkedtek és az egyes királyi vármegyék-

világos tehát, hogy a létszám nem hogy apadt volna, sőt inkább gyarapodott. Arról pedig egy betű sincs, hogy ez a 100 főnyi létszám, a székelyeknek bármikor is teher lett volna, mert hiszen akkor a király, ennyi vitézségért, minden esetre leszállította volna azt, a minthogy ezt éppen IV. Béla másutt meg is tette. Az a gondolat pedig, hogy új kiváltsággal, azért adta volna meg nekik a fejenként való fölkelés jogát, hogy ezzel létszámukat megapaszssa s azon könnyítsen, azért képtelen, mert hiszen akkor az az állítólagos teher még súlyosabbá vált volna, mert míg azelőtt több család állított ki bizonyos számot, most aztán mindenkinek, személy szerint, kivétel nélkül föl kellett volna kelnie. De hiszen éppen ez az, a mit Erdélyi nem értett meg, hogy a fejenkénti fölkelés jogának adománya egyáltalán nem teher, hanem jog, fényes kiváltság volt. «*Vt eo splendidius nobis servire valeant, quo specialius eos amplectimur regio cum fauore, talem eis gratiam duximus conferendam*», mondja a király. Ez a nagy kegy és kiváltság pedig az volt, hogy ezentúl a Vág székelyei magukban és személyesen (per se et personaliter armati) a király oldala mellett hadakozhassanak, nemesek módjára. Erdélyi röpiratában gúnyolódik azon «a mély értelmű» megkülönböztetésen, melyet én a «per se» szavaknak tulajdonítok. Hogyne, hiszen sejtelve sincs arról, hogy ez azt jelenti, hogy a székelyek ezentúl nem eddigi katonai köteleikben, hanem ezekről teljesen függetlenül, önmagukban, személyesen vehetnek részt a háborúban, nem is többé mint székelyek, hanem mint nemesek. Vagyis hogy e kiváltságlevéllal voltaképen, az a különálló székely sereg feloszlott, elemeire bomlott, megszűnt. Ez tehát annak az «intenzív mélységbe» való kirándulásnak története. De én egész kirándulásomon, Erdélyinek se mélységével, se tudományával nem találkoztam, mert még ha ezt is, mélységnek, tudománynak lehet csúfolni, akkor igazán nem tudom, hogy mi a felületesség és mi a tudatlanság.

hez való tágabb vagy szűkebb kapcsolatukat, a helyi s más adott viszonyokhoz képest, időről-időre megállapították. Különösen azóta és azért volt erre szükség, a mióta a határokat védők annyira megfogyatkoztak és másrészt a határvédelem súlypontja, az ott addig alkalmazott eszközök helyett, később mindinkább a várakra terelődött által.

Maga a határvédelem természete is ellentmond annak, hogy őrci, mint Erdélyi képzei, közvetlenül a királyi várakhoz, megyékhez tartoztak volna. Ő legföljebb csak olyan adatokra hivatkozhatik, melyek az öröket valamely vár nevével jelölik meg. Meg sem vizsgálván tehát, az ily kapcsolatok mibenlétét, egyenesen ráfogja, hogy ime! az örök, várak szolgálatában állottak, holott várszolgálatukra semmiféle konkrét adata nincsen. De nem is lehet. Az örök soha *várakat* nem őriztek, a *határszolgálat* pedig teljesen különbözött a várszolgálattól. Hiszen ha ez lett volna feladatuk, akkor vajon ki őrizte volna az ország határait, az ország gyepűit és kapuit, a határszéli utakat, árkokat és gátakat, folyók és vizek átkelőit? stb. Meg azután, mi a csudának helyezték volna el ott, a határon a lovas nomád bessenyőket és székelyeket, miért alkalmaztak ott szintén lovas félnomád öröket és nyilasokat, azért talán, hogy várakat őriztessenek lovasokkal? A határ őreinek eredete, várakban továbbá azért sem kereshető, mivel a határvédelem nálunk régibb a királyi váraknál és vármegyéknél s ennél fogva örök is előbb voltak, mintsem várszolgák. Ezzel szemben Erdélyi először is Nyitra, Pozsony, Veszprém, Somogy (?), Baranya, Csongrád stb. szláv várakra utal, melyek, úgy mond, «bizonyosan régebbek a honfoglalásnál, tehát a magyar határvédelemnél». Ez az ellenérv azonban merőben helytelen. Nem mintha honfoglalás előtti szláv várak (ha nem is éppen a felsoroltak mind s ha közülök éppen a legtipikusabbak ki is maradtak) nem létezhetek volna, hanem mivel ezeket a honfoglaló magyarsággal s a magyar határvédelemmel bármiféle összekötetésbe hozni képtelenség. Hiszen ők is nomád lovas nép voltak, kik előtt a várvédelem merőben ismeretlen volt, sőt egész hadászati rendszerükkel és mivoltukkal, a mely nem is védelemre, hanem támadásra volt berendezve, gyökeresen ellenkezett. Iliába voltak tehát szláv várak, melyeknek állapotáról és stratégiai értékéről egyébiránt úgy is mit sem tudunk, azokat a magyarok a maguk vagy határaik védelmére nem is használhatták. Kitént ez mindjárt akkor, midőn, mint az I. közleményben kimutattam, a

határvédelem szüksége legelőször, a 933. évi nagy csatavesztés hatása alatt fölmerült és Zsolt vezér a Fertő vidékére védelmül bessenyőket telepített. Pauler (M. Nemz. tört. Sz. Istvánig 110., 111. és M. Nemz. tört. I. 14.) pedig, a Moson-, Sopron- és Vas megyei határgyepük és kapuk felállítását, a 955. évi augsburgi csatavesztéssel és a német Ostmarknak ezt követő újjászervezésével hozza kapcsolatba. És méltán, mert már 1030-ban II. Konrád német császárról saját káplánja azt írja, hogy nem volt képes betörni ebbe a *folyókkal és erdőkkel* annyira megerősített (tam *munitum regnum fluvii et silvis*) országba. Váarakról ellenben sehol semmi szó sincs. Nem is ezek védték akkor az országot, hanem az elárasztásra berendezett, gázlóiknál pedig erősen védett folyók és a folyókhoz csatlakozva a határerdőségek gyepüinek (indaginek), kapukkal (portæ) ellátott szakadatlan vonala. Így 1043-ban Aba Sámuel az országnak babóti kapujánál a Rábczát árasztotta ki III. Henrik német császár ellen. Sőt gyepüvonalunk erőteljes voltát is, ugyanezen császár annyira ismerte, hogy 1051-ben, mint már említém, azt teljesen kikerülte, hogy alulról, a Zala forrásainál törjön az országba. Határvédelmünknek ez a kiváló fontossága tükröződik Szent László II. 16—18. és Kálmán király I. 36. törvényeiben is. Az előbbi «confinium»-ról, annak comeseiről (comites confiniorum), öreiről s ezek előljáróiról beszél, míg Kálmán a határörvidékeket «marchia»-knak nevezi. Erdélyi (Tört. Sz. 1914 : 532., 533., 559, knyt. 18., 19., 45.) e confiniumokat és marchiákat csupán az akkori határszéli vármegyékben keresi, comeseit pedig csakis e vármegyék comeseivel azonosítja, a határörgrófságok és örgrófságok intézményét eleve kizártnak tartván. A dolog azonban nem olyan egyszerű, legalább is nem a XI. századra nézve. A Szent István okleveleiben előjövő «marchio»-kat, még csak lehet külföldi formuláktól átvetteknek tartanunk, ámde már az altaichi évkönyveknek egykorú 1039. évi adata «Schebis *marchio Ungarie*» felől talán némi figyelmet érdemel, kiről a hazai kútfőkből tudjuk, hogy mint Vazul megvakítóját s utóbb Péter király főemberét agyonverték ; én meg azt gyanítom, hogy a Hunt-Pázmán nembeli Szentgyörgyiek legrégebbi őse, s talán éppen Szent István kortársának, Pázmánnak volt a fia.¹ De nem-

¹ Ennek a késő unokája lehetett az a Tamás comes, a kit Erdélyi, a szakemberek megbotránkozására (ő maga használja, igen helyesen, a botrány szót), előbb szabados várjobbágnak képes volt

csak személyi, hanem még némi területi momentumok is jöhettek tekintetbe. Erdélyi például teljesen elhallgatja, persze, mert elméleteit ugyancsak keresztezi, határvédelmünknek azt az igen fontos sajátosságát, hogy tulajdonképeni határainkon túl, volt még egy másik külső határunk is, melynek lakatlan területe országválasztó köz gyanánt szolgált a szomszéd országokkal szemben és melyet, mivel a belső határ gyepűin túl feküdt, *gyepüelvének* (ultra indagine) hívták. E nomád jellegű szokást, a honfoglalók még az őshazából hozták s itt is mindjárt alkalmazták, midőn t. i. nyugat felé, egészen az Enns folyóig, egy ilyen országválasztó gyepüelvét állítottak föl. E gyepüelvék pedig, melyekről utoljára 1511-ben van szó, olyan pusztá vagy elpusztított, vagy a pusztulásnak leginkább kitett területek voltak, melyeken már emiatt is, a mögöttük lévő királyi megyéknek, sok ideig semmiféle befolyásuk nem lehetett, hiszen még egyházi hovátartozásuk is sokáig annyira bizonytalan volt, hogy hosszadalmas pörökbe került, a míg azt tisztázni tudták. Itt elsősorban, annak a katonai szempontnak kellett irányadónak lennie, a mely megkövetelte, hogy mind a külső, mind a belső határok, a gyepük úgy, mint a gyepüelvék nem különböző, de egyazon határvédelmi szervezetbe, az ott alkalmazott határvédők és elöljáróik

lefokozni! de most már, megtudván tőlem, hogy a Huntpázmán nemből származott, röpiratában úgy fordít a dolgon, hogy mégsem szabados, hanem megengedi hogy szabad, sőt nemes is lehetett, mert a várjobbágyok közé állhattak be «szabadok akár nemesek is». «Koránt se álljon előttünk olyan fennen — így hordja le szegény Tamás urat Erdélyi — hogy ne lehetett volna nyitrai várispánsága (1308) előtt *egyszerű comes* (alispán) (!) és primipilus a várjobbágyok tiszti osztályában». Mulatságos látvány ez az ő Tamás comese, a mint kenyerét megy megkeresni s kénytelen beállani a várjobbágyok közé. Holott ennek ősei, már mint Szent István főurai (principes) verik le Koppányt s ezzel még a pannonhalmi apátságot is megalapítani segítenek; egyik leszármazottjuk Szent László nővérét bírta nőül; magának Tamásnak fiai II. Endre királynak, még mint herczegnek legbizalmasabb emberei voltak, testvérének fia pedig a király unokatestvérét kapja feleségül 1000 márkányi (akkor!) hozományal stb. stb. És ezek után Erdélyi még «mosolyogni» tud a saját Leiter Jakabján, a mivel — úgymond — csak a laikusokat lehetett megriasztani, holott jól tudja, hogy ekkora tudatlansága a szakemberek kacaját hívja ki.

alá, tartozzanak. Mert mentül inkább rászorult akkor az ország, az efajta határvédelemre, annál inkább nélkülözhetetlen volt e védelem egységének intézményszerű biztosítása. Erdélyi ezen egységet, teljesen biztosítva látja Kálmán király I. 76. törvényével, mely szerint, ha a «marchia»-kon nagy riadalom támadt, akkor ennek comese azonnal két futárt négy lóval küldött a királyhoz «s a király — úgymond Erdélyi — gyorsan intézkedett». No ez ugyan, olyan közlekedés mellett, sokat ért volna, ha a comesnek mindig előbb a király intézkedését kellett volna bevárnia. Ő, bár tartozott tudósítani a királyt minél gyorsabban, de nagyon jól tudta azt is, hogy milyen esetben, legott, miként intézkedjék. «Csak nem képzei úgy senki — kérdi Erdélyi — hogy az ország határán köröskörül egyetlen ispán parancsolt?» Ilyen monstrum gondolatra csakugyan nincs szükség. Régi határvédelmünket jól el lehetne képzelni annyi külön határőrispánsággal és alája tartozó őrséggel, a hány szomszédos ország volt. De hogy csakugyan így volt-e? azt ilyen kevés nyomból eldönteni nem lehet. Az egyes határőrvidékek egyébiránt, határispánok nélkül, is különálló szervezeteket alkottak. sőt, mint a bessenyők és székelyek eluljáróiról határozottan tudjuk, még ispánjaik sem hiányoztak. Az ilyen határőrségekre nézve tehát közömbös volt, hogy egyáltalán van-e szükség valami főfelügyeletre, vagy hogy azzal, kit bíz meg a király. Ha csakugyan volt megbízás, akkor az e korban úgysis inkább személyes jellegű, mintsem intézményszerű lehetett. Ugyanazt a határőrvidéket, vagy olykor többet is, hol az egyik, hol a másik határmegye rátermettebb ispánjára bízhatták, sőt külön kiküldöttekre, hadvezérekre is, főleg ha háború volt kilátásban. A huzamosabb tapasztalat döntötte el aztán, hogy melyik eljárás volt a célszerűbb s melyiknek lehetett több kilátása arra, hogy intézményszerűbbé váljék és hogy bizonyos határőrvidék főfelügyelete melyik királyi megye ispánját illesse állandóbban.

De bármint legyen is, annyi föltétlenül bizonyos, hogy határőreink eredetét nem a várakban, hanem az ősi magyar határvédelemben kell keresnünk, mert hiszen ez, mint láttuk olyan régi korba nyúlik vissza, a midőn a Szent István-féle királyi várak, megyék és várszolgák stb. intézménye még meg sem született. Itt azután Erdélyi, végképen falhoz szorítva érezvén elméletét, olyan érvekre ragadtatja magát (Tört. Sz. 1914:560. kny. 46.) melyek már nem is történettudományi és épen magyar folyóiratba, hanem legföljebb valami kalendáriumba valók, ahhoz

anélkül stíljével egyetemben. Azt mondja: «tudni kell (!), hogy a szlovének, morvák a honfoglaló magyarságba gyorsan (!) beolvadtak». Hát ezt ugyan honnan tudja? és mi baja lett egyszerre a szlovénekkel és morvával? «S mire — így folytatja — a határvédelem szüksége beállott.» Hát ez, mint láttuk, már igen korán 933 után beállott, 1030-ban pedig teljes működéséből ismeretes. De mire való ez? mi történt azután? «Akkor már — úgy mond — az egykori frank (!), szlovén (!), morva (!), várőrök (!), ivadékaik (!) magyarok (!) voltak stb.» Nem hiszünk szemeinknek, persze ehhez a szövegnek nem valami jótékony homálya is hozzájárul. Nem azon ámulunk el, bár azt is elég súlyos elhinni, hogy akkorra már ez a vegyes publikum mind magyarrá lett volna. De azon, hogy itt nálunk valaha «frank, szlovén, morva várőrök» lettek volna. Ez már aztán még az Erdélyi-féle phantasticumoknak is netovábbja. Most értjük meg hát csak igazán, miért utalt fentebb Nyitra, Pozsony, Veszprém, Somogy (?), Baranya, Csongrád stb. honfoglaláselőtti szláv várakra, mint a melyek szerinte «régebbiek a honfoglalásnál, tehát a magyar határvédelemnél». És mi, még oly naivak valánk, hogy a lovas nomád honfoglalók taktikájára utaltunk, a mi kizárja, hogy bármiféle várat a saját védelmükre felhasználtak volna. Persze, mely normális elme lett volna képes kitalálni Erdélyinek tulajdonképeni gondolatát? Azt t. i., hogy ezen állítólagos szláv várakban a honfoglaláskor «frank, szlovén, morva várőrök»-nek egész szervezete fennállott, de sőt! csodák esodája! ez az állítólagos szervezet még a honfoglalás után sem szűnt meg működni, mert hiszen aztán ivadékaikból magyarok, sőt határőrök is lettek és — csak még az hibázik belőle, amivel minden mesénk végződni szokott — «még ma is élnek, ha meg nem haltak».

A külföld tudósai, például a német jogtörténészek elképednének, ha megtudnák, hogy még olyan is akadt nálunk, ki honfoglaláselőtti frank várőrökről beszél, holott még ők is, a legprimitívebb német váraknak s várvédelmi szervezetnek eredetét, éppen a honfoglalás utáni magyar betörésekkel hozzák kapcsolatba. A cseh Palacky, a muszka Grot. milyen érzékenyen elsírták, Szvatopluk örökének, a nagy morva birodalomnak összeomlását, a magyarok rettentő csapásai alatt. Most mekkora vigasztalást lelhetnének magyar collegájukban, a ki valami előttük s még mindenki előtt ismeretlen források szerint, azt bizonyítja, hogy e birodalomnak összes (magyarországi) várai. sőt még vár-

őrei is, vagyis eszerint egyik legfontosabb katonai és politikai szervezete, túlélte a honfoglalás fergetegét, továbbra is megmaradt sőt még folytatódott. Azt azonban már sehogysen hinnék el neki, hogy ha már egyszer ez a szervezet a magyar támadásoknak ennyire ellenállani és megmaradni tudott, hogy az akkor valaha elmagyarosodhatott volna. Sőt mindezekből, azzal az éles logikával, mely e két jeles szláv főnek az életben olyan erőssége volt, arra a bármily hihetetlen következtetésre kellene jutniok, hogy nem is a magyarok hódíthatták meg ezt az országot, mikor annyira tehetetlenek avagy együgyűek voltak, hogy egy ilyen szervezetet egy pillanatra is megtűrték és össze nem zúztak . . .

Hogy a határvédelem őreinek a várszolgákkal való azonosítása, mennyire száználmas és hiába való erőlködés, az végül kitűnik még abból is, hogy az oklevelek és helynevek, egyes-egyedül a határőröket hívják *őrök*-nek, ellenben a várszolgákat soha, sem *örök*nek, sem *várörök*nek, se magyarul, se latinul nem nevezték, ahogy Erdélyi nevezi. Erre neki — mint már válaszomban a Tört. Sz. 1914 : 436. l. kimutattam, ámde ő újból (u. o. 1914 : 529—532. knyt. 15—18.) a már ismert apparátus alapján, egy pervesztésre kárhoztatott prókátor bőbeszédűségével és fortélyai-val, még szövegkritikai statistika útján is czáfolni igyekszik, — mindössze csak egyetlen egy, másolási hibán alapuló adata van t. i. Szent László III. 1. törvényének *ewrii* szava, mint a kik királyi megyei centuriók és decuriók alatt állottak volna. Ámde egyfelől, centurionatusokra és decanatusokra mint már láttuk csakis a várszolgák és más szolganépek voltak felosztva, akiket azután se soha, semmiféle oklevél *örök*nek nem nevezett. Másfelől pedig, szintén Szent Lászlónak, de előbb hozott II. 17. törvénye, kifejezetten, a határok őreit (*custodes ergo confiniorum* qui vulgo *ewrii* vocantur) hívja *őrök*nek, és saját elüljáróik alatt álló szabadoknak ismeri, a kiket azután is később, az oklevelek és helynevek egyaránt, ugyanolyan *örök*nek neveznek és vallanak, ellenben arról, hogy valaha is centuriók vagy decuriók alatt állottak volna, mitsem tudnak. E két Szent László-féle törvénynek, ebből a semmiképen össze nem egyeztethető ellentmondásából, kérelhetetlen bizonyossággal megállapítható tehát, hogy csakis az egyik *ewrii* olvasás lehet helyes, még pedig az elébb hozott II. 17. törvényéé, mint a melyet valamennyi későbbi adat is egyhanguan támogat, ennélfogva a III. 1. törvénybeli *ewrii* mint az adatok tengerében egymagában álló, sőt az összes tényekkel ellen-

kező olvasás, semmi hitelt sem érdemel. Ez az ewrii, csupán egy tollvonásba kerülő másolási hiba «ewrii», «ewrii» vagyis az *in-ek*. *-ön-ek*, *en-ek* latinos alakja helyett, a mely a rabszolgák általános neve volt, és a Szent László III. 1. törvényében szereplő várszolgákra és büntetéseikre különben is tökéletesen ráillik.

Erdélyi elkeseredett vitájában az a legkomikusabb, hogy még ha sikerülne is neki valaha bizonyítani, hogy a Sz. László III. 1. állítólagos őrei csakugyan léteztek, tulajdonképeni célját akkor sem érhetné el, mert hiszen a III. 1. törvény csupán örökre, ellenben «várörökre»-re sohasem jogosíthatná föl őt. Ez az elnevezés merőben Erdélyi önkényes gyártmánya, melynek semmiféle történelmi alapja¹ nincsen.

De nemcsak maga a név ilyen, ugyanígy vagyunk az állítólagos várörök fogalmával is, kikről hiszen csak az imént tudtuk meg tulajdonképen, hogy létüket micsoda történetellenes, képtelen honfoglaláskori «frank-szlovén-morva» várszervezeti elméletnek köszönhetik. Most értjük meg azt is, miért volna annyira sürgős Erdélyinek, hogy ezek az idegen várörök aztán, olyan gyorsan meg is magyarosodjanak. Persze azért, hogy már Szent László III. 1. törvényének ama hibásan másolt «ewrii» magyar elneve-

¹ Azaz találni vélt valami ilyet, Anonymusnak «ordinatis custodibus castrorum» kifejezésében és akkor nagyra is volt vele, de mióta Válaszomban a Tört. Sz. 1914 : 436., 437. l. erről kimutattam, hogy csakis az elbeszélésre vonatkozhatik, de közkeletű hivatalos műszónak egyáltalán nem tekinthető, most már csak eldugva (a Tört. Sz. 1914 : 559. knyt. 45. jegyzetében) meri felhozni, egy hamisítványnak «custodes exercituum — vulgo Eur» értelmetlen zagyva kifejezésével egyetemben. Ez utóbbiról már (Tört. Sz. 1916 : 301.) kimutattam, hogy Erdélyi az Orsz. Levéltár eredetijéről idézi, holott az többször is megjelent s olyan notorius hamisítvány, hogy már egész kis *irodalma* van, melyet azonban Erdélyi még sem ismer. Ez esetet most aztán, röpiratában, nyilván az olvasók rövid emlékezetére speculálva, úgy adja elő, mintha itt nem *irodalmi* dologról, mit a történetíró Erdélyinek okvetlenül tudni kellene, hanem csak valami olyan hivatalos feljegyzésről volna szó, a miről neki tudomása nem is lehetett. Sőt ezt használja fel aztán ürügyül arra, hogy sértett hiúságában, jobb fegyverek híján, a denunciálásig menő személyeskedésbe törjön ki. Ilyen az ő igazmondása és lojalitása a vitatkozásban! De ennek megítélését már az olvasóra bízom.

zését reájuk lehessen alkalmazni. De hiszen még a valóban létező Szent István-féle királyi megye sem igen tűrhetett volna megholmi várórféle fogalmat. E megye tudvalevően, mindenkifölött gazdasági, uradalmi jellegű lévén, központja csupán egyszerű, palánkkal vagy sánczczal kerített hely volt. Valamirevaló várakról. — egy párat, például Pozsonyt, Mosont, Zimonyt kivéve — alig is lehetett szó, ennélfogva világos, hogy kifejezett s általános várvédelem sem igen lehetett. Innen van, hogy okleveleink, még a XII. században is, csak a legritkább esetben emlegetik a királyi megye «castrumát»; a hozzátartozó embereket pedig túlnyomóan pusztán a megye (Zaladensis, Sumigiensis stb.) nevével jelölik. Freisingi Ottó szerint is, 1157/8-ban hazánkban, még egyáltalán ritka kevés kőépület és ház (mœnium vel ædium rarum ornatum) volt. De hogy még később is, a vár és várvédelem, a lovas magyar nemzet katonai jellemétől mennyire távol állott, arra classikusanunk maga IV. Béla, ki épen a tatárjárás szörnyű sikerét, mindenekelőtt a nemzet várvédelemben való (ad *defensionem castrorum — cum gens nostra ad hoc exstiterit insueta*) járatlanságának, továbbá a várak és várvédők hiányának (*regno nostro tunc fere penitus fortalitiis et defensoribus immunito*) tulajdonította. Ezért aztán, a tatárjárás előtti korból, kővárak létezését, archæologusaink sem igen akarják megengedni. Ezeket kiegészíti végül, az a régibb árpádkori hadjáratainkból levont tapasztalat is, hogy őseink a várostromokban mennyire járatlanok voltak s mily kevés sikert tudtak felmutatni. Mindezen pozitív tények ellenében, Erdélyi viszont azt állítja, azaz inkább (Tört. Sz. 1914 : 558., 561. knyt 44., 45., 47.) képzeli, ha ugyan bárki is képes elképzelni, hogy azon még a magyarok bejövetele előtt és azóta szakadatlanul működő «várörök, legalább a határszéleken, a XIII. század elején (három lappal elébb) : «közepén») lassankint fölveszik a speculator (értsd : őr) nevet). «Két század — úgymond — ennyi változásra elegendő volt». A történelmi igazságot alaposabban fejtetőre állítani csakugyan nem lehet. Mert fételébből az tűnnék ki, hogy a míg valamire való vár nem volt, addig az öröket (talán épen azért = lucus a non lucendo) «várörök»-nek hívták, de a mióta csakugyan voltak várak, nevüket várörök-ből «örök»-re változtatták. Ez a nyakatörött logika volna hívatva persze arra, hogy az örök történelmi valóságát teljesen elnémitsa, eltüntesse és hogy a saját gyártmányú «várörök» történelemellenes valótlanságát ültesse helyükre. Érdekes meg-

figyelni azt a gondos aknamunkát, melylyel céljára törve mindent elkövet, hogy a *speculator* = örök nevének és intézményének szakadatlan *continuitását* meg-megszakítsa és minden jelentőségétől megfoszthassa, hogy aztán az olvasó róluk mentül kedvezőtlenebb benyomást nyerjen. Mindenekelőtt úgy tesz, mint a fentebbi idézetből is látjuk, mintha Szent Lászlónak 1077 táján kelt II. 17. törvénye: az ország határainak szabad öreiről (*custodes confiniorum*) egyáltalában nem is léteznék. Azután tettetett fontoskodással, nagy jelentőséget tulajdonít annak a különbségnek, hogy Szent Lászlónál ezen örök latin neve *custodes* volt, holott a későbbi oklevelek, már nem így, hanem olykor *explorator*, legtöbbször pedig *speculator*oknak nevezik és hogy legelőször, kifejezetten egy 1272. (nem 1275. mint egyik helyen írja) évi oklevél azonosítja (*speculatorum nostrorum vulgariter Ewr dictorum*) az öröket és *speculatorokat* egymással. Pedig voltaképpen megfordítva, ennek jelentősége abban rejlik, hogy az országhatár védőinek neve, nem a különböző királyok cancellariájának időnkint változó latin *stylusában*, hanem épen az *élő* magyar nyelvben, Szent Lászlótól kezdve századokon át változatlanul azonos maradt s ennél fogva az *örök* nevének és foglalkozásának folytonossága, minden megszakítás nélkül kifogástalanul megállapítható. Egyébiránt a Szent László tanúságát időrendben követő 1113. évi oklevél t. i. a zobori birtokösszeírás, mindjárt három adattal: a sipkói gyeű-kapuvál (*porta*), a villa *Spectaculi* falu nevével, a melyet *speculatorairól* csakhamar Őr-nek, később Strázsának, ma pedig Vágör-nek hívnak; és végül a bohuniczi *speculátorokkal* támogatja. Erdélyi azonban az első adatot meg sem említi, a többit pedig eldugja s nem ott (Tört. Sz. 1914. 534. knyt. 20.) hozza föl, a hol a *speculator* szónak legrégibb előfordulásáról beszél. Így aztán, szerinte a legrégibb *speculator* adat nem 1113-ból, hanem csak 1213-ból való,¹ vagyis mentül

¹ Persze csak az 1213-iki adatot tartja hitelesnek, míg az 1113. évi oklevelet, mivel hogy útjában áll, ha nem is mondja hamisnak legalább meggyanúsítja, megkérdőjelezi (Tört. Sz. 1914: 540. knyt. 26.) az 1111. évi szintén zobori oklevéllel egyetemben. Fejérpatakynak, az eredeti oklevelek tüzetes vizsgálatán alapuló ítéletével szemben, az írásra nézve, csupán egy, az olvasóra tolt, semmitmondó vesd össze-vel mer előállani, a szövegből pedig mindössze két nem is formulaszerű kifejezést hajít oda, a nélkül, hogy bármi magyarázatát adná. De aztán, mintha ekkora könnyelműségén mégis elres-

távolabb a szintén elnémitott Szent László-féle törvény adatától, nehogy az olvasónak eszébe jusson a kettő közti kétségtelen kapcsolatot megkeresni. Ezek után egy 1194. évi (Wenzel XI. 56.) oklevél következne, de a melyet legújabbán dr. Szentpétery Imre (A borsmonostori apáts. okl. 10., 11., 14., 15., 65.) hamisnak mutatott ki. Csakhogy ez oklevélnek az az adata, hogy III. Béla Domokos bánnak Barcza nevű falvát (nem Bärcza Kassa mellett, mint Karácsonyi újabbán Sz. István kir. emlékezete 185 l. hiszi, hanem Borsodban a Sajónál) elcserélte és a királyi öröknek (exploratoribus nostris) adta oda, a hamisítás daczára is igaz és egykorú lehet. Maga az *ör* szó Erdélyi szerint az oklevelekben legelőször 1251-ben fordul elő, de ezt ő, csak forrása az Oklevélszótár nyomán állítja, holott már 1231-ben (Wenzel XI. 232.) egy Erdőszáda melletti utat, kétségkívül őrei után Őrnek (via Eur) hívtak. Különbözik még azon 1251-ben említett Őr szepesmegyei faluról sem tudja, hogy ott határozottan speculátorok laktak, tehát a falu neve is tőlük eredt. Az a kép pedig, melyet Erdélyi az öröknek az országban való elterjedéséről nyújt a teljességtől igen távol áll. Nemcsak az általa említett vármegyékből is, több igen fontos adat hiányzik, mint az például a Vág vonaláról az I. közleményben olvasható összeállításomból is kitűnt. De nincs tudomása arról sem, hogy Trencsén, Szolgagyőr, Pozsony, Somogy és Valkó megyékben is voltak örök, úgy mint a bessenyőkről sem tudta, hogy az általa ismerteken kívül még Győr, Fejér, Tolna, Somogy, Valkó megyékből is kimutathatók, olyan földrajzi helyzetben, mely nyilvánvalóan határfői viszonyra utal. De hol van meg ezeken felül, az az adattömeg, mely az ország gyepüelveiről, gyepüvonaláról, gyepűiről (indagines), kapui-ról (porta), árkairól¹ (fossa, fossatum) gátjairól (clausura) stb.

telné magát, siet kijelenteni, hogy ezek «nem döntő kritériumok». Végül még az 1113. évi oklevelet «erőltetett régiesítéstől eltorzultnak» mondja. Hát ez aztán mi a csoda? No, de Erdélyi igen óvakodik, a kifogásolt állítólagos régiesített torzításokat be is mutatni, könnyebb dolog lévén persze üres gyanúsításokkal tüntetni; csakhogy ilyenekre aztán, komoly ember nem is hederíthet.

¹ Erdélyi (Tört. Sz. 1914: 558. kny. 44. a 2. jegyzetben) szerencsének mondja, hogy az Oklevélszótár szigorúan ragaszkodott a történeti, okleveles alaphoz és például az Arok nevet «nem jutott eszébe az ország gyepűjével összefüggésbe hozni». Holott ha határvédelmünk adatait illően ismerné, akkor tudnia kellene, hogy a

szól és a mikről Erdélyi semmitsem akar tudni. Hát ez könnyen érthető. Semmiképen sem hajlandó ez által reklámot csinálni az országos határvédelemnek és őreinek, mert hiszen akkor annyi félremagyarázás, ferdítés és elhallgatás daczára is, az egész intézménynek rendkívüli fontossága és önállósága, önmagától kiderülne s ennek fényénél aztán, ugyan hová tűnne el a frank-szlovén-morva várőrök s utódainak chaotikus köde?

Innen van aztán az az ellenszenv is, a mit helynév-etymológiáim ellen érez. Mert «Gyepü és gyepüelve» című tanulmányomban (M. Nyelv, 1913 : 254—266.), végezetül, mindazon helyneveket igyekeztem nyelvi és történeti alapon megmagyarázni, a melyek az ősi magyar gyepüvédelem körébe többé vagy kevésbbé belétartozhattak s ennél fogva azok e védelemnek nagy jelentőségét és széles körben való elterjedését a leghathatósabbban bizonyíthatják. E magyarázataimat pedig, készakarva, nyelvészeti folyóiratban, a Magy. Nyelvtudományi Társaság közlönyében tettem közzé, csak azért, hogy itt aztán legilletékesebb szakemberek bírálata alá kerülhessenek. De azóta, körülbelül háromszázra rúgó etymológiáim közül, mindössze csak egyetlen egyet kifogásoltak. A M. Nyelv levélszekrény rovatában (1914 : 287.) egy —n jegyű névtelen, Kiliti nevének eredetét, nem mint én, a gázló, átkelő jelentésű *kelet* szóban, hanem a Cletus = Kilit személynév genitívusában keresi. Ezt aztán most Erdélyi (Tört. Sz. 1914 : 558. knt. 44.), a közlemény idézése nélkül, mint a maga találmányát (ámbár persze nem lehet tudni, hogy milyen viszonyban vannak egymással) hozza fel «intő jelül»(!) számomra. Legföljebb a névtelennek azt a súlyos botlását, hogy a hamis 1082. évi veszprémi oklevélre hivatkozik, egyéb hiteles adatokra való utalással igazítja helyre. Csakhogy egyikük sem vett tudomást arról, hogy Melich János már régebben (Szláv jövevényszavaink II. 80., 137., 183.) Kiliti nevét másképen t. i. Szent Cletus pápa nevéből magyarázta, mivel az odaváló 1794-ben restaurált, de régi templom Szent Cletus tisz-

tátárjárás előtt, a gyepüket következetesen mindig az árkokkal (fossa, fossata) együtt, mint országos közmunkát formulaszerűen emlegetik. Ha pedig az igazság elferdítéséről legalább néhány pillanatra képes volna letenni, könnyen megállapíthatná, hogy az Oklevélszótár az ország gyepüjét egyáltalán nem ismeri, így tehát sohasem juthatott abba a helyzetbe, hogy azt akármivel is összefüggésbe hozza vagy ne hozza.

teletére volt és van szentelve. Melyiküknek van igaza, az reám nem tartozik, mivel mind a hárman a somogymegyei Kilitivel foglalkoznak, holott erre, az én helynév-magyarázatom, már csak a földrajzi helyzet miatt sem vonatkozhatnak. Én nem ezt, hanem a Moson s azelőtt Pozsony megyéhez tartozó Kiliti nevét magyaráztam az átkelés értelmű *kelet* szóval, mivelhogy az közvetlenül a Duna mellett fekszik és mivel nevét az oklevelek (dr. Csánki igen t. barátomnak Pozsony megyéről készült nagybecsű kézírata szerint) legelőször is 1274-ben (Haz. Okmt. VII. 153.) Keleti; 1373-ban Kelety, Kelyty, Kyliti, Kyltyi; 1381-ben és 1388-ban Kelethy; 1411-ben Kylethy; 1465-ben Kelyth; 1465. és 1467-ben Kleth és 1470-ben Keleth alakban írják. A szövégi i-re pedig hasonló helynevekben számtalan az analogia péld. Akli, Árki, Berki, Haraszti, Hegyi, Kövi, Kúti, Telki, Vári stb., továbbá Ligeti, Réti, Szigeti stb. vagy az Oklevélszótárban a Kelet czímszó alatt 1383-ban terra Sceuleuskelethy; 1495-ben terrarum arabiliium Aagkelethy. Sőt Csánki történelmi földrajzából azt a benyomást kapjuk, hogy régen ezen *i* még gyakoribb, volt. Végül a pozsonymegyei Dudvágmenti Vízkelet (= víz + kelet) falut 1269 óta mindenki ismeri. Ezek az adatok és a földrajzi helyzet tehát, méltán föl jogosíthattak arra, hogy helynév-magyarázatomat, nem ugyan mint kétségtelenül bizonyosat, de csak mint valószínűséget. (Lásd M. Nyelv 1913: 262. l. «alkalmasint» és «eredhetett») előterjeszthessem, a mi egyébiránt semmivel sem rosszabb a somogymegyei Kilitinek Cletusból való származtatásánál. Az pedig, hogy e két ma azonos helynévnek eredete mégis különböző lehet, a helynevek történetében épenséggel nem példátlan. Például éppen a gyepüvédelemből ismeretes (M. Nyelv. 1913: 257, 258.) *Osztró* helynévről kimutattam, hogy az gyepügátat jelent, de hogy másutt éles hegyre, ismét más helynévben pedig szigetre is magyarázható, az illető helynek földrajzi helyzete és története szerint. Erdélyi, Kilitin kívül, még csak az Árok, Szémő, Szempecz helynevek (mert az ezek után következő stb. persze nem számíthat) magyarázatát vagyis körülbelül 300-ból mindössze négyet látszik kifogásolni, de még itt sem mondja meg miért, sőt inkább csak az iránt kételkedik, vajon volt e neveknek egyáltalán valami közük az országos gyepüvédelemhez. Az Árok-ra nézve a legutóbbi jegyzetben adtam meg a kellő választ; a Szémő és Szempecz helynevekre nézve pedig csupán azt a sejtelmemet fejeztem ki, hogy eredetileg őrszemet jelenthettek, a mit Szempecznél ennek német

Wartberg (= örhegy) neve is támogathat. Egyáltalán etymológiáim alapját mindenkor pontosan megjelöltem, sohasem mulasztván el a kétségeket, nehézségeket őszintén kiemelni, hogy a szakember ezekről is tájékozva legyen. De ott, hol a dolognak háttérét fontosnak találtam a legcsekélyebb valószínűségeket sem tartottam mellőzhetőnek. Ilyenek különösen azok a helynevek, melyek nemzetneveket (péld. kazár, úz, avar, orosz; Erdélyi még a kúnt is rám akarja fogni) tartottak fenn. Ezeket Erdélyi, azon a címen, hogy az «etymologizálás mindég kényes dolog» elítéli, mivel arra, hogy ezek határőrök voltak «semmi pozitív adatunk nincs», minthogy «ehhez a puszta helynevek nem elegendők». Mintha bizony, különösen a mi tudományunkban, sok, ma pozitív állítás, valamikor nem mint szerény sejtelem kezdette volna meg pályafutását. De meg másrészt, mintha a pozitívumoknak e legújabb imádját, nem kaptuk volna rajta olyan elméletek gyártásán, melyeknek egyáltalán semmiféle alapjuk nincsen. Az «országos gyeplínia megállapítására is veszedelmesnek tartom — harsogja tovább — az erőszakolt és szinte az ország közepéig vezető etymológiák irányítását (v. ö. Sebestyén és Tagányi székely, gyeplínia etymológiáit)». Nem is szólván arról, hogy nekem székely etymológiáim nincsenek, mert Sebestyénen kívül, legföljebb Karácsonyi foglalkozott ilyenekkel, Erdélyi most is, rendes szokása szerint, kényelmesen az olvasóra tolja azt a feladatot, hogy ez válogassa ki azokat az etymológiákat, a miket ő veszedelmeseknek tart. A mi pedig magát ezt a veszedelmet illeti, nehogy t. i. az országos határ gyeplíniáját szinte az ország közepéig merjük nyomozni, erre nézve hallgassuk meg Karácsonyi (Szent István király emlékezete 178.) véleményét. Ő Erdélyi előtt is, különösen egy idő óta, méltán nagy tekintély, mi pedig tudjuk, hogy Karácsonyi épen e vélemény alapján, habár oly kevés pozitívum birtokában, de annyi éles elméjű combinatióval, állapította meg hazánknak Szent István-korabeli határait. «Szent István korára nézve tehát — mondja Karácsonyi — nem a XIII. századbéli már előre tolt örök lakhelyeit, hanem az ország közepé felé eső örök-lakhelyeket kell tekintetbe vennünk» stb. Sőt most már, az ő nyomdokain tovább haladva, rájöttünk arra is, hogy a határvédelem nem csupán a szoroson vett határookra és gyeplíniákra, hanem még az összes vezetesebb folyókra is kiterjedt, tehát a kutatás háttérere az etymologia terén is — Erdélyi kétségbeesésére — mindinkább szélesedik, sőt még azoknak a tőle lekicsi-

nyelt nemzetneveknek, mint helyneveknek is, megfelelő földrajzi helyzetben, fontos szerep juthat. Különben minden rossz helynévmagyarázatnak veszedelme rögtön megszűnik, mihelyt azt valami jobbal tudjuk helyettesíteni. Talán inkább ilyen egyszerűbb, de hathatósabb módon próbálná meg Erdélyi, a kikürtölt veszedelemnek elejét venni avagy vajon ő sohasem követett el etymológiákat? Hiszen a baj éppen az, hogy etymológiáktól az ő történetírói működése sem mentes és hogy azok, néhány talált megfigyelésen (pl. villa clericorum = Diáki) kívül, általában nem igen sikerültek. Ennek oka pedig főként nyelvészeti nagy járatlansága és — ki hinné ezt, a másokat csupa mérsékletre intő és pozitívumokat követelő Erdélyiről! — az ő túlságos merészsége. Már Karácsonyi is (Századok 1903: 935, 936) mindjárt a pannonthalmi Rendtörténet I. kötete alapján, megróttá vakmerő nyelvészkedési magyarázatait és kiejtési (pl. Koza = Kóza; Sciga = Zsiga stb.) kísérleteit. Innen való (I. köt. 331.) az a képtelen helynévmagyarázat is, mely a pannonthalmi apátságnak, még Salamon királytól nyert Mirót vagy Mirojt nevű tavát, minden áron a morotva szóval akarja azonosítani. Kiejtésbeli szörnyűségekkel pedig, mostani polemikájában is elégszer találkozunk mint pl. Bolosoy neki (Tört. Sz. 1915: 348. knt. 106.) = Balacsó; Sapuri (u. o. 490. knt. 119.) = Csápori; Nuuhu (u. o. 491. knt. 120.) = Nyög; Weyteh (u. o. 1916: 56. knt. 161.) neki Vétő. De a legképtelenebb az, midőn (u. o. 1914: 502. knt. 131.) a Szent László III. 2. törvényében említett szökevény *wzbeq*-eket, a XI. és XII. századi oklevelekben előforduló *uchuga*, *vhvg*, *vhug*, *uhugi* nevű felszabadítottakkal és a Kézai szerinti *uheg* pogány foglyokkal még most is azonosoknak tartja. Mert a mi még súlyosabb, ugyanezt már azelőtt is, sőt egy ízben (Tört. Sz. 1914: 198., 199. jegyzet) fölényes leczkértetés hangján, még egy Melich Jánossal szemben is vitatta, a ki pedig (Nyelvtud. Közl. 1913: 239—249.) tökéletesen bebizonyította, hogy a Szent László törvényebeli üzbégek: hazánkba menekült csehek, morvák voltak, kiknek tehát semmi közük az ühügyökkel, a mint az ő nevök kiejtését szintén Melichnek köszönhetjük. S mindezekre az az Erdélyi merészkedett. kinek nyelvészeti ismeretei olyan alacsony fokon állottak, hogy pl. «Magyarország társadalma a XI. században. 1907.» műve 78. és 99. lapján a XI., XII. századi ühügyök nevét nem átalotta a XIV. századi oláh «ohába» szóval azonosítani, mely kiváltságos községet jelent, de melynek típusát, mint szintén Melich mutatta

ki, csak a XIV. század közepén bevándorló oláhok hozhatták hazánkba.

Erdélyinek illetően etymologisáló s nyelvészkedő kudarczai újból eszünkbe juttatják azokat a kétségbeesett kísérleteket, melyekből kiindultunk s a melyekkel ő a történelmi valódi *őröket*, a magagyártotta történelemellenes «várörök»-kel azonosítani erőlködik. Eddig ezen azonosítást, főleg történelmi minden elképzelhető szempontból czáfoltuk, most végül nyelvészeti alapon is s ezúttal végérvényesen kimutathatjuk tarthatatlanságát. Ha ugyanis egyfelől, az *őr* szó szerepét kütfőinkben, legalább a XIV. század közepéig, szorgosan vizsgáljuk, föl kell tünnie mindenkinek, hogy ez kizárólag, mindig az országos határ őreire vonatkozott. Erdélyi kételkedik (Tört. Sz. 1914 : 533., 534. knyt. 19. 20.) ugyan, hogy például vajon a fintai örök földjének 1272. (nem 1275) évi határjárásában említett Strás hegy, csakugyan az ott strázsáló öröktől származik-e. Nekünk nem kétséges. Mert ha ő, ellenzése okául, az Esztergom melletti s az ország határától «jó távol fekvő» Strázs-hegyre hivatkozik, ámbár ennek eredetéért semmiféle kezességet nem vállalunk, viszont mi rámutatunk arra, hogy még 1262-ben (Knauz. Mon. I. 472.) épen Esztergommal szemközt, Helembánál egy hegyet Órhegynek (Heurhegh) hívtak, kétségkívül a Duna mentén itt fölállított speculator = örök után. Az *őr* szó jelentésének ezt a kizárólagos voltát, föltétlen bizonyosságra emeli, egy ezzel párhuzamos másik tapasztalatunk. Az t. i. hogy viszont az olyan szavakban, a melyet e korban latinul *custos* szóval fejeztek ki, ott mégis e szavak magyar fordításánál, az ennek leginkább megfelelő *őr* szóval, noha mindenki ezt várná, sohasem találkozunk. Így például az Oklevélszótárból is tudjuk, hogy a *custodes silvarum* = ma erdőörök, még a XIV. században is *erdőővők*nek hívták, az 1300., 1351. és 1353. évi adatok szerint, melyek közül az utolsó legalább is IV. László királyra (1273—90.) utal. Ugyancsak az Oklevélszótár az Óv és Tömlöcz, illetőleg tömlöcz-óvó czímszók alatt (de már az Óvó czímszónál a visszautalás hiányzik) utal egy 1318. évi (ma már kiadva Smičiklas. Codex dipl. VIII. 496.), de III. András királyra (1290—1301) hivatkozó adatra, a mely szerint, a szlavóniai Körös királyi vár börtönőreinek = *custodum carceris* falvát *Themlechounak* hívták. Vagyis még a XIV. században is, a börtönörök: *tömlöczővők*nek neveztettek. A pannonbalmi apátságunk még Szent László adományából, a somogy megyei Zselicz erdőségben 10 falva volt egyetlen nagy

határral, a hol mind csupa kanászok laktak s a mely falvakat (Pannonhalmi Rendt. I. 786.) közös néven, az 1237—40. évi Albeus-féle összeírás «X ville subulcorum — que wlgo nuncupantur guznoov» nevezi. Ez a falvakról szóló idézet (melyet az Oklevélszótár a Disznó czímszó alatt csonkán közölt s ezért meg sem fejthetett) kétségkívül a kanászokra, disznópásztorokra értendő, kiket az 1175. és 1216. évi (u. o. I. 606. 640.) pápai oklevelek, de kétségkívül hazai följegyzések alapján, «villa *porcorum custodum* in silva Seliz» és «in silva Seliz iuxta villam *custodum porcorum*», azaz disznóőröknek értettek, csakhogy akkor még magyarul *gyisznóóvók*, azaz *disznóóvók*nak hívták. Erdélyi persze (Tört. Sz. 1915: 209. knyt. 74.), jellemzően nyelvészeti teljes járatlanságára, ezt gyisznóóvó szónak ejti, sőt még az erdőóvókat is egyszer helyesen (u. o. 1914: 544. knyt. 30.) két ízben (u. o. 1914: 541., 1915: 211. knyt. 27., 76.) pedig helytelenül erdőóvó alakban írja megcsontkítva, akárcsak Bugáték korában. De ezenkívül voltak még *vízóvók* is, kikre az Oklevélszótár az Óvó czímszónál utal ugyan, csakhogy a megfelelő czímszót még a pótlékokból is kifejejtette. Egy 1348-ban (Zichy Okmt. II. 329—340.) folyt pörben, V. István királynak 1270-ben a *Vízóvónak* nevezett Bőjte (Buhte dicto *Wyzcuoow*) részére tett birtokadományára hivatkoznak. Hogy pedig mit kelljen *vízóvók* alatt érteni, az, III. Endrének, ezen Bőjtét, birtokában megerősítő 1290. évi okleveléből tűnik ki, mely szerint Bőjte mint vízóvó: a gömörmegeyi királyi erdők halászó vizeinek *exploratora* («*exploratori aquarum suarum*», t. i. *regiarum*; más helyt «*exploratores aquarum piscancium*») volt. Érdekes, hogy itt az oklevél, az országos határőrök egyik ismert latin elnevezését használja, és mégis ennek daczára az erdei királyi vizek *őreit* az Árpádkorban *vízóvók*nak hívták. E négy teljesen különálló példából, kétségtelenül megállapítható tehát az, a mit fentebb állítottunk, hogy t. i. az Árpádkorban, mindazon szavaknak magyar fordításában, melyekben valami a latin *custos* szónak megfelelő fogalom rejlett, ezt az értelmet mégsem a legközelebb álló *őr* szóval, hanem mindig, törvényszerű következetességgel az *óvó* szóval adták vissza. Ennek oka pedig, nyilvánvalóan csakis az lehetett, hogy az *őr* szó és fogalom a legrégebb időtől kezdve, egyedül és kizárólag az országos határ *őrei* számára volt lefoglalva, miért is minden más hasonló fogalomra az *óvó* szót, mint az országos határvédelemre nézve közömböst alkalmazták. Az *őr* szónak és értelmének ez a föltétlen kizárólagossága szolgál kul-

csul, e szó további, nyelvészeink előtt is titokzatosnak tetsző sorsa megértéséhez. Mihelyt ugyanis az ősi határőri intézmény mindinkább megszűnt általánossá lenni, az *őr* szó is, épen a maga kizárólagos, századok óta változatlan, merev értelme miatt, annál rohamosabban, az intézménnyel egyszerre halt ki az élő nyelvből és csak azokon a helyeken, a hol az intézmény is meghúzhatta magát, viaskodott még egy ideig az enyészettel; míg végül, mint önálló szó onnan is kiveszett s épen csak néhány származékát tartotta fenn a nép nyelve. Nyelvészeink meg is állapították, hogy az oly korán kihalt *őr* szót csak 1774-ben Dugonics András keltette föl halottaiból, az új életre, de már csak abban az értelemben, a hogyan ma ismerjük.

Mi következik most már ebből, a szóbanforgó vitára nézve? Az a súlyos, döntő igazság, hogy Erdélyinek egész várőr-elmélete, gyökeréig téves. Az ő «várőrei» immár nemcsak a történelmi, hanem még a nyelvtörténeti kritika szempontjából is, nem élő valóságoknak, hanem lehetetlen gyártmányoknak bizonyultak. Mert hiszen, föltéve, de meg nem engedve, hogy az Árpádkorban valaha a «custodes castris» mint hivatalos műszó és fogalom meg lett volna, még akkor sem fordíthaták volna azt le magyarul «várőrök»-nek, hanem csakis, legföljebb *várőrvők*nek. Sőt ezek alapján végérvényesen megállapítható az is, hogy Szent László III. 1. törvényében, a várszolgák *ewrii* neve (Erdélyi «várőrei»-nek ezen egyetlen alapja) csakugyan föltétlenül másolási hiba, az *ewni* vagy *ewnii* vagyis az *in*-ek vagy *ön*-ek, azaz rabszolgák helyett, miután még a nyelvi lehetősége sincs meg többé annak, hogy az örök nevét, a határörökön kívül, bárki másra alkalmazhatták volna. Egyáltalán a míg a határörök intézménye fennállott, addig az Erdélyi-féle várőr szó és fogalom keletkezése, kizártnak tekinthető. Elmélet tehát még nem volt, melyre találóbb volna az az ítélet, hogy már születése pillanatában — halva jött a világra. Ellenben az az én, már többször említett hat pontom, melyekben okaimat, a határöröknek a várszolgákkal, hát még az Erdélyi-féle «várőrök»-kel való azonosítása ellen, három év előtt (M. Nyelv. 1913: 101. 102. 1. jegyzetben) összegeztem, most pedig immár két közleményben a legnagyobb részletességgel kifejtettem, de a miket Erdélyi azóta sem szünt meg gúnyolni s most is (Tört. Sz. 1914: 556. 557. 561. knyt. 42. 43. 48.) mint «a biztos tudásnak mennyi önértetét» csúfolja és «csaknem minden állításában», «mennyi tévedés»-nek minősíti, a legszigorúbb önkritika daczára, lényegében válto-

zatlan maradt. Nincs rá okom, hogy e pontokból bármit is visszavonjak. A most hozzájuk fűzött kimerítő magyarázatok, csak okaim összegezésének helyességét bizonyítják. És bár talán túloztam akkor, midőn e pontjaimat így fejeztem be: «egyszóval, ég és föld nem különböznek jobban, mint a hogy a határőrök különböztek a várszolgáktól»; de ha most, mindezek után, az ősrök történelmi valóságát, utoljára is, Erdélyinek sohasem létezett «várőrei»-vel kell szembeállítanom, akkor úgy érzem, még az «ég és föld» se túlzás többé.¹

TAGÁNYI KÁROLY.

¹ A befejező III. közleményt térszüke miatt, a következő füzetre kellett halasztanunk.

Szerkesztő.

A M. Tud. Akadémia kiadásában megjelentek:

Asbóth Oszkár dr. A hangsúly a szláv nyelvekben	1.60
— Szláv jövevényszavaink I.	2.
— A j > gy változás a hazai szlovének nyelvében és a dunántúli magyar nyelv-járásokban	1.20
Bálint Gábor. Kazáni-tatár nyelvtanulmányok. 3. füzet. Egy-egy füzet	2.—
Ballagi Mór. A nyelvfejlődés történelmi folytonossága és a Nyelvőr	—40
— Baronyai Decsi János és Kis-Viczay Péter közmondásai	—20
— Nyelvünk újabb fejlődése	—40
Brassai Sámuel. A magyar bővített mondat	—60
— A mondat dualismusa	1.20
— Paraleipomena kai diorthoumena. A mit nem mondtak s a mit rosszul mondtak a commentatorok Virg. Aeneise II. könyvére. Különös tekintettel a magyarokra	—80
— Szörend és accentus	—80
Budenz József. A németországi philologok és tanfériak 1874-ben Innsbruckban tartott gyűléséről	—30
— Az ugor nyelvek összehasonlító alaktana. Három füzet	4.80
— Egy kis viszhang Vámbéry Armin úr válaszára, vagyis «A magyarok eredete és a finn-ugor nyelvészet» czimű II. értekezésére	—40
— Erdei- és hegyi-cseremisztótár. (Vocabularium cseremicum utrinque dialecti.) Főleg Reguly cseremisztógyűjteményéből és az Újtestamentum cseremiszt fordításából	1.—
— Moksá- és erza-mordvin nyelvtan	1.—
Calepinus latin-magyar szótára. Kiadta Melich János	10.—
Coellus (Bánffy) Gergely. Szent Agoston reguláinak magyar fordítása (1537) Kiadta Dézsi Lajos	2.—
Finály Henrik. A besztercei szószedet. Latin-magyar nyelvemlék a XV. századból.	
— Az eredeti kéziratból kiadta, értelmező jegyzetekkel kísérte és teljes szömutatókat — készített hozzá	4.—
Földi János magyar grammatikája. Közzéteszi Gulyás Károly	6.—
Gedeon Alajos dr. Az alsó-meczenzefi német nyelvjárás hangtana	1.50
Goldziher Ignác dr. A buddhismus hatása az iszlámra	—80
— A muhammedán jogtudomány eredetéről	—20
— A nemzetiségi kérdés az araboknál	—60
— A pogány arabok költészetének hagyománya	1.20
— A spanyolországi arabok helye az iszlám fejlődése történetében	1.—
— Jelentés a M. T. Akadémia könyvtára számára keletről hozott könyvekről	—40
— Palesztina ismeretének haladása az utolsó három évtizedben	—80
Halász Ignác. Svéd-lapp nyelv V: Népköltési gyűjtemény a pite lappmark arjeplogi egyházközsületéből. Gyűjtötte s magyar fordítással, jegyzetekkel ellátta	6.—
— Svéd-lapp nyelv VI: Pite lappmarki szótár és nyelvtan. Rövid karesnandói lapp szójegyzékkel	3.20
Hunfalvy Pál. A kondai vogul nyelv. A Popov G. fordításának alapján	6.—
— A számlálás módja és az év hónapjai	—40
Imre Sándor. Nyelvtörténelmi tanulmányok a nyelvújításra nézve	1.20
Joannovics György. Értsék meg egymást. (A neológia és orthológia ügyében)	—60
— Szőrendi tanulmányok I. rész — 60. II. rész	—80
Komjáthy B. Epistolae Pauli lingua Hungarica donatae. Krakó 1533.	6.—
Kőrösi Csoma Sándor emlékezetére. Előadások. 1. szám. Gróf Kun Géza: Ismereteink Tibetről	1.50
2. szám. Goldziher Ignác: A buddhismus hatása az iszlámra	—80
3. szám. Thury József. A középázsiai török nyelv ismertetése	—80
Kúnos Ignác dr. Három karagöz-játék	2.—
— Kis-Azsia török dialektusairól	—90
— Naszreddin Hodsa tréfái. Török (kis-ázsiai szövegét gyűjtötte, fordítással és jegyzetekkel ellátta	3.—
— Oszmán-török népköltési gyűjtemény. Két kötet	10.—
— és Munkácsi Bernát dr. A belviszonyragok használata a magyarban	1.—
Gróf Kun Géza. A kúnok nyelvéről és nemzetiségéről	—80
— A sémi magánhangzókrol	—75
— Adatok Krim történetéhez	—40
— Codex Cumanicus. Bibliothecae ad Templum Divi Marci Venetiarum primum ex integro edidit, prolegomenis notis et compluribus glossariis instruxit	10.—
Magyarországi Német Nyelvjárások. Szerk. Petz Gedeon. 1. Gedeon A. Az alsó-meczenzefi német nyelvjárás hangtana	1.50
2. Ländenschmidt Mihály: A verbászi német nyelvjárás	—90
3. Gréb Gyula: A szepesi felföld német nyelvjárása	1.80
4. Hajnal Márton: Az isztiméri német nyelvjárás hangtana	1.20

Magyarországi Német Nyelvjárások. Szerk. Petz Gedeon. 5. Kräuter Ferencz :	
A niezkyfalvai német nyelvjárás hangtana	1.—
6. Schäfer Illés: A kalaznói nyelvjárás hangtana	1.20
7. Mráz Gusztáv: A dobsinai nyelvjárás	2.40
Mayr Aurél dr. A lágy aspiraták kiejtéséről a zendben	—20
— Az úgynevezett lágy aspiraták phoneticus értékéről az ó-indben	1.20
Melich János. A gyöngyösi latin-magyar szótár-töredék. Veress Ignác másolata felhasználásával közrebocsátotta, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta	5.—
— Melyik nyelvjárásból valók a magyar nyelv régi német jövevényszavai? (A középfrank nyelvjárás törképével)	1.20
— A brassói latin-magyar szótár-töredék	—60
— Szikszai Fabricius Balázs latin-magyar szójegyzéke 1590 ből	3.—
— Révai Miklós nyelvtudománya	1.—
Molnár Albert. (Szenczi) naplója, levelezése és irományai. Jegyzetekkel ellátta Dézsi Lajos. Hasonmással	9.—
Munkacsi Bernát. Árja- és kaukázusi elemek a finn-magyar nyelvekben. I. kötet: Magyar szójegyzék s bevezetésül: A kérdés története	12.—
— Budenz József emlékezete	1.20
— Vogul népköltési gyűjtemény. I. kötet: Regék és énekek a világ teremtéséről. Első füzet. Vogul szövegek és fordításai. Saját gyűjtése és Reguly Antal hagyományai alapján	3.—
Kiegészítő füzet	6.—
II. kötet: Istenek hősi énekei, regéi és idéző igéi. Első füzet. Vogul szövegek és fordításai. Saját gyűjtése és Reguly Antal hagyományai alapján	8.—
III. kötet: Medveénekek. Első füzet. Vogul szövegek és fordításai. Saját gyűjtése és Reguly Antal hagyományai alapján	10.—
IV. kötet: Életképek. Soranékek, vitézi énekek, medveünnepi színjátékok, állatnénekek, mesék, találós mesék, néprajzi apróságok, földrajzi névjegyzék. Első füzet. Vogul szövegek és fordításai. Saját gyűjtése és Reguly Antal hagyományai alapján	8.—
— Votják népköltészeti hagyományok	4.—
— Votják szótár. 4 füzet	16.—
Nyelvemlékek. Régi magyar — Kiadta a M. T. Társaság IV. kötet. Első osztály: Guary-codex	2.—
Második osztály: Egyházi vegyes könyv. (Winkler-codex)	3.—
V. kötet: A Jordánszky-codex bibliafordítása. Sajtó alá rendezte és kinyomatta Toldy Ferencz. A kész nyomtatványt az eredetivel összehasonlítta, a Csomez-töredék szövegével kiegészítette és előszóval ellátta Volf György	12.—
Nyelvemléktár. Régi magyar codexek és nyomtatványok. Szerkesztik: Budenz József, Szarvas Gábor és Szilády Aron. Közzéteszi Volf György. Tartalma:	
IV. és V. kötet: Erdy-codex. Egy-egy kötet	4.—
VI. kötet: Tihanyi-codex. — Kazinczy-codex. — Horvát-codex	4.—
IX. és X. kötet: Érsekújvári-codex. Egy-egy kötet	4.—
XI. kötet: Debreczeni-codex. — Gömöri-codex	4.—
XII. kötet: Döbrentei-codex. — Teleki-codex	4.—
XIII. kötet: Festetics-codex. — Pozsonyi-codex. — Keszthelyi-codex. Miskolczi-töredék	4.—
XIV. kötet: Lobkovitz-codex. — Batthyányi-codex. — Czech-codex	4.—
XV. kötet: Székelyudvarhelyi codex. — Guary-codex. — Nádor-codex. — Lázár Zelma-codex. — Birk-codex. — Piry-hártya.	6.—
Pesti Gábor. Wy Testamentum magyar nyelven	6.—
Réval Joan Nicolaus. Elaboratio grammatica hungarica. Vol. III. Ed. Sigismundus Simonyi	6.—
Simonyi Zsigmond. A jelzők mondattana	5.—
Szegedi Gergely Énekeskönyve 1569-ből	5.—
Magyarország Történelmi Földrajza a Hunyadiak korában. Irta: Dr. Csánki Dezso. I. k. 1890. XII és 790 lap. Ara	14.—
II. k. 1894. VIII és 862 lap. ara	14.—
III. k. 1897. VI és 698 lap. „	14.—
V. k. 1913. VIII és 973 lap. „	20.—

*Megrendelhetők a M. Tud. Akadémia könyvkiadóhivatalában
Budapest, V., Akadémia-utca 2. sz.*

L. 130

v. b. 1891

10/221

1916.

4. füzet.

TÖRTÉNETI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

ANGYAL DÁVID

Megjelen évenként négy tizíves füzetben január,
márczius, június és október hónapokban.
Előfizetési ára egy évre 12 K, egy-egy füzet 3 K.

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

1916

Kéziratok és könyvek a szerkesztő lakására küldendőek
(II. k., Retek-utca 37.).

TARTALOM.

	Lap.
<i>Szekfü Gyula</i> : A hódoltságkorabeli török történetírók (II. és befej. közl.)	449
<i>Finály Gábor</i> : Mestrianæ pannoniai község helye	480
<i>Oszvald Arisztid</i> : Hunyadi János ifjúsága (II.)	490

Kisebb közlemények.

<i>Láng Margit</i> : Itáliai ásatások	508
---------------------------------------	-----

Irodalom.

Bathó István: Kéry János élete és művei. Budapest. 1911. Művelődéstört. Ért. 52. sz. Ism. <i>J. K.</i>	512
Steier Lajos: A tót kérdés. I. A tót nemzetiségi mozgalom fejlődésének története. (Liptószentmiklós 1912). Ism. <i>Gagyi Jenő</i>	515
Császár Mihály: Az Academia Istropolitana, Mátyás király pozsonyi egyeteme. Oklevéltárral. Pozsony, 1914. Ism. <i>Békefi Remig</i>	519
Eberhard Buchner: Das Neueste von gestern. Kulturgeschichtlich interessante Dokumente aus alten deutschen Zeitungen. Erster Band: das 16. und 17. Jahrhundert. München, 1912. Ism. <i>Gálos Rezső</i>	520

Folyóiratok és könyvek.

<i>Elmélet</i> . Irták: <i>Fogarasi Béla</i> és <i>Zsinka Ferencz</i>	524
<i>Ókor</i> . Irta: <i>Heinlein István</i>	526
<i>Középkor</i> . Irták: <i>Patek Ferencz</i> és <i>Szentpétery Imre</i>	531
<i>Újkor</i> . Irták: <i>Gagyi Jenő, sz.,</i> és <i>Zsinka Ferencz</i>	533
<i>Könyvek Jegyzéke</i> . Irta: <i>Gulyás Pál</i>	526, 530, 533, 536, 537
<i>Magyar Történet Idegennyelvű Folyóiratokban</i> . Irta: <i>Auner Mihály</i>	537

Különlélek.

Ortvay Tivadar: Téglás Gábor †	539
A. D.: Ortvay Tivadar †	540
Steinherz: Bachmann Adolf †	541
Tagányi Károly: Felelet dr. Erdélyi Lászlónak «Árpádkori Társadalomtörténetünk legkritikusabb kérdéseire.» (III. és befej. közl.)	543

A HÓDOLTSÁGKORABELI TÖRÖK TÖRTÉNETÍRÓK.

IV.

Az Evlia Cselebi vizsgálatából nyert eredményeket hiba volna könnyedén általánosítani és a török történetírás minden termékét csak ezen az alapon, Evliához hasonlóan gyanusnak és használhatatlannak tartani. Az írói műveknek ez a csoportja bármennyire kezdetleges is, mégis csak irodalmi műfajjal van dolgunk, mely évszázadokon át élt, hosszú fejlődésen ment át és a melynek megítélésénél a fejlődés, a valamely irányban való állandó változás elvét nem szabad szem elől tévesztenünk. Evlia a sorozatnak nemcsak chronologiailag áll a végén, hanem a műveltség, az európai culturával való érintkezés dolgában is előzőit, a XV–XVI. és a XVII. század első felében élt történetírókat messze felülmulja. Azaz Evlia a török történetírásnak ritka magas fokát képviseli, — a többi író vizsgálatánál tehát olyan eredményekre kell számítanunk, melyek az Evliánál tapasztaltaknál még rosszabbak lesznek.

Thúry József közlései szerint a legrégibb ismeretes török történetírási termékek a XV. század végéről maradtak ránk. Ezek még az igazi török nyelven, a köznéptől használt durva török (kaba türki) nyelven íródtak és közvetlenség dolgában előnyösen különböznek a későbbi, irodalmi nyelven készült munkáktól. A hódító Szolimán korában már teljes szin pompájában kifejlődött a perzsa és arab szavakkal és stylvirágokkal kevert irodalmi nyelv; a korábbi írók a XVI. századbeliekhez képest disztelen, régies, egyszerű stylust használtak és mondanivalójukat úgy adták elő, a hogy gondolták.

Ebből a megfigyelésből arra lehet következtetni, mintha

az Evlia Cselebinél felismert schematizáló szokás csak későbbi fejlemény volna, a mely csak a fejlettebb történet-írás termékeit ékteleníti el. Sajnos, nem így áll a dolog. Már a legrégebb. aránylag száraz előadású írónál is találunk olyan részletekre, melyekből világos, hogy a valóság, a dolgok igazi lefolyása nem érdekli őket, hanem egyetlen törekvésük, melyet meg tudunk állapítani, a valóság sokféle változatú tényeinek a mohammedánság nagyobb dicsőségére való schematisálásából áll.) Vegyünk például egy ilyen ténnyt: a zsákmányolást. A mi fogalmaink szerint a zsákmányolás ténye esetről-esetre különbözik s ehhez képest a nyugati írók annyiféleképen írják le, a hányszor csak tollukra veszik. Még a középkori krónikások is másként adják elő a magyarok pusztításait Itáliában, másként Ausztriában, a szerint, a mint a pusztításra kiindult lovasok más- és más-fajta lakosságra, városokra találtak, avagy különböző mértékű ellenállás leküzdése után jutottak hozzá a zsákmányhoz. Még a kolostori évkönyvek szűkszavúságában, a stylizáló *devastaverunt* szó mellett is találunk rendesen valami megjegyzést, a mi egyéni vonást tartalmaz, a mi arra mutat, hogy az évkönyvíró szeme előtt egy határozott esemény lebegett és annak, a megtörtént eseménynek, mondhatnók: egy lénybeli individuumnak képét akarja az utókor számára megörögzíteni.

A török író előtt nincs ilyen egyéni kép, őt az egyéni, soha máskor úgy nem ismétlődő esemény nem érdekli. Nála a fogalom a fontos. Nem egy eseményt, nem egy zsákmányolást rajzol, hanem a zsákmányolást. Úgy, a hogy a zsákmányolásnak a keleti győzhetetlenséghez képest le kell folynia. A mohammedán hadak, ha egyszer kivonták kardjukat a hitetlenek ellen, csak győzelemről győzelemre haladhatnak és minden győzelem után bőséges zsákmányban van részük. Ez a zsákmány a valóságban igen különböző volt. A XV. század második felében a régóta, egy egész századon át folyton pusztított szerb terület sokkalta szegényebb zsákmányt nyújtott, mint a hosszú békében élt Dél-Magyarország vagy Erdély. Ennek a különbségnek a

leírásokban semmi nyoma. A legrégebbi írónál is mérhetetlen zsákmányról van szó, általánosító kifejezések között s a későbbieknél a kezdettől fogva schematikus, valóságot ki nem fejező forma egyszerűen stylizáltak, diszesebbé, cizkornyássá válik. (A schema történetében kezdettől végig nyoma sincs a valóságnak, az egész nem egyéb, mint egy stylvirág fejlődése, a melynél történetkritikai szempontok alkalmazása teljességgel haszontalan volna)

Ime a zsákmányolás eseményét kifejező stylvirág fejlődése. A legrégebbi történetirók egyike, a Hunyadi Mátyás kora végén írt Nesri így írja le az 1440. évi belgrádi ostrom alkalmával a Szerémség elpusztítását: «A harcosok annyi zsákmányhoz jutottak, hogy egy szép leányt egy csizmáért adtak el. A foglyok száma nagyobb volt a seregénél. Azt mondják, az islam keletkezése óta a hit harcosai még nem szereztek ily töménytelen zsákmányt».¹ Ugyanekkor elpusztították Szerbiát: «... annyi zsákmányhoz jutottak, hogy a négyéves gyermeket Üszkübben husz ákcséért adták el».² Galambócz egyik ostroma után: «Rendkívül sok volt a zsákmány. Edrenében egy csinos magyar ifjut háromszáz ákcséért adtak el. Eddig még ilyen gazdag zsákmánylás nem történt».³

Egy másik régi író, Turszun bég: «Egy szóval annyi fegyver és szekér vétetett el, hogy meg sem lehet számlálni».⁴ — «Azután Magyarországra küldött portyázókat és gazdag zsákmánnyal megrakodva lelki gyönyörűséggel tért haza».⁵

Ezek a kezdetek, a régi, egyszerű stylussal élő írók kifejezései. A XVI. század második felében élő, nagytekintélyű Szécadeddin, a törökök egyik classikus írója, már nem elégzik meg ilyen rövid, száraz formulákkal, hanem iparkodik minél diszesebb, a győzhetetlen sereg dicsőségéhez méltó

¹ Török Történetirók I. 55. l.

² U. o.

³ I. 53. l.

⁴ I. 92. l.

⁵ I. 94. l.

képet nyújtani: «Az igazhivő harcosok csapata a hit zászlajával a zsákmányban bővelkedő országra törvén, a hitetlenek hatalmának töviseit kiirtották a hit útjáról a vitézség és bátorság hatalmával, sok tündéarczut hálójokba ejtettek, megszámlálhatatlan mennyiségű pénzzel és sokféle árukkal rakodtak meg. Az ellenségfogó sereg kezében annyi volt a fogoly, hogy egy igéző szépségű leány egy pár felső czipőért, egy cziprustermetű ifjú pedig százötven piaszterért adatott el. Midőn a győzelmes sereg e nemű határtalan sok zsákmányból meggazdagodott, a fölséges sah parancsából visszaindult a boldogság kapuja felé».¹ Igen szép, kifejező előadás, melynek azonban a valósághoz, a zsákmányolás illető esetéhez semmi köze.

Szeádeddin mögött semmivel sem marad el a nagy Szulejmán hivatalos történetirója, Dselalzáde Musztafa: «Leányokból, ifjakból s a lázadók házi szereiből töménytelen volt a zsákmány; az alávaló gyaurok főbbjeinek arany és ezüst kupáival, serlegeivel, poharaival és tálczáival megtelt minden kéz és ruhaszegély; a foglyokat falkákban hajtották el. Minden igazhivőnél öt-tíz leányka s még az alsórendűek sátraiban is tulipán ábrázatú, jázmin arcú, ingó cziprushoz hasonló, rózsa illatú ifjak voltak láthatók».²

Ugyanő Bács városa kirablása leírását már csak versben tudja elmondani:

Jázmin illatúak, tulipán arcúak fogattak el,
 Üde ábrázatúak, ingó cziprus termetűek,
 Czukor ajkúak, rózsa ábrázatúak, borivók,
 Ezüst övet és kalapot viselők.
 A tábori piac tele volt szépekkal,
 A zsákmányhoz nem találkozott elég vevő.
 A tündéarczúak elérvereztettek
 S rendkívül olcsó áron keltek el.
 A hűri és peri származásúakkal
 És egyéb zsákmánnyal megteltek a sátrak.
 A koldusok most hűrik uraivá lőnek,
 Mint juhokat, hajtották rahjaikat.³

¹ I. 129. l.

² II. 173. l.

³ II. 171. l.

Rögtön utána Szeged elpusztítását is versben, de félig még prózában adja: «... majd a janicsárok is oda érvén, sok zsákmányt és annyi foglyot szereztek, hogy nem lehetett megszámolni.

Zsákmánnyal megrakodott szegény és gazdag,
 Rendkívüli bőségben voltak a szolgák is.
 Eladták a jázmin arczú tündéreket
 S a vevők nagyon olcsón vették meg
 A hold arczúakat, a gyönyörűeket,
 Az egyenes természetű, peri arczú, rózsza testűeket.
 A foglyok száma nagyobb volt a seregénél,
 Annyi mint a tejút csillaga.
 A bálványoktól templomokká váltak a sátrak,
 A szépektől pedig földi paradicsommá.

Még soha sem lehetett látni a hadi foglyoknak ilyen nagy mennyiségét, úgy hogy a táborban egy kolduló szegénynél kilencz, tündér szépségű, gyönyörű arczú fogoly volt, a gazdagok zsákmánya pedig határtalan vala. A szekerek rakva voltak szép arczú, jázmin ábrázatú, rózsza illatú, ezüst testű szépségekkel.»¹

A fejlődés szemmel látható és Nesritől Dselalzádeig végigkísérhető. A mi Nesrinél egyszerű, száraz általánosság volt, már első megjelenésekor is holt schema, abból a későbbi fokon a török stilművészet szabályainak megfelelő színes stylvirág lesz. A valóságban végbement esemény a kezdő és végső fokon egyformán közömbös az íróknak. Kezdetben schema, később stylizált schema: ez az egész fejlődés.

Hasonló fejlődési sorozatokat állíthatnánk össze egyéb tények előadásáról is. Mivel a török történetírók leginkább háborúk történetét szokták elmondani, a stylizált schema kimutatására irányuló kutatást a háború majd minden phasisára ki lehetne terjeszteni. A részletkritikának ezt a vizsgálódást nem volna szabad elhanyagolnia. Azt hisszük, ilyesféle stylisztikai megállapítások segítségével a török írók igen sok adatának felhasználásáról le kell majd mondanunk,

¹ II. 172. l.

mikor pedig — a nyugati kútfőkritikai elvek alkalmazásával — teljes hitelt szeretnénk nekik adni. Hogy e téren mekkora óvatosságra van szükség, csak egy példával illusztrálom.

A kőszegi ostromnál 1532-ben Jurisics Miklós és Ibrahim pasa nagyvezir közt bizonyos szóbeli megállapodás jött létre, mely mind a két fél katonai becsületét kielégítette. A nyugati történeti kútfőknek a törökökkel való kombinálásából arra lehetett következtetni, hogy Jurisics, ha nem is valóságban, de formailag meghódolt a nagyvezir előtt. A nem egészen világos kérdésben Dselalzáde Mustafa előadását is felhasználták, mely szerint «a győzelmes harcosoknak a harczban tanúsított rettenthetetlen viselkedésök félelemmel és aggodalommal töltötte el a gyauroknak félnék sziveit s ezért makacs életüknek képét a megsemmisülés tükrében látták, ennél fogva a vár emirje, a Mikolas nevű hitetlen, kegyelemért kiabálva megalázkodással és megtöretve kijött a várból s az irgalmas pasa közbenjárásához folyamodva kegyelmet kért a világ menedékhelyeként szereplő győzelmes udvarától. Minthogy az ellenségen isten segítségével történt diadalmaskodás után a hatalomért való hálaadás a megbocsátásban és irgalomban nyilvánkozik, ennél fogva a várbeli nép kegyelmet kapott s a jól elzárt erősség megnyitvatván a pasa fáradozása által, a vár kulcsait elhozták a magas udvarba és átadták».¹ Ha ezt a helyet a többi török írótól elszigetelve és a nyugati írókkal kombinálva vesszük, joggal lehetne belőle Jurisics in optima forma történt meghódolására következtetni.

Nézetünk szerint azonban ez a hely nem alkalmas történetirodalmi felhasználásra, nem pedig azért, mert ez nem történeti előadás, hanem egyszerűen stylizált schema. Ennek felismerésére összehasonlítási anyagra van szükségünk. Ime, mit mond az ugyancsak I. Szulejmán korában élt Ferdi Bécsnek 1529 sikertelen ostromáról: «Miután a város falát aknákkal négy-öt helyen a földdel egyenlővé tették, az alá-

¹ II. 210. I.

való hitetlenek töredelmes hangon békét kértek; s mivel a várbeliek közül fogott nyelvektől megtudta a padisah, hogy az átkozott Ferendus nincsen a várban, a vár lakóit megajándékozta legmagasabb kegyelmével.¹ A kegyelmi tény után a «szerencsés világhódító ő felsége» portyázókat küldött ki Németországnak minden részébe s mikor ezek nagy zsákmánnyal visszatértek, az «isteni segítség forrásának megnyílásával a szent harcz vágya kielégített s a nevezett átkozottakon ilyen módon bosszút állott».

Hasonlóan írja le Ferdi Kőszeg «megvétele»: «... a falak közé zárkózott hitetleneken félelem és ijedtség, zsibbadtság és levertség vett erőt s elveszték reményöket a megmenekülésben, kegyelemért kiabáltak. Mikor így a fellelt erkölcsű hitetlenek megalázkodtak, ezen jeles mondás értelmében: A megbocsátás a győzelem alamizsnája! — kegyelmet kaptak. A vár lakói kijöven, átadták a várat s arcukat a boldogság udvarának porához dörzsölték».²

Szulejmán naplóiban végre ez olvasható: «Ma délelőtt a vár bégje, Mikola kegyelmet kért s mivel ő volt az, a ki előbb Ferendus királytól követül jött, megadatott neki. Ő tehát kijöven a pasához, átadta a várat. A pasa divánt tartott, melyen az összes bégek kezét csókoltak neki. Igen nagy eső volt».³

Mindebből a következők állapíthatók meg:

1. «a hitetlen kegyelmet kért és megadatott neki», ez a schema;

2. a schema megszilárdulásának, megmerevedésének lelki háttere egyrészt az iszlám győzhetetlenségének, másrészt a megbocsátás ajánlatos voltának képzele;

3. a schema ily módon nem egyéb mint egy kettős, politikai és vallási apriorizmus;

4. minden felsorolt előadás nem egyéb, mint ezen aprioristikus schemának stilyizálása.

¹ II. 83. 1.

² II. 90. 1.

³ I. 355. 1.

Ezek a dolgok tehát nem tartoznak a történetkritika tárgyai közé. A valóságtól lökéletes elszigeteltségben a muszulmán dialektika és valláspolitikai világfelfogás magas régióiban lebegnek. Legkisebb nehézség nélkül alkalmazhatók a valóságban egymástól eltérő esetekre. A schema megteszi szolgálatát Bécs város ostrománál, mikor Szulejmán szégyenszemre futva távozott el, de ép úgy elvégzi kötelességét Kőszegnél is, a hol csak *véletlenség*, a török írótól észre nem vett és nem méltatott véletlenség az, hogy a schema stylizált formájának néhány vonásában hasonlít keresztény írók előadásához. Ez a véletlenség nem a török író érdeme és legkevesebbé sem lehet az ő hitelessége támogatására fölhozni. Ha egyszer fölismertük a török előadás stylistikus voltát, nem fogjuk többé a keresztény írókkal homogénnek tartani és azokkal egyenlő kútfőkritikai kezelésben részesíteni. A jelen esetben tehát hiba volna, ha Jurisicsnek a meghódolást elmellőző előadását¹ a török írók adatai alapján szándékoznánk bővíteni vagy corrigálni.

Félreértések elkerülése végett ki kell emelnünk, hogy a schema, stylistikai fejlődésének különböző fokain, ritkán látható — mondhatnók: szabad szemmel. Általában ki lehet mondanunk, hogy rövid, merev formulákban a Szolimán korát megelőző íróknál szokott megjeleneni, — a későbbiek saját stylizálásuk és stylképességük szerint változtatnak rajta. De a schemáknak egymásba folyása is természetes jelenség. Ugyanazon tényre többféle schema is kifejlődhetett, melyeket azután a különböző írók változtatva használnak, nem egyszer többet egyszerre, vagy pedig több schemának egyes vonásait vegyítik és contaminálják. A minket érdeklő momentum, a mi a schemát schemává teszi, ebben a változottságban is ugyanaz marad: az író a valóságtól függetlenül, a tényleges történés vagy történet relatióitól teljesen szabadon, üres constructiót nyújt. Abban a pillanatban, a mint azt felismertük, előadásának értéke tökéletesen elvész

¹ Magyar fordításban *Századok* 1883, 462—3. II. — V. ö. Thúry József nézetét. I. 355. I.

számunkra és a történetkritikai értéklés munkájától fel vagyunk mentve. Lehet, hogy ezen állítások és az egész gondolatmenet is, első pillanatra, túlságosan dialektikusnak látszik és mintha hiányoznék belőle a történeti felfogás elevensége, de azt hisszük, egy-két ilyen schema-csoport bemutatásával az olvasónak jobb véleményét fogjuk kiérdemelni.

Az előbb megismert schema a muszlimánokat ért kudarcz előadására szolgált, de nem kizárólagosan: mellette egyéb schemákkal is találkozunk, melyeket az írók tetszésük szerint váltogatnak. Kiválasztásuknál nem az a szempont vezeti őket, hogy az illető schema közelebb áll a valósághoz, hanem ismét az islam és képviselője, a padisah, méltóságának szempontja. Kőszegnél és Bécsnél a szultán maga szenvedett kudarczot, ezért az írók készségesen a hitetlenek meghódolását koholják. A hol nem személyesen vezette a szultán a sereget, ott egyszerűen a vezérlő pasának részegsége, ügyetlensége, gondatlansága a kudarcz oka és magyarázata. Hogy ez a motívum valóban schema, nem pedig az illető pasának valódi meglevő bűnein alapszik, könnyen megállapíthatjuk, ha a különböző eseteknek ugyanolyan előadását egymás mellé helyezzük.

Mezid bégnek Hunyadi Jánostól megveretését és ezt megelőzőleg Lépes György kudarczát így mondja el Szeadeddin: «Mezid bég pedig, a világ szultánjának parancsa szerént, Oláhországba menvén, az ellenséges csapatot vitézül és nagy könnyüséggel szétverte. A zsákmánylás alkalmát nem akarván elszalasztani, mindenki vele ment, a ki szive vágyának kielégítésére erős hajlamot érzett s mivel abban a virágzó országban bőven volt a vagyon, mindenki nyugodt lélekkel töltötte kedvét. Mezid bég gondatlanságba és kevélységbe merülve s az óvatosság gondolatát kivelve eszéből, csekély számú emberrel maradt ott és saját szenvedélyének hódolva a dőzsölésben és kéjelgésben kereste kedvét; azonban az enyészet hideg szele a dobzódás fáját megrázta és a vágy gyümölcseit a földre szórta: A dobzódás következménye szorultság lőn. Szóval: mig az islam serege

zsákmányszerzéssel foglalkozott, Magyarország királya sereget küldött szerencsétlen vezérének támogatására». Az oláh vajda egyesült a magyarokkal, Mezid béget körülzárták és «iszonyú dühvel bevégezték élete könyvét és kardjuk hegyével kivakarták az életbenlét jegyét a létezés lajstromából. A zsákmánylás vágyával a puhaság párnáján nyugvó marhákat pedig az által, hogy részint foglyokká tették, részint leöldösték, jól tartották az élet gyönyöreivel... A szerencsétlen elbizakodottság és kapzsiság ilyen ijedelem és utálatos következmény oka levén: az islam seregét igézet fogta el».¹

A vaskapui török vereségnél ugyanilyen színeket használ Szeádeddin: «Rumili beglerbégje, Kule Sahin, meg akarta boszulni Mezid vereségét, aranyos nyereggel diszített lován bevitte ugyan Oláhországba a hit harcosait és zászlaját, de mivel alacsony lelke a gonosz bornak hódolt s a multság és gyönyör utáni vágya megvakította ébersége szemét: elfelejtette Mezid bég esetét és mámoros fővel az oláh szépek ölébe dőlt... szájhősségének szárnya azonnal letörött és állomása helyét kényszerűségből elhagyta».² Egy másik író, a már említett Nesri, még kevesebb cikornyával mondja: «De ő a bornak, peccsenyének és multságának adta magát. A bégek mondták neki: Hej bégünk! itt nincs helye a multságnak, mert az ellenség torkában vagyunk. Kule Sahin azonban részeg fővel így felelt: Az ellenség ha csak a sapkámat meglátja is, több napi járőföldre fut». Mivel pedig a győzhetetlen törökök vereségét ez az egyetlen haszontalan okozta, ezen constructio segélyével könnyen megvallhatja az író: «Röviden szólva, az islam serege megfutott, olyan vereséget szenvedett, hogy azt mondani sem kell».³

A három előadásból megállapítható a schema: $\bar{I}$ hitelenek győztek, mert az islam serege, vagy vezére a bor és

¹ I. 133. 1.

² I. 134. 1.

³ I. 57. 1.

mértéktelenség bűnében leledzett.] Az író nem tudott többet a valóban végbement eseményekből, mint hogy a törökök itt, valahol, vereséget szenvedtek — lehet, hogy valami egykorú, Szulejman naplóihoz hasonló szűkszavú hivatalos följegyzésből tudta ezt meg. Mivel a szultán nem volt jelen a szerencsétlenségnél, egyszerűen *ezt* a schemát, nem pedig a már korábban említettet látta jónak alkalmazásba venni.

Hunyadi János nándorfejevári győzelmét a szultán jelenléte complicálta a török író szemében. Itt ismét az előbbi schemát kellett, bizonyos változtatással, alkalmazni. Az egykori Turszun bég előadásában az egyik vezér a szultánnak valami hibás tanácsot ad, mire ez haragra lobban a «helytelen nézetén és gyöngélméjűségén», — ez mintha a vezéreket okozó schemának visszhangja volna. De a továbbiakban a szultán dsidát vesz kezébe, példájával föllekesíti embereit, ezek «lovaikon vágtattak és a hitetleneket megszalasztották». Egy mezőn, a melyen sem völgy, sem domb nem volt, egy ilyen egészen sík téren a dsebeli gyalogság kézrekerítette a kimerült hitetleneket.

A mint a gyalogság kézrekerítette a gyaurokat,
Élve nem maradt ezréből egy sem.
A gyauroknak annyi hullájok gyült egybe,
Hogy mindegyik szögletben állt egy-egy halom.
A mezőt megtöltötték az ellenség fejei.
A síkság a vértől tulipánagygyá változott,
Nem tulipánagy! hiszen vérfolyam folyt.

Egy szóval: lovaikkal összetiportatván annyira megsemmisítették őket, hogy száz közül még egy sem menekülhetett vissza a várba. Az iszlám népének ünnepe volt ez. A várnak elfoglalása már gyenge támadással is lehetséges lett volna, de az éj beállott és a kegyes padisah megelégedett ennyi diadallal: «Szolgáim fáradtak, sokan pedig megsebesültek; a várat mint vadat már megsebzettem nyilammal, bármikor döglik is meg» mondá és egy újabb hadjárat édes reményével megindította a sereget — vissza-felé.¹

¹ I. 79. l.

Ez volt tehát Hunyadinak világhírű nándorfejérvári diadala, melyre az egész kereszténységben megszólaltak a hálaadás narangjai! Nem képzelhetünk kiáltóbb példát, mennyire indifferens a török írónak a valóság és milyen abszolút függetlenségben alkalmazza a padisahi méltóság fentartására kigondolt schemát. Csak mellékes díszlet, a kép háttérén egy ecsetvonás Hunyadi halálának említése: «Néhány nappal azután, hogy a győzhetetlen padisah visszaérkezett birodalmába, hire jött, hogy az átkozott király (Hunyadit érti) pokolra költözött. A világból való kiköltözésének oka ez, mikor az islam sereg hátrálva úgy tett, mintha megfutna, mondták a királynak, hogy a török gyalázatosan meg van verve. Ennek hitelt adván, vakmerően ő is kijött a várból és egy kevéssé futkározott a csatateren, a mint azonban megfordulva ismét be akart menni, egy harcos észrevevén, hátulról halált okozó nyilat röpitett beléje, a mely seb következtében a pokol útjára költözött».¹ A muszlimság megátalkodott ellenségének *illet*t így elpusztulnia. Az írónak leghalványabb képe sem volt Hunyadi halála módjáról, eszébe sem jutott érdeklődni iránta, hanem nyugodt lélekkel felhasználta a schemát, melyet így lehetne formulálni: «az islam ellensége elbizakodottságban megháborodva török fegyvertől pusztul el». Előadása ezzel szép és méltóságos lett és minden hozzáértő kortársának helyeslésére számíthatott. De nem Hunyadi János halálát, hanem egy általánosságban tartott, schematikus gyaurnak halálát mondta el. A mi történetkritikai céljainkra teljességgel használhatatlan.

További szószaporítás kikerülése végett még csak egy ilyen schema-csoportot említünk, a török szövegek szószzerinti idézésének elhagyásával. Ez a csata előtti tanácskozásra, a szultán, szerdár vagy vezérlő pasa magatartására vonatkozik. A szultánok a csata előtt rendszeren tanácsot szoktak tartani s megkérdezni főbb embereik véleményét, milyen stratégiát kell majd a gyaurok ellen alkalmazni.

¹ I. 80. 1.

Különös jelenség: a legrégebbi íróktól kezdve a XVII. századiakig, mindegyiknél azt a tapasztalatot tesszük, hogy a szultánok méltóságos báruk gyanánt viselkednek ilyen alkalmakkor: semmiféle akaratuk vagy iniciatívájuk nincs, azt teszik, a mit a pasák, a diván tagjai javasolnak. Ha különböző nézetek merülnek föl, egyikre is bólintanak, a másikra is helyeselnek és azután a legutolsó tekintélyvel kimondják: «Helyes, ezt parancsolom». Ilyen tehetetlenségen nem kellene csodálkoznunk a XVII. század szultánjainál és az ezeket illető esetekben föltehetnők, hogy a török író a valóságot adja elő, történelmi előadást akar nyújtani. Tényleg azonban itt is schemával van dolgunk. Kinek nincsen emlékezetében az a hatalmas, letterős egyéniség, az a túláradásában pusztító és romboló, de a mellett hidegen számító energia, a milyennek a hódító Szulejmánt Ranke a nyugati kútfők, főként a velencei követjelentések alapján megrögzítette. A török történelíróknál ez a legnagyobb hatalmú szultán semmiben sem különbözik gyöngé, viaszpuhaságú utódaitól. Nem annyira tehetetlenség ez, mint inkább valami negativizmus, közömbösség, a kezdeményezés hiánya, melyet ha közelebről megnézünk és az egyes előadásokat összehasonlítjuk, ismét egy a priori, politikai és vallási feltételek szerint konstruált képre, schemára akadunk. A szultánok és hadvezérek nyugodt, előkelő hidegséggel ülnek a nagy csata estéjén a divánban, végighallgatják tanácsosaik véleményét és az izgatottság legcsekélyebb jele nélkül adják ki végleges parancsukat. Annyira fölötte állnak a többieknek, de másrészt a csata kimenetele is annyira természetes, világos dolog, — a gyaurok bizonyára vereséget fognak szenvedni — hogy így nem érdemes, de nem is szabad nekik fölindulniok. Nyugodtan ráhagyják a dolgot a diván tagjaira, nem illik nekik olyan egyszerű dolgon törniök a fejüket, mint a keresztények megverése, a kiket ugyanis szétszór Allah, mint a sivatag homokját! Csak a schema folytatását teszi, ha a szultán a gyaurok sokaságán «elálmélkodik» ugyan, de hő imát mond és megnyugszik, mert a győzelem bizonyos. Ilyenkor Allah, a szultán könyörgésére, elveszi a

gyaurok eszét, lerészegíti őket, vagy pedig csodás módon tudtára adja kegyeltjének, a próféta utódjának, hogyan verje meg az ellenséget. Az egyik vezérlő pasa könnyezés és sóhajtozás közben alázatosan fohászzkodott és «forró imájának eredménye az volt, hogy az isteni sugallat következtében a hadi cselhez való folyamodást határozta el».¹

Ennek a schemának keresztülvitele, főként a régi írónál, de még Szulejmén udvari történetírójánál is, feltűnően merev: mindig ugyanazok a rövid, szűkszavú fordulatok jönnek elő. Mohácsnál Szulejmán szultán, meghallván, hogy az ellenség közel van, egyszerűen azt kérdezte összegyűjtött vezéreitől: «már most mit kell tennünk?» — mire ezek igen czikornyásan azt felelték, — Lutfi pasa szerint — hogy ezt jól meg kell fontolni, mert megfontolás és terv nélkül menni kész veszedelem volna. Hogy ez mennyire nem a valóság képe, abból látható, hogy az író végre semmiféle megfontolást sem tud felhozni, hanem egyszerűen azt mondja, hogy a megütközést mondták ki.²

Kemálpasazáde szerint a Mohácsnál előre küldött Báli bég is tanácsot tartott és ugyanolyan méltósággal viselkedett, mint maga a szultán: a hadrendező és okos pasa a nagyon helyes beszédet figyelmesen meghallgatta, kis ideig elgondolkodott s azután meggyőződván az isteni segedelemről, nagyon megdicsérte a tervet.³ Máskor a bégek járulnak a vezérlő pasa elé, tanácsot adnak neki s ez jónak találja azt.³ A schemát illetőleg classicus előadást nyújt Nesri Murád szultánnak rigómezei tanácskozásairól, a mikor részletesen, szó szerint elmondja a pasák beszédeit. A szultán ezeket csodálkozva hallgatta, még pihenést se magától rendelt el a seregnek, hanem csak egy ilyen «helyesnek talált» tanács meghallgatása után, majd szintén csodálkozott a hitetlenek sokaságán, Allahhoz fohászzkodott, újra

¹ I. 90., 107. II.

² I. 15. I.

³ I. 238. I.

⁴ I. 82. I.

tanácsot tartott, ott a jelenlevő fiának, Bajezidnek, «szép gondolatát megdicsérvén, szavait kedvesen fogadta, mert Bajezid khán vitéz, okos és fenkölt szellemű ember vala», majd egyéb tanácsok is tetszettek neki, szívvél-lélekkal elfogadta, ily módon, hosszas méltóságos beszélgetés közben elhatározták, hogy megütköznek.¹

A stylisztikus kidolgozás természetesen itt is igen változatos lehet. Szeádeddin szerint Murád ugyanezen csatában könnyekig elérzékenyült és könnyeit szünetlenül hullatva imádkozott istenéhez. Az imát írónk hosszú vers formájában közli.² A schema részleteihez tartozik, hogy a bégek gyakran rossz tanácsot adnak, mivel kishitűek és az igazi tanács csak Istentől vagy pedig egy kipróbált pasától, mint a legendás Evrenosztól jön; a pasák ilyenkor «hülye» vagy «gyöngéelmjű» beszédeket ejtenek. A gyaurok tanácsában viszont rendszeren a király beszél bolondokat, mint például II. Lajos Mohácsnál hosszú versben és «haszontalan tervének a többiek rendkívül örvendezének».³ Hogy elvakultságuk, a mivel Allah a szultán könyörgésére megverte őket, annál inkább megvilágíttassék, rendszeren akad egy-egy öreg, tapasztalt ember, a ki bölcs tanácsot adna nekik, de nem hallgatnak rá. Jellemző a schematizálás intenzitására, hogy a rigómezei csatában a szultán és az ellenség tanácskozásai és magukviselete az 1486-iki névtelen leírásban semmivel sem különbözik Szeádeddin előadásától a várnai csatát illetőleg! Egyik sem történeti előadás és nagy tévedés volna, a mint nem egyszer megesett, adataikat nyugati kútfókkal kombinálva a valóság megállapítására használni fel.

V.

Eddigi megfigyeléseink alapján ezt a schematizáló stylismust tarthatjuk a török történetírókra alkalmazandó kritika sarkkérdésének. Alig találunk náluk egy-egy kerek,

¹ I. 38—41. ll.

² I. 114. l.

³ II. 15. l.

összefüggő elbeszélésre, melyben egyes vonások ne a schemát vagy ennek már valamikép stylisált formáját képviselnék. Evlia Cselebinél láttuk, hogy a schema igen gyakran olyan esetekben is alkalmaztatott, mikor mi hajlandók volnánk — nyugati kritikai felfogásunkkal — a török író adatait készpénznek venni. Az író nem egyszer jelen volt az illető eseménynél, csodálatos és gyakran intim részletekkel kápráztat el bennünket s csak a hasonló tárgyú előadások összevetéséből jutunk arra a szomorú tényre, hogy az egész előadás, elejétől végig, az író valamely előre megállapított postulatumához hiven — költemény, koholmány. Ilyenkor a koholás kiterjedt voltának felismerésére fontos az író törekvéseit, rendesen politikai és vallási postulatumait megismernünk és hasonló esetek összeállításával nem egyszer pontosan megvonhatjuk a határvonalat a valóság és koholmány között. Szulejmán naplójában koholás az, hogy Jurisics kegyelmet kért, de igaz lehet az, hogy aznap eső esett. Az első állításnál megállapítható, hogy nem egyéb, mint hasonló esetekben a padisahi méltóság fentartásáért alkalmazott schema, — a másodiknál azonban ez az eset nem foroghat fenn, mivel valláspolitikai szempontból teljesen mindegy, esett-e az eső vagy sem.

A schemának ilyen kiterjedt uralma erősen compromittálná a török történetírók igazságszeretetét, ha nem volna általában méltánytalanság velük szemben, igazságszeretetüket firtatni. Az 1543-iki hadjárat elbeszélője, Szinán csaus, leírván a szultáni hajók pompáját, lelkesedésében erre a különös fölkiáltásra ragadtatja magát: «Röviden szólva, ama percznek pompáját, amaz órának nagyszerűségét s ama napnak fényét a legjobb *stylista* sem birná kellőleg leírni.»¹ Ez a mondás megvilágítja a török történetírók túlnyomó tömegének írói szándékát. (Nem az igazságot keresik, nem az elmúlt eseményeket akarják leírni, hanem a multban végbement történés csak alkalmul, substratumul szolgál stylistikai készségüknek, hogy az islam fényét és az azzal

¹ II. 325. I.

összefüggő, valláspolitikai tanulságot nyújtó dolgokat rajzolják. A későbbi nemzedékeknek tanulságul akarnak szolgálni, de nem az eseményeknek leírásával, hanem az islam dicsőségének és magasabbrendűségének kimutatásával. A mint Evlia Cselebi az osman birodalom tartományait kimutathatólag ebből a valláspolitikai célból írta meg és ezen cél érdekében abszolút elfogulatlansággal elmellőzte a valószínűséget, hasonlóképpen járnak el a többiek a múlt leírásában. Az események csak substratum, a melyen ők a valláspolitikai épületet felépítik.

Egyéb szempontból nem tudnók megérteni azt a különös tüneményt, hogy az írók nem egyszer valóban koruk első államférfiai és tudósai közül valók voltak s történelmi munkájuk mégis olyan végtelen sok valótlanságot, költeményt tartalmaz. Szeádeddin negyedszázadon keresztül két szultán mellett a legbefolyásosabb államférfiú volt, a ki nem egyszer Erdély és Magyarország viszonyaiba is öntudatos kézzel belenyúlt: mégis az előbb közölt valótlán sémák tekintélyes része épen tőle való. Ha az eseményeket úgy akarta volna megírni, a hogy végbementek, bizonyára jobban sikerült volna neki. De ez nem is volt neki célja: ebben meg kell nyugodnunk előbbi megállapításaink nyomán.

Sajnos, az islam irodalmában való járatlanság teljességgel megakadályoz bennünket, hogy ezt a kérdést, a török történetírás mivoltát tovább feszegethetnők. A mohammedán tudomány alapos ismerete nélkül lehetetlen a történetírást mint *műfajt* a többi műfaj közt elhelyeznünk és specialis, a többitől különböző sajátosságait megállapítanunk. A török történetírásnak az arab és perzsa irodalomból való kifejlődését is ismernünk kellene, részletesebben, mint a hogy közkezen forgó kézikönyvekből tehetjük. Úgy látszik azonban, — ezt talán a teljesen laikus is észreveheti — hogy a török történetírás nem volt oly élesen elválasztva a többi tudományágtól, mint pl. már a XVI. századbeli nyugati történetírás is a theológiától vagy orvos-tudománytól. A mohammedán tudományágak úgy tárgy-

körüket, tartalmukat, mint feldolgozásmódjukat, methodusukat illetőleg, sokkal szorosabb viszonyban voltak egymással, sokkal kevésbé differentiálódtak, mint a nyugaton. Thúry József és Karácson igen tanulságos idézeteket közöltek a tőlük lefordított írókról, a későbbi utódok szájából. Rendesen nagy dicséretet, Szeádeddint, Kjátib Cselebit a későbbiek egekig magasztalják, de nem azért, hogy munkáikból a multat meg lehetne ismerni, hanem bölcsességükért, igazságszeretetükért, vallásosságukért és általában mohammedán szempontból való jeles voltukért. Jellemző, hogy minden tudományágban jártasak voltak és mindenben egyformán. Kemálpaszádéról ezt a dicséretet halljuk: «az összes tudományokat ismerte, még pedig mindeniket alaposan; nincs tudományág, melyet előbbre ne vitt volna, vagy legalább a melyben jártas ne lett volna, mint ez fennmaradt kitünő művei bizonyítják». Szeádeddin tiz tudományban tűnt ki: exegesisben, a próféta magyarázásában, dogmatikában, jogban, metaphysikában, logikában, philosophiában, kabalában, történelemben és költészetben. Kjátib Cselebi — Karácson Imre szerint — egyformán jártas és tudós történetiró, theologus, bölcsész, mathematicus, geographus, természettudós és orvos volt.

A tudományoknak ezen kezdetlegesen összekevert voltán megmenti történetiróinkat a túlszigorú megítéléstől. Igaz, korábbi fejtegetéseinkben gyakran találkoztunk náluk tudatos ferdítésekkel, koholásokkal, de egészben véve azt hisszük, hogy a történetirók még saját koholásukért sem tehetők felelősekké. A ferdítés és költés náluk egész más beszámítás alá kell, hogy essék, mint a nyugati íróknál. A mint az ő metaphysikájukban, logikai speculatióikban, kabalistikus constructióikban szabadon alakították tudományáguk anyagát, épen mivel speculatiót és constructiót akartak nyújtani, hasonlóképen megvolt a joguk, az ő szempontjukból, történeti munkáikban is constructiók készítésére. Történeti constructióikat — melyeket korábban schemáknak neveztünk el — ép olyan kevésbé ítélhetjük el és vethetjük szemükre, mint nem tehetjük ezt vallási vagy

bölcsészeti constructióikkal sem. Nagyfokú méltánytalanság volna történetírásukat az ő tudományukból kiszakítani és a nyugati, francia, német, magyar írók termékeivel összehasonlítani. Ha meghagyjuk őket saját körükben, a hibák, melyek a mi íróink között elrettentőknek látszanak, rögtön megérthetőkké válnak és a szegény historikusok, kiket hajlandók volnánk javíthatatlan fecsegőknek vagy füllentőknek tartani, a muszliman theologusok és egyéb tudósok tiszteletreméltó és méltóságos sorában maradnak.

Mindezen megfontolások segélyével szeretnénk igazságot szolgáltatni nekik mint *török* történetíróknak. Az ő koholásaik, schematizálásuk, constructióik nem hiba és nem szegény rájuk nézve, de a *mi* szempontunkból, a nyugati történetirodalmi felhasználhatást illetőleg, igenis nagy hiány és rendkívül súlyos jelenség. (A török irodalomtörténet és gondolkodásmód ismeretére bizonyára megbecsülhetetlen fontosságuk van az előttünk fekvő szövegeknek, annál kevésbé és annál óvatosabban használhatók a mult eseményei reconstruálásánál, a történetkritikai munkánál.) Ebből a szempontból szeretnénk még néhány megfigyelést összeállítani a következőkben.

Adataik felhasználásánál a schema felismerése és a stylistikus czafrangok elvetése okozza a legtöbb, de aránylag könnyű munkát. A stylizáló törekvés rendszeren messziről látható munkát végzett náluk: a színpompás csataleírásokból stratégiai megállapításokra senki sem fog jutni, épen úgy, mint Csanád várát sem fogja senki reconstruálni akarni Dselálzáde Musztafa verséből:

«Milyen vár ez! Egy szilárd hegy!

Egy földövet bekerítő nagy fal!

Telve van templomokkal, telve zárdákkal» stb.¹

A költészet és történetírás határterületei láthatólag nagyon is összeestek, a minek legkiáltóbb bizonyítékát Thúry Józsefnek köszönhetjük. Egy konkrét esetből kiindulva megállapította, hogy II. Lajost rendszeren részegnek,

¹ II. 260. 1.

Ferdinándot esztelennek nevezik iróik, a mivel azonban egyáltalában nem azt akarják mondani, mintha Lajos részeg, Ferdinánd esztelen lett volna. Ez a kevéssé megtisztelő jelző a *rím* kedvéért van: *Lajos mejkhos, Ferdinandus bihus*, ezek a rímek megtetszettek a török íróknak és mivel irányuk — prózai irányuk! — megkívánta a rímeket, így jutottak a magyar királyok ezekhez a jelzőkhöz.¹ Tanulságos példája annak, mennyire nem törődnek iróink a valósággal!

A stylusnak ilyen, legalább is túlzott, tiszteletében a nyugati történetírók közül a humanista irányúak, Livius követői állíthatók velük egysorba. Bonfininál épen úgy találunk lapszámra koholt dolgokat, mint akár Szeádeddinnél. Brutusnak egész könyveiből gyakran még kevesebb pozitívumot lehet kihámozni, mint a török írókból. Ha már azonban összehasonlítani akarjuk őket és a török írókének megfelelő fejlődési fokot keressük a nyugati történetirodalomban, akkor nem a humanistákhoz, hanem a történetírás gyermekkorát élt évkönyvirókhöz kell fordulnunk.

Első pillanatra különösnek látszó állítás: a török írók, a kikenél ennyi tudatos constructiót találtunk, a kik saját művészeti ideáljaik szerint alakítják anyagukat, ezek volnának a száraz rövidségben és művésziatlenségben felülmulhatatlan középkori szerzetesek kartársai! És mégis így van. Bármennyire lángol is a török szöveg izzó stylpompában, bármennyire csapkodja is ékesszólásával az egeket: ez a lángolás, ez a túlhevített szenvedély és színpompa valójában nem más, mint stylistikai tanultság, tudatos írói művészet, melynek a történetírás *módszeréhez*, a történeti előadás *fokához* semmi köze sincs. Az irnitudásnak magas fokán vannak, de a történeti anyag alakításában csak az évkönyvirás lépcsőjén.

Az anyag beosztásának egyetlen módját ismerik: a chronologikust. Fejezeteik egy-egy mohammedán év kezdetén kezdődnek és végén végződnek. Bármiféle oknyomozó

¹ I. 76. 1.

összekapcsolás, a chronologikus Prokrustes-ágyból kilépés teljesen kizárt dolog, még kivételképen is alig fordul elő. A világutazó Evlia Cselebi és egyéb utazók hasonlóképen időrendben mondják el tapasztalataikat: nem a tartományokat írják le, hanem utazásaikat, a mint ezek időrend szerint végbementek. A chronologiai sorrend nem egykönnyen tűnik az olvasó szemébe, mivel az események rendkívül bőbeszédűen adatnak elő és az elbeszélés váza, az évszámok, nem állnak oly elrettentő szoroson egymás alatt, mint a kolostori följegyzésekben, a mi annaleseinkben. A törököknek időrendbeli merevsége azonban, ha lehet, még nagyobb. Szinán csausz például elmondja egy szilisztriai bég esetét, a ki egy hajón parancsnokolt és megfutott, futásközben a Dunába esett, emberei utána, kihúzták a vízből és gyávaságán bosszankodva, a fejét puskával bevették. A történetíró megjegyzi: «E sebektől nem gyógyult fel, hanem végre is belehalt. Reményilem, hogy majd a maga helyén meg is fogom említhetni, mely napon halt meg».¹ Halálát meg is említi később, az illető napon. Szigorúban semmiféle keresztény évkönyvíró be nem tarthatta volna az időrendet, mint ez a lapokon át phrasisokat ontó török író.

Az évkönyvírói foknak megfelelően látóköriük sem valami széles. Török dolgokat részletesebben és a mi fő, a valósággal inkább megegyezően tudnak előadni, mint keresztény dolgokat. A mint a X. század szerzetesei teljességgel képtelenek voltak a magyarság ethnosa, specialis tulajdonságai, de még a nyugatiakkal megegyező, emberi vonásai felismerésére is, úgy a törökök a keresztényekkel szemben. Nincs groteszkebb részlet náluk, mint mikor például valamely keresztény haditanácsot akarnak leírni. Classikus kútfő erre is Szinán csausz. Az 1543. hadjárat idején a székesfejérvári kapitány meghallotta, hogy a szultán Buda körül táboroz. De bizonyosságot akart szerezni, ezért kémeket küldött ki, ilyen parancsot intézve hozzájuk: «Lássátok meg, vajon ama hatalmas szultán, korának Salamona, a várak

¹ II. 338., 347. II.

és erősségek hódítója, t. i. az ellenségvadászó sahok sahja, a ki most a győzhetetlen hadsereggel Buda városánál táboroz, a mi várunk ellen jön-e, vagy pedig más vár felé megy?»¹ A fejeárvári kapitány, a ki bizonyára kemény magyar és jó keresztény volt, a pogány ellenséget és szultánját gyűlölte, a török író szerint olyan tisztelettel beszél róla, mintha maga is az islam katonája volna. Színán csausznak, de a többi írónak is hiányzott a képessége, hogy idegen viszonyokba belehelyezze magát, a muszulman világon túl nem látott és mikor idegeneket kellett rajzolnia, habozás nélkül törökre festette be őket.

Ezt a szempontot szem előtt kell tartanunk a török íróknál levő nagyszámú dialogus megítélésénél. Mindnyájan egyformán kedvelik történeti alakjaik mozgatásánál a párbeszédet, a miben újból a humanistákhoz hasonlítanak. Legtöbbnyire rögtön felismerhető a koholmány. De nem egyszer hajlandók vagyunk hitelt adni nekik. Különösen ott, a hol az író *saját* beszélgetését mondja el, tehát olyan dialogust, melyben ő az egyik fél. Tényleg azonban itt is a legnagyobb óvatosság szükséges. Csupa mesemondási kedvből is költhette a szóbanforgó párbeszédet, Evliánál láttuk, hogy saját személye előtérbetolásáért vetemedett ilyesmire. Montecuccolival és Lipót császárral folytatott beszélgetései teljesen költöttek, a Zrinyi Miklóssal való híres párbeszéd minden valószínűség szerint másként folyt le, mint a hogy leírja. A schemának megállapítása itt is nyújthat bizonyos használható kriteriumot. Evliánál gyakori, hogy németekkel való beszélgetéseiben a németek szájába a magyarokat szidalmazó mondatokat ad. Egy ilyen párbeszéde, Montecuccoli és a követ pasa között a császári audientián, bizonyosan koholmány. De valószínű, hogy a többi is így készült. A magyarok és németek surlódásairól bizonyára hallott, ez az általánosan ismert tény szolgált a schematizálás alapjául: a hol magyar és német összefon. ott összeveszíti őket, egymáshoz való viszonyukról alkalmi-

¹ II. 330. I.

lag groteszk képeket nyújt és ha valami német parancsnok előkerül előadásában, ott egyszerűen alkalmazza a schemát: beszéltem vele, szidta a magyarokat. Ez így szép; hogy nem mindig így volt, az nem érdekli. Ilyen tartalmú párbeszédék-nél tehát épen úgy egy schemának alkalmi stylizálásai-val van dolgunk, mint például azoknál a részleteknél, melyek-ben a tatárokat szokták szidni és kegyetlenségüket, rakon-czátlanságukat részletesen jellemezni. Ilyen részlet lépten-nyomon előkerül náluk, de téves volna azt hinni, hogy a borzasztó esetek, miket thesisük, a tatárok embertelensége bizonyítására felhoznak, valamiképen is a valóságon alapul-nak. Igaz történet elmondása nem céljuk itt sem, egész meseszerűségig menő stylismussal akarják körülírni tár-gyukat. Az egyik a tatárok szokásai leírásánál komolyan fölemlíti, hogy egy szem árpát, a mi kezükbe esik, negyven darabra szoktak szakítani, hogy a gyauroké ne maradjon.¹ Egészen világosan látható, hogy nemcsak nem szándékuk a valóság megírása, de arra sem tartanak számot, hogy a mi szempontunkból hitelt adjunk nekik.

Mindezek a tulajdonságok legnagyobb mértékben a Szulejmán-korabeli íróknál, a XVI. század közepén találha-tók meg. Ezek a török történetírás igazi classikusai: Ke-málpasazáde, Lutfi pasa nagyvezir, valamivel később Szeá-deddin. A török izléstől megkivánt stylizálásnak ők a leg-nagyobb mesterei, a török történetírás, mint a mohammedan irodalom egyik ága velük éri el legmagasabb fokát. Utánuk hanyatlás: a stylus nem tartja meg többé egyeduralmát, mellette az igazság keresése, a valóság leírására való törek-vés is fellép. A történeti munkák török szempontból vesz-tenek szépségükből, de a mi nyugati felfogásunk szerint előre-jutnak, a fejlődés magasabb fokát érik el. Ezen a fokon találjuk a török történetírást a XVII. században, a mint ezt a Karácson fordításában most megjelenő Pecsevi és Kjátib Cselebi műveiből láthatjuk.

Leginkább szembetűnő náluk a stylismus merevségé-

¹ II. 308. 1.

ből való lassú, lépésenkénti menekülés. A formák uralma megtörik, a szinpompa elhalványul, a lapokra terjedő stylistikus részletek megrövidülnek, Kjátib Cselebinél egészen eltűnnek. Pecsevi itt határozottan átmeneti fokon áll, egyes részletekben megtartja a stylizált schemát, mint pl. a tanácskozások leírásánál, a magyar-német viszony, vagy a tatárok jellemzésénél. De látszik, hogy untatja a dolog. Már egyebet tart feladatának, nem pedig a stylizált előadást, a stylizálást önmagáért. A szultán konstantinápolyi táborba-szállását már nem tartja érdemesnek elődei után újra leírni, egyszerűen azt mondja, hogy «a régi szokások és ünneplýességek közt» ment végbe. A szultán útja a classikus írók állandó figyelmének tárgyát tette, Pecsevi már elhagyja: «a régi osmanli szokás szerint kísérték őfelségét, mikor állomásról-állomásra megszállni méltóztatott». Maga is érzi, hogy a korábbi írókhoz képest ő nem elég szépen ír, szinte vétkes dolgot, könnyelmű felületességet talál a stylistikus virágok elhagyásában; szinte úgy látszik, mintha lelkifurdalásai volnának, hogy nem követi elég pontosan elődjeit a dolgok széles ecsetű kiszínezésében. Ezért hívja magát «történetírónak, a ki rövidesen ír», ezért kér bocsánatot, ha előadása nem elég részletesnek találtatnék. «Ha ez ostromot és az átadás eseményeit részleteznők, sőt ha csak rövidesen mondanók is el, néhány lapot kellene írni. A mi azonban a magam kalandja, azt röviden előadom.»

A schematizáló szokástól, többé-kevésbbé, megszabadulva, Pecsevi előadása sokkal inkább tárgyyszerű, a történelemhez, az események egymásra következéséhez alkalmazkodó lesz, mint elődjeié. Nála félreismerhetetlen, hogy a dolgok lefolyása jobban érdekli, mint a tanító cél, a schemának minél szebb kidolgozása. Talán ő az első török történetíró, a ki komolyan számot akart adni magának az események valóságos lefolytáról. Kjátib Cselebi, Pecsevinek közvetlen utóda, már teljesen megszabadult a stylismus lánczaitól és a nyugati történetírókhoz hasonlóan a multnak megrögzítését tartja feladatának. Pecsevi még jobbra-balra ingadozik, még gyakran mesemondó, a helyett hogy törté-

netiró volna. Iparkodik érdekes előadást producálni. Egyszer szembenül egy pasával egy erkélyen s olyan érdekesen tudja mondanivalóját alakítani, hogy a pasa «helyéből odább-odább csúszva az erkély szélére egészen mellém jött.» Ez a siker neki örömet szerez, de egészben véve mégsem kohol annyit a személyes siker elérése kedvéért, mint classikus elődjei, vagy Evlia Cselebi, a ki a XVII. század írója ugyan, de tulajdonképen a classikus tulajdonságoknak elkésett, de kiváló képviselője.

Pecsevi tehát, a mi történetkritikai álláspontunkból, haladást jelent. Két körülményre kell itt a figyelmet felhívni, mint a melyek a haladásnak impulsust adhattak vagy legalább is számunkra érthetőbbé teszik. Az egyik a nyugati irodalommal s ennek útján a keresztény történet szemléléssel való érintkezés. A magyar földön, Pécs városában született török író latinul és magyarul értő emberekkel, valószínűleg renegát diákokkal, részleteket fordítottatott le magának Istvánffy és Heltai Gáspár munkáiból, a mint ezt Thury József egy alapvető értekezésében kimerítően kimutatta.¹ Munkájában ezeket a részleteket szó szerint átvette, néhol meg is mondta, hogy a mit elbeszél, az hitetlen írónak a véleménye, de legtöbbször egy szóval sem árulta el, hogy idegen anyagot juttat gyanutlan muszulman olvasóközönsége elé. Igaz ugyan, hogy a keresztény szöveg nem egyszer erős stylizálási folyamaton ment át, de arra is van példa, hogy Istvánffynak tárgyilagos, az eseményeket adó és azok menetéhez ragaszkodó előadása változatlanul került be Pecsevi munkájába. Talán nem becsüljük túlságosan nagyra a keresztény írók hatását, ha a stylismus egyeduralmának korábban említett megtörését részben Istvánffy hatásának tulajdonítjuk. Már az a körülmény is nagyon fontosnak látszik, hogy a stylistikusan alakított török elbeszélésben itt-ott nyugati tárgyilagosságú előadások is megjelenhettek. Oknyomozást, az eseményeknek olyan értéklését, a mint ez

¹ Pecsevi viszonya a magyar történetíráshoz, Századok 1892. évf. öt közleményben.

a nyugati történetírásban ekkor már divatos volt, természetesen nem tanulhatott Pecsevi Istvánffytól, hisz az ő világfelfogásuk és culturalapjaik megmérhetetlen távolban voltak egymástól és az irt lehetetlen volt hirtelenében külsőleg, egy-két szöveg szolgálai átvételével áthidalni. De tekintetbe véve a stylizáló törekvésnek a classikus írónál olyan nagy fontosságát, el kell ismernünk, hogy Istvánffy hatása akkor is valóban áldásos volt, ha csak a stylizálásnak részleges háttérbeszorítását érte el.

Pecsevi ily módon hozzászokott ahhoz a gondolathoz, hogy a classikus írók schemáin kívül egyéb elmondásra érdemes dolog is van. Ebben az irányban hathatott rája egy másik körülmény is. Bár előkelő rokonsága volt, — Lala Mohammed pasa nagyvezir is közeli rokona és pártfogója volt — ő maga nem jutott soha magasabb állásokba, a melyekben államügyek intézésére hathatott volna vagy legalább, miként Evlia, közlről láthatta volna azokat. Az ő személyes élményei sokkal szerényebb körben játszódtak le, mint a classikus íróké, a kik vagy államférfiak vagy hadvezérek, de legalább is nagy harczókban részt vett emberek voltak. A mit ő tapasztalt, nehéz lett volna stylizáltan elmondania. A sarajevói kávéházban politizálgatott hasonlóan szerény sorsú ismerőseivel és csak természetes, hogy ilyen kiskörű, az islam dicsőségét kevésbbé érintő eseményeket nyugodtabban, a valósághoz hivebben, stylizálás nélkül tudott előadni, mint a classikus írók nagy Szulejmán hadjáratait. Aránylag alacsonyabb körben forogván, a nagyobb eseményeket is szabadabban, a hivatalos, valláspolitikai felfogástól mentesebben nézhetette. A mivel persze nem azt akarjuk állítani, mintha ő már széttepte volna a muszلمان világfelfogástól kijelölt szűk határokat és a khinai falon túllépve a keresztény világot jobban megértette volna. Erről szó sem lehet: Pecsevi nem újító s legkevésbbé tudatosan újító. A nála észlelhető előhaladás mindig csak viszonylagos: mértéke a fönnebb megismert classikus történetírás, a stylizáló irány. Ehhez képest Pecsevit stylismus helyett — épen sorsának alacsonyabb volta miatt, az anekdotikus elő-

adásra való hajlandóság jellemzi. Az államügyek és a hadvezetés titkaiba nem nyílt bepillantása, a hatalmas urakkal keveset érintkezett és így meg kellett elégednie azokkal a szűkebbkörű dolgokkal, miket ismerőseitől hallott vagy maga láthatott. Ezeket azonban pontosan följegyezi s így a «Haupt- u. Staatsaktionen» helyett anekdotaszerű elbeszéléseket kapunk tőle. A konstantinápolyi császári követnek Nádasdyt illető mondását nővére férjétől hallja és mesemondói készséggel egész kerekded anekdotává alakítja. Ugyanígy mondja el Pálffy érdekes hasonlatát a törökségről, mint egy dobozról, melyet sokáig nem mernek felnyitni, de egyszer felnyitván, kiderül, hogy semmi sincs benne. Ilyen anekdotákat hiába keresnénk a classikus írónál: egész világfelfogásuk, de egyszersmind történelmi előadásmódjuk kizárta ennek lehetőségét.¹

A stylismus köde így bontakozott lassankint a török történetírás előtt. A nagyobb contourok még félhomályban vannak, mikor a kisebb, de közelebb eső tárgyak már világosabban láthatók. Pecsevi saját kiskörű tapasztalatai leírásánál közelíti meg leginkább a nyugati történelmi előadásmódot és adatainak is itt van legtöbb értéke. Maga is érzi, hogy egyes dolgokban szaktekintély, egyes eseményekről pontosabb leírást tud nyújtani, mint stylművész elődei. Egyik elődjének, Haszán Bejzádénak művét szigorúan kritizálja: «Az ilyen beszéd csak a végek állapotának nem ismeréséből származik». A végbeli szokásokat gyermekkora óta ismerte, bennük élt és így lehetetlenség lett volna, hogy stylizáltan adja elő azokat. A végbeli kis csetepaték leírásában, a végeken levő folytonos társadalmi és hadi hullámlás tényei följegyzésében valóban elhagyta elődjei hagyományait és a nyugati írókhoz hasonlóan nem akar egyebet, mint a végbement eseményeket hiven előadni. Ez

¹ A classikus írónál Pecsevit megelőzőleg, egyetlen anekdotaszerű esemény Nakkás Ali bég, a nagy kópé esete a kigyókkal, Dselálzáde Musztafa előadásában, II. 177. l., de valószínűleg ennek sincs valóban megtörtént alapja.

a változás még az előadás szerkezetén is meglátszik: a chronologikus mód mellett nála találunk először tárgyi összeállítást; a végbeli vitézkedő pasák rövid életrajzát külön, az időrendi tárgyalásból kiválasztva, összefüggő biographikus jegyzetek alakjában mondja el.

Mindez nagy haladás előzőihez képest. De az árnyoldalak sem hiányoznak. A stylistikus érdeklődés alábbszállásával Pecsevi stylusa elveszti a színompát, egyszerű, szintelen, sőt unalmas lesz. Kiskörű, fontosság nélküli eseményekkel foglalkozván, a tárgy maga is érdektelen és az előadás kevés jelentőségű adatok registrálására sülyed le. A régi írók schematizáló készségében öntudatos művészi érzék rejtőzött, ennek Pecsevinél nyomát se találjuk. A hol nem saját élményeit és anekdotáit mondja el, ott jól-rosszul, nem elsőrangú nyugati író ügyességével, állítja össze forrásait: Istvánffy és néhány török történetíró adatait, hivatalos eredetű följegyzéseket. A régi történetírók az átvett schema formáján stylistikai szükségletből változtattak, fönnebb láttuk, hogyan alakult ki egy-egy száraz schemából nem egyszer pompás stylvirág. Pecsevi a XVI. századi olasz, német humanistákhoz hasonlóan összetoldja-foldja a kezében levő szövegeket, idegen előadásokat eredeti összefüggésükből kivetköztetve egyszerűen kéziratának bővítésére használ fel.

De a mi szempontunkból, a nyugati történetkritikai álláspontról is óvakodnunk kell a Pecsevinél észlelt változás túlbecsülésétől. Bármennyire örvendetes is, hogy forrásait néhol kritizálja és helyesbíti, egészben véve csak a kezébe jutott szövegek registrálására, átírására szorítkozik. A hol az ő forrásai nekünk is kezünk ügyében vannak, ott tulajdonképen semmi új adatot nem remélhetünk Pecsevitől. Ilyenek az Istvánffytól átvett részek, ilyenek azon török írók átírásai, a kiknek munkáját Hammer már fölhasználta nagy török történetében. Alacsonyranguságának is megvan a maga hátránya: a történetírói függetlenséget nem tudja megőrizni s ítéleteiben pártfogója, Lala Mohammed pasa felfogásához alkalmazkodik. A munkához adott jegyzetekben iparkodtunk azokat a helyeket megjelölni, a hol Lala Mohammedtől való

függése befolyásolja az események alakításában: pártfogója iránt elnéző, ennek ellenségei, Szinán pasa nagyvezir és családja iránt pedig állandóan ellenséges érzületet tanusít.

Kjátib Cselebi egy lépéssel tovább jutott Pecsevinél: egy lépéssel tovább a stylismustól eltávolodásban s ennél fogva egy fokkal szárazabb és unalmasabb előadást producál, de hasonlóképen egy lépéssel tovább a nyugati történeti szemlélettel egyirányú úton. A mi Pecsevinél még mesemondó kedv, saját élményeire való vidám emlékezés, kellemes anecdotá, ezek helyébe nála az események iránti komoly érdeklődés lép. Pecsevi szövegének átírása közben az anekdotákat és személyes élményeket elhagyja, ezek őt nem érdeklik, mert nem komoly dolgok, nem hadi- vagy egyéb államesemények. Kritikai pillantása határozottabb és biztosabb, mint bármelyik elődjéé. Éles szemmel felismeri Pecsevinek Lala Mohammed pasa iránt elfogult voltát és a hálától színezett előadásokat egyszerűen elhagyja. A stylismustól való felszabadulás jele, hogy a történeti személyek egymáshoz való viszonyát, a pasáknak valóságos indító okait és egymással való összeköttetéseit fel tudja fogni. A török főméltóságok egymáshoz való viszonya a korábbi történetíróknál mindig schematikus maradt; Kjátib Cselebi az első, a ki egy megvert pasát azzal vádol, hogy a nagyvezirrel barátságban lévén, elbizakodott. A classikus íróknak ilyen személyi viszonyok felfogására — miként láttuk — teljességgel hiányzott a látószervük.

A methodikai előhaladással, sajnos, nincs arányban a munka adatbősége. A hátrább következő jegyzetekben összeállítottuk, honnan vette Kjátib Cselebi adatait. Többnyire olyan írókból, kiknek munkái nem ismeretlenek előttünk. Magából Pecseviből legalább is felét vette munkájának. E mellett a Pecsevinél valóban értékes saját élmények sem állnak rendelkezésére, hogy az ismert dolgok átírásának szárazságát saját előadásával felfrissíthetné. Nem végbeli harcos, hanem otthon Konstantinápolyban ülő tudós volt, írószobájában állította össze művét s innen van, hogy a stylismustól való fölszabadulás mellett hiányzik abból a

való élet szabad fuvallata. Tudós compilatióval van dolgunk, mely módszertanilag magasabban áll elődjénél, de a mi nyugati tudásvágyunknak ép oly kevés és csak mellékes értékű adatot szolgáltat, mint a schematizáló classikusok.¹

Nem szabad elfelejtenünk, hogy mindezen török történetírók háttérében ott áll Hammernek óriási munkája, ez a hatalmas compilatió, melynek felületességei, hiányai és tévedései szembeötlők ugyan, de nem tagadható, hogy a Thúrytól és Karácsontól lefordított íróknak — Evliát kivéve — majd minden használható adatát átírta könyvébe s különösen jegyzetei közé. Még Pecsevinek anekdotái is megtalálhatók ott, ha az ember nem unja el az útvesztőben való keresést. Ebből a szempontból Thúry Józsefnek reménye, hogy a török történetírók megindítandó sorozatából a hazai történettudomány végtelen sok és hecses új anyagot fog kibányászhatni, nem valósult meg. A használható anyagnak legnagyobb része ismeretes már, a mi ujdonság pedig előkerül, az nem annyira a politikai és hadi történetírás számára értékés, mint inkább irodalomtörténetileg és általában a hódoltság korabeli törökségnek psychéjét illetőleg. A történeti adatok nem fontosak, de annál értékeesebbek és annál újszerűbbek azok a vonások, melyek a török íróknak együttvéve éles körvonalú képét szolgáltatják. A világirodalom historiographia-története számára egy új, rendkívül érdekes egyéniséget ásott ki Thúry Józsefnek és Karácson Imrének évtizedes, világi dicsőségtől zavartalan idealis munkája, a török történetíró egyéniségét, melynek megismerésére az egész nyugati tudományosság nem rendelkezik olyan páratlan bő és kimerítő anyaggal, mint a mi két boldogult tudósunknak — a mostanival együtt — öt kötetnyi fordítása. Most, hogy ezt az ugyancsak hosszúra nyúlt tanulmányunkat itt befejezzük, kegyelettel állítjuk

¹ A harmadik történetíró, kinek művéből Karácson itt részleteket nyújtott, Naima, udvari történetíró volt, munkája nem egyéb, mint Kjátib Cselebinek szó szerinti átírása; az írói egyéniség teljesen hiányzik nála.

elénk Thúry József és Karácson Imre becsületes magyar tudós alakját és a hálás későbbi nemzedék szives készségével emeljük ki az ő érdemeiket. Bármennyire új utakon járjon is az utódok munkája és a régitől eltérő eredményekhez vezessen is, ez is csak az elődök érdeme gyarapítására szolgál, mert nélkülök nekünk magunknak kellett volna az ő fáradságos munkájukat elvégeznünk. És bizonyos, hogy közülünk olyan derekasan és saját lelki gyönyörűségére senki sem végezte volna el a fárasztó munkát, melyet itt Thúry Józsefnek és Karácson Imrének köszönünk!

Bécs.

SZEKFŰ GYULA.

MESTRIANAE PANNONIAI KÖZSÉG HELYE.¹

Magyarország dunántúli részének, a római kori Pannoniának helyrajza még nagyon hiányos. 1911-ben a Diocletianus thermáiban Rómában rendezett kiállításra nekem volt szerencsém Magyarország római kori térképét megrajzolnom s ez a térkép egyik legjobb bizonyosága annak, hogy helyrajzi ismereteink mennyire hézagosak, bár maga a térkép a dolog természete szerint az el nem döntött vagy vitás pontokra nézve nem adhat tájékoztatást, mert — hogy példával magyarázzak — nem szerepelhet rajta az egy Mogentianæ község három helyen vagy a Fenék pusztai római erődítmény kétféle névvel és névtelenül is. Ezért kötelességemnek tartottam magyarázó szövegben adni a kétes helyekre, utakra stb. vonatkozó tájékoztatást.

A Magyar Földrajzi Intézet r. t. kiadásában megjelent füzet bevezetésében röviden megírtam, hogy Pannonia helyrajzának bőséges irodalma egészen Rómer fellépéséig a sötétben tapogatódik, a mi Pannoniának a Dunától távolabb eső részeit illeti. Ezen a területen Savaria-Szombathely, Scarbantia-Sopron és Sopianæ-Pécs helyének megállapítása úgyszólván minden, a mit Schönwisner, Katanchich és mások kutatása és tanulmányozása megállapított. El kell azonban ismernünk, hogy Rómer óta főleg Kiepert, Domaszewski és Kuzsinszky munkái is tulajdonképen e három hely megállapításán túl csak hozzávetésekkel gyarapították helyrajzi ismereteinket, a mint magam sem tudtam hozzávetésnél egyébbel hozzájárulni a kutatásokhoz.

¹ Felolvastatott a M. Tud. Akadémia 1915 június 7-i ülésén.

Nem vagyunk abban a helyzetben, hogy az említett három helyen kívül bár egynek is a fekvését feliratos emlékek igazolni tudnók. Az a körülmény, hogy ebben a tekintetben Daciára vonatkozó ismereteink bővebbek, kétségtelenül abból magyarázandó, hogy Daciában könnyebben jutottak az emberek feliratos emlékek vésésére alkalmas kőanyaghoz, mint Pannoniában.

Mégis remélnünk kell, hogy akár a véletlen, akár a kutatás támpontot s azzal megoldást is fog majd adni, mert Pannonia úthálózatának lehetőségei annyira fel vannak már dolgozva, hogy ha a kérdésben forgó területen csak egy római telep nevét találjuk is meg a helyszínén talált feliratban, a vitás kérdések és a helynevek azonosításai majdnem egész Pannoniára nézve azonnal döntést, illetőleg megerősítést nyernek.

Ez alkalommal azonban egy olyan pannoniai község helyével óhajtók foglalkozni, a melynek a térképen való elhelyezése talán még az említett kedvező esetben is vitás maradhat. Ez Mestrianæ, Savaria közelében.

Az a szempont, a mely e kis jelentőségű kérdésben egyelőre problematikus értékű eredményre vezetett, elég fontosnak tűnt fel előttem, hogy a Tekintetes Akadémiának bemutatni óhajtsam. Nem volt és legalább egyelőre nincs módomban, hogy helyszíni kutatásokkal erősítssem meg azt a térképen már 1911-ben megrajzolt, 1914-ben pedig írásban is részletesen kifejtett s e dolgozat alapjául szolgáló nézetemet, hogy Pannoniának Itália felől feltételezett sugárirányú útvonalai nem voltak. Hiszen ilyen negatív bizonyítás tulajdonképpen nem is képzelhető. De a mikor Mestrianæ helyét e feltevés alapján a térképen kijelölni próbálom, helyrajzi tanulmányaimnak azt az eredményét állapítom meg tulajdonképpen, hogy egyrészt az *Itinerarium Provinciarum Antonini Augusti* czímen ismert útikönyv adatai legalább Pannoniára nézve nem tekinthetők hiányosnak, sőt a késő császárkorra nézve helyes és megbízható képet adnak a hadi úthálózatról, másrészt pedig, hogy a nem közvetlenül hadi célokra szolgáló útvonalak keresésénél is segítségül vehetjük az *Itinerarium* néha nehezen értékesíthető adatait.

Lehet, hogy munkám, tárgya jelentéktelenségéhez képest, túlságosan nagy terjedelműnek fog látszani. Legyen mentségem az, hogy Mestrianæ keresésével oly kérdést hozok a Tekintetes Akadémia elé, a melynek megoldása a magyar tudomány feladata.

Az Itinerarium Provinciarum Antonini Augusti pag. 263, 3—9. sora a következő pannoniai útvonalat mondja el:

263, 3. A Sabaria Acinquo	— — — —	mpm CLXVIII sic
4. Mestrianis	— — — — —	« XXX
5. Mogentianis	— — — — —	« XXV
6. Cæsariana	— — — — —	« XXX
7. Osonibus	— — — — —	« XXVIII
8. Florianana	— — — — —	« XXVI
9. Acinquo	— — — — —	« XXX

azaz: Savariától Aquincumig 169 római mérföld, és pedig Savariától Mestrianæig 30, onnan Mogentianæig 25, onnan Cæsarianáig 30, onnan Osonesig 28, onnan Florianáig 26, onnan Aquincumig 30 római mérföld.

Savaria helye kétségtelenül Szombathely, Aquincum pedig Budapest II—III. kerülete (a budai Vigadó tájától az esztergomi vasút tájáig); a közbeeső állomások helye végérvényesen még nincs megállapítva.

Három ízben volt már alkalmam a pannoniai római utakról szóló tanulmányban a többi között ezzel az útvonallal is foglalkoznom (Római utak a Dunán túl, Archæologiai Értesítő 1903, 164—173, térképpel; Forma Partium Imperii Romani intra fines Regni Hungariæ — Magyarország a rómaiak alatt, fali térkép és magyarázó szöveg, 1911; Le vie romane nell' Ungheria Transdanubiana, Atti della r. Accademia dei Lincei, Serie 5, vol. X. 409—418, egy rajzzal és egy térképpel, 1914), de meg kell vallanom, hogy Mestrianæ állomás helyének meghatározását mind a három alkalommal kikerültem.

Erre a kerülgetésre maga az idézett Itinerarium szolgáltatott módot a Sirmium-Lauriacum útvonal pécs—szombathelyi szakasza leírásában:

232,	8.	Suppianis	— — — — —	mpm	XXX
233,	1.	Limusa	— — — — —	«	XXII
	2.	Silacenis	— — — — —	«	XVI
	3.	Valco	— — — — —	«	XXIII
	4.	Mogetiana	— — — — —	«	XXX
	5.	Sabaria	— — — — —	«	XXXVI

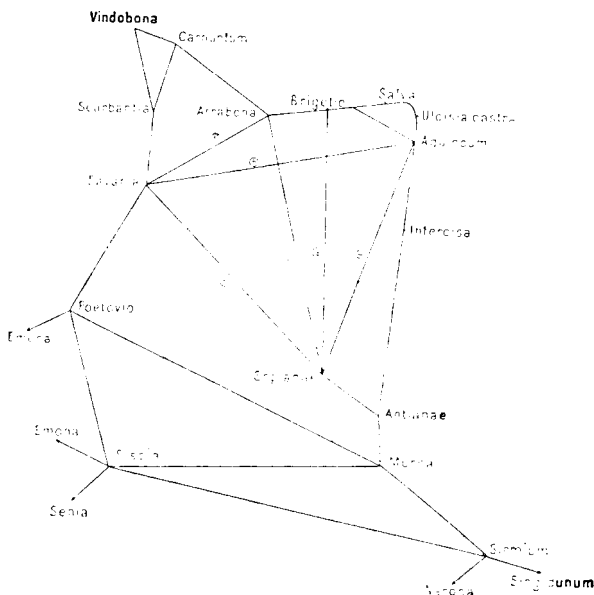
azaz Sopianæ (Antianætól) 30, onnan Limusa 22, onnan Silacenä 16, onnan Valcum 23, onnan Mogetiana 30, onnan Savaria 36 római mérföld.

Mogetiana neve a codexekben itt még Mogeciana, Magentiana, Magetiana, a fent idézett 263,5 helyen pedig Mogentianis mellett Mocontianis, Megentianis alakban áll. Nincs ellentét abban a felfogásban, hogy a Mogentianæ-Savaria és a Mogetiana-Savaria útdarab két végpontja azonos, helyesebben szólva, hogy Mogentianæ és Mogetiana egy helynek a neve, a mely egyenes úton 36, Mestrianæn át pedig 55 római mérföldnyire van Savariától, úgy, hogy Mogentianæ fekvésének a megvitatása független Mestrianæ kérdésétől. S épen ezért nyílt kérdésnek maradt, hogy ha Savaria és Mogentianæ közt volt egyenes, rövid összeköttetés, mi jelentősége lehetett a Savaria-Aquincum útvonal ily kikanyarodásának, s merre tért ki ez az Itinerariumban való megemlítése alapján az egyenes úthoz hasonló fontosságúnak tekinthető út.

Erre a kérdésre találtam közelítő feleletet azoknak a tanulmányoknak folyamán, a melyeket az 1912. évi római archæologiai congressuson b. e. Hampel professor úrtól tervezett «pannoniai ülés»-re készülve végeztem, a mikor is az én feladatom lett volna Magyarország a rómaiak alatt című falitérképem bemutatásával kapcsolatban épen a pannoniai római utak kérdését megvitatni. Bár ez előadást megtartanom — külső okok miatt — nem lehetett, maga az előadás 1914 márczius 15-én felolvastatott a római Accademia dei Lincei ülésén s meg is jelent a nevezett akadémia kiadványaiban. Mestrianæról ebben még nincs szó, de gondolatmenete lassanként rávezetett a kérdés valószínűnek látszó megoldására.

Épen ezért engedelmet kell kérnem arra, hogy ottani fejtegetéseim menetét röviden vázoljam.

A pannoniai római utak kutatóit, a régebbieket épúgy, mint az újabbakat az a közismert felfogás vezette, hogy a rómaiak hadi útjai a legegyszerűbb és legrövidebb vonalon vezettek céljuk felé. Ezért a pannoniai útvonalaknak az Itinerariumból ismert (vázlatosan az 1. ábrán látható) háló-

1. ábra.

zatát az elvvel ellentétben állónak tartva, szükségesnek tartották Itália felől jövő sugárirányú útvonalakkal, mint Poetovio-Brigetio és Poetovio-Aquincum, kiegészíteni.

Pannoniára nézve azonban ily sugárirányú útvonalak felfetésére nincs szükség, a mit a következő okoskodással igazolok; a hadi út célja az volt, hogy a sereget a legrövidebb úton és leggyorsabban lehessen a «hadszintérre» vinni, tehát a míg a római polgársereg Rómában alakult s onnan indult el, a sugárirányú utak tényleg szükségesek és

ezélszerűek voltak. A mikor azonban a birodalom terjeszkedésével a hadseregek nem Rómából indultak, hanem a csapatok állandó helyőrségi állomásaikból indulva egyesültek hadsereggé, a sugárirányú utak kiinduló pontja nem volt többé Róma és Itália, hanem minden nagyobb helyőrség, nem vetve el természetesen az Itália felől jövő régi főutakhoz való csatlakozást. A gyors csapatmozgások szüksége ezek mellett az utak mellett a határral párhuzamos utak létesítését is követelte, úgy hogy a római birodalom hadi úthálózata az Itáliából elérhető provinciális centrumokból kiinduló sugárirányú és a birodalmi határral párhuzamos útvonalakká fejlődött ki mindenütt, a hol a határ egyenes vonalú vagy befelé hajló volt.

Könnyű belátni, hogy kifelé hajló határvonalnál a csapatmozgásoknak más irányú utakra volt szüksége, tudniillik átlós utakra. Ebből a szempontból pedig az Itinerarium úthálózata teljesen kielégíti a pannoniai határvédelmet. Itália felől Emonából jön a főút, kettéágazva Poetovio és Siscia felé s mindkét helyről tovább vezet keleti irányban Mursa-Eszék felé, azonkívül Sisciából Sirmium-Mitrovicza felé keletnek és Poetovióból Carnuntum és Vindobona felé északnak. Vindobona-Carnuntum és Mursa iránya közt északkelet felé nem indult út Poetovióból, volt azonban az Itinerarium szerint három átlós út Savariából indulva Arrabona-Brigetio, Aquincum és Sopianæ-Mursa felé, Sopianæből pedig, illetőleg Antianæen át Mursából az említett Savaria felé vezetőn kívül még három: Arrabona-Győr, Brigetio-Szőny és Aquincum felé. Ezek közül most minket a Savaria-Sopianæ és Savaria-Aquincum vonalak érdekelnek. Ez utak közös állomása Savariától 36 római mérföldnyire Mogentianæ, a melyet Zalaegerszeggel azonosítok Römer, Kuzsinszky, Kiepert és Domaszewski eltérő nézeteivel szemben.

Römer, Kuzsinszky és Kiepert Mogentianæ-t Keszthelylyel illetőleg a fenéki római castrummal azonosítják, bár Fenék Szombathelytől 50 római mérföldnyire van s ha beleshetik is a Savaria-Sopianæ útvonalba, mindenesetre felesleges kitérés a Savaria-Aquincum vonalon, annál inkább,

mert a castrum hosszú, keskeny földnyelven mocsarak és a Balaton közt úgy fekszik, hogy kelet-nyugati irányban hozzáférhetetlen, sőt dél felé a Kis- és Nagy-Balaton közt átvezető közlekedés is csak egy keskeny szoros úton volt lehetséges, a melynek folytatása csak mintegy 25—30 kilométernyire délen fordulhatott volna kelet vagy nyugat fele.

Domaszewski Mogentianæt Tüskevár-Somlyóvásárhely tájára helyezi, a hol jelentékeny római telep maradványai vannak, de a mely Savariától egyenes vonalban — Aquincum felé — 55 római mérföldnyire fekszik. Igaz, hogy az 55 római mérföld megfelel az Itinerariumnak az aquincumi úton, de annál kevésbé a sopianæi úton, a mely innen a Valcummal azonosított Fenék felé nagyot kanyarodik vissza.

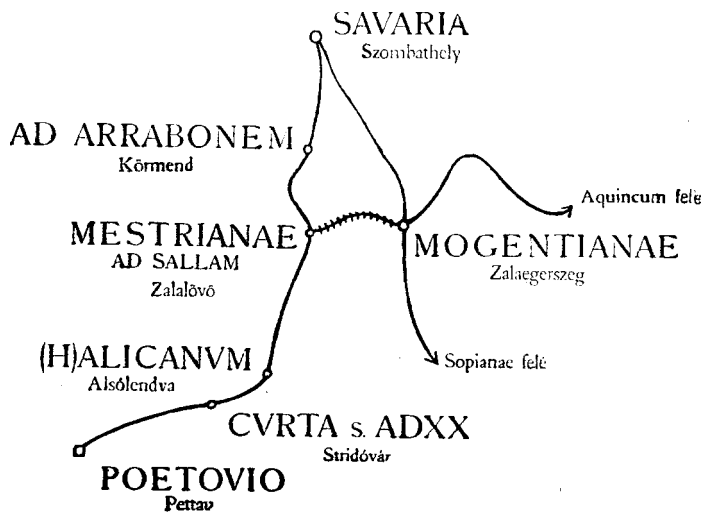
Zalaegerszeg Savariától egyenes vonalban 33 római mérföldnyire van, ezenkívül igen jól beleillik a Savaria-Aquincum és Savaria-Sopianæ utakba, mert az aquincumi út szükségképen a Bakony délkeleti lejtője alatt vonult, a sopianæi pedig szintén messze elkerülte a Balaton és a Zala mocsaras vidékeit. Római települést az irodalom ott eddig nem ismer.

Minthogy ez az 1903-ban nyomtatásban már megjelent feltevésem érdemleges visszautasításban eddig nem részesült, most Mestrianæ megállapítását ehhez a feltevéshez fűzöm. A Poetovio-Carnuntum útvonal a Savariától 30 római mérföldnyire levő Zalalövönél lépte át a Zalát. A térképre vetett pillantás meggyőz arról, hogy a Poetovióból Aquincumba vagy Sopianæba haladó közlekedés a Zalalövő-Szombathely-Zalaegerszeg út helyett a Zala völgyén Zalalövő és Zalaegerszeg közt gondolt úttal óriási rövidüléshez jutott, 60 helyett 16 mérföld távolsággal.

Az Itinerarium Mestrianæ nevét Zalalövőhöz írva úgy képzelem most már az Itinerarium idézett adatát, hogy Mestrianæ közbeiktatásával figyelmeztet erre a Poetovio-Carnuntum és Savaria-Aquincum-Sopianæ vonalakat összekötő útra, a melyet mint Poetovio-Aquincum (vagy P.-Sopianæ) utat azért nem mond el külön, mert összes többi állomásai azonosak a két megnevezett útéival.

Fejtegetésem hiányos volna, ha Mestrianæ helyét nem jelölném meg a Savaria-Poetovio útvonalon is. Az Itinerarium a Poetovio-Carnuntum vonalon Savariától 30 római mérföldnyire, tehát épen a fent megjelölt Mestrianæ távolságára Salle nevű állomást helyez (262,5), a melynek Zalalövővel való azonosítása így eselnék. A Salle név a Zala folyó nevében él ma is, ép úgy mint az Arrabo neve a Rába nevében, s mint Ampelum-Ompoly, Tsierna-Cserna, Mursella-

2. ábra.

Marczal s a Savaria-Poetovio útvonal egy másik jegyzékében (261,8), valamint a Peutinger-féle táblán Savaria után nem Salle, hanem Arrabone állomás következik így:

		Tabula Peutingeriana	
261. 7. Sabaria	262. 6. Sabaria	mpm XXXI	Sabarie XX
8. Arrabone		mpm XX	Arrabone XLIII
	5. Salle	« XXX	
9. Alicano	4. Halicano	« XXXI	
262. 1. In medio Curta			Ad uicesimum XX
2. Poetovione	3. Poetovione	« XXXI	(Petauione)

Ezt a három — azonos — útvonalat úgy szeretném térképre tenni, hogy a Salle és Arrabone neveket csak folyónévnek véve a Savariától 20 római mérföldre ad Arrabonem állomás Körmendhez, onnan 10 mérföldre ad Sallam vagy Mestrianæ Zalalövőre, onnan 30 mérföldre Alicanum vagy Halicanum Alsólendvára, onnan 10 mérföldre s Poetoviótól 20 mérföldre ad Vicesimum vagy Curta állomás Stridóvárra jutna (2. ábra).

Az az ellenmondás, a mely a kiindulás és az eredmény közt van, hogy tudniillik Pannoniában nem voltak Itália felől jövő sugárirányú utak, de Poetovio-Aquincum közt mégis volt Mestrianæ-n át egyenes összeköttetés, nem lesz hátrányára okoskodásomnak. Az Itinerarium szerkesztője Pannonia útjaira nézve kétségtelenül a hadi szempontokat — átlós utak a helyi központok közt — tartotta szeme előtt, a Poetovio-Aquincum közti közlekedés pedig elsősorban nem hadi, hanem békés, kereskedelmi célú lehetett. Hiszen az Aquincumot fenyegető veszedelem Dacia meghódítása óta nem érkezhett úgy, hogy ne fenyegette volna egyidejűleg Brigetiót, sőt Carnuntumot és Vindobonát, a legközelebbi legio-állomásokat is, s olyankor fontosabb szükség volt a Duna Vindobona-Carnuntum-Brigetio szakaszának elérése Poetovióból, mint a távoli Aquincumé, a hol amúgy sem lehetett az ellenség főtámadását várni.

Még csak egy ellenvetést kell szóvá tennem. Az Itinerarium adatai szerint a Savaria-Mestrianæ távolsága 30 római mérföld, a Mestrianæ-Mogentianæ távolsága pedig 25, feltevésem szerint Savaria-Mestrianæ távolsága ugyan 30, de Mestrianæ-Mogentianæ távolságacsak 16 római mérföld volna, azaz kilenczszel, kereken egy harmadrészzsel kevesebb az Itinerarium adatánál. Minthogy azonban vannak kézzelfogható példáink arra, hogy az Itinerarium távolságadatai egyáltalában, nem megbízhatók (hogy egyet említsek, Floriana Brigetiótól 8 (265,3), Aquincumtól 30 (263,9) római mérföldre volna, tehát az Aquincum-Brigetio közt levő tényleges és kétségtelenül mérhető 50 római mérföld távolság az Itinerariumban nem egyenes úton, 38 római mérföldre zsugoro-

dik össze), hosszas okoskodás helyett e számadatokat is egyelőre megbizhatatlanoknak vélem, egészen a végleges megoldásig.

Ezt pedig a helyszíni kutatás fogja meghozni. Az elmondottakkal a kutatás előmunkálataihoz óhajtottam egy adattal hozzájárulni.

Budapest, 1915 június 7.

FINÁLY GÁBOR.

HUNYADI JÁNOS IFJÚSÁGA.

(II.)

Már Hunyadi édesapjával kapcsolatban kell tisztáznunk a kérdést, mikor kapták a Hunyadiak Hunyadvárát? Előrebocsátjuk azt, hogy megállapodásunk szerint 1387 előtt a Hunyadiak ősei nem voltak Magyarországon;¹ hogy nemesi prédikátumuk 1409-ben még nem és csak 1414-ben volt először,² és hogy az 1409. adománylevelé pátensformájú. — Nem az a célunk, hogy lehetőleg mindenütt valami újat állítsunk a nélkül, hogy azt kellőleg be tudnók bizonyítani, de az már igen, hogy olyan esetben, midőn a tévedés világos, bár majdnem általánosan elfogadott, a valóságot feltárjuk. Emlékezzünk vissza Morzsinaí Erzsébetre! Mint valami lidércnyomás nehezedett történetírásunkra mondája, melytől szabadulni még ma sem tud mindenki, a kőbevésett bizonyítékkal szemben sem.

Így vagyunk Hunyadvárával is. Az első oklevél, melyet ismerünk, hogy a birtok már a Hunyadiaké, 1409. október 18-ról szól.³ Ezt Fejér György közölte Codex Diplomaticusában. Ő előtte a Hunyadi-monographiák nem ismerték ez oklevelet, sőt dubitáltak, hogy ilyen egyáltalán létezhetnék. Magyarázataik egyébként elég leleményesek a birtok megszerzését illetőleg; némelyikből könnyen lehetne arra következtetni, hogy az oklevelet ismerte, vagy legalább hallott

¹ Elesik ezáltal a Thewrewk componálta 1378-iki adományozás. Három Értekezés. Pozsony 1825. XIX. old.

² Varjú i. m. 93—94. l. jegyzet. V. ö. az 1414. okl.-el a «Jelenlét a M. Nemzeti Múzeum 1908. állapotáról» 3. mellékletével.

³ Jelenleg: Országos Levéltár «9599».

róla.¹ Miért nincs azonban egyöntetű nézet azok közt, kik ismerik az adományozást? Miért mondják, hogy Hunyadot már előbb kapták? Tán az okl. hitelességét valaki kétségbevonja? Másutt van az ok; abban t. i. hogy nem a korban kerestük a megfejtést, hanem egyes későbbi meghatározásokban. Az volt a meggyőződésünk, hogy a «novæ donationis titulus» az adományozás megújítását jelenti;² hogy az «aulæ regie

¹ Ilyen munkák: «Három értekezés» Pozsony 1825. Aranka, Kazinczy és Kriebel írtak benne Hunyadról. Kazinczy a többi közt: «. . . alig érthetni, miként hagyható el Benkőt jó órája, midőn azt papirosra veté. Semmi nyoma a' Donátiónak s Statutóriának, de ő reményli, hogy azok elő fognak kerülni. Quod si contingat — omnis de Joannis ortu controversia terminabitur. — (akkor magunk is apostatákká válunk) — terminata iam nobis!!!» — Ferenczy Móritz: Hunyady János és maradékinak viszontagságai. Muzeumban levő kézirat: Fol. Hung. 714. (Értéke nincs!) — J. Melzer: Graf Johann Hunyady . . . Pannonia cz. folyóirat 1822. — Nagy Ferencz: Hunyadi László történetei. Pozsony 1793. — Mihálkovicz József: Korvinus Mátyás. Pest, 1813. — Császár Ferencz: Nagy Hunyadi János. Tudományos Gyűjtemény 1827. 8. köt. I. — Mathias Kováts: Biographia Joannis Hunyadi. Agriæ, 1818. — Más munkák is írtak Hunyadról Fejér előtt, még pedig: Budai Ferencz: Polgári Lexicon. Nagyvárad, 1805. 242—274. — Fessler i. m. IV. 364. — Aschbach i. m. II. 411. — Palma: Notitia Hungariæ. Pars II. Pestini, 1785. 219. l. — Eder (Felmerius: Historia Transsilvaniae. Cibinii, 1779)-re írt Observationes Criticæ 63. old. — Benkő József: Transsilvania. Claudiopoli. 1834. (V. ö. Kazinczyval!)

² Pór: i. m. 26. l. «Zsigmond király Hunyad helységével már 1409-ben ajándékozta meg Hunyadi János atyját és ennek osztályos rokonait, még pedig új adomány címe alatt, mi oda mutat, hogy Hunyadi János ősei is birtokában voltak ezen jószágnak.» — Fraknói: Mátyás király 7. old: «. . . És 1409-ben a hunyadvári birtokra egy korábbi adomány megerősítését eszközölhette ki.» — Varjú i. m. 93—94. l.: «1409. okt. 18-án Zsigmond király újból megerősíti őket Hunyadvára és tartozékai birtokában.» — Pesty: A Szörény vármegyei hajdani oláh kerületek 13. old. — Karácsonyi: Turul XIX. i. helyen: «E várat már 1409. előtt bírta H. I. J. atyja, I. Vojk. De mikor kapta? 1364—1399. közt.» Wertner i. m. (A Hunyadiak) 95. l. «Hunyadvárát illetőleg, az már 1409. előtt Hunyadi János ősei birtokában volt» és 104. l. — Áldor: Hunyadi János és kora. «új donáció czimén, a mi csalhatlan jele a család birtokos voltának.»

miles»-nek előbb nemesnek kellett lennie; hogy 1399-ben Hunyadvár már nem képezi az erdélyi vajda, illetőleg a király tulajdonát.¹ Itt-ott szemet szúrt ugyan a «*possessio nostra regalis*» kifejezés és a nemesi előnév hiánya, de mi hozzátehetjük, az a körülmény, hogy nincs megjelölve egy szóval sem az előbbi birtoklás, már magában véve is ellene szól a korábbi donatióknak.

De a «*novæ donationis titulus*» sem bizonyíték arra nézve, hogy valaki korábban is birtokában volt az adományozott földnek vagy várnak, mert ép ellenkezőleg az oklevelek nagy része világosan megmagyarázza, hogy az illető birtok vagy hűtlenség vagy magvaszakadás révén vagy egyéb ok miatt a király tulajdonát képezi s mint sajátját adja most jutalmul «*novæ nostræ donationis titulo*».² Vannak oly esetek is, hogy a király *novæ donationis titulo* ad valami birtokot másnak, s ime a régi és jogos birtokos tiltakozik ez ellen, a mi kézzelfogható bizonyítékot nyújt állításunk mel-

¹ Varjú i. m. 93—94. Karácsonyi (Turul) 49. s köv. Fejér C. Dl. X. 2. 719. l. között oklevele alapján.

² Ortvai: Okl. Temesvármegye történetéhez 55. sz. okl.-ben oly adományozásról: «. . . *quæ quidem possessiones et villæ quondam Nicolai Philippi et Joannis infidelium patris nostri et nostrorum preuerint, et tandem exigentibus Infidelitatis eorum demeritis, prædictæ possessiones eorum iuxta regni nostri consuetudinem approbatam manibus prædicti patris nostri et per consequens nostris existunt legitime devolutæ*»; 67. sz. okl., 110. sz. okl.; 150. sz. okl.: «*quæ quondam Mykch filij Akus filii Stephani filii olim Mykch Bani de prodawyz, hominis ut fertur absque heredum solatio ab hac luce decessi, præfuisse, exeoque regiæ collationi pertinere debere perhibentur*» s ő Marchali, temesi comesnek adja; 155. sz. okl. 246. sz. okl.: A Szilágyiak is *novæ donationis titulo* kapták Horogszeget, mely azelőtt Katy-i Pálé volt. — Más ily oklevelek: Hédervári család levéltára. 1909. évben. 92. és 110. sz. okl.-k. — Apponyi oklevéltár 1906. évben. 99. sz. okl. — Bánffy oklevéltár 1908. évben. 283., 290. és 310. sz. okl.-k. — Alsó-Szlavoniai Okmánytár 1912. évben. 73. sz. okl. — Zichy Okmánytár. IV. köt. 384. sz. okl.; V. köt. 54. sz. okl.; VI. kötet 92. sz. okl. — A Zalai Oklevéltár számos a hűtlenektől 1403. után elvett birtokról szól, melyeket más családok kaptak *novæ donationis titulo*.

lett.¹ Ha tehát más bizonyítékunk nincs arra vonatkozólag, hogy a Hunyadiak 1409. előtt kapták Hunyadvárát, a novæ donationis titulus sem kényszerít más feltevésre, mint a mit maga az oklevél nyújt datumával.

Azonban egy 1399-iki, Stibor erdélyi vajdától kiadott oklevél szövegéből azt következtették néhányan a Hunyadi-genealogusok közül, hogy ez évben (1399.) Hunyadvár már nem képezi az erdélyi vajda, illetőleg a király tulajdonát. Az oklevél idevonatkozó szövege ez: «Stiborius Wayvoda... universis et singulis Nobilibus, tam ungaris quam olachis, castellanis et vicecastellanis, et præsertim castellanis in Haczak et in Hunyad constitutis».² Minthogy itt nem a szokásos formula van meg, azt mondják, ez annak a jele, hogy a két vár magántulajdon. Már pedig Hátszegről vannak okleveleink 1404-ből, 1406-ból, sőt még 1422-ből is, melyek a mellett tanuskodnak, hogy e vár ez években is még az erdélyi vajdáé, illetőleg a királyé.³ Ha nem állt Hátszegré nézve a fenti magyarázat, akkor Hunyadra sem lehet kimagyarázni csak azért, mert a castellanis mellől elmaradt a szokásos «nostris» jelző. És viszont meg azt lehetne kérdezni (különösen miután már a novæ donationis titulus-t tisztáztuk), honnan az oklevélben e kifejezés «possessio nostra regalis» minden más hivatkozás nélkül valami előbbi

¹ 1398-ban, tehát Zsigmond idejében tiltakozik ily adományozás ellen a jászói plébános, mert Zsigmond a IV. Béla óta a præmontrei rend birtokát képező Castrum possessionis Jazow-ot Páni Ferencznek adta novæ donationis titulo. Jászói házi levéltár: 1398. fasc. 6. doc. 67. — Vagy Ortvai idézett munkájában 242. sz. okl. protestatio Kállai Miklós részéről: «cum dicta possessio Madaras et eiusdem pertinenciæ per dictum dominum nostrum regem prius per alias literas eiusdem domini regis ipsis pro eorum fidelibus serviciis data fuisset.» És még sok ily adatot lehetne felhozni.

² Fejér: Cod. Dipl. X. 2. 719. Kovacsóczy: Árpádia III. köt. Kassa, 1838. szintén hivatkozik rá.

³ Csánki: Magyarország földrajza. 1913. V. köt. 45. l. 1404: in pertinentiis castri nostri (regis) Hathzak. 1406: Castellani nostri (wayde Transsilvani) in Hathzag in castro constituti és 1422: «Alias castellanus noster (wayvode Transsilvani) de Hathchok.»

birtokosra? Ez fel is tűnt egyeseknek, de a magyarázat csak az volt, hogy ismeretlen okokból tartozott 1409-ben a koronabirtokokhoz.¹ Az 1399-iki év tehát nem időhatározó e tekintetben.

Felemlítjük még röviden a harmadik kifogást is, hogy t. i. mint aulæ regiæ miles-nek, Vojknak nemesnek kellett lennie, tehát birtokosnak már 1409. előtt is. Ez azonban nem áll még a magyarokra nézve sem (nemes birtok nélkül is lehetett valaki), annál kevésbbé a királyi udvarba jövő idegenekre, kik vagy a felvétel által már a nemesek sorába iktattattak, vagy pedig szerzett érdemeik után kaptak birtokot s ez adta meg a nemességet hazai jogszokásunk szerint. Tudjuk pl. hogy a királyi apródok közé néha nem nemes és idegent, németet, olaszt, oláht is fölvettek. De nem kell ily messze mennünk, elég csak Ozorai Pipóra, Stiborra hivatkozni, kik szintén nem voltak még *magyar* nemesek, birtokosok, mikor az udvarban hivatalt vállaltak, még pedig ők is aulæ regiæ miles tisztségét. Zsigmond 1421-ben is egy Degen nevű budai polgárt vett fel familiarisai közé.² — Hogy mint és hol szerzett Vojk érdemeit a birtoknyeréshez, elég Zsigmondnak a török elleni küzdelmeit felemlitenünk vagy még inkább a Nápolyi László-pártiak és Tvartkó-felkeléseit.

Határozottan állítjuk ezért, hogy Hunyadvár 1409. előtt egyáltalában nem képezte a Hunyadi család birtokát.³

Hunyadi Vojkról az 1409-iki adományozás után még

¹ Wertner: A Hunyadiak. 104. l.

² V. ö. Altmann: 4603.

³ Már 1414-ben H. apjának czíme: •«Vojk *de Hunyad*», bizonyára 1409-ben is ez lett volna, ha Hunyad már az övé. Az Orsz. Levéltárban megvan mind a három okl., mely a donatióról s a confirmatióról is szól. — 1409. okt. 18-án kapják Hunyadvárát. Dl. 9599 (pátens formájú). 1409. okt. 31-én Hunyadvár bekebelezése az erdélyi káptalan által Dl. 37,591. — 1410 febr. 10-én Zsigmond a két fenti okl.-t megvizsgálván, ünnepélyesen megerősíti a donatiót. Dl. 37592. Ez okl. hátulján: «Sigismundi Regis Hung. Super Hunyad Donationis *Confirmatio*.» Ez okleveleknél más bizonyíték nem szükséges.

csak egyszer van említés, t. i. 1414-ben, mikor már «egregius Voyk de Hunyad» a czíme és már nincs a királyi udvarban, hanem hunyadvári birtokán tartózkodik. Jellemzésül érdemes felemlíteni, hogy Nádabi László alvajda barátjának szólítja, és hogy mindamellett megint, hogy ne bánják oly szigorúan a kenézekkel; ez bizonyíték Voyk kemény természetére mellett.¹ — Nehéz az 1419-i megerősítő oklevélből következtetni,² élt-e még akkor vagy sem; az oklevélben mint az adományban részes nem szerepel, de viszont mint halott sincs feltüntetve, bár nem valószínű, hogy őt kihagyják az adományból, ha tényleg még él. Az a körülmény, hogy Hunyadinak van nővére, ki csak anyja révén testvére, amellel bizonyít, hogy Voyk korán elhunyt, hisz felesége még elég fiatal volt ahhoz, hogy újra férjhez menjen.³ Annyi tény, hogy 1430-ban már nem él, mert ekkor csak a két fia szerepel egy pörben.⁴

Életéről azon kívül, hogy a királyi udvar szolgálatában állott, hogy vitéz tetteket vitt véghez és királyához mindig hű volt, semmit sem tudunk, de ismerve az udvari katonák életmódját,⁵ megtudhatjuk azt is, mint nevelte vagy neveltetette fiát s mit hagyhatott neki örökségül. Erről azonban később.

¹ Eredetije a M. N. Múzeum Sólyom-Fekete Ferencz gyűjt.-ben. Datuma: 1414. Szent János octávján (VII/1). Közölve: A Magyar Nemzeti Múzeum 1908. évi jelentésében mint 3-ik melléklet.

² Dl. 37,593. Említi kivonatosan már 1887-ben Csánki, mikor még a müncheni levéltárban volt az okl.: «. . . quod Anthonius filius Johannis de Hosdad in personis Ladislai alio nomine Radul germani Wayk militis necnon Johannis Johan et Wayk. filiorum dicti Wayk militis nobilium de Hunyad. . .»

³ Teleki X. 495. l. Dengeleghi Pongrác özvegye Klára: Hunyadinak «soror uterina»-ja, a mi a Magyar jogi Lexicon 1907. szerint: féltestvér anyai oldalról. V. ö. Carbo-Toldy Analecta 182. l.: Klára fia, András és Mátyás király testvérek voltak: «Erat autem hac ratione Regis frater, quod mater huius et Regis mater sorores extiterant» (soror itt csak soror uxoris lehet = sógornő).

⁴ Dl. 12,231. 1430. ápr. 6.

⁵ V. ö. Szekfü és Czímer idézett munkáit.

Ami azokat a feljegyzéseket illeti, melyek Hunyadi édesanyjáról nyújtanak felvilágosítást, bár elég nagyszámúak, mind egy gyékényen árulnak, pedig nem történelmi alaptól indulnak ki. — Nem akarjuk újra felhozni a mondát, melyről egyik archæologosunk azt írta, hogy vessük el már egyszer, még pedig visszavonhatatlanul,¹ csak jellemzésül ennyit említünk: egyesek inkább két anyát tételeznek fel, mintsem a mondát feladják,² és ismeretlen tárgyú freskókban is inkább ennek bizonyítékát látják,³ csak az eddig lávafolyamként minden műbe behatolt, történelmi alap nélküli mondát ne kelljen elvetniök.

Karácsonyi János, midőn Varjú felfedezéséről még nem tudott, ennyit írt Hunyadi édesanyjáról: «Az is kétséges, vajon az anyja rumun asszony volt-e. Hunyadi János egyik nőtestvérének Klára keresztnéve arra mutat, hogy anyjuk magyar nő volt.»⁴ 1905-ben jelent meg Varjú cikke, melyben a gyulafehérvári székesegyházban levő síremlékek czímeréből megállapította, hogy Hunyadi János anyja Szapolyai leány volt.⁵ Minthogy a Szapolyai-család oklevéltára elpusztult, a Varjú megállapította esetleges nemzedékrendet kiegészíteni bajos dolog,⁶

¹ Varjú: M-g műemlékei I. 92. l.

² Junius (Zilahi Kiss Béla) Budapesti Hirlap: 1902. jun. 5. (Szapolyai Klára és másodszer egy Morzsina-leány). Ugyanígy Mangold: Magyarország története 1903. 129. l. — Az Arch. Értesítő 1914i jun. 15. sz.-ban — e — r. alatt ezt írta vki: «Különben is Hunyadi János anyja nem Morzsina Erzsébet volt, a ki Hunyadi Vojknak második felesége lehetett, hanem a síremléken levő czímer szerint Szapolyai leány.»

³ Möller István: M-g műemlékei III. köt.: Hunyadvár építési korai. Bírálattát lásd fent 359 l. 3-ik jegyzet.

⁴ Karácsonyi: Turul id. helyén.

⁵ Varjú: M. g. műemlékei. Bpest, 1905. Hogy a cikk, vagy annak valamely része már előbb is megjelent, kitészik abból, hogy Kiss Béla 1902-ben, Mangold meg 1903-ban már hivatkoztak rá, de a hely megjelölése nélkül s így nem ismerjük.

⁶ A Hazai Oklevéltár (Bpest 1879) 312. sz. okl.-ben szó van ugyan «Paulus dictus Feketeu de Zapolya-ról és épen a Délvidéken, de összefüggésbe hozni a családfával nem tudjuk.

de az eredményt, mint mások tették,¹ mi is magunkévá tesszük.

Ila büszkék is lehetünk arra, hogy Magyarország két nemzeti dynastiája már oly korán rokonságban volt egymással, nem szabad a későbbi Szapolyai János állásából oda következtetni, hogy már Vojk házassága idején is nagyon előkelő volt e család. Még Szapolyai Imre is csak alacsony rendből emelkedett a nádori méltóságig épen Hunyadi János és Mátyás rendkívül nagy pártfogása miatt.

Oklevelek híján egy-két íróra hivatkozhatunk, kik a Hunyadi—Szapolyai szoros viszonyt igazolják és a két család közös emelkedését Zsigmond idejéből. Forgács: «... nam et Zapolia oppidum . . . haud procul aberat, ab quo familia Johannis cognomen accepit. *Primus* qui familiam illustravit Stephanus (Istvánffy kijavítja Emericus) fuit, is qui apud Mathiam regem banum regni Bossinæ egit.»² Kiegészíti ezt Istvánffy, ki így ír, János Zsigmond halálakor: «. . . et in eo stirps Zapoliana ab Emerico Stephani Palatini germano fratre ducta, *quam primus Johannes Huniades*, ac postea Matthias rex eius filius *indulgentissime et liberalissime ad tantas opes et divitias extulerat*... interiit...»³ És hogy Zsigmond alatt kezdődött szereplésük, még a nép fia, Szerémi György is feljegyezte.⁴

Némi megvilágításul, hogy mily sok nézet volt Hunyadi szüleire nézve, álljon itt Kerékgyártó felsorolása: «Ő nem köszöni életét Zsigmond király titkos szerelmeskedésének egy csinos erdélyi román leányzóval, de Zsigmondnak Mária

¹ Junius (Zilahi Kiss Béla): Hunyadi János édesanyja. Budapesti Hírlap, 1902. jun. 5. — Arch. Értesítő 1914. jún. 15. — Mangold: M-g története. Bpest, 1903. 129. l. — Fraknói: Hunyadi János származása és a vajdahunyadi freskók. Turul 1914. II. füzet. — Divald Kornél: Vajdahunyad vára. Magyar Kultura 1914. 264—268. l.

² Forgách Ferencz, VIII. könyv, 168. lap.

³ Istvánffy: Regni Hungariæ historia. 1685. p. 337.

⁴ Szerémi György. Mon. Hung. Hist. I. p. 152. A rokonsági viszonyt l. Varjú idézett munkájában, a címer pontos leírását pedig Istvánffynál (p. 275. b.) «lupus cum stella et crescentis lunæ imagine, privata nempe Zapoliane familiæ insignia.»

királynéval nemzett törvényes gyermeke sem volt ő. A Hunyadiak nem származtak Nagy Lajos özvegye Erzsébet királyné titkos szerelmeskedéséből egy Scaligerrel; sem Veronai Scaliger Fülöptől és Ilona szerb fejedelmi leánytól... Hunyadi János mind atyjára, mind anyjára nézve valóságos sajátunk: anyját Morzsinai Erzsébetnek nevezték...¹ De folytatni is lehet az elsorolást: sem Morzsinai Erzsébet,² sem a görög császári leány,³ sem a szerb⁴ Jéla nem volt Hunyadi anyja, hanem Szapolyai leány; valóságos sajátunk, de nem mondai alak. Bár még a név is bizonytalan, mégis nagyon fontos e megállapítás; a kath. vallású és magyar anyától szerzett tulajdonok ragyognak az éjjel is a templomban imádkozó s az annyi pártármány közt is hazafi Hunyadiban. Ebből magyarázható meg egyedül, hogy habár az oláhokkal a rokonságot fentartotta, magyar volt mindig.

¹ Kerékgyártó: M-g. tört.-nek kézikönyve. II. 97—98. 1.

² Hirdették a Morzsinai rokonságot: Csánki: Hunyadmegye és a Hunyadiak 17. l. — Wertner: A Hunyadiak (Hunyadmegye tört. és régészeti társ. évkönyvei. XI. évf. 109—116. l.) és Turul XIX. évf. 143. l. — Márki: Aradvármegye és Arad története. Arad, 1892. I. köt. 313. l. — Karácsonyi: Békésmegyei tört. társ. évkönyve 1887. 46. old. (Később ennek már az ellenkezőjét hirdeti.) — Nagy Iván: M-g. családai. V. köt. 188. l. — Áldor: Hunyadi János és kora. 31. old. — Szalay: M-g. története. II. 430. — Aschbach is felemlíti I. 93-ban, de nem hiszi, hogy históriai magva volna. Palma (Notitia Hungariæ) és Decsy: Osmanographia, Bécs, 1788. 164. l. a mesét valónak veszik. — Czuczor: Hunyadi János viselt dolgai. 14. old. — Engel: Geschichte der Moldau und Walachey (Benkő után). — Ráth: A magyar királyok utazásai 179. l. — Möller: M-g. műemlékei III. kötet: Hunyadvár építési korai.

³ Bonfinius; Besser: Dissertatio historica de ortu et nativitate Joannis de Hunyad (Pestini, 1824). 25. l. — Kölesy Vincze Károly: Nemzeti Plutarkus. Pest, 1815. 35. l. — Cromerius, De origine et rebus gestis Polonorum. Basileæ, 1568. 320. l.

⁴ Románecz Mihály: A Szibinyáni románczkör; Székács József: Szerb népdalok és hősrégék. Bpest, 1887. 68. l.

III.

Hunyadi születése.

Mely korig kell Hunyadi tulajdonainak értékelésénél visszamenni? 1387-ig, — mondják — a mely év általánosságban elfogadott születési éve Hunyadinak. Élettörténetének azonban vannak az új kutatások folyamán napfényre került oly phasisai, melyek ennek ellenmondanak s önkéntelenül is bizonyos eltolódást tesznek szükségessé: későbbre az eddig elfogadott időpontoknál. Ezt lehet tapasztalni már születési événél, ifjúkori szolgálatainál, majd házasságánál, felemeltetésénél, sőt az 1456-ban bekövetkezett halála is ezt bizonyítja.

Fejér György Codex diplomaticusának megjelenéséig a kérdés eldöntetlen s a születési év körülbelül 1370. és 1412. közt váltakozik. Nem számítva azokat, kik a Heltai-féle mesét fogadták el és ehhez viszonyították a születési évet is,¹ Hunyadi ismert életkörülményeiből egy határozott időpontot megállapítani nem lehetett s ki ezt, ki amaszt véve alapul mondotta ki a maga datumát.² 1843—44-ben aztán Fejér közölte Hunyadi egyik levelét a pápához 1448-ból s ennek alapján kimondotta, hogy legalább 1387-ben vagy még azelőtt kellett Hunyadinak születnie. Közöljük világosság kedvéért a levél idevonatkozó részét: «Lustrum prope vice-

¹ Palma: i. m. 167—168. — Decsy: i. m. 164. — Engel: i. m. 158.

² Besser: Dissertatiója 13. l., hogy Hunyadit a törvénytelen származás éve alól kimentse, azt mondja, hogy 1402-ben született. — Thewrewk (Három értekezés) IV—V. old.: Hunyadi csak 8 évvel volt fiatalabb Zsigmondnál, mert «fuit iam 1379. inter clientes Demetrii.» — Kazinczy (Három értekezés) 34. old. 1393; a gyermekek: László és Mátyás miatt. — Fessler: Die Geschichten der Ungern. Leipzig, 1816. IV. 844.: Gegen achtzig Jahre hatte er gelebt, tehát 1376. körüli időre teszi születését. — Ferenczy Mórítz: Hunyadi János. 3-ik lap: 1412. — Kölesy: Nemzeti Plutarkos 35. l. 1402. — Schulz testvérpár: Világtörténeti elbeszélések. Pest 1846. 269. l. 1400. — Neuer Plutarch. Pest, 1842. I. 312: Geboren 1396. Gestorben 1456.

simum, si apte memini, circumagitur, quo Europæ oras infesta Teucrorum arma, Deum hominesque violatura pervolarunt eaque post subactam plusquam brevi Græciam, Macedoniae deinde ac Hungariæ regni, præterea Albaniae, item alias, ut dictu, ita et memoratu miserandas, plurimas terras, aliis super alias cladibus completas superbo ludibrio, ruina, funeribus, servitute, religionis denique iactura, deformatas in peregrinos ritus mores legesque ac infidæ linguæ commercium interverterunt. Nihil incolumis inter sacra profanaque, nihil inquam, cui ferro, terrore, cui flamma et jugo noceri potuit, inviolati relinquendo, ut unaquæque gradu proxima erant, ita ignominiae obiecta. Hinc omnes circum vicinos passim vis atque tempestas illa adorta est. Novissime ad ipsius ferme Europæ umbilicum pervagata, tandem huius regni et patriæ nostræ adhæsit lateribus. Miretur pater beatissime, qui novit, quo pacto ad tanta, tamque dura patienda potius quam propulsanda hæc, patria nostra sufficiens fuerit, quæ nisi stetisset fide, opibus reor, non fuisset statura. Iam supra sexaginta numeramus annos, quibus pene continuis furiam illam facemque bellorum sustulimus in privatam curam, in privata quoque unius gentis arma conversam. Stetimus utcumque multis cladibus, bellis, funeribus exhausti, doloribus affecti, occidione occisi.»¹ Ha e szövegből kiragadjuk azt a negyed mondatot: . . . iam supra sexaginta numeramus annos, — akkor tényleg az az értelmé: már hatvan évnél többet számlálunk (a kort illetőleg), de ha a szöveg többi részét is figyelembe vesszük, akkor e kifejezést korántsem alkalmazhatjuk Hunyadi korára, hanem csakis a haza 60 éves szenvedéseire, küzdelmeire, melyeket a törökkel szemben 1448-ig kiállott.² Bár csak 1396-ban volt a nikápolyi nagy összecsapás, a

¹ Fejér: Genus etc. Joannis Hunyadi 1443. 55. l. XXII. okl.

² Megmutattam a szöveget dr. Hegedüs István kiváló philológusunknak, ki M-g ezen korbéli latin irodalmával a legbehatóbban foglalkozott és az ő véleménye csak megerősített magyarázatom helyességében: hogy t. i. a hazáról szól a kifejezés: «iam supra sexaginta numeramus annos.»

török már a rigómezei nagy szerb vereség után közvetlenül (1389-ben) átlépte a Dunát s megjelent hazánkban.¹ Ha ez egy évnél nagyobb hibát is követett volna el Vitéz a levélíráskor, szövege akkor is csak erre vonatkoznék és nem Hunyadi János életkorára. Vitéz a töröknek Európába való betöréséről így ír az idézet elején: *Lustrum prope vicesimum circūmagitur*; mint új phasisát pedig a török előnyomulásnak Magyarország megtámadását jelzi: *Novissime . . . tandem huius regni et patriæ nostræ adhæsit lateribus* s azóta már hatvan éve túrjuk e veszedelmet.

Honnét tehát mégis, hogy azóta majd mindenki a Fejér megállapította 1387-ik évet veszi Hunyadi János születési évének?² Egyrészt abban kell keresnünk az okot, hogy az idézett szerzők közül a nagyobbik rész erre nézve nem kutatott önállóan, hanem mások adatát egyszerűen átvette, másrészt abban, hogy eddig oly események is fűződtek Hunyadi János nevéhez, a melyek ezt a kort benne megkivánták, de a melyek — mint már említettük — mind eltolódást szenvednek.

Hunyadi János neve először 1409 okt. 18-án fordul elő az adományozó oklevélben; ebből azonban nem lehet arra következtetni, hogy ekkor ő már nagykorú³ (az 1387-iki

¹ Szilágyi: A magyar nemzet története. III. köt. 418. l.

² Teleki: Hunyadiak kora I. 59. — Pór: Hunyadi János. 28. — Zilahy Kiss Béla: Hunyadi János anyja. 1902. jun. 5. — Karácsonyi: Turul XIX. 50 old. (Adalék Hunyadi János származásához). — Nagy: M-g családai. V. köt. 190. l. 1388. — Charles-Louis' Chassin: Jean de Hunyad. Paris, 1859. Telekit követi. — Horváth: M-g tört. III. 65. — Szalay: M-g tört. III. 160. — Fraknoi: Szilágyi Mihály élete. Bpesti Szemle. 1911. 168. l. — Borowszky: Temesmegye története. 295. s köv. l.: 1410-ben azonban már ismét itthon volt. Mintegy 22—23 éves fiatal ember lehetett, midőn őt Zsigmond király udvarába fogadta (aachen-i koronázás előtt). A 302. l. azonban ezt olvassuk ugyanazon munkában « . . . hol aug. 11-én *életének 56. évében* . . . mult ki.» — Margalits: Délszláv népballadák. Bpest, 1896. 6. l. 1388. — Jorga: i. m. 312. l. 1409-ben kb. 20 éves volt. — Ráth: i. m. 179. l. 1387 körül.

³ Karácsonyi: Mátyás király emlékkönyv. Kolozsvár, 1902. 9—17. l. «Hunyadi I. Jánost, a mint láttuk, atyja 1409-ben már be-

születési év szerint 22 éves), mert ez esetben azt is el kellene fogadnunk, hogy 1419-ben két testvére: Johan és Wayk szintén már nagykorúak¹, sőt hogy 1444-ben Hunyadi László és Mátyás is már nagykorúak voltak,² vagy pl. 1445-ben³, 1447-ben⁴, hogy csak az ő történetükből vegyük a példákat. — Maga Fejér sem elégedett meg a hatvan esztendőös bizonyítékkal, mert hogy Hunyadi 1395 után nem születhetett, ily módon bizonyítja: különben — mondja — «*Sigismundum ad imperiales infulas suscipiendas anno 1411. Francofurtum comitaturus non fuisset.*»⁵ Igaza van, de ma már biztos, hogy valóban nem is kísérte; ekkor hát Fejér szerint is születhetett 1395 után? Bizonyára! De nemcsak maga Fejér, mások is tulajdonítottak Hunyadinak ily korai és nevezetes szerepet. Az 1453. oklevélre támaszkodva — *regiis militibus connumeratus... præfato avo nostro sive pro susceptione Imperialium Infularum, seu pro reparandis ruinis Regni sui Bohemiæ procedenti...* adhæsít — általánosan elfogadott nézet volt az, hogy Hunyadi 1409-ben már atyja helyére lépett a kir. testőrségben, jobban mondva az udvari katonák közt. Ennek mintegy szükségszerű folyamánya: kísérte Zsigmondot Aachenbe a császári koronázásra és vele volt konstanci útjában is.⁶

iratta az új adománylevélbe. Annak jele ez, hogy ekkor ő már nagykorú, 20 éven felül vala.»

¹ Dl. 37,593.

² Világosvárát adja Brankovics Hunyadinak. Fejér: Genus etc. 71.

³ Teleki X. 159.

⁴ Teleki X. 194.

⁵ Fejér: Genus etc. 64—65. l.

⁶ Teleki: I. 61.: koronáztatása alkalmával Frankfurtba kísérte. Pór: 28. l. majdnem ugyanazt mondja, mint Teleki. — Fraknoi: Mátyás király 8—9. l.: Már 1414-ben körülötte volt Aachenben, mikor a császári koronát fejére tették; . . . a vallásszakadással járó aggasztó körtüneteknek a konstanci zsinaton közvetlen tanúja volt. — Későbbi munkáiban: M. és a római szentszék II. 19; Vitéz János élete 12; Szilágyi Mihály élete 168. épen ő cáfolja ezeket. — Varjú i. m. 94.: 1414-ben már Vojk fia szolgál az udvarban. —

Természetesen, ha mindez igaz, akkor tényleg 1385—1390 közé kell tennünk Hunyadi születési évét, még ha Fejér 60 esztendőjét a hazára is kell érteni. De egy, 1911-ben megjelent munka Hunyadi működéséről 1428 előtt ezeket írja: «Még egyetlen tettet sem vitt véghez, a mit a király jutalmazásra, a történetírás följegyzésre érdemesnek tarthattott.»¹ És csakugyan nem volt Hunyadi ezelőtt sem testőr, sem Aachenben, sem Konstanczban; önálló hadsereget sem vezetett, a husziták ellen sem küzdött már 1420-ban a király oldala mellett.² Mindezek miatt, minthogy bennük részt nem vett, Hunyadi akár csecsemő is lehetett volna ezen időközben.

Kineveztetését Albert alatt sem köszönhette magas korának és eddigi fényes sikereinek³, hanem egyedül kiválóságának és hivatásának, melyet magában érzett: a török ellen fordítani minden erejét és tehetségét. Ha azt a kort tekintjük, a szörényi báni méltóságra való kinevezés nagy kitüntetés volt ugyan, de oly teher is, hogy szinte fogni kellett rá az embereket; a fizetés rendszerint elmaradt (más bánóságokban is), a feladat meg óriási volt. Miért olvassuk annyiszor az okl.-ben: banatu Zeurinensi vacante? Csakis e miatt a török hódításon kívül. Hunyadinak egyénisége és rátermettsége, nem pedig magas kora indította Albertet a kinevezésre. Hunyadi János öccse még nem volt 52 éves s ime őt is kinevezték ugyanazon báni méltóságra, pedig tudjuk, hogy 1409-ben még nem élt.

De positiv adatok is vannak arra vonatkozólag, hogy nem volt oly idős halálakor, mint a mily kort az 1387-iki születés feltételez. Thuróczi, a ki őt még ismerhette vagy

Ugyanezt állítja Borowszky: Temesmegye tört.-e 295. s köv. l. — Áldor szerint: Hunyadi János és kora 36. Aachenben volt a király kíséretében; Mangold szerint Konstanczban. (A magy. okny. tört. 1907. 111. l.)

¹ Fraknói: Szilágyi Mihály életében (Bpesti Szemle 1911).

² Fraknói: Mátyás király, 8.

³ Teleki: I. 59.: Már Zsigmond halála előtt nevezetes ember volt s így nagyon fiatal nem lehetett.

legalább is közvetlen tanuktól szerezhetett tudomást haláláról, így ír: «Post hæc Dominus comes Bistricensis, qui tot tantosque, suæ iuventutis primævo a tempore bellorum exegerat labores, *nondum senectutis ætate demolitus*, sed continuo armorum gestamine curarumque directione fatigatus et viribus exhaustus, ibidem aegrotavit (et diem obiit)».¹ Azt állítani, hogy e szavak jogosan vonatkoztathatók a 69—70 éves Hunyadira, mutatná a nemtörődést a lehetetlennel. — Hű bajtársa a nándorfehérvári küzdelemben, Kapisztrán János tényleg 71 éves volt ekkor, de a köztük levő korkülönbséget oly ember is kiemeli, ki mindkettőt jól ismerte s az igazat akarta is megírni: Aeneas Sylvius: «Verum paulo post et Huniades et Capistranus *alter morbo, alter senio obiere.*»² Mikor 1455-ben Hunyadi még a legnagyobb fáradoalmakat is bírja, midőn Erdély hegyes vidékein vonul át seregével, levélben figyelmezteti Kapisztránt, mert oly korban, a milyen Kapisztráné, ily utat már nem lehet megtenni: «His igitur de causis senectuti vestrae Transsilvaniam venire esset importabile».³ Így mégis csak egy évnél nagyobb korkülönbségnek kellett köztük lennie. Nem szabad továbbá figyelmen kívül hagyni Andreas Pannoniusnak, Hunyadi egykori familiarisának azon állítását sem, hogy Hunyadit Zsigmond udvarában — mellékesen már itt jelezzük: 1427 v. 1428-tól — *iuuenis*-nek nevezi,⁴ a min ha nem értettek is a mai értelemben vett ifjú legényt, a 40—50 éves férfiút sem nevezték annak.

Végül figyelmet érdemelnek a természeti okok, amelyeket bár okmányilag bizonyítani nem lehet, tekintetbe venni mégis csak kell épúgy, mint azt a kort, hol az esemény vagy élet lejátszódik. Ezek: Hunyadi viszonya testvéreihez, a szülők kora a gyermekek születésénél, Hunyadi házassága és gyermekei. Nem vagyunk az elsők, a kik ezek

¹ Thuróczi: Schwandtner 449. 1.

² Aeneas Sylvius: *Historia Bohemica* 1532. 174. 1.

³ *Történelmi Tár.* 1901. 182—183. 1. A levél kelte 1455. szept. 24.

⁴ *Andreae Pannonii libellus . . . Irod. Tört. Eml.* 1886. 36. 1.

mérlegelésére kényszerülünk, hanem régebben már Kazinczy¹ is ezen okok alapján döntött az 1393. év, mint születési év mellett, újabban pedig Wertner Mórnak tűnt fel az az éles ellentét, mely a betű és az élet között létezik.²

Vojk vitéznek 1387-ben születik egy fia és azután 1409-ig más gyerekekről, legalább fiúról nem tudunk, — ha lett volna, azt is belefoglalják az adományozó oklevélbe, — míg az 1419-iki oklevél szerint Hunyadi Jánosnak két édes fivére van, a kik tehát 1409. után születtek. Ez 22 évi időköz a legközelebbi időpontokat véve s hiába igyekszünk ennek megmagyarázására két anyát fölvenni,³ az már az oklevelek alapján egészen biztos, hogy Hunyadi János, Johan és Wayk édestestvérek voltak.⁴ Dengeleghi Pongrác özvegye, Klára, Hunyadinak valóban mostoha-testvére volt, de — anyai részről való testvére, a mi még különösebbé tenné az 1387-i születést. Mintha a «Both bajnok özvegye» szerzője jobban megközelítette volna a történeti igazságot, mikor *özvegyasszonyról* és árvagyermekéről írt Vojk halálakor,⁵ mint a történetírók, mikor az özvegy Vojknak adtak második feleséget! Hogy korkülönbség volt pl. János és Johan közt, azt már az oklevelek azon tónusából is kivehetjük, a melylyel ezek Jánost mintegy Jovan gyámjává

¹ Kazinczy: Három értekezés 34. old.

² Wertner: A Hunyadiak 122. l. Az 1388-iki születési évet sokkal későbbre akarja tenni. Okok: 1409-ben 21 éves, csak utána születnek testvérei, apja már idős stb.

³ Junius (Zilahy Kiss Béla) i. m. Bpesti Hirlap, 1902. jun. 5. — Mangold i. m. 1903. kiad. 128—129. l. — Arch. Ért. 1914. jún. 15. 245. l.

⁴ Országos Levéltár: Dl. 37,593: Johannis, Johann et Wayk filiorum dicti Wayk militis. — Dl. 12,231: uterque Joannes filii Wayk de Hunyad. — Dl. 12,707: eidem Johanni ac alteri Johanni fratri suo carnali. — Dl. 12,574: præfato Johanni Olah ac alteri Johanni fratri ipsius Johannis Olah carnali. — Dl. 13,088: utrique Johanni Olah filii condam Woyk de Hunyad. — 1453. okl. (Teleki közölte X. 347. l.): sibi sanguine frater.

⁵ Arany János: Szibinyáni Jank 1855; Both bajnok özvegye 1856. Az «özvegy» Hunyadi János édesanyja gr. Teleki szerint.

teszik,¹ ezt a korkülönbséget nem is kell tagadnunk, de 22—25 évet állítani, mikor a körülmények is mást mondanak, mégis merészség.

Szép leírását találjuk a Budapesti Szemlében annak, mint nyílt meg a 42—43 éves Hunyadi szíve a gyengéd érzések előtt, a melyeket Szilágyi Erzsébet ébresztett benne az első fiatalság bájaival.² Sokkal inkább szeretjük azonban hinni és az eddigiek után e hitünk jogos, hogy Hunyadi nem mint 42 éves meglett férfi keresett élettársat az alig 18 éves Szilágyi Erzsébetben, hanem fiatalabban. Nem az eljegyzést kell azonban előre tolnunk, hanem a születést későbbre. Mikorra tehát? *Pontos dátumot mondani nem lehet, a valószínűség 1395—1400 mellett szól.*

A mint a születési évvel, akként vagyunk a születési helyvel is. Nemcsak két különböző helységről van szó: Hunyad- és Hollósról, hanem két különböző vidékről, sőt országról is. Vannak, kik azt állítják, hogy Hunyadi Oláhországban született,³ de erre csak azt feleljük: ha még Jorga is, ki Hunyadit román nemzeti hősnak szeretné feltüntetni, azt írja: «Johann von Hunyadi war ein «Oláh», ein *siebenbürgischer* Rumäne»,⁴ akkor bizonyára nem Oláhországban született, a mi a szüleiről mondottakból is kitetszik. Bonfinius azon kijelentése, hogy Zsigmond Hunyadi Jánost mint apródot Oláhországból hozta magával,⁵ itt számításba nem jó, mert szerinte is Hollós a születési helye. Hogy azután Erdélyben vagy Magyarország déli részén született-e, bajos eldönteni, miután tudjuk, hogy Hunyadot csak születése után kapták meg; Hollós — bár a

¹ V. ö. az előbbi lapon idézett okl.-ból a 12,231, 12,707 és 12,574. számúakat.

² Fraknói: Szilágyi Mihály élete. 168. l.

³ Pray: Annales Reg. Hungariæ, lib. III.; natus est Hunyadiades apud Valachos, aut ut mihi quidem et rectius videtur, apud Transilvanos. — Cyllei krónika i. m. 704.: Item auch ist zu wissenn, dass dieser Hunadt Janus aus dem Landt Walachey burdig. — Mihálkovicz i. m. V. l.

⁴ Jorga i. m. I. 312.

⁵ Bonfinius dec. 3. lib. IV.

helység létezett¹ — csak a pajzson levő fekete holló után jött forgalomba, Szlavonia elfogadására pedig csak Bonfinius egy hibás adata szolgáltatott okot.² Ezen adat alapján állították, hogy Vojk a zágrábi püspöknél szolgált, ott házasodott s első gyermekei ott a Szerémségben születtek.³ De bárhol született legyen is, nevelésére ez nagy befolyással nem volt, minthogy 1409-től kezdve már Hunyad a család tartózkodási helye. Ennek a közelében laktak Hátszegen — mint Karácsonyi megjegyzi — a Hunyadinak oly kedves ferencesek, kiknek a révén már könnyebben hathatott a környezet is nevelő hatással Hunyadi jellemfejlődésére. Apja udvari vitéz, katona ember, anyja Szapolyai-leány, katolikus magyar asszony s bár többet nem tudunk róla, ez elég, hogy megérthessük Hunyadi fejlődő lelkületét.

OSZVALD ARISZTID.

¹ Csánki: M-g földrajza. V. köt. Hunyadmegye.

² Irtak Hunyadi születéshelyéről: Teleki l. 57.: Hunyadon. — Pór: i. m. 28.: Hunyadon. — Chalkokondylas szavait is Hunyadra magyarázták, pedig a görög szöveg csak annyit mond: Hunyadból elindulván: ἐπὶ Χωνιάτης πόλεως Ἀρδελίου ὀρημημένου (Bonn 1843. 256. l.) Helyes fordítását lásd: Szentesi Gimnázium 1903—04. Szigeti Gyula dr.-tól. — Bonfinius i. m.: Hollós. — Besser i. m. 18. Hollós. — Ferenczi i. m. 3.: Hollós. — Áldor i. m. 32—33.: Hunyad. — Budai Ferenc: i. m. 245. Erdélyben. — Janus Pannonius: Hunniadum creat hunc (közli Szereday: Collectio continens tabulas . . .) — Kölesy i. m. 35. l.: Hollóson. — Nagy Ferencz i. m. 2.: Hollóson. — Miháلكovics i. m. V. l.: Oláh országban. — Kerékgyártó i. m. 97—98.: Hunyadon. — Legjobban feltűnik és mint legújabbak egyike figyelemreméltó Borowszky fejtegetése (Temesmegye tört. 295. s köv.), hogy Hunyadi Hollóson született; de azt hisszük, hogy mint előtte Réthy — jóllehet Réthy a fejedelmek, Borowszky meg a jobbágyok közt keresi Hunyadi délvidéki őseit — ő is hamis nyomokon jár, mert adatok nélkül egy teljesen összefüggő családtörténetet megírni, gyanura ad okot.

³ Zilahi Kiss Béla i. m. és Mangold i. m.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK.

Itáliai ásatások.

Az olasz hivatalos ásatási napló [kiadványának, a *Notizie degli Scavi*nak legutolsó füzetei, melyek még a háborúskodás megkezdése előtt, némi késéssel ugyan, de mégis eljutottak hozzánk, több érdekes ásatásról számolnak be.

Különösen nagy fontosságúak ezen jelentésekben a calabriai görög gyarmatvárosokról szóló tudósítások. A leletek közül főleg a figurális terracották érdemlik meg figyelmünket, mivel nemcsak a localis cultusra és művészeti fejlődésre, hanem a nagy görög szobrászat fejlődésére vonatkozólag is szolgáltatnak értékes adatokat. A Locri Epizephyrii nekropolisban talált terracotta-szobrok a város nagyságához képest aránylag csekély számúak és az ismeretes védő, apotropaikus vagy tréfás jelentőségű típusokon kívül új típusokat nem mutatnak be. Annál meglepőbbek azok a terracotta-szobrok, melyek a Locriból benépesített tyrrheni tenger melléki Medma gyarmatvárosban kerültek elő. Ez a telepítvény kedvező természeti fekvésénél fogva mezőgazdaságilag és nemzetgazdaságilag egyaránt fontos hely lett és azért az anyavárossal és annak művelődési és művészeti áramlataival mindig élénk összeköttetésben maradt. Magát a várost eddig még nem sikerült localizálni; az összes leletek egy óriási gödörből kerültek elő, melyeknek jellege kétségtelenné teszi, hogy valamely közeli szentély használaton kívül helyezett fogadalmi tárgyait takarították ide el az útból, hogy az újabb ajándékoknak helyet adjanak. A leletek után ítélve ez a szentély Demeternek lehetett szentelve, a mi annál is valószínűbb, mivel nemcsak Sziciliában és általában Nagygörögországban, hanem a közeli Locri Epizephyriiben is Demeter cultusa nagyon el volt terjedve és ennél fogva irodalmi bizonyítékok híján is elhithetjük a fogadalmi ajándékokról, hogy a mindent létrehozó nagy istennő cultusához tartoztak. Az itt talált terracotta szobrok az archaikus

kortól kezdve egészen a Pheidias előtti korig, tehát körülbelül másfélszázadnyi időn belül, csaknem szakadatlan folytonosságban mutatják be a görög szobrászat legnevezetesebb helyi típusait. A medmai figurális terracották felismerhetők arról a sajátos fényes fehér szemcséjű, meleg sötétvörös színű, krétaszerű földről, melyből készültek; pedig ez a helyi anyag nem nagyon alkalmas a plasztikai feldolgozásra: tisztátalan, könnyen széthulló, nehezen tapasztható, éppen azért a medmai terracotta leletek közt aránytalanul sok a töredék, holott nyugodt, békés depositumból kerültek elő.

A leggyakoribb formák: a mellszobrok, ülő és álló női szobrok; férfi szobrok sokkal ritkábbak. A női mellszobrok közt háromféle típus különböztethető meg: a hosszúnyakú, merev arcú, archaikus álarczok, magas polosszerű fejdíszsel, a nagy archaikus *protomé*k és a tulajdonképpeni mellszobrok. Az utóbbi sorozatban különösen érdekes egy női fej, mely a Hera Ludovisi archaikus kiadásának tekinthető. Az álló női szobrok a *ξόανω*-típustól kezdve csaknem minden ion és dór művészeti típust-visszatükröznek, egészen az V. század közepéig, a mikor a helyi különbségek kiegyenlítődnék és a művészetben a *Κοινή* uralkodik. Leggyakoribb a medmai szobrok közt az akropolisi leányok változata; az öltözetben és arcz típusában némi jelleggel ellátva; vannak a samosi Hera-szoborra vagy még inkább a delosi Nicandra-szoborra visszavezethető fatörzsszerű szobrok is, melyeknek szintén van valamelyes helyi színezetük. A dór öltözetű szobrok, melyek az V. század közepén végbemenő nagy divatváltással kapcsolatosan tűnnek fel, itt aránylag ritkábbak, holott Siciliában (főleg Terravecchie di Granmichele-ben) éppen a dór peplosos női szobor gyakori. Az ülő női szobrok közt az álló szobroknak megfelelően szintén minden típus megvan, különösen a haladottabb, raffináltabb izlésű archaikus korból van sok példány. Sajátos helyi típus a támlásszéken ülő, gazdag ion ruhás női alak, ölében Erossal, ki kebléhez tapadón, reliefszerűen van kidolgozva. A hajviseletben két főtypus különböztethető meg: a diademszerűen rendezett, ingafürtös hajdizs és a kétfelé választott, síma vagy hullámos, néha hunczulkákba rendezett hajviselet. Az arczvonásokban is mutatkozik valamelyes helyi sajátosság; nagyjából ugyan idealizált, conventionalis fejek, a milyenek a nagy művészetben fordulnak elő, mivel tudvalevőleg a koroplasták a nagy szobrászati alkotások megfigyelése nyomán dol-

goztak; látszik azonban, hogy a természet megfigyelését sem mellőzték teljesen és a művészeti tradíciókon kívül a környezet hatása is érvényesül. Az arcokon általában valamely sajátos, bisexualis hybridismus észlelhető: a női és férfi arcz közt a különbséget gyakran csak a szakáll hiánya vagy alkalmazása adja meg és csak ritka női fejen tűnnek ki jobban a női vonások. Ez az androgyn typus az olympiai fejekre emlékeztet. A férfi ábrázolások többnyire az ú. n. archaikus Apollo-typust és a borjúvivő typust tüntetik fel; ritkább typus a köpenybe burkolózó ifjú, jobb kezében kakassal. Altalában azonban Medmában az archaikus művészet minden vonása megtalálható, néha peloponnesosi, néha határozott ión vonásokkal; látszik mindkét művészeti áramlat hatása, melyen azonban néha a localis jelleg is átüt helyenként. Az ion hatás bizonynyal Locriból terjedt el ide, a dór hatás pedig Sicilia közvetítésével; ezek a feltevések azonban egyelőre pozitív adatokkal nem támogathatók. Eppen ilyen meddő kísérlet volna a hatásokat egyes helyi művészetre, pl. a rhegiumi Pytagorasra visszavezetni.

A pompejii ásatások legérdekesebb eredménye a via dell' Abbondanza mentén egy crypto porticus, mely a katasztrófa idején, az ott felállított amphorákról ítélve, pinczehelyiség lehetett, a falain látható szép freskók azonban arra utalnak, hogy ennek a földalatti helyiségnek valaha magasabb rendeltetése lehetett. A görög hősi epos jeleneteit ábrázoló freskók művészi és tudományos értéke felől megfelelő véleményt alkotni mindaddig nem lehet, míg a több mint 100 darabra tört részek szakavatott, kritikai összeállítása be nem fejeződött. A boltozatot finom rajzú decoratív-festmények díszítették; az egyéb épen maradt falba, körülbelül három méternyire a földtől, öt ablak van vágva, melyeket nyilván később alkalmaztak, hogy valamelyes, 'mérsékelt világosság jusson a helyiségbe. A crypto porticusból kis lépcső vezetett fel a kertbe, hol a fal mentén, az ablakok magasságában kis terrasse volt építve. Ezen a kis területen a nagy katasztrófa alkalmával igazi drámai jelenet játszódhatott le: a lapilli és hamurétegben, alig kilencz négyzetméternyi területen nyolcz emberi csontvázat találtak, melyeknek helyzetéből halálküzdelmükre, életük utolsó óráira lehet következtetni. Egy hármás csoportnál az egyik csontváz erősen összehúzódott tagokkal fordul a másik kettő felé, kik szétvetett lábakkal hevernek; tőlük nem messze egy ember lábain vasgyűrűkkel, erős halálküzdelem nyomait

mutatja. A harmadik csoport megható, gyöngéd érzelmeket fejez ki: a két csontváz egymás karjaiba borulva fekszik egymás mellett. Ezen a területen az Arrius Diomedes cryptájában lejátszódott jelenethez analog eset fordulhatott elő csakhogy ezeknek a csontvázaknak a rekonstruálásánál a pompejii ásatásoknál már régebben alkalmazott gipszöntési technika valósággal remekelt. Emberi és állati csontvázaknak, növények gyökereinek alakját már sokszor sikerült pontos öntéssel megállapítani. Most sikerült azonban először csoportfelvételt csinálni és azért ezeknél az embereknél életük drámájának utolsó jelenete csaknem egészen pontosan rekonstruálható. Látszik rajtuk, hogy küzdöttek életükért, a mint helyet kerestek, a hol megmaradhassanak; fejükre valamennyien nagy köveket tettek, védelmül a sűrűn hulló kő- és hamueső ellen, mint a hogy az ifj. Plinius is meséli nagybátyjáról és barátjának családjáról, hogy fejükre tett vánkosokkal védekeztek. A védekezés hiábavaló volt, valamennyit ott nyomta, elfojtotta a kőeső; valamennyinek a fején azonban most is ott van a kő.

Az ostiai ásatások újból néhány szép mozaikot hoztak napvilágra, többnyire tengeri ábrázolásokkal. Az egyiken két hajó közt egy pharos látható, egy másikon szintén két tengeri hajó; egy harmadikon pedig hajóhíd van két diadalív közt, a mi teljesen új motívum a mozaikábrázolásoknál; csakis Trajanus és Antoninus oszlopain találtak eddigelé hajóhidat ábrázolva.

Az ásatási tudósítások egyelőre lezárulnak. Lesz-e még valaha olyan boldog idő, mikor a népek ismét közös kulturális munkában, egyetértő lélekkel, szaktársi megértéssel, emberi érzéssel egyesülnek? Mikor hallunk ismét hírt ezekről a nevezetes leletekről?

LÁNG MARGIT.

IRODALOM.

Bathó István: Kéry János élete és művei. Budapest, 1911.
Művelődéstört. Ért. 52. sz. 8r. 68 oldal.

Ipolykéri gr. Kéry János, id. gr. Kéry János és Czobor Orsolya fia — 1638-ban született Ipolykércen. A bécsi egyetemen a hét szabad művészetből és philosophiából, Rómában theologiából doctoratust szerez. Mint pálos-szerzetes egyideig a tanári pályán működik, majd a rend generalisává választják. Utóbb esztergomi kanonokká, szerémi cz. püspökké, 1678-ban csanádi, 1681-ben váczy püspökké lesz. Jelentékeny részt vett a közéletben. Fontos szerepet játszott az 1681. országgyűlésen, maradandó nevet vívott ki magának a magyar nemzet irodalomtörténetében.

Szerzőnek kiváló érdeme, hogy Kéry irodalmi munkásságát behatóan tárgyalja. Eddig nagyon keveset foglalkoztak munkáival, lehet azért, mert Kéry latin nyelven írt. Inkább működését emlegették.

Kéry korának ünnepelt szónoka volt. Fiatalkorában kitűnt már ékesszólásával. Ennek köszönhető, hogy rendje rendszere szerint őt bízta meg előkelő és híres emberek fölötti halottas beszédek elmondásával. Mint lepoglavai tanár mondotta Zrínyi Miklós felett a halotti beszédet — 1664 decz. 21-én, midőn Zrínyit a Csáktornya felett levő szent Ilona pálos-kolostorban eltemették, 1665 márcz. 27. Kaprinán gr. Keglevich Péter és fia, László felett, 1669 január hó 7-én Klaineczen gr. Erdődy György felett, 1669 május 31-én Erdődy Zsuzsanna felett Máriavölgyben.

Írói termékenységét szemlélve bámulattal adózunk sokoldalú munkásságának. *Bölcséleti munkásságát* mutatja az 1673. évben kiadott *Universa Philosophia Scholastica* 3 kötete, *theologiai* munkája: *Decreta Sacrae Sedis Apostolicae*.

Ezeknél érdekesebb és fontosabbak *történeti munkái*: *Martis Turcici Ferocia* . . . 1672 (Szabó Károly: Régi Magyar Könyvtár II. 1313) és *Georgii Szelepcheny Vita Opera et Virtutes* . . .

1676. (R. M. K. II. 2652.) — Historikusaink Pauler Gyula kivételével Kéry történelmi munkáit mindezideig meglehetősen mellőzték. Szerző ezért kivonatossan közli, «Martis Turcici Ferocia» cz. munkájának tartalmát, melyben Kéry részletesen leírja az 1663—1664-i török-magyar háborút.

Legfontosabb része *Nagyvárad 1664-i megtámadásának elbeszélése*. Bathó szerint az eddigi forrásokkal ellentétben Kéry kronikáját kell hitelesnek elfogadnunk. Az ő elbeszélése világosságot derít a nevezetes eseményre.

A török 1660-ban Nagyvárad elfoglalásával roppant nagy területnek jutott birtokába. Ezért, midőn három év múlva a nagyvezér Kucsuk nagyváradit basát 15,000 emberrel magához rendelte, a magyarok kapva kaptak az alkalmon, hogy Nagyváradot visszafoglalják.

Eddigi forrásaink a következőképen beszélnek el Nagyvárad megtámadását: «A mint Kucsuk nagyváradit basa elhagyta a várat, Rákóczy László és Petheő Zsigmond német és magyar csapatokat vonva magukhoz, lesbe állottak, hogy alkalmas időben megtámadhassák a várat. A május 26-iki országos vásárt alkalmas időnek gondolták a rajtaütésre. Rákóczy 200 emberével parasztruhában bejutott a városba, egész a vár előtti piacra. Ott azonban baj történt. Talán elárulta őket valaki, talán másképen keltettek gyanut, de a török őrség fegyvert fogott és mielőtt a merész összeesküvők a kijelölt pontokon elhelyezkedtek volna, megkezdődött a harc. Rákóczy és kísérete a törökre vetették magukat és a várba igyekeztek bejutni, de egy lövés leterítette a vezért, és Rákóczy, az ifjabb kath. ág utolsó férfitagja életével fizette meg vállalatát, mely meghiúsult.

Kisérőinek csak egy része bírt elmenekülni, a többbit levágták vagy elfogták a törökök.

Más és megbízhatóbb egykorú jelentés szerint nem egészen úgy történt a dolog, hanem az említett napon, kedden virradóra a had megindult Várad ellen, s a kállai gyalogok, kik «elsők és bátrak voltak», bevágták a kapukat. Csakhamar azonban ellenállással találkozott s a harcban Rákóczy lelövetett. Haragjukban a magyarok felgyújtották Váradot s számos rabot kiszabadítva «sok szép nyereséggel, szép öltözettel, lovaikat megterheltek és hazatértek». (Acsády Ignác a Szilágyi-féle Magyarország tört.-ben. VII. 93—94.)

Ezekkel a forrásokkal szemben Kéry így írja le Várad megtámadását:

«Kopp Kiliárech, szatmári kapitány nagyon szerette volna Váradot elfoglalni, ezért 2000 magyar és 300 német katonát küldött Várad elfoglalására. Ezek egy része titokban be is jutott a városba, de ott megfélelkeztek igazi céljukról és elkezdtek a várost fosztogatni és zsákmányolni, miáltal az ellenségnek időt engedtek arra, hogy magát összeszedje és a támadást visszaverje. Rákóczy László a sereg vezére is ott lelte halálát. Az a dicsőségük volt, hogy sokat megölték és roppant sok zsákmányra tettek szert.»

Kéry elbeszélése szerint tehát azért nem sikerült Nagyvárad elfoglalása, mert a katonák a harc helyett a városban fosztogatni és zsákmányolni kezdtek. Bathó szerint nem állhat meg az a feltevés, hogy elárulta őket valaki, mert ez esetben nem lett volna idejük oly tömördek zsákmányt szerezni. A katonák természetesen nem mondták el egészen híven kalandjukat, mert könnyen bajba kerülhettek volna.

Szerző szerint a másik elbeszélés sem valószínű, mely úgy mondja el ez eseményt, hogy a katonák nyíltan megtámadták a várost, de ellenállással találkoztak és harc fejlődött ki. E harc — szerző szerint — bizonyára nem szűnt meg addig, míg a támadókat teljesen ki nem szorították a várból. A zsákmányt tehát csakis a harc megkezdése előtt szedhették össze. Ezért kétségtelen, hogy titokban támadtak. Nyílt támadásnak nem lett volna értelme, mert azzal bizony a várat nem lehetett elfoglalni. Sikerült is bejutniok a városba, de itt harc helyett zsákmányolni kezdtek. Azután fejlődött ki a harc, melynek az lett a vége, hogy kiszorították őket a városból. Szerző szerint csak így lehet megérteni, hogy annyi zsákmány maradt kezükben, jóllehet a harcban nem ők győztek. (60—61. oldal.)

Kéry az 1663—64-iki évben — a török háború idején — Lepoglaván volt tanár, de figyelemmel kísérte a háborút is, melynek legnagyobb része a dunántúli részeken folyt le. Közelről ismerte Zrínyit, a téli hadjárat hőjét, a kinek vezetése alatt harczolt az ő bátyja, Ferencz is. Valószínűleg akkor írta meg a háború és az ország többi eseményeinek történetét, de kiadására csak 1672-ben került a sor. Pozsonyban nyomtatta ki Gründl Gottfried nyomdájában.

Munkájának címét a kor szokása magyarázza meg. Ezzel nem akart mást kifejezni, mint az 1663—1664-iki magyar-török hadakozás történetét. Megmondja azt is, miért írta kronikáját;

I. Lipót német császár és magyar király sorsát és erényeit akarta megörökíteni az utókor számára. Valójában azonban az volt a célja, hogy I. Lipót király politikáját és Montecuccolit megvédelmezze a támadások ellen.

A mi Kéry történetírói tulajdonságát illeti, röviden összefoglalhatjuk ebben: Kéry humanista író. Szerénysége és mély vallássósága különbözteti meg sok más humanista írótól. Ezenkívül a Habsburg-ház iránti feltétlen hűség, erős hazafiság és igazságszeretet jellemzik munkáját. Hitelességéhez nem fér szó, mert — mint maga említi — többnyire olyan dolgokat beszél el, melyeket mint szemtanú és kortárs látott vagy hallott. Tárgyilagossága megmarad mindaddig, míg csak az eseményeket beszéli el, de egyoldalú lesz, mihelyt politikai kérdéstről van szó. Ő u. i. feltétlen híve a királynak és tanácsosainak. Ezeknek alkotmányellenes törekvéseiről mitsem akar tudni. Érdekes, hogy kronikájában legjobban Zrinyit magasztalja s mégis — midőn Montecuccolival való viszonyáról ítélt — az utóbbinak ad igazat. A politikában ugyanis nagyban befolyásolta véleményét az a körülmény, hogy az aulikus párthoz tartozott már atyja, bátyja s ő maga is.

Munkájának nagy hibája a kúszált szerkezet s még ennél is szembeszökőbb árnyoldala kronológiai tévedései.

Másik történeti munkájában, Szelepchényi primás életrajzában sok érdekes dolgot beszél el, s így Szelepchényi életére nézve becses forrásunk.

Ez ismertetésből is kitűnik, hogy Bathó alapos munkát végzett. Gondos forrástanulmány alapján írta meg könnyen áttekinthető értekezését.

J. K.

Steier Lajos: A tót kérdés. I. A tót nemzetiségi mozgalom fejlődésének története. (Liptószentmiklós, 1912. Szerző kiadása.)

Egész könyvtárt tesz ki már az az irodalom, mely a hazai nemzetiségi viszonyokkal több-kevesebb hozzáértéssel foglalkozik; évenként újabb-újabb röpiratok jelennek meg e tárgyban, de jórésükben több a jóakarát, mint a viszonyok alapos ismeretén alapuló megbízhatóság: lelkes újságírók, rendszeren fővárosi vagy szinmagyar vidékről származó emberek egy-egy rövid utazáson szerzett henyomásainak hirtelen megrögzítése, kétségbeesett vészkiáltá-

vagy kivihetetlen bölcs tanácsok. Nem is egyformán oszlik meg ez az irodalom a hazai nemzetiségek tárgyalásában: nagy többsége csak az oláh kérdéssel foglalkozik, ezt tartják veszélyesnek, állambontónak, pedig épen erről volna legkevesebb *írni* való, hiszen Jancsó Benedek korszakos tanulmányai teljesen feldolgozták e kérdés történetét, lényegét, s legfeljebb az újabb fejlemények megállapítása lehet itt az irodalom teendője.

Nagy szükség volt Steier művére, hogy egy kevésbé ismert, agyonhallgatott, lekicsinyelt mozgalomról is hasonló hű képet kapjunk, melylyel fel lehessen kelteni az intéző körök és a társadalom figyelmét egy új veszély iránt. Hogy ezt a célját elérje a könyv, az más kérdés, a szerző tudásán és jóakarátán semmi esetre sem múlik.

Könyve áttanulmányozása után inductive ugyanoda jutunk, a hová a nemzeti mozgalmak ismerője deductive is eljut: keletkezésében, eszközeiben és céljaiban minden hazai és külföldi nemzetiségi mozgalom teljesen azonos, s ezt a tételt nem ronthatja le a szerző azon állítása «... véget ... ért a tót-oláh solidaritási mozgalom. Semmilyen rokonság, semmilyen kölcsönösség nincsen a két nemzetiségi mozgalom között». (114 lap.)

Minden ilyen mozgalom azzal kezdődik, hogy néhány tanult ember több lelkesedéssel, mint tudással megállapítja a történelemből népe fényes multját és sötét jelenét; megkezdik írásban és szóban a nagy mult hirdetését, megszületik egy kis népies-tudományos irodalom, mely híveket toboroz az eszmének; a könyvnyen lelkesülő diákság széthordja a falukba az új eszmét, a nép közt hódít, a vezetők politikai szerepet kezdenek játszani, s külső szövetségeseket keresnek. Ez az első felvonás. A másodikban a szaporodó nemzetiségi intelligencia fajlag elzárkózik az uralkodó nyelvtől, culturától, építi saját culturáját s elzárkózással készíti elő a jövőt, hogy saját eszme körében nevelt gyermekei idegen culturát ne ismerhessenek, tehát fajuktól el se tántorodhassanak. Egyúttal megkezdődik már a gazdasági harcz is: a szaporodó intellegentiát el kell a magukéból tartani, tehát pénzintézeteket alapítanak, iparra, kereskedelemre vetik magukat, hogy a közönbös parasztság helyett öntudatos intelligens középosztályra támaszkodhassanak politikai és culturális küzdelmeikben. A fiatal nemzetiségi ügyvéd, hogy meggyökeresedett magyar kartársától elszedhesse a clienseket, kénytelen politizálni, az új kereskedő, iparos is a magyar elleni gyűlölet szításával hódíthatja magához

a magyar czégek vevőit. A nemzetiségi hullámok ezen az úton gyűrűznek tovább-tovább úgy az oláh, mint a tót vidéken.

Az oláh kérdés valamivel egyszerűbb, mint a tót, itt nem kell a vezetőknek egy idegen nyelvet becsempészni a nép nyelvnek fejlesztése helyett, s a két külön nemzetiségi vallás annyira elzárja az intelligentiát a magyar társadalamtól, hogy mindkét fajhoz nem tartozhatik senki, beolvasztásról szó sem lehet, hacsak nem szakít az illető teljesen a maga fajával és hitével. A tót nyelvű és magyarul is tudó intelligentiánál azonban teljesen az illető dolga, hogy melyik táborban legyen, úgy a multban, mint a jelenben; itt az elzárkózás sokkal nehezebb.

A 354 lapos könyv nyolcz fejezetben tárgyalja a kérdést, kezdve 1718-ban, midőn azonban nem a magyar, hanem a cseh nyelv ellen kezdte meg a harczot Mácsay Sándor pálos szerzetes Nyitrán. Addig a tótok latinul vagy csehül írtak, mely utóbbi nyelv a huszitákkal került közéjük, s a reformatióval erősödött meg. A tót lutheranusok hivatalos egyházi nyelve ma is a cseh, s ezzel szemben kezdték meg katolikus papok az önálló tót nyelv használatát. II. József alatt a cseh nyelvű első tót lap, melyet Tállyay Dániel szerkesztett Pozsonyban, hamar megbukott, s Bajza Ignác kanonok és Bernolák Antal a nyugati, csehvel-kevert tót nyelvjárást tették irodalmivá. Utóbbi megírta ennek nyelvtanát és óriási szótárát, s a kath. egyház ezzel a nyelvvel indult harczba a cseh nyelvű lutheranusok ellen. Nagy pártfogója volt Rudnay hercegprimás, ki szintén tótnak tartotta magát.

Velök szemben Palkovics György alapít Pozsonyban irodalmi társulatot és hírlapot is; tanítványai széthordják igéit, s orosz pánszláv izgatással telítve a nagy szláv birodalomért lelkesednek; egész sora lép fel a tót íróknak, költőknek, kiknek egy részét azonban a negyvenes években nagy erőre kapott cseh mozgalom később magához csábítja. A kormány sem nézheti tovább tétlenül a forrongást, sok diákot kicsapat, a pozsonyi tót tanszéket és irodalmi kört megszünteti. Stur, Hurbán, Hodzsa s a többi vezető Béccsel lép érintkezésbe, s Metternich ki is használja őket a magyarság ellen; 1848 ban ők is külön territoriumot követelnek. mint a szerbek. majd egy töredékük fegyveres lázadást kezd, melyért hálából épen akkora semmit kapott az osztrák kormánytól, mint az oláhok: néhány vezető megjutalmazását.

A Bach-korszakban stagnált az egész mozgalom, míg végre

Moyses István besztercebányai püspök új életre keltette, s újra Béccsel hozta kapcsolatba. 1861-ben Turóczszentmártonban «tót nemzeti gyűlést» tartottak, melyen 1848-beli követeléseiket újból memorandumba foglalták, aztán nagy tüntetések közt megalapították a Matica irodalmi társaságot, s a nagyróczei, znió-váraljai s a turóczszentmártoni tót középiskolákat, melyek mind olyan rendszeres magyarelles izgatási központok lettek, hogy Grünwald Béla és a felvidéki magyar sajtó leleplezésére a magyar kormány a hetvenes években bezáratta őket.

Az azóta lefolyt idő már nagyon is a jelenhez tartozik; irodalomban kiegyeztek a csehekkel úgy, hogy mindkét nép a maga nyelvén írhat, illetőleg a tótok azon a Hattalától 1851-ben rendszerbe foglalt cseh-tót műnyelven, melyet irodalmivá tettek. Politikailag hol mint külön nemzetiségi csoport, hol a néppárt szövetségeseiként időnkint néhány kerületben győztek; legújabbán a Turóczszentmártonban székelő tót nemzetiségi párt ellen a fiatal, Csehországban tanult, tiszta cseh párt vette fel a küzdelmet, melyet Amerikába is átplántáltak. A memorandum peralkalmával az oláhokkal kerestek megegyezést, a millenáris kiállítás előkészületeikor a szerbekkel is, velők legújabbán 1910-ben megint közös congressust tartottak.

Csehországon kívül a neoslavismus jelszavak alatt oroszokkal és balkáni szlávokkal is tárgyaltak, de a sok nagyhangú politizálás belefűlt abba a botrányba, mely pénzintézeteik és vállalataik pénzkezelése körül kitört. Nem is a nyilvánosság előtt folyó politikai küzdelem teszi komolylyá a tót kérdést, hanem az a gazdasági hadjárat, melyet a cseh tőke indított a tótok segélyével piacot keresve keleten; úgy erről, mint az újabb culturalis fejlődésről, politikai kulisszatitkokról pontos és megbízható képet nyerhetünk Steier könyvéből, noha a culturalis és gazdasági vonatkozásokról, valamint az elcsehesedéstől való megóvás orvosheczzeiről külön második kötetet ígér a szerző. A nagy világháború fejleményei talán feleslegessé teszik már ezt, talán még szükségesebbé, — ki tudná a jövőt — de annyit örömmel állapíthatunk meg, hogy ez az I. kötet is nagy nyeresége irodalmunknak, mely összefoglalólag csak a Dugovich és Czambel nehezen hozzáférhető röpirataiból tájékozódhatott e kérdés újabb állásáról. Steier e műveken, valamint a kérdés egész magyar-német-tót-cseh nyelvű irodalmán kívül személyes tapasztalatait is segélyül vette munkája megírásához.

Az elcsehesítés szomorú történetének olvasása után mégis megnyugodva tesszük le könyvét; a nagy vérzivatarban kitűnt, hogy ezredéve jót-rosszat velünk viselő tót testvéreinknek csak nyelve csehesedett el, de nem a lelke: a haza hívására talán csehes tót dallal vonulnak harcuba, de a régóta kísértő pánszláv rémet magyarul megmarkolt szúronnyal űzik vissza ősi hegyeik alól.

GAGYI JENŐ.

Császár Mihály: Az Academia Istropolitana, Mátyás király pozsonyi egyeteme. Oklevéltárral. Pozsony. Eder István könyvnyomdája. 1914. 113. l.

E műben szerző a pozsonyi egyetem történetét írja meg alapításától megszűnéséig. Fejtegetéseiből látható, miként alapítja meg Hunyadi Mátyás király, II. Pál pápa engedélyével, a pozsonyi egyetemet; hogyan szervezi ezt Vitéz János; s mily előzékenységgel fogadja Pozsony város. A mit a studium generale szervezetéről, életéről, tanáraitól, tanulóiról és sorsáról a rendelkezésre álló források világánál tudhatunk, azt Császár mind előadja. Ő a kérdés előzetes irodalmát ismeri, fel is használja, de józan kritikával meg is bírálja. Művének épen ez a fő becse. Mert a széles körben elterjedt régi s részben elavult adatok kiküszöbölésével a tudomány mezeje tisztult és az áttekintés világosabb lön. Kár, hogy szerző egy-két helyen újabb hypothesis-t állít fel és a fő útvonalról letér s ezáltal művének erősségét maga gyengíti meg.

Szerzőnek van történeti érzéke és tudása. A kérdést az általános fejlődés kereteibe illeszti bele s ezáltal fejtegetéseinek háttérét és könnyebb megértést biztosít. Művének egész berendezése a pécsi egyetemről néhány évvel ezelőtt megjelent monographia szerint igazodik s a feldolgozáshoz becses oklevéltár kapcsolódik, a mely a további tudományos vizsgálódásokat nagyon egyszerűsíti s ezáltal megkönnyíti.

A mű az új pozsonyi Erzsébet-tudományegyetem megnyitására készült, méltó képen mutatván be a régi Academia Istropolitanát, vagyis a pozsonyiak egykori studium generaleját.

Zircz.

BÉKEFI REMIG.

Eberhard Buchner: Das Neueste von gestern. Kulturgeschichtlich interessante Dokumente aus alten deutschen Zeitungen. Erster Band: Das 16. und 17. Jahrhundert. München, 1912. Verlag von Albert Langen. N. 8-r. 330 l. Ára 4.50 M.

Az újság ma hű naplója az eseményeknek. Még nem is nagyon régen ennél több is volt, kevesebb is. Kevesebb, mert minden rendszer nélkül készült, innen-onnan alkalmoszerűen kapott híradásokra, s még gyakrabban mende-mondákra támaszkodott, tehát még a legnevezetesebb eseményeknek sem adta teljes sorát. De több is volt, mert kevesebb adaléka közelebb állt a nép lelkéhez, ennek volt a tükre és néhány vonásával nem ugyan az események keletkezésének és lefolyásának, de hatásának pszichológiáját adta, pompásan megmutatva megint nem az évek, a standard-alakok és cselekvények, de egy-egy korszak egészének jellemző adatait.

A németek, a kiknek — mert sokat dolgoznak — mindenre van érzésük, észrevették, hogy az eddig ephemer jelentőségűeknek gondolt újsághírek, a melyek csak egy század óta többé-kevésbé megbízható adatforrások a történetírásnak, művelődés-történeti és ethnographiai szempontból épen a száz évnél régebbi korra nézve mennyire fontosak. Eberhard Buchner könyve ilyen kulturhistoriai adattár. Szerzőnk sok százra menő német újságkötetet böngészett át és — cím és idő megjelölésével — azok legbecsesebb híreinek, legérdekesebb cikkeinek a betűig hű lenyomását adja egy négykötetre tervezett gyűjteményben, melynek elseje ez a kötet. A többi három a XVIII. század újságaiból készül és pedig úgy, hogy a második e század közepéig, a harmadik a francia forradalomig terjedő, az utolsó a forradalom korából való hírekből közöl majd szemelvényeket.

A vállalkozás, mint a megjelent első kötet mutatja, érdekes is, becses is. A reformációval és az ellenreformációval kapcsolatos híreknek, a harminczéves háború borzalmaival mutató nem egy cikknek újra közlése mélyebbre ható pillantást enged e két század életébe, nem egyé pedig kedves episodokkal gazdagítja tudásunkat. Az érdekesebbek közül való pl. az, hogy mikor Tilly 1631-ben Magdeburgot megveszi, egy müncheni lap magából Magdeburgból, Leipzigból és Halberstadtból közöl az ostromról híreket. Az utóbbi szerint a város büszke polgárai az ostrom kezdé-

tekor egy tehenet hajtottak ki a városból a táborba s ennek szarvaira tűzve e verset küldték ki:

Wann diese Kuhe den Flachs von sich selbst wird spinnen
So werdt jhr Magdeburg gewinnen
Laszt euch genügen an dieser Kuhe
Bisz jhr die Jungkfraw bekombt dazzu.

Wallensteinről egy zürichi lap 1634-ben közli a Prágából kapott hírt, hogy ott új karthauzi-kolostort épített, azt negyvenezer korona évi jövedelemmel látja el s oda vonul vissza bűnbánatra. Meggyilkolása után ugyanez a lap mondja el, hogy testét durva vászonba göngyölve (melynek rőfje 10 krajczárt ért) vitték Bécsbe, a hol azt négyfelé vágva a város kapuira aggatták, fejére pedig arany- helyett rézkoronát tettek. Drezdából ugyanekkor egy tréfás síriratot is közöl.

Ördögűzéseknék, az ördög megjelenésének, boszorkányégetéseknek hírei között húzódik meg az 1607-iki tudósítás egy al-Demetriusról, hogy «Demetrius weyland Grossfürst in der Moscau soll noch bey Leben seyn»; 1609-ből való a Galilei-féle távesdő hire. Egy pfalzi hír 1623-ból azt jelenti, hogy a heidelbergi könyvtár kincseit hordókba csomagolták, nem tudni, miért és hova akarják vinni. A század végéről a pestisről jönnek hírek; nem érdek nélkül való egy jelentés a párisi méregkamara megszüntetéséről, egy másik a római erkölcsökről (1684.) vagy az a hír, hogy az alsóausztriai kormányzéki elnök rendelete értelmében Bécs utczáit 1687-ben világítással látják el s az utolsó, mely egy 1699-iki müncheni lap nyomán a női kalapokról számol be, így kezdvén a híradást: «Die Dames erhitzen sich sehr wegen denen Hauben . . .»

Bennünket természetesen legjobban a magyar vonatkozású hírek kötnek le s akad ezekből is bőven. A legtöbbjük Buda ostromára és megvételére vonatkozik. Egyik-másik lap maga is tudja, hogy az érkező kósza hírek nem épen megbízhatók. «Die denckwürdige Belägerung Ofen machet so viel Wesens, dasz man zulezt fast nicht mehr weisz, was man darüber raisoniren. noch weniger, was man schreiben sol.» De azért különösnélkülönösebb híreket közölnek. Mindjárt az első arról számol be, hogy a törököket Budán szellemek bántják. A vezér a keresztényeket szabadon bocsátotta, hogy a szellemeket elűzzék «worauff aber selbige in leiblicher Gestalt und grosser Anzahl, *worunter*

auch König Mathias gewesen sey, erschienen wären, so die Christen also angeredet, sie solten getrost seyn, es würde der christliche Glaube sich nun bald vermehren, dagegen das Türkische Reich gänzlich vertilget werden. Újabb hírek szerint a törököknél az asszonyok is harcolnak, nyilakkal lövöldöznek a várból; egyesek pedig az ostromló tábor kutjait próbálják megmérgezni. Mind a mellett benn a várban is nagy az elégedetlenség. Egy berlini lapnak az ostromlók táborából kapott híre szerint némelyek már azt ígéretik Abdi pasának, hogy kitörik a nyakát, ha meg nem adja magát.

Az ostrom lassúsága általában feltűnik és sok kellemetlenségnek okozója. Talán ezért hirdeti egy berlini másik lap, hogy a törökök e harc folyamán a legjobb várvédőknek, a németek a legjobb ostromlóknak bizonyultak. De már közeleg az általános, végső ostrom napja. Az erről szóló hírt Rómában is türelmetlenül várja a nép. Fokozott lázas türelmetlenségében, hogy e híradás késik. és mikor hallják, hogy a budai zsidók a törökökkel tartanak, zsidóüldözést rendeznek, melyet a katonaság alig tud megfékezni. Frankfurtból kapják a berliniek az első hírt a vár megvételéről s a lap (Dienstagischer Mercurius), míg újabb futárok nem érkeznek, szinte-szinte kételkedik valóságában. De már a bécsi hír részleteket is tud a diadalmas roham lefolyásáról s egy másik lap ugyanakkor a győztesek kegyetlenségéről. Ez utóbbi, a «Dienst, Postilion» szerint a keresztények visszaszerezték a «négy evangelistának» nevezett ágyúkat, a zsidóknak, oly feltétellel, hogy a rejtett kincsek nyomára vezetnek, megkegyelmezték; élelmet egy évre valót is találtak, miért is a kémeiket, a kik az ellenkezőről hoztak hírt, felkoncizolták. Az öregeket és az asszonyokat a Dunába dobták, az utóbbiakat úgy hogy a hasukat felvágták, 4–12 hetes gyermekeket raktak bele s így «úsztatták» le őket. Az «féle híradások bizonyára hozzájárultak a nép phantasiájának izgatásához. Jól eshetett tehát a «Sonntagische Fama» hosszú czikke, mely végre jelenthette, hogy a török békét kér és közölhette a nagyvezérnek erre vonatkozó írását.

Kétségtelenül Buda ostroma az, a mi a keresztény világot hazánkból leginkább érdekli. A mi hír ezenkívül a lapokban rólunk megjelenik, az — mai nyelven szólva — többnyire csak sensatiohajhászás. Ilyen a Pozsonyból érkező hírek közül az, a mely a mohácsi vészről is hírt közölvén és arról, hogy a török szep-

tember 15-én Budát megvette, egyúttal egy pozsonyi portyázásról is szól. E hír szerint a pozsonyiak 1100 szüzet küldtek a török elé, hogy ezek kérjenek a város részére kegyelmet. A törökök azonban e küldöttséget a sereghez vették, mind megbecstelenítették, vagy — a ki nem akart kívánságaiknak engedni — felkonczolták. Azután Bécs ellen akartak vonulni, «aber als man saget ist es vorblieben». Egy másik pozsonyi hír egy 29^{3/4} rőf hosszú és 4 rőf széles halról szól, ismét másik 1638-ban arról, hogy az égen a pozsonyiak egy tüzes sárkányt láttak, a mi a levegő megmérgezését jelenti. Boszorkánysággal kapcsolja össze egy berlini lap két híre a debreczeni (zu Deprezin) tűzvészt. Palásti rablóról pedig azt írja, hogy kínzásokkal sem lehetett vallomásra bírni, de mikor fejére tették szent János evangéliomát es szentelt vizet itattak vele, minden gaztettét töredelmesen megvallotta. Végül — még csak ezt említjük meg — 1677-ben egy vásárhelyi (zu Wesserheli) borzalmas ítéletről számol be, mikor is bizonyos «Gyaliali» (?) Mihályt és társait gyűjtogatásért, vérfertőzésért és más büntetteiért úgy végeztek ki, hogy karjait levágták, testét nyársraszúrták és elevenen megégették.

E minket külön is érdeklő hírek köré néprajzi és művelődéstörténeti adatokat feltáró cikkek egész tömege csoportosul, melyekre e helyt részletesebben nem térhetünk ki. Az első kötet, mely a közölt összesen mintegy 700 ujságcikkhez bevezetésül egy dialogust is ad (az ujság fogalmát határozza meg benne a szerző) és a jegyzeteken kívül három facsimilét is közöl, azt mutatja, hogy Buchner nem végzett hiábavaló munkát. Érdeklődéssel várjuk a további köteteket.

Temesvár.

GÁLOS REZSŐ.

FOLYÓIRATOK ÉS KÖNYVEK.

Elmélet.

Georg von Below: Die deutsche Geschichtschreibung von den Befreiungskriegen bis zu unsern Tagen. (Internationale Monatschrift. 1915. Heft 13., 14., 15.) Akármilyen éles is az ellentét a XVIII. század rationalista és a XIX. század első évtizedében feltörekvő romantikus szellemű történetírás között, mind a kettőnek érdeklődése, módszere egyaránt túlságosan általános egyetemes természetű. A német tudományos történetírás kezdetét az első speciális kutatásoktól, Rankétól számíthatjuk. «Ranké az, a ki a romantikusok által megalapozott új felfogást egybekapcsolta a classikus philologia által megteremtett módszeres eljárással, és a középkor és újkor tanulmányozására alkalmazta azokat.» Leo és Ranke képviselik az átmenetet a XVIII. századról a XIX-re, a Voltaire értelmében vett culturtörténetről a politikai történetírásra. A művelődéstörténet és a politikai történet szembeállítására uralkodik Below egész nagyszabású tanulmányán: nyilvánvaló, hogy végső eredményben Below személyes álláspontjának, a politikai történetírás mesterének önigazolása Lamprechtel szemben. Ebből a szempontból tárgyalja Dahlmann, Droysen, Nitzsch, Treitschke történetírói munkásságát, a melyeket a politikai szempontok és a kortörténeti érdeklődés vezetnek. Velük szemben áll az új művelődéstörténeti (Kulturgeschichte) irány, Riehl, Freytag és elsősorban Burckhardt. Nemcsak az előző kettő, hanem Burckhardt is dilettans, ha mindjárt a legmélyebben gondolkozó, legszélésebb látókörű és a legkritikább írói tehetséggel megáldott dilettánsok egyike. A hetvenes évek új korszakot jelentenek nemcsak Németország politikai, de a német historiographia fejlődésében is. A gazdasági és társadalmi mozgalmakkal legszorosabb összefüggésben kialakulnak a gazdaságtörténeti és társ. történeti irányok. A történetírás a realismus és a naturalismus hatása alá kerül. A munkamegosztás parancsoló szükségességgé válik. Rankéhoz képest Mommsen és Treitschke szűkkörű specialisták. Az anyag

óriási megnövekedése mellett jellemző a modern történetíráásra a szoros kapcsolat az egyes rendszeres tudományokkal: jog, nemzetgazdaság, philosophia. Ezek a kapcsolatok és kölcsönhatások a történeti anyag fogalmi, elméleti, rendszeres szempontoktól vezetett feldolgozását vonják magukkal: a történetírás többé nem pusztán empirikus tudomány. Végül a történetírást újra áthatják a philosophia, a világnézet szempontjai. Értékrendszerre támaszkodik, amelynek középpontjában az állam áll. Ezért nem lehet a politikai történetírást sohasem háttérbe szorítani. Nem a világpolgárság, hanem a nemzeti állam gondolata, az államszemélyiség eszméje áll előtte. Nem a felvilágosodás pragmatismusának, hanem a romantikus idealismusnak örököse, anélkül, hogy a romantizmus egyoldalúságába visszaesnék.

FOGARASI BÉLA.

«*Állam és társadalom Lengyelországban Skarga jezsuita atya felfogásában*» címmel J. Paczkowski ismerteti a Zeitschrift f. osteuropäische Geschichte II. kötetében (1912. 541. l.) Skarga halálának háromszázadik évfordulója alkalmából e nagyjelentőségű embernek a korabeli államról és társadalomról mondott nézeteit. Skarga intő figyelmeztetései, miket a nemesség képviselőihez intézett, ma szomorúan bevált jóslatoknak tekinthetők, nem számítva ide a jelen időnek Lengyelország sorsa felől fogantatosítandó elhatározásait. Ő mint a király udvari papja, hivatva volt és birt is képességgel a legmagasabb rendűeknek az állam kormányzás hibáiról nagy hozzáértéssel szólni. Szembetűnő az ő felfogása a túlhatalmas nemességnek szociális egyensúlyt és állami együttérzést bomlasztó törekvésével szemben; mint korát megelőző szellem áll előttünk a lengyel parasztság erőteljes védelmezése által. Felfogásának alapja az államnak való tökéletes odaadás és a hazaszeretet; ezekhez elválaszthatatlanul kapcsolódik a vallás eszméje, mint a szív és az ész az emberi testben. Skarga a tekintélyt képviselő katolikus vallásnak felsőbbségét hirdeti a protestáns vallással szemben, mely az ellenmondás, a lázadás szellemét képviseli; mert nézete szerint a hitbeli egység államszükséglet. Az államösszesség érdeke és az egyéné tökéletesen fedik egymást. «Az államot szolgálni annyi, mint magunknak szolgálni» mondja többször Skarga; mivel pedig a magunknak végzett munkáért fizetést nem veszünk, az államnak végzett munkáknak is ingyeneseknek kell lenniök. E gondolat kifejtésében

Skarga bizonyos mértékben köztársasági államban meglevő ideákra támaszkodott, melyek azonban csak elméletben voltak meg, mert a neki végzett szolgálatokért az állam oly nagy árt fizetett, hogy rendes fizetésű hivatalnoki rendszerrel többre jutott volna. E fel fogás magasságából nézve a viszonyokat, sötétnek látja a jövőt, elkerülhetetlennek tartja az ország pusztulását, ha javulás nem áll be. Nagy lelki izgalmi és kétségei közt abban talál néha megnyugvást, hogy tán az elnyomott parasztság erényeiben lesz annyi érdem, hogy az ország végpusztulása elkerülhető lesz.

Skargát Bossuet-vel összehasonlítva idézeteket olvashatunk, melyekből látható, hogy Skarga az isten felségjogait merészebben és mélyebben képviselte, mint a napkirály papja. A Skargára vonatkozó kutatások még nem befejezettek, miért is prédikációinak értékes beállítása a történelem folyamatába még nehézséggel jár. Értekező reményét fejezi ki, hogy a Grabowski Tadeusz által készületben levő Skarga monographia a legtöbb megoldatlan kérdésre meg fogja adni a feleletet.

ZSINKA FERENCZ.

Könyvek. August *Amrhein*, Archivinventare der katholischen Pfarreien in der Diözese Würzburg 1916. — F. M. *Sykes*, A history of Persia. 2 köt. New-York, 1916. — W. C. *Hazlitt*, The Venetian Republic. 2 kötet. New-York, 1916.

G. P.

Ó-kor.

Obst Ernő (Der Feldzug des Xerxes. Klio 12. Beiheft. 1913. VIII, 224 l. ára 10 márka.) Önálló forrástanulmány alapján és az egész modern irodalom felhasználásával összefoglaló képet alkot Xerxesnek görögországi hadjáratáról. A hadjárat a perzsák részéről úgy stratégiaileg, mint diplomatiailag gondosan elő volt készítve. Az előkészületek az egyiptomi és babyloni lázadás leveretése után kezdődtek és négy éven át tartottak. Hogy a hellének Sicília felől ne kaphassanak segítséget, Xerxes már 484/3-ban szövetséget kötött Karthagóval, melynek értelmében Karthago arra vállalkozott, hogy Xerxes hadjáratával egyidejűleg megtámadja Syrakusát és a vele szövetségbe levő sicíliai görög államokat. 481/0-ban pedig megnyerte a thessaliali törzsek többségét is, a melyek közül különösen a perrhaibok meghódolása

volt fontos, minthogy csakis az általuk lakott területen volt Thessalia egy északról betörő ellenség elől elzárható. A főfeladat a szárazföldi hadseregre hárult, melynek élén maga a király állt, a ki mellett mint tanácsadó veje, Mardonios, szerepelt. Ez a hadsereg már az élelmezés nehézségei miatt sem lehetett túlságosan nagy, mindenesetre azonban sokkal nagyobb volt, mint a mekkorát a hellének vele szemben felállíthattak. Obst szerint a harczosok száma mintegy 100,000 lehetett. Köztük volt 12,000 lovas katona, a kiknek Xerxes fontos szerepet szánt, mert a görögök jelentékenyebb lovassággal nem rendelkeztek. A hadsereg felvonulásának gyors és akadálytalan keresztülvitele végett a birodalom határáig, vagyis Thessaliáig, utakról, hidakról és éléstárakról gondoskodott. Minthogy az ellenséges görög földön a hadsereg élelmezése a szárazföld felől nehézségekkel járt volna, a szárazföldi sereget párhuzamosan a tengerpart mentén nagy mennyiségű eleséggel megrakott szállító hajók követték. Ezeknek biztosítására szolgált az Obst véleménye szerint 700 hajóból álló kiváló hajóhad, a melynek azonkívül feladatává vált, hogy az ellenséges hajóhad megsemmisítése által a szárazföldi hadsereg munkáját teljessé tegye. E hajóhad útjának biztosítása végett csatornát építtetett, a mely az athosi félszigetet elválasztotta a szárazföldtől. Ennek a hajóhadnak hajóiból készültek a hellespontosi hidaknak összeomlása után azok a hidak is, a melyeken a hadsereg Ázsiából Európába átkelt. A görögöknek haditervüket az ellenfél haditervéhez kellett idomítaniok. Themistokles belátta, hogy a görögök csak tengeren győzhetnek, de ha sikerül a perzsa hajóhadat megsemmisíteniök, ezzel a perzsáknak szárazföldi seregét is veszedelembe sodorhatják. A görög hajóhad főrésze, 280 hajó, Euboiától északra Artemisionnál a pagasaii-öböl bejáratánál foglalt állást, hol a szűk területen az ellenséges hajóraj túlereje nem érvényesülhetett kellőképen. 53 athéni hajó pedig Euboiától délre állomásozott, hogy az esetleg ennek a szigetnek megkerülésére küldött ellenséges hajókat feltartóztassa. Leonidas spártai király pedig csekély, de a céljának megfelelő hadsereggel megszállta a Thermopylai szorost azzal a rendeltetéssel, hogy a perzsa sereget addig feltartóztassa, míg a tengeren a döntés bekövetkezett. Mikor a perzsa hajóhad a magnesiái part mentén délre hatolt, iszonyú vihar tört ki, mely 300 hajót tönkre tett, egyszersmind a hajóhad széjjelosztása és Euboiá megkerülése tervének elejtését vonta maga után, a minek következtében az 53 athéni

hajó is az Artemisionnál horgonyzó görög flottához csatlakozhatott. Így az egész perzsa hajóhad bevonult a pagasai öbölbe, a hol azonban, noha a görög hajóhad meglepetés által sikert is aratott, döntés nem történt. Mielőtt ez ugyanis bekövetkezett volna, a perzsák Leonidas serege egy részének gyávasága és hűtlensége miatt elfoglalták Thermopylait, hol maga a spártai király hősi halált halt. Ennek következtében a hajóhadnak is fel kellett adnia az artemisioni positiót, a melyben mégis elérte azt, hogy a perzsa hajóhad túlsúlyát legalább a hadihajók számát illetőleg megszüntette, a mit azonban leginkább a szélviharnak köszönhetett. Középhellas így a perzsák hatalmába került és a görögöknek legközelebbi természetes védővonaluk az Isthmos volt, hol Kleombrotos spártai király foglalt állást. A görög hajóhad is ennek közelébe Salamishoz vonult vissza. Themistokles itt a Salamist Attikától elválasztó szűk vizeken kereste a döntést, mert a nyílt tengeren a számbelileg ugyan már csak egyenlő, de manővrozó képességben még mindig kiválóbb ellenséges flottával az összeütközést kockázatosnak tartotta. Ugyanaz a szempont viszont Xerxest arra indította, hogy a görög hajókat a salamisi vizekből kiüldözze. Csakugyan elérte, hogy a görög flotta helyzete a Salamisnál fekvő ambelaki öbölben tarthatatlanná vált. Ekkor a perzsa hadvezetőségben az a genialis, de végzetes terv támadt, hogy magában a szorosban semmisíti meg az ambelaki öbölből kivonuló görög hajókat. Ennek megfelelően a perzsa flotta a szoros északi részén nyugat-keleti irányban elnyúló attikai part mentén harcсорba állt fel azzal a szándékkal, hogy a kivonuló görög hajókat oldalt támadva elsülyeszti. Themistokles lángelméje ekkor bontakozott ki egész nagyságában. A görög hajóhad ugyanis a helyett, hogy kivonult volna, még a szorosban, az ambelaki öböl előtt észak-déli irányban csatasorban állt fel és így oldalt támadta meg a görög csatasor jobb szárnyát. A perzsa hajóhadnak ekkor, hogy szembe kerüljön a göröggel, délnyugatnak kellett fordulnia. Csakhogy a szűk tengerszoros nem engedte a teljes kibontakozást. A perzsa hajóhadban ennek folytán beállt zavarok megkönnyítették a görögöknek a diadalt, a melyet a Themistokles rendeletére Aigina felől a szorosba behatoló és a perzsa hajóhadat hátulról megtámadó aiginai tartalékhajóraj teljessé tett. A perzsa hajóhad elpusztult. A perzsa hajóhad pusztulásának pedig, a mint azt Themistokles előre látta, a szárazföldi hadjáratra is végzetes következményekkel kellett

járnia. Az Isthmoson elhelyezett görög védőseregnek most már nem kellett attól tartania, hogy a perzsák majd hajókon csapatokat szállítanak a Peloponnesosra, a melyek őt hátba támadhatnák. Az Isthmos elfoglalása illetésképen a perzsáknak csak hosszú rendszeres ostrom által vált volna lehetségessé. Már pedig huzamosabb ideig a perzsa hadsereg a hajóhad híján megnehezült élelmezés miatt nem vesztegelhetett a feldúlt Középhellásban. Attól is kellett tartania, hogy a győztes görög flotta a visszavonulás útját veszélyezteti. Ilyen körülmények között Xerxes okosabbat nem tehetett, mint a mit csakugyan tett. A hadjárat folytatását a jövő tavaszra halasztva, seregét két részre osztotta. A nagyobbik részzel, 60,000 emberrel, visszatért Kisázsziába; a kisebbik részt, 40,000 embert, Mardonios vezérlete alatt Európában hagyta, hol részben Thessaliában, részben Artabazos vezérlete alatt Thrákiában telet. A következő tavasszal, 479-ben, a két seregrész egymással Thessaliában egyesült és a még hozzá csatlakozott görög contingensekkel együtt fogott hozzá feladatának megoldásához. Mardonios belátta, hogy az Isthmosnál állomásozó görög hadsereg legyőzésére hajóhad nélkül alig számíthat és azért minden áron Athént igyekezett magának megnyerni. Az athéniek azonban az ellenségnek ajánlatait állhatatosan visszautasították. Erre Attikát elpusztította, mert arra számított, hogy az athéniek az épen őket sújtó csapások hatása alatt rá fogják bírni a peloponnesosi hadsereget, hogy az isthmosi vonalat elhagyva, Attika védelmére olyan terepen foglaljon állást, a hol hadseregének főerejét, a lovasságot felhasználhatja. Számításában nem is csalatkozott. Themistoklesnek a politikai szintérről való letűnésével az athéni politikában a nagystílű önzetlenséget szükkeblőség váltotta fel. Az athéniek különbeni elpártolás fenyegetésével a peloponnesosi hadseregtől kierőszakolták, hogy Attika védelmére a Boiotiába visszavonult Mardoniossal szemben a Kithairon északi lejtőjén Plataiai közelében foglaljon állást, a hol az Attikába és Megaraba vezető utakat védelmezhetette. A míg a görög sereg a hegyek lejtőjén állt, helyzete elég jó volt. Az ellenségnek számbeli túlsúlya ugyanis nem volt nagy; főerejének, a lovasságnak pedig itt alig láthatta volna hasznát; a sereg élelmezése is Megara és Attika felől könnyen volt eszközölhető. Ámde Mardoniosnak sikerült egy a görögöknek átengedett kisebb diadal által őket a Kithairontól északra elterülő és a Kithairontól a lovasságnak is alkalmas terep által elválasztott

dombsorra csalni. Mardonios a helycsere előnyét rögtön felismerte, az Attikaba és Megaraba vezető szorosokat Artabazos által megszállatta és így a görög sereget élelmezési basisától elvágta, sőt az új positio szélén levő két forrást is, a mely a görög sereget vízzel látta el, hatalmába kerítette. A görögök, ha nem akartak éhen és szomjan elpusztulni, kénytelenek voltak elhagyni helyüket. Ebben a kétségbeesett helyzetben segített nekik Pausaniasnak hadvezéri lángelméje. Az éj leple alatt seregét ketté osztotta, míg az egyik részt Artabazos ellen küldte, a másikkal azt a 3 völgyet zárta el, a melyeken keresztül az utak Mardonios tábora felől Artabazoshoz vezettek. Mikor a nap feltűnt, Mardonios tudomást szerzett Artabazos szorongatott helyzetéről és mikor segítségére indult, a völgyekben, a hol a lovasságnak nem vehette hasznát, magával szemben találta Pausanias seregének zömét, a mely heves, elkeseredett küzdelem után mindhárom ponton teljes diadalt aratott; maga Mardonios is elesett. Időközben az Artabazos ellen küldött seregnek egyik részét a perzsa lovasság, a mely a görög hadállást megkerülte, legyőzte, mire a másik rész támadni sem mert. Ámde ekkor Artabazos már látta magasabb posíciójából, hogy Mardonios seregének vége van és azért minden ellenállási kísérlet nélkül elvonult. A Xerxes vállalatát ért kudarcz teljessé vált. Időközben Gelon is a himerai ütközetben megverte a karthagóiakat. A mykalei diadal pedig a görög szigetek felszabadulását vonta maga után.

HEINLEIN ISTVÁN.

Könyvek. Walther *Meyer*, Die Eroberung Südgalliens durch Rom. Jena, 1916. — Gerardus van der *Leeuw*, Godsvoorstellingen in de oudaegyptische Pyramidetexten. Leiden 1916. — Georg *Keszler*, Römische Grundherrschaft, Klientel und Plebs, München 1916. — G. A. *Barton*, Sumerian business and administrative documents from the earliest times to the dynasty of Agade, Philadelphia, 1916. — W. A. *Oldfather* és H. V. *Canter*, The defeat of Varus and the German frontier policy of Augustus. Urbana (Ill.) 1916. — A. *Ungnad*, Babylonian letters of the Hammurapi period. Philadelphia, 1916. — H. van *Gelder*, Clasiieke archeologie en oude geschiedenis. Groningen, 1916.

G. P.

Középkor.

A *Neues Archiv d. Gesellschft. f. ältere deutsche Geschichtskunde* XL. köt. 377. sk. lapjain Müller E. nagyon becses diplomatikai megjegyzéseket közöl *Jámbor Lajosnak* néhány oklevelére vonatkozólag. Tárgyalja az állítólag Lajos uralkodásának 8-ik évében a saint-mihieli monostor részére szóló hamis oklevelet, melynek arengája rokon a szt. István-féle pannonhalmi oklevelével. Bár az oklevél tárgyi tekintetben sem állhat meg, Müller kiemeli, hogy itt is, mint igen sok középkori hamisítványban, nem idegen jogok megszerzése, hanem már meglévő jogok s igények biztosítása volt a cél. Ugyanezt lehet mondani a szt. István királyunknak tulajdonított oklevelekről is. Azután a neustadti apátság részére szóló, 823-ra tett tanusítványt s a wormségi egyházak szabad püspökválasztási jogát biztosító 814-i hamis oklevelet vizsgálja a szerző. Az utóbbi oklevelet sem Sickel, sem Mühlbacher nem tartotta hamisnak. Müller kimutatja, hogy abban a két esetben, a mikor Jámbor Lajos kancelláriája püspökválasztó jogot foglalt oklevélben olasz egyházak részére, nem azt a formáját használta az oklevélnek, mint a 814-i, mely egy immunitási oklevél formulái közé iktatja be a választójog biztosítását. A wormségi oklevél sem térne el a másik kettőtől, ha hiteles volna. Különbösen is német püspökségnek nem volt szüksége a választójog biztosítására, nem úgy, mint a nem régiben szerzett olasz területen lévő egyházaknak. Az utóbbiak püspökválasztási joga főképp N. Károly alatt volt veszélyeztetve, azért volt szükség ott a jognak okleveles biztosítására.

SZENTPÉTERY IMRE.

Vlastimil Kybal: Über das Testament des hl. Franz von Assisi cím alatt (Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung XXXVI, 1915. 2. H. 312—340) forrás kritikai tanulmányt közöl a sokat tárgyalt testamentumról, a mely a tárgyra vonatkozó hatalmas irodalomhoz értékes adalék, lelkiismeretes és pontos munka, bár nem lehet mondani, hogy a tárgyra vonatkozó ismereteinket jelentékenyen bővítené. Először a kéziratot hagyományozást veszi tárgyalás alá, újat azonban nem mond, s bár felemlíti, hogy a kéziratok filiációja nincs megállapítva, maga sem tesz kísérletet ebben az irány-

ban. Átlér aztán a testamentum hitelességének kérdésére, külső és belső okokkal támogatva hitelességét, felhozva az eddig ismert bizonyítékokat. A mi a testamentum keletkezésének kérdését illeti, nagyjában csatlakozik ahhoz a nézethez, a melyet Sabatier a Speculum perfectionis kiadásának előszavában fejtett ki. A Porciunkula kápolnára vonatkozó végrendeletről szerző nem hiszi, hogy az valóban szent Ferencztől származik, bár kétségtelen, hogy a magja ennek a végrendeletnek, t. i. szent Ferencz előszeretete ezen templom iránt a legjobb forrásokból megállapítható. A testamentum keletkezését (időpont) és kialakulását tárgyalva, felsorakoztatja a különböző, eddig elhangzott véleményeket, s arra az eredményre jut, hogy a végrendelet szent Ferencz és leghívebb társai (Leo testvér) együttműködésének eredménye. Azután végig megy a testamentum egyes fejezetein, formailag és tartalmilag elemezve azokat. Végeredményben megállapítja, hogy szent Ferencz ezen végrendeletében is úgy lép fel, mint rendjének legfőbb irányítója. szerző szerint, ügylátszik. a ministerekkel és magisterekkel szemben.

Margarete Rothbarth. «Zur Geschichte Ragusas im 14. Jahrhundert» czímmel (Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung. XXXVI. 1915. I. H. 161. sk.) Voinovitch Lajos grófnak a Revue des questions historiques 1913 április—júliusi számaiban megjelent, «Les Angevins à Raguse» című közleményéhez szolgáltat adalékokat, illetve annak eredményeit igazítja ki. Hivatkozik tudniillik a curiánál tartózkodó aragon követeknek egy urukhoz intézett, 1384 április legelején kelt levelére, a mely ezzel az ügygyel foglalkozik, s a melyet Rothbart egy korábbi «Urban VI. und Neapel» című munkájában már közölt. Ebből a levélből kitűnik, hogy Durazzói Károly volt az első fejedelem, a ki a ragusai fogságba esett Anjou-vezérek kiszabadítását, illetve kiadását szorgalmazta, még pedig 1384. április havában, tehát egy hónappal korábbi időpontban, mint a melyre Voinovitch az első tárgyalásokat ez ügyben teszi. Így a ragusai forrásoktól említett királyi követek is, a kik először érintkeztek a foglyokkal, nem a francia király, hanem az ő követei lehettek inkább. A levél különben némi tekintetben új világot vet Durazzói Károlynak a curiához, illetve Mária és Erzsébet magyar királynőkhöz való viszonyára is. Magára a Voinovitch-féle cikkekre nézve l. röviden Századok, 1914. 537 sk. lapokat.

PÁTEK FERENCZ.

Könyvek. Chr. *Kier*, Beowulf. Et Bidrag til Nordens Oldhistorie. Kopenhagen 1916. — C. *Weibull*, Saxo. Kritiska under sokingar i Danmarks historia fran Sven Estridsens död till Kunt VI. Lund és Kopenhagen 1916. — C. R. L. *Fletcher*, The making of western Europe. II. köt. The first Renaissance 1000–1190. A. D. New-York 1916. — Friedrich *Scheven*, Die mittelalterliche Befestigung der Dorfkirchen im Regnitzgau. Erlangen 1916. — Karl *Gold*, Einheitliche Anschauung und Abfassung der Chronik Ekkehards von Aura, nachgewiesen auf Grund der Zeitanschauungen. Greifswald 1916. — A. W. *Brogger*, Stavangers historie i middil alderen. Stavanger 1916. — Adolf *Bähr*, Albrecht I., Herzog von Braunschweig. Jena 1916. — A. *Werminghoff*, Die deutschen Reichskriegssteuergesetze von 1422 bis 1427 und die deutsche Kirche. Weimar 1916. — Emilie *Fenner*, Die Erwerbspolitik des Erzbistums Mainz von der Mitte des XIII. bis zur Mitte des XIV. Jahrhunderts. Marburg 1916. — Werner *Meyer*, Ludwig IX. von Frankreich und Innozenz IV. in den Jahren 1244–1247. Marburg 1916.

G. P.

Újkor.

Kálvinnak a művészetekkel szemben elfoglalt álláspontját Rác Lajos (*Kálvin és a művészetek*. Protestáns Szemle 1910. 298 s. köv. II.) ismerteti. A fejtegetés Kuyper és E. Doumergue Kálvinról írt műveire megy vissza. Kálvin nagy megértést mutatott a testi élet követelményei iránt, felfogásának minden komor színezete mellett is. Az egészség és tisztaság ma is legjellegzetesebb sajátságai a kálvinista skótoknak úgy, mint a kálvinista hollandoknak. Kálvin szereti a természetet is, tehát nem lehet nála szó a szépérzék hiányáról. A vallásos tárgyú művészetrel szemben való határozott felfogása azokból a visszaélésekből táplálkozik, melyek ellen más téren is harczban állott. A képtisztelet elfajulásaira magának is voltak riasztó tapasztalatai. Kálvin a művészet rendeltetését Isten dicsőítésében látta. Ezért megteremtette mindenekelőtt a kálvinista zsolnárt. E célra többeket állított munkába. A legnagyobb sikerrel a dallamok körül Bourgeois Lajos és Goudimel Kolozs működtek. Hasonlóképp kialakult és méltányoló véleménye volt az ékesszólás, az építészet és festészetről. A hollandi festészet különösképpen az, mely a kálvini gondolatot a legszembetűnőbben nyilvánít.

nítja a maga világiasságával, realitásával, egyéniességével és biblikus voltával. Ez a négy közös vonás teszi különbözővé a belga festészettől s adja meg a hollandi festészetnek a maga specialis kálvinista jellegét.

A *Századok* 1916. I—III. füzetében Kovács Lajos János foglalkozik *Brutus magyar történetének forrásaival*. Brutus művét forrásai alapján még nem vették eddig rendszeres vizsgálat alá. Az értekezés pótolja a hiányt, mert részletesen, pontról-pontra végig haladva Brutus művén, mindenütt kimutatja a forrást, ahonnan Brutus merített. E vizsgálat más eredménnyel zárul, mint Brutus leveleiből forrásait érintő vallomásai alapján eddig hittük; több író-t használ, mint a mennyről levelei számot adnak. Egy-egy eset előadásánál néha két író-t is megszólaltat, de kritika tárgyává nem teszi őket. Nagy becsüvé teszi Brutust azon eljárása, hogy nemcsak az előkelő diplomatákkal folytatott magán-beszélgetéseit és kérdezősködéseit adja elő, hanem okleveleket is használ; e documentumok ma is tanuskodnak Brutus helyes felfogásáról a történelmi kutatást és feldolgozást illetőleg. Legbőségesebben használta Brodaricsot és Zermeghnek kézírati munkáját. Bőségesen besorozta forrásai közé Joviust is, noha nem mindig dicsekszik el vele felfogásával ellentétes álláspontja miatt. Többször szerepelnek: Dubravius, Tubero, Centorius, Aeneas Sylvius, Laszky naplója, Zsámboki és Forgách Ferencz. Ezekén kívül az értekezés kimutatja, hogy Brutus még Gyulafehérvári Tamás deák munkájából is merített, a mely azonban nem maradt fenn számunkra; mivel pedig Tamás deákról máshonnan semmi adatunk nincs, ez a tény még fontosabbá teszi Brutusnak e szerzőtől vett adatait.

A stájer tartományi levéltárban két kötet protocollum található, melyek az *1583—1601 évek vallási mozgalmaira* szolgáltatnak adatokat; az egyiknek czíme: «Prothocol der Herren und Landleuth in- und ausser den Lands und Hofrechten», a másiké: «Der löblichen Stände des Hörtzogthumbs Steyer christlicher Augspurgerischer Confession zuegethan Landtags Prothocol in negotio Religionis.» E két protocollumot ismerteti J. Losert a *Mitteilungen des Instituts etc. XXXIV. k. 1913. 82—97. lapjain*. A Loserth által e kérdésben eddig kiadott akta közlést egészíti ki e két jegyzőkönyv. A tartománygyűlési követi jegyzőkönyvekben pl. a prot. vallásügyről az 1598. márcz. 9-től az 1599. januári ülés idejéig gyérszámú adat áll rendelkezésre a

kutatónak, míg e jegyzőkönyvek bőséges tájékoztatással szolgálnak. Így e jegyzőkönyvek alapján állapítható meg pontosabban, hogy a stájer protestánsok nem 1603-ban, hanem már az 1598. szept. 25-iki tanácskozásuk alkalmával gondoltak sérelmeik orvoslásának megtagadása esetén a kivándorlásra; Magyarországra öhajtottak jönni, a hol remélték, hogy nem nyomják őket el. A protocollumok érdekessége legjobban a vélemények különbségének feltüntetésében mutatkozik; élesen lehet belőlük látni egyesek habozását és támadókedvét. A két jegyzőkönyv majdnem napról-napra jegyez föl adatokat, úgy hogy az eddig kiadott akták meg nem világított részleteit szerencsésen világosítja meg.

ZSINKA FERENCZ.

A Cultura Crestină 1915. 13. számában *J. Balan: Sfântul Jeremia Românul* címen egy oláh születésű r. kath. szent életét írja le. Ghika Vladimir herceg Rómában egy kis ismeretlen könyvet talált, melynek címe: «Vita di frà Geremia Vallacco, dell' Ordine de' frati minori detti Capuccini, scritta da frà Francesco Severini, Napolitano, del medesimo ordine. In Napoli, nella stamparia di Giacinto Passaro». A könyv szerzője, a leírt pontos adatokból következtetve kortársa és személyes ismerőse lehetett Szent Jeremiásnak. A könyv adatai szerint ez az írni-olvasni nem tudó kapuczinus-fráter 1556 jun. 29-én született Zaxo-ban (Jorga szerint: Szucsava) jobb módú paraszt családból, neve Kosztics János volt; elhatározta már fiatalon, hogy szerzetes lesz, de anyja nem engedte, hogy valamelyik «moldvai, bűnnel telt kolostorba» lépjen, hanem elküldte Oláhországba, a hol jó keresztyének vannak. Kis pénze hamar elfogyott, s dolgozott, hogy tovább juthasson. Gyuláfehérvárt megismerkedett az erdélyi fejedelem olasz orvosával: Pietro Jacomoval, a ki épen Bariba utazott; ez szolgának fogadta, s elvitte Bariba. Itt úgy találta, hogy az emberek még rosszabbak, mint odahaza Moldvában. Innen Nápolyba ment, a hol néhány hónapig szolgálta, majd a kapuczinus-rendbe lépett 1578 május 7-én s felvette a Jeremiás nevet.

A rendben olyan buzgalmat fejtett ki különösen a betegápolás terén, hogy szent híre kelt és 1625 mart. 5-én történt elhunytá után szentté avatták.

GAGYI JENŐ.

A *Historisches Jahrbuch* 36. köt. 4. füzetében (815. sk. II.) Pflugk-Harttung a *waterlooi ütközet*nek egyik különös epizódjára mutat rá s azt magyarázni iparkodik. Míg ugyanis Wellington serege a harcvezetési szilárdan állott s győzelmesen küzdött, addig a harcvezetési mögött valóságos pánik és olyan zűrzavar keletkezett, mintha a küzdő sereg vereséget szenvedett volna. A harcvezetési mögött működő orvosoknak s tisztéknek jelentéseiből tudjuk ezt. Pflugk-Harttung szerint ezt egyrészt a csapatok kimerültsége okozta, másrészt pedig az a körülmény, hogy Wellington harcvezetési közepén az ott felállított németalföldi csapatok valóban megintogtak. A parancsok kiadásában tanúsított tervszerűtlenség is hozzájárult a zűrzavar előidézéséhez.

A *Mitteilungen des Instituts für österr. Geschichtsforschung* XXXVI. k. 96. sz. II. H. Traub két érdekes okmányt közöl Helfert báró hagyatékából a *bécsi reichstag kebelében 1848. okt. 6-án* a nyugalom és rend fentartására alakult permanens bizottság működéséről. Az egyik az a jegyzőkönyv, melyet a kremsieri országgyűlés feloszlata után az országgyűlés iratainak gróf Stadion miniszter rendeletére történt átvizsgálásakor a permanens bizottságnak ott talált iratairól vettek fel. A másik Fuchs Jánosnak, az u. n. politikai vizsgálóbizottság tagjának a permanens bizottság októberi működéséről 1849. július 28-án tett jelentése. Az utóbbi jelentés célzatos és elfogult ugyan, amennyiben mindenképen a permanens bizottságot akarja felelőssé tenni az októberi eseményekért, de mégis sokban hozzájárul a bizottság működéséről való ismeretek tisztázásához. A közlemény a magyar szabadságharc története szempontjából is érdekes.

sz.

Könyvek: Rudolf Pfister, *Das Würzburger Wohnhaus im XVI. Jahrhundert.* Würzburg 1916. — Hermann Koken, *Die Braunschweiger Landstände um die Wende des XVI. Jahrhunderts.* Kiel 1916. — J. D. Symon és S. L. Bensusan, *The Renaissance and its makers.* New-York 1916. — Richard Mendner, *Die Herrschaft Burgk bis zu ihrer Angliederung an das Haus Reusz-Greiz 1595—1616.* Erlangen 1916. — A. P. Tuxen, H. W. Harbou és C. L. With-Seidlin, *Kampen om Tønning 1713—1719.* Kopenhagen 1916. — N. Young, *Napoleon in the exile at St. Helena.* 2 köt. Philadelphia 1916. — R. Jecht, *Die wirtschaftlichen Verhältnisse der Stadt Görlitz im ersten Drittel des XIX. Jahr-*

hunderts. Görlitz 1916. — A. *Bergialli*, Cinquant' anni di vita italiana 1861—1911. Roma 1916. — G. E. *Curatolo*, Francia e Italia, pagine di storia 1849—1914. Torino 1916. — F. M. *Marshall*, A history of the western boundary of the Louisiana Purchase. Berkeley (Cal.) 1916. — C. G. *Axelsson*, Taktiska studier ur det rysk-japanska kriget. 1904—1905. 4. köt. Stockholm 1916. — J. *Feuk*, Sverige på kongressen i Wien 1814—1815. Lund 1916. — A. E. *Weigall*, A history of events in Egypt from 1789 to 1914. New-York 1916. — F. A. *Updyke*, The diplomacy of the war of 1812. Baltimore 1916.

Az 1914-ben kitört világháború.

S. *Barzilai*, Dalla triplice alleanza al conflitto europeo. Roma 1916. — B. *Clemenz*, Kriegsgeographie 2. Aufl. I. rész. Würzburg 1916. — A. *Reimers*, Prophetische Stimmen und Geschichte über den Weltkrieg 1914—16, 3. Aufl. München 1916. — F. *Lauterbach*, Der grosse Krieg 1914—1916. Leipzig 1916. — P. *Grabein*, Hinter der eisernen Maske. Leipzig 1916. — E. *Probst*, Belgien. Eindrücke eines Neutralen. Zürich 1916. — E. *Molden*, Zur Geschichte des österreichisch-russischen Gegensatzes. Wien 1916. — M. J. *Neudegger*, Zum Weltkrieg 1914—1916. München 1916.

G. P.

Magyar Történet Idegennyelvű Folyóiratokban.

A *Korrespondenzblatt* 1915. 1.—2. számában Roth leírja azt a crux stationalist, amelyet a nagydisznódi templomkastélyban találtak 1912-ben. E keresztnek a keletkezését előbbi feltevésével szemben a 13-ik századba helyezi. Ez által csatlakozik ahhoz a már korábban kifejtett nézetünkhöz, hogy Erdélyben már a 13. században voltak ötvösök, föltéve, hogy a kereszt valóban erdélyi ötvös munkája. A füzetben (7—13) Roth leír több ötvösművet a Bruckenthal múzeumból, köztök egy drága, ezüsttel diszitett könyvtáblát Arndt Paradiesgärtleinjához. Ezt a munkát Pekri Lőrinczné ajándékozta a 18-ik század elején a nagyszebeni evangélikus templomnak. A 19—20 ll.-on több közleményt találunk Blaumann János Eberhardról, a württembergi Böblingenből származó szobrászról, a ki 1755—1786 Nagyszebenben lakott és

több síremléket készített. A gazdagon illusztrált füzet Értesítője Csányi, Halaváts, Hermann, Kimakovicz, Roth, Sigerus és Foerk erdélyi műtörténeti értekezéseit ismerteti. A Korrespondenzblatt 1913. 3. számában két ethnographiai adalékot találunk, azután egy helyreigazító jegyzetet Szendrei János: A magyar viselet történeti fejlődése cz. munkájához és egy «mennyei levelet» 1914-ből (ellenség golyója ellen oltalmul). A kisebb közlemények a Klingsormondára és az erdélyi karácsonyfákra vonatkoznak. Henrich A. ismerteti Szentirmay Gizella munkáját, Emile H. von Hunk munkájáról Schullerus ír, az erdélyi 1848 előtti székeknek, megyéknek s kerületeknek térképét, melyet Müller készített, Connert ismerteti. Müller G. röviden érint (44. l.) két kérdést az erdélyi szász telepítések ősi rendezéséről. A Korrespondenzblatt 1915. 4—5. számában Duldner szembe száll Pokolynak (Kbl. 1914. 96—101.) azzal a felfogásával, hogy Schesaeus beszédét az erdélyi reformatióról nem 1580-ban, hanem 1585-ben tartotta a berethalmi zsinaton. Duldner azt próbálja bizonyítani, hogy Schesaeus 1580 május 5-én és 1585 május 8-án két különböző beszédet mondott a nevezett tárgyról, a melyek közül csak az első maradt fenn, a második azonban nyomtalanul eltűnt. Pokoly előadását, noha bizonyítása nem nyugtat meg minden tekintetben, szívesebben követjük, mint a Duldnerét. A kisebb közleményekben rövid értesítést találunk Vikár Bélának előadásáról, mely a magyarság és a magyarországi németiség folkloristikai kapcsolatát tárgyalta. Az irodalmi rovatban Schullerus ismerteti Schmoeckel munkáját (Das Siegerländer Bauernhaus und seine Bewohner) és Hajek értekezését (Die siebenb. sächsische Romanliteratur um die Mitte des 19. Jahrhunderts); Kanner A. bírálja Ungar munkáját a déli Kárpátok alpesi florájáról, a mely a történetifőnök is érdekes, mert a hazai növénytan fejlődését is tárgyalja a 17-ik századtól a jelenkorig. Végül Henrich ismerteti Politzer: Liszt Ferencz és a Weimari irodalmi élet cz. művét.

Bécs.

AUNER MIHÁLY.

KÜLÖNFÉLÉK.

Téglás Gábor †

A mily bőségesek hazánk földének régészeti kincsei, épp oly fogyatékosoknak kell magunkat éreznünk, ha e kincsek szakszerű kibányászására gondolunk. Az archeologiai dilettantismus mindig megvolt közöttünk s ez, szeretetre mutatva, bár fajunk neme-
sebb tulajdonságai mellett bizonyít, mégis másrészt, főleg az archeologia terén, sajnálatos jelenség is. Mikor a hatvanas években a régiségek után való keresés nagy lendületet vett, muzeumaink s szakirodalmunk oly biztatóan gyarapodtak, akkor nem egyszer kár is esett hazai közkinccseinken az által, hogy a föld alá rejtett régiségek tárházaiban eszközölt ásások nem voltak mindig kifogástalanok és kívánatosan rendszeresek. Megzavarták többé jóvá nem tehetőleg a megbolygatott antik kincsek eredeti situsát s ezzel nem egy régiség időmeghatározása ment tönkre menthetetlenül. Ez bár kivált az ősrégeszetre értendő, mégis a történeti leletekre is vonatkozatható. Sok római s népvándorlási dologban is kárt vallottunk ily formán, éremleletek összekevertettek s ezzel kiesett kezünkéből az érmekkel együtt talált ipartárgyak chronologiai meghatározásának lehetősége. Ezért csak hálával tartozunk mindazoknak, kik az ásásban s kutatásban szorgosságra, elővigyázatra s rendszerességre intettek és tanítottak.

E buzgó és érdemes férfiak közé tartozik *Téglás Gábor* is, ki legújabbán végleg befejezve földi munkásságát, örök elköltözésének hírért őszinte, nagy fájdalommal hallottuk. Bár nem szabadkozott a praehistoria művelésétől sem, mégis főleg és leginkább a *római archaeológiára* vetette magát s e téren nevezetes eredményeket ért el. Azon a területen, melyhez hivatása, a tanári pálya csatolta, Erdélyben, a római Dacia classikus földén sok fontos munka kínálkozott számára s fáradhatatlan buzgóságának, lan-
kadni nem tudó munkakedvének és elismerendő szakképzettségének tényleg sok eredményt köszönhetünk. Ezt hirdetik az Erdélyi Muzeumegylet gyűjteményes termei, ezt a Magyar Tudományos Akadémia kiadványai, ezt a rómaiságnak Erdélyben felásott emlékműmaradványai. A sarmizegetusai ásatások, a római bányáknak Erdélyben történt megnyitása és átkutatása, a római útvonalaknak általa történt kifürkészése, a római helységeknek és castrumoknak általa antopsia és vidéki bejárások útján történt megállapítása mindmegannyi bizonyítékai az ő nagy érdemei-

nek. A mit a római történetnek multjából combinatióval és feliratos emlékei kikutatásával nekünk megfejtett vagy legalább is plauzibilissá tett, az nevéet mindvégigien emlékezetessé teszi s érdemessé arra, hogy kegyelettel és hálával említse őt az utókor, a mint mi élők. buzgóságának szemtanui is a tisztelet és elismerés babóráját készségesen illesztjük halántékaira.

ORTVAY TIVADAR. †

Ortvay Tivadar †

1843—1916.

Midőn Ortvay Tivadar nyugalomba vonult 1906-ban, tisztelői egy kis, kézirat gyanánt nyomtatott füzetben összeállították műveinek s cikkeinek jegyzékét. Ez a jegyzék 261. számra terjed. A jegyzékben kis közlemények váltakoznak nagyobbakkal, egy hatkötetes munka mellett ott találunk néhány sorra terjedő hirlapi cikkeket is. A füzet kiadása óta gyarapodott Ortvay munkáinak száma, azóta írta könyvét Mária királynéről, a mohácsi vészről című értekezését és Temesmegye történetéből is kiadott egy fél kötetet. Mommsenről szóló tanulmányát halála után mutatták be az Akadémiában. Huszonötéves korától hetvenharmadik évéig szakadatlanul gyarapította a tudományos irodalmat. A magyarországi római régiségek, az őskor, a magyar történeti földrajz érdekelték leginkább. De a művészetek s a politika történetével is foglalkozott, s természetrajzi tanulmányai figyelmet keltettek. Sokoldalú és rendkívül terjedelmes munkásságának méltatása külön életrajzi tanulmány keretében volna a helyén. Itt csak néhány jellemvonásáról szólhatunk. Munkái közt több emlékbeszédet találunk, vagy események emlékének megörökítésére vonatkozó fejtegetést. A mohácsi vészről írt értekezése tulajdonképi céljának — mint egy magánleveléből tudjuk — azt mondotta, hogy megpenditse az eszmét a mohácsi síkon elesett magyarok emlékének felállítására. A kegyelet érzése uralkodott lelkén. Tisztelte az érdemet elevenekben és holtakban. Nem kereste a hibákat embertársaiban; sokféle meg nem érdemelt mellőzésben részesült tanári és papi pályáján, de keserűség nem fogta el lelkét. Alázatos lélekkel tovább folytatta munkásságát s talán a mellőzés még erősebben buzdította szerény körű kötelességeinek hű teljesítésére. Bizonyára buzgalommal tanított a temesvári gymnasiumban s később a pozsonyi jogakadémián. Hű tisztviselője volt a Nemzeti Múzeum régiségtárának, a Tudományos Akadémiában s több vidéki és fővárosi tudós társaságban a tagsággal járó kötelességek lelkiismeretes teljesítésében senki sem multa felül. Ugyanily pontosság, s lelkiismeretes buzgalom jellemzi irodalmi munkáit is. Legnagyobb compositiói Temesmegye és Pozsony városának történetét tárgyalták, mint csanádegyházmegye áldozó pap s mint pozsonyi jogakadémiai tanár e két helyi monographiá-

nak áldozta ideje és ereje legjavát. Talán legjelentékenyebb munkája *Temesmegye története*. Mindenesetre e munkában tehetőségének legkiválóbb irányait szépen érvényesíthette. Kezdi az őskoron s nem elégszik meg a temesmegyei leletek töredékes tárgyalásával, hanem egész Magyarország őskorának fejlődését rajzolja a kőkorszaktól egészen a történelmi korig. Ez a része munkájának 1896-ban jelent meg s addig a legjobb összefoglalása volt a magyar őskorra vonatkozó ismereteinknek. A szerzőt régészeti tárgyalásaiban természettudományi ismeretei is támogatták. Könyve olvasmánynak is érdekes, feltevéseinek leleményessége, s látkörének szélessége miatt. Az a mód, a hogy a külön rézkor feltevését megczáfolja, szép példája a világos és meggyőző tudományos tárgyalásnak. Temesmegye történetét a római koron és a népvándorlás korszakán át is eredeti és az általános történetre tanulságos módon tárgyalja. Figyelemre méltó pl. az, a mit Priskos követsége útjáról és Attila főhadiszállásának helyéről mond. A nélkül, hogy fitogtatna eredetiséget, egyszerű hangon jól átgondolt, új eredményeket nyújt az olvasónak. Az életben is nemes egyszerűség, lelki alázatból származó nyájasság jellemezte modorát s egész egyéniségét. S a mint ő tisztelte az elhunyt jelesek emlékét, úgy marad meg az ő emléke is mind azok lelkében, a kik jól ismerték, vagy a kik csak tudós érdemeinek voltak tisztelői.

A. D.

Bachmann Adolf †

1914 október 31-én halt meg; a prágai német egyetem tanára volt, számos történelmi munkái és politikai munkássága által is ismertté tette nevét. 1849 január 27-én született Kulsamban (a tiszta német egeri kerületben), 1868—71-ig a prágai német egyetemen főleg Höfler tanítványa volt. 1880-ban ugyanoda az osztrák történet rendkívüli tanárának nevezték ki és a mikor e főiskolát 1882-ben német és cseh egyetemekre osztották, a német egyetemen foglalt el tanszéket s itt tanított haláláig. (1885 óta mint rendes tanár.)

Mint kutató Bachmann a történetnek leginkább ezt a két területét művelte: a XV. századi német-osztrák történet és Csehország története a középkorban. Höfler hatása alatt először is Podiebrad György cseh király életrajzát kutatta és e kutatásai lényeges pontokban igazították helyre Palacky Ferencz előadását (Csehország történetében).

Első munkája 1876-ban jelent meg: «Ein Jahr böhmischer Geschichte» (az Archiv für Öst. Geschichte 54 kötetben); ebben foglalkozott Podiebrad György választásával, koronázásával és elismertetésével és kimutatta, hogy György koronázása előtt mire kötelezte magát a katolikus egyház iránt; 1878-ben megjelent könyvében (Böhmen und seine Nachbarländer unter Georg v. Podiebrad 1458—61) igen behatóan ismerteti Györgynek azt a törekvését, hogy a cseh királyságon felül még a német koronát

is elnyerje. E könyvhöz egy nagyobb munka sorakozott, mely Bachmann eredeti terve szerint, a XV-ik századbeli osztrák történetet foglalta volna össze. De a munka közben a terv változott, a cseh király megint az első helyet foglalta el s az osztrák történetből kifejlődött a német birodalom története Csehországi György korában. 1884-ben jelent meg az első kötet ilyen czímen: «Deutsche Reichsgeschichte im Zeitalter Friedrichs III und Maximilians I.», 1894-ben a második. A munka csak a politikai történetre szorítkozik, az 1461 éven kezdődik, a hol «Böhmen und seine Nachbarländer» végződött és 1486-ig terjed, I. Miksa németországi választásáig.

A munkának majdnem kétharmadrésze az 1461—76. évekkel foglalkozik, azaz a Podiebrad György haláláig terjed és azok a fejezetek a legjobbak, melyek a cseh királlyal foglalkoznak. A levéltári kutatás közben, mely e munkát megelőzte, Bachmann gazdag okirati anyagot gyűjtött a XV. századdal és érdemeket szerzett azzal, hogy ez új forrásokat közzétette a Fontes Rerum Austriacunarum (Abt. II. Bd 42, 44, 46) három kötetében. E kötetek anyaga az 1440—1482. évekig terjed s különösen az 1450—1463. s az 1471—77-iki évekre becses. Azonkívül B. számos nagyobb és kisebb adalékot közölt a XV. század német és osztrák történetéhez, a melyek közül a tárgy fontossága miatt különösen kiemelendő: «Die deutschen Könige und die Kurfürstliche Neutralität 1438—47», mely a német királyok és fejedelmek viselkedését ismerteti a baseli zsinat és IV. Jenő pápa viszályában.

Ez után B. más feladathoz fordult: a Heeren és Ukertől alapított gyűjteményes vállalat (Geschichte der europäischen Staaten) számára meg akarta írni Csehország történetét. Tudatos ellentétben Palackynak felfogásához és előadásához oly könyvet kellett írnia, mely nem a németek vagy csehek története lett volna Csehországban, hanem az országnak állami és művelődés története egyenlő tekintettel mind a két nemzetre. A munkának két terjedelmes kötete jelent meg 1899. és 1905. E kötetekben a szerző elbeszéli Csehország történetét kezdettől fogva 1526-ig. Habsburgi Ferdinándnak cseh királyvá választásáig. Bachmann hosszú éveken át hozzászokott a XV. század politikai történetével való foglalkozáshoz s így természetes, hogy nagyobb munkájában is az állami és udvari történetet helyezi a tárgyalás középpontjába s szívesebben foglalkozik a politikai és egyházi eseményekkel, semmint az alkotmány és gazdaság történetével. Mind a mellett a munkának különösen második kötete igen értékes. Meg kell még említenünk az értekezések sorozatát, a melyben B. Csehország történetének forrásait behatóan tárgyalja.

Nem lehet feladatunk az, hogy politikai pályáját is méltassuk; csak néhány szót erről. 1902-ben választották Bachmann-t a cseh tartománygyűlésbe és 1906-ban az osztrák Reichsrathba. Mind a két helyen nagy buzgalommal teljesítette kötelességét és folyton előmozdította nagyban és kicsinyben a németek ügyét Csehországban. Heves és fáradhatatlan ellensége volt a cseheknek.

• Határozott és hajlíthatatlan magatartásával fontos kérdésekben majdnem döntő szerephez jutott; emlékezzünk csak a cseh tartománygyűlésben történetekre a német obstructio kezdetén (1903 október) és Bachmann levelére Gróf Stürgkh-höz (1914 február). Így dolgozott Bachmann Csehország középkori és újkori történetén, mint kutató és mint politikus.

Prága.

STEINHERZ.
egyetemi tanár.

Felelet dr. Erdélyi Lászlónak «Árpádkori Társadalomtörténetünk Legkritikusabb Kérdései»-re.

III.

Most azután rátérek, Erdélyi új társadalomtörténeti rendszerének tulajdonképeni «legkritikusabb» 12 kérdésére. De mivel a papiros és a t. szerkesztő úr türelme egyaránt fogytán van, az alábbiakban mindig csak a dolgok lényegével foglalkozhatom, úgy azonban, hogy azért egyetlen fontosabb ellenvetés se maradjon czáfolatlanul. Kérdései közül elüljáróban a 3-ikat (Tört. Sz. 1915 : 218—220, kinyomat 83—85.) veszem elő, arról, hogy «helyese-e a *félszabad* elnevezés?» Nem hogy vitáznak vele, a ki ez elnevezést chimærának s annyira mulatságosnak hiszi, hogy még személyeskedésre is fölhasználja. Nem. Egyszerűen csak rámutatok arra, hogy Erdélyi az európai jog- és társadalomtörténetnek még a tudományos terminológiájában is mennyire járatlan, mikor egy ilyen általánosan használt tudományos műszót sem ismer. Amde ő hajlíthatatlan és a «félszabad» használatát, még a külföldön is, csak abban az esetben engedi meg, ha e szó és kifejezés az egykorú kútfőkben is csakugyan előfordul.¹ Csakhogy a szavaknak illetén, a belső tartalom rovására üzött szinte babonás tisztelete mellett, elsősorban maga Erdélyi járna legrosszabbul. Mert hiszen akkor a XI. század társadalomtörténetéről, fejlődéséről, társadalmi rétegekről, bérldosztályról stb. írni neki sem volna szabad, mivelhogy mindezeknek, akkor még hírét sem hallhatták. Meg azután mi jögon nevezné el az udvar-

¹ Azt azonban Erdélyi nem tudja, noha az esetet már *Békefi* A rabszolgaság Magyarországon, 1901. 21. l. megemlíti, hogy a félszabadság fogalma nálunk csakugyan (1256) meg is voll. persze a szónak akkori és nem a mai tudományos értelmében. Tudniillik szabad nőnek rabszolgától született gyermeke, a «partus sequit ventrem» középkori jogelv szerint, ha leány volt, teljesen szabad lett, de ha fiú volt, akkor már csak *félig* lón szabaddá (cuius infantis *medietas materno* cedebat *libertati*) az anyja után, másik felére pedig a rabszolga-apa gazdája, ura tartott igényt. Ezért korlátozták nálunk is annyira a rabszolgák házasodását, számon tartván egyúttal az azokból származókat.

nokokat, várjobbágyokat, servienseket és megannyi tömérdek más népet szabadosoknak, holott maguk a kútfők sohasem hívták ekkép stb.

Egyébiránt a félszabadok problémája inkább az 5-ik (Tört. Sz. 1915 : 224—226., knyt 89—91.) kérdésnél: «melyek a szabadok osztályai a XI. században?» válik időszerűvé. Erdélyi itt. régi elveihez híven, XI. századi törvényeink *liber*-jei közé még a nemeseket s az ország legelőkelőbb urait is beleszámítja. Ezzel szemben Hóman Bálint (Az első állami egyenes adó 1912. 17—19. lapon és a 2. jegyzetben; = T. Sz. 1912 : 175—177.) a törvényekből és oklevelekből részletesen kimutatta, hogy a *liberi* nem valódi szabadokat, hanem csak félszabadokat jelent, kik Kálmán és Szent László törvényeiben legtöbbször a rabszolgákkal vannak szembeállítva. Csupán Szent István törvényei közül volna szerinte hét olyan cikk, melynek *liber*-e épen úgy vonatkozhatnék minden szabad emberre, mint csupán a félszabadok osztályára; jóllehet, ezen hét cikkből mindjárt négyet maga Hóman is helyesen a félszabadokra vonatkoztat. Ámde semmi kétség, hogy a hátralevő három cikk is nyilván csak félszabadokra utal. Így a Sz. István II. 13-nak legrégibb admonti (= Adm. I. 14.) szövege. valamint a II. 41. (= Adm. II. 7.) is a *liber*-t ismét csak a servussal állítja szembe, míg a II. 37-nek admonti (= Adm. II. 4.) szövegében a *liber* szó helyett *liberari* áll a törvénycikk admonti címének megfelelően. Ennélfogva teljes határozottsággal kimondhatjuk, hogy XI. századi törvényeink *liber* elnevezése csupán a félszabadokra vonatkozhat. Legrégibb okleveleink (pl. 1131 körül, 1138, 1146, 1152, 1153, 1158 körül stb.) is úgy mutatják be a *liber*-eket, mint a kiket el szoktak adományozni. De a *liber*-ek gazdasági és társadalmi valóban félszabad helyzetét legjobban Kálmán I. 80. és Sz. László I. 30. t.-cikke jellemzik. Az első (a hospes-en kívül) másféle *liber*-t nem is ismer, mint csak az olyat (*liberi quique, ac hospites — qui in terris laborant aliorum*), a ki a más földjén munkálkodik, tehát a földesúr földbirtokától függ. A másik, viszont azokat a *liber*-eket tünteti fel, a kik püspökök és comesek személye körül végezvén szolgálatot (*liberi vero cuicumque episcopo vel comiti adheserint*) azoktól személyes függésbe kerültek. Kiegészíti ezt végül, az a harmadik még fontosabb körülmény, hogy e néposztály a legrégibb idő óta külön adót is fizetett, az úgynevezett szabad (*liberi denarii*) denárokat. Erről alább bővebben lesz még szó, most egyedül arra utalok, hogy Erdélyi fönti elmélete, éppen ezen a ponton keveredik a legsúlyosabb ellenmondásba, midőn egyfelől a nemeseket s elő-

¹ Másutt (T. Sz. 1915 : 335. nyomtat 93.) Erdélyi Sz. László II. 11. törvényéből akarja bizonyítani a nobilis és liber azonoságát az «*alii vero*» alapján, holott ez nemcsak a *liberi*-re, de amit elhallgat a *servi*-re és csupán mint a nobilis vagy miles kíséretében lévőkre vonatkozik, tehát inkább az azonosítás ellen bizonyít.

kelőket is a *liber*-ek osztályába akarja becsömöszölni, ámde már e néposztály adózását a nemesekre még ő sem meri (T. Sz. 1915 : 509., knyt 138.) kiterjeszteni.

«Szabad-e a vulgaris, pauper, plebeus?» ez a 4. (T. Sz. 1915 : 220—223. knyt. 85—88.) kérdés. Erdélyi itt hosszas törvénymagyarázatokba bocsátkozik annak bebizonyítására, hogy miként a nemes, úgy a vulgaris, pauper és plebeus¹ is a szabadok néposztályába tartozott s itt a közsabadok legalsóbb alosztályát képezte. Már ez elnevezések értelme is elárulja, hogy itt *egység* néposztályról szó sem lehet, hanem inkább különböző rendűeknek : szegényebb, legalsóbb rétegéről; a kik épen úgy lehettek letelepített rabszolgák és szabadosok, mint (nem valódi) szabadok. Hiszen Sz. István I. 35. t.-cz. szerint kunyhókban (*mansiuncula*) laktak és vérdíjul legtöbbnyire öt tinót fizettek, vagyis ugyanannyit, a mennyivel Sz. I. II. 6. t.-cz. szerint a rabszolga válthatta meg az orrát és fülét. Erdélyi végül még azzal is akarna érvelni, hogy míg a vulgaris, pauper, plebeus vérdíját ismerjük, a rabszolgának² egyáltalán vérdíja sem volt. Különös. «Egyházi földesúr és szolgái» című értekezésében még hévvel bizonyítja (6), hogy: «Szabad ember és *szolga vérdíja* közt nincs lényeges, hanem csak fokozati különbség». Persze, mert akkor még Acsádyval szemben azt vitatta, hogy a rabszolgát mégis emberszámba vették, itt azonban a vulgaris, pauper és plebeus szabad voltának bizonyítására, már a rabszolga-vérdíj letagadását látja célravezetőbbnek. Külömben e vérdíjat illetőleg elég legven Hóman Bálint korszakalkotó «Magyar Pénztörténeté»-nek 14. fejezetére hivatkoznom, illetőleg a Századok 1916. évfolyamában megjelent mutatóványra, a hol a 122. l. 1. jegyzetében a rabszolga vérdíjáról (mely t. i. egy rabszolga árával ért föl) van szó, Erdélyi két másik, szintén idetartozó gyökeres tévedésének kimutatásán kívül.

«Mi a szolgaság és szabadság igazi jegye?» Erdélyi erre a 2. (T. Sz. 1915 : 212—218., knyt 77—83.) kérdésben akar megfelelni. De sajátságos, milyen rossz néven veszi tőlem, mikor arra az előítéletére rámutattam, hogy a szabadság egyedüli kellemét s bizonyítékát a szabad költözésben látja s mennyire tiltakozik ekkora egyoldalúság ellen, és mégis — ebben az egész fejezetben nincsen egyébről szó, mint egyedül a szabad költözés jogáról. Hát hiszen becses jog volt ez, csakhogy elmélet-

¹ Idetartoznak még a XI. sz.-di törvényekben említett *tenuis*, *minor*, *colonus*, *villanus*, *rusticus* és a cselédféle *lixa* is, melyet Erdélyi még most is (T. Sz. 1915 : 339., knyt 97.) lábas jószággnak fordít, holott ép a tőle idézett Sz. László III. 21. t.-cz. az ilyen *lixának*, lopás vagy más gonoszsága miatt való bujdosásáról beszél!

² Jól tudom hogy a régi magyar nyelv csak szolgát, nem rabszolgát ismer, mégis erre, nekünk mint *tudományos műszóra* okvetlenül szükségünk van, mert csak ez fejezi ki teljesen azt a fogalmat amire a szolga szó önmagában nem képes és csak félreértésekre ad okot.

ben mindig többet ért, mintsem a gyakorlatban, mivel egyoldalúan nem volt érvényesíthető és különböző jogi és gazdasági föltételektől függött. S egészen természetes, ha azt hiszem, hogy ezek a föltételek, mentül régibb korba megyünk vissza, annál kevésbé lehettek meghatározva és az általános gazdasági helyzet is bizonytalanabb lévén, a szabad költözködés joga annál kevésbé érvényesülhetett s annál könnyebb volt azt kijátszani. Erdélyi azonban, tettetett fölháborodással azt akarja rám fogni, hogy én az ilyen állításokkal a XIII. század végén dúló erőszakoskodásokat akarom a XI. századra alkalmazni. Hiszen épen a XI. század volt a legválságosabb, a mikor a közbiztonság annyira megrendült, hogy csak Szent László drákói törvényei tudták megfékezni. Ilyesmikre már a XIII. században nem volt szükség. Ellenkezőleg, a szabad költözés jogára és gyakorlatára nézve a XIII. századot a XI-nél hasonlíthatatlanul kedvezőbbnek tartom, mert hiszen maga e jog, nemcsak számos községi és városi kiváltságlevélben határozottabb s részletesebb megállapítást nyert, hanem az 1298. évi LXX. t.-cz.-ben (a melyről Erdélyinek sejtelme sincs, mert elsőül csak az 1397. évi törvényt ismeri T. Sz. 1915 : 217., knyt 82.) még köztörvény erejére is emelkedett. A mi pedig e jog gyakorlatát illeti, azt a két század közt össze sem lehet hasonlítani. Hiszen már a XIII. században a költözködés szabadságára nézve, a legtöbb vidéken bizonyos helyi jogszokások váltak uralkodóvá. Sőt e szabadságot maguk a földesurak is, a saját gazdasági érdekeik miatt, olykor egymással szemben is védelmezték. De a legfontosabb az, hogy akkor már voltak városok, melyek a költözködőknek és szabadabb életre vágyóknak mindennél biztosabb és objectivebb védelmet nyújthattak. Mi volt mindezekből a XI. században? úgyszólván semmi, a földesúr pusztja jóakaratan kívül. És ha Erdélyi a régi okleveleknek felszabadító formuláit sorakoztatja, hogy a felszabadított szabadon odamehet, ahová akar, akkor mellé kell állítanunk azon szavakat is, melyekkel e formulák rendszerint végződni szoktak és pedig nemcsak a föltételes, hanem még a teljes (pl. Haz. O., VIII. 179.) felszabadításoknál is, hogy t. i. a felszabadított ezen-túl (pl. 1141—61. *ubicunque servire voluerint, libere serviant*; 1146. *cuicunque voluerint liberaliter serviunt* stb.) szabadon *szolgálhat* annál, a kinél *szolgálni* akar. Mert ez a dolog lényege. A felszabadítottaknak s általában e kor szabad embereinek költözködési szabadsága abban merül ki, hogy máshol megint szolgálhatnak tovább. Teljesen a szolgálatra, a földesurak védelmére vannak utalva, a mi pedig, különösen telepedéseknél, nem ám holmi szerződések alapján, de egyszerűen a maguk alávetésével, az úr védelmébe bizakodva történt. Okvetlenül valakihez tartozniok kellett, mert máskülönben szabadságuk is koczkán forgott és szabad költözködési joguk önmagában — még az éhenhalástól sem menthette meg őket.

Erdélyi mégis, tekintet nélkül mindezekre, a szabadság igazi jegyét: a szabad költözésben, a szolgaságét pedig: a helyhez,

röghöz (már 1274-ben Knauz II. 29. «libertinis ascripticiis seu originariis glebe adherentibus», nem pedig, mint E. hiszi, csak Verbóczy korában) kötöttségben látja. Csakhogy e korban ezek a szempontok sem a szolgák, sem a szabadok különböző kategóriáinak és viszonyainak megértésére nem elégségesek. Mert hiszen e korszakot épen e két véglet: a rabszolga és a teljesen (nem félig) szabad közti közbenső, áthidaló jogviszonyok és helyzetek jellemzik és minden merev osztályozást kicsúfolnak. Például maga Erdélyi is (T. Sz. 1915 : 225—226. kny., 90—91.) elismeri, hogy Sz. István II. 50. törvénye olyan rabszolgáról szól, kit a király, birtoka vagy megyéje élére állított s ennelfogva tanuskodását mint más comesekét rendelte elfogadni. A szent király, ki e törvényével is Nagy Károlyt (quibusdam servorum suorum — curam tradidit regni), idézve Waitz, Deutsche Verfassungsgesch. III. 384. l. 2. jegyzet) utánozta, egyúttal a rabszolgának új típusát teremtetten meg, mellyel szemben Erdélyi tanítása a szolgaság és szabadság *igazi* jegyéről nyomban csütörtököt mond. Mert hiszen röghöz kötött *rabszolgáról* van itt szó, a ki ennek daczára legalább, is addig, míg hivatala tart, nemcsak föltétlenül szabad költözési joggal bír, hanem a teljesen *szabadok* közé s ott is egyszerre a legmagasabb állásba kerül. De viszont másrészt mekkora tömegét ismerjük az olyan *szabadoknak*, egy sereg néposztály (pl. miles, várjobbágy, egyházi jobbágy, magán serviens stb.) tagjait, kik valamely intézménynek vagy személynek voltak lekötve és a kiknek ennelfogva, épen költözési szabadságuk legalább is azon időre korlátozva volt. Itt is, a különböző jogviszonyoknak olyan complicatiojával állunk szemben, melyekre a szolgaság vagy szabadság közönséges normái szintén nem alkalmazhatók, vagy máskülömben a legferdebb megítélésben fognak részesülni, a mint ezt mindjárt Erdélyinél látni is fogjuk.

Ez átvezet bennünket ugyanis a «Mit jelent a miles?» című 8-ik (T. Sz. 1915 : 481—486., kny. 110—115.) kérdésre. Mert hiszen a szabad embereknek azt a tipikus szolgálati viszonyát, mely őket szabadságuk dacára, egyoldalúan föl nem bontható, szoros személyes függésbe hozta, épen a *miles*-ek által, Szent István törvényeivel jut legelőször a magyar társadalomba. Persze Erdélyi, e fejezet utolsó két bekezdésében: e mileseket, szintén ama bizonyos halvaszületett honfoglaláskori (!) frank—szlovén—morva (!) «várőrök» (!) utódainak és e szerencsétlen «várórszervezet» (!) fenntartóinak mondja. De miután ezt az egész történetellenes, képtelen elméletet már Feleletem II. közleményében kivégeztem, vele tovább foglalkozni fölösleges. Csupán mivel itt akkora göggel hangsúlyozza, hogy «historikusainknál már szinte axiómává lett az a tétel, hogy a miles, vitéz, csak szabad magyar lehetett», rá kell mutatnom arra, hogy maga Erdélyi is «Magyarország társadalma XI. századi törvényeinkben» műve 64—65. lapján, szintén e lesajnált historikusok között foglal helyet. Azt a czélzatos ráfogását pedig, kereken vissza kell utasítanom, mintha én is, valaha miles alatt szabad magyart értettem volna. Ellenkezőleg, annyira

nem, hogy még a miles magyar elnevezéseit is szláv (vitéz) és német (polgár) eredetűeknek s őket a királyi megyékhez tartozóknak vallottam. Legföljebb most majd, utólag, talán abból az esetleges félreértésből böngrészhet ki valami ellenmondásfélét, mikor Válaszomban azt írtam, hogy XI. századi törvényeink csupán egyféle milest ismernek. De ott nem volt terem annak kifejtésére, hogy ilyen törvényekül én, sem Sz. István intelmeit, sem Kálmán király I. törvényének előszavát nem tekinthetem. Hiszen ezek nem törvények, hanem irodalmi művek, melyeknek terminológiáját tehát elsősorban rendes *irodalmi* értelmükben kell venni, nem pedig maguknak a törvénycikkeknek jogi terminológiájával azonosítani és összekeverni. Ezt tette most Erdélyi, a minek az lett a következése, hogy míg azelőtt törvényeinkben egyidejűleg kétféle milest különböztetett meg, most már holmi fejlődést képzel valami Sz. István-féle «szabados»-milstől a Kálmán-kori állítólagos «lovag»-milesig, különösen a Kálmán I. törvényének előszavában emlegetett, beháborúkat előidéző milesek miatt. Másik idézete, a Kálmán-féle I. 65. törvénycikk ilyesmire föl sem jogosíthatja, mert hiszen az egyház dolgaiba a comes avatkozik bele, nem pedig a miles, a ki itt csupán a comes egyszerű közege, a hogyan őt többi igazi törvényeink ismerik. Erdélyinek ezekre alapított fejlődéselmélete, melyről egyébként e polémiája elején (T. Sz. 1914:521., knyt 7.) még sejtelve sem volt, máskülönben is mesterkélte. Hiszen a Sz. István-féle intelmek milese, ki princepsok és comesok társaságában van és velük azonos jogokat élvez s ugyanolyan kötelességei vannak, semmivel sem lehetett alábbvaló a Kálmán-féle előszó beháborúkra hajló milesénél. Vagy mind a kettő lovag, vagy egyik sem az. Mert mind a két miles nem jogi műszó, hanem elsősorban irodalmi termék. Szerzőik e szóban, a társadalom egész hadakozó részét akarták kifejezni, a királyi család és udvar tagjaitól kezdve a legutolsó fegyverfogható emberig, akár királyi vér vagy ország-nagy, akár nemes, szabad, hospes, vagy akár hivatásos, igazi miles is lett legyen. Sőt maga a király is a milesek közé tartozott, mivel krónikáink szerint, Hunt és Pázmán testvérek, Sz. Istvánt német szokás szerint karddal (gladio militari accinxerunt) felövezték s ekkép milessé avatták, a mely szokás elterjedésére még az Intelmeknek (IV.) épen a milesekre használt «tua dilectione *cingulati*» szójátéka is utal. A milesnek ez a közirodalmi jelentése természetesen később is használatos volt. Ezt értik a többi írók, de sőt olykor még oklevelek is, pl. II. Endréé, midőn 1218-ban (Knauz, I. 216.) megvallja, hogy a vármegyék gazdag jövedelmeit, örökségek gyanánt «nostris baronibus et militibus» elosztogatta.

A törvények milese ellenben annyira különálló s egyöntetű tipikus jelenség, hogy ez, az irodalmival össze sem cserélhető. Szent István törvényeiből ki is lehet érezni, hogy e típust, a nyugati hűbérius társadalomból ő ültette át hozzánk, mert igen nagy súlyt fektetett arra, hogy országában minél inkább elter-

jedjen. «Akarjuk (Volumus), — mondja I. 23. t.-cikkében — hogy minden seniornak meg legyen (ut *unusquisque senior suum* habet *militem*) a maga milese s ezt senki rá ne beszélje, hogy eddigi seniorát elhagyván, ő hozzá szegődjék, mert ebből pör lesz.» A saját mileseiről pedig a szent király (I. 7.) kijelenti, hogy azok csak úgy, miként a királyi méltósághoz tartozó többi javak és rabszolgák (res, *militēs*, servi), ezentúl is megingathatatlanul épségben (permanere immobile) maradjanak. Egybevetve a mileseinket illető rendelkezéseket, a mintául szolgáló németországi intézménnyel, melyről Erdélyinek annyira elavult és zűrzavaros fogalmai vannak, bármily vékony, de eddig még sem sejtett fény árad ebből Szent István intézkedéseire, sőt okaira és céljaira egyszersmind. Így az a törvény, hogy minden úrnak (senior) saját milese legyen, voltaképen nem egyéb, mint erre való királyi engedély. Németországban ugyanis *ministeriálisok* tartása csak az egyházi s világi fejedelmeknek és grófoknak volt megengedve, kik uraiknál elsősorban udvari, de a háborúban hadi szolgálatot is teljesítettek. Másutt azonban, főleg déli és nyugati Németországban, s különösen a bajor és osztrák földön, a többi nemesek is tarthattak ilyen szolgáló embereket, kiket nem ministeriálisoknak, de *miles*-eknek neveztek és kizárólag katonai és helyőrségi szolgálatra alkalmaztak. Jellemző tehát Szent Istvánra, hogy ő, nem udvara fényére s személyzetének kiegészítésére gondolt, hanem ebben a katonai szempont vezérelte, midőn szolgáló embereiül: a mileseket választotta. Nemcsak mert földrajzilag is közelebb estek hozzá, hanem mivel hadi erejét részint a közvetlenül tőle függő, részint az uraknak tartani engedett milesek útján kívánta gyarapítani. Csakhogy ez által már, határozottan hűbéri elem kovásza került bele az ősi magyar társadalomba és a személyes fölkelés mellett a közvetett hadkötelezettség is előállott, melylyel t. i. e kötelezettség a személyről lassankint a birtokra is kezdett átszállani. A milesek hűbéri jellege sehol sem domborodik ki annyira, mint Sz. István II. 11. t.-cikkében (*Siquis autem militum, suum spontaneum donum, dicens sibi vi ablatum, mendax extiterit, ex hoc careat et insuper tantumdem solvat*), melyet eddig annyira félreértettek s így Erdélyi is azelőtt (Magy. társad. XI. sz.-di törvényeinkben 64. 65.) királyi (!) adományra (!), most meg (T. Sz. 1915: 482—483. kny. 111—112.) egyháznak (!!) ígért adományra (!) magyarázza. Pedig itt egyszerűen olyan milesről van szó, a ki (urától) önként adott *ajándékot* kapván, azt hazudta, hogy azt erőszakkal elvették tőle, e miatt tehát ne csak az ajándékot veszítse el, hanem még ugyanannyit fizessen rá. Mert nyugaton is, az ilyen ministeriális és miles nem zsoldot kapott, hanem a teljes ellátáson, ruhán s olykor egyéb felszerelésen (fegyver, ló) kívül, időnként ajándékban részesült, mely pénzből is állhatott. Hosszabb szolgálat után pedig, már *beneficiumra*, azaz hűbéri jellegű birtokadományra is igényt tarthattott. Nálunk persze ilyen részletes adatok e korból még hiányoznak, de mileseink ajándéka nagyjából hasonló állapotokra

enged következtetni. Nálunk is emlegetik (Sz. István I. 35.) a miles udvarházát (*curtim vel domum*) és a különböző vétségért reárott birságok is, közepes vagyonúnak (miles vel *alicuius vir ubertatis* I. 15.), a comes és a köznép között állónak tüntetik föl. Leggyakrabban, a comesektől függő s fegyelmi hatóságuk alá tartozó mileseket emlegetik Sz. István törvényei, mint a kik által, másokon hatalmaskodásokat vitetnek végbe s a szabad embereket szolgaságha hajtják. Ámde e törvények, a comesek ellen is védelmet nyújtanak a milesnek, midőn ellenük fellebbezési jogot engednek és a tőlük erővel elvett dolognak kétszeres visszatérítésére kötelezik a comeseket, sőt még olyan esetről is van szó, a hol a miles megölte comesét. A comes és miles közti szolgálati viszonyban, a comes legtöbbször csak a király személyét képviseli ugyan, de e viszony a közvetítés daczára is, csakúgy mint a senior és miles között. hűbéri természetű, mert első sorban az úr, illetőleg a király iránti *hűségen* alapszik, mint a hogy pl. az altaichi évkönyvek az 1041. évnél kifejezik: «*tam fidelis illi maneret, quam miles seniori esse deberet*»; és a melyet bizonyynyal nálunk is, mint Németországban a miles eskü alatt (*sacramentum quod ut miles domino juraverat*) fogadott meg urának. Ettől fogva aztán, az úr és miles közti viszony egyoldalúan föl nem bontható többés a milesek, mint külföldön, az úr családjának tagjául és birtokának tartozékául tekintetnek. Helyzetük és tekintélyük a társadalomban, mindenekelőtt uruk társadalmi helyzetétől s tekintélyétől függött, sőt függésük s alárendelt helyzetük is az által szorul leginkább háttérbe, a mikor uruk nem magánszemély, hanem intézmény, milyenek nálunk a király, királyi megye és az egyházak voltak. Szent István I. 25. törvényéből kitűnik végül az is, hogy ha a miles máshoz szökött, urának jogában állott őt kinyomozni és visszakövetelni, csak úgy, mintha az úrnak bármelyik szökevény rabszolgájáról lett volna szó.

Erdélyi, régi megcsontosodott előítéletéhez képest, a Szent István-kori mileseket egyedül ezen I. 25. t.-cikk alapján most is mindenütt (T. Sz. 1915: 214., 482., 485., 503., knyt 79., 111., 114., 503.) szolgarendűnek hirdeti. Pedig minden adat arra vall, hogy *szabadok* voltak. Mert hiszen ha őket, Sz. István intelmeinek (IV.) mileseivel, vagyis a legelőkelőbbektől kezdve az ország összes harczosaival, teljesen nem is azonosíthatjuk, semmi kétség, hogy a törvények mileseinek szintén ebben a diszes harczoló rendben («*ordo militaris*», mint a németek írták) kellett helyet foglalniok. Mikor tehát Sz. István akkép inti fiát, hogy e harczosok közül senkit szolgaságra ne vessen (neminem in servitutum redigas) és senkit rabszolgának (vel *servum nomine*) ne nevezzen, világos, hogy a hivatásos miles osztály tagjai sem lehettek szolgarendűek. Ilyen ferde föltevést kizár az is, hogy bár a hadiszolgálat nálunk is mindenkor nagy becsben állott és tisztességnak örvendett, de Németországban valóságos cultust űztek belőle. Szent István tehát onnan, nemcsak a milesek intézményét vette át, de velük együtt a hadviselés cultusát is, annak symbolikájával.

(pl. karddal övezés) egyetemben.¹ De mivel a milesek külföldi eredetét még Erdélyi sem tagadja, már csak ezért is, mint szabadoknak kellett hozzánk bejönniök hospesekül, kiknek szabad volta mellett Erdélyi mindig oly hévvel kardoskodik. Pedig a hospes a milesnél jóval alacsonyabb becslésben részesül már Sz. István intelmeiben is. Míg t. i. a miles a 4-ik helyen van, a hospes a 6-ikra került. A törvények is előbb szólnak a milesekről (I. 23.), mintsem a (I. 24.) hospesekről és ez az arány később is megmarad, sőt midőn már a milest civisnek, várjobbágnak hívják, még inkább fokozódik. Szent László II. 11. törvényében a miles a nobilis-sal együtt azonos módon szerepel, sőt kíséretükben rabszolgák mellett liber-ek is találhatók. Erdélyi ugyan, itt a miles szót, az I. 41.-ben történt képtelen betoldás miatt szintén ilyenek tartja, de minden igaz ok nélkül. Fontos még az is, hogy Sz. László I. 30. törvényében a *liber*-eket ugyanolyan szolgálati viszonyban (cuicunque *episcopo* vel *comiti adhererint*, sicut *cis placuerit*, ita habeantur) találjuk, mint a mileseket, tehát szintén legalább is szabadoknak kellett lenniök. Épen Sz. László 1091-ben egyik milesét küldte követül a pápához. Egyébiránt a Sz. Lászlós még inkább Kálmán-kori milesről még Erdélyi is elismeri, hogy «közéállott az akkori nemeshez». Pedig ez a miles, semmi vel sem volt különb a Sz. István-korabelinél, hiszen ezen idő alatt, a mintául szolgáló német miles helyzete sem változott. Lássuk végül közelebbről Sz. István I. 25. t.-cikkét, mely az urától elszakított miles nyomozásáról és visszaköveteléséről szól és a mely Erdélyit arra a képtelen következtetésre készíti, hogy az e korbéli milest alábbvalónak, szolgarendűnek tartsa. Ennek is, csak az az oka, a mire Feleletem (I.) elején már rámutattam, hogy társadalomtörténeti következtetéseit csakis a XI. századi törvényekből vonta le, mielőtt még a többi kútfőket s az egyes intézmények későbbi fejlődését ismerte volna. Pedig itt e kérdésnél, bő analogiákat nyújtott volna Szekfü alapvető jeles tanulmánya a «Seriensek és familiárisok»ról, melyet pedig meg is bírált, de úgy látszik még sem értett meg. A Szent István-kori milest csak azért tartja szolgarendűnek, mert az ura nyomozhatta

¹ Hogy egyáltalán mennyire elferdült fogalmai vannak Erdélyinek, a hadviselés jelentőségéről hazánk művelődéstörténetében, arra találó például szolgál az a vitája, melyet «Az első állami egyenes adó» 50. lapján Eckharttal folytat, ennek ama helyes megállapítása ellen, hogy a hadiszolgálat volt nálunk, minden szabadság erkölcsi alapja. «Az országot ugyan fegyver szerezte meg — vitája elkese-redetten E. — de már a Szent Istvántól megalapított keresztény állami rend általában *nem a harczyi erényekre* (!), hanem a *békés* művelődésre *akart támaszkodni* (!). Szent István a nemesekben *békés* (!), *okos* (!), *szorgalmas* (!) földbirtokosokat (!) és *művelődő* (!) keresztényeket akart (!) látni, azért legszigorúbban üldözte (?) a karddal való viaskodást.» Így érti meg aztán az ember, hogy E. rendszere miért éppen az országot fenntartó hadviselőket kárhoztatja szolgaságra. Nyilván ilyen «művelődéstörténeti» lenézésből!

és bárkitől visszakövetelhetette, abban a teljesen téves hitben élvén, hogy ilyesmi szabad emberrel soha meg nem eshetett. Szekfü pedig (68. 69.) a XV. századi törvényekből kimutatja, hogy kétségtelen *nemes* embereknek, míhelyt valamely úrnak szolgálatába állottak, attól kezdve nem volt meg már a teljes személyes szabadságuk. Az 1435. évi VI. 6. t.-cz. 3. §-a a földesurakat teszi felelőssé a szolgálatukban állók által okozott károkért, de fölhatalmazza, hogy az ilyen károkat azon embereiken megvehetik s e célból őket fogságra is vethetik «*non obstante nobilitatis privilegio*». Az 1471: II. t.-cz. a nemesi szabadság felfüggesztésével s letartóztatással sújtja azt, a ki (si aliqui *nobilium* factores fuerint et alias *servitio suo non completo*, ab eorum dominis *recesserint*, quia tunc *detineri* possint) az úrral szolgálati viszonyban állott és *szolgálatát be nem töltvén*, urától *eltávozott*. Az 1486: XXXIV. t.-cz. pedig azt az urat, a ki ilyen *szökevény* *servitort* *megfogad*, inti, hogy az olyat előbbi ura *visszakövetelésére*, a servitor kétszeres vérdíjának terhe alatt, azonnal bocsássa el. Mindez pedig nemcsak a XV. században történt, hanem meg volt mindig, a mióta csak ilyen hűségeskün alapuló szolgálati viszonyok léteztek, mivel azt e viszonyok természete követeli. Midőn pl. 1276-ban (Haz. O. VI. 224.) a hatalmas főúr Óvári Konrád, egyik ilyen szolgáló (nemes) emberét Tancs fiát, János *comes* bizonyos kihágásaiért elfogatta és csak 9 nemes, köztük 4 comesnek kérelmére és 21 márka erejéig való kezessége mellett bocsátotta ki börtönéből, ez megfogadta, hogy ha Óvárit *bármikor elhagyná* (*recederet*) s *hűtlenséget* (*infidelitatem*) vagy bármilyen kárt okozna, szőlőbirtoka legott Óvárira szálljon. De a legnevezetesebb az, midőn 1272-ben (Knauz I. 604—605.) V. István az esztergomi egyház összes *nemes* és *conditionarius* népeinek megparancsolja, hogy egyházukat híven szolgálják és hogy senkinek az országban (nusquam alias in regno nostro *alicui* possint *famulari*) *szolgálatába nem szegődhetnek*, ha pedig mégis megtennék s az egyháznak szolgálni nem akarnának, akkor az esztergomi egyház nádorának szabadságában álljon őket (*ubicunque capiendi et condemnandi eosdem*) bárhol *megfogatni* és *megbüntetni*. Mikor tehát *kétségtelen nemes* emberekkel, a nemesi szabadság fénykorában is megtörténhetett ugyanaz, a mit Szent István I. 25. törvénye a milesről mond, világos, hogy Erdélyinek ebből, a miles szolgarendőségére való következtetése — merő felületesség és képtelenség, a Szent László III. 2. és Kálmán I. 39. törvényének visszaköveteléseiből vont hasonló következtetéseivel (T. Sz. 1915: 489., 503., knyt 118., 132.) egyetemben.

«Volt-e bérlőosztály Magyarországon a XI. században?» képezi Erdélyinek 11. (T. Sz. 1914: 524—528., 1915: 35—40., 503—514., knyt 10—14., 51—56., 132—144.) kérdését, de erre adott felelete már valóságos visszaélés az olvasó türelmével. Ő ugyanis eredetileg (Első állami egyenes adó 31. Századok, 1913: 471.) azzal állott elő, hogy nálunk már a XI. században

egész osztálya volt a *szabad telepes bérlőknek*, kik kész-pénzért, királyi vagy földesúri földeket, *szerződés* alapján béreltek és *szabadon* jöttek-mentek. Én mindezt Válaszomban (T. Sz. 1914: 442—443.) kétségbevontam azért, mert hiszen Inama-Sternegg és Lamprecht tanúsága szerint, a haszonbérletnek olyan formája, melyről Erdélyi beszél, még a sokkal magasabb gazdasági kultúrával bíró Németországban is, csak a XII. században s csupán a legelőhaladottabb vidékeken s itt is eleinte igen szórványosan jelentkezett. Erre most már Erdélyi azt meri állítani (T. Sz. 1915: 39., knyt 55.), hogy «ha már külföldi analógiákra szorunk, akkor legalább tessék azokat jól megválogatni!» Mert szerintem, ezek a XII. századi német bérletek, *tőkével dolgozó nagy bérletek* voltak ama már «jóval későbbi korzakkból», mikor a *városok polgárai* meggazdagodva *tőkéjüket* a vidéken akarták kamatoztatni különféle bérletek alakjában. Hát ebből egy betű sem igaz! Németországban semmiféle városi tőkével dolgozó nagy bérletekről a XII. században szó sem lehet. Inama-Sternegg (Deutsche Wirtschaftsgesch. II. 203—204.) épen arra utal, hogy ezek a XII. században keletkező szabad örökbérletek elsősorban *kis paraszt-bérbirtokok* voltak, mert hiszen e bérletek főcélja a talajjavítás s a jövedelem fokozása lévén, a bérlő személyes gazdasági jártasságára fektették a fösúlyt. Előfordult hébe-korba az is, hogy valamely egyház vagy földesúr is bérelt, de akkor ennek mindig valami helyi vagy személyes okának kellett lennie. Lamprecht (Deutsches Wirtschaftsleben I. 938., 967.) pedig kimutatja, hogy azért fejlődött ki mindjárt inkább az örökbérlet, míg a földesurakra nézve előnyösebb időszaki bérlet, kezdetben, épen azért hiányzott, mert *igen nehéz volt tőkében gazdag bérlőket találni* s mert egyáltalán akkor *ilyen bérlőosztály még nem volt*. Lamprecht szerint *nagyobb bérletek* (I. 947., 972., 1257., 1445.) csak a XIII. század második felétől kezdve, a mindinkább fejlődő pénzgazdaság következtében állottak elő. Mert a mit Erdélyi, a *városi polgárságnak* és *tőkének* a vidékre való visszaáramlásáról, Grupp középkori kultúrtörténetéből (IV. 270. l.) idéz és mindenáron a XII. századba akarna áthelyezni, még pedig «pénzgazdaságból eredő *bérletek* alakjában», mindez ott csakis a XIII. században történhetett. Grupp sem érthette más korszakra, hiszen a Jahrbücher für Nationalökonomie 1906. évi 86. köt. 728. lapjára hivatkozik, a mely lapon dr. G. Caro cikke mind csupa XIII. századi adatot idéz. Meg azután e cikk *nem* is ám *bérletekről*, a hogy Erdélyi szeretné becsempészni, hanem a középkori városi polgárok vidéki földbirtokáról értekezik. Sőt magát Lamprechtet is fejemre akarná olvasni, ki t. i. az I. 620. lapon százalékokban az úrbéri telek jövedelmének a VIII. századtól kezdve a XIII. század második feléig folytonos (VIII., IX. sz.: 9·5, XII. sz.: 7·5, XIII. sz.: 4·2, és 2·4%) esését mutatta be. Ehhez aztán Erdélyi azt a magyarázatot fűzi, de persze úgy, mintha e bölcseséget is Lamprecht mondaná, hogy *ezért* aztán «már a XII. században kezdenek felhagyni az *úrbéres gazdálkodással*

s áttérnek a *tökével* dolgozó *nagybérlet-rendszerre*, mely legalább 6·2%-ot nyújtott». Pedig Lamprecht (I. 888., 889.) és Inama-Sternegg (II. 182., 183.) épen azt mutatták ki, hogy nem az úrbéres gazdálkodással hagytak föl a földbirtokosok, hanem a közvetlen urasági kezeléssel, mert hiszen a szabad örökbérletek nem mint Erdélyi képzeli, az úrbéres, hanem az urasági földekből teltek ki. Az úrbéres gazdálkodás pedig Németországban, még a bérletek legnagyobb elterjedése mellett sem (pl. Inama-Sternegg III/1. 56.) szűnt meg soha, hanem tovább is működött. Külömben Lamprecht az idézett (I. 620.) helyen, nemcsak az úrbéri telek jövedelmének esését tünteti föl, hanem egyúttal az urasági vagy másfajta szabad üzemből álló holdnak százalékos jövedelmét. És íme az is (VIII., IX. sz.: 2·4; XII. sz.: 1·72; XIII. sz. első fele: 2·1; második fele: 6·5%) folytonos s még az úrbéres üzemmél is nagyobb, sőt épen a kritikus XII. századnál legnagyobb esést mutat, míg a XIII. század második felében, és nem ám a XII. században, mint Erdélyi szeretné elhitélni, egyszerre magasra (de nem 6·2, hanem 6·5% erejéig) szökik föl, épen a szabad bérletek hatása alatt. Ugyanezt példázza Lamprechtnek (I. 890. l., 2. jzet) az összes német bérletek számának 1100-tól (igazabban 1112-től, mert ez a legelső) 1275-ig negyedszázadonként való összeállítása is, mely (s. 8., 9., 34., 35., 80. 1250—75-ig : 119.) szintén mindegyre fokozódó emelkedést tüntet föl, különösen a XIII. század második felében.

Tudatos vagy akaratlan ferdítés-e mindaz, a mit e kérdésben Erdélyi elkövet, nem kutatom, de bármely esetben jellemző rá nézve, sőt még azokra is, kik e fajta állításaiban vakon megbíznak. Persze, a mit általában a bérletek európai fejlődéséről szükségtelenül összehozott, az is részint elavult, részint meg nem értett olvasmányaiából származik. De mindez a sok beszéd, csupán arra való, hogy elterelje a figyelmet arról a gyökeres változásról és meghátrálásról, mely rendszerében a bérlők mivoltára nézve történt. Az oly fennen, készpénzzel fizető és szerződő szabad telepes bérlők helyébe, most már sokkal szerényebben, mindig (T. Sz. 1915 : 217., 220., knyt 82., 85.) csak úrbéres örökbérletekről s örökbérlő úrbéresekről van szó. Addig csavarta tehát vissza nagyhangú, a minden többi földesúri úrbéres nép fölött magasán álló «szabad bérlők osztályának» elméletét, a míg egyszerre csak elérkezett a Hóman és az én álláspontomra, mely ezeket is, csak földesúri kötelékek közt mozgó úrbéreseknek tudja elképzelni. Az örökbérlet s örökbérlő szavak pedig senkit se tévesszenek meg, mikor az annyira jól ismert úrbéresekről, úrbéri telekről s úrbéri viszonyról van szó. E viszonyt örökbérletnek, helyesebben örök haszonbérletnek, tagjait örök haszonbérlőknek nevezni, csak bizonyos jóakarattal lehetséges, legföljebb közigazdasági, de semmiesetre sem jogi szempontból, mivel e viszony csak némileg hasonlít a tulajdonképeni örök haszonbérlethez. De már az, hogy Erdélyi ezen úrbéreseket, egyedül szabad költözési joguk czimén, *szabad bérlőknek*, viszonyukat

a földesúrhoz *szabad bérlet*nek keresztelje, minden megengedett határon túlmegy. A mi úrbéreseink helyzete sem a XI. században, sem máskor egyáltalán nem lehetett azonos a most szóbanforgó s a XII. századtól fellépő német szabad örökbérlőkével. Mert hiszen azért voltak ők csakugyan *szabad* bérlők, s bérletük azért volt *szabad*, mert, mint Lamprecht (I. 926—928.) és Inama-Sternegg (II. 203.) kimutatták, az ilyen bérlőnek bármiféle személyes függése a bérbeadó földesúrtól örökre megszűnt. Nincs szó többé robotról, a családi viszonyoknak, a közlekedés szabadságának korlátozásáról a megszabott évi bérösszege s a közterhek viselésén kívül. Ezért képtelenség, a magunk, telekadóra, robotra és személyes függésre alapított úrbéri viszonyait *szabad* bérleteknek s úrbéreseinket *szabad* bérlőknek nevezgetni és föltüntetni.

De hiába végezzük ki, Erdélyinek, Németországban sohasem létezett XII. századi, városi tőkével dolgozó nagybérleteit, most aztán már a XII. század előtti épen annyira lehetetlen német *kisbérlők*kel áll elő, meg nem értett német gazdaságtörténeti olvasmányainak újabb gyümölcszeként. Ezeket ő, a Németországban, a Karolingok óta működő gyarmatosokban fedezte föl, kiket a német gazdaságtörténet ellenére, valóságos kisbérlőknek képez, «kik szabadon jöttek és szabadon távoztak». Sejtelme sincs tehát arról, hogy ezek, nem már mívelt, kész telkekbe ültek bele, hanem erdőket irtottak vagy mocsarakat száritottak évekig tartó megfeszített munkával, a míg termőfölddét tudták változtatni és akkor Erdélyi azzal biztatja őket, hogy szabadon távozhassanak! Az ő felhozott, nem ugyan XI. századi, de 1106. évi brémai adatában is, a hollandi gyarmatosok «*terram — actenus incultam paludosamque*» kapnak kiszáritani, a tenger felől töltésekkel megvédeni stb. Ezért részesítik aztán olyan rendkívüli, Erdélyitől nem értett kedvezményekben s ezért nem lehet szó itt bérletről sem, hanem egészen más alapról és jogviszonyról. Hallott még az Ostmarknak a IX. és X. században történt gyarmatosításáról is. No ez épen neki való lesz. Igaz ugyan, hogy ezt a «*Drang nach Osten*»-t épen a magyar honfoglalás akadályozta meg, de ő egyszerűen ráfogja, hogy «Szent István király idejében a *német colonisatio* (!) Magyarországra is áttolódott»; pedig a szent király alatt, itt szép számmal megfordult német, bizony nem azért jött ide, hogy erdőt irtson vagy mocsarat száritson. Még egy végső erőesztítés. Szent László I. 27. és 30. t.-cikke a szabadok (liberi) tizedéről szól. Ezen igen elcsodálkozik Erdélyi s titokzatosan azt kérdező, mi szükség volt erre? mindjárt rá is jön, hogy azért, mivel itt bizonyosan *új telepítés*ről van szó, tehát azok a szabadok csakis *új telepesek* lehettek. Elámulunk, hogy micsoda meséket tud kipréselni szegény XI. századi törvényeinkből. Hiszen Sz. László ezen egész 1092. évi I. törvénye, összes 42 cikke, kettő kivételével teljesen egyházi jellegű, természetes tehát, ha ennyi cikk közül legalább is 4 (27., 30., 33., 40.) az egyházi tizeddel foglalkozott, részletesebben,

mint addig történhetett. A mi pedig egyáltalán azokat az állítólagos XI. századi új telepítéseket illeti, először is Inama-Sterneggből (II. 25.) tudjuk, hogy Németországban is épen a XI. század az, a mely a többinél új telepítések, irtások dolgában leginkább visszamaradt. Az okát is (II. 30.) megmondja, hogy t. i. az ilyen gyarmatosításhoz jelentékeny emberfölöslegre volt szükség, már pedig erről Németországban a XI. században szó sem lehetett. A XII. században már sokkal népesebb, sőt e mellett, mindjárt e század elején, hatalmas arányokban indul meg a németalföldiek bevándorlása és gyarmatosítása. Az általuk elért nagyszerű gazdasági eredményeknek híre aztán olyan nagy volt, hogy már a nem németek is szívesen hívták magukhoz. Így kerültek onnan hozzánk is a legrégibb német gyarmatosok, 1143—50 között II. Géza király meghívására, t. i. a mai erdélyi szászok elődei, kik a későbbi szebeni tartomány lakatlan területein telepedtek meg. Azelőttől semmiféle nagyobb német bevándorlást nem ismerünk. Jellemző, hogy Kálmán I. 80. t.-cikke is, hospeseink között nem németeket, hanem szlávokat (sclavi) ismer. Szent László III. 2. t.-cikke meg a Csehországból idemenekült uzbekeket emlegeti. Egyébiránt e két király törvényeiből, ki lehet érezni még azt is, hogy annak a szerető gondozásnak, mely a hospesek iránt Szent István törvényeiben annyira megnyilvánul, náluk nyoma sincs többé. Sz. László I. 17., 31., II. 18., Kálmán I. 3., 4., 33., s még a Synodus Strigoniensis I. 21. t.-cikke is a hospesek bejövetelét és működését nem hogy elősegítenék, sőt inkább megnehezítik, sőt például Kálmán I. 4. törvénye kezes nélkül, az országra egyetlen jövevényt sem bocsát be. Én mindezekben, elsősorban, reactiót látok az idegenekkel s különösen a németekkel szemben, kik Szent István alatt és után olyan nagy hatalomra tettek nálunk, kívülről pedig az országot annyi ideig s oly súlyos válságokba döntötték. De másrészt igen tanulságos az is, a mivel Domanovszky (A harminczadvám eredete 7.) Sz. László korában a külfölddel való közlekedésnek fölötte gyér voltát jellemzi. Végeredményben tehát a XI. század új telepítések számára sem Németországban, sem nálunk semmikép sem volt kedvező. Külömben is hazánkban erdei irtásokra, a hol még századokkal később is annyi volt, a munkaerő hiányában miveletlenül heverő fekete sík föld, sokáig nem volt szükség. A legrégibb erdőirtás az, melyet 1220 táján (Phalmi Rendt. I. 691.) a szlávok a somogy megyei zseliczi erdőségben végeztek. Gyarmatosokról, XI. századi törvényeink meg épen semmit sem tudnak. A hol egyáltalán bármiféle úrbéres elemről szó van, pl. Kálmán I. 19., 35., 40., 45., 80. t.-cikkeiben, ott mindig csak a másnak földjére, falvába való letelepedésről, együttlakásról van szó és az ilyen megtelepedőkre használt liberii, coloni, hospites, accola elnevezések is csupán, állandó földesúri kötelekek között mozgó úrbéresekre vonatkozhatnak. De a mi végül Erdélyi főntebbi törvényt magyarázatát illeti, az már nem is magyarázat, hanem úgy a latin nyelv, mint a törvény célja és értelme elleni nyílt erőszak. A Sz. László I. 30. t.-cikkének

liberi-je alatt új telepeseket érteni kiáltó képtelenség, minthogy ott a szabadoknak a püspökökhöz vagy comesekhez való ugyanolyan *azemélye* függéséről (cuicunque *episcopo* vel *comiti adhererint*) és *szolgálati* viszonyáról van szó, a melyet ugyanazon törvény I. 18. cikke a jövevény *clerikus szolgálatáról* és személyes függéséről ugyanazon szavakkal (*alicui episcoporum* vel *comitum adhererit*) kifejez és még világosabban (*et eum dominus suus bene habuerit et secundum quod cum eo convenit tractaverit*, stb.) körülír. Remélhetőleg a clericust talán még Erdélyi sem fogja erdőirtással gyanúsítani és új telepesnek hirdetni.

A *liberi*-nek erre a képtelen, saját külön értelmére, Erdélyinek azért van oly sürgősen szüksége, mivel a szabadok denáraitól szóló hirhedt elméletét és törvényt magyarázatait csakis ilyen «*salto mortale*»-kkal képes a laikusok előtt fönn tartani, azon szövegkritikával szemben, melyet különösen Kálmán I. 45. t.-cikke igazi értelméről már első Válaszomban (T. Sz. 1914: 438—441.) megállapítottam. Ámde arra már igazán sokkal drágább a papíros a mai világban, semhogy most megint az egész kérdést föl-találjam. Az én szövegkritikámnak erre semmi szüksége sincs, untig elég, ha egyszerűen reá hivatkozom. Hiszen az a szövegkritikai torzkép, a mit Erdélyi azelőtt nyujtott, az új magyarázattal is csak torzképnek maradt. Mindössze csupán újabb erőszakos eszközök járultak a régiekhez, pl. ahhoz a képtelenséghez, mely a Kálmán törvényeiben oly jól és tisztán megkülömböztethető *civis* és *civilis* neveket azonosítja s ez által legkiválóbb törvényalkotásunkat több helyen értelmetlenné teszi, mely még az osztrák Büdinger szerint is, akkor egész Európában (Byzáncot s a mohamedán államokat kivéve) páratlanul állott és a szomszéd államok törvényhozására is nagy befolyást gyakorolt. Régi önkényes betoldását, a *susceptus*-t most elejti, de csak azért, hogy e helyett a *liber* szóra a fentebbi, semmivel sem igazolható «új telepes» értelmet rátukmálja. Azt a hallatlan igazságtalanságot pedig, mely Erdélyi magyarázatából következne, hogy t. i. akkor a szabadok adóját a nem szabad civiliseken hajtánák be, azzal a még lehetetlenebb és már grammatikai értelemben is ütköző mesével akarja kibeszélni, hogy a civilisek itt csupán, a pénz beszédésével (!) és kézbesítésével (!) voltak megbízva! E törvénycikk két utolsó mondatára nézve pedig, a Válaszomban felállított dilemmát csak azzal a lehetetlen ráfogással tudja elkerülni, hogy azokat a szabadokat, kik a határukon áthaladó királynak lovakat, szekereket stb. adnak, szabad *királyi* új telepeseknek hirdeti. Mert, ha csak azért lennének ezek királyiak, mivel a király határukon áthalad, akkor ebből az következne, hogy a királynak ennél fogva, mindig csak a szabad királyi új telepesek határán kellett volna átsétálni, ha lovakat és szekereket akart kapni, mert más szabadok határából semmit sem kaphatott volna. Szóval, a mit a nagy király, logikusan, az összes szabadokra nézve megállapított, azt Erdélyi erőnek erejével csupán a királyi szabadokra, csak ezek határára és szolgáltatásaira s a királynak csak köztük való megjelenésére akarja korlátozni. Meg

vagyok győződve, hogy nem fog akadni magyar történetíró, ki a nagy törvényhozó emlékéért ilyen felszegegetéssel akarná compromittálni.¹ A Kálmán I. 40. t.-cikke pedig, ha még oly világosan beszél is (comites si *propriis* in *villis*, *suos* *liberos* habuerint) a comesek *tulajdon* falvairól és *saját* szabadjairól. Erdélyi mégis minden áron, külön a megyeispáni álláshoz tartozó falvakra és szabadokra akarja magyarázni, a miről többi adataink sem tudnak. Mindössze csak abban az egyetlen dologban, a mit a castellanusoknak a suburbanusokkal való egyezéséről mond, lehet igaza, ámbár ezek inkább a későbbi «*hospites castrorum*»-val vehetők egybe.

A mi most már a szabad denárok (liberi denarii) tulajdonképeni kérdését (földbér volt-e vagy közadó?) illeti, arra itt bővebben kitérni fölösleges, mert ebben Erdélyi úgyszólván már tökéletes vereséget szenvedett, a mint ezt legújabbban is (Századok 1916: 292-293.) Hóman, Szentpéterynek a borsmonostrai oklevelekről írt tüzetes kritikája és Jakubovichnak az 1193. évi oklevélről végzett összehasonlításai alapján, kétségtelenül megállapította.² Első Válaszom (T. Sz. 1914: 441-442.) elvi szempontból mutatta ki Erdélyi földbérelméletének tarthatatlanságát, most csakis két pontra térek ki. Kálmán törvénye szerint ezt az adót a szabadok *pro libertate* fizették, azaz a maguk szabadságáért, a mint hogy másképp érteni nem is lehet. Persze Erdélyi, hogy e libertast, mindenáron a földbérrel hozza valami összeköttetésbe, azt a nyelvi és értelmileg lehetetlen értelmet fogta rá, mintha itt valami olyan szabadságról volna szó, a mely szerint a szabad telepesek természetükkel szabadon rendelkezhetek. Csakhogy ilyen nyakatekert libertas-t semmiféle latin szótár, sem az európai jog- és gazdaságtörténet nem ismer. Ellenben az nagyon is jól ismert dolog, hogy primitív társadalmakban, a nemzeti jogi kötelek

¹ Abba a vitába sem mehetek bele, melyben Erdélyi (T. Sz. 1915: 45-49., knyt 61-65.) Kálmánnak I. 15. t.-cikkével, az egyháztól visszavett halászatokról foglalkozik, mert itt megint akkora csúrés csavarászt visz véghez s a törvénynek az új Corpus Jurisban adott kitűnő fordítása ellenére, olyan lehetetlen dolgokat magyaráz belé, hogy ilyen szalmacséplésre igazán se kedvem, sem érkezősem. Csupán a Pannonhalmi Rendtörténet VIII. 33-34. lapjára utalok, a hol Sörös Pongrácz olyan jól jellemzi Kálmán barátságtalan magatartását a szerzetesekkel szemben s adataival megvilágítja az elvett halászatok kérdését is. De hogy mennyire távol állott tőle az egyházi vagyon fosztogatása, mutatja I. 25. törvénye, mely a püspököknek, addig soha nem élvezett tizedet juttatott a királyi adókból és vámokból. A mit pedig Szent Istvánnak az egyházak részére történt adományairól írtam, abba olyan értelmet akar ráerőszakolni, a melytől teljesen távolállónak érzem magamat.

² A legelső hiteles okleveles adat, mely ezen közadóról «*hospitum tributa*» néven szól, III. Orbán pápa 1186. évi (nem 1187. Knauz I. 133.) megerősítő oklevelében, de még régebbi időre, II. Géza (1141-61.) adományára visszamenően található.

kívül álló idegenek, szabadságukat csak úgy tudták megvédeni, ha magukat a főnök, vagy fejedelem vagy a király oltalma alá helyezték. Az ilyenek aztán azért, hogy szabadságukat a közhatalom vette védelmébe, ennek fejében évente védelmi adót (Schutzgeld, régen mundium) fizettek. Ez a mi szabad denárainknak is az eredete, a mit minden bizonynyal még Szent István vett át készen a németektől. Tehát a hamisnak mondott 1015. évi pécsváradi alapítólevélnek a szabad denárokról (qui ex advenis — debentur) szóló része nagyon is igaz lehet. Kálmán király törvénye aztán, a *pro libertate* mellé még, a *pro opere* fizetendő adó fogalmát hozta be. Amde még ezt sem szabad földbérek tekintenünk, mert ugyan mi köze lett volna a királynak a magán földesuraknak fizetendő földbérékhez, mikor ilyenbe, magán érdekek miatt belenyúlni, *magán*-érdekek sérelme nélkül úgyis lehetetlen lett volna.¹ Kálmán király itt csakis a maga dolgaival, a maga opusával, az *opus regis*-sel törődhetett. Mi volt ez az opus, az persze Kálmán törvényéből teljesen ki nem vehető, de hát ezért nem elég ám csak a XI. századi törvényeket, hanem ismerni kell még a későbbi okleveleket is, melyek *opus* alatt elsősorban a királyi megyék és várak részére teljesített *közmunkákat* (1254. Haz. O. VI. 77. ab *opere* et *servicijs castri* Zoulum, sicut aly hospites nostri liberi habeantur exempti. — 1266. Wenzel III. 229. ad *opus castri*, vel castrorum edificandi vel edificandorum eos non compellemus stb.) 1300-ból Fejér VI/2, 247—248. opus castri Scopus. 1323-ból és 1325-ből Anj. O. II. 86., 226.) értik. Sőt úgy látszik, minden, a király részére végzett munkát *opus*-nak nevezték. Így 1232-ben (Fejér III/2. 271.) II. Endre Teha comes zsidóról mondja, hogy «de *opere camera* nobis» adós maradt. Ilyesmivel függhet össze az is, hogy 1214-ben (Wenzel VI. 369.) a király «nostri ministeriales et *operary*» nevez olyanokat, kik itt határozottan kamarai ügyben, a királyi pénzek dolgában jártak el. Ezzel aztán Erdélyinek a szabad denárokról szóló földbér-elmélete, mely eddig legalább a *pro opere* látszatába tudott belékapaszzkodni, most immár végképen zátonyra jutott.

Ezek után vissza kell térnünk az 1. (T. Sz. 1915 : 202—212., knyt 66—77.) igen furfangos kérdésére : «szolgáknak nevezték-e a szabadosokat is?» a melyre mindenkinek, ki a kútfőket ismeri, a leghatározottabban *nemmel* kell felelnie. De lássuk a kérdést közelebbről. Mindenekelőtt azt szeretné velünk Erdélyi elhitetni, hogy az *udvarnokok* nem rabszolgák, hanem szabadosok voltak. Ezt ő, Szent István II. 55. (Adm. II. 15.) törvényéből akarja minden-

¹ Ha Erdélyi ezzel szemben Kálmán 1. 44. törvényére utal, mely a kepe árát 5 nummus azaz denárban szabta meg az utasok, vásárosok, és lovasok részére, nem veszi észre, hogy ez *közérdekből* történt. Itt csak az utas ellátására szükséges élelem *minimumá*-nak ára lón megállapítva, mint a középkorban más országokban is. Pl. Pauler egy 1085. évi német törvényre utal, mely szerint az utas bizonyos minimumú képét ingyen vehetett magának.

áron kipréselni. Itt is megint bebizonyosodik, hogy mennyire fonák dolog, társadalomtörténeti kérdéseket, pusztán csak XI. századi törvényeink alapján eldönteni akarni, a későbbi oklevelek kellő ismerete nélkül. Mert hiszen ha ezeket Erdélyi 1907-ben, XI. századi társadalmi megállapításainál szem előtt tartotta volna, akkor aligha jut eszébe az udvarnokok *szabados* voltát vitatni. Okleveleink ugyanis a legrégebb időtől kezdve az udvarnokokat mindenkor *rabszolgáknak* (*servi*) ismerik. Így már 1131—41 közt (Phalmi Rtört. VIII. 272) «*servi regis*»-nek hívják őket s még a XIII. században is, pl. 1262-ben (Knauz I. 474.) «*udvornici et tavarnici ac ceteri servilis conditionis homines*»-nek hivatnak. Erre vall annyiszor emlegetett büntetésük is: a fél fejnek megnyírása, már 1131—41 közt (i. h.), 1184-ben (Ph. Rtört. X. 501). s még 1255-ben (Wenzel II. 260.) is és a melyet 1226-ban (Ph. Rtört. I. 675.) Miklós nádor, rabszolgákat megillető (sicut decet servos) büntetésnek mondott. Vám- és adókedvezményeik szintén erre utalnak. A vámoknak és collectáknak csak felét fizették, melynek okául IV. Béla 1266-ban (Fejér VII/5. 346.) azt mondja, hogy e kedvezményt az ő állapotuk (conditio) követeli az ország ősi szokása szerint. Ez pedig nyilván a rabszolgai állapot volt, melyet az 1288. évi esztergomi vámtarifa (Knauz II. 239.) «*exceptis servis Regis, qui dimidium tributum soluunt*» szavakkal fejezett ki. Kétségkívül ugyanezért, tizedet sem fizettek mint IV. Béla 1240. évi (Ph. Rdt. I. 791.) okleveléből tudjuk. S mindezen adó-, vám- és tizedkedvezményeiket még 1399-ben (Orsz. Ltár Dl. 8463.) is élvezik és elismerik. Végül ezt bizonyítják azok az esetek is, pl. 1232-ből (Knauz I. 286.), 1277-ből (u. o. II. 75.) stb., midőn várszolgák, udvarnokok közé áthelyeztettek, minthogy ezekkel egyformán rabszolgáknak tekintették, úgy szervezetükre nézve, hogy t. i. az udvarnokok is mint más szolganépek és a várszolgák is centuriók alá tartoztak; mint büntetésük szerint is, pl. 1268-ban (Smičiklas V. 480.) zágrábi várszolgák szintén megnyíratnak; és a mely e részben köztük fennálló azonosságot, a magyar egyház 1222. évi (Knauz. II. Endre szabadságlevelei 32.) kiváltságlevele is ezen szavakkal: «*nullus nostrorum ordonicorum seu civilium sive cuiuscunque servitutis iugo subditorum*» fejezte ki. De sőt arra nézve is határozott adatokkal rendelkezünk, hogy az udvarnokok nemcsak hogy nem voltak, de nem is lehettek szabadok. III. Béla király 1186-ban (Wenzel VI. 164. Haz. O. VI. 4.) «*mem akarván, hogy a királyi szolgálatban (in obsequys Regys) valami zavar álljon be*», ezért az ő rabszolgáinak (*servorum meorum*) számát és tisztét meghatározta, azaz többi közt, udvarnokait is összeíratta. És mivel köztük olyanok is voltak, kik a szabadok (et quia aliqui *inter eos, libertatis sibi nomen usurpare consueverunt*) nevét bitorolták, a király az *udvarnokok* valódi *szabadjait* (*eos qui liberi sunt et liberi udvornicorum vocari consueverunt*) számszerint meghatározta, hogy aztán, e szabad udvarnokok a királynak továbbra is az udvarnokok szabadságában (*liberi uduornici servientes Regi in libertate uduornicorum*) szolgáljanak. Ime tehát III. Béla

udvarnokai között, csakis rabszolgákat (servorum) és csakis szabadokat (liberi udvornicorum) ismer. Szabadosoknak senki hírét sem hallotta. IV. Béla is 1240-ben (Fejérpataky. III. Béla oklevelei, II. 1. 1. jzet. Hazai O. VIII. 42. és Anjoukori O. III. 561. kivonathan és helytelen évszámmal) összeíratta a szabad udvarnokokat, nemzetségeik és számuk (qui liberi sunt in eadem gente ac liberi udvornicorum vocari consueverunt, sub numero) szerint. Ezenkívül is többször emlegetik még az udvarnokok szabadjait (liberi), kiket máskép jobbágyoknak is szoktak nevezni, ellenben szabadosokról az összes létező kútfők mitsem tudnak.

De ha az udvarnokok soha szabadosok nem voltak, semmi kétség, hogy Sz. István II. 55. (Adm. II. 15.) törvénye sem szólhat róluk, úgy mint szabadosokról. Nem is szól az egy hangot sem, csakis Erdélyi magyarázza félre «Ha valaki azok közül — mondja e törvénynek legrégebb XII. századi admonti szövege — a kik közönségesen udvarnokoknak neveztetnek, lopást követ el, ítéltessek meg *törvény szerint*, tanuságtételük pedig a szabadok közt el ne fogadtassék.» De Erdélyi ezúttal a másik szövegnek ad nagyobb hitelt, mely szerint az a tolvaj udvarnok: «a *szabadok törvénye (lege liberorum)* szerint ítéltessek meg, ámde tanuságtétele a *szabadok* közt el ne fogadtassék». Erdélyi ennek a szövegnek ellentétére alapítja szabados elméletét. Mert ha szerinte, az udvarnok tolvajlását a szabadok törvénye szerint ítélték meg, de már tanuskodását a szabadok közt el nem fogadták, ennélfogva az udvarnoknak a rabszolga és szabad közt, vagyis a szabadosok rendjében kellett helyet foglalnia. Amde ez, még ebből a szövegből sem következik. Maga Erdélyi is mondja, hogy itt a szabadoknak a lopást illető (Sz. István II. 41. = Adm. II. 7.) törvénycikkére van hivatkozás. Nem is lehet tehát szerintünk egyéb, mérő hivatkozásnál, mely, mint máskor is, csak az ismétléseket akarta elkerülni, a nélkül, hogy abból az udvarnokok állására nézve bármit következtetni lehessen. Az említett szöveg csupán azt akarta ezzel mondani, hogy a tolvaj udvarnok ne vonassék mindjárt a tolvaj rabszolgák törvénye (II. 39., 40. = Adm. II. 6.) alá, mely már az első lopásnál, ha t. i. a birságot nem bírta megfizetni, az orrát, a másodiknál meg a fülét vágatta le s harmadszorra halálbüntetést szabott reá. E helyett azt kívánta, hogy a tolvaj udvarnokot inkább a szabadok törvénye szerint ítéljék meg, kik alatt persze mellesleg mondva nem a valódi szabadok értendők. E törvény ugyanis a tolvaj szabadnak megengedte, hogy az első lopásnál megválthatta magát és ha csak erre nem lett volna képes, akkor adatott el rabszolga gyanánt. *Ha pedig egyszer már eladatott* (si autem *idem venundatus*) és ismét lopott, akkor a rabszolgák főntebbi törvénye (legibus servorum) szerint ítélték fölötte mindvégig, vagyis orrát, majd fülét vágták s utóljára életével lakolt. A szóbanforgó szöveg tehát, a tolvaj udvarnokot, rabszolga létére is, a szabadoknak abban a kedvezményében akarta részesíteni, hogy első

lopását ő is megválthatta, de ha másodszer kapták rajta, akkor *eladatott* és innentől kezdve már a tolvaj rabszolgák orr- és fülvágó s végül halálos törvényét alkalmazták reá. Kinek a kedvéért történhetett vajjon ez a kímélet az udvarnokok iránt? Így állítva föl a mondottak után a kérdést, magának a t. olvasónak is rá kell jönnie, hogy az, nem ám mint Erdélyi álmodja, az udvarnokok holmi «szabados» volta miatt, hanem csakis a *királyi udvar tisztességéért* történhetett. A törvényhozóknak jókor eszébe juthatott, hogy a tolvaj udvarnokkal okvetetlenül kivételt kell tenniök. Mert ha ilyen esetekben rabszolgatársai törvényét mérik reá, akkor a magyar király udvara rövid időn belül megtelnék orrvágott és fülemelélt szolgálkkal, s ez aztán szép látvány lenne az udvar előkelőinek s külföldi vendégeinek, a királyi udvarban otthonos lopásokról vagy kegyetlenségekről. Ezért engedték meg tehát a tolvaj udvarnoknak, hogy elsőízben megválthatta magát, mert a mikor az orrvágásra került volna a sor, akkorra már az udvarból el is távolították s a rabszolgapiacra vitték eladni.¹

Erdélyinek tehát az udvarnokok szabados voltáról való elmélete semmiféle történeti alappal nem bírván, a mesék birodalmába tartozik. Alaptalan az is, hogy az udvarnokok a királyi udvar szolgálói közt, első helyen állottak volna és hogy ezért tartoztak volna már Szent László III. 3. t.-cz. szerint, a nádorispán alá. Ennek oka sokkal egyszerűbb s a történeti valóságnak megfelelőbb. Az udvarnokok és a nádor a királyi udvar legrégibb tagjai. Amazok alkották eredetileg, nevük szerint is az udvar szolgáló népét, a nádor pedig az egész királyi udvartartás feje volt. Idővel azonban az udvarnokokból, különböző szolgálai szakfoglalkozások (pohárnok, tárnok, lovász stb.) egész sora vált ki és külön magisteriumokká alakult, élükön egy-egy magisterrel, kiknek tiszte utóbb országos méltósággá válván, ezek magukat a magisteriumukba tartozó összes emberekkel együtt, a nádor közvetlen hatósága alól kivonták. Amde e kiválásokkal a nádor tekintélye — nőtön növä országos szerepét nem is számítva — még sem lett kisebb, mert továbbra is a királyi udvarnak s közvetve az egyes magisteriumoknak is feje maradt. De viszont a kezdetben közvetlenül alája tartozó rabszolganepekből, csupán azok maradtak meg alatta, a kiket semmiféle speciális foglalkozásra ki nem rendelték, vagyis ugyanazok lettek továbbra is, a mik kezdetben voltak, t. i. a királyi udvarnak a legkülömbözőbb munkákra (halászás, lisztörlés, szekerezés, ezek a bizonyíthatók) alkalmazott *mindenes* rabszolgái.

¹ Találó analógiát hasonló kíméletről és szintén nem a bűnösnek, de egészen másnak érdekében Kálmán I. 84. törvénye nyújt. Ez t. i. Szent László II. 12. és III. 4. törvényeit módosítja, a templomba menekült tolvajról azt határozzván, hogy azt ezentúl szeme világától meg ne fosszák, se meg ne csonkítsák — az *egyház kedvéért* (pro ecclesia), hogy t. i. ezáltal az ilyenek, mint az illető templom rabszolgájának, az egyház is több hasznát láthassa.

Az pedig a dolog természetéből következik, hogy az ilyen minde-
neseknek sokkal terheesebb szolgálatuknak kellett lenniök, mint a
belőlük kivált és csakis egy bizonyos foglalkozásra rendelt rab-
szolgáknak. Ezért aztán az a kép, melyet Erdélyi a királyi ud-
varnokokról s továbbá a pannonhalmi apátság udvarnokainak állá-
sáról és helyzetéről e polémiában, de különösen «Egyházi
földesúr»-ában nyújt, merőben hamis és ferde.

Ezek után Erdélyi hosszabb kitérésekbe bocsátkozik a pan-
nonhalmi apátság népeiről, megint új, most már harmadszor
lényegesen megváltozott számításai alapján.¹ Mivel azonban másutt

¹ Az Albeus-féle 1237—40 közti birtokösszeírás végeredményét, a mansiók számát, a Phalmi Rendtört. I. kötetében 1809, az «Egy-
házi földesúr»-ban 1850, itt pedig már 2700-ra teszi. Az egyes osz-
tályok közti eltérések pedig még nagyobbak. A Rendtörténelben az
udvarnokok, sőt még az equestres servientes is a rabszolgák (servi)
közé számítottak. Az «Egyházi földesúr»-ban már, Acsádnak kétség-
kívül tendentiosus állításai ellensúlyozására, de szintén nem kisebb
tendentióval, mentül kevesebb rabszolga van kimutatva. Most pedig,
a «szabadosok» túlsúlya (2037 mansio) van tetőpontján, az elenyészően
kevés szabaddal (49) és a szintén megcsappant rabszolgákkal (613)
szemben. A nélkül, hogy már csak a helyszüke miatt bármiféle
vitába bocsátkoznám, csupán ellentétül megállapítom, hogy szerintem
az összes mansiók legvalószínűbb száma 2217 volt, melyekben 41-féle
foglalkozású ember lakott. Ezekből szerintem 1. *szabadok*: 599-en,
mert a jobagiones liberin kívül idetartoznak még a jobagiones
equestri, a jobagiones, cellarii, præcones és a «megemuto»-k, kiket
épen a nekem felhányt Kilitiről (v. ö. a II. közl.) E. megmagyarázni
nem volt képes, noha minden valószínűség szerint «*megyemutatók*»
azaz a monostori birtokok határainak, határjeleinek kimutatói, ki-
jelölői, bizonyítói latinul «*metarii*» voltak, olyanok, kiket 1209-ben
(Smičiklas III. 91—95.) Szlavóniában is emlegetnek, a mint a határ-
jeleket (*hostendit, monstravit*) mutogatják; továbbá a piscatores
és a sacrifici egy része. 2. Igazán *szabadosok*: 335-en voltak:
az equestres servientes, equestres, libertini, exequiales, bár isme-
rünk szabad torlókat is; pulsatores vagy ezeknek csak egy
részük. 3. *Populi servitiales* (szolgáló népek): 290-en. E nevet Er-
délyi merőben tévesen, az ő szabadosainak gyűjtő nevéül használja,
holott Miklós nádor 1226., IV. Béla 1240. oklevele s az 1233. évi
periratok, ezek alatt kizárólag a Szent László oklevelében felsorolt
»138 mansus cocorum, pistorum, turnatorum, artificum, aurificum,
fabrum, pastorum, lotorum, pelliparium et ad omnia genera alia
officiorum» utódat értik, tehát Albeusnak is ezekhez kellett magát
tartania. E legtöbbszire iparosoknak rendi állása bizonyosan nem
volt egyforma, lehetek köztük szabadok és szabadosok is, de ere-
detileg mindnyájan rabszolgák voltak. 4. *Servi* = rabszolgák: 993
mansióval, ebből az udvari szolgálattevők (udvornici, cubicularii,
tavarnici, currieri, servi) száma 358; a külső gazdaságoknál alkal-
mazottaké 635. A felfogásnak ezek az igen nagy eltérései, legalább
is óvatosságra kell hogy intsenek mindenkit Erdélyi összes gazda-
ságtörténeti állításaival szemben, ki különben gazdaságtörténeti
számításainak alapjául nem a középkori adatokból elvont, hanem
egészen modern, tehát értéktelen számítási kulcsokat (péld. a ház-

ügyis lesz róluk szó, a fejtegetés fonalától eltérni nincsen okunk. Az udvarnok-szabadosok kapcsán Erdélyi ráter a rabszolgaságból *fölszabadítottak* ügyére és itt ismét a legkülönösebb elferdülésekkel találkozunk. Szent Istvánnak erről szóló törvényeivel kezd, de tévesen mondja, hogy az ilyen felszabadítás csak a király és főemberei előtt történhetett, mivel Sz. István I. 18. t.-cz. még a tanuk előtti (cum testimonio) felszabadítást is emlegeti. Amde jó lesz ügyelni arra is, hogy a *libertus* szót, mely itt használatik, Bajorországban (Waitz i. m. V. 247.) e korban, a teljes szabadsággal való felszabadításra szokták alkalmazni. Ezzel járt különben német jog szerint, a király előtt történt minden fölszabadítás is. De e nyomokon kívül is tudjuk, hogy nálunk szintén meg volt a teljes szabadsággal való felszabadítás. Így 1152 körül (Phalmi Rendt. I. 601.) *szabadokat* (liberum) tesznek meg egyházi tórlónak s maga Sz. László I. 30. t.-cz. is az ilyen tórlót a liber-ekkel kapcsolatban (pro animarum salute *libertate* mancipati) említi. Tehát a tórlók, dusnokok nem okvetetlenül csak szabadosok voltak, lenni kellett köztük szabadoknak is. Ilyen teljes felszabadítások még pl. 1146. (Ph. Rendt. I. 598.), 1208. (Haz. VI. 8.), 1238. (Fejér IX. 7. 654.), 1270. (Haz. VIII. 137.) stb. Olykor pedig a teljes felszabadítás, a szabadosnak újból való szabadonbocsátása által (Vár. Reg. 382. régi 135., 1249. Haz. O. VI. 50.) történt.

Ezzel elérkeztünk Erdélyi legelső furfangos kérdésének: szolgáltnak nevezték-e a szabadokat? a tulajdonképeni magvára. E fejezetnek utolsó két kikezdésében ugyanis, egész csendben, minden zaj nélkül, egy olyan elvet szeretne becsempészni a szabadosokról, a mely aztán az oklevelek *servus* (rabszolga) elnevezéseit mindenféle okoskodásainak kényelmes játékszerévé tenné s viszont a történelmi igazság érvényesülése lehetetlenné válnék. Ezen elv szerint a libertinus, a szabados, tágabb értelemben vett rabszolgánál nem lett volna egyéb, vagyis a libertinust s az igazi rabszolgát (a tágabb értelemben vett «szolga» név fűzi össze.) Erdélyi társadalomtörténeti kísérleteiben mindennütt nagy szerep jut az ilyen szűkebb és tágabb értelmezéseknek. De az olyan törekvés ellen, a mely a már felszabadítottakat, a szabadosokat újból a rabszolgák közé akarná taszítani, minden adat és érv tiltakozik. Mert bármily szerény volt is, a szabadosnak jutott szabadság mértéke s ha gazdasági helyzete olykor a letelepített rabszolga helyzetétől alig különbözött, de hogy a dolognak, tárgynak tekintett rabszolgából egyszerre jogképességgel bíró szabad személyllyé vált magára és utódaira nézve, már maga ez, merőben új világot jelentett neki, addigi rab-

tartások lélekszámára) használ és például a mai határok terjedelméből indul ki, rendes telekegységekről beszél, holott ezek, még Mária Terézia úrbéri rendezése előtt is az ország nagy részében ismeretlenek voltak; az árpádkori «teluk» szó értelméről (T. Sz. 1915:38., knyt 54.) pedig, még csak sejtelve sincsen.

szolgaságával szemben. De különben ott is, ahonnan egyáltalán összes fogalmaink a felszabadításról és a szabadosokról származtak, Nemetországban, a legrégebb időtől kezdve a *szabadosokat* következetesen mindig a *szabadokhoz* (Waitz i. m. I. 155. «Ein Freigelassener kann *nie ein Unfreier* sein. V. 433., 434. Inama-Sternegg. i. m. II. 50. Dopsch. Die Wirtschaftsentwicklung II. 47., 58., 53.) számították és sohasem a rabszolgákhoz. Nálunk is, egészen Erdélyig soha senkinek és semmiféle illetékes hatóságnak eszébe sem jutott, a rabszolgaságból már egyszer felszabadítottakat rabszolgák közé sorolni. Hiszen akkor mi értelme lett volna Sz. István I. 18. tilalmának, hogy a tanuk előtt szabadon bocsátottat senki se merje többé szolgaságra vetni. Vagy miért sujtaná I. 21. törvénye annyira azokat, kik csalárdul másnak szolgáit akarják a rabszolgaság igájából (ut soluto *servitutis jugo*, levitatem *libertatis* sibi acquirat) kiszabadítani. Tulajdonképen az egyház volt az, mely e felszabadításokat, mint a lelki üdvösségre hasznos és Istennek tetsző dolgot báhozta, rendkívül felkarolta s mindenütt elterjesztette, a felszabadítottakat pedig már a IV. század óta hathatósan védelmezte mindazok ellen, kik őket újra a szolgaságba visszataszítani akarták. Ezek közé akarna most Erdélyi beállani? Ámde lássuk az ő egyetlen adatát is, melyet e kérdésben döntőnek képzél. 1239-ben (Ph. Rendt. I. 768—770.) a nádor előtt Póka clerikus és rokonai magukat a pannonhalmi apát ellen olyan szabadoknak vallották, kik földjükkel önként csatlakoztak az apátsághoz. De az apát kimutatta, hogy őket egy úrnő csak mint szabadosokat hagyta végrendeletileg a kolostorra. Erre a nádor, miután az apát megbocsátott nekik, őket libertinuságukba visszarendelvén, az egyháznak tartozó addigi szolgálataikra és *szabadságukra* (*servitiis et libertate*) kötelezte. De Póka nem nyugodott, újból pert kezdett a király, illetőleg az országbíró előtt. Ez azonban, mihelyt az apáttól Dénes nádor ítéletét átvette, ámbár ezek után, res judicata-ról lévén szó őket egészen rabszolgaságra kellett volna (in *servitutum* redigendi fuissent *penitus*) vetnie, mégis a perveztesekért az apátnál közbenjárván, úgy ítélte, hogy örökre a libertinusok szolgálatának (*libertinorum servitio perenniter subiacendos*) legyenek alávetve, de ha bizonyos határidőre ebbeli szolgálatukat meg nem kezdenék, akkor mint megátalkodottak és annyiszor ellenszegülők a *rabszolgák igájába* és szolgaságába (in *seruorum jugum* et *servitutum*) hajtassanak. Erdélyi már most, az országbírónak abból az egyetlen szavából, melyet tévesen a nádorénak tart, hogy Pókát egészen (*penitus*) rabszolgaságra kellett volna vetnie, erőnek erejével azt az értelmet akarja kiszajtolni, hogy imel volt *teljes* és *nem teljes* szolgaság, amaz a rabszolgáké, ez meg a libertinusoké. Holott ilyen fogalmakról és megkülömböztetésekről sem az országbíró szóbanforgó 1239. évi oklevele, sem semmiféle más oklevelünk mitsem tud, a «teljes rabszolgaság» vagy «nem teljes rabszolgaság» kifejezéseket egyáltalán nem ismeri, pedig az országbíró a rabszolgasággal két-

szer is fenyegetődzött, tehát kifejezéseit megismételni is volt alkalmá. Ellenkezőleg, ez az eset fényes példája annak, hogy nálunk is a libertinus = szabados személyes szabadsága mennyire tisztelhető tartatott, mert csakis bírói ítélet alapján, büntetésből lehetett volna Pókát a rabszolgaságba visszavetni. Erdélyi ellenben egyes félremagyarázott vagy meg nem értett szón elindulva, a szabadosokat rabszolgákká akarja lefokozni, holott róluk ilyen korcsfogalom sehol, egész Európában nem ismeretes.

«Inek-e vagy örök?» így hangzik Erdélyi 10. (T. Sz. 1915 : 499—503., knyt 128—132.) kérdése, de erre nekem, ki Feleletem II. közleményében (T. Sz. 1916 : 436—448.) végérvényesen behizonyítottam, hogy az Erdélyi-féle «vár-örök» semmiféle történelmi alappal nem bírhatnak, többé vitatni valóm nincsen. Föltétlenül bizonyos tehát, hogy egy «evrek» szó Sz. László III. 2. törvényében is merő képtelenség. Grammatikai erőlködéseivel pedig Pauler, Nagy Gyula, Hóman és az én Válaszom (T. Sz. 1914 : 435., 436.) megállapításai után foglalkozni időfecsérlés volna. Azt pedig hiába igyekszik (T. Sz. 1915 : 34., knyt 50.) magáról lemosni, hogy bizony, ősi magyar *in*, *in-ek* (= rabszolga) szavunk létezéséről mindaddig fogalma sem volt, a míg reá nem olvastam.

Ezzel áttérhetünk az előbbivel különbben rokon 9. (T. Sz. 1915. 486—499., knyt 115—128.) kérdésére : Mi a civis és civilis? Itt aztán már az Erdélyi-féle elmélet zűrzavara és zagyvasága tetőpontját éri. A «civis név — szerinte — várórt (!), várórzó *milest* jelent, a ki szolgarendű (!) szabados». A civilis pedig «váróri, várórhöz tartozó, várórral *rokon* (!), várór». (!) «Vannak t. i. — így folytatja — tényleges (!) várórok s vannak e váróroknak különféle nemű (!) és korú rokonai (!). a kik a *civilis népből* valók, de nem mind (!) valóságos (!) *civisek*. A *civilis* név általánosabb (!), tágabb (!) körű, a *civis* szűkebb (!) jelentésű» stb. És ez így megy lapokon keresztül, a nélkül, hogy ebben a sok beszédben valami szabatos, logikus, egymásnak ellent nem mondó meghatározásra akadnánk. A mennyire e tömkelegben eligazodni lehetséges volt, azt hiszem, (ezt is inkább *más* fejtegetéseiből következtetem), Erdélyi a *civis* és *civilis* neveket és néposztályokat *azonosoknak*, foglalkozásukra *tisztán katonáknak*, rendi állásukra nézve pedig *szabadosoknak* tartja. De mivel a civiseknek (a civileseknek is?) elődjeiül a *mileseket* tartja, kikről viszont fontebb azt állította, hogy már Szent László korában közel állottak a nemesekhez, Kálmán alatt meg már valóságos lovagok (szabadosok? nemesek?) is, miként lehetséges már most e nemes lovagokat mégis a szabadosokkal azonosítani? Ez már az ő baja. A civis = civilis azonosítását, mindenekelőtt Kálmán király törvényein erőszakolja keresztül, képtelen magyarázatok alapján. De rendes szokása szerint, mihelyt ő maga ilyen erőszakosságokban leledzik, akkor mindjárt ugyanabban mást is el akarja áztatni. Ilyen ráfogással él most ellenem is. «Tagányi — úgymond — (T. Sz. 1915 : 489., knyt 118.) a saját értelmezése miatt a civist kénytelen civilisre változtatni, ott is, a hol a Turóczy-codexben

szintén civis van (Sz. László III. 2., Kálm. I. 38.)» Pedig ebből egyetlen szó sem igaz! mert Sz. László III. 2. törvényének *civisei* alatt (T. Sz. 1914: 530.) kir. megyei szabad polgárt értemek mindig, tehát eszem ágában sem lehetett őket a szerintem rabszolga *civilis*-sel fölcserélni. A másik ráfogás még csúnyább, mert immár *másodszor* vagyok kénytelen visszautasítani (T. Sz. 1914: 411.) mintha t. i. a Kálmán I. 38. törvényében egyetlen betű változtatására lett volna valaha szükségem. Másutt viszont (T. Sz. 1915: 36., knyt 51—52.) azt nevezi erőszakosnak, mikor a Turóczy-codex szövegét követtem.

Kálmán törvényeiben, a királyi megye *civis* és *civilis* nevű népei, semmiképen sem képezhettek egyetlen közös szabados néposztályt. Kétségtelenül kiténik ez abból, hogy a királyi megyében kezdettől fogva mindig kétféle: szabad és rabszolga néposztály állott egymással szemben, tehát azoknak egyike sem lehetett szabados. Már Szent István I. 7. törvénye a királyi vagyontartalmú, az ingatlanokon (res) kívül, egyfelől a *miles*eket (milites), másfelől a *rabszolgákat* (servos) jelöli meg. Így tesz Szent László III. 2. törvénye is, amidőn az I. Endre király és Béla herczeg alatt összeírt *civisek* (civium) mellett, az *incket* vagyis *rabszolgákat* (ewnek vel servi) visszaköveteli a királyi megye számára. A III. 13. t.-cz.-ből pedig tudjuk, hogy a megyei comes jöszedője (comitis collector fugitivorum) is, mint megyei alkalmazott vagy *szabad* vagy *rabszolga* volt. Ugyenez az eredmény akkor is, ha királyaink legrégebbi egyházi alapítóleveleit vizsgáljuk, abból a szempontból, hogy micsoda rendű emberek voltak azok, kiket egyházaink túlnyomóan a királyi megyék népéből kaptak adományba; mert hiszen a zágrábi püspökségről határozottan (Smičiklas. II. 42.) tudjuk, hogy megalapítása alkalmából 1087—90 közt Sz. László, a megfelelő szolgáló személyzetet (*officinarios*) Somogy és Zala vármegyékből (de Semigiensi et Zalensi comitatu ordinavit) rendelte oda. A pécsváradi apátságának 1015. évi, de kétségkívül később készült alapítólevelével kell kezdenem, ahogy maga Erdélyi (Phalmi Rdt. I. 791.) is fölhasználja, mert hiszen ennek alapjául bizonyítást nyújtó régi följegyzés szolgált, de sőt még a XII. század végére vagy a XIII. század elejére is elég jellemző, hogy t. i. Szent István az apátságot ellátta «populis tam *liberis* quam *servis*; *liberis* scilicet 200 *militibus*». Szent László 1091-ben (Századok 1906: 406) a somogyvári monostornak ad «300 domus *servorum* et 100 *militum* domus». Kálmán 1111. évi oklevele (Fejérvpatak, Kálmán kir. okl. 43.) a zohori apátságnak Szent Istvántól kapott népeit «*servi* vel *liberi*» szerint osztályozza. II. Béla 1138-ban (Knauz I. 95., 96.) a dömösi prépostságnak szabadokat és rabszolgákat, sőt ezeket szabad följebbvalóikkal a centuriókkal (centurio—servorum) együttesen adományozta oda, de szigorúan kikötötte, hogy a prépost «vel de *servis* in *liberis*, vel de *liberis* in *servos*» senkít áttenni ne merészeljen. Midőn pedig 1205-ben (Smičiklas III. 54.) II. Endre egész Gora megyét a toposzkói apátságnak eladományozza, azt

«cum omnibus hominibus servis et liberis» eszközli stb. Erdélyi szabadosai tehát a királyi vármegyék területén, de sőt, mint főntebb az udvarnokok 1186. évi összeírásánál is láttuk, az összes királyi népek közt is teljesen ismeretlenek voltak. Egyáltalán az összes királyi és vármegyei népség közt a XI—XIII. századi hiteles kútfőkben, soha másokkal, mint csakis szabadokkal és rabszolgákkal találkozunk, Erdélyinek erre az egész területre erőszakolt szabadosai tehát, merőben az ő képzelete szüleményei, kikkel az Árpádok egész országát az unalomig elárasztja.

Amíg a legrégibb időtől kezdve, a királyi megyét *civitas*nak hívták, e megye szabadjait *civisek*nek (polgároknak), vagy *miles*eknek, rabszolga népességét pedig *civilisek*nek nevezték. De mihelyt később, a megye megjelölésére használt *civitas* szó helyébe, a *mega*, *comitatus* vagy *castrum* szó lépett, a megyei szabadok is elhagyták *civis* nevüket, s helyette a *jobagio*, *jobagio castris* = jobbágy, várjobbágy nevet vették föl, s így azután lassankint, a gazdátlanná vált *civis* nevet a rabszolga *civilisek* kapták föl egyidőre, míg aztán végleg *castrensis* lett a nevük. Erdélyi persze, ki a *civis* szónak e köztudomású fogalom- és értékváltozását nem ismeri, újongva, bőséggel kivonatolja a Várad Regestrumnak a *civist* a *civilissal* és *castrensissel* akkor már azonosító adatait, hogy azután ezen azonosítást minden áron a XI. és XII. századra is ráerőszakolja. Csakhogy, ha még a szavakat illetőleg sincsen igazsá, hát még a dolgok lényegére nézve. Mert már az eddgiekből is tisztán látható, hogy a XI—XIII. századi királyi megyében állandóan két teljesen különálló: szabad és rabszolga elem volt, melyet bármiféle szavakkal vagy magyarázatokkal egyesíteni, azonosítani teljes lehetetlen. Eddig csak általános, közvetett adatokat hoztunk föl, ámde még világosabb és bővebb bizonyítékokat szolgáltatnak azok a konkrét adatok, melyek egyfelől a *miles* = *civis* = várjobbágyok szabadságát, másrészt pedig a *civilis* = *civis* = *castrensis* = várszolgák rabszolga voltát tüntetik föl. Az előbbiekről a maguk helyén lesz szó, lássuk tehát most a várszolgák rabszolgáságát bizonyító közvetlen adatokat. Már első Válaszomban (TSz. 1914: 447.) rámutattam II. Endre 1222. évi egyházi szabadságlevelének főntebb is idézett azon pontjára, amely megtiltotta, hogy «*nullus nostrorum udvarnicorum* (ordonicorum) seu *civilium*, sive *cuiuscunque servitutis iugo subditorum*» az egyházi rendbe fölvétséssék. Összeköttetésbe hoztam ezt továbbá, a Kálmán- s Erdélyi szerint Sz. Lászlókorabeli I. esztergomi zsinatnak ehhez teljesen hasonló a 30., illetőleg a 69. pontban kifejezett tilalmával, mely szerint, visszaváltás s ezenfelül súlyos bírság terhe alatt megtiltotta, hogy bármely *rabszolgát* mielőtt teljesen föl nem szabadították, vagy olyan szolgát, ki ura akarata ellenére el nem idegeníthető, avagy *bárkit* is a *civilis* népből (aut *quemlibet de civili populo*) pappá szenteljenek. Az 1222. évi fölszentelési tilalom az udvarnokok és *civilis* = várszolgáknak egyformán közös rabszolgáságát, valamennyi e korban erre használt kifejezések közül, a legtipikusabbal: a

rabszolgaság igájának (servitutis iugo subditorum) való alávetettséggel, határozottan és félreérthetetlenül megállapítja. Ennélfogva a legkisebb kétség sem froghat fönn az íránt sem, hogy a XI. századi esztergomi zsinat is ugyanazt a *civilis* népet, ugyanazon okból, vagyis rabszolga volta miatt zárta ki az egyházi rendből. Tehát a *civilis* = *castrensis* = várszolgák úgy a XI. mint a XIII. században minden megszakítás nélkül egyformán rabszolgák voltak, és semmi esetre sem szabadosok, ahogy ezt Erdélyi szeretné mindenáron rájuk fogni.¹ Egyéb okleveleink is állandóan

¹ Válaszomban kimutattam, hogy a rabszolgák fölszenteléséről szóló egyházi tilalom általános volt, sőt a mai napig is érvényes, mivel a *defectus libertatis* címén irregularitásnak tekintetik, és hogy e tilalom az egyház *tekintélyének* s függetlenségének megóvása s másrészt a *tulajdonjog* tiszteletben tartása miatt történt. Kifejezést adtam csodálkozásomnak is, hogy Erdélyi a XI. századi I. esztergomi zsinat titalmát «honvédelmi» (!) oknak tulajdonítja, holott az igazi *egyházi* okot és szempontot minden egyházi jogi kézikönyvben, például még Konekben is megtalálhatta volna. Erdélyi (T. Sz. 1915: 42—45., knyt 58—60.) igen rossz néven veszi, hogy őt az egyházjogból kioktatom. De hát tehetek-e róla, ha az egyházjognak erre vonatkozó rendelkezéseit még most sem akarja megtanulni. E helyett inkább egyetlen külföldi kézi könyvből, a nélkül persze, hogy idézné (Grupp, i. m. I. 170), kihalász egy ide nem is tartozó esetet I. Nagy Gergely pápa állásfoglalásáról Maurikios 593. évi törvénye ellen, mely a hivatalnokoknak és katonáknak az egyházba való belépést eltiltotta s melyet a pápa is kihirdetett, csupán a törvény enyhítését követelte. Erdélyi ezek egy részét elhallgatván, önkényesen magától ezt toldja hozzá: «a pápa szerint, a katonákra nézve is esetleg mulhatatlan lelki szükséglet a monostorba való belépés. Ilyen volt az egyház fejének felfogása 600 körül. Ez a följogás a rabszolgákra nézve sem ismerhetett el lényeges akadályt az egyházi rendbe való belépésben.» «Az egyház tekintélyének, függetlenségének a féltése» nem szerepelhetett az I. esztergomi zsinaton, mert mindezek «oly fogalmak» «melyek csak Kálmán kora után» «alakultak ki». Ennélfogva míg ő a korábbi törvények szellemét és motívumait juttatja kifejezésre, én ellenben «későbbi korok rendszereit» erőltetem «régibb időkre!» Sőt még híres «honvédelmi» okához is ragszkodik. Elámul az ember a tudatlanságnak ekkora vakmerőségén! Mikor minden nagyobb egyházi jogi kézikönyv forrás-idézeteiből megtanulhatná, hogy az egyház már korán az V. században kimondotta azt az elvet, hogy senki sem lehet pap, ki a maga személye fölül szabadon nem rendelkezhetik. Már az apostoli kánonok (82. cz.) szerint is, *rabszolgák*, uruk beleegyezése és fölszabadtítása nélkül a *klérusba föl nem vehetők*. I. Leó pápa 443-ban az olasz püspökökhöz intézett levelében kikelt a rabszolgák fölvétele ellen, mert ezzel kétszeres vétékbe esnek, t. i. a szent *mysterium szennyeződik* be ezáltal s másrészt a rabszolga *urának jogai* vannak megsértve. A 451. évi chalcedoni *zsinat* is megtiltotta, hogy rabszolga, ura tudta nélkül szeretbe léphessen. A *császári* törvényhozásnak is ez volt az elve. III. Valentinianus császár 452-ben eltiltotta a rabszolgák fölvételét az egyházi rendbe s egyúttal szabályozta a rabszolgák urainak *visszakövetelési* jogát, mivel azelőtt az is meg-

rabszolgáságnak mondják a civilis = várszolgák állapotát. Így az 1162-ben (Soproni O. I. 2.) felszabadított soproni várszolgáról III. István, addigi rabszolgáságára, az ezt legszabatosabban kifejező «a *civili jugo* subtraxi» szavakat használja; 1185-ben (Wenzel I. 78) III. Béla némelyeket várjobbágyokká tesz és «a *Jauriensis castris servitute*» fölment; 1211-ben (Phalmi Rdt. X. 506.) egy zálogba (!) vetett *civilist* «*servili conditione*»-nak mondják; 1267-ben (Wenzel III. 158.) a megnemesített várszolga előbbi állapotát «*pristinæ servitutis*»-nak nevezik. Rabszolga voltukat jellemzi szervezetük, hogy t. i. már Sz. László III. I. törvénye szerint s mint 1222-ben a Várad Reg. 336. (r. 206.) és sok más oklevél is mondja, centurióknak és decurióknak voltak alávetve miként a többi szolganépek; továbbá büntetésük, mely, mint már fentebb említém, a rabszolga udvarnokokkal közös volt, t. i. a félfejnek leborotválása, a mihez még a Sz. László idézett törvényében leírt tizedelés is járult. Jellemző az is, hogy ugyanott, a hasonló elbánásban részesített többi falvak népességét *rusticos*-oknak = parasztoknak hívják, a mely czím tehát már a Szent László korabeli civilis = castrensiseket is megillette, annál is inkább, mivel 1225. és 1245-ben (Wenzel XI. 179. VII. 197.) őket határozottan *rusticos*oknak nevezik. Mint ilyeneknek kedvezőtlen helyzetére mutat az is, hogy minduntalan szökdöstek. Már Szent László III. 2., 13. és 20. és Kálmán I. 39., 44. törvényei ilyen

történt, hogy még a rabszolgából vált *püspököt* is egykori ura visszakövetelte. Zeno császár 484-ben tiltja a fölvételt. Galliában az 511., 538., 549. évi orleansi *zsinatok* ismételték a pápák tilalmát, kártérítést szabván a rabszolga gazdájának. Zachariás pápa 748-ban Szent Bonifáciust felhívja a fennálló tilalomra. Nagy Károly *császár* a 789. évi Admonitio generalisban valamint utóda Jámbor Lajos *császár* is 818. évi egyházi capitularejában megtiltották a püspököknek olyanokat felszentelni, a kik előbb uruktól föl nem szabadítottak. A 805. évi capitulare tiltja a rabszolgák és rabszolganők (De servis propriis vel ancillis ut non amplius tudentur vel velentur) fölvetelét. A triburi 895. évi zsinat meg is okolja a tilalmat «*quia non debet vilis persona fungi sacerdotii dignitate*», akár csak I. Leó pápa 443-ban. A bourgesi zsinat 1031-ben szintén megismételte e tilalmat stb. Egyszóval a rabszolgák föllesztését pápák, zsinatok, császárok az V. századtól kezdve mindig következetes szigorúsággal tiltották. Így néz ki tehát az Erdélyi egyházi jogi tudása! Nem csoda aztán, ha a hazai egyházi viszonyokat sem képes helyesen megítélni, sőt még külföit sem ismeri. Nem is szólva arról, hogy a rabszolga eredetű papokról s ezeknek nálunk is előfordult visszaköveteléséről nincs tudomása; még nagyobb hiba, hogy például sejtelve sincs III. Incze pápának éppen e szóbanforgó kérdésben a váci püspök kérelmére 1207-ben hozott döntéséről; továbbá IX. Gergely pápa 1233. évi parancsáról, mely azt mondja, hogy alsó papságunk nagy szegénysége miatt, az országban «*vix nisi servilis conditionis presbyter invenitur*», a mi tehát annyira megvilágítja a híres 1222. évi egyházi kiváltságlevélnek főtebb felhozott tételét.

szökevényekről intézkednek. II. Endre is 1221-ben (Vár. Reg. 315. r. 366.) a széjjelszéledt várszolgákat (castrenses dispersos castris) összegyűjteni rendelte. De IV. Bélával, a ki gondoskodását rájuk is kiterjesztette, helyzetük egyszerre (péld. 1240-ben a győrieké) nagyon megjavult. Végül még a castrensis vérdíja is elárulja eredeti rabszolga állapotát, a melyre nézve 1274-ben (Haz. O. VIII. 162.) 3 márkában egyeztek ki, a mi a rabszolga átlagos értékének s egyszersmind vérdíjának felelt meg.

Mindezek a legkülönbözőbb korú és szempontú adatok a civilis = castrensis = várszolgának, minden korban változatlanul egyforma rabszolga sorsát napnál világosabban bizonyítják. Erdélyi elmélete ellenben mindjárt csődöt mond, mihelyt a XIII. századi adatok tömegével s le nem tagadható tartalmával áll szemközt. Iliába igyekezett tehát, annyi ferdítés és erőszak árán, a XI. századi civilist a civis = mílessel egyformán szabados és katonáskodó osztálynak bemutatni, a mikor most minden XIII. századi adat a civilis = castrensiseket csupán mezőgazdasági, ipari s egyéb szolgai foglalkozásokban szerepelteti s így találja meg maga Erdélyi is. Az általa annyira elferdített XI. századi állítólagos képeleti helyzet és a XIII. századi adatok rideg valósága között oly óriási távongó ür van, hogy még ő is külön magyarázatokat tart szükségesnek. Amde ugyanazzal a könnyelműséggel, mellyel XI. századi elméletét gyártotta, megint előáll valami kis művelődéstörténeti mesével, csak legyen aztán, a ki egy szavát is elhagyja. Szerinte a civilisek mint a XI. században állítólag még katonák (!) a falvakban élve «kivált egy-két évtizedes békeidőben» (mikor eshetett meg ez az Árpádkorban?) elszoktak (!) a katonáskodástól (holott a következő lapokon állandó «várőri» hetes szolgátról, meg seregszemlékről beszél!) és szegénységük (de miért szegényedtek el olyan hirtelen?) disztelen (!) hiányos (!) fegyverzetük miatt (még ezt is tudja?) s katonai gyakorlatlanságuk (? a hetes szolgálatok, seregszemlék, háborúk daczára) miatt, csakhamar alkalmatlanoknak (!) bizonyulnak. Ezért kellett «helyökbe időnkint új meg új hivatásos katonákat, míleseket, vértés (!) lovasokat» fogadni (!) zsolddal vagy hűbértokkkal. A régi állítólagos «katonacsaládok (!) pedig több (? hány) nemzedék után, már inkább békés (!) polgári (!) munkával szolgálják várukat» és a katonai (!) szolgálatot «kezők munkájának gyümölcseivel (!) vagy pénzzel (!) váltják meg». Egy szóval «elparasztosodtak» (!) bíz ők és «a tulajdonképeni (!) háborúskodás céljaira» «a drága vértezet (!) nélkül» nem voltak többé alkalmasok (!), mert az «igazi (!) vitéz, míles már vértés (!) volt, s hozzá képest a régi módi (!) könnyű lovas (!) a civilis, castrensis már nem ment vitéz számba». Mindez a csoda pedig «a XI. és XII. század közt észrevétlenül (!) de egész (!) természetesen (!)» ment végbe. Csakhogy, ennek az érzékeny hadtörténeti mesének éppen az a legnagyobb hibája, hogy mind ez az óriási átalakulás csakugyan túlságosan «észrevétlenül» történt volna, oly annyira, hogy azt az egykorú adatokban a legkisebb

nyom vagy utalás sem árulta el eddig és hogy Erdélyi áll vele elő. kinek elmélete éppen ezen a ponton kerül csödbe. Kacagató látvány, mikor Erdélyi el akarja hitetni velünk, hogy a civilis = castrensisek mezőgazdasági, ipari s egyéb ilyen szolgálai foglalkozásai közül, még a legrégebb is 1190 körül, míg a többi még későbben keletkezhetett, esetről-esetre, a hogy t. i. az addig «katonáskodó» (!) civilis = castrensiseknek tetszett ezt vagy azt a foglalkozást szabadon felvállalni. Micsoda történetellenes föl-fogás ez, e foglalkozásokról, ebben a korban, a hol mindenki az ilyen foglalkozásoknak kirendelt örök rabja, mindenkorra lekötöttje maradt, nemcsak a maga személyére, hanem összes utódaira nézve, nemzedékről nemzedékre.¹ De különben is, mihelyt Erdélyinek igaza volna, hogy t. i. a civilisek = castrensisek mindazon XIII. századi foglalkozásaikat nem ős időktől fogva, nemzedékről nemzedékre üzték, s hogy azelőtt «*csupán katonai szolgálat*»-okat végeztek volna, akkor, abban a pillanatban, az összes királyi megyék gazdasági szempontból, mint a király és a megyeispánok legfőbb jövedelmi forrása, mint az egyházaknak és a nemeseknek tett óriási birtokadományok alapja, egyszeribe lehetetlenné és megmagyarázhatatlanná válnék. Mert hiszen, ha a királyi megyékhez tartozó ~~összes~~ népek csupán katonáskodtak, hát akkor, az e megyékhez tartozó rengeteg falunak szántóföldjeit, szölleit ugyan ki művelte volna? rétjeit ki kaszálta? erdeit ki óvta, ki vadászta, ki makkoltatta volna? ki halászta volna a megyék halastavait és vizeit, malmain ki örölt volna? stb., hogyha a megyéknek szántói, vinczellérei, erdőőrei, vadászai, halászai, kanászai, molnárai stb. s mindennemű szállításokra fuvarosai stb. nem lettek volna, kezdetlől fogva, nem csak a XIII. században. Ki élelmezte, ruházta, felfegyverezte volna a megyék igazi (nem Erdélyi-féle) katonaságát? ha nem lettek volna pékek, szücsök, szabók, tímárok, kovácsok, ívkészítők stb. eleitől kezdve, a mikor még a megyei harcosok fölvidítására igriczek sem hiányoztak, zenélő és énekmondó foglalkozásuknak éppen olyan rabjaiként, nemzedékről nemzedékre, miként a többiek. Ha tehát Erdélyi mind e foglalkozásokat a civilis = castrensisektől elvonja, akkor igazán nem marad egyéb hátra, mint hogy mindezeket a comesekkel végeztesse, megfelelő munkaerő hiányában. Ilyen hallatlan képtelenségekre vezet hát az ő civis = civilis elmélete s a civilisekről szóló meséje.

¹ Erdélyi önkéntes szabad vállalkozásnak tünteti föl az 1209. évi (Knauz I. 194.) esetet, midőn az esztergomi érseknek oda adományozott hét civilis önmagát a maga akaratából «*pincernarie seruitutis officio*» azaz pohárnokságra (honnan veszi mindig E., hogy ezek bodnárok voltak?) kötelezte. De Erdélyi, ki ezt a civilisek ama híres átalakulásának (!) «idejére (!) és mikéntjére» (!) is pozitív (!) adatnak (akkor is, midőn eladományoztatván, már *megszüntek civilisek lenni*!) hirdeti, azt már nem közli, hogy a volt civilisek e kötelezettségük folytán a többi érseki pohárnokokhoz «*in filios filiorum*» csatoltattak és mindörökre (perpetuo) e szolgálat végzésére köteleztettek.

Ezek után persze az egészre egyetlen szót sem volna érdemes vesztegetni, de azért mégis álljunk meg néhány perczre, annál a metamorphózisnál, mely a civilis katonákat (!) parasztokká változtatta volna. Ez sem utolsó dolog. A mikor e korban mindenkire (nem papra, kénytelen vagyok Erdélyi miatt megjegyezni) nézve, minden boldogulás, majdnem kizárólag a hadi pályán kínálkozott, akkor tömegesen akadjanak, a kik elszoknak hivatásuktól : a katonáskodástól és kezük munkája vagy pénzük árán igyekezzenek attól megszabadulni ; és a mikor minden ilyen változás egyúttal az egyéni szabadságot is veszélyeztette. Mindaz pedig, a mit Erdélyi a pánczélos katonaságról és «a régi módi könnyű lovas»-sal szemben való túlsúlyáról beszél, nemcsak kütfőinkkel, de a régi magyar hadászati szervezettel és szellemmel is ellenkezik. A pánczél, helyesebben pánczélinget nálunk is viselték már elég korán, de először csak az előkelőbb idegeknek, azután a gazdagabb magyar urak is utánozták. Királyaink egyáltalán mindig szívesen vették, ha a külföldi fegyverek és hadi szokások nálunk is meghonosodnak, mivel hadseregük harci képességét ezek által is fokozni, megsokszorozni hitték és akarták. Már Sz. István is dicséri a hospeseket a behozott különféle fegyverekért. Kálmán pedig ezért követelte (I. 40.) a megyei comesektől, hogy a birtokaikra telepített jövedvény szabadoktól 100 pensa jövedelem után egy pánczélinges vitézt állítsanak ki. Amde a pánczélingnek ez a roppant drágasága, mely később is állandó volt, mert péld. 1220-ban (Fejér. III./1. 304.) és 1291-ben (VI./1. 175.) 10 márkába került, különben is lehetlenné tette annak valami nagyobb s általánosabb elterjedését. Különösen IV. Béla fektetett nagy súlyt pánczélinges katonáinak szaporítására, részint hűbértokok adományozása által, részint pedig a városok polgárait kötelezte erre. De királyaink, mint az eddigiekből is látható, pánczélosaik gyarapítását mindig, a külföldről beszármazó hospesektől s később pedig a városoktól várták, egyszóval ott, a hol csakugyan meg is volt a hozzá való mód, gyakorlat és ipar. Ellenben arra a képtelen gondolatra, hogy ilyesmit tőkeszegény, tapasztalatlan falusi emberektől követeljenek s őket emiatt szegénységre juttassák, — soha nem is juthattak.¹ Nem pedig azért sem, mivel, mint már Pauler is ki-

¹ Erdélyi erre a már más-utt is (TSz. 1915 : 211. knyt. 76.) felhozott 1292. évi (Haz IV. 80 - 82.) esettel áll elő, mely szerint egy comes, egyik rokonának törvénytelen rabszolga-fiát, fiaival együtt fölsszabadítja úgy, hogy ezentúl a hadba vele járjon, de ha erre akár ő, akár utódai szegénységük miatt nem volnának képesek, akkor földesuruknak I unciát fizessenek ; egyébiránt magukat minden további szolgálattól, a mint ez a libertinus-oknál szokásban van, fejenként I márkával végképen megszabadíthatták. Erdélyi ezzel a földesúri, nem hivatásos katonának elszegényedésével akarná magyarázni, a hivatásos és rendesen élmezett, ruházott és fölfegyverzett katonák elszegényedését s alkalmatlanná válását. Egyébiránt

mutatta, az árpádkori (sőt még az újabbkori magyar) hadszervezet mindenkor első sorban azon a (nyilazó) könnyű lovaságon alapult, melyet Erdélyi, minden kütfő ellenére, «régí módinak» képzelt. S királyaink mindig is rajta voltak, hogy éppen ez a könnyű lovas elem mindegyre szaporodjék, hol a bessenyőkkel, hol a székelyekkel, izmaelitákkal, majd a kunokkal, sőt a kik aztán, a külföld rémületére, legtöbbször is a magyar király hadában a legfőbb szerepet játszották. Rogerius is írja, Erdélyi is (TSz. 1916:41 knyt. 146.) idézi, hogy mennyire igyekeztek a magyar urak servienssekül kunokat felfogadni. Külföldi írók is a magyarokat mindig könnyű lovasoknak írják le, Freisingi Ottótól kezdve, ki a magyarok fegyverzetét — éppen könnyű lovas voltuk miatt — silánynak és a páncélzatot kivételesnek mondja, egészen addig a cseh íróig, ki Csák Máté hadáról azt írta, hogy az soha meg nem áll, de mindig szalad vagy szalaszt, és fegyverül: rettetenes nyilat, kardot és *bőrpánczélt* viselt. Mert hiszen még az okleveleinkben előforduló pánczéladatoknak is egy része csak ilyen bőr- vagy nemez-pánczélíngre értendő, nem pedig az Erdélyi képzelte drága vértzetekre.¹

azt sem tudja, hogy az a fizetendő uncia a földesuraknál szokásos földesúri hadi adó (denarii exercitiales) volt, melyet az urbéressek a földesúrral hadbamenők költségeire szoktak adni; péld. 1231-ből Wenzel XI, 236, 1250-ből Fejér IV/2. 71, 1273-ből Wenzel IV. 32. stb.

¹ Ezután Erdélyi még azt a komikus feladatot, annak vizsgálatát tűzi ki magának, hogy a civilis = castrensis eredeti (!) katonai (!) kötelezettségeiből mennyi maradt meg. E célból II. Endrének 1213., illetőleg 1211. évi azon adományleveleit (de nem a legjobb, hanem a hibás Wenzel-féle kiadás után!) veszi elő, melyekkel a király *egész* Gora megyét, a hozzátartozó 66 birtokkal egyetemben a topuszkói apátságnak adományozta, e megye minden népeivel, s ezeknek minden tartozásaival s kötelezettségeivel egyetemben, egészen úgy a hogy addig a királynak illetőleg a királyi herczegnek adóztak és szolgáltak. Itt csakugyan fel vannak sorolva a várszolgák összes szolgálmányai, de azok között az Erdélyi-féle katonai szolgálatok semmiképen föl nem fedezhetők. Ámde ha ilyenek teljesen hiányzanak, azért Erdélyi mégis csak kiszorítja a semmiből is. Azt mondja, hogy egy «helyen vannak emberek, kik tartoznak az uraság ügyeiben (követségbe) menni oda, a hová az udvarispán parancsolja». Neki persze ez az *egyetlen*, bár szintén nem katonai adat éppen elég arra, hogy ezt az *őszes* gorai castrensisekre általánosítsa. Ámde arról, hogy ezek a Bachusban lakó emberek (homines) csakugyan castrensisek lettek volna, az oklevél mitsem tud, sőt a legkisebb valószínűség sem szól emellett, mivel az 1211. évi oklevélben a castrensisek, várjobbágyok, hospesek (homines de foro Toplice) után, ráter a centuriók, a curialis comes szolgálmányaira is és azután hozza fel a bachusi embereket, kik házakat, hordókat javítottak, malmot és kemenczét tartottak, tehát okvetetlenül valami jobb módú szabadok, hospesek lehettek, a mit bizonyossá tesz az az adat, hogy II. Endre 1213 körül (Smičiklas III. 121.) falujuknak vásárt is engedélyezett. A centuriók, a maguk alattvalóival (cum suis subiectis) szolgálatukat híven tartoztak teljesíteni, az aratásnál,

Erdélyinek tehát egész hadtörténelmi meséje azon alapszik, hogy a kütföket vagy nem ismeri, vagy meg nem érti. Arra, hogy castrensisek testületileg katonáskodtak, csak Rogeriusnak adatát ismerjük, a ki szerint IV. Béla a tatárjáráskor úgy a nemeseket «*quam castrenses et pertinentes ad castra*» hadba szólította. E szövegen azonban mindjárt meglátszik, hogy azt nem magyar, hanem a kellő kifejezésekben járatlan külföldi írta, tehát annak szöszerinti hitelt nem is tulajdoníthatunk. Rogeriusnak sejtelme sem volt váraink valódi katonáiról, t. i. a várjobbágyokról, mert akkor ezeket kellett volna megneveznie. Azért inkább azt hiszem, hogy az ő «*castrenses*»-ei alatt várjobbágyok értendők. De nem lehetetlen az sem, hogy a «*pertinentes ad castra*» elnevezéssel viszont a castrensiseket érthette, mert az máskor is megtörtént, hogy a legnagyobb veszedelemben, a milyen a tatárjárás volt, minden fegyverfogható embert, rabszolgát, parasztot is fölfegyvereztek. De ez mindig csak a legtrikább kivétel volt, minthogy e korban a fegyverviselés joga és kötelessége mindig csak szabad vagy félszabad embert illethetett. Erre mutat az az egészen kivételes eset is, midőn 1272-ben (Fejér V/1. 213.) V. István a székesfejérvári keresztések ottani szigeti alattvalóinak *megengedte*, hogy magukat bárki ellenében *fegyveres kézzel* (*manibus armatis*) meg-

gyűjtésnél és betakarításnál mint munkafelügyelők. De tartoztak descensussal a herczegnek vagy megyeispánnak, sőt ezzel a comes curialis is tartozott. Erdélyi mindkét descensust tévesen a castrensisek szolgálmányainak hiszi, hogy aztán ezekkel megszaportva és összetévesztve, valamennyit mint «szabadosok»ét (!) nagy álmélkodásunkra a Phalmi Rendtört. I. kötetére hivatkozva a pannonhalmi jobagiones equestri szolgálmányaival vesse egybe, holott azok abban a kötetben még, Erdélyi szerint *szabadok* voltak. Persze csak merő ráfogás, hogy e szolgálmányok hasonlítanak egymáshoz, legföljebb azok a részek a bachusi emberek, centuriók s a comes curialis szolgálmányaiából, melyeket csak ő kevert bele tévesen a castrensis-szolgálmányokba. S mindezekből arra a végső következtetésre jut, hogy a castrensisek «katonáskodása» (!) már csak (!) az uti kíséret (!) és követjárás (!) alakjában (!) maradt (!) meg» holott, mint láttuk, ez nem is a castrensisek, de csakis a bachusi emberek szolgálmányai közt fordul elő, de sőt még ide is csak Erdélyi csempészte bele zárjelben a követséget, holott e szolgálat inkább csak fuvarozás volt, hiszen nem is az apát, hanem az udvarbíró rendeletére történt. De hogy a tudományos igazság tárgyilagosa keresése mennyire távol áll Erdélyitől, mindennél jellemzőbb az, hogy az 1213. évi gorai oklevélnek azt a részét, mely a volt gorai várjobbágyokat névszerint s köztük kettőnek prédiúmain is felsorolja, adózásukat, szolgálmányukat megállapítja, — teljesen elhallgatja, holott ezek már valóban összehasonlíthatók volnának a pannonhalmi lovas jobbágyokkal és itt már csakugyan szó van a várjobbágyok uti és követségi szolgálatáról, de a mely tudvalévőleg mindig *együtt járt* a katonai szolgálattal és ennek maradványát sohasem képezhette. Okleveleket tehát kevésbé megérteni, valódi értelmüket jobban eltorzítani, tanúságukat elnémitani, már csakugyan nem lehet.

védelmehessék, a király nevében. Egyes castrensisek katonáskodásáról is tudunk, a kiket kétségkívül e célra a rabszolgaságból fölszabadítottak stb.

Ezek után Erdélyi 7. (T. Sz. 1915 : 339 - 352., knyt 96--110.) kérdésére kell áttérnünk, hogy t. i. mik a jobbágyok, várjobbágyok. De itt már még konokabb előítéleteknek és az adatok meg nem értésének vagy elferdítésének, félrevetésének vagy elnémitásának egész bonyolult szövedékével állunk szemben, a mikor az egyszerű, tiszta, történeti igazságot akarjuk érvényre juttatni. Erdélyi kiindulva abból, hogy Sz. László a pannonhalmi népeknek 1083—95. közti összeírásában 131 *minister* (ministorum) mansióját említi, a kiket később lovas *jobbágyoknak* neveztek, a *minister* és *jobbágy* szót és fogalmat azonosnak tekinti. Pedig ha alkalmazhatták is az egyiket a másikra, mégis e két szó különböző eredetű fogalmat fejezett ki. A *ministrare* = szolgálni szóból származó *minister* = szolgáló embert, a *ministerium* (már Sz. István I. 2. törvényében is) vagyis szolgálat pedig, e korban *udvari* és *hadí* szolgálatot jelentett és csak a mikor ez a szolgálat már bizonyos tekintélyre tett szert és előkelőséget biztosított, akkor jelent meg a *jobbágy* szó és fogalom, melynek bármi legyen is az eredete, annyi bizonyos, hogy nem szolgálatot fejez ki. A *minister* szónak igazi, teljesen azonos utóda nem is a *jobbágy*, hanem a *serviens* volt, mivel mind a kettő értelmére nézve is csakugyan szolgáló embert jelentett. Merőben önkényes az a mód is, melylyel Erdélyi az ilyen *minister* társadalmi helyzetét akarja megállapítani, különböző korban, különböző büntettekért kirótt bírságok alapján. Azért, mert Szent István és Szent László törvényeiben a *comes* bírsága 100, 55, 50 és a *miles* bírsága meg Sz. István korában csak 10 tinó vagy penza volt, ellenben a *minister*, ki Szent István alatt nem is szerepelt, Szent László III. 21. törvényében 25 penzát fizetett, Erdélyi azt állítja, hogy ennél fogva a *minister* rangban, a *comes* és *miles* között foglalt helyet. És a jámbor hívő nem is veszi észre, mennyire fölült, mert hiszen Szent László III. 15. törvénye, mely a *centuriót* és a *milest* a *comes*hez hasonlóan 55 penzával sújtotta — az összehasonlításból egyszerűen kirekesztetik. Sőt ebből az elnémitott adathból ellenkezőleg, Erdélyi következtetési szerint az következőnek, hogy a *centurio* meg a *miles* a *comes*szel voltak egyenlők s ennél fogva a 25 penzás *minister*nek a *miles*nél jóval alábbvalónak kellett lennie. De épen ez a következtetési mód helytelen, mivel csak azonos korbéli azonos büntetteknek különböző bírságai, illetőleg ezeknek egymáshozí viszonya és aránya tekinthető egyedül mérvadónak. A *minister* a *comes*nek alatta állott ugyan, de már a *miles*nél semmivel sem volt alábbvaló, minthogy a *minister* hadiszolgálatban nem volt más, mint *miles* és minden *miles* szolgálatára nézve egyúttal *minister* is volt. Amde a mint *miles* és *miles*, úgy *minister* és *minister* közt is igen nagy volt a különbség, a miről Erdélyinek föltöbb zavaros fogalmai vannak. Mert ha még az egyházi *ministereket* különválasztja is a királyi *minis-*

terektől, a királyi ministerek helyzetét teljesen félreismeri akkor, midőn őket a megyei ministerekkel zavarja össze. abban a hitben, hogy a megyei emberek eo ipso királyiak is voltak. Ez azonban gyökeres tévedés, a mely rendszerében másutt is megbosszulja magát, mert noha a megye a tatárjárásig tisztán királyi megye volt, mégis a királyhoz közvetlenül tartozó emberek, mindig meg voltak különböztetve a megyékhez tartozóktól. Ő a Sz. László III. 21. törvényében említett királyi miniszternek mondja, holott ez minden valószínűség szerint megyei miniszter volt. De a mi már igazán kiáltó tévedés, bár egyike legrégibb előítéleteinek, hogy a Kálmán I. 9. és 11. törvényeiben a királyi vagy hercegi nagyobb ministereket és káplánokat (*maiores ministri regis* vel *ducis* et *capellani*) közönséges megyei hivatalnokokká akarja lefokozni. Sőt kiindulva épen abból a föntebb már helytelennek bizonyult következtetésből, hogy a miniszter helye a miles és ispán közt lett volna, mindjárt rá is fogja, hogy ennél fogva a nagyobb ministerek nem is lehettek mások, mint megyei centuriók. «vagyis *főtiszt*»-ek (!) a kisebbek pedig megyei *decuri*ók, azaz *altiszt*»-ek. (!) Méltó eredményei lehetetlen következtetésének, melyből kiindult, megtoldva a megyei centuriókról és centurionátusokról alkotott történetellenes felfogásával, melyet már Feleletem I. (T. Sz. 1916 : 314—317.) és II. (u. o. 422. és 423. lapon és az I. jegyzetben) közleményében kivégeztem. Már Szekfű a serviensekről szóló jeles munkájában (15., 16.) utal arra, hogy ezen királyi és hercegi nagyobb minisztereknek a káplánokkal egy sorba helyezése, nyilván a királyljal vagy a herceggel személyes, közeli érintkezésben álló egyénekre mutat. Egyszóval királyi vagy hercegi *udvari* és nem megyei emberek voltak ezek, mert hiszen a káplánoknak még Erdélyi sem tudna a megyékben valami hivatalt juttatni, sőt — a mi érthető — velük nem is foglalkozik, mintha a világon se lettek volna. Pedig a következő lapon már ő maga hoz fel 1137. évi (*ministri nostri*) és 1180 körüli (ministeriales regis) adatokat, melyek (és még mások is) az ilyen királyi ministereket a főpapok és főurak társaságában, mint azokkal egyenrangúakat emlegetik. De megcsontosodott előítélete lehetetlenné teszi neki, hogy a Kálmán-féle és ezen XII. századi királyi ministerek közti összefüggésre ráeszméljen, inkább rangjuknak a XII. században való «jelentékeny» emelkedésére gondol, a mi persze csak úgy magától állott volna elő. Pedig itt tartoznék számot adni arról a metamorphosisról, mely a megyei centuriót egyszerre udvarképes főúrrá változtatta volna. Van azonban Kálmánnak egy olyan törvénye is, az I. 12., a mely a király és a herceg ministereit a királyi és hercegi megyével bizonyos összeköttetésbe hozza, ámde még ez sem nyújt semmiféle alapot arra, hogy Erdélyi elméletét igazolja. Mert míg az előző I. 9. és 11. t.-cikkek határozottan a királynak vagy hercegnek, a királyi vagy hercegi udvarban tartózkodó ministereiről szól, kik vagy a zsinaton, vagy a megyei iudexsel társult comes előtt perlekedhettek ; a szerint t. i., a hol épen az udvarával e

korban még sokat vándorló király és herceg akkor tartózkodott, avagy a mely megyében az illető királyi vagy hercegi miniszternek birtoka volt, vagy bármi okból póre támadt. A Kálmán I. 12. törvényében azonban, többé már nem a király vagy herceg udvarában tartózkodó miniszterekről van szó, hanem olyan királyi miniszterekről, a kik vagy a király, vagy a herceg megyéjében (*Ducis ministri qui in mega regis sunt et regis qui in mega sunt ducis*) laktak állandóan. Ezért aztán már a törvény sem nevezi többé őket *nagyobb* királyi vagy hercegi (*maiores ministri regis et ducis*) minisztereknek, mivel e vidéki királyi minisztereknek rangja az udvariakénál alacsonyabb volt, de még sem annyira alacsony, hogy náluknál még alacsonyabb (*minores*) királyi miniszterek ne lettek volna. Ezeket a törvény a megyei iudex bírósága elé, míg feljebbvalóikat, ama középrangú királyi minisztereket a iudexxel társult comes törvényszéke elé utalta; e tekintetben tehát csak annyiban állottak hátrább az udvariaknál, hogy perüket a zsinat elé nem vihették. E vidéki királyi miniszterek alatt pedig nem érthetünk másokat, mint a különféle királyi és hercegi magánuradalmak, birtokok, curtisok, curiák, paláciumok és az azokon lakó legkülömbözőbb foglalkozású s közvetlenül a királyi vagy hercegi udvartartáshoz tartozó népeknek, nagyobb- vagy kisebbrangú felügyelőit és elüljáróit, a kiknek tehát a megyékhez csupán annyi közük volt, hogy épen ott laktak és pereltek, egyébként szervezetükre nézve a megyéken teljesen kívül állottak. Ez az egyszerű és természetes magyarázata az udvari és vidéki királyi miniszterekről szóló Kálmán-féle törvényeknek, a mi egyúttal némi fényt derít a királyi és hercegi udvartartásnak eddig alig ismert belső berendezésére is. Ellenben Erdélyi félszeg magyarázatainak alapjául ahhoz a kétségbeesett föltevéshez kénytelen folyamodni, mintha a Kálmán-féle I. törvény nem is egy, hanem két törvényhozás eredménye volna. Végül Kálmán I. 38. törvényében is van szó miniszterről, olyanformán, hogy ha netalán a király a *civisek* közül (de *civibus*) valakit, valamely *comes*hez vagy *minister*hez (cuiquam comiti vel *ministro*) eleresztene, az csupán a hadba járjon, más-külömben térjen vissza ahhoz a néphez, a melyből távozott. Itt is Erdélyi a *minister* alatt holmi megyei centuriót képzel, de mivel ez szerinte a civissel egyformán szabados volt, elmélete ismét egy képtelenséggel lett gazdagabbá, hogy t. i. a király szabadost rendelt volna egy másik szabados keze alá, pláne külön törvénnyel. Pedig itt olyan civisről = várjobbágyról van szó, a kit a király, akár valami más megye comesének, akár a királyi udvar valamelyik miniszterének engedett át, de persze csak hadi czélokra, mert mihelyt más szolgálatra erőltették volna, jogot adott neki a visszatérésre. A XIII. században csakugyan többször látunk is várjobbágyokat, országnagyok szolgálatában, nyilván a király engedelmével. E fejezet végén újból előhozza a kezdetben egyforma ministert és ministerialist, de elméletétől elfogultan nem is veheti észre, hogy az általa felhozott későbbi ada-

tokban már helytelenül keveri őket össze, mivel akkorra már a *ministerialis* szó értékére nézve lejjebb süllyedt s teljesen különvált a *minister* szótól. Arról meg már egyáltalán mit sem tud, hogy a *minister regis* alatt a XIII. század első évtizedeiben (1214. Haz. V. 6. Váradí Reg. 1219. és 1221-ből 226., 294., 313. új számok) már határozottan nemeseket kell érteni, miként a vele teljesen azonos jelentésű és értékű *serviens regis* alatt, a miről majd alább lesz szó.

Azután a dugába dőlt kísérlet után, mely a *minister* szó és fogalom megfelelőjéül a jobbágyot erőlteti és azon anachronizmus alapján, mely a ministert megyei centuriónak, mint valami főtisztet (!) a kisebb ministert pedig decuriónak, azaz mint altisztet (!) képzelet, természetesen a jobbágy szóról most is azt hirdeti, hogy ez általában véve: tisztet jelentett. Már Válaszomban is (T. Sz. 1914: 448–450.) kimutattam e tétel alaptalan voltát és azt bizonyítottam, hogy éppen megfordítva áll a dolog, t. i. a rabszolga-elém fölött, ennek fékentartására és felügyeletére volt egy külön, magasabbrendű katonai jobbágy-osztály, a melyből aztán az egyes tisztségek keletkeztek és betöltettek. Erdélyinél ez a tiszt szó vegyesen udvari, gazdasági, sőt hadi tisztet is jelent, ezért hívták volna szerinte az ország főtisztjeit: a király jobbágyainak a megyék tisztjeit: várjobbágyoknak, s végül az egyházak «népei közt, a lovas katonai osztályt, a melyből a tiszteket szokták kinevezni, szintén jobbágyoknak mondták». Ezek az állítások azonban alapos helyreigazításra szorulnak. Mindenekelőtt az időrendre nézve meg kell állapítanunk, hogy mindez nem egyszerre történt, hanem leghamarább a várjobbágy fogalma keletkezett, azután az egyházi jobbágyé és csak legvégül a királyi jobbágyoké, de itt e fogalom, már csak mint mérő czím, alulról fölfelé nyomult a magasabb társadalmi régiókba. Itt aztán már a királyi udvar tagjai, a jobbágy szóval csupán azt a viszonyt akarták kifejezni, melylyel a várjobbágy várához, az egyházi jobbágy egyházához volt kötve, és a mit ők is királyukkal szemben önként magukra vállaltak. A király jobbágyai főleg országos hivatalokat, de semmiféle állandóbb hadi tisztségeket nem viseltek; sőt ezen elnevezést olyan előkelőkre is alkalmazták, kiknek semmiféle hivatalát nem ismerjük, hanem mint a király bizalmasai udvarában tartózkodtak, közös «tishti osztály»-t tehát már csak ezért sem képezhettek. A várjobbágyoknál voltak hivatalok, a melyenek a comes curialis és a két bilochus bírói, a centuriók és decuriók közigazgatási és az archipraeco (később «várkurjantók» fejének) közhírré tevő hivatala, és volt mindössze két hadi tisztségük is, a hadnagyé és a várnagyé. Mindezeket a várjobbágyokból töltötték be, ámde maguk a várjobbágyok, nem mint Erdélyi képzelet, tisztek, hanem egyszerű közkatonák voltak, ennél fogva «tishti osztály»-t nem is alkothattak. A királyi, királynői és hercegi udvartartásokhoz tartozó különféle szolgánépek (udvarnokok, tárnokok, pohárnokok stb.) élén szintén jobbágyok állottak. Belőlük kerültek ki

közigazgatási és gazdasági centurióik és comesük bírói tiszte, egyébként mindannyian egyformán katonák voltak, de tiszteket. «tisztí osztály»-t szintén nem ismertek. Az egyházi jobbágyok első-sorban az egyházak védelmére és birtokaiknak, rabszolgáiknak felügyeletére voltak kirendelve, háborúban pedig, az illető egyháznak birtokai után járó hadi kötelezettségét rótták le, de szintén nem mint tisztek, hanem mint közkatonák. Ezek aztán hadi szolgálatauk mellé hivatalt is kaphattak, az egy curialis comes bírói hivatalát, avagy gazdasági és munkafelügyelői alkalmazásokat, ám-bár az egyházi gazdaságok tulajdonképeni vezetői mindig papok voltak; a pristaldusság pedig nem volt hivatal, mint Erdélyi hiszi, hanem csak ad hoc megbízás. Ezeket tudva, arról győződünk meg, hogy egyáltalán mindenütt, elenyészően kevesebb volt a hivatali tisztség, semhogy ezeknek betöltetésére a jobbágyok mint külön «tisztí osztály»-ok szervezkedhettek és hogy mindnyájan csupán e «tisztí állások» elnyeréséért versenyeztek volna, a mint azt Erdélyi minden alap nélkül folyton, az unalomig ismételi. De mivel elmélete a jobbágyok hatalmas tömegét, ebből a maroknyi tisztségből képtelen levezetni, mert hiszen egyetlen faluban is több jobbágy akadt, mint a hány tisztség abban a jobbágyságban egyáltalán lehetett, kénytelen beismerni, hogy «a valóságos (!) tisztek (!) rokonai (!) nem lehettek mind tisztekké (!), mégis a *tisztí vagy (!) jobbágyi* osztály tagjaiul tekintettek». Ez a vallomás elmélete csődjét jelenti. Emiatt aztán nem is érheti be azzal, hogy csupán az ilyen tiszteket viselők és annak egyenes *leszármazói* váltak volna jobbágyokká, hanem azt képzei, hogy ez a jobbágyság aztán magától, az ilyen tiszteket viselőnek *egész rokonságára* is kiterjesztődött volna, a mi az automatikus jogkiterjesztés körében elképzelhetetlen. De honnan van az is, hogy az eféle tisztegekre *soha senkit* ki nem neveztek, hanem e helyett *mindig* az illetőket valamely *alacsonyabb rendből* a jobbágyi rendbe vagy osztályba áthelyezték, fölemelték s befogadták és csak ha már ennek tagjaivá lettek, akkor nyerhették el az egyes tisztegeket. Ezért találunk a jobbágyok rendjében pl. egy sereg papot is, kiknek ottléte, egy úgynevezett tisztí osztályban meg sem magyarázható volna.

Az elmélet alaptalansága még inkább kitűnik, mentül beljebb megyünk és az egyes jobbágy-kategóriákat vizsgáljuk. Legtekintélyesebb volt a *várjobbágyok* osztálya, de a melyet Erdélyi, mivel elméletének leginkább útjában áll, minden elképzelhető módon lebecsülni, kisebbíteni törekszik. Erőlködése annál hiúbb és szánalmasabb, mivel a várjobbágyok szervezetére nézve, még az alapvető fogalmakkal sincsen tisztában. Sejtelmé sincs arról a gyökeres különbségről, a mi pedig a várjobbágyság megértésének kiinduló pontját kell hogy képezze, a mely t. i. a kezdettől fogva való, a legrégebb, első, valódi, természetes, azaz a már annak született jobbágyok (a prima origine, antiqui, primi, veri, naturales) és azok között volt, a kik csak utólag, később, alacsonyabb rendből vétettek föl a jobbágyok közé. A várjobbágyság

ezen az alapon két egymástól élesen megkülönböztetett osztályra oszlott, a hogy pl. a Várad-Regestrumból is látjuk. Az egyik: a *szent király jobbágyaié*, azaz jobbágyiaié¹ (iobagiones Sancti Regis; filii iobagionum Sancti Regis), kiket a *szent király szabadjainak* (*liberi sancti Regis*) is neveztek. Ugyanezeket még *nemzetségbeli* (1213. Vár. Reg. 51. = régi 147. iobagiones esse *a generatione*) jobbágyoknak is hívták, a mi nemcsak azt jelenti, hogy az ilyen jobbágyokat nemzetségeik, régi magyarsággal: *nemeik* szerint tartották számon, hanem még azt is, hogy mint ilyen *nemekből* származók, egyúttal *nemesek* (*nem* + *es*) is voltak, persze nem országos nemességet értvén, hanem, mint már az 1116–31 közt említett veszprémi «non ignobilis» várjobbágy esetében is, csak helyi vár-nemességet. A másik alacsonyabb *jobbágyosztályt*: a *vár-szolgákból* = *castrensisekből felszabadítottak* (*iobagiones de castrensibus exempti*) képezték, a kiket 1263-ban (Wenzel VIII. 49. iobagiones castri, filii iobagionum, qui *kelthiobagfyu* dicuntur) ősi magyarsággal *keltjobbágyfiúknak*, azaz *keltjobbágyoknak*, vagyis *lett, származott* (kel = lesz, származik) jobbágyoknak neveztek, mivel várszolgákból lettek, származtak. ellentétben a *született* várjobbágyokkal. A két osztály, melyet nagyobbak (1263. *majores* iobagiones Wenzel VIII. 60.) és kisebbnek, magasabbnak (1266 de alioribus iobagonibus Károlyi O. I. 4.) és alacsonyabbnak különböztettek meg, egymástól sokban és nagyban eltért. A legfontosabb különbség köztük az volt, hogy a *szent király jobbágyai* közé csak maga a király emelhetett föl valakit, a minnek legrégebb példája 1165-ből (Fejér II. 173., 174.) való, midőn III. István a Nyékyek őseit a várszolgálatról (a castrensi servitio) fölmentvén, őket *azon vár előkelői*, azaz (Szent) *István király előkelő fiai* (inter proceres eiusdem castri, proceres filii scilicet Stephani Regis) közé fölvette. Ellenben a *castrensisek* = várszolgák fölszabadítását szabad várjobbágyokká, már Kálmán I. 45. t. cz. szerint (De *civilibus* ebdomadarius 8 denarios precipimus colligi, inter quos scilicet, si quis *liber non a rege, sed ab ipsis civibus*) maguk a várjobbágyok, illetőleg az ő ajánlatukra vagy beléegyezésükkel a megyék comesei eszközölték. Most már aztán az a mulatságos, a mikor Erdélyi, kinek ez alapvető különbségekről fogalma sincsen, mindig olyat fog rá az egyik várjobbágyosztályra, a mi a *másikra* vonatkozik. Így pl. arra a fölfedezésre jut, hogy a neki «szabados» várjobbágyok «a régi (!) ministerek, ministeriálisok utódai», a kik «az ispánt tartoztak szállással és ajándékokkal (?) megvendégelni». No ezt ugyan jól eltalálta. Hiszen épen megfordítva az újabb keletű, a castrensisekből felszabadított várjobbágyok voltak azok, kik szállásadással (de nem ajándékokkal) tartoztak és a kiket épen ezért más néven *szállásadó* (1251. Wenzel II. 222. filii iobagionum qui *wlgo zalasodo* dicuntur) várjobbágyoknak

¹ A jobbágy és jobbágyfiú elnevezések teljesen ugyanazt jelentő azonos fogalmak.

is neveztek. Ellenben a szent király jobbágysai, tehát az igazán régi ősi várjobbágyok soha szállással nem tartoztak, pl. a Vár. Reg. 1214. évi (97 = r. 323.) adata szerint sem, a mely őket, épen a másik fajta: a comesnek szállással tartozó (filii *icubagionum descensum comiti persolventium*) várjobbágyoktól különbözteti meg. Hasonló félreértésbe botlik akkor is, midőn a várjobbágyoknak földjükhöz való jogukat vizsgálja. Ő is kénytelen felsorolni olyan eseteket, a hol a várjobbágyok a maguk földjét szabadon eladhatták, ámbár tizszer annyi esettel rendelkezünk és az 1226. évi (1220 körülnek mondja Wenzel I. 167. után, holott ő maga Phalmi Rdt. I. 676. 1226-ra igazította) oklevél «felsőbb jóváhagyás»-ról mit sem tud, mivel azt a kivonatba csak ő csempészte bele. Már most ezeknek ellensúlyozásul «az igazi (!) jogi helyzet» megvilágítására (!) egy 1254. évi oklevelet hoz föl, melyben várjobbágyi föld eladására a király adott engedélyt. Pedig kétségkívül, itt csakis felszabadított, kelt jobbágyokról lehet szó, mivel az ilyen földeknek szabadon, tehát engedély nélkül való eladási joga az 1227. (Haz. I. 8.) és 1230. évi (Wenzel VI. 491.) oklevelek szerint is, csupán a várjobbágyok bizonyos (eiudem conditionis) osztályát, tehát nyilván a szent királyi jobbágyokat illette meg stb.¹

A szent király jobbágyainak, azaz *szabadjainak* stereotyp egymagában is untig elegendő czáfolat Erdélyi stereotyp képtelen «szabados» elmélete ellen, a kikiről már az 1141—61 közti csatári monostori alapítólevélből és 1198-ból (Horváth Á.

¹ Érdekes az is, midőn az egész várjobbágy-osztályt a Várad Regestrumnak egyetlen adata (31. = r. 253.) alapján, az ő stereotyp «szabados»-ai közé akarja begyömöszölni, a melyben szabados-ságról természetesen egy betű sincsen. A «legnyilvánvalóbb bizonyosság» ez szerinte, melylyel «szemben — mondja büszkén — hiábavaló minden disputa». Pedig csak annyi az egész, hogy 1213-ban 5 szolnoki várjobbágy Angelust azzal vádolta, hogy ő is osztályosuk, vagyis szintén szolnoki várjobbágy. Angelus ellenben magát teljesen szabadnak és egy latin hospes fiának vallotta, ezt be is bizonyítván. Ebből Erdélyi most már kétségtelenül beigazoltnak hiszi, hogy ha Angelus teljesen szabad volt, akkor várjobbágy vádlói szabadok nem lehettek. Csakhogy Angelus szabadsága önmagában véve, egyáltalán nem zárja ki a várjobbágyok szabadságát, hiszen ez kérdés tárgyát nem is képezte. De tulajdonképen nem is erről volt itt szó. A vádlók megint nem szent királyi jobbágyok, hanem kétségkívül felszabadított, szállásadó, kelt várjobbágyok voltak, a kik tehát vádjukkal voltaképen Angelusnak a birtokára (egy 1219. évi analog eset Vár. Reg. 194 = r. 79.) áhítoztak, illetőleg azt szerették volna, hogy az ő szállásadó terheikben (analogiája Erdélyinél T. Sz. 1915: 349., knyt 107. 1241-ből Haz. VI. 40.) neki is része legyen. Az pedig, hogy azután állítólag ez az Angelus «nemsokára önként (!) beállt (!) a szolnoki vár jobbágyai közé», csak azért, mivel 1215-ben egy Angelus nevű szolnoki curialis comes fordul elő, ez egyike azoknak az érzékeny meséknek, melyeknek gyártásában, Erdélyi annyira kifogyhatatlan, különösen mikor a pozitív adatokból kifogy, vagy elméleteivel ellentétbe kerülnek.

Okltan. Írástan 113.) is tudjuk, hogy nekik maguknak voltak szabadosaik! Amde ő, még a le nem tagadható történelmi valóságokon is egyszerűen túlteszi magát. Éppen ő, ki egy sereg oklevele a legakadékoskodóbb, szörszálhasogató kritikát alkalmazza s hitelüket semmiségektől teszi függővé, itt pedig már, a hol elmélete csődöt mond, valóságos történelmi nihilizmusba esik, mikor t. i. a hiteles oklevelek semmiféle állítását komolyan nem veszi. Azt mondja pl., hogy a szent király jobbágysai csak *«hitték magukat»* *«szabadoknak»* (T. Sz. 1915 : 345. knyt 102.), vagyis a valóságban nem voltak azok. Tehát az összes oklevelek, azoknak minden kiállítója, a királyok, nádorok, országbírák, a megyék comesei, a hiteles helyek egyházai mind — hazudnak, vagy a legjobb esetben tévednek, midőn a szent királyi jobbágyokról, azoknak szabadságáról beszélnek. Hazudik az 1222. évi aranybulla (19.), mely a várjobbágyokat a *szent király által megállapított szabadságban* (*lobagiones castrorum teneantur secundum libertatem a Sancto Rege constitutam*) megtartatni rendelte és az 1231. évi törvény 27. pontja, a mely ugyanezt ismétli. Hazudott 1222-ben (Phalmi Rendt. I. 657. Erdélyi megint a rossz Wenzel-kiadást idézi!) a győri káptalan, meg az országbíró, mikor Szent István király jobbágyfiai (fily jobbagationum Sancti Stephani Regis) azt állították, hogy őket (É.-nél tévesen «embereiket») és földjüket a király el nem adományozhatta s az országbíró ezt a perben hallgatólag el is ismerte azzal, midőn épen ebben a kérdésben nekik esküt ítélt. Ha pedig az ilyen várjobbágyok a saját örökös földjeiket, *prédiumaikat* (a föltétlen tulajdonnak legtipikusabb műszava e korban!) már 1141--61 közt (Csatári alapítólevél) eladják, ha (1209. Wenzel VI. 334. 1275. u. o. IX. 118.) várjobbágyoktól a saját comesük, vagy maga a király (1260. Knauz I. 458.) birtokot vásárol; ha várjobbágy hűtlenségbe esik vagy magvaszakad, és birtoka nem a várra, de mint a nemeseké, a királyra (1198. Horváth A. i. m. 113. 1243. Wenzel VII. 134.) száll, ha már 1244-től (Haz. O. 11.) kezdve, maguk a királyok is *nemes várjobbágyoknak* nevezik stb., vagyis mind olyan körülmény merül föl, a mi már a «szabados» fogalmával is ellenkezik. — mindez mégis Erdélyi szerint mit sem bizonyít. Sem «az eladás ténye» — így szól Erdélyi sententiája — sem a «de genere» nem bizonyítja e várjobbágyok nemességét, sőt még szabad (!) voltát sem, hanem csak azt, hogy némely (!) jobbágyok, az aranybulla szabadsága korában (!) már (!) jogot formáltak (!) a használatukban (!) lévő, elődeiktől örökölt föld szabad birtoklására (!) és eladására (!)». Mivel azonban a történetírásnak adatokon kell épülnie, az ilyen minden történelmi alap nélküli és a saját ürességüktől kongó phrasisok, önnönmagukat rekesztik ki minden tudományos tárgyalásból. Az olyanoknak történelmi nézetei, a kik nemcsak elvetnek minden adatot, hanem minden konkrét dolgot jobban is akarnának tudni az egykorú adatoknál, nem a történettudomány, hanem legföljebb a történelmi nihilizmus vagy spiritizmus körébe tartozhatnak.

Még csak azt a folyton emlegetett, de ép oly üres phrasist

kell szemügyre vennünk, hogy t. i. a várjobbágyok közé (!) már «elég korán» (!) szabadok (!) sőt nemesek (!) is beállhattak, (!) még pedig «a tiszti (!) állások (!) elnyerése reményében» (!). Persze ez, csak arra való fífiká, hogy ha a várjobbágyok között egyáltalán mégis voltak szabadok vagy nemesek, a kiket még Erdélyi sem képes eltüntetni, akkor ezek legföljebb csak ilyen közéjük «beállott» szabadok vagy nemesek lettek volna. Micsoda ferde fogalmak ezek e korszak társadalmi életéről! Hiszen mentül régibb korba megyünk vissza, annál zártabb testületekben él mindenki. A mikor egy szabad embernek a pusztá jelenléte valamely nem szabad testületben, vagy valami nem szabadok fölött ítélő bíró előtti megjelenése szabadsága vesztével járt. E testületi szellemnek micsoda roppant ereje árad például a Várad Regestrumból. Mennyire féltékenyek e testületek előjogaikra és nemcsak hogy nem engednek meg senkit sem illetéktelenül maguk közé furakodni, hanem mindenkit nyilvántartanak s még azokat is a maguk kebelébe követelik vissza, kik onnan bármi okból elszakadtak. Szóval e korszak tele van status-perekkel, a mikről a tatárjárás után már oly keveset hallunk. S mentül előkelőbb valamely testület, mint például a szent királyi várjobbágyoké, mint az egész várnép aristokrátiájáé, a melyből a vár biztségeit betöltötték, természetesen a testületi szellem is annál erősebb volt. Itt azonban e szellemnek nem kellett csupán az emberi emlékezetre szorulnia, mivel pozitív alapja is fönmaradt azokban az összeírásokban, melyeket királyaink időnkint a várjobbágyokról készítették. Sz. László III. 2. törvényéből kimutattam (T. Sz. 1913 : 530—540.), hogy a legrégebb ilyen összeírás a várnépről, még I. Endre és Béla herceg alatt 1046—56 közt történt, tehát mindössze csak 8—18 év múlva Szent István halála után, és ez még 1349-ben is mint Szent István király legendája volt ismeretes. Azok a várjobbágyok tehát, kik magukat a szent király jobbágyainak nevezték, ezt nem csak emlékezetből vagy pusztá kegyeletből, hanem teljes joggal abból a realis okból tették, hogy őseiket már közvetlenül Szent István halála után, abban az állapotban írták össze, a hogy rendjüket a szent király megalapította. Midőn pedig IV. Béla király 1240-ben (Wenzel II. 101., 102.) az összes vármegyék és várnépek jogait és szolgálati viszonyait rendezte, részben pedig új alapokra fektette, mindenütt egyúttal új összeírásokat készítettett, a melyekbe kétség kívül, azon Szent István legendának nevezett legrégebb összeírás alapján, többi közt mindazoknak *nevét és számát*, kik a *szent király régi és valódi jobbágyainak* találtattak, *nemzetiségeik szerint* (eorum nomina et numerum, qui antiqui et veri jobagiones Sancti Regis inventi fuerant, ne ipsorum libertati posset in aliquo derogari, generaciones placuit designare) íratta össze. Föltétlenül bizonyos tehát, hogy oda közéjük ugyan senki fia önként be nem állhatott, a míg csak maga a király külön kiváltságlevéllel valakit közéjük föl nem emelt.¹

¹ Így történt ez 1241-ben (Haz. VI. 40.) az Erdélyitől felhozott egyetlen esetben is, midőn t. i. IV. Béla a trencsényi királyi vármegyét

A várjobbágyok közé való önkéntes (!) beállásnak (!) ezt a képtelen gondolatát, Erdélyi az egyházi jobbágyoktól kölcsönözte s most derűre-borúra alkalmazza. Az egyházi jobbágyok között csakugyan voltak ilyen önkéntes beállások, nemcsak szabadok, hanem még nemesek részéről is, de nem holmi tisztí állások elnyerése reményében, hanem hogy az egyház oltalmába ajánlják magukat azok, kik vagy lelki szükségletből vagy más okokból az egyház védelmére szorultak. Ámde ennek jelentőségét is mértéktelenül túlozza Erdélyi, fogalma sem lévén azokról az akadályokról, melyek az ilyen beállások nagyobb elterjedését fölötte megnehezítették. Vagyontalan szabadról vagy nemesről nincs mit beszélünk, mert egészen bizonyos, hogy az ilyen elszegényedett földönfutók, az egyházi jobbágyoknak szintén féltékenyen őrzött testületébe egykönnyen be nem férkőzhettek már csak azért sem, minthogy minden egyház a jobbágságba való fölvételek kérdésében (péld. 1258-ban Phalmi Rndt. VIII. 296. *consensu fratrum et iobagionum nostrorum*) mindig a saját jobbágyainak tanácsával élt és beléegyezésükkel intézkedett. Ha pedig birtoka volt az illetőnek, akkor gyűlt meg csak igazán a bajuk. Mert a mennyi rokona vagy szomszédja volt a beállónak, annak beleegyezését mind ki kellett kérni a birtokátadáshoz, ha csak örökös visszaváltási pereknek nem akarta magát kitenni az egyház. De ezen felül még a királynak is volt belészólása, mivel az ország szokása szerint (1235. Fejér IV/1. 25.) egyháznak tett birtokadomány csakis az ő beléegyezésével válhatott érvényessé. Ez a kettős akadály, minden gondos egyházat arra kényszerített tehát, hogy az ilyen birtokátadásokról, a beállók egész nemzetségének beléegyezésén kívül, a királyi jóváhagyást is kinyerje s mindezekről okleveleket állíttasson ki. De mihelyt az ilyen beállásokról okleve-

viszonyait rendezvén, elrendelte, hogy a zamaróczi hospesek minden 6 háztól 1 jól felfegyverzett vitézt tartozzanak a trencsényi megyeispán mellé a hadba küldeni és ha arra alkalmasak lesznek, a vár tisztségeit (*dignitates castri*) is elnyerhessék. Erdélyi persze ezt bizonyítékul veszi a «tiszti állások elnyerése reményében» történt önkéntes «beállás»-hoz, holott a hospeseket csakis a király kegyelme emelhetette föl oda, jeléül annak is, a mi különben lépten-nyomon kitűnik, hogy az Erdélyi szerint szabad hospesek, mennyivel alantabb állottak az általa szabadosnak képzelt várjobbágyoknál. A mi pedig a vár tisztségeit illeti, ezeket a király csupán kilitásba helyezte számukra, de csak olyan föltétel alatt, ha arra alkalmasaknak fognak találtatni, a mi természetesen mindig a comestól és a várjobbágyoktól függött, mivelhogy a vártisztségek betöltése mindig az illető királyi megye belső ügyét képezte, melyre a királynak befolyása már nem is volt. Különben tudni kell azt is, hogy mindez, addig merőben szokatlan volt, és tisztán IV. Béla személyes iniciatívájára vezetendő vissza, ki a hospesektől, a nekik adott hűbérbirtokok fejében és arányában, pánczélinges katonákat követelt s ilyen módon kísérelte meg őket a királyi megye hadi népével közelebbi összeköttetésbe hozni.

leknek kellett készülniök, akkor egyszeribe vége szakad Erdélyi kis játékainak, melyet épen abban a hiszemben űzhetett eddig, hogy az ilyenekhez úgy sem kellvén oklevél, szabadjára csesz-heli meg képeletét. Azért fogja rá az egyházi jobbágyok közt élő *minden szabadra* (péld. az 1201-ben s később is említett Cséb pannonhalmi comes curialisra), hogy ezek csak ilyen önként (!) beállott (!) szabadok vagy nemesek voltak, hogy persze az által is mindenki mást, annál biztosabban többi «szabados»-ai közé lökhesse, mivel egyházi jobbágyul egyebet mint szabadost nem akar elismerni. Hiszen semmi kétség, hogy az egyházi jobbágyok közt sok szabados volt, sőt voltak olyan egyházak is, kiknek jobbágyai csupán szabadosok voltak, mivelhogy az alapítóktól szabadok nem tellettek. Amde viszont más, különösen királyi alapítású egyházak, szabadosokat, egyáltalán nem ismertek. Ilyen volt a pécsváradi, (1015. vagy akár a XIII. századból); a garamszentbenedeki (1075. vagy akár a XIII. sz.-ból); a somogyvári (1091.); a zobori (1111); és a dömösi (1138.) egyház, a melyek alapítóiktól mind csupán szabadot (liberü) vagyis jobbágyot és rabszolgát (servi) kaptak adományba, szabadost egyet sem! Egyeszoval az egyházi jobbágy-ság, egyáltalán nem képez egyforma szabadságú pláne «szabados-osztályt», a hogy azt Erdélyi képzeli, annál kevésbbé, mert hiszen maga a jobbágy-ság is sok egyházban több osztályra oszlott, továbbá nemcsak a nagyobb (1215 Knauz I. 208. *cadem, qua maiores ex eis libertate*) és kisebb, hanem (Fejér IV/3. 517.) p. a székesfehérvári egyháznál, még a régi, valódi, született szabadságú, (primi veri et naturales) jobbágyokat is gondosan megkülönböztették, a másunnán jött, a magukat az egyház védelme alá helyezett és az alacsonyabb rendből kiemelt jobbágyoktól. Sok függött az egyház alapításától és későbbi fejlődésétől. Mentül tekintélyesebb volt valamely egyház, népei is annál korábban jutottak szabadságuk öntudatára. Az sem áll, a mivel Erdélyi e fejezetet végzi,¹ hogy csak a tihanyi harcos jobbágyok 1267. évi kiválogatásával kezdődött volna el a «nemes» jobbágyok kora, hiszen egy lappal előbb maga állítja, bár szintén helytelenül, hogy az egyházi jobbágyok nemessége (veszprémieké) legelőször 1232-ben (Zalai II. 644.) fordul elő, holott már száz év előtt 1134-ben (Smičiklas II. 44.) a zágrábi egyháznak három *nemesét* (de *nobilioribus eiusdem ecclesie*) említi, mint két püspök eskütársait.

Most már csak a nemesek vannak hátra, s először Erdélyi

¹ Még az udvarnok-jobbágyokról sorol fel néhány kikapott adatot, mi közben nem veszi észre, hogy a Wenzel II. 73. és a Haz. O. 5. közölt 1237. évi oklevél egy és ugyanaz. Hát még mikor «legjellemzőbbnek valamennyi közt» az 1250. évi (Haz. O. 18., 19.) oklevelet mondja, pedig kiséül, hogy még csak meg sem értette, mert hiszen sejtelve sincs arról, hogy ott éppen udvarnok-szabadosoknak szabadságáról van szó. Az igazán jellemző 1186 és 1240. évi udvarnok-szabadosok összeírásairól ellenben mit sem tud.

6. (TSz. 1915 : 334—338., knyt 92—96.) kérdése ; «mik a nemesek a tatárjárás koráig» ? Felelete az, hogy a *nobilis* név a tatárjárásig» a vagyonosabb szabadokat jelenti, föl egészen a legmagasabb rangúakig» ezeket is beléértve és e tételt XI. századi törvényeinkből és XII. századi okleveleinkből akarja bebizonyítani. Az ellen persze semmi kifogásom, hogy a nobilis név a legmagasabb rangúakat is megillette, de már azt, mintha ez csupán a gazdagok és előkelők kaszliját, mintegy főúri rendjét jelentette volna, képtelen anachronismusnak tartom. Erdélyi érvelése pedig mindinkább erre irányul, abban is a mit mond, de főleg abban, a mit elhallgat. Így a felhozott törvényeknél hallgat arról, hogy Szent László II. 11. törvényében a miles a nobilissal azonos módon szerepel. De a mi még fontosabb, e törvény föltételezte azt az eshetőséget is, hogy a nobilissal esetleg *nincsen annyi vagyona*, hogy a vérdíjat (110 tinót vagy pensát) megfizethesse, s ennek következtében rabszolgaként eladatott. Ugyanezt az eshetőséget fejezte ki az I. esztergomi zsinat (Syn. Strig. I. 55.) két ízben is, midőn a leányt rabló, vagy a rajta erőszakot elkövető nemest, úgy szintén a másnak jegyesét elrabló nemest az egyházi büntetésen kívül vérdíjjal is sújtván, mind a két esetben föltételezi, hogy azt a nobilis (Erdélyi a minden kétséget kizáró szöveg daczára is, ártatlan képpel kérdi : «ez a plebeus?») esetleg *meg nem fizetheti* s akkor örökös rabszolgául (sine spe libertatis) eladatik. A hol tehát három törvényezik is föltételezi, hogy a *nobilis* a vérdíjat esetleg nem képes megfizetni, s ennek fejében rabszolgaságra juthat, ott nem lehet többé szó arról, hogy a nobilis csakis gazdagokat és előkelőket jelentett. Törvényeink tehát nobilis alatt nemesek a nagyobb és gazdagabb, hanem minden kétség kívül a kisebb és szegényebb nemeseket, azaz a későbbi köznemeseket is értették. Erdélyi ezután a XII. századi oklevelek királyi megerősítő záradékaival áll elő, melyekben, a felsorolt tanúk közül, nobilis névvel majd mind csupa előkelőket és főembereket czímezgetnek. Ámde az ezekből levont «inductio» legföljebb optikai csalódást szenvedhet a laikusoknak a valóságról, mivel a különben is oly kevés számú okirat mind csak királyi megerősítő oklevél, mind csupán egyházak részére tett adományokról szól, a hol tehát a királyi udvar világi és egyházi előkelőségein kívül másoknak szerepük alig is lehetett. Ellenben ha e korból, világiak részére történt adományleveleink is volnának, akkor Erdélyi sem állhatott volna elő azzal, hogy a nobilis csupán főembereket jelenthetett. Mert hiszen még ebben az igen szűk körben is ellentmondó jelenségekre bőven akadunk. Így a felhozott 1146. évi oklevélben a «nobillimis regni testibus» végén, még a környékbeli sokkal alsóbb rangú, három centurio is meg van nevezve. De a nobilis szóval egyenértékű többi czímek között sem akadunk olyanra, melyet kizárólag főemberekre alkalmaztak volna. A minister szóról már fentebb láttuk, hogy azt a megyei milesre s a későbbi várjobbágyra is alkalmazzák és hogy a jobbágy szó a királyi udvarba (de a legrégebb királyi jobbágy nem 1172-ben mint E. mondja.

hanem 1171-ben Sopr. I. 3. 4 fordul elő.) alulról jutott föl oda. A «princeps» szóról tudjuk, hogy a királyi megye hadnagyát is (1208. k. Haz. VII. 5. principe milicie trinciniensis) így nevezték. Guden oklevelében 1079 körül (Fejérpataky. Oklevelek II. István korából 8.) a «primates tocius Pannonie között: 1 dékánt, 1 presbytert, 1 megyei judexet (vagyis olyat, kit éppen Sz. László III. 24. törvénye megvesszőztetni rendelt, ha ítéletét halogatta) sőt még 1 uchuga-t, azaz ühügyöt, vagyis rabszolgaságából felszabadított embert is találunk. Az 1111. évi (Fejérpataky Kálmán Kir. okl. 43.) zobori oklevél 12 nyitramegyei «optimates» gyanánt 4 comest, 7 teljesen ismeretlen nevet és végül 1 megyei judexet nevez meg. A «proceres» főúri néven 1141—61 közt (a csatári monostor alapítólevelében) 1 centuriót; 1181-ben (Wenzel I. 75.), 4 egyházi jobbágyot, 1208 körül (Haz. VII. 4. 5.) 1 várjobbágyot találunk. A nobilis és a többi Erdélyitől felsorolt rokon címek¹ tehát az összes nemeseket megilletik, kicsit és nagyot egyaránt, sőt még a nem nemeseket is, a mennyiben t. i. ezeknek. bármely alacsonyabb társadalmi osztályban másoknál előbbkelő szerepük volt. Mit bizonyít ez? azt, a mit XI. századi törvényeink is vallanak, hogy akkor, ha voltak is már a király személye körül előkelők és főurak, külön főúri rend, mely a nemességből kivált volna, nem létezett.

A XI. és XII. századi udvari hivatali méltóságok viselői és a királyi megyék comesei a főpapokkal együtt, tisztán személyes, nem pedig családi jellegű hivatali aristocratiát alkottak, de a mely, külön rendet éppen ezért nem is képezhetett és tagjaiban, elmozdítható hivatalnokok lévén folyton változott. Arról pedig, hogy e hivatalok, mint Németországban történt, apáról fiúra szálljanak és örökössé, hűbéres tulajdonná váljanak, nálunk szó sem lehetett. Egyetlen, de csak hasonló példája csupán Horvátországban fordult elő, midőn 1193-ban (Thallóczy-Barabás, Frangepán család okl. I. 3—5.) III. Béla egész Modrus megyét a Frangepán család ősenek hűbéres (suscepti *beneficii*) adományul adta. Egyébként a földbirtok távolról sem játszott még olyan nagy szerepet, hogy a mint Erdélyi (TSz. 1915: 219., knt 84.) képzeli, holmi nagy vagy- középbirtokkategóriák keletkezhettek volna. A minimális forgalom és igények mellett, a létező munkaerő is

¹ Erdélyi XIII. századnak (1217) hiszi a mágnás címet, holott az, már a XII. században, leghamarébb 1163—64-ben (nem 1162. Haz. VI. 3.) de III. Béla alatt is nemcsak 1186-ban (Knauz I. 131.), hanem 1192—96 közt (Urkundenbuch I. 2.) in presentia magnatum suorum 1200-ban (Smičiklas II. 355.) pedig Endre herczeg oklevelében fordul elő. A báró szó sincsen II. Endre keresztes hadjárataival összefüggésben, mint azt Erdélyi magának elképzelte, mivel nem 1217-ben fordul először elő, hanem ha az 1195. évi, Szentpétery (Borsmonostori apátság Árpádkori okl. 11., 12.) szerint hamis oklevéltől s Imre király 1203. évi levelétől, mely csak francia bárókat emleget, eltekintünk, II. Endre azt már 1205-ben (Smičiklas III. 50.) és 1209-ben (u. o. III. 88.) is használta.

annyira csekély volt még a földhöz képest, hogy a vagyon nem a földben, hanem az emberi és állati munkaerőben rejlett. Sok minden következik aztán ebből, többi közt például az is, hogy az embereket e korban még csak keresztnevük s legfőljebb hivataluk szerint nevezik meg, nem pedig birtokuk után. Családnevek nincsenek, legfőljebb nemzetségnevek, az egyes családok valamely közös őstől való leszármazásának élő bizonyosságául, mivel a köztük lévő kapcsolatot még nem a föld, hanem a vérrokonság és az egyforma szabad, nemes születés képezi. A *nemes* szónak is ez az eredete, hogy a ki t. i. ilyen nemzetségnek, azaz *nemnek* tagja volt, az kivétel nélkül, egyformán *nemesnek*, s mindaz, a mi a nemzetségen kívül volt, *nemtelemnak* tekintett. De persze e szavak sokáig még, csupán valami nemzetséghez való tartozást vagy nem tartozást, azaz csak állapotot, nem pedig rendet fejeztek ki. A honfoglaló magyarok, letelepedésük után sem szűntek meg mint valódi szabadok, nemzetségi szervezetben élni, melynek erejét semmi sem jellemzi jobban, mint az, hogy a beköltöző előkelő idegenek is kénytelenek voltak magukat annak alávetni, jogszokásait követni. Erdélyi rendszerében persze a régi magyar nemzetségeknek egyáltalán semmi szerepük sincs. Ezért is sikerült neki aztán az ősi magyar társadalom képét annyira elferdíteni. A nemzetségek jelentőségét¹ a haszontalan ellenvetéssel (TSz. 1915:42., knyt 58.) próbálja megingatni, hogy a Sz. István és Sz. László-féle vérdíjak, vagyon- és szabadságvesztések következtében, sok szabad magyar elszegényedett, sőt rabszolgává lőn. Amde a nemzetségek, éppen tagjaiknak vagyoni tönkremenése ellen nyújtották

¹ Másutt (TSz. 1915: 44., knyt 60.) meg azt kifogásolja, Paulerre (alkalmasint A magyar nemzet tört. I. 651. I. 544. jzetet értve) is hivatkozva, hogy a «de genere» a nemesség bizonyítékául tekintessék. Részemről, nem is tekintem minden kritika nélkül, annak. Mert hiszen tudjuk, hogy valódi szabadokat, ősi nemzetségek nemes tagjait, ebben nemcsak a kisebb és újdonsült nemes nemzetségek, hanem később, még a nem nemes, nem valódi szabadok is utánozták. Ők is emlegetik, feljebbvalóik szintén elismerik az ő nemzetségeiket, vagyis valamely őstől való leszármazásukat. Mivel pedig a latin «de genere» kifejezés a régi magyarban eleinte kétségkívül «nemes»-t azaz nemből származó, később pedig nemesrendűt jelentett, a nem valódi szabadok által használt «de genere» kifejezéshez is többé-kevésbé ugyanez az értelem fűződött, de persze mindig csak a maguk szűkebb, alárendeltebb körén belül. A várjobbágyok «de genere»-je tehát csak az illető vár előkelőire, várnemesekre vonatkozott, a kiket senki sem fog összezavarni a valódi szabadok ősi vagy jövevény nemzetségeivel. Ha pedig az Erdélyitől felhozott tihanyi 1211 évi összeírás (Phalmi Rndt. X. 513., 376., 377.) egyházi jobbágyoknál, sőt még rabszolga udvarnokoknál is «de genere»-t emleget, akkor ebből csak az következik, hogy mindazokat, kik «de genere» soroltnak föl, okvetetlenül *szabadoknak* kell tartanunk, amint az összeírás is elég jól megkülömbözteti őket, a tulajdonképeni rabszolga udvarnokoktól és csupán Erdélyi nem volt képes, a köztük lévő gyökeres különbséget fölismerni.

a leghathatósabb védelmet. midőn a bajban kölcsönösen egymásnak segítségére siettek. Az anyagi segítségen kívül még sokkal fontosabb volt a szinte kimeríthetetlen jogi segélynyújtás: eskütársak, fogott bírák, szomszédok, visszaváltás, elévülés, ellenmondás stb., stb. alakjában. A vérdíjak különben mindig csak maximális összegek s főleg elvi jelentőségűek voltak, minthogy a valóságban a felek között, mindenkor szabad egyezkedés és mérlegelés tárgyát képezték. XI. századi törvényeink vérdíjának általánosabb romboló hatása, továbbá azért sem lehetett, mivel most már Hóman Bálint (Századok 1916 : 119—123.) végképen megállapította, hogy a magyar vérdíjrendszert nem Szent István vette át a németektől, tehát nem valami szokatlan új dolgot jelentett ez a nemzet életében, hanem hogy azt még a honfoglaló magyarok hozták ősi hazájukból. Vérdíjrendszerük ősi nemzeti szervezeteinek lényeges alkatrészét képezte, a mely legtöbbször csak azt juttatta tönkre, a kit gonoszsága, megférhetetlensége miatt, maga a nemzetség száműzött vagy sorsának átengedett.

Végül rátérhetünk Erdélynek legutolsó 12. (TSz. 1916. 39—63., knyt 144—168.) kérdésére, hogy: «kikből lettek a servienek és a köznemesek»? E fejezet, elméletének legkétszáműzött-ebb védekezéséből áll, összes eddigi eszközeinek hatványozott mértékben való fölhasználásával. Először is, mivel az a szűk kör, melyben az első két század oklevelei mozogtak, a XIII. században kitágul és a kisebb nemességre is mindinkább kiterjed, most már Erdélyi is hajlandó elismereni, hogy a *nobilis* név reájuk is vonatkozik. Sejtelve sincs azonban ama többi címekről, melyek alatt okleveleinkben szintén vagy legalább is túlnyomóan nemeseket kell értenünk. Különösen az Erdélyitől sűrűn használt Várad Regestrum (1208 35) gazdag e kifejezésekben, a milyenek: a *boni homines* (jó ember = *jámibor* szavunk is innen ered) de *provincia Zounuc*; *boni viri — provinciae*; *arbitri parochitani*; *idonei testes de provincia ipsorum*; *comprovinciales* mindig valamely megye nevével: Noui Castri, de Bekes, de Quemey, de Bichor. Ilyenek végül, a mint már a jobbágyoknál is fölemlítettem: a *ministri regis de provincia Zabolch* szintén a megye nevével, vagyis ezzel együtt a Várad Regestrum öt megye egész nemességéről emlékezik meg.

Különösen ez utóbbi *ministri regis* kifejezés az, a mely teljesen azonos a *serviens regis* címmel és a melyet eddig még mindenki szintén *nemesnek* tartott, ámde Erdélyi erőnek erejével a nemesektől különböző, önálló társadalmi osztálynak akar föl-tüntetni. Sőt mindjárt a «serviensségeknek három fokát» különbözteti meg. Ezek 1. «a *magánserviensnek* osztálya, rendszerint szabados», 2. 1217-től kezdve a *királyi servienséké*, a kik «szabadosból (!) kinevezett (!) szabad pánczélos (!) vitéz»-ek; és 3. «1260-tól fogva» «a *nemes királyi serviensnek* kinevezése (!) a szabados (!) vitézek sorából». Így sikerül neki ugyanabból a dologból éppen háromfélet csinálni, holott minden szakember tudja, hogy itt soha semmiféle kinevezésekről szó sem lehetett, mivel valamennyi ekként

agyoncsoportosított királyi oklevél, akár 1217 előtt, akár 1217. akár 1260 után, nem más, mint egyes kifejezéseiben, formuláiban változó, de lényegére, tartalmára nézve mind, teljesen azonos nemesítés, nemeslevél. Lehetetlen, hogy eszembe ne jusson erre Mephisto biztatása Faustból:

Tanítvány.

De a szóhoz fogalom is való.

Mephisto.

Jó, jó; ne hajtsuk túl ez aggodalmat.
Mert épen, hol elfogytak a fogalmak,
Legjobbkor ott terem a szó.
Szóval lehet ám disputálni,
Szóból rendszert lehet csinálni,
A szóra esküdni lehet.
A szót egy pontig védheted.

Valóban, rendszerbe foglalt szavak játéka ez is, melyek mögött fogalmat mindvégig hiába keresünk. A «magánserviensek»-ről Erdélyi egy csomó példával bizonyítja, hogy nemcsak szabadosok, hanem szabadok is lehettek és hogy voltak «serviensei várnagynak (no, ez csak egy kis baleset! mert E. a nagy oklevélismerő 1223. évinek tart és fölhasznál egy 1322. évi oklevelet Fejér III/2. 470.) megyeispánnak, egyházi és világi birtokosoknak». Már most az a furcsa, hogy csak épen a királynak, egészen 1217-ig nem lehettek semmiféle serviensei, sem szabadosok, se szabadok. Mert hiszen csupán 1217-től kezdve engedi meg a királynak Erdélyi, hogy szabad királyi servienseket nevezhessen ki magának, ámde csakis szabadosokból, szabadokra gondolni sem merhet. Sőt a szegény király szabadságában annyira korlátozva van, hogy még 1260-tól kezdve sem lehet neki a legalább 1217 óta szabad királyi servienseit nemes királyi serviensekké kinevezni. Nem, most és ezután is, csupán szabadosokat köteles nemes királyi serviensekkül megtenni. Arról azonban, hogy aztán mi sorsuk lett, a fokozatos előléptetésből ilyen könnyörtelenül kizárt szabad királyi servienseknek, Erdélyi komoran hallgat. De azért legalább, a királyt illetőleg, valamivel mégis meg tud minket vigasztalni. Itt vannak kapóra, saját képzelete szüleményei, a Kálmán I. 45. törvényéből kisajtott «király szabadjai.» Meg azután azzal is bíztat, hogy a magánserviensek *szabad* serviensei is «beállhattak a király vitézei közé», de bizonyosan csak valami királyi *magánserviensek* (mily hálás új osztályozási alap!) gyanánt, mert hiszen a magánservienség korában, 1217 előtt királyi serviensekre gondolni sem szabad. Sőt most még ideje van a királynak szabadokhoz is juthatni, a mire 1217 után már hasztalan vágyódnék. Ilyen szabadokat juttat Erdélyi III. István és Imre királynak. Felhossa III. István 1163—4 évi (nem 1162. Haz. VI. 3.) kiváltságlevelét, melylyel valakit teljesen

szabaddá (omnino liber) tesz és hogy a *királyi házban* minden ivadékaival együtt örökre (*in domo regia, cum omni progenie in sempiternum deserviat*) *szolgáljon*; továbbá Imre király 1204. évi (Urkundenbuch I. 7., 8.) kiváltságát Johannes Latinus részére, hogy a *királyi udvarban* szabadon (*in aula regia liberram habeant conversandi facultatem*) tartózkodhasson.¹ Persze rendszere lehetetlenné teszi, hogy mindezeket megérthesse. Nem is álmodja, hogy mind a két esetben *megnemesítésről* van szó, minthogy e tényt a királyi kancellária a legelső eddig ismert megnevesítéstől 1163—4-től kezdve eleinte még csak ilyen és hasonló formulákkal fejezte ki. A király házába (domus) udvarába (aula) és családjába (familia) való fölvetél, az odaváló bejárás és otttartózkodás képezte az ősi magyar *nemesség* előjogát, sőt egyik szolgálatát is, míg a másik, a királyi zászlók alatti hadi szolgálat volt.²

¹ Erdélyi: Imre király 1204. évi oklevelében kételkedik, csak azért, mert nem értette meg azt a kiváltságot, mely szerint Johannes Latinus fölött csupán a király és a királyi jobbágyiak (illum qui iudical filios hiobagionum nostrorum) bírāja ítéljen. Pedig világos, hogy itt a nádorról, mint a nemesek bírójáról van szó és hogy e kiváltságnak semmi köze sincs az Erdélyitől felhozott bírói kiváltsággal.

² Ez az értelme egy 1226. évi (Phalmi Rdt. I. 676.) pannonhalmi oklevélben is. némely várjobbágyokról használt «quorum quosdam iam Rex recepisset in domum suam» kifejezésnek, melyet Erdélyi nem tudott megmagyarázni. Hogy ezen és a többi hasonló összes kifejezések csakugyan *nemesítést* jelentenek, bizonyosság rá az 1259. évi (Haz. VI. 98.) és 1265. évi (Fejér. IV/3. 295. VII/1. 329.) nemesleveleknek (persze nem az Erdélyi rendszerében!) a *domus regia*-hoz; továbbá az 1243. évi (Wenzel VII. 132.) 1245. évi (Smíčeklas. IV. 275. Lásd Karácsonyival szemben Szentpétery védelmét Századok 1911: 759., 760.) 1279. évi (Fejér V/2. 504—507.) nemesleveleknek az *aula regia*hoz és az *aulicusok*hoz; s végül az 1178. évi (Tört. Tár. 1898: 339.) és 1212. évi (Sopr. I. 9.) nemesleveleknek a *familia regia*hoz való viszonyát, sőt valakinek nemes voltát 1238-ban (Fejér IV/1. 140.) «*ex familia Regis*» vagy 1249-ben (Wenzel XI. 366.) «Remeg de Karacha (a «Kanisa» képtelen olvasás) *familie Regis*» szavakkal fejezik ki. Erdélyi mindezen legrégebbi nemesítési formulák értelmét és jelentőségét meg nem értvén, természetesen Imre király 1197. évi kiváltságlevelét (T. Sz. 1915: 55. knyt, 160. l. jegyzet) sem tartja hitelesnek, melyben Zerzowoy pozsonyi várjobbágyot «in aula regia tam ipse, quam sui heredes, *perpetua libertate gaudeant*» megnevesíti. Persze nem tudja, hogy 1. e Zerzowoy a maig is virágzó nagyjócai Farkas család őse volt; 2. hogy leszármazóinak nemességét, Kont Miklós nádor 1359-ben, éppen Imre király 1197. évi nemeslevele és a csallóközi nemesek tanubizonyossága alapján ítéletileg megállapította; 3. hogy ezen nádori ítéletet 1455-ben V. László király megerősítette és hogy gróf Teleki Józsefnél Hunyadiak Kora X. 440—446. l. közzé van téve s hogy végül 4. Imre király 1197. oklevelét Bél Mátyás (Notitia Hungariae I. 115. II. 282.) még eredetiben látta. Erdélyinek különben egyetlen kifogása a «pro corona

Ezek után rátérhetünk az Erdélyi-féle serviensség második korszakára, mely szerint csupán 1217-től kezdődhetett, a mikor t. i. már a királynak is megengedi, hogy a maga szolgálatára királyi servienseket kinevezhessen (!) de csakis szabadosokból, a kik aztán ilyen formán Erdélyi jóvoltából szabad királyi servienseknek tekintettek. De vannak természetesen olyan oklevelek is a valóságban, melyek királyi servienseket Erdélyi tilalma daczára jóval 1217 előtt is említenek. Nem sejtették szegények, hogy e meggondolatlanság miatt Erdélyi bösz haragját vonják magukra s most ennek az áldozatai lesznek. Épen két esztergomi érsek oklevele járt így 1156-ból (Knauz I. 109, 110.) és 1212-ből (Wenzel VI. 355.), melyek eddig tisztességet és becsületet élveztek és különösen az első : egyházunk s egyházjogunk történetének diszével szolgált, most pedig Erdélyi a hamisság bélyegét süti rájuk. No de sietünk megnyugtani a kiket illet, hogy ez a rosszakarató törekvése teljesen czélt tévesztett, mert a helyett, hogy a hamisítás bebizonyult volna, alkalmat adott nekünk e vádaknak teljes alaptalanságát és könnyelműségét az alábbi jegyzetben ¹

nostra dimicavit kifejezés, melynek hangoztatása az ő tudománya szerint «főleg V. István *korától kezdve* divatos». Holott 1199-ben (Smičiklas II. 339.) még maga Imre király is (ob fidelitatis constantanciam *corone nostre*) él vele; II. Endre 1206-ban (Urkundenbuch I. 8.) «ad honorem *coronae* et regni utilitatem» 1217-ben (Smičiklas III. 149.) stb. stb., hogy a többi adatról ne is szóljak.

¹ Az 1156. oklevél szerint Euzidinus, ki alkalmasint egy személy lesz az 1134-ben említett szolnoki comessel, Brátkán Sz. Márton tiszteletére templomot építtetett, melynek fölszentelésére Martirius esztergomi érseket kérte föl. (A fölszentelésnél résztvett Vikou püspök, alkalmasint külföldi volt, az átiratban, a Knauztól föltételezett «*scilicet*» helyén: S. betű áll.) Erdélyi sehogysen akarja megérteni oklevelünk szerkezetét, holott ez pontosan megfelel az I. esztergomi zsinat I. 17. rendelkezésének, mely szerint «*ecclesia non consecratur, si dos et terra non dantur*». Ezért van az, hogy az érsek is, mielőtt a templomot fölszentelné, előbb Euzidinust megkérdezi a templom dotálása felől és hogy ennek, erről szóló vallomását szó szerint bevéteti az oklevélbe és csak azután, az ellenmondásra kitűzött 3 nap *mulva* szenteli föl és végül a maga részéről is a templomot 3 falu (Brátka, Léva és Vitk) anyaegyházává teszi. És most megint előáll Erdélyi egy csomó vexatórius kérdéssel és kifogással, de mi feleslegesnek tartjuk ezekkel foglalkozni, mert az érsek eljárásában föltétlenül megnyugszunk. Neki mégis csak jobban kellett értenie a dologhoz mint Erdélyinek, meg azután az oklevél további története úgyis megfelel minden okvetetlenkedésre. Erdélyi szerint az oklevélhamisítás *czélja* az lett volna, hogy a brátkai anyaegyház jogának Lévára való kiterjesztését igazolja, mivel a szóban forgó oklevelet épen akkor iratják át, midőn Brátka miatt pör folyik. Legelőször is, az esztergomi káptalanban őrzött oklevelekből kitűnik, hogy a Pál országbíró előtt folyt pör már 1347-ben június 7-én (12 die *8arum* f. *Penthecostes*) befejezést nyert. a mikor 50 nap *mulva* Nagy Lajos király 1347 július 28-án (5. Kal. Augusti) a Martirius érsek oklevelét átírta, s külön oklevéllel az

kimutatni. Sőt az 1156. évi oklevélben oly ártatlanul s a czélzatossággal teljes kizárásával említett Bors királyi servienshez, még egy 1178. évi (Tört. Tár. 1898: 339.) adat is csatlakozik, melyben III. Béla némely zalai várjobbágyokat a királyi familiába (*de familia nostra*) fölvesz olyan szabadsággal, a melyet ott a királyi serviensek (*eadem libertate qua decet servientes regis* perfrui) élveznek, és a mely nemeslevél, csupán az által kerülhetette ki föntebbi társai megbélyegző sorsát, hogy létezéséről Erdélyinek sejtelve sem volt De miután így az 1217 előtti okleveleket kivégezni vélte, nagy gyönyörűséggel előveszi az 1217—1259 közt a királyi serviensekről megmaradtakat. Miután örömét nincs már

1158 körüli II. Gézáét is Brátka és Szántó birtokoknak, Euzidin testvére által a garamszentbenedeki apátság részére történt adományozásáról. De Erdélyi ráfogásának teljes alaptalansága épen magából a pörből, melyben az 1156. évi oklevél alig szerepel, tűnik ki. Mert hiszen e per ügy keletkezett, hogy 1341 szeptember 24-én a bars megyei nádori gyűlésen Töttös barsi főispán kérdést tett az iránt, hogy Brátka birtok tulajdonképen kihez tartozik? és hogy kinek köteles ő *Léváról az ottani királyi úrbéresek részéről járó kepeket kiszolgáltatni?* mivel idáig a garamszentbenedeki apátnak szolgáltatta, de most Brátkai Tamás magának követeli, mivel ő és ősei Brátkát az apátság nevében birják. Ime tehát olyan szolgálmanyról volt itt szó, melyre az akkor már királyi kézbe került nagyhatalmú Léva vára kötelezve érezte magát a nélkül, hogy annak eredetét vagy rendeltetését ismerte volna, mégis a százados gyakorlat czímén fizette tovább a kepeket a kis Brátkának. És hogy semmi kétség se maradjon Erdélyi alaptalan vádjának kongó üressége felől, még csak azt kell hozzá tennem, hogy ezen 1341. évi bars megyei nádori gyűlésnek okirata nemcsak Pál országbíró ítéletlevelében maradt fenn kivonatban, hanem még *eredetiben* is és pedig olyan helyen, a melyet már maga Erdélyi sem gyanusíthat meg, t. i. a gróf Zichy levéltárban, a hová a Töttösök összes levelei kerültek és az oklevéltár I. 630. lapján közzé is tétetett, bár helytelen Baracska néven, mely Léva mellett ma is megvan, holott a szintén ott fekvő Brátka már régen eltűnt. Igen nevezetes még az is, a mit t. barátom dr. Csánki Dezső nagybecsű bars megyei adatainak köszönök, hogy Brátkán csakugyan valami nagyszabású templomnak kellett lennie, mert a faluról szóló középkori adatok mindig Szent Márton-templomáról is megemlékeznek és azt *bazilikának* nevezik, de a mely a XV. század elején (1425. ubi *basilica* seu *ecclesia* quodam stare dinoscitur) már pusztulásnak indult.

János esztergomi érsek 1212. évi (Erdélyi szerint «*Csanadin*»! érsek átíratából) oklevelében két hetényi emberről van szó, kiknek birtokát a pécsváradi apát, mint állítólagos jobbágyaitól, mivel szolgálni többé nem akartak volna, elvette, ámde ők magukat szabadoknak és királyi servienseknek (se esse liberos et *servientes Regis*) vallották és ezt az érsek előtt nemes (nobiles) rokonaik mint tanuk (*testes*) be is igazolták. Ezután a felek kiegyeztek, úgy hogy az apát és káptalana (Capitulum) a birtokot visszaadja, viszont a hetényiek az azon kívül követelt pénzről (Erdélyi kétkedik ebben, holott itt nyilván a birtokok lefoglalása czímén követelt kártérítésről volt szó) lemondottak. De midőn az érsek az egyezés végrehajtására a fele-

semmi többé a mi megzavarhatná, megvallja nekünk, hogy az adatok minden (!) szála (melyet t. i. el nem tépett) II. András 1217. évi keresztes hadjáratához (!) vezet», mivelhogy ott a külföldi fejedelmek s urak «körül csupa pánczélos hűbéres vitézeket látott.» Azért ez időtől (!) fogva «királyaink vitéz szabadosaikat» (!) a vár s ispán hatósága alól kivévén, «a királyi zászló alatt *ser-te.*» (!) katonai szolgálatra kötelezve «szabadnak (!) nyilvánították.» Csakhogy a magyar királyok ilyen késői autopsziára nem voltak rászorulva, mert hiszen krónikáink már Salamon korától kezdve emlegetnek pánczélosokat és mint láttuk Kálmán I. 40. törvénye is róluk szól, utódjáról II. Istvánról meg tudjuk, hogy

ket megidézte és az apát ötszöri idézésre sem jelent meg, a szóbanforgó birtokot a hetényieknek visszaadatta. Erdélyi az esztergomi érsek ítéletét semmibe sem vevén, a pécsváradi apátnak ad igazat, midőn a hetényieket olyan egyházi jobbágyokul akarja erőnek erejével föltüntetni, a kik «a királyi serviensek példájára (!) a nemességét iparkodtak megszerezni (!) s az egyháztól nyert földjeiket» attól elszakítani. Csakhogy mindez, csupán a saját képtelen elméletéből folyó ráfogás, melyet éppen maga az ítélettelvélfő czáfol meg, míg az apát a maga állítását, a mely különben sem azonos azzal, a mit Erdélyi mond, bebizonyítani nem volt képes. Vannak még egyéb kifogásai is, de azokkal csak a saját tudatflanságát bizonyítja. Kikel az 1212. évi oklevél «Capitulum» szava ellen, mely szerinte szerzeteseknél «az 1231 : 21. t.-cz. hatása alatt kezdődhetett», holott másutt (Ph. Rdt. I. 542.) ő maga mondja, hogy a győri káptalan a pannonhalmi *konvent*et már 1216-ban, Miklós nádor pedig 1226 táján *káptalannak* czímezte. Ha pedig tudjuk azt, a mire *Békefi* «A káptalani iskolák tört.» 16. és 17. l.-ján figyelmeztet, (de a mit Erdélyi szintén meg nem értvén, a T. Sz. 1916 : 60. knyt. 165. l. 2. jegyzetében az 1181. évi oklevélnél kifogásol), hogy viszont a káptalanok a konvent nevet használták, mindjárt világossá válik, hogy ez a folytonos czímcseré, a szerzeteseknek és a káptalani tagoknak ősi, azonos szerzetesi életmódjából következik. Kifogásolja az «eskütársak»-at is, holott az oklevélben ilyenekről szó sem lehet, hanem csak tanukról, mivel esküre nem is került a sor. Végül az «ötszörös idézés»-t képzelet anachronismusnak s hogy ez csak az 1273—1323 közti időbe illik bele, holott az ilyesmi márul holnapra nem is keletkezhetett. Okleveleink nemcsak ötszörös, de *hétyszeres* idézést is emlegetnek már 1215—16-ban (Vár. Reg. 116. = r. 178., 159. = r. 239.), sőt 1227-ben (Wenzel VI. 445.) 1267-ben (Haz. VI. 149.) ezt az ország ősi szokásának mondják, a mely már Szent István I. 13. törvényében is megnyilvánult abban, hogy a püspök a keresztény vallás ellen vétőket hét esetig (*usque septicis*) sújtotta, az után pedig ügyüket a királyi törvényszéknek adta át.

E két oklevélén kívül Erdélyi még nyilvánvaló hamisítványokat is czáfol, kitért ajtókat döngöztetve, mert hiszen a pécsi egyház részére készült 1190. évi, Erdélyitől ismételtlen tárgyalt oklevélnek hamis volta közismert dolog, melynek irodalmát azonban még sem ismeri. A másik. Fejértől II. Béla neve alatt kiadott oklevélről pedig nem tudja, hogy azt Fejér VII/1. 298. IV. Béla nevével és 1253. kelet alatt újból kiadta, és hogy a Wenzelnél VIII. 296. kiadott 1270. évi ezzel összefüggő oklevél szintén hamis.

francia vitézeket tartott zsoldban, stb. A mi pedig a «vértés» (!) katonai szolgálatra való *kötelezettséget* illeti, erről éppen a királyi serviensi Erdélyi szerint «kinevező» (!) oklevelek mitsem tudják. Ezek — köztünk legyen mondva, kizárólag nemeslevelek, — az illetőket egyes egyedül a többi királyi serviensek közé emelték, de semmiféle vértés¹ vagy nem vértés szolgálatra nem kötelezték. Különb is ahhoz, hogy a magyar királyok, akár a legdíszebb fegyverzetű vitézekkel vétessek magukat körül, mindig készen állottak az ő főurai, kiknek meg is volt az ilyesmihez szükséges módjuk, tapasztalatuk és előkelő modoruk. Annyira királyaink sohasem sülyedhettek, hogy korlátolt, pénztelen és modortalan «szabados»-okra kellett volna rászorulniok, a mikor pánczélos vitézekre lett volna szükségük. De még abban sincsen igaza Erdélyinek, mintha azok a királyi serviensi «kinevező» (!) oklevelek (helyesebben nemeslevelek) az ilyen servienseket csupán «szabad»-nak nyilvánították volna. Mert az az «*aurea*» vagy «*perpetua libertas*» kifejezés, melyet a serviensi oklevelek (iga-

¹ Egyetlen ehhez hasonló adatot hoz föl csak Erdélyi 1252-ből (Wenzel VII. 342.) a hol IV. Béla egy dejteri pohárnokának és két fiának, kik neki vitézi fegyverzetben szolgálni (in armis militaribus nobis servire desiderantibus) óhajtottak, megengedte, hogy olyan fegyverzetben Ottokár ellen harcoljanak. A király meg is magyarázta, hogy hadi lovuk, pánczélingük, vaskalapjuk, pajzsuk, lándzsájuk, de nehogy valami Erdélyitől képzelt nehéz pánczélos vitézekre gondolhassunk, hozzát teszi, hogy *ijuk és nyiluk* (arcubus et sagittis) is legyen. Mivel pedig a hádból visszatérvén, megígérték, hogy ezentúl is így fognak és akarnak harcolni, a király szabadságuk állapotát olyképp mozdítja elő, hogy ezentúl pohárnoki kötelességüktől fölmentelve, *mindaddig (quamdiu)*, míg a hadjáratokban hasonló módon szolgálni fognak, a királyi *hadakozók* (inter *exercituales* regios) közé számláltassanak. Erdélyi, ki ez oklevelet akkora diadallal mutogatja «historikusaink»-nak, mintha azok soha azelőtt nem látták volna, nem is álmodja, hogy ez oklevélnek teljességgel semmi köze sincs a királyi serviensi oklevelekhez, mivelhogy azok az «*exercituales regii*» a királyi serviensekkel semmiképen nem azonosíthatók. Hiszen már maga az, hogy azon 1252. évi kiváltság csakis *föltételes* volt, holott minden királyi serviensi oklevél kiváltsága föltétlenül örökre szólott, a kettő közti óriási különbségre mutat. Nincs is itt egyébről szó, mint egyszerűen arról, hogy IV. Béla 1252-ben az említett pohárnokokat, *pohárnok-jobbágságra (statum libertatis eorum promovendum)* emelte, mivel számos adathból (p. 1227. Ph. Rendt. I. 686. de *jobagionibus* ad nostram *Reginam* pertinentibus, qui ad exercitum ire solent. 1251. Knauz I. 388. királynői *jobagiones exercituales*. 1294. Haz. IV. 89. fölvétel in cetum et numerum *jobagionum* domine *Regine exercituantium*) tudjuk, hogy a királyi és királynői népek összes jobbágyait, más néven a király vagy királynő «*exercituales*» vagy «*exercituanes*»-einek nevezték. Sőt maga a szóbanforgó 1252. évi oklevél is ugyanezt akarja «*a condicione buchariorum exempto in numerum exercituum nostrorum, qui nobis in servicio exercituali tenentur*» szavakkal kifejezni.

zabban nemeslevelek) többször használnak, nem ám holmi szabadosságból kiemelt szabadnak szabadságát jelentette, hanem a király szájából, az ő oklevelében mindig, föltétlenül *nemességet* jelentett és képviselt. Kétségtelenül kitűnik ez abból, hogy még azok a nemeslevelek is, melyeknek létezését legalább 1260 után már Erdélyi sem képes letagadni, az «aurea libertas» kifejezést tovább is a *nemesi állapot* jelzésére használják,¹ legalább is annyiszor, mint az 1260 előttié. Egyébiránt Erdélyinek azt a föltételét, mintha 1217—1259 között királyaink nem nemességeket, hanem csupán királyi servicensi kinevezéseket (!) osztogattak és hogy ezekkel szabadosok (!) pusztán szabadokká (!) tétettek volna — mindjárt a legelső, Erdélyitől felhozott eset, megsemmisítő bizonyossággal megczáfolja. II. Endre ugyanis 1217-ben Oroszt, zalai szent királyi várjobbágyot 3 testvérével és 3 prédiunával együtt örökös és arany szabadsággal (*aurea et perpetua perfrui libertate*), a királyi serviensiek közé (*inter servientes Regis*) sorozza mindörökre. Midőn azonban IV. Béla 1260-ban (Wenzel XI. 479., 480.) II. Endrének ezen 1217. évi oklevelét Orosz fiai részére átírja s egyúttal birtokukat más birtokkal elcseréli, kimondja, hogy» e földön azzal az arany szabadsággal éljenek (super ipsa terra, *illa aurea gaudeant et perfruantur libertate*), a melynek az ország valódi és első nemesei (*qua veri et primi Regni nostri nobiles gratulantur*) örvendenek, miután az nekik (*cum id eisdem*) nevezett atyánk, Magyarország néhai hírneves királya által (*per dictum patrem nostrum quondam inditum Regem Hungarie*) atyjuknak érdemes szolgálataiért (*pro serviciis patris ipsorum meritoriis*), miként föntebb kifejezetten, engedélyezve (*sicut superius exprimitur sit concessum*) lőn». IV. Béla tehát II. Endrének szóbanforgó 1217. évi oklevelét nem holmi kinevezésnek (!) de a leghatározottabban *nemeslevélnek* tünteti föl, az abban engedélyezett arany szabadságot pedig nem a szabadosból lett szabad szabadságának, hanem kifejezetten *nemesi szabadságnak* állapítja meg.² Erdélyi rendszere tehát ismét egy halvaszületett (v. ő. T. Sz. 1915 : 40., knyt 56. leczkértetését e kérdésben, a hol az én visszavonulásom nehézségeiről aggodalmát fejezi ki!) történetellenes gyártmánnyal lett gazdagabbá, melyet a hiteles kútfők mindjárt a küszöbnél a mesék birodalmába löknek vissza, a

¹ 1265. Fejér VII/5. 341. «absolute et auree libertati ; 1274. u. o. V/2. 198. 202. aurea libertate perpetuo ; Haz. VI. 151. aurea — libertate, qua ceteri Regni nobiles ; 1279. Haz. VI. 249. aurea dotare tenetur libertate s ennélfogva a nobilesek közé emeli.

² Ilyen az is, midőn pl. IV. Béla 1255-ben (Knauz I. 422.) némely nemeseket, kik a garamszentbenedeki apátság jobbágyaivá lettek, «*prius de servientibus nostris*» czimezi ; 1257. évi oklevelének kivonatában (Haz. VIII. 426.) pedig ugyanazokat «de cetu et numero nobilium seu servientum regni» származóknak mondja, azaz a királyi serviensceket a nemesekkel 1260 előtt is teljesen azonosítja.

honnán vétetett. Akkor még csak lehetne vele foglalkozni, ha a «servientes regales» formulát használó nemesleveleink 1259-el véggépen megszűnnének. Ámde ennek az ellenkezője igaz, mert míg 1217—1259-ig Erdélyi hat vagy hét adatával szemben tíz nemeslevelet ismerek, 1260-tól kezdve 1287-ig, melyből Erdélyi csak épen a legutolsót ismeri, 21 olyan nemeslevél¹ ismeretes, a melyben a nemesekre továbbra is csupán a «servientes regales» formula használtatik. Mind ez a 21 adat ugyanannyi képtelenséget jelent Erdélyi elméletében, mert hiszen 1260 után már senkit sem nevezhettek (!) volna ki a királyok «serviens regis»-nek, pláne *örök időkre!* a mikor már a serviensek kifejezetten nemeseknek állítatnak, vagyis a nemeslevelekben a «nobiles servientes regales» formula és ennek változatai lépnek föl. Erdélyinek továbbá még azon az áron is lehetne igaza, ha az 1260 utáni nemeslevelek közül legalább egyetlen egyet tudna olyat fölmutatni, a mely 1217—1260 között a szerinte szabadosból szabaddá és királyi servienssé emelkedettek bármelyikét nemes királyi servienssé tette volna. Csakhogy erre képtelen. Mert «contra vim mortis, non est medicamen in hortis» Erdélyi halvaszületett elmélete számára sem, a mely Árpádkori nemesleveleink «nobiles servientes regales» formuláját, az ezzel teljesen azonos értelmű és ugyanolyan nemességet kifejező «servientes regales» formulától megkülönböztetni és elszakítani erőlködik. Az összes 1217 előtti és utáni, mint szintén az 1260 előtti és utáni nemeslevelek közt csupán a formulákra nézve van különbség, ámde valamennyi formula, tartalmára nézve mindig ugyanazt az egy magyar nemességet fejezi ki és foglalja magában. Ezek után persze az Erdélyi-féle serviensségi korszakok azokra nézve, kik csupán történelmi valóságok iránt érdeklődnek, semmit sem jelent és legföljebb mint valami elrettentő például szolgáló curiosumok, esetleg pädagogiai célokra használhatók. Külömben az Erdélyi-féle utolsó, harma-

² Ebbe a számba fölvettem azon 1268. évi (Urkundenbuch I. 102.) nemeslevelet is, melylyel István ifj. király Biloki Lőrincz tárnok fiait megnemesítette és mely Karácsonyi jegyzékében a hamis oklevelek között Pauler II. 766. lapra hivatkozva szerepel, holott erre semmi ok sincsen. Ez oklevélnek ugyanis fő bűne az volt, a miről nem tehetett, hogy akadtak olyan genealogusok, kik nem állották Biloki Lőrincznek itt említett Bethlen fiától az iktári és bethleni Bethleneket származtatni! Pauler az oklevélnek «per eos universos posteros ipsorum per directam lineam descendentes» kifejezését is kifogásolja, a mit tőle, okleveleink olyan kitünő ismerőjétől, nem tudok megérteni. Mert hiszen ugyanez a formula, mást nem is említve, ugyancsak István ifj. királynak, a gróf Berényick ősei részére 1266-ban (Haz. VI. 143.) ugyanazon Péter alkanczellár kezéből kelt nemeslevelében föltalálható. Egyébiránt Biloki Lőrincz utódait jól ismerjük a fejérmegyei Bial faluból. Dr. Csánki D. i. m. III. 320. Századok 1909. évf. 750., 751. és egy 1298. évi még kiadatlan oklevélből, mely az Orsz. Levéltárban, a táblai ügyvédek után maradt iratok közt található s melynek másolatát dr. Döry Ferencz t. barátom volt szives közölni velem.

dik, vagyis az állítólagos nemes királyi serviensi korszak, melyből ő csak 14 adatot ismer, holott 47 nemeslevél van (a még 18 «nobiles regni» s hasonló formulájúakon kívül), melyet mind ismernie kellene, többrendbeli mulatságos balesetnek áldozata. A legfőbb az, hogy épen az ő legelső 1260. évi (Zalai I. 37.) adata, melylyel István ifj. király két pacasai zalai várjobbágyot megnemesített, közismert *hamisítvány*, Karácsonyi jegyzéke óta, melyről persze Erdélyi eddig még tudomást nem szerzett. Ennek az ismételt mindjárt a küszöbnél történt megbotlásnak azonban, még két további szomorú következménye van. Az t. i., hogy a hamisítvány pótlására 1260-ból más nemeslevél, mely a királyi servienseket mint nemeseket megnevezné, nem áll rendelkezésre, mint csak IV. Bélának épen az a főtebb tárgyalt s az 1217. évi nemeslevelet megerősítő oklevele, a melynek az Erdélyi-féle elmélet kivégzésében olyan nagy szerep jutott. Erdélyinek tehát épen erre a gyilkos nemeslevélre kell szorulnia, máskülönben kénytelen az ő harmadik nemes serviensi korszakával egészen 1266-ig meghátrálni, mivel árpádkori nemesleveleink, nagy sajnálatukra, 1266 előtről az ő célzainak megfelelővel nem szolgálhatnak. De hát akkor mit ér vajjon az ő 1260—67 közti időre datált kis társadalomtörténeti meséje arról, hogy «a serviensek (!) nemesítése (!) István ifjabb király újítása (!)» és hogy mennyire «kedvét kereste» a servienseknek (a magánservienseknek? a szabad királyi servienseknek? avagy a szabadosoknak, hogy belőlük nemes királyi servienseket gyártson?), «hogy a maga pártjára nyerje őket (!) az öreg királylyal szemben», a ki Erdélyi tudtával «nem adott ki serviens nemesítő (!) oklevelet», ellenben fiával együtt kiadta az «1267. évi aranybulla-revisiót» (!), a melylyel Erdélyi szerint a «serviensek» ügye végképen diadalra jutott. Az 1266-ra visszavolt dátummal tehát, ez az egész kis mese ilyenformán a kútha esik. A mi egyébként IV. Bélát illeti, csupán Erdélyi képtelen elmélete alapján lehet őt ilyen igazságtalanul eláztatni, mert hiszen tőle elég «serviens regius» formulájú nemeslevelet ismerünk, sőt akad még egy «nobilis regalis serviens» formulájú nemeslevele is 1268-ból (Fejér IV/3. 432.) némely szolgálgyőri várjobbágy részére.

Az is e szerencsétlen elmélet természetéből folyik, hogy egyúttal hajtóvadászatot kell tartania mindazon oklevelekre, a melyek olyan vakmerőek voltak, engedelme nélkül 1260 előtt nobiles servientes regales-eket emlegetni, a miért is mint hamisítványoknak máglyahalálra kell ítéltetniök. Ilyen oklevelekre már Válaszomban (T. Sz. 1914:446.) rámutattam s különösen arra, hogy a nemeseket már III. Béla alatt is «nobiles servientes»-eknek hívták. Ez alapon aztán végre most már Erdélyi is rájött, hogy III. Béla 1186. évi (Knauz I. 131. Fejérpataky. III. Béla király okl. 30.) okleveléről van szó. Ezt kell tehát neki mindenekelőtt minden eszközzel lehetetlenné tenni, szavahihetőségétől megfosztani, hogy azután elmélete, melyről akkor persze nem sejtette még, hogy halvaszületett, szabadon uralkodhassék. Persze mint

mindig, mikor legjobban megszorították, mott is olyan biztos fölényvel beszél mindenről, a mi ez oklevéllel összefügg és III. Béla kora olyan alapos ismerőjének tolja föl magát, hogy a laikusok meglapulva, lenyugözve érzik magukat. Pedig már előbb (T. Sz. 1915 : 496., knyt 125.) egyik elszólása, görög-tűzként bevilágít abba a hallatlan felületességbe, a mely nála, épen III. Béla okleveleinek ismerete körében uralkodik. Azt mondja, «hogy Rogerius hiteles emlékirata szerint a tatárjárás Béla királya volt az, a kire a nemesek az *írásbeliség behozatala miatt* megharagudtak s a későbbi krónikák bizonyosan tévednek, mikor ezt az újítást III. Bélának tulajdonítják». Ebből a mondásából pedig az következik, hogy Erdélyi III. Bélának épen azt a legnevezetesebb 1181. évi (Fejérpatakyl i. m. 29.) oklevélét nem ismeri, a mely az *írásbeliség behozataláról* (necessarium duxi, ut *negotium quodlibet* in audientia celsitudinis mee discussum, *scripti testimonio* confirmetur) tesz tanuságot és a Képes Krónika (74.) szavahihetőségéről is egyúttal. Ha ezt nem ismeri, mit tudhat akkor III. Béla többi oklevéléről? Ilyenek után már az sem lep meg, hogy Fejérpatakynak III. Béla okleveleiről írt tüzetes monographiáját egyáltalán nem ismeri és hogy pl. a szóbanforgó oklevélnek írásáról és a hozzá hasonlókérről ítéletet mer mondani a Knauznál látható gyarló facsimile-töredékek alapján, holott Fejérpatakynál teljes szövegű facsimilék állanak rendelkezésre.¹

Ezek után a szóbanforgó 1186. évi oklevél formuláinak esik neki, mintha erre a III. Béla 23 évi uralkodásából fönmaradt összesen 22 (11 eredeti, 4 chartulariumból vett és 7 átírt) oklevél elegendő anyagot nyujtana olyan apodiktikus kijelentésekhez, melyeket Erdélyi oklevélkritika címén harsogtat;² de a melyeket

¹ Mivel az 1188. évi (Knauz I. 137.) oklevél betűi a szóbanforgó 1186. évi oklevél írásához hasonlítani merészkednek, nosza! neki ennek is. Ebben III. Béla az esztergomi vásárvám harmadik részét az ottani kanonoknak adta s a negyedik részt fönntartotta magának. Erdélyi ezt lehetetlennek jelenti ki, mivel a királyt a vámbokból $\frac{2}{3}$, a comest $\frac{1}{3}$ illette meg, «négy-öt vámrészről» pedig ő sohasem olvasott. Szegény oklevelek! melyeknek többet nem szabad tudniok és csakis az Erdélyi tudományához kell magukat alkalmazni, máskülömben hamisítványoknak ítéletnek, daczára annak, hogy ugyanazon vámadományról még a XII. századból két megerősítés, . i. 1198-ból Imre királyé (u. o. I. 156., 157.) és 1199-ből (I. 159.) III. Incze pápáé eredetiben is megvan. De azóta talán Domanovszkynak «A harminczadvám története» című jeles értekezésében az esztergomi vám tanulságos történetéből (29—38.) ő is kiegészíthette fogyatékos olvasmányait. V. ö. még *Eckhart* A királyi adózás tört. 89., 95.

² Kifogásolja az «In nomine Patris et filii et Spiritus Sancti» szokatlanabb invocatiót, de azt már nem tudja, hogy erről Eckhart (Századok 1910 : 716.) megállapította, hogy byzáncki eredetű, vagyis a honnan maga III. Béla jött, a ki pl. egyik kedvelt ősmagyar nevű udvari papjának is az Alexius görög nevet adta. ugyanazt, melyet ő maga viselt Byzánczban. Azt mondja, hogy «a XII. század végén

még a korlátolt anyag daczára is egytől-egyig meg tudok czáfolni. Lássuk most már az oklevél belső tartalma ellen emelt még silányabb kifogásait. Az 1186. évi oklevél szerint az esztergomi érsek két vajkai (Pozsony) emberét mint egyháza jobbágyait állította a király elé, a kik ezzel szemben magukat olyan szabadoknak vallották, kiknek a király seregében, mint a nemes szervieseknek (nobiles servientes), hadi fegyverzettel, lóháton kell szolgálniok és ezt tanukkal is igazolták. A király úgy ítélte, hogy e tanukból az érsek 12-öt válasszon ki, kik aztán esküt tegyenek. De erre nem került a sor, mert a közbenjárók a feleket kiegyeztettek úgy, hogy Vajka $\frac{2}{3}$ -a az érseké, $\frac{1}{3}$ -a alpereseké legyen. Erdélyi először is a peres eljárást kifogásolja, akkora biztonnággal, mintha az egész hazai középkori perjog a kisujjában volna. Ő «megérzi» (!) hogy az 1186. évi eljárás «mennnyivel közelebb áll» «az Árpádkor végén s az Anjou-korban szokásos peres eljárás»-hoz, mintsem «III. Béla korának szokásához». Érzésekkel mi nem foglalkozhatunk, de már Feleletem II. közleményében (T. Sz. 1916 : 412., 413.) is kénytelen voltam őt épen ebben az ismeretkörben némi kitanításban részesíteni. Most is az az egyetlen konkrét ellenvetése, mintha a 12 tanuval letett eskü csak a

nem fordulnak elő «ilyen fejlett formulák» mint: (1) «Universis Christi fidelibus, ad quos littere presentes pervenerint. Salutem in eo qui est salus omnium» stb. (2) «ad universorum noticiam tenore presencium volumus pervenire». Dehogy is nem! (1) Miklós esztergomi érsek 1183. évi (Knauz I. 128.) oklevelében «Omnibus Christi fidelibus stb. salutem et oraciones in domino». Maga III. Béla 1183. évi (Wenzel XI. 47.) oklevelében «Notum facio cunctis Christi fidelibus». De a legkétségtelenebb egyezés Kalán pécsi püspök, Dalmácia és Horvátország kormányzójának 1193 körüli (Smičiklas II. 265.) oklevelében fordul elő: «Omnibus Christi fidelibus ad quos presentes littere pervenerint. salutem in eo, qui est vera salus». Pedig ugyanez a Kalán 1182—84 közt III. Béla kancellárja volt. (2) A másik formulára nézve Imre király 1197—1204., illetőleg 1202—1204. évi (Wenzel I. 85. Haz. VIII. 11. Urkb. I. 7. Soproni I. 5.) oklevelek «Ad universorum noticiam — volumus pervenire» formulájára utalok, mely minden bizonynyal még III. Béla kancelláriájából került az Imréébe és csak az oklevelek igen kis száma miatt nem nyújthatok olyan teljes bizonyítékot, a mint az első formuláról. De hogy Erdély imég az olyan, nem is formulás kifejezéseket, mint: «magnatibus; servientibus; iobagionibus castri; nobiles nostri regni» kifogásolja, az csak az ő teljes járatlanságát bizonyítja, mert hiszen pl., hogy régibb adatokat ne is említsek, 1192—96 közt (Urkb. I. 2.) a pápai legátusbibornok írja, hogy III. Béla Veszprém-ben «in presentia magnatum suorum» volt. A szerviesek már fenntebb kimutatvák még III. Béla előttről is és az ő (1178) korából. Erdélyi a fordításba erőnek erejével «a pozsonyi vár (!) szervies-eit akarná becsempészni, de ilyen képtelen ráfogásokkal nem foglalkozom. A iobagiones castriról lásd a sok közül 1163-ból (Smičiklas II. 97.) iobagiones Sumugiensis castri. A «multi nobiles nostri regni» kifejezésre: v. ö. 1148 (Fejér II. 129.) «multorum regni nobilium» 1146 (T. Sz. 1915 : 335.) nobillimis regni testibus.

XIII. században divott volna, rögtön elárulja, hogy ezen a téren mennyire tudatlan. Hajnik perjogára hivatkozva (281.) úgy tesz, mintha a fentebbi bölcseséget szintén Hajnik mondta volna, holott Hajnik XIII. századi adatokat is idézi, de a hogy Kálmán törvényeit meg az előző lapon (280. l., 23. jegyzet) épen a szóbanforgó 1186. évi oklevelet is idézi, mivel az illető fejezetben az egész Árpádkorbeli tanubizonyítást és esküt, az egész XI—XIII. századi anyag alapján teszi vizsgálat tárgyává. A mi pedig magát a 12 tanuval letett eskü tényét illeti, erre a legrégebb adatot már az 1111. évi (Fejérpataky, Kálmán király okl. 43.) zabori oklevélben találjuk aztán 1226-ból Fejér (III/2. 97.), 1229-ből (Haz. VII. 16.), 1240-ből (Wenzel VII. 112.) stb. stb. De ha tudjuk azt, a mit épen Hajnik (215.) állapított meg, hogy az árpádkori per hazánkban a «*germán peres eljárás formáit és elveit követte*», e nyomon mindjárt messzebbre is mehetünk. Brunner a «*Deutsche Rechtsgeschichte*» II. köt. 384. lapján kimutatja, hogy az összes germánoknál az eskü *alapszáma* a 12-es szám volt, mely a *teljes* esküt (plenum sacramentum) képezte. Kétségtelen tehát, hogy nálunk is oly nagy divatban lévő 12 személyvel való esküt a németektől vettük át, bizonyynyal már Szent István korában, peres eljárásunk többi elveivel és formáival egyetemben. Annyival inkább, mivel ez a szám, az eskünél, az Árpádkorban nálunk is *alapszámul* szolgált olyképen, hogy akár kisebb akár nagyobb volt is 12-nél az esküttevők száma, az ő számuk nálunk szintén, a legtöbb esetben a 12-es alapszámra vezethető vissza. Az 1186. évi oklevél nemes servienseinél újból kitör belőle a *szavak* osztályozása iránti rendkívüli előszeretet. Ha nem, szerinte hamisítványról volna szó, milyen élvezet volna neki a «nemes serviens» szavakat is, mint valami új osztályt, új korszakot csoportosítani eddigi serviensi gyűjteményében. Így csak rápirít, hogy a «királyi» jelző hiányzik, de a mit mi nem veszünk tragikusan. Nagyobb baj azonban rá nézve az, hogy ő nemcsak a serviensek dolgát, hanem ezek viszonyát az alperes vajkaiakhoz és ez által az egész pört félreérti és félremagyarázza. Mert merőben téved, ha azt hiszi, hogy a vajkaiak magukat nemes servienseknek vallották volna. Nem, ők csak szabadoknak mondták magukat és csak hadi szolgálatukat hasonlították a nemes serviensekéhez, a nélkül azonban, hogy akár ilyen serviensek közé állani, akár az egyháztól elszakadni akartak volna. Hiszen ők képezték magvát az esztergomi érsekség későbbi nemes jobbágyainak, prediális nemeseinek, illetőleg e nemesek híres vajkai székének. Persze, Erdélyi ezt, mint már másutt is láttuk, lehetetlennek tartja, mivel ő egyházi nemes jobbágyokat csak az Árpádkor vége felé hajlandó megengedni, holott ennek a tényleges adatok egész sora ¹ ellentmond. Pedig azt egészen természetesnek találom,

¹ Péld. már 1134-ben (Smičiklas II. 44.) a zágrábi püspöknek három *egyházi nemesét* (3 vero de *nobilioribus ecclesiae*) azaz *nemes* jobbágyát említik, mint két püspök eskütársát. Ehhez hason-

hogya az egyházi jobbágyoknak illetően nagyobb, a nemesekhez közelebb eső szabadságra való törekvése, éppen az ország legnagyobb, legtekintélyesebb egyházában, *leghamarább* nyilvánult meg. Persze Erdélyi ki mindent csak az ő pannonhalmi mértékével mér, nem képes megérteni, hogy az esztergomi egyház jobbágyait éppen uruk óriási tekintélye és országos vezérszerepe, olyan környezetbe és helyzetbe juttatta, a mi aztán az ő társadalmi szintjüket is magasra emelte, a mihez péld. a pannonhalmiak évtizedek múlva sem bírtak fölvergődni. Az 1186. évi vajkaiaknak azonban még eszük ágában sem volt nemes serviens címet követelni. De Erdélyi ezt nem veheti tudomásul, mivelhogy serviens elmélete szerint a harmadik serviens (1) korszakban, a «nemes serviens cím nem korábbi V. Istvánnál». Sőt ellenkezőleg még a vajkaiak dolgát is, az V. Istvánról mint a serviensiek pátrónusáról szóló, bár azóta kútba esett kis meséjébe akarja mindenáron belévonni. Ugyanis 1272-ben (Knauz I. 603.) az esztergomi érsek elpanaszolta V. Istvánnak, hogy egyházának hadakozó *nemesei* (*nobiles exercitantes ecclesie*) és szolgálmányosai, sőt még az ő sajtőkészítője és pecsenyeforgatója is, ott hagyván szolgálatukat mindenféle kószálnak s azon mesterkednek, hogy az ország nemesei közé juthassanak, holott őket még Szent István az egyház szolgálatára rendelte. V. István e mozgalomnak gátat vet, fölhatalmazván az esztergomi érsek nádorát, hogy az ilyen elszakadókát még ha nemesek is, (tam *nobiles quam condicionarii*) bárhol megfogathassa és egyházi szolgálatuk folytatására kényszerítse. Erdélyi nagyon érdekesnek tartja, hogy az érsek mintegy (quasi) a királyt okolta, de azt már elhallgatja, hogy azért, mivel ez az egész mozgalom éppen IV. Béla *halála után* (post mortem Regis Bele) s V. István uralkodása alatt kezdődött, ennél fogva Erdélyinek V. Istvánról még mint ifjabb királyról szóló meséjébe sehogyszem illik bele. Hiszen nyilvánvaló, hogy ő itt két teljesen különböző, őst egymással ellentétes dolgot akar összekeverni, midőn az egyházi jobbágyoknak egyházukon *belül egyházi* nemességre való jogos törekvését, más egyházi jobbágyoknak elszakadásával, egyházaikon *kívül* való érvényesülésük vágyával, *craxágos* nemességre törekvésükkel zagyválja össze. Csakis ilyen, *distinctióra* képtelen fölületesség mondhatja azt, hogy az 1272. évi esetben, a mely egyéb-

lőan 1193-ban (u. o. II. 265.) három *curialis comes*ük tesz esküt két zágrábi kanonokkal. A veszprémi püspök *comes*ét 1181-ben (Wenzel I. 76.), az esztergomi érsek *curialis comes*ét 1183-ban (Knauz I. 128.) és még a pannonhalmi apát *comes*eit is 1201-ből (Phalmi Rdt. I. 615.) emlegetik. Sőt kifejezetten egyházi *nemes* jobbágyokról is 1232-ben (Zalai II. 644.), 1254-ből (Fejér IV/2. 231.), 1255—1256-ból (Knauz I. 423., 437.), 1258-ból (Phalmi Rdt. VIII. 296.) stb., tehát jóval előbb az Árpádkor végénél, van szó. De hogy az egyházi jobbágyok egyházi nemesi volta már sokkal korábban is elismertetett, mutatja az, hogy már 1214-től (Haz. VIII. 16.) kétségtelen nemesek sem átalloztak beállani egyházi jobbágyoknak, mivel az ilyen lépést egyéni szabadságukra már nem tekinthették többé veszélyesnek.

iránt már csak *egyházi nemeseket* ismer, «egész világos az összefüggés, noha» «a vajkaiak nincsenek külön megemlítve». Azokra a vajkaiakra meri ezt mondani, kik soha egyházuktól elszakadni nem akartak. De hogy még ez a másik, a vajkaitól merőben idegen, végleges elszakadási mozgalom sem, az V. István korának specialitása a hogyan Erdélyi meséli, bizonyítja az, hogy ugyanilyen mozgalom már IV. Béla alatt is előfordult. Akkor is 1255-ben (Knausz I. 423.) midőn a király «hogy az ország rendjét melyet a *tatár támadás* kiforgatott» ismét helyre állítsa, Váczon a 3 szomszédos megyével gyűlést tartott, az esztergomi érsek elpanaszolta, hogy egyházának némely *nemes hadakozó jobbágyjai* (*nobiles iobagiones ecclesiae exercitantes*) és más szolgálmányosok otthagyva szolgálatukat, magukat országos nemesekké tették. Erre IV. Béla az illetőket kinyomoztatván, régi egyházi szolgálatuk teljesítésére kötelezte. Itt tehát a tatárjárás szolgált alkalmul a végleges elszakadásra. Erdélyi összes állításai tehát, melyek az 1272. évi elszakadási mozgalomról s ebben V. István szerepére vonatkoznak és hogy az 1186. évi III. Béla-féle «oklevél a vajkai egyházi jobbágyok nemességre való törekvését szolgáló hamisítvány» volna, mind csupa merő ráfogások, és minden alapot nélkülöző fordítások. És még ő merete mondani (TSz. 1915 : 40., knyt 56.) hogy ezen «III. Bélakori oklevél hamis, és az országos levéltárnak ezt nem veszi észre», mintha rajta kívül akadt volna idáig még egy ember, aki ilyen teljesen alaptalan ítéletre vete-medett volna. De nem gondolta-e meg Erdélyi, hogy milyen pórul járhatna, ha goromba s alaptalan személyeskedését hasonlóval, az egyetemi tanár úron akarnám megtorolni? ha ugyan, a vitakozásnak ezt a nemét annyira visszataszítónak nem tartanám.

A mit továbbá Erdélyi, oklevélkritika címén, ama híres 1232. évi (Zalai II. 643., 644.) «Universi servientes regis citra et ultra Zalam constituti» kezdetű oklevéllel a nemesi vármegyei bíraskodás legrégebb emlékével visz végbe, az már csak a humor körébe tartozhatik. Előveszi megint, hogy erre is alkalmazza saját gyártmányú serviensi korszakait, és mivel ezen orákulum (kapható Kolozsvárt, ára 4 korona) szerint: a királyi serviensek 1260-ig (? vagy tán inkább 1266-ig?) ergo 1232-ben még nemesek nem lehettek, hanem csak szabadosokból lett szabadok, ennél fogva az 1232. évi oklevelet is csak eféle szabados-zabadok adhatták ki. Csak hogy a hiteles kútfőkből azt tudjuk, hogy az efajta szabadosoknak és szabadoknak bírái mindig a vármegyeispánok voltak. Hogyan lehet mégis, hogy a Zalában elhatalmosodott bajok és gonosztettek megtorlására, ilyen, állítólag nem nemes emberek a királytól engedélyt merjenek kérni (ut nobis daret licenciam iudicandi et faciendi iusticiam plenam), hogy az elnyomottaknak *teljes* igazságot szolgáltatassanak, és a király nem hogy visszautasította és a zalamegyei ispánhoz utalta volna őket, a bíraskodási engedélyt meg is adta. De hát hol voltak vajon Zala vármegye valódi nemesei, hogy az ilyesmit nemcsak eltűrték, hanem

ellenkezőleg az ilyen állítólag nem nemesek bíraskodási illetékeségét, még a vármegye leghatalmasabb főurai is, a milyen péld. a veszprémi püspök és Oguz bán voltak, magukra nézve *önként* elismerték, sőt Oguz bánt elég vakmerőek maguk közül valónak (qui unus erat de nobis) mondani, és törvényszékük előtt a veszprémi és zágrábi káptalanok, Buzád bán, Zala vármegye hadnagya és sok veszprémi nemes egyházi jobbágy tanúságot tesznek. Az Erdélyi-féle felfogás eredményét, az ellenmondásoknak ezt a zagyvalékát, méltóan kiegészíti aztán az, a mit Oguz bánról mond (TSz. 1915:40., 41., knyt 56., 57.) hogy «mindenesetre szerencsés ember volt, hogy *serviens létére* hánságig fölvitte, de hát ez nem volt példátlan eset Magyarországon.» Valóban nem, de csak az Erdélyi-féle agyon-szabadosított Magyarországon, ahol ez csakugyan nem az első eset, de nem is az utolsó. Hiszen már előbbi közleményeimből (TSz. 1916:320., 432., 433. lapon a jegyzetben) ismeretessé vált, a Huntpázmán nembeli Szentgyörgyiek ősenek Tamás comesnek, Erdélyitől szabados (!) várjobbágygyá (!) való lefokozása. Oguz bán mégis jobban járt, mert ő legalább szabadosból (!) szabaddá kinevezett (!) *serviens* lett Erdélyi jóvoltából, és nem is olyan ősi nemzetségből eredt, mint Tamás comes, mert származását csak atyjáig a *nagy* Oghuzig tudja fölvenni, ki már III. Bélától királyi adományt kapott. Csak azt nem értem, hogyan lehetett 3 ízben is bán (1214., 1221—2., 1228), egyszer meg a királyné udvarbírája (1218—21.) s még hozzá dúsgazdag ember, és még csak nemességet sem tudott magának szerezni. Sőt még egy harmadik, hasonló csodás esetet ismerünk meg az 1221. évi (Fejér III/1. 329.) oklevél kritikájából. Kisül, hogy az itt említett *Ják nemzetségbeli királyi serviensek (fideles nostri servientes de genere Jaku)* hiába részesülnek királyi adományban; «itt még nincs szó nemességről» mivel az ismert orákulum szerint 1221-ben a királyi *serviens* még nemes nem lehetett. Hiába voltak tehát az ősi Ják nemzetség tagjai, a Szent István korabeli Koppány-ölő Venczellin utódai, nádorok, bánok, megyeispánok ivadéka, a hírneves jáki monostor és szépséges templomának alapítói, kegyurai — Erdélyi nem ismer irgalmat, még csak nemesek sem lehetnek!

Az oklevélkritikának ezt a paródiáját¹ nincs miért kövessük. Az ő *serviens*i elméletét és híres korszakait eddig, az oklevelek for-

¹ A szepesi nemeseknek 1243. évi (Knauz I. 348. de E. csak Fejér IV/1. 279. kiadást ismeri) teljesen hiteles s az Orsz. Levéltárban (DL. 38875) eredetiben is meglévő szabadságlevelét hamisnak tartja, az «*ad servientes regis et alios quoslibet nobiles*» kitétel miatt, melyet különben hamisan fordít a király *servien*szeire és «az összes» nemesekre, holott «*bármily más*» vagyis épen a *servien*sekhez hasonló nemesekről van szó. Másik kifogása az, hogy itt a szepesi nemesek alattvalóit jobbágyoknak hívják, a mi szerint csak a XIV. századtól sőt a TSz. 1916:50., knyt 155. 2. jzet szerint a XIV. század közepétől kezdve lehetséges. Ez volt egykor kifogása a borsmonostrai 1225. évi privilegium magnum ellen is, csakhogy Szent-

muláival és lényeges tartalmával vetettük egybe s ezeknek alapján állapítottuk meg ennek az egész elméletnek képtelenségét és halvaszülött voltát. Még világosabban kitűnik ez, ha az aranybullával vetjük egybe. Azt mondja Erdélyi, hogy «a királyi *serviens* osztály volt» az, a mely «már az 1222-iki aranybullában a *nemesekkel (!) egyenlő (!) jogokra (!), majd (!) egyenesen nemeségre (.)* törekedett (!) s ezt az aranybulla 1267. évi kiadásában (!) törvénnyel is szentesítette (!) s így megteremtette a magyar köznemességet.» Ismerjük azonban már az ő *serviens* osztályát (T. Sz. 1916 : 61., knyt 166.) mely a rabszolgából lett szabados magán-servienseket, az 1217-től kezdve szabadosból szabaddá kinevezett (!) királyi *servienseket* ; a szabad telepeseket (!), kik valami, Erdélyinél közelebből nem részletezett csoda által «királyi hűbéresekké» (!) lettek, és végül nem a szabad királyi *serviensekből*, hanem ismét valami másfajta szabadosokból (!) 1260 óta megnevesített nemes szabad királyi *servienseket* foglalta magában. Nem hiszem, hogy egy ilyen zagyva társaság, melynek sem közös eredete, sem egyforma rendi állása nem volt s ennél fogva köztük érdekközösség nem is keletkezhetett, sőt még magyar nemzeti érzésük is kétséges volt, bármiféle alkotmányos küzdelmekre vagy diadalokra képes lett volna. És egyáltalán hogyan lett volna lehetséges, hogy az Erdélyi szerint csakis 1217 óta szabadosból lett királyi *serviensek* már 1222-ben az aranybullát kiereszokolhatták volna. Hiszen akkor, ennek az ily rövid idő alatt kivivott nagy siker küzdelmeinek okvetlenül volna valami nyoma az egykorú kútfőkben is, és nem egyedül az Erdélyi képzeletében. De meg aztán, micsoda hallatlan képtelenség az, hogy az Erdélyi-féle királyi *serviensek*, még az 1222. évi aranybulla kinyerése után sem szűntek volna megmaradni csupán szabadoknak és hogy az aranybullában is csupán «a *nemesekkel egyenlő jogokra*» és csak később «*egyenesen nemeségre*»

pétery i. m. 70. 81. l. ennek föltétlen hiteles voltát már megállapította. De különben e kifogás, csak a saját tájékozatlanságának bizonyosága, mert hiszen a Váradi Regestrum is tele van világi magán földesurak (péld. 37. régi 269., 105 r. 288 ; 242. r. 123., 345. r. 334. stb.) jobbágyaival. — Az 1244. évi (Wenzel II. 154.) szlavóniai oklevelet, de a mely nem mint ő hiszi XVI. századi, hanem Smičiklas IV. 257. szerint 1359. évi átiratban van meg, már nem veti el, de csak úgy, ha elhiszük azt az új meséjét, hogy «a királyi *servienseket* legelőször a Dráva vidékén kezdték *nemeseknek* nevezni.» — Ezután még 3 notórius hamisítványt említ, de nem tudja, hogy az 1244. és 1256. évieknek egész irodalma van már, és hogy az 1225. évinek az a legfőbb hibája, mint Sufflay kimutatta (Századok 1907. 842., 843.), de már Smičiklas is (III. 248.) megjegyezte, hogy a hamis turopoljai oklevéllel szöveget egyezik. — Végül meg kell még említenem, hogy Erdélyi az egész polemiaán keresztül, oklevélidézeteiben nem a legutolsó, legjobb, hanem mindig a régibb kiadásokra hivatkozik, de sőt, a mi már aztán komikus, hogy péld. a TSz. 1916 : 39., knyt. 144. lap idézeteiben, még a saját legjobb pannonhalmi kiadásait sem idézi, azt a benyomást keltve, mintha nem is a saját, hanem a mások jegyzeteit használná.

törekedtek volna, — a mikor az aranybulla éppen arról tesz tanuságot, hogy abban az aranybulla (nem Erdélyi-féle) királyi serviensei, a *magyar nemességnek összes sarkalatos szabadságait* kivívták. Az 1222 : 2. cikk a nemések *személyes szabadságát*; az 1222 : 3. cikk a nemések *adómentességét* és végül az 1222 : 31. cikk a nemések *ellenállási jogát* mondja ki. Vagyis a nemesi rendnek a Verbóczy híres Prima nonusában felsorolt négy legfőbb sarkalatos jogából, az aranybulla *királyi serviensei azaz nemesei* a három gyakorlatilag legfontosabb jogot szerezték meg s tették élő valósággá, míg a negyedik inkább elméleti jogot, illetőleg helyesebben annak kinondását, hogy t. i. a nemések csakis a koronás fejedelem hatalma alatt állhatnak, a későbbi fejlődésre bízták. Napnál világosabb tehát, hogy a magyar nemesség szabadságait, az aranybulla királyi serviensei mint magyar nemések vívták ki, a kiknek az Erdélyi féle serviens-zagyvalékhoz (és még ő beszél T. Sz. 1916 : 63. knyt 168. a történetírásban általa inaugurált haladásról, és viszont T. Sz. 1915 : 49. knyt 65. az általam terem tett zürzavarról!) semmi közük. Erdélyinek összes képzelődéseit tehát, az ő szabados-szabad királyi servienseiről, kik 1222-ben csak a nemésekkel egyenlő jogokra törekedtek volna stb., az aranybulla egyszerű tartalma alapján a mesék országába tartozóknak nyilváníthatjuk. A mit pedig az 1267. évi törvényről állít, mint az aranybulla «kiadásá»-ról (!) erre nézve *Ferdinánd*ynak az aranybulláról írt jeles művében a 6. fejezetre (69–81) utalunk, amely épen azt mutatja ki, hogy az 1267. évi törvény az aranybullát, nemcsak hogy meg nem erősítette, hanem egyszerűen ignorálta. Ha pedig azt állítja, hogy ezen törvényben az ő sohasem létezett királyi servienseinek «nemességre való törekvése *formaszerű szentesítést* nyert» csak azért, mivel itt a királyi serviensek más néven nemeknek is mondatnak, akkor csak azt árulja el, hogy nem is tudja mi az a formaszerű szentesítés.¹

Ezzel Erdélyi új társadalomtörténeti rendszerének összes 12 kérdésére megfeleltem. Nem panaszkodhatik, hogy bármiféle lé-

¹ Hosszasan beszél még Rogerius nemeseiről és servienseiről, valóságos műszói fontosságot tulajdonítván az ő kifejezéseinek. holott a civiliseknél már láttuk, hogy épen az akkor nálunk közkeletű kifejezéseket olasz ember lévén nem is ismerte. A diadallal mulogatott «*tam nobiles, quam qui servientes regis dicuntur, quam castrenses*» hibás constructióban, az első *quam* nyilván sajtóhiba, mert hiszen tudjuk, hogy Rogeriusnak kézírata nincs is, hanem csak egy 1488-iki nyomtatványból ismeretes. A TSz. 1914 : 196. lapján maga Erdélyi még szintén így értette az idézett passust. A mi pedig végül az 1231. évi törvény «*tam eis (t. i. nobilibus), quam aliis, iobhagionibus ac servientibus regni nostri*» szavait illeti, azok egyszerűen a szabadságaira nézve azonos nemességnek, két társadalmi réteget: a főnemes = királyi jobbágyokat és a köznemes = királyi servienseket jelentik, a mit péld. 1237-ben (Phalmi Rdt. I. 757.) «*nobilibus illius patrie (= vidék) tam maioribus, quam minoribus*» szavakkal fejeznek ki.

nyegbe vágó dolgot kikerültem volna, sőt sokkal többet nyújtottam annál, mint a mire, különösen az ő polemiája kötelezett volna. Ellenkezőleg azon igyekeztem, hogy a tárgyalt kérdéseket arról az alacsony színvonalról, a melyre azokat gondolatainak sekélysege, tudatlansága, gyér adatai, és szűk látóköre juttatták, a hozzájuk méltó magaslatra emeljem. Végeredményül elismerhetem, hogy az ő rendszere csakugyan új, mi több, örökre új marad, mert a tudomány még részleteinek sem fogja hasznát vehetni. Egyáltalán Erdélyinek tehetsége, a melyet szívesen elismerek, inkább negatív természetű, azért eddig is, a legtöbb igazi eredményt oklevél-kritikai fejtegetéseiben találjuk, föltéve persze, hogy nem valami irányban való elfogultság vezeti kritikájában, mert erre roppant hajlandósága van. Azonban az igazi pozitív alkotó képességet, mely ha nem is új rendszerekhez, legalább új felfogásokhoz szükséges, eddigi műveiben, — annál kevésbbé ebben a polemiájában — nem bírtam fölfedezni. Mert hiszen az csak nem lehet véletlen, hogy az egész polémia anyagában, egyetlen ép, helyes megfejtésre, magyarázatra nem akadtunk, sőt az egész, a legfurcsább képtelenségeknek, eléggé változatos gyűjtemény. De mivel képtelenségeinek czáfoló apparátusává még sem sülyedhetek, s ennél okosabb dolgom is van, ezúttal örökre búcsút is kell vennem tőlük. Lehet hogy válaszul, nem egy, de két kötetet fog megírni ellenem, színig töltve személyeskedéseivel és ferdítéseivel, nekem azonban, minden további feleletet az időre és az igazság erejére kell bíznom.

TAGÁNYI KÁROLY.

A M. Tud. Akadémia kiadásában megjelentek:

Asbóth Oszkár dr. A hangsúly a szláv nyelvekben.....	1.60
— Szláv jövevényszavaink I.....	2.
— A j > gy változás a hazai szlovének nyelvében és a dunántúli magyar nyelv-járásokban.....	1.20
Bálint Gábor. Kazáni-tatár nyelvtanulmányok. 3 füzet. Egy-egy füzet.....	2.—
Ballagi Mór. A nyelvfejlődés történelmi folytonossága és a Nyelvőr.....	—40
— Baronyai Decsi János és Kis-Viczay Péter közmondásai.....	—20
— Nyelvünk újabb fejlődése.....	—40
Brassai Sámuel. A magyar bővített mondat.....	—60
— A mondat dualismusa.....	1.20
— Paralelpomena kai diorthoumena. A mit nem mondtak s a mit rosszul mondtak a commentarok Virg. Aeneise II. könyvére. Különös tekintettel a magyarokra.....	—80
— Szórend és accentus.....	—80
Budenz József. A németországi philologok és tanfériak 1874-ben Innsbruckban tartott gyűléséről.....	—30
— Az ugor nyelvek összehasonlító alaktana. Három füzet.....	4.80
— Egy kis viszhang Vámbéry Armin úr válaszára, vagyis «A magyarok eredete és a finn-ugor nyelvészet» című II. értekezésére.....	—40
— Erdei- és hegyi-cseremisiz szótár. (Vocabularium cseremissium utriusque dialecti.) Főleg Beguly cseremisiz szógyűjteményéből és az Újtestamentom cseremisiz fordításából.....	1.—
— Moksa- és erza-mordvin nyelvtan.....	1.—
Calepinus latin-magyar szótára. Kiadta Melich János.....	10.—
Coelius (Bánffy) Gergely. Szent Agoston reguláinak magyar fordítása (1537) Kiadta Dézsi Lajos.....	2.—
Finály Henrik. A besztercei szószerzet. Latin-magyar nyelvemlék a XV. századból. — Az eredeti kéziratból kiadta, értelmező jegyzetekkel kísérte és teljes számvetőket — készített hozzá.....	4.—
Földi János magyar grammatikája. Közzéteszi Gulyás Károly.....	6.—
Gedeon Alajos dr. Az alsó-metenzéfi német nyelvjárás hangtana.....	1.50
Goldziher Ignác dr. A buddhismus hatása az iszlámra.....	—80
— A muhammedán jogtudomány eredetéről.....	—20
— A nemzetiségi kérdés az araboknál.....	—60
— A pogány arabok költészetének hagyománya.....	1.20
— A spanyolországi arabok helye az iszlám fejlődése történetében.....	1.—
— Jelentés a M. T. Akadémia könyvtára számára keletről hozott könyvekről.....	—40
— Palesztina ismeretének haladása az utolsó három évtizedben.....	—80
Halász Ignác. Svéd-lapp nyelv V: Népköltési gyűjtemény a pite lappmark arjepluigi egyházközségetől. Gyűjtötte s magyar fordítással, jegyzetekkel ellátta.....	6.—
— Svéd-lapp nyelv VI: Pite lappmarki szótár és nyelvtan. Rövid karesuandói lapp szöveggyűjteményekkel.....	3.20
Hunfalvy Pál. A kondai vogul nyelv. A Popov G. fordításának alapján.....	6.—
— A számlálás módja és az év hónapjai.....	—40
Imre Sándor. Nyelvtörténelmi tanulmányok a nyelvújításra nézve.....	1.20
Joannovics György. Értsük meg egymást. (A neológia és orthológia ügyében).....	—60
— Szórendi tanulmányok I. rész — 60, II. rész.....	—80
Komjáthy B. Epistolae Pauli lingua Hungarica donatae. Krakó 1533.....	6.—
Kőrösi Csoma Sándor emlékeztetere. Előadások. 1. szám. Gróf Kuun Géza: Ismereteink Tibetről.....	1.50
2. szám. Goldziher Ignác: A buddhismus hatása az iszlámra.....	—80
3. szám. Thúry József. A középázsiai török nyelv ismertetése.....	—80
Kúnos Ignác dr. Három karagöz-játék.....	2.—
— Kis-Ázsia török dialektusairól.....	—90
— Naszreddin Hodsa tréfái. Török (kis-ázsiai) szövegét gyűjtötte, fordítással és jegyzetekkel ellátta.....	3.—
— Oszmán-török népköltési gyűjtemény. Két kötet.....	10.—
— és Munkácsi Bernát dr. A belviszonyragok használata a magyarban.....	1.—
Gróf Kuun Géza. A kúnok nyelvéről és nemzetiségéről.....	—80
— A sémi magánhangzókról.....	—75
— Adatok Krim történetéhez.....	—40
— Codex Cumanicus. Bibliothecae ad Templum Divi Marci Venetiarum primum ex integro edidit, prolegomenis notis et compluribus glossariis instruxit.....	10.—
Magyarországi Német Nyelvjárások. Szerk. Petz Gedeon. 1. Gedeon A. Az alsó-metenzéfi német nyelvjárás hangtana.....	1.50
2. Lindenschmidt Mihály: A verbászi német nyelvjárás.....	—90
3. Gréb Gyula: A szepesi felföld német nyelvjárása.....	1.80
4. Hajnal Márton: Az isztiméri német nyelvjárás hangtana.....	1.20

Magyarországi Német Nyelvjárások. Szerk. Petz Gedeon. 5. Kräuter Ferencz :	
A niczkyfalvai német nyelvjárás hangtana	1.—
6. Schäfer Illés: A kalaznói nyelvjárás hangtana	1.20
7. Mráz Gusztáv: A dobsznai nyelvjárás	2.40
Mayr Aurél dr. A lány aspiraták kiejtéséről a zendben	—20
— Az úgynevezett lány aspiraták phoneticus értékéről az ó-indben	1.20
Mellich János. A gyöngyösi latin-magyar szótár-töredék. Veress Ignác másolata felhasználásával közrebocsátotta, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta	5.—
— Melyik nyelvjárából valók a magyar nyelv régi német jövevényszavai? (A középfrank nyelvjárás térképével)	1.20
— A brassói latin-magyar szótár-töredék	—60
— Szikszai Fabricius Balázs latin-magyar szójegyzéke 1590-ből	3.—
— Révai Miklós nyelvtudománya	1.—
Molnár Albert. (Szenczi) naplója, levelezése és irományai. Jegyzetekkel ellátta Dézsi Lajos. Hasonmással	9.—
Munkacsí Bernát. Árja- és kaukázusi elemek a finn-magyar nyelvekben. I. kötet: Magyar szójegyzék s bevezetésül: A kérdés története	12.—
— Budenz József emlékezete	1.20
— Vogul népköltési gyűjtemény. I. kötet: Regék és énekek a világ teremtéséről. Első füzet. Vogul szövegek és fordításai. Saját gyűjtése és Reguly Antal hagyományai alapján	3.—
Kiegészítő füzet	6.—
II. kötet: Istenek hősi énekei, regél és idéző igéi. Első füzet. Vogul szövegek és fordításai. Saját gyűjtése és Reguly Antal hagyományai alapján	8.—
III. kötet: Medveénekek. Első füzet. Vogul szövegek és fordításai. Saját gyűjtése és Reguly Antal hagyományai alapján	10.—
IV. kötet: Életképek. Sorsénekek, vitézi énekek, medveünnepi színjátékok, állaténekek, mesék, találós mesék, néprajzi apróságok, földrajzi névjegyzék. Első füzet. Vogul szövegek és fordításai. Saját gyűjtése és Reguly Antal hagyományai alapján	8.—
— Votják népköltészeti hagyományok	4.—
— Votják szótár. 4 füzet	16.—
Nyelvemlékek. Régi magyar — Kiadta a M. T. Társaság IV. kötet. Első osztály: Guary-codex	2.—
Második osztály: Egyházi vegyes könyv. (Winkler-codex)	3.—
V. kötet: A Jordánszky-codex bibliafordítása. Sajtó alá rendezte és kinyomatta Toldy Ferencz. A kész nyomtatványt az eredetivel összevetette, a Csemez-töredék szövegével kiegészítette és előszóval ellátta Volf György	12.—
Nyelvemléktár. Régi magyar codexek és nyomtatványok. Szerkesztik: Budenz József. Szarvas Gábor és Szilády Aron. Közzéteszi Volf György. Tartalma:	
IV. és V. kötet: Erdy-codex. Egy-egy kötet	4.—
VI. kötet: Tihanyi-codex. — Kazinczy-codex. — Horvát-codex	4.—
IX. és X. kötet: Érsekújvári-codex. Egy-egy kötet	4.—
XI. kötet: Debreczeni-codex. — Gömöri-codex	4.—
XII. kötet: Döbrentei-codex. — Teleki-codex	4.—
XIII. kötet: Pestetics-codex. — Pozsonyi-codex. — Keszthelyi-codex. Miskolci töredék	4.—
XIV. kötet: Lobkovitz-codex. — Batthyányi-codex. — Czech-codex	4.—
XV. kötet: Székelyudvarhelyi codex. — Guary-codex. — Nádor-codex. — Lázár Zelma-codex. — Birk-codex. — Piry-hártya.	6.—
Pestl Gábor. Wy Testamentum magyar nyelven	6.—
Réval Joan Nicolaus. Elaboratio grammaticae hungarica. Vol. III. Ed. Sigismundus Simonyi	6.—
Simonyi Zsigmond. A jelzők mondattana	5.—
Szegedi Gergely Énekeskönyve 1569-ből	5.—
Magyarország Történelmi Földrajza a Hunyadiak korában. Irta: Dr. Csánki Dező. I. k. 1890. XII és 790 lap. Ára	14.—
II. k. 1894. VIII és 862 lap. ára	14.—
III. k. 1897. VI és 698 lap.	14.—
V. k. 1913. VIII és 973 lap.	20.—

*Megrendelhetők a M. Tud. Akadémia könyvkiadóhivatalában
Budapest, V., Akadémia-utca 2. sz.*